

ԱԶԳԱՅԻՆ
ՊԱՏՈՒԻՐԱ
ԿՈՒԹԵՄՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷ
ՈՒԹԻՒՆԸ
1915-1916

(Վաւերագրեր)

Դոկտ. Վաչէ Ղապարեան

ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Ծնած է Հալեպ, Սուրիա, ազգային-հասարակական կեանքին աշխոյժ մասնակցութիւն րերած ծնողներու յարկին տակ եւ բովանդակ նախահամալսարանական ուսումն ստացած է ՀԲԸՄ-ի Լազար Նաճարեան-Գալուստ Կիւլպենկեան Երկրորդական Վարժարանին մէջ:

1972-ին, երկրորդական ուսման ամբողջացումէն ետք, փոխադրուած է Պէյրութ, Լիբանան, ուրկէ Երեւան մեկնելով, քանասիրութեան գծով մագիստրական վկայականն ստացած է Երեւանի Պետական Համալսարանէն 1977-ին, լծուելու համար խմբագրական, կրթական եւ հասարակական աշխատանքի:

1983-ին քանասիրական գիտութիւններու իր դոկտորական աւարտաճառը պաշտպանած է ՀԳԱԱ-ի Մանուկ Արեղեանի անուան Գրականութեան Հիմնարկի գիտական խորհուրդին առջեւ՝ նիւթ ունենալով ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ:

1983-1988, կրթական, խմբագրական, հրապարակագրական եւ հասարակական-մշակութային գործունէութիւն ունեցած է Պէյրութ, մինչեւ իբրեւ Կրթական Բաժնի Վարիչ պաշտօնի կոչուիլը ՀԲԸՄ-ի կեդրոնատեղիին մէջ, Նիւ Զըրզի, Միացեալ Նահանգներ:

1992-1994 պաշտօնավարած է Ուոթըրթաունի, Մետեչուսեց, Պայքար Հաստատութեան մէջ, այնուհետեւ մերձակայ Ուոլթէմ քաղաքին մէջ լծուելու ազատ թարգմանչական եւ գրահրատարակչական աշխատանքի՝ իր հիմնած Մայրենի Հրատարակչականին միջոցով:

2002-ին կը փոխադրուի Մոնթերէյ, Քալիֆորնիա, ուր կը շարունակէ ներկայիս փրոֆեսորի կարգավիճակով իբրեւ ակադեմական մասնագէտ գործել օտար լեզուներու ուսուցման կեդրոնին մէջ, շարունակելով գրահրատարակչական գործը իր հիմնական գրադումին առընթեր:

Իբրեւ խմբագիր, գլխատր խմբագիր, հիմնադիր խմբագիր կամ խմբագրական կազմի անդամ առնչութիւն ունեցած է Պէյրութի «Քարթօն» օրաթերթին եւ «Շիրակ» ամսագրին, Ամերիկայի Արեւելեան Ափի «Պայքար» ամսագրին եւ «Անկախութիւն» երկշաբաթաթերթին, ինչպէս նաեւ Քալիֆորնիոյ «Նոր Օր» շաբաթաթերթին հետ, վերջինը տարի մը խմբագրելով Ուոլթէմէն:

Աշխատակցած է Պէյրութի «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ին, Երուսաղէմի «Միոն» պաշտօնաթերթին եւ քանի մը այլ հրատարակութիւններու:

Հեղինակած, խմբագրած եւ թարգմանած է զանազան գիրքեր եւ գրքոյկներ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

(Մասնակի ցանկ)

- 1- Համառօտ Պարմութիւն ՌԱԿ-ի, Պէյրութ, 1978
- 2- Յակոբ Օշական, Վահան Թէքէան, Պէյրութ, 1985
- 3- Արմենական Կուսակցութիւնը (Ակնարկներ), Պէյրութ, 1985
- 4- Մամուլի Մէջ Տպւած եւ Անդիպ Երկեր Ու Նամակներ Վահան Թէքէանէն, Պէյրութ, 1987
- 5- Արշակ Ալայոյանեան, Վահան Թէքէան Իբր Հանրային Մարդ եւ Հրապարակագիր, Պէյրութ, 1988
- 6- Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918, Ուոլթէմ, 1997
- 7- Միրակարօր Հոգիներ - Լեւոն Զաէն Միրամէլեանին եւ Վահան Թէքէանին Փոխանակած Նամակները, Ուոլթէմ, 1998
- 8- Armenians in the Ottoman Empire: An Anthology of Transformation 13th-19th Centuries, Ուոլթէմ, 1998
- 9- Վահան Թէքէան, Ակոսմանակ (Տրամախառն Քօմէրի Երեք Արարով), Ուոլթէմ, 2000

ԱԶԳԱՅԻՆ
ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ
1915-1916
(Վաւերագրեր)

Հրապարակություն
Հ.Բ.Ը.Մ իրական ՎԱՀՐԱՄ ԱՊՏԱԼԵԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԳՐԱՄԻ

Գնահատիչ Յանձնախումբ Գերապայծառ Լեւոն Արք. Ջեքիւան
(Պատուոյ Անդամ)
Վիգէն Լեւոն Արդարեան
Արծուի Քախչիւնեան
Յովիկ Էօրտէքեան
Դոկտ. Անդրանիկ Տազէսեան

Համադրող Յովակ Ապտալեան

Կողք եւ ենթախորագիրեր Համո Ապտալեան

Vatche Ghazarian, Ph.D.
(Editor & Annotator)

THE ACTIVITIES OF THE ARMENIAN NATIONAL DELEGATION 1915–1916
(Documents)

© 2017 Վաչէ Ղազարեան:

Ամէն իրաւունք վերապահուած է հեղինակին:

Ոչ մէկ մասնակի կամ ամբողջական վերահրատարակութիւն
թոյլատրելի է առանց գրաւոր արտօնութեան:

ISBN: 978-9953-475-03-5

ԱԶԳԱՅԻՆ
ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ
1915–1916
(Վաւերագրեր)

Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան
(Ներածական եւ ծանօթագրութիւններ)

2017

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ	xv
ՎԱԽԵՐԱԳՐԵՐ	
Հայրուած Ուիւնսթըն Չըրչիլի «Համաշխարհային Ճգնաժամը» գիրքէն	3
Գէորգ Կաթողիկոս առ Պօղոս Փաշա	5
Լորտ Պրայս առ Պօղոս Փաշա Նուպար	6
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Վիքթոր Պէռարի հետ տեսակցութեան	7
Պրիթիշ Արմինիա Քօմիթէի նախագահ երեսփոխան Պ. Անիւրին Ուիլեամսը առ Պօղոս Փաշա	8
Թիֆլիսի Ազգային Բիւրօ-ի նախագահ Պ. Խունունց առ Հայոց Միացեալ Ընկերութիւն Լոնտոնի	9
Արձանագրութիւն Պօղոս Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքիի հետ տեսակցութեան	12
Բէթրօկրապի Ծրագիրը	13
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան պաշտօնաւարներէն Պ. Ժան Կուի հետ տեսակցութեան	15

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Արպաքին Գործոց	
Նախարարության պաշտօնադարներէն Ֆիլիբ Պերթօ-ի հետ տեսակցութեան	17
Արձանագրություն [Պողոս Նուպարի]՝ Պ. Տընի Քօշէնի հետ տեսակցութեան	20
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօռժ Քլէմանսօ-ի հետ տեսակցութեան	23
Մանչէսթրի Հայկական Քօմիթէն առ Պողոս Նուպար Փաշա	24
Որոշմնագիր Լոնտոնի, Փարիզի եւ Մանչէսթրի Հայոց ներկայացուցիչներուն կողմէ	
1915 Ապրիլ 20ին Լոնտոնի մէջ գումարուած Միթինկին	26
Պողոս Փաշա Նուպար առ Անիւրին Ուիլեամս, Երեսփոխան եւ Նախագահ Պրիթիշ	
Արմէնիա Քօմիթէին	27
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ռօպէր Կըր Բէի հետ տեսակցութեան	28
Յ. Ն. Մօսքիչեան առ Պողոս Նուպար	29
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ նախկին նախարար եւ Ֆրանս.	
Երեսփ[ոխանական] Ժողովոյ Արպաքին Գործոց [Յանձնաժողովի] Նախագահ	
Ժօռժ Լէյկի հետ տեսակցութեան	31
Լոնտոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան նախագահ Դեր-Գնդապետ Գ. Մ. Կրէկօրի	
առ Պողոս Նուպար Փաշա	32
Անիւրին Ուիլեամս առ Պ. Նօել Պըքսթոն	33
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Կըր Մարժըրիի հետ տեսակցութեան	34
Արձանագրություն Պողոս Փաշայի՝ Ֆրանսայի Արպաքին Գործոց Նախարար Պ. Տէլքասէի	
հետ տեսակցութեան	37
«Նովոյէ Վրեմիա»յի թղթակից Պ. Կըր Վէսէլիցքի առ Պողոս Փաշա	40
Պողոս Փաշա Նուպար առ Դեր-Գնդապետ Գ. Մ. Կրէկօրի	41
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական Դեսպան Պ. Իզվօլսքիի	
հետ երկրորդ տեսակցութեան	42
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ նախկին նախարար եւ ծերակուրական	
Պ. Քույպայի հետ տեսակցութեան	44
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Անգլիական դեսպան Սըր Ֆրանսիզ	
Պէրթիի հետ տեսակցութեան	45
Պողոս Փաշա Նուպար առ Պ. Իզվօլսքի, Ռուսական դեսպան Փարիզի	46
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Թ. Տէլքասէ, Արպաքին Գործոց Նախարար Ֆրանսայի	47
Պողոս Նուպար Փաշա առ Սըր Ֆ. Պէրթի, Անգլիական դեսպան Փարիզի	48
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօռժ Քլէմանսօ-ի հետ տեսակցութեան	49
Լեոն Մկրտիչեան առ Պողոս Փաշա Նուպար	50
Լեոն Մկրտիչեան, քարտուղար Պողոս Նուպար Փաշայի, առ Պողոս Նուպար Փաշա	51
Պողոս Փաշա Նուպար առ Պ. Կ. Վէսէլիցքի, թղթակից «Նովոյէ Վրեմիա»յի	53
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ «Էնֆօրմասիօն» լրագրի տնօրէն	
Պ. Շալլընօնի հետ տեսակցութեան	54
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Վիքթօր Պէռարի հետ տեսակցութեան	55
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ «Թան»ի քաղաքական բաժնի տնօրէն	
Պ. Էսկառ Ռօշէսի հետ տեսակցութեան	56
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ նախկին Արպաքին Գործոց Նախարար եւ	
Սուէզի Զրային Ընկերութեան նախագահ Պ. Սէլէսթին Ժօնարի հետ տեսակցութեան	58
Հայկական Խնդիրը (Համառօտ յիշարակագիր)	59
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Երեսփոխանական Ժողովոյ	
Արպաքին Գործոց Յանձնաժողովին նախագահ Պ. Ալպէն Ռօզէի հետ տեսակցութեան	61
Միքայէլ Վարանդեան առ Տոքթ. Զավրիէֆ	63
Միքայէլ Վարանդեան առ Պողոս Փաշա Նուպար	64

Ձեռագիր ծանօթութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի	65
Պ. Ժօնարի կողմէ Լառի ճաշարանին մէջ սարքուած հացկերոյթը, մասնակցութեամբ	
Արպաքին Գործոց նախարար Պ. Տէլքասէի	66
Պողոս Փաշա Նուպար առ Տ. Գէորգ Արքեպ. Իթիմեան, անդամ Ազգ. Պարուիրակութեան	68
Հայկական Խնդիրը (Յիշարակագիր Ներկայացուած Ֆրանսայի Արպաքին Գործոց	
Նախարար Պ. Տէլքասէի)	69
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Ազի Ֆրանսէզ Կոմիսէին նախագահ	
Պ. Սէլէսթին Ժօնարի հետ տեսակցութեան	74
Տոքթ. Զավրիէֆ առ Պ. Ասրիպէքօֆ	75
Ազգային Պարուիրակութեան անդամ Գէորգ Արքեպ. Իթիմեան առ Պողոս Փաշա Նուպար	76
Յ. Ն. Մօսքիչեան առ Պողոս Փաշա	77
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ նախկին արպաքին գործոց նախարար	
Պ. Սթէֆան Բիշօնի հետ տեսակցութեան	79
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Երեսփ. Ժողովին Արպաքին	
Գործոց Յանձնաժողովին դեր-նախագահ Պ. Քայեօ-ի հետ տեսակցութեան	80
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ «Էքօ Կըր Բառի» լրագրին քաղաքական	
բաժնի խմբագիր Պ. Ժան Հէրպէթի հետ [տեսակցութեան]	81
Փարիզի հայ զաղութին կողմէ, Տ. Վռամշապուհ Աւագ Քինյ. Քիպարեան առ	
Վիքթօր-Էմմանուէլ Գ., թագաւոր Իսաւիոյ	82
Պուկարիոյ Հայոց Առաջնորդ Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեան առ Պողոս Փաշա	84
Բիւզանդ Մասրաֆ առ Պողոս Փաշա	86
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Ազի Ֆրանսէզի ընդհանուր քարտուղար	
Պ. Ռօպէր Կըր Բէի հետ տեսակցութեան	87
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօռժ Լէյկի հետ տեսակցութեան	88
Եագուպ Արթին Փաշա առ Պողոս Նուպար Փաշա	90
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքիի	
հետ տեսակցութեան	91
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօնարի հետ տեսակցութեան	93
Համբարձում Առաքելեան առ Պողոս Նուպար Փաշա	94
Պողոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	95
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Յ. Մօսքիչեան, անդամ Ազգային Պարուիրակութեան	98
Պողոս Փաշա Նուպար առ Պ. Ֆրէտէրիք Մաքլէր	99
Տօքթ. Զավրիէֆ առ Պողոս Նուպար Փաշա	100
Ֆրէտէրիք Մաքլէր առ Պողոս Նուպար Փաշա	101
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Համբարձում Առաքելեան	102
Եագուպ Արթին Փաշա առ Պողոս Նուպար Փաշա	103
Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան	
Պ. Իզվօլսքիի հետ տեսակցութեան	104
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Իզվօլսքի, Ռուսական դեսպան Փարիզի	105
Պաղարափի Երկաթուղիին Վերջնակայարանը	106
Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքի առ Կոմս Պէնքէնպօրֆ,	
Ռուսական դեսպան Լոնտոնի	107
Սըր Հ. Օսթէն Լի առ Սըր Արթըր Նիքոլսոն, խորհրդական Անգլիոյ Արպաքին Գործոց	
Նախարարութեան	108
Սըր Օսթէն Լի առ Լորդ Պրայս	109
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Համբարձում Առաքելեան	110
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Բիւզանդ Մասրաֆ	111

«Մշակ» լրագրի խմբագիր Պ. Համբարձում Առաքելեան առ Պողոս Նուպար Փաշա	112
Մութաֆոֆ եւ Արմենակ Կամսարական առ Պողոս Փաշա Նուպար	115
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Լորպ Պրայսի Հեպ րեսակցութեան	116
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Լորպ Քրօմըրի հեպ րեսակցութեան	120
Յ. Մութաֆօֆ առ Պողոս Նուպար Փաշա	121
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Ժան Մութաֆօֆ	123
Առաքել Պէշ Նուպար առ իր հայրը՝ Պողոս Փաշա Նուպար	124
Եագուպ Արթին Փաշա առ Պողոս Նուպար Փաշա	125
Պողոս Նուպար Փաշա առ ՊՊ. Արմենակ Կամսարական եւ Ժան Մութաֆօֆ	126
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Սըր Տօնալպ Մաքենզի Վալլասի հեպ րեսակցութեան	128
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Անգլիոյ Արպաքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական Սըր Արթըր Նիքոլսոնի հեպ րեսակցութեան	129
Յ. Ս. Այվազեան առ Պողոս Փաշա	132
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Լոնպոնի Ռուսական դեսպան Կոմս Պէնքէնպօրֆի հեպ րեսակցութեան	135
Պողոս Նուպար Փաշա առ Լորպ Պրայս	138
Լորպ Պրայս առ Պողոս Փաշա	139
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Լոնպոնի Ֆրանսական դեսպան Պ. Բօլ Քամպօնի հեպ րեսակցութեան	140
Ժան Մութաֆօֆ առ Պողոս Նուպար Փաշա	144
Օր. Աննա Զաւրիէֆ առ Պողոս Փաշա	146
Բիւզանդ Մասրաֆ առ Պողոս Նուպար Փաշա	147
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Լորպ Պրայսի հեպ րեսակցութեան	149
Թէյասեղան քրուած Լոնպոն, Օթէլ Սէսիլի մէջ, Ռուսիոյ նախկին ներկայացուցիչ եւ «Նովոյէ Վրէմիա»-ի թղթակից Պ. Վէսէլիցքի կողմէ	151
Պողոս Նուպար Փաշա առ Սըր Արթըր Նիքոլսոն, խորհրդական Անգլիոյ Արպաքին Գործոց Նախարարութեան	152
Հայկական Խնդիրը (Յիշարակագիր Ն. Վեհափառութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.ի Ներկայացուցչին, Տրուած Ֆօրէյն Օֆիսի, 1915 Յուլիս 16 [15?])ին	153
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ «Թայմզ»ի քաղաքական բաժնին րնօրէն Պ. Սթիպի եւ «National Review»-ի րնօրէն Պ. Մաքսի հեպ րեսակցութեան	161
«Նովոյէ Վրէմիա»-ի թղթակից Պ. քը Վէսէլիցքի առ Պողոս Փաշա	163
Գէորգ Կաթողիկոս առ Պողոս Փաշա	164
Գէորգ Կաթողիկոս առ Պողոս Նուպար Փաշա	165
Պողոս Փաշա Նուպար առ Կոմս Պէնքէնպօրֆ, Ռուսական դեսպան Լոնպոնի Փարիզի Հայոց հոգեւոր հովիւ Վռամշապուհ Աւագ Քինյ. Քիպարեան առ Պողոս Փաշա	167
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ «Էվէնինկ Նիւզ»ի խմբագիր Պ. Չարլս Վուպսի հեպ րեսակցութեան	170
Հայկական Ազգային Պաշտպանութեան Քօմիթէին Ծանուցագիրը, Կիլիկիոյ մէջ Կապարուելիք Զինուորական Գործողութեան Սը Մասին	171
Արենագրութիւն Պրիթիշ Արմէնիա Կոմիտէին Կողմէ Անգլիոյ Երեսփոխանական Ժողովին Մէջ Տեղի Ունեցած Գումարման	173
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Մութաֆօֆ	176
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Լոնպոնի Ռուսական դեսպան Կոմս Պէնքէնպօրֆի հեպ երկրորդ րեսակցութեան	177
Պողոս Փաշա առ Ղեւոնդ Եպիսկ. Դուրեան, Առաջնորդ Հայոց Պուկլարիոյ	178

Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Լոնպոնի Ռուսական դեսպան Կոմս Պէնքէնպօրֆի հեպ երրորդ րեսակցութեան	180
Անգլիոյ Արպաքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական Սըր Արթըր Նիքոլսոն առ Պողոս Նուպար Փաշա	182
Տոքթ. Զաւրիէֆ առ Պողոս Փաշա	183
Պուկլարիոյ Հայոց Առաջնորդ Ղեւոնդ Եպիսկ. Դուրեան առ Պողոս Փաշա	184
Գաղարի Տեղեկագիր Զաւէն Պաքրիարքի	185
Ծանուցագիր Կիլիկիոյ Մէջ Կապարուելիք Զինուորական Գործողութեան Սը Մասին	187
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքիի հեպ երկրորդ րեսակցութեան	190
Պողոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	192
Պողոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	197
Պապուելի Թովմաս Գ. Մկրպիչեան առ Պողոս Փաշա Նուպար	200
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Սագօնօֆ, Արպաքին Գործոց Նախարար Ռուսիոյ	201
Պողոս Նուպար Փաշա առ Լորպ Քրօմըր	203
Պողոս Փաշա Նուպար առ Լորպ Պրայս	204
Պողոս Փաշա առ Պ. Յ. Ն. Մօսքիչեան	205
Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Տոքթ. Զաւրիէֆի հեպ ունեցած րեսակցութեան, անոր Բէթրօկրապ մեկնելէն առաջ	207
Պողոս Նուպար Փաշա առ Եագուպ Արթին Փաշա, Եգիպտոս, անդամ Ազգային Պապուիրակութեան	210
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Ժան Մութաֆօֆ	212
Լորպ Քիչնէրի թիկնապահ Սըր Ճօրճ Արթըր առ Պողոս Փաշա	214
Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Բիւզանդ Մասրաֆ	215
Լորպ Քրօմըր առ Պողոս Փաշա	217
Գեր. Ժ. Վ. Մէքմիլըն առ Պողոս Փաշա	218
Պողոս Փաշա Նուպար առ Տոքթոր Զաւրիէֆ	219
Պողոս Փաշա առ Լորպ Պրայս	220
Պողոս Փաշա Նուպար առ Պ. Անիւրին Ուիլեամս	221
Պողոս Փաշա առ Պ. Գառնիկ Ֆնարզեան	222
Պողոս Փաշա Նուպար առ Պ. Յ. Մօսքիչեան, անդամ Ազգային Պապուիրակութեան	223
Պողոս Փաշա Նուպար առ Պ. Միլիուքօֆ	224
Պողոս Փաշա առ Լորպ Քիչնէր	225
Տոքթ. Զաւրիէֆ առ Պողոս Նուպար Փաշա	226
Տոքթ. Յ. Զաւրիէֆ առ Պողոս Փաշա	234
Պողոս Փաշա առ Ղեւոնդ Եպիսկ. Դուրեան, Առաջնորդ Հայոց Պուկլարիոյ	235
Պողոս Փաշա Նուպար առ Պ. Համբարձում Առաքելեան, խմբագիր «Մշակ» լրագրի	237
Ռօպէր քը Քէ առ Պողոս Փաշա	238
Պողոս Նուպար Փաշա առ Լորպ Պրայս	239
Անիւրին Ուիլեամս առ Պողոս Նուպար Փաշա	241
Յ. Ն. Մօսքիչեան առ Պողոս Փաշա	242
Համբարձում Առաքելեան առ Պողոս Նուպար Փաշա	244
Լորպ Պրայս առ Պողոս Փաշա Նուպար	245
Պողոս Փաշա Նուպար առ Լորպ Պրայս	246
Պողոս Փաշա Նուպար առ Պ. Յ. Ա. Այվազեան	247
Պողոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	248
Պողոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	249

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Տիգրանօֆ, պեպական խորհրդական	253
Պօղոս Փաշա Նուպար առ Պ. Միքայել Բաբաջանօֆ, երեսփոխան Տումայի	254
Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Համբարձում Առաքելեան	255
Պօղոս Նուպար Փաշա առ Տոքթոր Զավրիէֆ	256
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Վիքթոր Պէռարի հետ պեսակցութեան	259
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Պ. Տէլքասէի հետ պեսակցութեան	261
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Երեսփ. Ժողովոյ դեր-նախագահ եւ նախկին պարտեազմական նախարար Պ. Էթիէնի հետ պեսակցութեան	264
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքիի հետ պեսակցութեան	265
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի ծովային նախարար Պ. Օկանէօրի հետ պեսակցութեան	268
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօռժ Բլէմանսօ-ի հետ պեսակցութեան	270
Գէորգ Կաթողիկոս առ Պօղոս Փաշա	271
Ճառ Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ արտասանուած Փարիզի Ամերիկեան Քլիւպի հացկերոյթին առթիւ, 1915 Նոյեմբեր 18ին	276
Պօղոս Նուպար Փաշա առ Լորտ Պրայս	281
Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	282
Գէորգ Կաթողիկոս առ Պօղոս Փաշա	285
Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	288
Գէորգ Կաթողիկոս առ Պօղոս Փաշա	291
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ սուրիացի գործիչ Տոքթ. Սամնէի հետ պեսակցութեան	294
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ «Թայմզ»ի քաղաքական բաժնի տնօրէն Պ. Սթիպի հետ պեսակցութեան	295
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ռընէ Բինօնի հետ պեսակցութեան	297
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Կոմս Կոմէ ի հետ պեսակցութեան	298
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Միլիան Երամի հետ պեսակցութեան	299
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ «Թան» լրագրի Պ. Էպկառ Ռօւլսի հետ պեսակցութեան	300
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Նախարարապետ Պ. Պրիանի եւ Արտ. Գործոց Նախարարութեան պաշտօնատարներէն Պ. Պէրթլօ-ի հետ պեսակցութեան	301
Հրաիրագիր	303
Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	304
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ռընէ Բինօնի հետ պեսակցութեան	308
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքիի հետ պեսակցութեան	309
Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	312
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Միլիոքօֆի հետ պեսակցութեան	316
Ծանօթութիւններ՝ Տոքթ. Զավրիէֆի կողմէ Պ. Իզվօլսքիի փրուած այցելութեան մը մասին	319
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքիի հետ պեսակցութեան	320
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսական Ծերակոյրի Արտաքին Գործոց Յանձնաժողովի նախագահ Պ. Ժօռժ Բլէմանսօ-ի հետ պեսակցութեան	322
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Տումայի անդամ Գնդապետ Էնկէլիարտի	

x |

հետ պեսակցութեան	323
Գէորգ Կաթողիկոս առ Պօղոս Փաշա	326
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ռօպէր Կըլ Էթի հետ պեսակցութեան	327
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօնարի հետ պեսակցութեան	328
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ռօպէր Կըլ Էթի հետ պեսակցութեան	329
Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	330
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքիի հետ պեսակցութեան	331
Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	332
Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	333
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ «Նովոյէ Վրէմիա»յի թղթակից Պ. Էօժէն Սէմէնօֆի հետ պեսակցութեան	335
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ պեպական նախարար Պ. Տընի Քօշէնի հետ պեսակցութեան	338
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօնարի հետ պեսակցութեան	339
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ «Կազէթ Կը Լօզան»ի քաղաքական բաժնին տնօրէն Պ. Մօրիս Միլքէի հետ պեսակցութեան	341
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ «Կազէթ Կը Լօզան»ի քաղաքական բաժնին տնօրէն Պ. Մօրիս Միլքէի հետ պեսակցութեան	343
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնատարներէն Պ. Կուի հետ պեսակցութեան	344
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ռընէ Բինօնի հետ պեսակցութեան	347
Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	348
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօնարի հետ պեսակցութեան	349
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ֆլանտրէի հետ պեսակցութեան	350
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքիի հետ պեսակցութեան	351
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Լորտ Պրայսի հետ պեսակցութեան	353
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ սըր Մարք Սայքսի հետ պեսակցութեան	355
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Լորտ Քրօմըրի հետ պեսակցութեան	357
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Լոնտոնի Ռուս դեսպան Կոմս Պէքէնփօրֆի հետ պեսակցութեան	359
Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	360
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Կ. Պոլսոյ Անգլիական դեսպանատան Ա. թարգման Պ. Ֆից Մօրիսի [Ֆիցմօրիսի] հետ պեսակցութեան	361
Ճառ Պօղոս Փաշայի, արտասանուած Ֆրանս-Արմէնի Կոմիտէին առջեւ	365
Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան պայմանները կամաւորներու արձանագրութեան համար	368
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժան Կուի հետ պեսակցութեան	370
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան պաշտօնատար Պ. Կուի հետ պեսակցութեան	374
Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս	375
Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօռժ Բիքօ-ի հետ պեսակցութեան	377

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ/ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ	383
-------------------------------------	-----

Ցանկ անձնանուններու եւ տեղանուններու	469
---	-----

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Այս հրատարակութեամբ լոյսին բերուող բանակցային արձանագրութիւնները, թղթակցութիւնները եւ յուշագրերը կը վերաբերին, պայմանական բնորոշումով մը, Ազգային Պատուիրակութեան¹ գործունէութեան երկրորդ շրջանի միայն առաջին երկու տարիներուն՝ 1915 եւ 1916, եւ պատուիրակութեան ճիգերուն միայն մէկ մասը ներկայացնելով հանդերձ, յստակօրէն լուսարձակի տակ կը բերեն Հայկական Հարցին տուեալ ժամանակահատուածի զարգացումներն իրենց գլխաւոր գիծերով:

Պատուիրակութեան, դարձեալ պայմանականօրէն, առաջին շրջանի գործունէութիւնը իր աւարտին հասած էր 26 Յունուար 1914-ին Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ Հայկական Բարենորոգումներու Ծրագրին ստորագրութեամբ: Այդ ծրագրով կը նախատեսուէր երկու եւրոպացի քննիչներու հսկողութեամբ եւ բարենորոգումներու ճամբով բարելաւել արեւմտահայերու կենսորակը:

Այդ ստորագրութեամբ Պօղոս Նուպար իբրեւ Պատուիրակութեան նախագահ իր դերն աւարտած համարելով, Փարիզէն Գահիրէ վերադառնալէ առաջ, 21 Փետրուար 1914-ին Գէորգ Ե. Թիֆլիսեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կը յղէր նամակ մը, որուն ի պատասխան Կաթողիկոսը կը փափաքէր որ Պօղոս Նուպար, որ Երուանդ Օտեանի բնորոշումով «յոյսի փարոս» մը կը նկատուէր հայկական շահերու պաշտպանութեան մարզին մէջ², շարունակէ մնալ «Իր ներկայացուցիչը, նոյն ազգօգուտ եւ մարդասէր գործունէութիւնը շարունակելու Տաճկաստանի հայաբնակ գաւառներու բարենորոգութեան կատարեալ յաջողութեան եւ իրագործման համար»:³

Սակայն բարեկարգումները իրենց իսկական հունին մէջ չմտած, 28 Յուլիս 1914-ին սկիզբ կ'առնէր Համաշխարհային Պատերազմը, իրարու դէմ հանելով երկու գլխաւոր առանցքներ՝ մէկ կողմէ Աւստրօհունգարիա-Գերմանիա-Թուրքիա, միւս կողմէ Մեծն Բրիտանիա-Ֆրանսա-Ռուսաստան:

Միաժամանակ, պատերազմը հայոց կը բերէր Հայկական Հարցի լուծման նոր յոյս մը: Կը յուսացուէր որ պատերազմէն յաղթական դուրս գան դաշնակից Անգլիան, Ֆրանսան եւ Ռուսաստանը: Այդ յոյսը արծարծող դեր կը կատարէին ոգեշունչ ելոյթներ, ինչպէս՝ օրինակ՝ Անգլիոյ վարչապետ Ասքուիթի 28 Հոկտեմբեր 1914-ի ճառը, ուր ան կը յայտարարէր. «Անգլիան սուրը պատեան չի դնիլ, մինչեւ որ չհնչուին թաղման զանգերը Տաճկաստանի տիրապետութեան՝ ոչ միայն Եւրոպայում, այլ նոյն իսկ Տաճկաստանի Ասիական երկրների մէջ, որովհետեւ Տաճկական կառավարութիւնն ինքնասպանութիւն է գործել...»⁴: Համապատասխանաբար, զարկ կը տրուէր հայկական կողմէն այսպիսի յայտարարութիւններու. «Այո, պէտք է վերջապէս Հայաստանում հնչուեն Տաճկաստանի տիրապետութեան թաղման զանգերը, որպէսզի միաժամանակ բազմաչարչար հայ ժողովրդի յուսալից խաղաղ կեանքի յարութեան զանգերը դողանջեն...»:⁵

Նուպար եւս կը բաժնէր այդ յոյսն ու տեսակէտը, իր յուշագրերուն եւ թղթակցութիւններուն մէջ ակնարկելով Թուրքիոյ ինքնասպանական արարքին (էջ 71, 157, 398):

Կար նաեւ երեք դաշնակիցներուն կողմէ հրապարակ նետուած հրապուրիչ նշանաբան մը՝ «ազգայնութիւններու սկզբունքը» կամ, այլ բնորոշումով, ազգերու ինքնորոշման իրաւունքը, որ իրաւագրկեալ ժողովուրդներուն կարծել կու տար թէ դաշնակիցներու յաղթանակը իրենց պիտի բերէր իրենց հետապնդած անկախութիւնը կամ ինքնավարութիւնը:

Հայոց մէջ նման տրամադրութեան մը հիմնաւորումին ուժ կու տային նաեւ ռուս պետական ղեմքերու խոստմնալից յայտարարութիւնները՝ որքան ալ անորոշ, ինչպէս՝ օրինակ՝ Տումայի մէջ 9 Փետրուար 1915-ին արտաքին գործոց նախարար Մագնոմովի արտասանած ճառը, ուր կըսուէր. «26 Յունուար 1914-ին ստորագրուած Ռուս-թրքական համաձայնութիւնը պատմական փաստաթուղթ մըն է, ուր [Բարձր] Դուռը ճանչցաւ մեր բացառիկ դիրքը Հայկական Հարցին վերաբերեալ: Պատերազմի ավարտին, այս բացառիկ դիրքը կայսերական կառավարութեան կողմէ պիտի օգտագործուի հայ ազգաբնակչութեան նպաստաւոր կերպով»:⁶

Արագաթաւալ զարգացումները եւ յատկապէս հայերու դէմ կիրարկուող զանգուածային կոտորածները, տեղահանումներն ու կրօնափոխութեան ճնշումները Գէորգ Ե. Կաթողիկոսը կը մղէին 20 Ապրիլ 1915-ին Գահիրէ հեռագրելու, որ Նուպար անմիջապէս Փարիզ մեկնի Կաթողիկոսի ներկայացուցիչի եւ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահի զոյգ հանգամանքներով, արեւմտահայութեան պաշտպանութեան համար ընելու իր «բոլոր կարելին»:⁷

Եւ այսպէս, Պօղոս Նուպարի Փարիզ մեկնումովը Ազգային Պատուիրակութիւնը կը ձեռնարկէր իր երկրորդ շրջանի աշխատանքներուն:

* * *

Ժողովածուին բո՛ւն ատաղձը կը հիմնուի Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանի նախկին գրադարանապետերէն Արամ Անտոնեանի կողմէ արտագրուած նիւթերու մանրաժապաւիժնեալ օրինակներուն վրայ⁸, զորս աչքէ անցընելու առիթն ունեցած էինք

1988-ին, ՀԲԸՄ-ի Նիւ Ճըրզիի կեդրոնատեղիին մէջ, եւ անգլիախօս հանրութեան համար անոնց թարգմանութիւնը հրատարակած էինք 1997-ին:⁹

Վերոնշեալ արտագրումի պարագան կարելի է հետեւցնել կարգ մը վաւերագրերու կցուած Անտոնեանի ծանօթագրութիւններէն, ուր ան կը բանաձեւէ իր դժգոհութիւնը թարգմանութիւններու որակին վերաբերեալ, յստակ դարձնելով որ թարգմանութիւնները կատարուած են դիւանին կողմէ եւ իր ներկայացուցածը հարազատ արտագրումն է անոնց:¹⁰

Անտոնեանի կատարած աշխատանքը ենթադրել կու տայ թէ զանոնք հրատարակելու դիտաւորութիւն մը կրնայ գոյութիւն ունեցած ըլլալ ատենին: Այս ենթադրութիւնը հիմնաւոր նկատուելու աւելի մեծ հաւանականութիւն ձեռք կը բերէ այն պատճառով, որ Անտոնեան արտագրութիւն կատարած է նոյնիսկ հայերէն մեքենագիր նամակներու բնագրերէն: Աւելի՛ն, ան տեղ-տեղ աւելցուցած է անհրաժեշտ նկատուած բացատրութիւններ, զորս այս հատորին մէջ ներկայացուցած ենք իբրեւ Էջատակի ծանօթագրութիւններ, մեր նշումները վերապահելով հատորին «Ծանօթագրութիւն/Վերլուծութիւն» բաժնին:

Նկատի ունենալով 22 Օգոստոս 1915-ին Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին առաքուած նամակին յետ գրութեան բաժինը, ուր Պօղոս Նուպար կըսէ. «... յետ այսորիկ նամակներուս հայերէն թարգմանութեան հետ գաղղիերէն բնագիրն ալ միասին պիտի դրկեմ» (էջ 252), յստակ կը դառնայ թէ Պատուիրակութեան դիւանը իր գործունէութեան վերաբերող նիւթերը գէթ սկզբնական շրջանին Էջմիածնի Կաթողիկոսարան ուղարկած է միայն հայերէնով, թերեւս դիւրացնելու համար անոնց ընկալումը զանոնք ստացողներու եւ ընթերցողներու կողմէ,¹¹ բայց նաեւ հարկը զգացած է կարգ մը շփոթութիւններէ խուսափելու համար օտարալեզու փաստաթուղթերն ալ մատչելի դարձնելու կաթողիկոսին:¹² Այդպիսի շփոթի լաւագոյն օրինակ մը կը ներկայացնէ «ծրագիր» բառը, որ գործածուած է ֆրանսերէնի թէ՛ programme եւ թէ՛ projet բառերուն դիմաց:¹³

1990-ին Հայաստանի Ազգային Արխիւատան կաթողիկոսական դիւանին մաս կազմող փաստաթուղթերը տեսնելու պատեհութիւնն ունեցած ըլլալով, կրնանք հաստատել թէ թարգմանութիւնները, որքան ալ՝ անտոնեանական բնորոշումով «գէշ», հարազատ փոխադրումներն են իրենց համապատասխան առաւելաբար ֆրանսերէն բնագրերուն, եւ թէ Նուպարեան Մատենադարանի եւ Ազգային Արխիւի նիւթերուն ուշադիր բաղդատութիւնը շարադրական-կէտադրական տարբերութիւններ դրսեւորելով հանդերձ, կը մատնէ ոչ մէկ իմաստային շեղում:

* * *

Պօղոս Նուպար Գէորգ Ե.ի ցանկութեան ընդառաջելով Գահիրէէն Փարիզ կը մեկնէր՝ անտեղեակ Փեթրոկրատի Ծրագրէն, առանց ստացած ըլլալու իր ընելիքը սահմանաւորող որեւէ ծրագիր: Ան Ազգային Պատուիրակութեան նախագահի հանգամանքով կա՛մ ծրագիր մը մշակելէ առաջ իրապէս անհրաժեշտ կը գտնէր շօշափել Դաշնակից Տէրութիւններու տրամադրութիւնները, կա՛մ դիւանագիտօրէն անորոշ կուգէր ձգել պարագան, երբ եզիպտական թերթի մը՝ աշխատակիցը հարցազրոյց կը վարէր իր հետ,

ինչպես կարելի է մակաբերել հետեւեալէն. «... Նուպար մեզի ըսաւ թէ իր Ֆրանսա եւ Անգլիա երթալուն նպատակը՝ այդ երկիրներու պետական մարդերուն պայմաններ առաջարկել չէ, ո՛չ ալ միտք ունի անոնց յիշատակագիր մը ներկայացնելու եւ անոր ընդունելութիւնը պահանջելու...: Այլ իր նպատակն է իմանալ թէ Դաշնակիցները ի՛նչ կը փափաքին իր ազգին ապագայ բարօրութեանը համար, քանի որ այն արգելքները եւ կնճիռները որոնց երեսէն Հայերը կը զրկուէին Դաշնակիցներուն իրենց համար փափաքած բարիքները վայելելէ, անոնք հիմա մեջտեղէն վերցուած կամ վերցուելու վրայ են»:¹⁴ Նկատի պէտք է առնել թէ Եգիպտոս այդ շրջանին կը գտնուէր Մեծն Բրիտանիոյ թելարկութեան ներքեւ, որով յաւելեալ զգուշաւորութեան հարկը կը զգար Պատուիրակութեան նախագահը:

Ասով հանդերձ, Նուպար անձնական հանգամանքով ունէր յարմարագոյն լուծման մը ի՛ր պատկերացումը, ինչպէս կը պարզուի նոյն աղբիւրէն. «... եթէ ... ընտրութիւնը իրեն ձգուէր թէ՛ դաշնակիցներուն եւ թէ՛ հայերուն կողմէ, ինք պիտի ընտրէր իր ազգին համար Պաշտպանութեան [թելարկութեան- Վ.Ղ.] տակ վարչական անկախութիւն մը, այսինքն հայերը պէտք է ըլլան անկախ իրենց ներքին գործերուն մէջ եւ ինքնիշխան ըլլան իրենց երկիրներուն մէջ՝ երեք դաշնակից պետութիւններու կամ անոնցմէ մէկուն պաշտպանութեան տակ ... սպասելով որ ժամանակը բերէ հասցնէ զիրենք քաղաքական անկախութեան»:¹⁵

Ուրեմն Նուպար իբրեւ հեռաւոր ծրագիր կը ձգտէր քաղաքական անկախութեան, բայց որպէս մօտաւոր ծրագիր կը փափաքէր տեսնել հոգատարեալ կամ թելարկեալ Հայաստան մը: Այս մօտաւոր ծրագիրն իր ընդհանուր գիծերուն մէջ կը համապատասխանէր Փեթրոկրատի Ծրագրին, զոր բժիշկ Յակոբ Զավրիեւ (Զավրիէֆ, Զաւրեան)¹⁶ իրեն պիտի փոխանցէր իբրեւ Կաթողիկոսին հաւանութեանը արժանացած ուղենիշ (էջ 13):¹⁷

Փեթրոկրատի Ծրագրով կը նախատեսուէր Օսմանեան Կայսրութեան կամ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ թրքական գերիշխանութիւնը պահպանելով հանդերձ ինքնավար Հայաստանի մը ստեղծումը: Այդ Հայաստանը պիտի դրուէր Ռուսաստանի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հաւաքական թելարկութեան ներքեւ եւ պիտի բաղկանար վեց նահանգներէն (բացառելով Արեւմուտքի եւ Հարաւի շրջանակները՝ իրենց գրեթէ ամբողջովին իսլամ բնակչութիւն ունենալուն համար) եւ Կիլիկիայէն Միջերկրականի վրայ Մերսինի նաւահանգիստով (դուրս ձգելով Ալէքսանտրէթի ծոցը եւ Եումուրթալըքը): Ժամանակի պայմաններուն համեմատ որոշ պատշաճեցումներու կատարումով՝ ինքնավարութեան որպէս հիմք պիտի ծառայէր 1913-ի Բարենորոգութիւններու Ծրագիրը, որ կը միտէր Կարնոյ, Վանի, Բաղէշի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի եւ Սվազի նահանգները օժտել ինքնավարական լայն իրաւունքներով:

Փեթրոկրատի Ծրագրին վերաբերող հիմնական եւ «բոլորովին գաղտնի» փաստաթուղթը յստակ կը դարձնէր թէ հայկական կողմին պարտականութիւնը պիտի ըլլար Անգլիան եւ Ֆրանսան համոզելը՝ ապահովելու համար Կիլիկիոյ կցումը վեց նահանգներուն:

Այսպիսով, մինչեւ հայկական նահանգները ցարական Ռուսաստանի կցելու ռուսա-

կան դիտաւորութեան բացայայտումը 1916-ին¹⁸, - երբ Նուպար պիտի մղուէր եզրակացնելու թէ ինքնավար հայկական Կիլիկիա մը ունենալու համար հարկ է ճիգերը կեդրոնացնել հոն ֆրանսական թելարկութիւն հաստատելու վրայ,- Պատուիրակութեան ամբողջ գործունէութիւնը եւ այդ գործունէութեամբ ձեռք բերուելիք արդիւնքին շուրջ հիւսուած յոյսերը առաջին օրէն իսկ դրուած էին հիմերու վրայ, որոնք այնքան ալ հաստատուն չէին:

Նուպար 1919-ին Ազգային Համագումարին ներկայացուցած իր «ամփոփ տեսութեան» մէջ ակնարկելով Զավրիեւի միջոցով իրեն ներկայացուած Փեթրոկրատի ծրագրին, կը նշէր.

... 1915 Մայիսին, Տորթ. Զաւրիէֆ Փարիզ հասաւ եւ ինծի յանձնեց յայտագիր մը, որ Թիֆլիսի Ազգային Պիւրոն պատրաստած էր ռուսական կառավարութեան հետ համաձայնութեամբ:

Այսպէսով, տեղեկացայ, որ Ֆրանսա եւ Ռուսիա, Թուրքիոյ պատերազմի մտնելէն անմիջապէս վերջը, համաձայնութիւն մը կնքած էին, որուն հետեւանքով, կանխատեսելով Օսմանեան կայսրութեան բաժանումը, Ֆրանսան ստացած էր Կիլիկիան, եւ Ռուսիան՝ Կ. Պոլիսը, Էրզրումի, Պիթլիսի եւ Վանի հայկական երեք գաւառներուն հետ: Բայց Ռուսիա, զոջալով այդ կարգադրութեան վրայ, կը մղէր հայերը պահանջել Կիլիկիան եւ մեզ կը խոստանար իր աջակցութիւնը՝ ստանալու համար ինքնավարութիւն մը միացեալ վեց գաւառներու եւ Կիլիկիոյ համար:

Արդ, Կովկասէն ինծի բերուած յայտագիրը կը պարունակէր.

ա./ պահանջել վեց գաւառներու եւ Կիլիկիոյ համար ինքնավարութիւն մը՝ սուլթանին անուանական գերիշխանութեան տակ.

բ./ խնդրել ինքնավար Հայաստանի համար Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ հաւաքական թելարկութիւնը.

գ./ հրաժարիլ Եումուրթալըքի եւ Իսքէնտէրունի նաւահանգիստներէն՝ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կողմէ ըլլալիք ընդդիմութենէ մը խուսափելու համար:

Ճիշդ այս միջոցներուն, ջարդերը ... այնքան մեծ համեմատութիւններու հասան, որ ջանքերս կեդրոնացուցի նախ զանոնք կասեցնելու համար ձեռք բերել Դաշնակից եւ չեզոք պետութիւններուն միջամտութիւնը: 1915 Մայիսին, Դաշնակից պետութիւնները, որ պատերազմին մէջ ըլլալով չէին կրնար, դժբախտաբար, գործնականապէս միջամտել, Բ. Դրան ուղղեցին հաւաքական յայտարարութիւն մը, որով թիրք վարիչները անձնապէս պատասխանատու կը բռնէին հայոց վրայ կատարուած ոճիրներուն համար:

Այդ ժամանակ իմ բանակցութիւններս կը կայանային միայն պատրաստութիւններու մէջ, վասնզի Դաշնակից պետութիւնները կը մերժէին ռուս յանձնառութիւն մատնել մինչեւ որ պատերազմը վճռական փուլի մը մէջ չմտնէր: Այսուհանդերձ, կրցայ ներկայացնել, 1916 Յունիսին, յիշատակագիր մը Տ. Տէլքասէի, որ շատ նպաստաւոր ընդունելութիւն մըրբաւ անոր, եւ որովհետեւ Լոնտրայի մէջ ալ շատ համակրութիւն գտած էի մեր դատին համար, միեւնոյն յիշատակագիրը

ներկայացուցի նաեւ անգլիական Արտաքին Գործոց Նախարարութեան:¹⁹

Նոյն տարւոյն Հոկտեմբերին էր, որ Լոնտրոյ կանչուեցայ, ուր կը գտնուէր այն ժամանակ Տ. Ժորժ Փիքօ, որ Սըր Մարք Սայքսի հետ Օսմանեան Կայսրութեան Փոքր Ասիոյ հողամասերուն գաղտնի համաձայնութիւնը պատրաստած էին: Այդ համաձայնութեան,– որուն ամբողջութեան տեղեակ եղանք յետոյ,– միայն Հայաստանի վերաբերեալ պայմանները ինծի հաղորդուեցան այն ժամանակ: Համաձայնութիւնը արդէն կնքուած էր: Կիլիկիան եւ հարաւային գաւառները Ֆրանսայի թողուած էին եւ Ռուսիան կը ստանար հիւսիսային գաւառները: Կատարուած իրողութեան մը առջեւ գտնուելով ... խնդրեցի, երբ տեսայ, որ, դժբախտաբար, Հայաստան երկուքի պիտի բաժնուէր, որ Կիլիկիոյ եւ վեց գաւառներուն շնորհուէր գէթ ինքնավարութիւն մը, ամենալայն ձեւի մը տակ, եւ Ֆրանսայի թելարկութեան տակ:²⁰

Անգլիական կառավարութեան հետ համաձայն, ֆրանսական կառավարութիւնը բացայայտ կերպով յանձնառու եղաւ ատոր, բայց պահանջեց, փոխարէնը, որ Ազգային Պատուիրակութիւնը կամաւորներ տայ օժանդակելու համար Հայաստանի ազատագրութեան եւ այդ կերպով նոր իրաւունքներ ձեռք բերէ Դաշնակիցներու աջակցութեան համար: Չէինք կրնար մերժել այս զինուորական օգնութիւնը, որ մեզմէ կը պահանջուէր մեր ինքնավարութեան փոխարէն: Բայց որովհետեւ ես չէի ծածկեր այն մեծ վտանգները, որ Հայաստանի այս զինեալ միջամտութիւնը ապահովաբար վտանգի մէջ պիտի դնէր հայ բնակչութիւնը, զոր թիրաքերը իբր ճշմարիտ պատանդներ կը պահէին, եւ որոնց վրայ ի գործ պիտի դնէին փոխվրէժներ, հաւանեցայ կամաւորներու զինուորագրութեան համար կոչ մը ընել, բացորոշ կերպով պահանջելով, որ կանխազգուշական ամենախիստ միջոցներ ձեռք պիտի առնուէին...: Իմ վախիս եւ խղճահարութեանս հիմնաւոր ըլլալը ճանչցաւ կառավարութիւնը եւ մեր կամաւորներու զինուորագրութեան համար տրուած բոլոր պայմանները ընդունուեցան եւ գործադրուեցան: Այն ժամանակ միայն կոչ մըրինք մեր Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի հայրենակիցներուն եւ կազմուեցաւ Արեւելեան Լեգէոնը, որ վերջէն անուանուեցաւ Հայկական Լեգէոն:²¹

Նուպարի վերը մէջբերուած ամփոփումը կը թողու այն տպաւորութիւնը, թէ Փէթրոկրատի ծրագրի ստացման պահուն իրեն յայտնի դարձած էր թէ Ռուսաստան համաձայնած է որ Ֆրանսա ստանայ Կիլիկիան²², բայց հրատարակուող փաստաթուղթերը կը յուշեն թէ Նուպար այդպիսի եզրակացութեան յանգած էր մեկնելով հանդիպումներու ընթացքին իր կրած տպաւորութիւններէն: Այդպէս կը թելադրեն՝ օրինակ՝ 22 Մայիս 1915-ին Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար Տելքասէի հետ հանդիպման արձանագրութիւնը (էջ 38) կամ Ֆրանսայի մօտ ռուս դեսպան Իզվոլսքիի հետ 26 Մայիս 1915-ին կայացած հանդիպման արձանագրութիւնը, ուր Նուպար կըսէ. «Յստակօրէն կերելայ թէ Ռուսիա Ֆրանսսան ազատ թողած է Սուրիոյ ու Կիլիկիոյ մասին, ինչպէս ինծի հաւաստեցին Քէ տՕրսէի մէջ» ու կ'աւելցնէ. «Այն տպաւորութիւնը ունիմ թէ Ռուսիա այսօր կը զոջայ այդ ազատութիւնը տուած ըլլալուն գէթ Կիլիկիոյ մասին, եւ ... հնար մը

կը փնտռէ ըրածը դարմանելու համար» (էջ 42):

14 Մարտ 1915-ին, Փէթրոկրատի մօտ Ֆրանսայի դեսպան Փալեոլոկ արդէն Սազոնովին դիմած էր նշելով թէ ֆրանսական կառավարութիւնը կը փափաքի «բռնագրաւել Սուրիան, ներառեալ Ալեքսանտրէթի ծոցի շրջանը եւ կիլիկեան շրջանները՝ մինչեւ Տաւրոսի լեռնաշղթան», երբ հասնի Թուրքիոյ հաշտութեան պայմաններ պարտադրելու պահը, եւ այս ուղղութեամբ կը փափաքի ունենալ ցարին համամտութիւնը:²³

Դաշնակիցները, Ա. Պատերազմի հարկադրանքով գործակցելով, բայց միշտ իրարու կասկածով մօտենալով եւ միշտ իրենք իրենց համար առաւելագոյնը կորզելու դիտաւորութեամբ, արդէն սկսած էին առանձնաբար եւ հաւաքաբար քննարկել Օսմանեան Կայսրութեան անդամահատման խնդիրը եւ բանաձեւել իրենց ցանկութիւնները:

Եթէ, օրինակ, անդամահատելի հողատարածութիւններէն Նեղուցներուն, Միջագետքի եւ Պաղեստինի համար թաքնաբար տարուող աշխատանքներուն մէջ հայկական ուղղակի մասնակցութեան մը հարկը չէր տեսնուէր, այդպէս չէր, սակայն, պարագան Կիլիկիոյ, ուր հայերը նկատառելի թիւ մը կը ներկայացնէին եւ ունէին զայն հայրենիք նկատելու պատմական հող:²⁴

Թերեւս ալ շահագրգիռ կողմերու յատուկ կարգադրութեամբ թոյլ կը տրուէր որ անդամահատման ծրագիրները իրենց արձագանգը գտնեն մամուլին մէջ՝ միտքեր նախապատրաստելու, բանակցութիւններու ընթացքին վրայ ազդեցութիւն բանեցնելու կամ այլ նպատակներով:²⁵

Կը հետեւի թէ Պատուիրակութեան հիմնական աշխատանքը պիտի ըլլար համոզել Ֆրանսսան, որ Կիլիկիան չկցէ Սուրիոյ եւ համաձայնի անոր տալ ինքնավար հայկական դրութիւն: Անգլիա եւ Ռուսաստան արդէն համաձայնած ըլլալով Կիլիկիան թողուլ Ֆրանսայի, հայկական ցանկութիւնն էր որ հակընդդէմ ընթացք մը կ'ունենար ֆրանսական ծրագրին: Այսպիսով, Նուպար իր ճիգերը պիտի կեդրոնացնէր Կիլիկիոյ նկատմամբ ֆրանսական շրջանակներուն մօտ հայկական շահերու պաշտպանութեան վրայ:

Փաստաթուղթերը կը յանգեցնեն այն եզրակացութեան, թէ ցարական Ռուսաստանը լուրջի չէր առած Փէթրոկրատի Ծրագիրը եւ դիտումնաւոր կերպով կը փորձէր մշուշապատ ձգել հարցը: Փարիզի ռուս դեսպան Իզվոլսքին 26 Մայիս 1915-ին եւ այնուհետեւ այլ առիթներով անոր յղում կատարած էր իբրեւ ակադեմական խօսակցութիւն, նաեւ յստակացնելով թէ ծրագիրը պէտք չէ դիտել որպէս յանձնառութիւն (էջ 42 եւ 180: Տեսնել նաեւ թիւ 53 ծանօթագրութիւնը, էջ 401): Նուպար կը կարծէր 22 Յուլիսին Լոնտոնի ռուս դեսպան Պենքենտորֆի հետ ունեցած հանդիպման ընթացքին անուղղակի, բայց ոչ պաշտօնական, հաստատումը գտած ըլլալ Փէթրոկրատի Ծրագրին, թէեւ Պենքենտորֆ, իր կարգին, կըսէր թէ Սազոնով իրեն յայտնած է թէ ռուսական կառավարութեան եւ կաթողիկոսին [ներկայացուցիչներուն] միջեւ տեղի ունեցածները ակադեմական բանակցութիւններ էին (էջ 180-181):

Պօղոս Նուպար, իր հերթին, առաջին իսկ օրէն անտեսած էր վերոյիշեալ ծրագրին մէջ ակնարկուած թրքական գերիշխանութեան վերաբերող տրամադրութիւնը, ինչ որ մեկէ աւելի առիթներով յայտարարած էր իր տեսակցութիւններու ընթացքին եւ հարկ տեսած՝ արդարացնելու իր կեցուածքը, որմէ կարելի է կռահել թէ նման ընթացք մը

կրնար բախած ըլլալ դիմացի կողմերուն դժգոհութեան:

Այս բոլորէն կը հետեւցուի թէ հակադիր շահերու կծիկի մը հետ գործ ունէին հայկական, անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսական շահերու ներկայացուցիչներու դերով հրապարակ իջած բանակցող կողմերը, եւ հայերը կշիռքի նժարին իբրեւ շօշափելի՝ կշռաքար պիտի կարենային զետեղել միայն հայ կամաւորներու մասնակցութիւնը՝ Անգլիան, Ֆրանսան եւ Ռուսաստանը Կովկասի, Փոքր Ասիոյ եւ Միջին Արեւելքի ռազմաբեմերէն ալ անդին ռազմապէս արնաքամող հսկայ ճիգերուն դիմաց, երբ արդէն ցեղասպանական ծրագիրն իր աւերը գործած էր Արեւմտեան Հայաստանի հայաբնակ նահանգներուն մէջ:

* * *

Վաւերագրերը հետաքրքրական նիւթ կը հայթայթեն հայկական կամաւորական շարժման, ինչպէս նաեւ հայ կամաւորներու միջոցով աղէտը կասեցնելու, մեղմելու, կամ ինքնավարութեան ցանկութիւնները իրականութեան վերածելու յոյսերուն գծով:

Նուպար փաստաթուղթերուն մէջ ի յայտ կու գայ իբրեւ զգուշաւոր, շրջահայեաց գործիչ: Պատմական Հայաստանի թէ Օսմանեան Կայսրութեան այլ շրջաններու մէջ բնակող հայերու ապաւիտութիւնը Նուպարի հմար ունէր կենսական նշանակութիւն եւ ան իր մօտեցումը բանաձեւած էր Կիլիկիոյ Աթոռի Կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապայեանին ուղղելի բայց չառաքուած նամակի մը մէջ 1915-ի Ապրիլին. «... պահպանել մեր ցեղին գոյութիւնը իր հայրենի երկրին մէջ», խուսափելով փորձանաւոր հակազդեցութիւններէ (էջ 431):

Օտար քաղաքական-դիւանագիտական գործիչներու մօտ ալ չէ բացակայած հայոց կողմէ զգուշաւոր վարքագիծ մը որդեգրելու անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնը:

Յատկանշական է, օրինակ, Տելքասէի կեցուածքը ի պատասխան դաշնակցական գործիչ Վարանդեանի, որ 1915-ի Մարտին Սոֆիայի ռուս դեսպանին միջոցով ֆրանսացիներուն առաջարկած էր Կիլիկիա ցամաքահանում կատարել եւ Կիպրոսը իբրեւ ռազմական գործողութիւններուն մասնակցիլ փափաքող հայերու մարզման վայր նկատի ունենալ: Տելքասէ վերապահութեամբ մատնացոյց ըրած էր թէ նման քայլ մը պատճառ կը դառնայ որ թուրքերը «ներքին նահանգներուն մէջ մնացած հայ բնակչութեան նկատմամբ կիրարկեն կոտորածներու քաղաքականութիւն»:²⁶

Բայց յաղթանակի յոյսերը տարբեր հոգեխառնութիւն մը յառաջ բերած էին:

Ժամանակի տրամադրութիւնները վկայագրելով, Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան, որ Ա. Պատերազմի առաջին ամիսներուն կամաւորական հապճեպ շարժում մը յոյժ վտանգաւոր կը գտնէր «թուրք-իթթիհատական ոճրագործ կառավարութեան» մօտ անոր յառաջացնելիք աղիտաբեր հակազդեցութիւնը նկատի ունենալով²⁷, պիտի մատնանշէր թէ մինչ զանազան ազգեր խոհեմութեամբ ու անձկանօք սկսած էին լուրջ միջոցներ ձեռք առնել, հայեր հաշուի չառնելով դատողութեամբ եւ հեռատեսութեամբ շարժելու հրամայողական պահանջը, բռնած էին կործանարար ուղի մը՝ գրգռելով դարաւոր թուրք թշնամին:²⁸

Եթէ սկզբնական շրջանին զգուշաւոր շրջանակներուն մօտ տիրապետող էր կամաւորական շարժման նկատմամբ վերապահ կամ տատամսուն ընթացք մը, նոյնը կարելի չէ ըսել յատկապէս Վանի ինքնապաշտպանութեան յաջորդած շրջանին վերաբերեալ: Այս առումով յատկանշական է, օրինակ, Այվազեանի 8 Յուլիս 1915 թուակիրը, ուր կըսուի. «Հիմա որ մեր դիմակը պատռած է եւ գործողութեան սեղանին վրայ դրուած ենք, արդեօք աւելի ազատօրէն եւ աւելի բացայայտ կերպով մը ինքզինքնիս պաշտպանած չպիտի ըլլայինք՝ Դաշնակիցներուն օգնելով եւ անոնց օգնութեան առարկայ դառնալով: ... կը խորհիմ թէ,- ենթադրելով որ ճիշդ ըլլան պատճառաբանութիւններս,- իրաւունք ձեռք բերած ենք Դաշնակիցներէն պահանջելու որ մեզի օժանդակեն Ատանայի շրջանին մէջ գործելու սահմանուած կամաւորական խումբերու կազմութեան համար ... որովհետեւ Կիլիկիան միակ վայրն է գոր պահանջելու փորձը կրնանք ընել մեր ցեղին պահպանութեան համար, տեղին վրայ եւ տեղին համար իսկ զոհողութիւններ ընելով (էջ 134):

Նուպար այս նամակն ստանալէ առաջ, 6 Յուլիսին, Նիքոլսընի հետ հանդիպման ժամանակ, արդէն մատնանիշ ըրած էր հայ կամաւորներու օժանդակութեամբ Դաշնակիցներու կողմէ Կիլիկիա ցամաքահանում կատարելու հարկը՝ տեղի բնակիչները կոտորածներէ փրկելու նպատակով (էջ 129): Նման անմիջական գործողութեան մը «բացարձակ պէտքը» Աղեքսանդրիայէն Նուպարի ուշադրութեան բերած էին Մուրաֆօֆ եւ Կամսարական 30 Յունիսին (էջ 115):

1915-ի Օգոստոսին Նուպար կը յայտնուի արդէն բոլորովին թօթափած ամէն երկմտանք կամաւորական շարժման նկատմամբ, երբ յաջորդաբար կը հաստատէ. «... հիմա Դաշնակիցները իրենցմէ կը նկատեն մեզ: Ասիկա կը պարտինք ... մանաւանդ Վանայ մեր կամաւորներուն: Ահա թէ ինչո՞ւ պէտք է մեր ամբողջ կրցածը ընենք անոնց թիւը աւելցնելու համար» (էջ 206), կամ՝ «Ազգային Հանգանակութեան բոլոր գումարները կը դրկեմ Կաթողիկոսին, որպէսզի աւելցուին Վանայ եւ Մուշի կողմերը գտնուող կամաւորները: Միակ յոյսն է ասիկա՝ հնարաւոր եղածին չափ Հայեր կարենալ փրկելու համար» (էջ 211), կամ՝ «Կիլիկիոյ հայ բնակչութիւններու փրկութեան համար միակ յոյս մը կը մնայ մեզի, այն է՝ Հայաստանի մէջէն արագօրէն յառաջխաղացումը այն կամաւորներուն, որոնք ներկայիս կը գործեն Վանայ շրջանակին մէջ: Այս գործին դիւրացման համար, մեր պարտքն է բոլոր մեր ջանքերն ու միջոցները նուիրել որպէսզի կարելի եղածին չափ քիչ ժամանակուան մէջ աւելնայ անոնց թիւը» (էջ 216):

Այսուհանդերձ, հարկ է նշել թէ Նուպար շարունակած է պահպանել նոյն զգուշաւորութիւնն ու շրջահայեցութիւնը, որոնք իրենց դրսեւորումը գտած են կամաւորներու արձանագրութեան համար Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութենէն ձեռք բերուած ծանուցագրին մէջ, ուր կըսուի. «... մեր թշնամիներուն ուշադրութիւնը չգրաւելու եւ Թուրքիոյ մէջ մնացած հայերն ու սուրիացիները վրիժառութեան չենթարկելու համար, փափաքելի պիտի ըլլար որ աշխատութիւնը առաջ տարուէր ամենածայրայեղ խոհեմութեամբ...» (էջ 368): Գաղտնապահութեամբ եւ խոհեմութեամբ գործելու անհրաժեշտութիւնը Նուպար շեշտած է նաեւ Ժորժ-Փիքոյի հետ իր հանդիպման ընթացքին՝ սուրիացի ներկայացուցչին անխոհեմ ընթացքին նկատմամբ իր դժգոհութիւնը բանաձեւելու պահուն (էջ 378):

* * *

Այս հատորին մէջ խուրձ կազմած վաւերագրերը ցոյց կու տան հայկական ցանկութիւններու եղաշրջման կորագիծը, որ մէկ կողմէ կը հետեւի ֆրանսացի, անգլիացի եւ ռուս պաշտօնատարներու կամ դիւանագիտական շրջանակներու մէջ ազդեցիկ դիրք ունեցող անհատներու պարզած կեցուածքներուն եւ յայտնած խոր-հուրդներուն, իսկ միւս կողմէ կը հետեւի ռազմաքաղաքական զարգացումներուն, որոնք իրենց անմիջական ազդեցութիւնը կը գործեն Դաշնակիցներու տրամադրութիւններուն վրայ։

Ինչ որ կը թուի ներկայանալ իբրեւ միակ հաստատուն գիծ՝ պարագան է Կիլիկիոյ Նուպարի բանակցութիւններուն ընթացքին ֆրանսացիները հետեւողականօրէն կը նշեն թէ Ֆրանսայի ցանկութիւնն է Սուրիան, Կիլիկիոյ հետ, ունենալ իր հակակշռին ներքեւ, հակառակ կարգ մը ֆրանսացի դէմքերու հարեւանցի այն նշումին, թէ Ֆրանսա ի հարկին կրնայ Կիլիկիան ամբողջ առնելէ ետք, անկէ մասեր բաժին հանել Անգլիոյ կամ հաշտուիլ հայկական ինքնավարութեան մը գաղափարին հետ։ Արդէն տեսակցութիւններու առաջին օրերէն իսկ ֆրանսացիները յստակօրէն յայտարարած էին թէ Ռուսաստանը խոստացած է բացարձակապէս ազատ ձգել Ֆրանսան, որ ընէ ինչ որ ուզէ Փոքր Ասիոյ մէջ (էջ 19, 35, եւայլն)։ Նոյնիսկ թելադրած էին որ հայերը Կիլիկիոյ մասին իրենց «յաւակնութիւնները արժեցնելու չաշխատին» (էջ 89)։

Նուպար, որ ընդհանրապէս ճկուն բանակցողի ունակութիւններ կը դրսեւորէ բազմաթիւ հանդիպումներու ընթացքին, հետեւողականօրէն եւ մինչեւ վերջ կառչած կը մնայ Կիլիկիոյ կարելոր մէկ մասը հայկական ինքնավարութեամբ օժտելու սկզբունքին։

Կիլիկիոյ նկատմամբ այս հակընդդէմ ցանկութիւնները իրենց բացասական զարգացումները պիտի ունենային հայութեան համար 1918-ի Զինադադարին յաջորդող շրջանին։ Պարագայ մը, զոր շօշափելը դուրս կը մնայ մեր ներկայ առաջադրանքին ծիրէն։

Վաւերագրերը, որոնք իբրեւ աղբիւր կրնան ծառայել Պօղոս Նուպարի անձն ու գործը ուսումնասիրելու առումով, նաեւ ուշագրաւ ատաղձ կը ներկայացնեն անոնց համար, որոնք կը փափաքին հակիլ հայերու անմիաբանութեան կամ ներազգային տարակարծութիւններու եւ հակամարտութիւններու նիւթին, համախոհութիւն գոյացնելով համազգային միացեալ ճիգերով բաղձալի արդիւնքի մը հասնելու անհրաժեշտութեան, օտարներու «հայասիրական» աշխատանքներուն²⁹, ինչպէս նաեւ պատերազմող կողմերու աշխարհաբաժանման ծրագիրներու հոլովոյթին եւ անոնց իրարու նկատմամբ սնուցած դիտաւորութիւններուն ու դիրքաւորումներուն վրայ։

Եթէ մէկ կողմէ փաստաթուղթերը կը վկայեն Վանի հերոսական ինքնապաշտպանութեան, հայկական կամաւորական գունդերու յաղթական արշաւներուն եւ ռուսական ժամանակաւոր յաջողութիւններուն բերած ոգեւորութիւնը, միւս կողմէ կը պարագծեն անգօրութեան ինքնակրծիչ զգացողութիւն մը, որ կը բխի դաշնադիր գերմաններու լուռ մեղսակցութեամբ հայկական բնաշխարհէն հայութիւնն ի սպառ անէացնելու թրքական ծրագրին յարաբերաբար արագ յաջողութենէն, երբ անդին Տարտանէլի առջեւ թրքական

կատաղի դիմադրութեան հանդիպելով կուշանար Դաշնակից ուժերու Թուրքիա ցամաքահանումն ու «փրկչական» յառաջխաղացքը դէպի արեւելք։

Անել կացութեան մատնուածի նախանշանները Նուպարի մօտ կը սկսին երեւան գալ իր ստանձնած պաշտօնը գործադրելու համար Փարիզ մեկնումէն հազիւ քսանօրեակ մը անց, երբ 14 Մայիս 1915-ին Անիւրին Ուիլիըմզի կը գրէր. «... չեմ գիտեր թէ ի՞նչ բան կրնանք ընել», այդ շրջանին տակաւին իրենց չեզոքութիւնը պահպանած ԱՄՆ-ի եւ Իտալիոյ կողմէ հայերու նկատմամբ գործադրուող քաղաքականութեան վերաբերեալ դիմումներն ապարդիւն անցնելէ ետք (էջ 27)։

Տասնօրեակ մը ետք, Մայիս 25-ին, նոյն զգացողութիւնը կը յայտնուի դեր-գնդապետ Կրեկորիի հասցեագրուած նամակին մէջ. «... կը կարծեմ թէ ուրիշ բան չենք կրնար ընել, այլ թերեւս լոկ մամլոյ պայքարի մը ձեռնարկել, ինչ որ ոչ մէկ ազդեցութիւն պիտի ունենար ներկայ պարագաներուն մէջ» (էջ 41)։

5 Յուլիս 1915-ին Գեորգ Ե.ի ուղղուած նամակը աւելի շեշտակի կը դարձնէ Ազգային Պատուիրակութեան հայկական շահերու առումով դէպքերուն վրայ անմիջական բարենպաստ ազդեցութիւն գործելու անկարողութիւնը, երբ Նուպար կը հաստատէ. «Առ այժմ մեզի ուրիշ բան չի մնար ընելիք, այլ միայն մաղթել որ Դաշնակիցներուն Տարտանէլի դէմ կատարած գործողութիւնը կատարեալ յաջողութեամբ պսակուի կարելի եղածին չափ շուտ, եւ մինչեւ այն ժամանակ Աստուած պահպանէ մեր ժողովուրդը» (էջ 127)։

Ասոր կը հետեւի նոյնքան սրտաճմլիկ խոստովանութիւն մը, զոր Նուպար 6 Յուլիս 1915-ին կը կատարէ Նիքոլսընի ուղղուած նամակով. «... Արդէն խիղճս հանդարտեցնելու համար էր որ [Կիլիկիոյ ցամաքահանման] խնդիրը մէջտեղ դրած էի» (էջ 129)։³⁰

Այս հոգեխառնութիւնը, անշուշտ, կը փոխուի հետագային եւ փաստաթուղթերը կը պարզեն յոյսի բոցարծարծում մը՝ նոր զարգացումներու լոյսին տակ, Պատմական Հայաստանի հայերէ դատարկուած վեց նահանգներէն աւելի Կիլիկիոյ վրայ կեդրոնացնելով Ազգային Պատուիրակութեան ուշադրութիւնը, մանաւանդ երբ Անգլիա եւ Ֆրանսա կը համակերպին Հայկական Լեզգէոնի կազմութեան գաղափարին։

* * *

Ուշադրութեան արժանի պարագայ մը կը ներկայացնեն արձանագրութիւնները, որոնք կը շօշափեն ազգաբնակչութեան մը թուային գերակշռութեան խնդիրը տուեալ տարածքի մը մէջ։ Անոնք կը յուշեն թէ իրաւունքներու պաշտպանութեան համար պատմական անցեալի, քաղաքակրթական զարգացման աստիճանի, ձեռներեցութեան նման փաստարկումներ կը նսեմանան թիւին, զանգուածին ներկայացուցած կարելորութեան առջեւ։ Նիքոլսըն առիթով մը Նուպարի հարց կու տայ թէ ինքնավարութեան հասնելու պարագային, հայերը դժուարութեան պիտի չբախին թուրք եւ քիւրտ տարրերու հետ, եւ թէ փոքրամասնութիւն չէ ն իսկապէս (էջ 129)։ Մինչ այդ, Տելքասէ, հետաքրքրուելէ ետք հայ ժողովուրդին թիւով, արդէն դիտել տուած էր թէ հայերը մեծամասնութիւն չեն ներկայացնէր հայկական վեց նահանգներուն եւ Կիլիկիոյ մէջ (էջ 37)։ Թերեւս ալ Տելքասէի ակնարկութիւնը Պատուիրակութիւնը մղած էր իր յուշագրին

մէջ քննարկելու թուային գերակշռութեան հարցը՝ անոր մօտենալով առարկայականէ աւելի զգացական մօտեցումով, մինչեւ անգամ մէջբերելով յուշագրի մը համար անտեղի հաստատումը Ֆրանսայի ապագայ նախագահ, բայց այդ օրերուն տակաւին ծերակուտական Տումէի. «Հայոց վիճակին կարգադրութեան միջոցին պէտք պիտի ըլլայ մեռելներն ալ հաշուի առնել ողջերուն հետ...» (էջ 71):

Այս ժողովածուին մէջ մէկտեղուած վաւերագրերը, թէւ առանց գործածելու «ցեղասպանութիւն» բառը, անառարկելիօրէն յստակ կը դարձնեն թէ հայ եւ օտար գործիչներ կը գիտակցէին թէ հայաջնջումի ցեղասպանական ճիգ մը կը կատարուէր թրքական իշխանութիւններու կողմէ:

Տակաւին 9 Մայիս 1915-ին Պրայս ակնարկութիւն կ'ընէր թուրք կառավարութեան «ամբողջ ազգ մը ոչնչացնելու» փորձին (էջ 6):

13 Յուլիս 1915-ին Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան տրուած յուշագրին մէջ Պատուիրակութիւնը կը նշէր. «[Թրքական] Կառավարութիւնը ուրիշ ամէն ատենէ աւելի կը կիրարկէ Թուրքիոյ Հայերուն ոչնչացմամբ Հայկական խնդիրը ջնջելու ծրագիրը. այս եղած էր արդէն իր քաղաքականութիւնը Ապտիւլ Համիտի ժամանակ, այսօր դարձեալ նոյնն է, եւ միշտ նոյնը պիտի մնայ ապագային, մինչեւ ամբողջական բնաջնջում...» (էջ 160):

19 Յուլիս 1915-ին Գէորգ Ե. կը գրէր. «Տաճիկ կառավարութիւնը պարզապէս որոշել է ոչնչացնել Հայերին եւ դրանով վերջ տալ Հայկական հարցին» (էջ 166):

14 Սեպտեմբեր 1915-ին Տելքասէի հետ հանդիպման պահուն, Նուպար կը քննարկէ հայերու բնաջնջման խնդիրը եւ կը վկայակոչէ «Ժուռնալ տը Ժընեւ»ի մէջ լոյս տեսած գրութիւն մը, ուր յօդուածագիրը հայերուն ակնարկելով կ'ըսէ. «Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, ամբողջ ժողովուրդը կաշխատին ոչնչացնել» (էջ 262):

31 Հոկտեմբեր 1916-ին անգլիացի դիւանագէտ եւ հետախուզական գործակալ Ֆիցմորիսի հետ հանդիպումէն ետք, Նուպար կը գրառէ. «Ըստ Պ. Ֆից Մօրիսի, Ժէօն Թիւրքերը երկար ատենէ ի վեր մտադրած էին ջարդերով ոչնչացնել հայերը: Իրենց նպատակն էր բնաջնջել զանոնք, արմատախիլ ընելով: Վաղուց պատրաստուած ծրագիր մըն է ասիկա» (էջ 361):

* * *

Մարտի 1915 թվականի Երևանի քարտեզը

Առանց յաւելեալ տարածումի, ընթերցողը կը հրաւիրուի թերթատելու ժողովածու մը, որ գլխաւորաբար կը ներկայացնէ պատմութիւնը արեւմտահայութեան ինքնավար եւ արժանապատիւ կեանք մը ունենալու ձգտումին եւ ճիգերուն, որոնք Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին գտնուելով մեծապետական հակադիր շահերու յորձանուտին մէջ, կարելի պիտի դարձնէին թրքական հայաջինջ ծրագրին գործադրութիւնը եւ պիտի յանգեցնէին աննախընթաց տարողութեամբ ողբերգութեան մը.՝ հայապատկան հողերու դատարկումը իրենց բնիկ տէրերէն եւ ոչնչացումը հայակերտ քաղաքակրթութեան այդ տարածքներուն վրայ:

Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան

Ծանօթագրութիւններ

- Ազգային Պատուիրակութիւնը կեանքի կը կոչուէր Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին կողմէ 10 Նոյեմբեր 1912-ին, երբ ան կը հրաւիրէր որ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադիր նախագահ եւ Եգիպտոսի երբեմնի վարչապետ Նուպար փաշա Նուպարեանի որդին Պօղոս Նուպար, ստանձնէ անոր նախագահութիւնը գործակից ունենալով Եւրոպայի հայոց առաջնորդ փարիզաբնակ Գէորգ Արք. Իւթիճեանը, Հայկական բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադիրներէն գահիրէաբնակ Եագուպ (Յակոբ) Արթին փաշան, 1878-ին Պերլինի Համաժողովին մօտ հայոց պահանջները ներկայացնող պատուիրակութեան քարտուղարութիւնը վարած փարիզաբնակ Մինաս Չերազը եւ Ղալաթիոյ Կեդրոնական Վարժարանի երբեմնի տնօրէն անգլիաբնակ Յարութիւն Մոստիչեանը։

- «... Երբ Վեհափառ Կաթողիկոսը Եւրոպայի հայ պատգամաւորութիւնը [իմա՝ Ազգային Պատուիրակութիւնը- Վ.Ղ.] կազմեց անոր նախագահ նշանակելով Պօղոս փաշան՝ այս անունը յանկարծ արտասովոր ժողովրդականութիւն մը ստացաւ։ Ա՛յ լոկ հարուստ բարերար մը ըլլալէ դադրեցաւ անիկա ու դարձաւ յուսոյ փարոս մը դէպի ուր ուղղուեցան ամէնուն աչքերը» (Երուանդ Օտեան, *Պօղոս Փաշա Նուպար (Կենսագրական Նօթեր)*, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 3-4):

- «Արարատ» պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ԽԸ. տարի, 1914, թիւ Գ., էջ 217:

- Նոյն, ԽԹ. տարի, 1915, թիւ Դ-Ե., էջ 304:

- Նոյն։

- Սագոնովի ճառը հրապարակուած է Կայսերական Ռուսիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան կողմէ հրատարակութեան տրուած փաստաթուղթերու ժողովածուի մը անգլերէն թարգմանութեան յաւելուածի բաժնով (*Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1 1914 Preceding the War with Turkey*, էջ 64):

- «Արարատ», թիւ Բ-Գ., էջ 175: Գէորգ Ե.ի հեռագիրը Անտոնեանի արտագրած նիւթերուն մէջ կը կրէ 22 Ապրիլ թուականը, մինչդէռ «Արարատ» պաշտօնաթէրթին մէջ հրատարակուած օրինակը թուագրուած է հին տոմարով 7 Ապրիլ (= 20 Ապրիլ): Տէ ս ծանօթագրութիւն թիւ 2, էջ 383:

- Բացառութիւն կը կազմեն Զաւէն Պատրիարք Տէր Եղիայեանի տեղեկագիր-նամակները, որոնց համար արտագրեալ օրինակներուն փոխարէն նկատի առած ենք բնագրերը, որոնք կը պահպանուին Երուսաղէմ, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան արխիւատան մէջ։ Այս շեղումը կը հիմնաւորուի անով, որ թէ՛ արտագրեալ օրինակները եւ թէ՛ Զաւէն Պատրիարքի յուշագրական հատորին մէջ (*Պատրիարքական Յուշերս – Վավերագիրներ եւ Վկայութիւններ*, հրատարակութիւն թիւ 7 Մտաւորական Սպասարկութեանց Գրասենեակի, Տպ. Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1947) գտնուող վերարտադրութիւնները երեւան կը բերեն կարգ մը տարբերութիւններ, որոնք հետեւանք են թիւրքնթերցման կամ, մասնաւորաբար կէտադրութիւններու պարագային՝ խմբագրական միջամտութեան։

- Boghos Nubar’s Papers and the Armenian Question 1915–1918*, ed. and transl. by Vatche Ghazarian, Mayreni Publishing, Waltham, MA, 1997.

- 1990-ականներուն, Նուպարեան Մատենադարանի գրադարանավար Ռէյմոնտ (Յարութիւն) Գէորգեան, ի պատասխան հարցումի մը, մեզի յայտնած էր թէ 1923-ին Գաբրիէլ Նորատունկեան, որ Պօղոս Նուպարէն ետք ստանձնած էր նախագահութիւնը Ազգային Պատուիրակութեան, Անտոնեանէն խնդրած է պատրաստել դիւանաթուղթերէն ամենակարեւորներուն ամփոփումը։ Անտոնեան իրագործած էր պատուէրը եւ այդ պատուէրին արդիւնքը կը թուին կազմել, ահաւասիկ, այս հատորին մէջ խմբուած վաւերագրերը։

- Պօղոս Նուպար իր նամակները կամ տեղեկագրերը գրած կամ անոնց տուն տուած է ֆրանսերէնով, որ իր գիտցած լեզուներուն մէջ կը գրաւէր առաջնային տեղ։ Երկրորդ կարգի վրայ կու

գար անգլերենը (*Նուպար Եւ Նուպարաշէն*, հրատարակութիւն Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Ընդհանուր Տնօրէնութեան, Փարիզ, 1929, էջ 21):

¹² Տեսնել, օրինակ, Գէորգ Ե.ին հասցէագրուած 22 Օգոստոս 1915 թուակիր նամակին այն հատուածը (էջ 251), ուր Պօղոս Նուպար կը հաստատէ կարգ մը ֆրանսերէն նամակներ իրենց թարգմանութիւններով հանդերձ առաքած ըլլալը։

¹³ Պօղոս Նուպար այս պարագան յստակացուցած է 22 Օգոստոս 1915 թուակիրով Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին ուղղած իր նամակին յետ գրութեան բաժնին մէջ (էջ 252)։

¹⁴ «Արեւ», Գահիրէ, 15 Մայիս 1915, թիւ 3։

¹⁵ Նոյն։

¹⁶ Փեթրոկրատի մօտ Ֆրանսայի դեսպան Փալեոլոկ իր պետին՝ արտաքին գործերու նախարար Արիաթիտ Պրիանի, ուղղուած 30 Դեկտեմբեր 1915 թուակիր նամակով եւ իր տեղեկութիւնները ռուս արտաքին գործերու նախարար Սագոնովէն քաղած ըլլալով, կը նշէր առկայութիւնը մաս-նագիտութեամբ բժիշկ եւ տուեալ շրջանին Պուքրէշ բնակող հայ գաղտնի գործակալի մը, որուն միջոցով ռուսական կառավարութեան առաջարկներ ներկայացուցած էր Կոստանդնուպոլսոյ կառավարութեան եւ գերմանացիներուն դէմ ապստամբելու հետամուտ Ճեմալ փաշան (Արթիւր Պէլլերեան, *Մեծ Տէրութիւնները, Օսմանեան Կայսրութիւնը Եւ Հայերը Ֆրանսիական Արխիւներում (1914–1918)*, Ա. հատոր, Երեւան, 2005, էջ 244–247)։ Բնութագրումը կը պատշաճի Զավրիեի։

¹⁷ 1919-ի Փետրուարին Փարիզի մէջ իր աշխատանքներուն ձեռնարկած Ազգային Համագումարի 15 Մարտի նիստի ընթացքին, Նուպար «ամփոփ տեսութեամբ» մը ներկայացնելով Ազգային Պատուիրակութեան մինչեւ այդ պահը կատարած աշխատութիւնները, կըսէր. «... 1915 Ապրի-լին, Վեհափառ Կաթողիկոսը ինձի հեռագրեց Եգիպտոս, ուր վերադարձած էի, եւ զիս կրկին անուանեց իր լիազօր ներկայացուցիչը եւ նախագահ Եւրոպիոյ Ազգային Պատուիրակութեան։ «Յաջորդ ամսոյն, 1915 Մայիսին, Տոբթ. Զարիէֆ Փարիզ հասաւ եւ ինձի յանձնեց յայտագիր մը, որ Թիֆլիսի Ազգային Պիւրոն պատրաստած էր ռուսական կառավարութեան հետ համա-ձայնութեամբ» (*Համահայկական Խորհրդակցութիւններ (1912-1920թթ.) – Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու*, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Երեւան, 2004, էջ 403)։

¹⁸ Տեսնել մասնաւորապէս 4 Օգոստոս 1916-ին «Նովոյէ Վրէմիա» թերթի թղթակից Մէմէնօֆի հետ տեսակցութեան վերաբերող արձանագրութիւնը, ուր Նուպար կը գրէ. «Պ. Մէմէնօֆ յստակօրէն հասկցուց ինձի թէ Ռուսիա աշխարհակալած ըլլալով վեց նահանգները, որոշած է զանոնք իրեն կցել...» (էջ 336)։ Տեսնել նաեւ 12 Սեպտեմբեր 1916-ին «Կազէթ տը Լօզան»ի պատասխանա-տուներէն Սօրիս Միւրէի հետ տեսակցութեան արձանագրութիւնը (էջ 341)։

¹⁹ Մեր աչքէ անցուցած մանրաժապաւէններուն մէջ չենք հանդիպած 1916-ին Տէլքասէի յանձնուած յիշատակագիրի։ Հանդիպած եւ ներկայ ժողովածուին մէջ ընդգրկած ենք, սակայն, 6 Յունիս 1916-ին Տէլքասէի ներկայացուած (էջ 69), ինչպէս նաեւ անոր աւելի ընդարձակեալ եւ 16 Յուլիս 1915-ին Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան յանձնուած (էջ 153) յուշագրերուն։ Կը թուի թէ Պօղոս Նուպար թոյլ տուած է յիշողական վրէպ։

²⁰ Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքոյի եւ Մարք Մայքսի հետ հանդիպումներու կամ բանակցութիւններու արձանագրութիւններու հայերէն թարգմանութիւններուն չենք հանդիպած մեր աչքէ անցուցած մանրաժապաւէններուն մէջ, ուր, սակայն, գտած ենք Անտոնեանի ձեռագրով ֆրանսերէն արտագրումներն անոնց եւ զանոնք ներկայացուցած ենք 1996-ին հրատարակուած փաստա-թուղթերու ժողովածուով (*Boghos Nubar’s Papers...*, էջեր 382–386 եւ 391–397)։

²¹ *Համահայկական Խորհրդակցութիւններ*, էջ 403–404։

²² Խորքին մէջ Ֆրանսա եւ Անգլիա «իրենց կատարեալ հաւանութիւնը» տուած էին Կոստանդ-նուպոլիսը Ռուսաստանի յանձնելու կապակցութեամբ, երբ ի փոխարէն Ռուսաստան 17 Մարտ 1915-ին համաձայն գտնուած էր գրեթէ ամբողջ Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ նկատմամբ Ֆրանս-սայի ունեցած դիտաւորութիւններուն, Ասիական Թուրքիոյ նկատմամբ Անգլիոյ դիտաւորու-թիւններուն եւս հաւանութիւն տուած ըլլալէ ետք (Պէլլերեան, *Նշւ. աշխտ.*, էջ 246)։

²³ Նոյն, էջ 73։ Փալեոլոկի 18 Մարտ թուակիր նամակէն, զոր ան Տէլքասէին ուղղած էր ցարին հետ տեսակցելէ ետք, կարելի է հետեւցնել թէ ցարը հաւանութիւն տուած էր ֆրանսական ցանկութեան։ Նոյն այդ տեսակցութեան ընթացքին, ցարը նշած էր թէ տակաւին չէ յստակացուցած իր մօտեցումը [Արեւմտեան] Հայաստանի վերաբերեալ։ Ան իր հռետորական հարցումը բանաձեւած է այսպէս. «Հա ռկ է Հայաստանը վերածել Ռուսիոյ կամակատար թագաւորութեան, թէ՛ նախընտրելի է զայն վերածել ձեւականօրէն Թուրքիոյ ենթակայ ինքնավար պետութեան» (Պէլլերեան, *Նշւ. աշխտ.*, էջ 74-75)։

²⁴ Տեղին պիտի ըլլայ նշել թէ, Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին ջարդերու, բռնի իսլամացումներու եւ տեղահանութեան միջոցով Կիլիկիոյ հայութեան թիւը կոտորակելու արարքներէն եւ 1918-ի վերջերուն հոչակուած զինադադարէն ետք Կիլիկիա վերախմբուած հայերը կը ներկայացնէին մեծամասնութիւն բաղդատած այլ ազգութիւններու եւ կրօնքներու պատկանող բնակչութեան հետ։ Այսպէս, 20 Յուլիս 1919 թուակիր փաստաթուղթ մը, ուր Ատանայի Հայ Ազգային Միութիւնը կը խտացնէր Ամերիկայի օգնութիւնը յուսացող հայերու ցանկութիւնները, հետեւեալ վիճակագրական տեղեկութիւնը կը ներկայացնէր Կիլիկիոյ բնակչութեան վերաբերեալ.-

Բաղդատական Ցուցակ Կիլիկիոյ Բնակչութեան		
Քրիստոնեաներ		
Հայեր		150.000
Յոյներ		35.000
Միւրիան[ի]ներ Կաթոլիկ եւ Օրթոտոքս		20.000
Քաղդէացի եւ Նեստորականներ		5.000
	Գումար	210.000
Մահմետականներ		
Քիւրտեր		20.000
Չերքէսներ		10.000
Զանազան գաղթականներ		10.000
Թիւրքեր		55.000
	Գումար	95.000
Զանազան կրօնքներ		
Եւօրիւք, Ավշար, Թիւրքմէն, Զանդըր, կրօնափոխ եղած հայեր		50.000
Ֆէլլահ Անսարի		40.000
Գըզլը Պաշ		15.000
	Գումար	105.000
	Ընդհանուր գումար	410.000

(Վաչէ Ղազարեան, «Եղեռնաշարին Առնչուող Քանի Մը Պատառիկ», *Հայկազեան Հայագիտա-կան Հանդէս*, Պէյրութ, 2015, էջ 760)։

²⁵ 1914-ին իսկ հայկական մամուլին մէջ իրենց արձագանգը կը գտնէին Հայաստանի ինքնա-վարութեան եւ Թուրքիոյ մասնատման հարցերը շօշափող նիւթեր, ինչպէս Ա. Ջիվլէեզեանի երկու թարգմանաբար արտատպեալ գրութիւնները («Ինքնավար Հայաստանի Տերրիտորիան», «Արարատ» ամսագիր, ԽԸ. տարի, 1914, թիւ ԺԲ., էջ 1085-1090 եւ «Կիլիկիայի Հարցը», ԽԹ. տարի, 1915, թիւ Ա., էջ 25-29), որոնք կրնային մօտաւոր պատկերացում մը տալ ռուսական համապատասխան շրջանակներու մօտ տիրող տեսակէտներուն մասին։

²⁶ Պէլլերեան, *նշւ. աշխտ.*, էջ 78–80։ Հարկ է դիտել տալ թէ Կիլիկիա ցամաքահանումի գաղա-փարը մտադրացուած էր արդէն այլ կուսակցութիւններու կողմէ եւս, իսկ Նուպար տակաւին 1914-ի Նոյեմբերին դիմած էր Եգիպտոսի անգլիական իշխանութեանց, որպէսզի «զօրք հանուի Կիլիկիա» (տեսնել Գէորգ Ե.ի ուղղեալ 28 Յուլիս 1915 թուակիրը, էջ 194)։

²⁷ Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան – Դրուագներ Հայ Մարտիրոսագրութենէն*, Ա. հատոր, Վիեննա, 1922, էջ 30–31։

²⁸ Նոյն, էջ 42։

²⁹ Փաստաթուղթերը երեւան կը բերեն հայկական շահերու ի նպաստ կամ աղիտեալ հայերու օգնելու նպատակով օտար գործիչներու թէ միութիւններու մտածումներէն եւ նախաձեռնութիւններէն մի քանին: Հայկական հրատարակութիւններու մէջ սովորաբար «հայասեր» պիտակով ներկայացուած կարգ մը անձնաւորութիւններ արդէն աշխատանքի անցած կամ հրապարակ իջած էին Ա. Պատերազմի սկզբնաւորումէն անմիջապէս ետք: Անոնցմէ մին էր պատմա-աշխարհագրական գիրքերու հեղինակ Ուիլիըմ Ռամզի, որ «Մանչեսթըր Կարտիըն»ի 23 Ապրիլ 1915-ի համարով ստորագրած էր «Թուրքիոյ Ապագան» խորագրեալ յօդուածը, նշելով թէ օսմանեան Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելեան շրջանին մէջ պաշտպանեալ կամ թելարկեալ Հայաստան մը անհրաժեշտութիւն է: Ռամզի կը գտնէր թէ, հակառակ այդ վայրերուն մէջ ցանցնուած մահմետական բնակչութիւններու, «արդարութիւնը, տրամաբանութիւնն ու պատմութիւնը կը բողոքեն ճարտար հայերը վայրենի քիւրտերուն եւ ծոյլ թուրքերուն ենթարկելու դէմ: Հայաստանի ազատութիւնը պէտք է ըլլայ առաջին եւ բացարձակ պայման»: Ապա կեզրակացնէր. «Կոստանդնուպոլիսը պէտք է մեկնի եւ Հայաստանը պէտք է դառնայ ինքնավար պետութիւն մը եւրոպական կամ ռուսական թելարկութեան ներքեւ», իբրեւ խաղաղութեան առաջին պայման արեւմտեան Ասիոյ մէջ («Արարատ», Բ. տարի, թիւ 22, Ապրիլ 1915, էջ 353-354):

³⁰ Խիղճի հանդարտեցման ուրիշ պարագայ մըն էր Նուպարի «խնդրայարոյց» մէկ քայլը՝ Զիմմերմանի դիմում կատարելը: 21 Օգոստոս 1915 թուակիր նամակին մէջ, ուղղեալ Պրայսի, Նուպար կը գրէր. «Գալով ինծի, երկար ժամանակ վարանելէ վերջ, եւ հակառակ անոր որ շատ ալ ծանր էր ինծի համար, որոշեցի ուղղակի գրել Գերմանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական Պ. Զիմմերմանի գոր ճանչցած էի 1913ին, Հայկական ռէֆօրմներու բանակցութեանց առթիւ: Մտածեցի թէ մեր կատարած բոլոր միւս փորձերը ձախողած ըլլալով, մեզի մնացած միակ միջոցն էր նոյն ինքն Թուրքիոյ դաշնակցին միջամտութիւնը ձեռք բերել: Շատ յոյս չունիմ, բայց ինծի համար պարտականութիւն մը նկատեցի ձեռքէս եկած ամէն բան ընել այդ դժբախտ ժողովուրդներուն փրկութեան համար» (էջ 246): Նուպարի նախապէս ակնարկուած 15 Մարտ 1919 թուականի համարատուութեան հետևեալ տողերը բանալի դեր կրնան կատարել բացատրելու Զիմմերմանին դիմելու մտածումը.

«Ինչպէս գիտէք, Ռուսիան էր, որ նախաձեռնարկ եղաւ յիշեցնել Թուրքիոյ՝ իր ստանձնած յանձնարարութիւնները նախ Սան Սթեֆանոյի եւ յետոյ Պերլինի դաշնագիրներով, հայկական գաւառներու մէջ բարենորոգումներ ներմուծելու համար:

«Անմիջապէս համաձայնութիւն մը գոյացաւ Դաշնակից պետութիւններուն մէջ՝ ոյժ տալու համար ռուսական կառավարութեան նախաձեռնութեան եւ որոշուեցաւ Մեծ Պետութիւններու Կ. Պոլսոյ դեսպաններուն պաշտօն յանձնել վերջնական ծրագիր մը մշակելու, հիմ բռնելով Հայոց Պատրիարքարանի մշակած ծրագիրը: Այս ծրագիրը Կ. Պոլսէն ինծի բերաւ Տ. Փափագեան, որ ոչ միայն միջնորդի դեր կատարեց, այլ նաեւ շատ օգտակար կերպով աջակցեցաւ ինծի: Դժբախտաբար, դեսպաններուն աշխատութիւնը բացայայտ ընդդիմութեան մը բախեցաւ Բ. Դրան կողմէ, որ ուժգնապէս պաշտպանուած էր գերմանական կառավարութենէն եւ յետոյ իր ցեղակիցներէն:

«Այս ընդդիմութիւնը տեղի տուաւ երկայն եւ տաժանելի բանակցութիւններու, եւ Գերմանիոյ չարամտութիւնը այն աստիճան ջլատեց Ազգային Պատուիրակութեան գործը, որ ստիպուեցայ Պերլին երթալ՝ աշխատելու համար բառնալ խոչընդոտները:

Պէտք է խոստովանիմ, որ Տ. Զիմմերման, որուն դիմած էի իբր Արտաքին Գործոց Պետական Փոխ-Քարտուղար ... բարեացակամօրէն վարուեցաւ, եւ ես երջանիկ եղայ զինքը համոզելու...:

«Տ. Զիմմերման, համոզուած հայկական պահանջներուն անկեղծութեան եւ արդարութեան, իմ ներկայութեանս հեռագրեց իր Պոլսոյ դեսպանին, եւ նոյն վայրկեանէն սկսեալ Համաձայնական Պետութեանց ներկայացուցիչներուն հանդիպած դիմադրութիւնը դադրեցաւ: Այս կերպով, վերջապէս, համաձայնութիւնը գոյացաւ եւ 8 Փետրուար 1914-ին Բարենորոգումներու Որոշումնագիրը պարտադրուեցաւ Բ. Դրան, որ զայն ընդունեց» (*Համահայկական Խորհրդակցութիւններ*, էջ 402, ուր յիշատակուած Գիմմերմանը պէտք է կարդալ Զիմմերման):

ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐ

Մեծ Պարերազմի սկզբնատրույթեան Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ բաժնուած, ուժով կամ իրողական ջարդով ճնշուած Հայաստանը անպաշտպան էր ... Հայ ղեկավարութեան կը ներկայանար մռայլ այլընտրանք մը ... Անոնք կայացուցին ուշագրաւ որոշում մը՝ պարերազմը վրայ հասնելու պարագային, Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ հայերը պիտի կարարեն իրենց կառավարութիւններուն հանդէպ իրենց պարտականութիւնը: Անոնք մտածեցին թէ աւելի լաւ է ուրիշներու կռիւին մէջ դիմագրաւել եղբայրասպան պայքար մը, քան իրենց գոյութիւնը հիմնել մէկ կամ միւս կողմին յաղթանակին վրայ...:

Երբ Թուրքիա յարձակեցաւ Ռուսահայաստանի վրայ, Չարին կառավարութիւնը, վախճնալով որ հայերու կողմէ Կովկասի յաջող պաշտպանութիւնը կրնայ վրանգաւոր աստիճանով բոցավառել [հայ] ցեղին ազգայնական իղձերը, հարիւր յիսուն հազար հայ զինակոչիկները դրկեց Լեհաստանի եւ Կալիցիայի ճակարները եւ ուրիշ ռուսական ուժեր բերաւ Կովկասի մէջ պաշտպանելու հայոց օճախներն ու տուները: Այս հարիւր յիսուն հազար հայ զինուորներէն քիչեր վերապրեցան եւրոպական մարտերէն կամ կրցան Կովկաս վերադառնալ պարերազմի աւարտէն առաջ: Դժուար կացութիւն մըն էր այս մէկը: Բայց կը մնար աւելի վարթարը: Թրքական պարերազմական ծրագիրը ձախողեցաւ: 1914-ի Դեկտեմբերին եւ 1915-ի Յունուարին Կովկասի դէմ անոնց յարձակումը ձախողութեան մարմուռեցաւ: Անոնք նահանջեցին խոր վրդովումով: Անոնք Թուրքիոյ արեւելեան շրջաններու հայերը ամբաստանեցին իբրեւ Ռուսիոյ հաշտոյն գործած լրտեսներ եւ գործակալներ կամ թրքական հաղորդակցական գիծերուն վրայ յարձակում գործած փարրեր: Այս ամբաստանութիւնները թերեւս ճիշդ էին. սակայն ճիշդ կամ սխալ՝ անոնք յառաջացուցին վրժ մը, որ նաեւ հաշտ կ'ընթանար դիպումնաւոր քաղաքականութեան մը հետ: 1915-ին, թրքական կառավարութիւնը ձեռնարկեց եւ անգթօրէն կիրարկեց Փոքր Ասիոյ մէջ հայերու խլրահոռակ ընդհանուր կոտորածները եւ րեղահանութիւնը: Երեք կամ չորս հարիւր հազար այրեր, կիներ եւ երախաներ փախուստ տուին դէպի ռուսական հողաւրարածքները եւ ուրիշներ՝ դէպի Պարսկաստան կամ Միջագետք, բայց ցեղին մաքրագործումը Փոքր Ասիայէն իր տարողութեամբ հնարաւորին չափ ամբողջական էր: Կ'ենթադրուի որ մէկ միլիոն եւ քառորդ հայեր ընդգրկուած էին [այս գործողութեան մէջ] եւ անոնց կէսէն աւելին մահացաւ: Կայ ոչ մէկ տրամաբանական կասկած թէ այս ոճիրը ծրագրուած եւ գործադրուած էր քաղաքական պարճառներով: Պարտեհութիւնը ներկայացած էր թրքական հողը մաքրելու թրքական փառասիրութիւններուն ընդդիմացող քրիստոնէայ ցեղէն, որուն փայփայած ազգային իղձերը կրնային բաւարարուիլ միայն Թուրքիոյ հաշտոյն եւ աշխարհագրականօրէն արմատ նետել թուրք եւ կովկասեան մահմետականներու միջեւ: Կրնայ ըլլալ որ Կելիպոլի նեղուցին վրայ բրիտանական յարձակումը խթանեց անողորմ ցասումը թուրք կառավարութեան: Փան-թուրքերը մտածեցին թէ նոյնիսկ եթէ Կոստանդնուպոլիսն իյնայ եւ Թուրքիան կորսնցնէ պարերազմը, մաքրագործումը պիտի տար իր պողիւնքը եւ թրքական ցեղին ապագային համար շահուած պիտի ըլլար մնայուն առաւելութիւն մը...:

1916-ի սկզբնատրոյեան Մեծ Դուռս Նիքոլայի Կովկաս ժամանումը, 1916-ի Փետրուարին իր կողմէ վարպետօրէն Էրզրումի առումը եւ հիւսիսարեւելեան Փոքր Ասիոյ թրքական տարածքներուն վրայ իր արձանագրած նուաճումները վերակենդանացուցին հայոց յոյսերը: Միացեալ Նահանգներու մուտքը [պատերազմին մէջ] առաւել եւս բարձրացուց զանոնք: Ռուսական Յեղափոխութիւնը, սակայն, մարեց այդ կայծը:

Գեորգ Կաթողիկոս առ Պողոս Փաշա

Հեռագիր

Բնագիրը գրանցվել է

Էջմիածին, 22 Ապրիլ 1915
(Ստացուած 27 Ապրիլին)

Վսեմ. Պողոս Փաշա Նուպար
Հէլիոպոլիս

Սօֆիայէն եւ ուրիշ աղբիւրներէ¹ ստացուած լուրերը կը հաստատեն ջարդերու վեր-
ըսկսումը, Էրզրում, Dedjan (Դերջա՞ն)^{*2}, Զէյթուն. արիւնալի խռովութիւններ Պիթլիս, Վան,
Մուշ. բռնութիւններ, ոճիրներ Կիլիկիա. տնտեսական կործանում: Դիմում ըրի Մինիստր
Սազօնօֆի, Նախագահ Ուիլսոնի, Իտալիոյ [Վիքթօր Էմմանուէլ Գ.] Թագաւորին, խնդրելով
միջամտութիւն:³ Իբր իմ ներկայացուցիչս եւ Նախագահ Հայկական Պարուիրակութեան,⁴
ըրէք բոլոր կարելին Թուրքիոյ մեր ժողովուրդին պաշտպանութեան համար: Հեռագրեցէք:

ԳԷՈՐԳ
Ծայրագոյն Պարրիարք
եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

* Փաշային Դիւանէն մակագրած են «Հաճըն»: Աւելի հաւանական է Դերջան, որովհետեւ Հաճըն այս թուա-
կանին դեռ հանդարտ էր:

Լորտ Պրայս առ Պօղոս Փաշա Նուպար

Բնագիրը անգլերէն

Լոնսոն, 9 Մայիս 1915

Վսեմաշուք սիրելի,
Արդարեւ վայրենութեան եւ ոճրագործութեան *որքօր* մըն է ինչ որ կը պարունակէ Ձեր ինձ դրկած նամակը:⁵ Կը գրեմ աճապարանքով, թելադրելու համար միակ միջոցը զոր կը խորհիմ, այն է որ Փարիզի Հայերը, կամ անոնցմէ մէկ քանին, Ձեր ղեկավարութեամբ աղերսագիր մը ուղղեն Միացեալ Նահանգներու նախագահին, որ ամենամեծ չէզոք տէրութեան պէտք է եւ իրմէ խնդրեն որ ամենաազդու կերպով դիտողութիւններ ընէ Թուրք կառավարութեան, ամբողջ ազգ մը ոչնչացնելու այս փորձին դէմ: Աղերսագրին հետ պէտք է դրկէք նաեւ մէկ պատճէնը Կ. Պոլսոյ նամակին զոր ինձ ուղղած էիք, եւ նոյն իրողութեանց պատկանող ուրիշ փաստեր ալ զորս կրնաք ի ձեռին ունենալ: Միացեալ Նահանգները մասնաւոր պատճառ մը ունին դիտողութիւն ընելու, անոր համար որ իրենց միսիոնարները ցրուած են Ասիական Թուրքիոյ մէջ ուր այնքա՛ն զմայլելի հիմնարկութիւններ հաստատած են, միշտ բոլորովին հեռու մնալով քաղաքական նպատակներէ:⁶
Կրնայ ըլլալ որ իրենց շէներէն արտաքսուած ժողովուրդները արդէն իսկ մեծ մասամբ կոտորուած ըլլան: Բայց մաս մը կրնայ փրկուիլ տակաւին, եւ արոր համար գոյութիւն ունեցող միակ յոյսը Ամերիկայի ըլլալիք կոչն է: Աղերսագիրը կարելի է դրկել Փարիզի Ամերիկեան Դեսպանին⁷ միջոցաւ: Պէտք չէ ժամանակ կորսնցնել:
Կը վախճամ որ մեր կառավարութիւնը, եւ Ֆրանսականն ալ, չկարենան բան մը ընել, որովհետեւ արդէն իսկ պատերազմի մէջ ենք:

Ձերդ անկեղծօրէն
ՊՐԱՅՍ

Յ.Գ.- Ես ինքս պիտի գրեմ այստեղի Ամերիկեան Դեսպանին:

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Վիքթոր Պէռարի հետ տեսակցութեան

(Հարուած)

Բնագիրը ֆրանսերէն

Փարիզ, 10 Մայիս 1915

...Գալով Հայաստանի (կ’ըսէ Պ. Պէռար), ստեղծել ո՛չ թէ ինքնավար Հայաստան մը, այլ Քրիստո-Հայաստան մը, կամ լաւագոյնը՝ ինքնավար Արեւելեան Անապօլու մը, որ պարունակէր վեց վիլայէթները, ինչպէս նաեւ այն ամբողջ շրջանակը, որ արեւմտակողմէն սահմանագծուած պիտի ըլլար Սեւ Ծովու Սինօպէն մինչեւ Միջերկրականի Մէրսինը քաշուած ուղիղ գծով մը: Այս Արեւելեան Անապօլուին մէջ մտնել չորս թէֆօրմները,- արդարութիւն, ժամտարմըրի, ելեւնուրք, հանրօգուտ շինութիւններ:⁸ Այս ամէնը՝ առանց Դաշնակից Տէրութեանց պաշտպանութեան:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթէի⁹ նախագահ երեսփոխան Պ. Անիւրին Ուիլեամսը առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը անգլերէն.

Լոնտոն, 10 Մայիս 1915

Վսենաշուք Տէր,

Տասնհինգ օր առաջ Գնդապետ Կրէկօրի ինծի դրկեց պարճէնը հեռագրի մը,¹⁰ զոր սրացեր էր Թիֆլիսէն: Իսկոյն գրեցի Պ. Բրիմրօզի, որ հիմա Արարաքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական է, պահանջելով որ մեր կառավարութիւնը դիմում ընէ Ամերիկեան կառավարութեան, խնդրելով անկէ ազդարարել Բ. Դրան¹¹ թէ պարասխանաբար պիտի նկատուի ջարդերուն: Յաջորդ առթուն իմացայ թէ «Ուէսթմինիսթըր Կազէթ»¹² քանի մը օր առաջ հրապարակած է որ Ամերիկեան կառավարութիւնը իրապէս դիտողութիւններ ըրած է Բ. Դրան ո՛չ թէ հաւանական երեւցող, այլ արդէն իսկ րեղի ունեցած ջարդերու մասին, որոնք իրեն ծանուցուած էին: Հետեւաբար, զացի Պ. Բրիմրօզի մօտ, որ ինծի խոստացաւ քննել խնդիրը, ինչ որ ըրած է արդէն, համաձայն իր քարտուղարին նամակին, որուն պարճէնը կը ներփակեմ: Ներփակ պիտի գտնէք նաեւ պարճէնը նամակի մը եւ հեռագրի մը,¹³ զորս Երկուշաբթի դրկեցի Ուաշինկթըն, Արարաքին Գործոց պաշտօնաբար: Չեմ գիտեր թէ այս դիտողութիւնները բանի մը պիտի ծառայե՞ն, բայց ամէն պարագայի մէջ կը խորհինք որ միակ բանն է զոր կրնայինք ընել վերահաս ջարդերու հանդէպ: Անշուշտ ուրախ պիտի ըլլաք իմանալով որ Պ. Բրիմրօզ շար համակրութիւն կը սնուցանէ Հայ ազգին նկատմամբ: Հաւանաբար իմացաք նաեւ թէ խորհրդարանական նստաշրջանին բացման օրը, 14 Ապրիլ, հետեւեալ հարցապնդումը ուղղեցի Երեսփոխանական Ժողովին մէջ.-

«Պ. ԱՆԻԲԻՒՆ ՈՒԻԼԵԱՄՍ.- Հարցում կ'ուղղէ Արարաքին Գործոց նախարարին թէ նորին վեհափառութեան կառավարութիւնը, ներկայ պարտագմէն վերջ, պիտի աշխատի՞ Ասիական Թուրքիոյ Հայ ժողովուրդին ապահովելու ինքնավար պետութիւն մը, համանման անոր զոր Ռուս կառավարութիւնը խոստացաւ Բօլօնիոյ համար»:¹⁴

Ահաւասիկ սրացած պարասխանս.-

«Մեծարգոյ երեսփոխանը կրնայ վստահ ըլլալ թէ նորին վեհափառութեան կառավարութիւնը համակրութեամբ նկատողութեան պիտի առնէ Հայ ժողովուրդին շահերը, բայց ներկայ պարագաներուն մէջ կարելի չէ ճշդորոշել ապագայ քաղաքական կարգադրութիւններ»:

Շար գոհ եղայ իմանալով այս վերջերս թէ Կաթողիկոսը վերստին խնդրած է Ձեզմէ որպէսզի սրանձնէք Հայկական Պարուիրակութեան նախագահութիւնը, եւ թէ Փարիզ պիտի վերադառնաք: Անշուշտ այսպեղ ալ պիտի տեսնենք Ձեզ: Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթէն կը շարունակէ հետեւիլ դէպքերուն եւ յարաբերութեան մէջ մնալ Ֆօրէյն Օֆիսին հետ: Կ'աշխատինք նաեւ մամուլը շահագրգռել պարտագմէն վերջ Հայաստանի վիճակելիք ապագային խնդրին, բայց կը խոստովանինք թէ, բացի «Մանչէսթըր Կուարտեան»էն,¹⁵ դժուար է թերթերու ուշադրութիւնը կեդրոնացնել այս կէտին վրայ:

Շար անկեղծօրէն Ձերդ

ԱՆԻԲԻՒՆ ՈՒԻԼԵԱՄՍ

Թիֆլիսի Ազգային Բիւրօ-ի¹⁶ նախագահ Պ. Խունունց առ Հայոց Միացեալ Ընկերութիւն Լոնտոնի¹⁷

Հեռագիր

Բնագիրը ֆրանսերէն

Թիֆլիս, 28 Ապրիլ 1915

Թրքահայոց մասին ջարդի նոր գրոյցներ կը հասնին. Եւրոպայի մէջ կազմակերպեցէք հանրային շարժում, որպէսզի ազդեն կառավարութեանց վրայ եւ զանոնք մղեն ազդու միջոցներ ձեռք առնելու, կոտորածները արգիլելու համար:

ԽՈՒՆՈՒՆՅ

Նախագահ

Կովկասի Հայոց Ազգային

Բիւրօ-ին

Բնագիրը անգլերեն

Լոնպոն, 3 Մայիս 1915

Արարաքին Գործոց Նախարարութիւն
Ուաշինկթոն

Պարոն,
Այսօր իմ եւ Դեր-Գնդապետ Կ. Մ. Կրէկորիի (Նախագահ Լոնպոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան) անունով Ձեզ հեռագրեցինք հետեւեալը.-
«Արարաքին Գործոց Նախարարութիւն
Ուաշինկթոն
Հեռագրով լուր կը փրուի թէ նոր ջարդեր կը սպառնան Թուրքիոյ Հայոց. խնդրեմ, հրա-
հանգ փայլք Կ. Պոլսոյ դեսպանին¹⁸ որ ազդարարութիւն ընէ Բ. Դրան մօտ:
ԱՆԻԻՐԻՆ ՈՒԻԼԵԱՄՍ, Պրիթիշ Արմինիա Քօմիթէն
ԿՐԷԿՕՐԻ, Լոնպոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութենէն:»
Տարակոյս չկայ թէ Հայերը շար փառապեցան այս պատերազմին միջոցին, եւ վերահաս
կոտորածներու յուրերը մեզի կը հասնին Թիֆլիսէն, ապահով աղբիւրէ¹⁹ մը: Կը կարծեմ ի
վիճակի ըլլալ Ձեզ ապահովցնելու թէ կը վայելենք Բրիտանական Ֆօրէյն Օֆիսի բովանդակ
համակրութիւնը: Բայց անուրանալի է թէ այս միջոցիս ոչ մէկ ազդեցութիւն կրնայ ի գործ
դնել Բ. Դրան վրայ: Հետեւաբար, համարձակեցանք Ձեզի հեռագրել, այն յոյսով թէ Կ. Պոլսոյ
Ձեր դեսպանը կրնայ միջամտել որպէսզի Թուրքիոյ Հայերը վերստին չզոհուին այն
ջարդերուն, որոնց խիստ յաճախ ենթարկուած են:
Կրնամ Ձեզ վստահեցնել թէ ինչ որ կարենաք ընել այս մասին, բովանդակ աշխարհի
Հայոց խորին երախտագիտութեան առարկայ պիտի դառնայ:
Մնամ հաւարարմօրէն Ձերդ

ԱՆԻԻՐԻՆ ՈՒԻԼԵԱՄՍ
Անդամ Խորհրդարանի

Բնագիրը անգլերեն

ՖՕՐԷՅՆ ՕՖԻՍ
Լոնպոն, 4 Մայիս 1915
Պ. Անիւրին Ուիլեամս
Լոնպոն

Միրելի Պարոն,
Ի պատասխան Ձեր ընթացիկ 2 թուակիր նամակին եւ երէկուան այցելութեան, Պ.
Բրիմրօզ կը խնդրէ ինձմէ Ձեզ ծանուցանել թէ Ն. Վեհափառութեան կառավարութիւնը փեղե-
կացած է որ Միացեալ Նահանգներու եւ Իտալիոյ կառավարութիւնները՝ Հայաստանի մէջ
գոյութիւն ունեցող իրաց կացութեան նկատմամբ միջամտութիւն մը ըրած են Կ. Պոլիս:²⁰
Ն. Վեհափառութեան Հռոմի եւ Ուաշինկթընի դեսպանները, այս խնդրին նկատմամբ
հաղորդակցութեան մէջ կը գտնուին այն կառավարութեանց հետ, որոնց մօտ լիազօրուած
են:
Անկեղծօրէն Ձերդ

ԿԱՅ ԼՕՔՕՔ

Արձանագրություն Պօղոս Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվոլսքիի հետ պեսակցության

Բնագիրը գրանշվել է

Փարիզ, 11 Մայիս 1915

Իրեն հարցուցի թե Բեթրօկրապէն որեւէ հրահանգ սրացա՞ծ է Հայկական խնդրին մասին: Իր ժխտական պատասխանին վրայ իրեն տեղեկություն տուի իմ նոր պաշտօնիս մասին, կարդալով այն ծանուցագիրը²¹ զոր Տոքթ. Զավրիէֆ յանձնած էր Լոնտոնի իր պաշտօնակցին (Կոմս Պէնքէնտօրֆի):

Իր մօտ թողուցի անոր մէկ օրինակը:
Պ. Իզվոլսքի ուշադրութեամբ կարդաց եւ ամենամեծ գաղտնապահութիւն յանձնարարեց ինծի:

Հայկական խնդրին եւ առհասարակ պատերազմին նկատմամբ տեսութեանց փոխանակութենէ մը վերջ, Պ. Իզվոլսքի խնդրեց ինձմէ որ Պ. Տելքասէի կողմէ ընդունուելէս ետք վերստին զինքը տեսնեմ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Բեթրօկրապի Ծրագիրը

Տոքթ. Զավրիէֆի կողմէ Պօղոս Փաշայի բերուած տեղեկագիրը
Բեթրօկրապի բանակցութեանց եւ ինքնավարութեան ծրագրին նկատմամբ

Բնագիրը գրանշվել է

Բոլորովին գաղտնի

Մինչդեռ Կովկասի Հայերը կ’աշխատէին իրենց գործերուն,* իրենց ներկայացուցիչները կը գտնուէին Բեթրօկրապ, արտաքին գործոց նախարարութեան հետ մշտակայ յարաբերութեանց մէջ: Տեսակցութեանց այդ շարքէն կը հետեւի թէ, նախարարութիւնը, Հայկական խնդրի մասին տակաւին որոշ ծրագիր մը պատրաստած չլլալով հանդերձ, կը խորհի թէ Հայերը պէտք է գոհանան հետեւեալ կէտերով, զորս Ռուսիա կրնայ առաջարկել տրտութեանց.

- 1- Ինքնավար Հայաստանի մը ստեղծումը Օսմ. Կայսրութեան սահմաններուն մէջ:
- 2- Պահպանում Թուրքիոյ գերիշխանութեան, որ մի միայն պէտք է սահմանափակուի տրտութեանց ընտրելիք Ընդհանուր Կառավարիչին Սուլթանին կողմէ անուանման եւ Թուրք դրօշակին պահպանման մէջ: Անընդունելի են Հայաստանի ներքին գործերուն մէջ ո՞նէ միջամտութիւն, ինչպէս նաեւ թրքական զինուորներու ներկայութիւնը Հայաստանի մէջ:
- 3- Հայաստանի թեւարկութիւնը (protectorat) երեք տրտութեանց՝ Ռուսիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կողմէ:
- 4- Հայաստանի հողային սահմանները պէտք է տարրուակեն, վեց վիլայեթներուն հետ (ի բաց առեալ Արեւմտքի եւ Հարաւի շրջանակները, որոնք գրեթէ ամբողջովին իսլամ բնակչութիւն ունին), Կիլիկիան՝ Միջերկրականի վրայ Մէրսինի նաւահանգիստով (Ալէքսանտրէթի ծոցը եւ Եւմուրթալըքը նոյնպէս դուրս թողուած են):
- 5- Ինքնավարութեան ծրագիր մը, հիմնուած թէֆօրմներու առաջին նախագծին վրայ, զոր Ռուսիա 1913ի ամառը առաջարկեց Կ. Պոլսոյ մէջ, քաղաքական պայմաններու փոփոխութեան համաձայն ընդլայնուած բարեփոխումներով:

Հայոց պատուիրակները ընդունեցին այս պայմանները, եւ համաձայն գտնուեցան որ իրենց, Հայերուն, կը պարկանի Անգլիական եւ Ֆրանսական կառավարութեանց մօտ պաշտպանել այս նախագիծը, մանաւանդ նախագծին այն մասը, որ կը վերաբերի Կիլիկիան վեց նահանգներուն կցելուն, եւ թէ նոյնպէս Հայերը պարտաւոր են որոշ ազդեցութիւն մը կիրարկել այդ երկու երկիրներու հանրային կարծիքին վրայ:

Եւ այս պատճառաւ է որ որոշուեցաւ Հայ պատուիրակներ ղրկել Ֆրանսա եւ Անգլիա:

* Բնագրին մէջ «œuvres», որ թերեւս գործածուած է «կազմակերպութիւններ» իմաստով:

Նախարարությունը համամիպ գործունեցաւ այս կարգադրութեան եւ նոյնիսկ խոստացաւ անոր ուժ փալ Լոնտոնի եւ Փարիզի իր դեսպաններուն միջոցաւ:

Սակայն ենթադրութիւն մը մէջտեղ դրուեցաւ. թէ Ռուսիոյ դեսպաններուն կողմէ շար յայտնի պաշտպանութիւն մը կրնայ արթնցնել Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կասկածները այդ պատուիրակներուն նկատմամբ, մանաւանդ Կիլիկիոյ հարցին մասին:

Հետեւաբար, նախարարին հետ համաձայնութիւն գոյացաւ որ պատուիրակները ըստ կարելոյն պիտի գործեն առանց Ռուսիոյ դեսպաններուն շար յայտնի միջամտութեան, եւ թէ այդ միջամտութիւնը րեղի պիտի ունենայ լոկ մեծ դժուարութեանց միջոցին եւ այն պարագային երբ դեսպանները իրենք անոր պէտքը կը փեսնեն:

Գալով հետեւելիք ուղղութեան, նախարարը պատուիրակներուն առաջարկեց որ ընդունիլ րան Թրքական Հայաստանի ինքնավարութիւնը, հիմնուած վերոյիշեալ հինգ յօդուածներուն վրայ:

Վերոգրեալ իրողութիւնները առ ի փեղեկութիւն հաղորդելով Ձեր Վսեմութեան, հարկ կը դարեմ շեշտել թէ Բէթրօկրափի փեսակցութիւնները միշտ բացարձակապէս գաղտնի հանգամանք մը ունեցան. թէ անոնք ծանօթ են լոկ Կաթողիկոսին եւ Հայոց կողմէ որոշ պարասխանաբարութեան մը կոչուած անձերու. եւ թէ նախարարը ոչ մէկ բացորոշ յանձնառութիւն սրանձնած է: Բայց երկու կողմերն ալ մեծ անկեղծութիւն մը ի յայտ բերին, ինչպէս նաեւ հաստատ համոզում մը թէ զուգընթաց գործողութիւն մը անհրաժեշտ է, քանի որ շահերը նոյնն են երկուքին համար ալ, եւ մեծ վստահութիւն մը կը փիրէ երկուստեք:

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Արարքին Գործոց Նախարարութեան պաշտօնաբարներէն Պ. Ժան Կուի հետ փեսակցութեան

Բնագիրը գրանւելէն

Փարիզ, 11 Մայիս 1915

Ըստ Պ. Կուի, բազմաթիւ լուծումներ կան.

1- Պահպանում Թուրքիոյ, Ասիոյ մէջ, խնամակալութեան փակ, ազգութեանց համախմբմամբ եւ ապակեղորոնացմամբ:

2- Ազդեցութեան շրջանակներ: Այս պարագային նոր պատերազմ մը պիտի ծագի կարճ ժամանակէն:

3- Բաժանում Թուրքիոյ:

Պ. Կու կը նախընտրէ առաջինը, ընդունելով որ գալիք դէպքերը կրնան զայն անկարելի դարձնել եւ հարկադրել բաժանումը: Այս պարագային, Ֆրանսա պէտք է սրանայ իր բաժինը, որ պիտի կազմուի Սուրիայէն եւ Կիլիկիայէն, մէջն ըլլալով նաեւ Զլլթունը:

Դիտել կու րամ թէ Անգլիացիք կ'ուզեն սրանալ Ալէքսանտրէթը: Կը պատասխանէ թէ Եգիպտոսի Անգլիացիները եւ գաղթային ծաւալման համակիրները միայն կ'ուզեն աքիկա, բայց Լոնտոն ոչ:

Պ. Կու անհրաժեշտ կը նկատէ Կիլիկիոյ միացումը Սուրիոյ: Այլապէս՝ Ֆրանսայի բաժինը շար պզտիկ պիտի ըլլար բաղդատմամբ Անգլիոյ, որ պիտի ունենայ Միջագետքը եւ բովանդակ Արաբիան՝ Կարմիր ծովին հետ, որ Անգլիական ծով մը պիտի դառնայ: Իրալիա եւ թերեւս Յունաստան ալ, եթէ դարմանէ իր թագաւորին գործած սխալը,²² իրենց բաժինը պիտի ունենան:

Կը հարցնեմ թէ ի՞նչ կը հասկնայ կցում ըսելով. արդեօ՞ք Ֆրանսական նահանգի մը վերածում, Ֆրանսացի պաշտօնաբարի մը կառավարութեամբ. թերեւս փեսակ մը գերիշխանութիւն՝ ինչպէս Եգիպտոսի մէջ:

Պ. Կու կը պատասխանէ թէ աքիկա կարելի պիտի ըլլար, եթէ Սուրիոյ մէջ գոյութիւն ունենար ճանչցուած պետ մը, կամ գերդաստան մը որմէ պետ մը առնուէր, բայց այդպէս չէ Սուրիոյ համար, ուր ցեղերու եւ կրօնքներու խառնուրդ մը գոյութիւն ունի: Սքիպուած՝ պէտք պիտի ըլլայ զայն կառավարել Ֆրանսացի պաշտօնաբարի մը միջոցաւ:

Դիտել կու րամ թէ նոյնը չէ Կիլիկիոյ պարագան, ուր գոյութիւն ունին իշխանական ընտանիքներ, զորս բնակիչները պիտի ուզէին ճանչնալ իբր պետ, եթէ Ֆրանսացուց օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը ունենային: Որովհետեւ, կ'ուզեմ լաւ հասկցնել այս կէտը, իմ ուզածս ո՛չ անկախութիւն է, ոչ ալ արարաքին կապերէ գերծ պարզ ինքնավարութիւն, այլ պաշտպանեալ ինքնավարութիւն մը որ չէզոքացուած ըլլայ պետութեանց երաշխաւորութեամբ:

Պ. ԿՈՒ.- Վստա՞հ էք թէ պիտի կրնաք պետ մը գտնել Կիլիկիոյ մէջ, ուր բազմաթիւ Թուրքեր եւ Յոյներ կը գտնուին: Ինչպէս Ձեզի ըսի, Ֆրանսա չի կրնար մի միայն Սուրիայով գոհանալ, պէտք է առնէ նաեւ Կիլիկիան:

ԵՍ.- Անշուշտ լաւ կ'ըմբռնէք թէ մենք, Հայերս, շահած կ'ըլլանք, եթէ Թրքական հպատա-

կութենէն ելլելով Ֆրանսական հպարակ դառնանք: Բայց կը հասկնաք նաեւ թէ աւելի պիտի նախընտրէինք ինքնավարութիւն մը, որուն շնորհիւ մեր ազգը պիտի կրնար ինքզինքը յայտնել: Ֆրանսայի համար ալ նախընտրելի լուծում մը չպիտի՞ ըլլար արդեօք ասիկա: Կիլիկիան առնելով, Ֆրանսա ուղղակի շփման մէջ պիտի գտնուէր Ռուսիոյ հետ, Մեծ Հայաստանի միջոցաւ: Լաւագոյն չպիտի՞ ըլլար անոր դէմ հանել Տէրութիւններէն երաշխաւորուած չեզոք պետութիւն մը: Որովհետեւ Պէճիգայի օրինակը երկար ժամանակ չպիտի կրկնուի, եւ այլեւս չպիտի պատռեն «թուղթի կտոր մը»:²³

Պ. ԿՈՒԲ.- Տարակոյս չկայ թէ *թամբօնի* մը Ձեր գաղափարը պաշտպանելի է: Բայց Ռուսիա իրօք կ'ուզէ՞ Միջերկրական հասնիլ: Արդէն կը հասնի Տարսանէլի միջոցաւ, բայց կ'իյնայ Ճիպրալթաբէն եւ Սուէզէն փակուած լիճի մը մէջ: Մենք ալ, Թուլօնի եւ Մարսիլիոյ մէջ, նոյն պայմաններուն ենթակայ ենք, բայց արոր համար արգելափակուած չենք, Ովկիանոսը ունինք:*

ԵՍ.- Ռուսիա այսօր չի պնդեր ծով հասնիլ Կիլիկիոյ ճամբով, որովհետեւ պատերազմին առած ընթացքը իրեն չէ փութած բաւական կարարեալ յաղթանակ մը, որ զինքը ի վիճակի դարձնէր այդ պահանջումը ընելու. եւ այս պահուս կը գոհանայ Կ. Պոլսով: Բայց աւելի ետքը նոյնը չպիտի ըլլայ, եւ արդեօք լաւ քաղաքականութիւն մը չէ՞ օգտուիլ ներկայ պարագաներէն, անոր առջեւ ստեղծելու համար արգելք մը, որուն չպիտի կրնայ դպչիլ, շնորհիւ Տէրութեանց կողմէ ընծայուած չեզոքացման երաշխաւորութեան, որ պիտի կրէ նաեւ իր ստորագրութիւնը: Կան նաեւ միջազգային շահեր Ալէքսանդրէթի շրջանակին, Պաղարարի Երկաթուղիին վերջնակայարանին մէջ, որոնք կրնան դժուարութիւններ յարուցանել: Այս փեսակէտով լաւագոյն չպիտի՞ ըլլար որ այդ շրջանակը չեզոքացուէր, եւ հետեւաբար, չկարենար արգելք դառնալ Դաշնակիցներէ ո՛րեւէ մէկուն առեւտրորին:

Կ'ընդլայնեմ այս փաստարկութիւնները, որոնք անարժէք չեն թուիր Պ. Կուի, որ գէթ բացորոշ առարկութիւններ չ'ըներ, եւ ցերեկը հասած ըլլալով, հրաժեշտ կ'առնեմ:

Մեկնած միջոցիս, իրեն կ'ըսեմ թէ Անգլիացիք ալ Սուրիոյ վրայ յաւակնութիւններ ունենալ կը թուին: Պ. Կու կը պատասխանէ թէ գիտէ, եւ թէ իրեն յայտնի է նաեւ որ իսլամ բնակչութեան մէկ մասը համակիր է անոնց, բայց, կը յարէ, Սուրիոյ քրիստոնեաները Ֆրանսայի հետ են:

Հարեւանցի կերպով մը կ'ըսեմ իրեն թէ նոյնիսկ իմացայ որ Անգլիացիք փրամադիր են այդ մասին համաձայնութեան մը գալու Ֆրանսայի հետ, ուրիշ փեղ մը փալով անոր իբր փոխարինութիւն:

- Ո՛րը, կը հարցնէ Պ. Կու:

Նիկէրիան մէկն էր այն փոխարինութիւններէն, որոնք կը յիշատակուէին. հետեւաբար անոր անունը կու տամ:

- Նիկէրիան, կը պատասխանէ Պ. Կու, Սուրիան չ'արժէր. խափշիկներու երկիր մըն է: Մնաց որ, այդ փոխարինութիւնը շատ անժողովրդական պիտի ըլլար Անգլիացւոց մէջ:

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Արարաքին Գործոց Նախարարութեան պաշտօնաւարներէն Ֆիլիք Պերթօ-ի հետ փեսակցութեան

Բնագիրը գրանւելէն

Փարիզ, 12 Մայիս 1915

Պ. Պերթօ ըսաւ թէ փակաւին յայտնի չէ թէ ի՞նչ լուծում պիտի ընդունուի Փոքր Ասիոյ համար: Ֆրանսա դեռ պիտի նախընտրէր Ասիական Թուրքիոյ (ամբողջութեան) պահպանումը, խիստ քօնթօլի մը փակ:

Եւ երբ իրեն ըսի թէ ոչ մէկ քօնթօլ պիտի կրնայ գլուխ ելլել Թուրք կառավարութեան մը հետ, եւ թէ այդ կերպով ուրիշ բան եղած չպիտի ըլլայ՝ այլ միայն բաց թողուլ Արեւելեան խնդիրը²⁴ եւ յետաձգել լուծում մը, որ պէտք է անպարճառ, Պ. Պերթօ պատասխանեց որ եթէ Օսմ. Կայսրութիւնը պահուի, այս անգամ նախազգուշութիւններ ձեռք պիտի առնուին, որպէսզի Տէրութեանց քօնթօլը դրական դառնայ:

Դիտել փութի թէ Հայերը այլեւս չպիտի ընդունին Թրքական լուծին փակ մնալ, եւ ուրիշ միջոց չպիտի ունենան, այլ եթէ ապստամբիլ. բայց թէ միւս կողմէ՝ չեմ կարծեր որ խնդիրը այդ պայմաններուն ենթարկուի, ու կը հաւատամ թէ բաժանումը պարտաւորիչ պիտի դառնայ, ի հարկէ պահելով կրճարեալ Թուրք կայսրութիւն մը, իբր մայրաքաղաք ունենալով Գօնիան: Այս վարկածին համեմատ, յարեցի, ապահով կ'երեւայ թէ Ռուսիա պիտի ստանայ Կ. Պոլիսն ու Նեղուցները, Անգլիա Միջագետքը, եւ Ֆրանսա ալ Սուրիան:

Պ. ՊԷՐԹԷՕ.- Սուրիան, Կիլիկիոյ հետ:

ԵՍ.- Ճիշդ է, գէթ այդ բանը կարդացի Ազի Ֆրանսէզի Ժողովածուին* մէջ:²⁵ Քիչ վերջը, Ձեր արտօնութեամբ, պիտի անդրադառնամ Կիլիկիոյ խնդրին: Կ'ուզեմ նախ Ձեզի յայտնել թէ այսօր ի՞նչ են մեր, Հայոցս ցանկութիւնները:

Ու պարզեցի մեր ծրագիրը,- ինքնավար Հայաստան մը, պաշտպանուած ու չեզոքացուած, հաւաքական պաշտպանութիւն Դաշնակից Տէրութեանց եւ ոչ թէ լոկ Ռուսիոյ, որովհետեւ այս վերջին պարագային, ուշ կամ կանուխ, կցում մը պիտի ըլլար հետեւանքը: Որպէսզի այս Հայաստանը կենսունակ դառնայ, պէտք է որ իր մէջ պարունակէ բոլոր Հայկական նահանգները, Կիլիկիան ալ միասին. այլապէս՝ անդամահատուած պիտի ըլլար. աւելի ըլլալով՝ եթէ մի՛ միայն վեց նահանգներէն բաղկանար, իրեն համար շատ դժուար պիտի ըլլար յետագային խուսափիլ Ռուսիոյ կցումէ մը: Այդ պարագային՝ եթէ Կիլիկիա, ինչպէս կ'ուզուի, Ֆրանսայի ձեռքը գտնուէր, այս վերջինն է որ ուղղակի շփման մէջ պիտի մնար Ռուսիոյ հետ, եւ միակ արգելքը պիտի դառնար ռուսերուն դէպի ծով յառաջացման դէմ:

Պ. Պերթօ զիս ընդմիջելով ըսաւ թէ Ռուսիա Միջերկրականի վրայ ելք մը պիտի ունենայ Տարսանէլի միջոցաւ:

Անշուշտ, պատասխանեցի, բայց արիկա չպիտի արգիլէ զինքը որ ապագային չփափաքի ձեռք անցընել նաեւ Կիլիկիոյ ելքը, որ միակ ուղին է որուն շնորհիւ իր հողէն ուղղակի Միջերկ-

* Բնագրէն կ'արտագրեմ նոյնութեամբ.- ... Mais la Russie tient-elle tant à arriver à la Méditerranée. Elle y arrive par les Dardanelles, mais elle arrive dans un lac ferme à Gibraltar et a Suez. Nous aussi, à Toulon et à Marseille, nous nous trouvons dans les mêmes conditions, mais nous ne sommes pas enfermés pour cela, nous avons l'Océan.

* Bulletin [du Comité] de l'Asie française

րական կրնայ փարածուիլ առանց ընդհատման: Եթե այսօր լոկ Կ. Պոլսով կը գոհանայ, պար-
ճառը սա է որ Հայաստանի մէջ իր փարած յաղթանակները պէտք եղածին չափ կարարեալ
չեն որպէսզի կարենայ նաեւ Կիլիկիան պահանջել. բայց փարակոյս չկայ թէ արիկա նպա-
փակակէտ մըն է գոր բնաւ աչքէ չպիտի հեռացնէ: Մինչդեռ եթէ Կիլիկիա պարփակուած ըլլայ
չէզոք եւ բոլոր փերութեանց առեւտրին առջեւ բաց ինքնավար Հայաստանի մը մէջ, Ռուսիա
այժմէն իսկ փնտրեսական ազապ ելք մը պիտի ունենայ եւ Դաշնակիցները հաստատած պիտի
ըլլան *թաւքօն* մը, որուն ոչ ոք պիտի կրնայ դպչիլ:

Ասիկա մէկն է այն փաստերէն, որոնք կը խօսին ի նպաստ Կիլիկիոյ Հայաստանի թողուե-
լուն, Ֆրանսայի վերապահելով Սուրիան Ալէքսանդրէթի հետ: Նոյնքան զօրաւոր ուրիշ
փաստ մըն ալ կայ,- Պաղտարի Երկաթուղիին²⁶ առեւտրական ազապ անցքը:

Պաղտարազմէն առաջ, Պաղտարի Երկաթուղին Գերմանական գիծ մըն էր եւ այն ամբողջ
շրջանակը, ուրկէ այդ գիծը կ'անցնէր, կը պարկանէր Գերմանական ազդեցութեան: Պաղտ-
րազմը քանդեց ասիկա. երկաթուղին դարձաւ միջազգային գիծ մը եւ նոյն արեւն, Անգլիական
առեւտրին համար, ցամաքի ճամբով միակ հաղորդակցութեան ուղին Հնդկաստանի հետ:
Եթէ Ֆրանսա իրեն կցէ ամբողջ ծովեզերքը, Պաղտարիին սկսեալ մինչեւ Տաւրոս՝ Կիլիկիոյ
հիւսիսակողմը, այդ պարագային Պաղտարի Երկաթուղիին ելքը փեղի պիտի ունենայ ֆրան-
սական սրացուածքի մը մէջէն, հետեւաբար փակուած պիտի ըլլայ: Կարելի՞ է հաւաքալ որ
Անգլիա առարկութիւն չպիտի ընէ այս մասին: Ինձ անկարելի կը թուի որ իր այսօրուան
դաշնակցին հետ չփնտռէ լուծում մը, որ Հնդկաստանի համար մշտապէս ազապ անցք մը
ապահովէր իրեն:

Պ. Պէրթօ ըսաւ թէ կրնան դիւրութեամբ համաձայնութիւն մը գոյացնել այս մասին:

Պաղտախանեցի թէ այս բնոյթը ունեցող ամէն համաձայնութիւն,- համանման Թանճէրի
համար եղածին²⁷, - դժուարութեանց աղբիւր մըն է եւ թէ անօգուտ չէ անկէ խուսափիլը:

Պ. Պէրթօ ըսաւ թէ Պաղտարի գիծը միակը չէ, եւ սեղանին վրայ գրնուող թուղթ մը
առնելով ցոյց փուաւ թէ ուսումնասիրուած են ուրիշ երկաթուղիներ, որոնք, Պաղտարիին
հարաւակողմէն սկսելով եւ անապարին մէջէն անցնելով, պիտի կրնային անցք մը ապահովել:

Պաղտախանեցի թէ փեղեկութիւն ունիմ այդ գիծերուն նկարմամբ, որոնք ծրագրուած
էին երբ Պաղտարի Երկաթուղին Գերմանական գիծ մըն էր եւ անկախ ուղի մը կը փնտռէին
ամէն գնով. բայց այսօր նոյնը չէ, եւ Անգլիա, Պաղտարի գիծը իր փրամադրութեան փակ
ունենալով, այլեւս չպիտի ուզէ կառուցանել շար բազմածախս գիծ մը, անապարի մը մէջէն
որ ոչ մէկ հասոյթ պիտի փայ, եւ որ փոխադրութեան պիտի ծառայէ լոկ իր վերջնական
կէտերուն վրայ:

Պ. Պէրթօ դիտել փուաւ թէ նոյն բանն է անդրափլանդեան շոգենաւերուն համար, որոնք
Ամերիկայի ու Եւրոպայի միջեւ, այսինքն իրենց մեկնակէտէն մինչեւ ժամանման վայրը, ոչ
մէկ բեռ կրնան առնել:

Այո՛, յարեցի, բայց երկաթուղի չկայ ամբողջ այդ ճամբուն վրայ. եւ արդէն բուն հարցը
այդտեղ չէ, այլ կը դառնայ սա կէտին շուրջ.- պէ՛տք է օգտագործել արդէն իսկ գոյութիւն
ունեցող եւ հասութաբեր գիծ մը, թէ կառուցանել հասոյթ չփալու սահմանուած ուրիշ գիծ մը:
Այս բոլոր դժուարութիւնները կ'անհետանան մեր առաջարկած լուծումով, այսինքն Կիլիկիան
թողլով ինքնավար ու չէզոքացուած Հայաստանին մէջ, ինչ որ պիտի թոյլատրէր այնտեղ հաս-
տատել Անգլիական ու միջազգային առեւտրին ազապ անցք ապահովող վերջնակայարան
մը, նոյն արեւն Ալէքսանդրէթը՝ Հալէպի վրայէն մինչեւ Եփրատ փարածուող երկրամասով եւ

ամբողջ Սուրիան Ֆրանսայի ձգելով:

Պ. Պէրթօ յայտարարեց թէ այս բոլոր ըսածներուս մէջ նոր կէտեր կան, որոնք խորհրդա-
ծութիւն կը պահանջեն, եւ որոնց կարելի չէ յանպարաստից պարասխանել:

Ըսի իրեն թէ իրմէ ամբողջ խնդրածս այն է, որ լաւ մտածէ, ինչպէս եւ ինքս չեմ դադրած
ընել այս նոր առաքելութեանս կոչուելէս ի վեր, թէ այն յոյսը ունիմ որ ինք իսկ պիտի
համոզուի թէ ինչ որ կը համարձակիմ պարզել իրեն, առաւելութիւններ ունի որքան Ֆրան-
սական, այնքան նաեւ մեր փեսակէտով, եւ թէ ամէն պարագայի մէջ արիկա միակ եղանակն
է որ պիտի թոյլատրէ հաստատել կենսունակ, կայուն եւ դժուարութիւններէ ու վէճերէ զերծ
բան մը:

Համաձայնեցանք որ Պ. Տէքասէէն, իր քարտուղարին միջոցաւ, ունկնդրութիւն մը
խնդրեմ, ծրագիրս պարզելու համար:

Պ. Պէրթօ իմ վրաս փաւորութիւնը ըրաւ մարդու մը, որ պէտք չըլլալով՝ կը վախնար
արտայայտուիլ եւ կարծիք մը ձեւաբանել, եւ որ սակայն կ'ըմբռնէր առաւելութիւնները նոր
լուծման մը գոր փակաւին չէր մտաբերած:

Տեսակցութեան ընթացքին Պ. Պէրթօ ըսաւ թէ Ռուսիա բացարձակ կերպով յանձնառու-
թիւն սրանձնած է Ֆրանսայի հանդէպ թէ զայն ազապ պիտի թողու սրանալու իր բաժինը,
այսինքն՝ ինչ որ օգտակար դարձէ առնել Փոքր Ասիայէն, եւ թէ հետեւաբար, Ռուսիա չպիտի
ընդդիմանայ եթէ Ֆրանսա Կիլիկիան ալ առնէ Սուրիոյ հետ:

Պաղտախանեցի թէ կարելի չէ որ Ռուսիա ընդդիմութիւն յարուցանէ հիմա, քանի որ
Ֆրանսա գրեթէ մինակը կը փանի պաղտարազմին ամբողջ բեռը. բայց խնդիրը բնաւ ընդդի-
մութեան մը վրայ չէ, այլ պէտք է որոշել թէ՛ աչքի առաջ ունենալով իմ պարզած նկարո-
ղութիւններս, ի՞նչ կը պահանջէ Ֆրանսայի շահը. բովանդակ Կիլիկիան՝ մինչեւ Տաւրոս՝ կցե՛լ
Սուրիոյ, թէ հիւսիսակողմը կանգ առնել Պաղտարի գծին առջեւ, պահելով սակայն Ալէք-
սանդրէթն ու Հալէպը:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն [Պողոս Նուպարի]՝ Պ. Տընի Քօշէնի հետ պեսակցության

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 12 Մայիս 1915

Տեսակցության սկսելու համար Պ. Տընի Քօշէն խօսեցաւ պարերագմի մասին, մեղադրեց Ռուսիան թէ Ֆրանսան պարերագմի մղելէ վերջ, շար րկար աջակցութիւն մը կ'ընծայէ անոր, քանի որ իր բանակները կը պարպուին, ինչպէս դեռ նոր պարպուեցան Քարբաթներու մէջ: Նոյնպէս կը գանգաւրի Անգլիական բանակէն, որու քաջութիւնը կը հասարաւրէ սակայն, եւ կը գովէ Անգլիական ցեղին ազնուականութիւնը. բայց անոնց բանակին կազմակերպութիւնը այնպէս է որ մէկ կռուող մարդու համար 2-3 օժանդակ զինուորներ պէտք կ'ըլլան: Տարբանէլի մէջ, Անգլիական խոշոր թնդանօթներու արդիւնքը շար թերի եղաւ, գործածուած վառօդին պարճառաւ որ *նիթրօկլիսէրիմի* հիման վրայ պարբաստուած ըլլալով, շուրջով կը մաշեցնէ թնդանօթները: Այնպէս որ, այդ մաշումէն խուսափելու համար, խաղաղութեան ժամանակ թնդանօթաձիգները կէս չափով լեցուած ռումբերով միայն կ'ընեն փորձերը, ինչ որ նշանառութեան րեսակէտով անճիշդ արդիւնքներ կու տայ: Հետեւանքը սա եղած է որ Տարբանէլի մէջ, թնդանօթաձիգները փորձառութենէ զուրկ ըլլալով, ամբողջ չափով լեցուած ռումբերով կարարուած իրենց նշանառութիւնը շար թերի եղած է:

Ուրիշ կարգ մը նկարողութիւններէ վերջ, կը խօսինք Հայաստանի մասին եւ իրեն րեղեկութիւն կու տամ իմ անուանմանս ու նոր պաշտօնիս նկարմամբ:

Պ. Տընի Քօշէն այն կարծիքէն է թէ Թուրքիա պիտի բաժնուի, թէ Ռուսերը պիտի սրանան Կ. Պոլիսն ու Տարբանէլը, Իրալացիները Արալիան, Անգլիացիները Միջագետքը եւ Ֆրանսա ալ Սուրիան ու Կիլիկիան: Յունաստան ալ պիտի սրանար Իզմիրը, եթէ իր թագաւորը դիմադրած չըլլար Վէնիզէլոսի, որ հաւանած էր Քալվալան թողուլ Իզմիրի փոխարէն, այն պարագային երբ Յունաստան պարերագմի մտնէր:²⁸

Պ. Տընի Քօշէն անցողակի կերպով ըսաւ թէ Վէնիզէլոսը Պիզմարքէն բարձր է եւ կրնայ բաղդարուիլ Քալուրի հետ:

Միւս կողմէ, զիս վստահեցուց թէ աւելի քան երկու ամիս առաջ Իզվօլսքի իրեն յայտարարած էր որ Ռուսիա պարբաստ է Հայաստանի ինքնավարութիւն տալու:

Պարասխանեցի թէ ամենամեծ երջանկութիւն կը զգամ իրմէ լսելով այս պարագան, թէ ես ալ կը հաւատամ որ Ռուսիա այսօր րրամադիր է ինքնավարութիւն տալու մեզի, բայց թերեւս նոյն րրամադրութիւնը չունենայ վաղը, ինչպէս արոր խօսքը ընել չէր ուզեր պարերագմին սկիզբը, այն պահուն ուր իր բանակները արշաւած էին վիլայէթները եւ Էրզրումի դռներուն առջեւ կը գտնուէին:²⁹ Այսօր միայն կ'ընդունի, երբ իր բանակները Հայաստանէն դուրս քշուած են, սակայն կրնայ ըլլալ որ վաղը չուզէ այլեւս երբ Կ. Պոլիսը գրաւած ըլլայ: Ահա թէ ինչո՛ւ համար կը փափաքիմ օգտուիլ առիթէն եւ Ռուսիոյ կողմէ, Ֆրանսայի ու Անգլիոյ հետ համաձայնութեամբ, յանձնառութիւն մը ձեռք բերել: Բայց կը խոստովանիմ թէ այս մասին ինծի արգելք կը դառնայ Ֆրանսայի այն բաղձանքը, որ կը միտի Կիլիկիան Սուրիոյ միացնել:

ՏԸՆԻ ՔՕՇԷՆ.- Ինչո՛ւ:

ԵՍ.- Որովհետեւ (Կիլիկիայէն դուրս) ինչ որ պիտի մնար Հայաստանի՝ ինքնավար կազմակերպութեան մը գոյացման համար, կենսունակ չպիտի ըլլար: Անդամահաբուած Հայաստան մը միայն պիտի կազմուէր: Առանց Կիլիկիոյ, որ դաշտային երկիր մըն է, Մեծ Հայաստանը, որ բարձր լեռնադաշտերու երկիր մըն է, չպիտի կրնար ինք իր մէջ գտնել գոյութեան րարրերը: Աւելի հեռու երթալէ առաջ, պէտք է որ ամենայն յարակութեամբ բացաբրեմ թէ մենք ի՞նչ կը հասկանանք ինքնավար Հայաստան ըսելով, եւ թէ ըստ մեզ ի՞նչ պէտք է ըլլան անոր պաշտօնն ու դերը: Մենք չենք ուզեր հպարակ ժողովուրդ մը մնալ, ոչ ալ ինքնավարութիւն մը բառին ընդհանուր ու լայն առումով: Չենք ուզեր այդ րեսակ ինքնավարութիւն մը, որովհետեւ Հայաստան այսօր ի վիճակի չէ միմակը ինքզինքը կառավարելու, առանց արտաքին պաշտպանութեան: Ահա թէ ինչո՛ւ համար կը խնդրենք պաշտպանուած* ու չեզոքացուած ինքնավարութիւն մը, Դաշնակիցներու երաշխաւորութեան տակ: Չեզոքացուած կ'ըսեմ, որովհետեւ Հայաստան պէտք չէ բանակ ունենայ, այլ պարզ ժանրարմըրի մը, կարգը պահպանելու համար, եւ համոզուած եմ թէ Պէլճիգայի օրինակը չպիտի կրկնուի այլեւս, ու երկար ժամանակ ոչ ոք մտքէն պիտի անցընէ պատռել չեզոքութեան դաշնագիր մը: Հայաստան այս կերպով չեզոք երկիր մը, *թամբօն* մը պիտի դառնայ, ըլլա՛յ Գօնիա հաստաբուած Թուրքերուն դէմ, ըլլա՛յ Ռուսիոյ դէմ, այն օրը ուր այս վերջինը ուզէ Միջերկրական իջնել: Մինչդեռ նոյն բանը չպիտի ըլլայ եթէ Ֆրանսա առնէ Կիլիկիան, ուր սահմանակից պիտի մնայ Ռուսիոյ, որ, այդ պարագային, կլանած պիտի ըլլայ Բարձր Հայքը: Ֆրանսա ուրեմն պիտի հարկադրուի միմակը դէմ կենալ Ռուսիոյ դէպի ծով յառաջխաղացման, չկարենալով անոր դէմ հանել չեզոքացուած Հայաստանի մը արգելքը՝ միւս Դաշնակից Տէրութեանց, Անգլիոյ, թերեւս նաեւ Իրալիոյ օժանդակութեամբ:

ՏԸՆԻ ՔՕՇԷՆ.- Բայց այն արեն ի՞նչ պիտի ըլլայ Ալեքսանրբէթը:

ԵՍ.- Ալեքսանրբէթ մաս պիտի կազմէ Սուրիոյ, դէպի Հալէպ եւ աւելի անդին տարածուող երկրամասով մը: Բայց ակնարկած լուծմանս ի նպաստ ուրիշ փաստ մըն ալ կայ, թերեւս աւելի զօրաւոր քան *թամբօնի* պարագան,- այսինքն միջագգային հանգամանքը այն րնրեսական շահերուն, որոնք գոյութիւն ունին Ալեքսանրբէթի շրջանակին մէջ, ուր կը գտնուի Պաղտարի Երկաթուղիին վերջնակայարանը: Անգլիացիք կենսական շահեր ունին այդ կէտին վրայ: Դէպի Հնդկաստան երկու ճամբայ միայն ունին. մէկը ծովու ճամբան՝ Սուէզով, եւ միւսը ցամաքի ճամբան՝ Պաղտարի Երկաթուղիով: Եթէ Ֆրանսա գրաւէ Սուրիան ու Կիլիկիան, առանց անջաբելու Պաղտարի Երկաթուղիին վերջնակայարանը, Հնդկաստանի ճամբան պիտի փակուի: Այսօր այս խնդիրը վիճաբանութեան պիտի ենթարկուի բարեկամներու եւ դաշնակիցներու միջեւ, եւ համաձայնութիւն մը դիւրին կ'երեւայ. բայց կարելի չէ չնախաբեսել սա պարագան թէ ապագային անոնց յարաբերութիւնները կրնան նուազ մտերմական ըլլալ, որով հարկ կը ծագի նախագգուշական միջոցներ ձեռք առնել այն դժուարութեանց դէմ, որոնք արկէ պիտի ծագէին: Ահա թէ ինչո՛ւ, որպէսզի րրուելիք լուծումը վերջնական ըլլայ եւ վէճերու նոր աղբիւր մը չդառնայ, պէտք է որ Պաղտարի գծին ճամբով ազատ անցքը նախաբեսուի եւ ապահովուի:

ՏԸՆԻ ՔՕՇԷՆ.- Բայց ըստ Ձեզ, այդ պարագային պէտք է Անգլիոյ տալ Ալեքսանրբէթը:

ԵՍ.- Բնա՛ւ երբեք: Եթէ Կիլիկիա միացուի չեզոքացուած Հայաստանի, Պաղտարի գծով

* Փաշային գրչին տակ այս պաշտպանութիւն բառը գրեթէ միշտ գործածուած է թեւարկութեան (protectorat) իմաստով:

ազապ անցքը ամենուն համար ալ ապահովուած կ’ըլլայ: Մէրսին կամ Եւմուրթալըք, որոնք արդէն իսկ կապուած են կամ կրնան կապուիլ Պաղպարի Երկաթուղիի գծին հետ, Ալէքսանպոլէթի համարժէք վերջնակայարան մը պիտի դառնային: Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ միջեւ վճռուելիք կէտ մըն է ասիկա:

Ամփոփելու համար ըսեմ որ եթէ Կիլիկիան, առանց ռեւէ ընդհապման, Սուրիոյ կցուի, Հնդկաստանի ազապ անցքին ու երթելեկի ճամբուն վրայ արգելք մը պիտի դառնայ, հետեւաբար նաեւ ապագային մէջ՝ անխուսափելի դժուարութեանց աղբիւր մը: Մինչդեռ եթէ Կիլիկիա չեզոքացուած Հայաստանի միացուի, այս բոլոր վրանգները կ’անհետանան, ճամբան բաց կը մնայ առանց ռեւէ մաքսային կամ ուրիշ արգելքի, ընդհանուրին օգտին համար, եւ կը գոյացնէ *թամբօն* մը որ պիտի կրնայ ապահովել կայունութիւնն ու տեսականութիւնը իրերու այն դրութեան, զոր քաղաքականութիւնը հաստատած պիտի ըլլայ Փոքր Ասիոյ այդ շրջաններուն մէջ:

Պ. Տընի Քօշէն, որ ուշադրութեամբ մտիկ ըրած էր զիս, բարեհաճեցաւ յայտնել թէ իսկապէս զօրաւոր են փաստարկութիւններս, ու խոստացաւ տեսնել Պ. Տէլքասէն եւ անոր խօսիլ այս մասին: Խնդրեց նաեւ որ Նախարարութեան տալիք այցելութենէս ետք վերստին տեսնեմ զինքը, որպէսզի խորհրդակցինք թէ ի՞նչ պէտք կայ ընելու:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՒՆ.- Տեսակցութեան ընթացքին Պ. Տընի Քօշէն ինծի հարցուցած ըլլալով թէ ինքնավար Հայաստանը ի՞նչպէս պիտի կրնար ինքզինքը կառավարել իր բնիկ տարրերով, որոնք զուրկ են նախապարաստութենէ, պատասխանեցի թէ Հայաստանի մէջ, գէթ սկզբնաւորութեան շրջանին, պիտի ընենք այն ինչ որ հայրս³⁰ ըրած եւ անոր առաւելութիւնն ալ ապացուցած է Եգիպտոսի մէջ,- այսինքն՝ լայն չափով մը պիտի դիմենք Եւրոպական աշխատակցութեան, մասնագէտներու վստահելով ուղղութիւնը վարչական, իրաւական, արուեստական զանազան պաշտօնատարանց, ինչպէս նաեւ ժանտարմըրիին կամ միլիսին:

[ՊՕՂԱՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօռժ Բլէմանսօ-ի հետ տեսակցութեան

(Հարուած)

Բնագիրը գրանւերէն

Փարիզ, 13 Մայիս 1915

(Փաշան անոր կը պարզէ իր տեսութիւնները այնպէս ինչպէս ըրած էր զոր օրինակ Պ. Կուի:)

... Պ. Բլէմանսօ կը պատասխանէ թէ այդ բոլորը ընդունելի կը թուին իրեն, բայց պէտք է որ Ալէքսանպոլէթը մնայ Ֆրանսայի:

... Եզրակացնելու համար, կը հարցնեմ թէ սկզբամբ համամի՞տ է իմ պարզած ծրագրիս: Պ. Բլէմանսօ հաստատական պատասխան կու տայ եւ կը խոստանայ իր օժանդակութիւնը: Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ, խնդրելով որ Պ. Տէլքասէն տեսնելէս առաջ բան մը չգրէ:³¹ Կը խոստանայ, ըսելով որ բնականաբար պէտք է տեսնեմ Պ. Տէլքասէն, բայց պէտք եմ գիտնալ թէ անոր մէջ պիտի գտնեմ մարդ մը, որ կը յաւակնի ամէն բան գիտնալ եւ որուն դէմ պէտք է միշտ զգոյշ ըլլալ:

[ՊՕՂԱՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Մանչեսթրի Հայկական Քօմիթեն առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Ինագիլը անգլերէն

Մանչեսթր, 13 Մայիս 1915

Վսեմաշուք Տէր,

Մանչեսթրի Հայկական Քօմիթեն մեծ հաճոյքով կ'ողջունէ այն իրողութիւնը թէ, համաձայն մեր Կաթողիկոսին բաղձանաց, Ձեր վսեմութիւնը վերստանձնած է Հայկական Դարին յաջողութեան նուիրում իր առաքելութիւնը, իբր ներկայացուցիչ Ն. Վեհափառութեան:

Նոյն արեւն, կը փափաքինք Ձեր Վսեմութեան արեղեկացնել կարգ մը իրողութիւններ, որոնք արեղի ունեցան Ձեր բացակայութեան միջոցին եւ որոնք մեր ուշադրութիւնը գրաւեցին: Նախ մեր Քօմիթեն հարկադրուեցաւ իր ամբողջ կորովը կիրարկել՝ ջնջել փալու համար այն խստութիւնները, որոնք հասարակութեան էին Հայոց, ինչպէս ուրիշ օտարականներու դէմ, իբր հետեւանք այն կարգադրութեանց, որոնք ձեռք առնուած էին առեւտրական եւ ուրիշ շահերու համար լուրջ վրանգ դարձած օտարականներու մասին, եւ որոնք կը կաշկանդէին մեր բազմանդամ Հայ Գաղութիւն շարժումները:³² Այս կացութեան դարման մը փանելու համար էր որ մեր Գաղութը գումարեց ընդհանուր ժողով մը, որ 5 անձերէ բաղկացած ներկայացուցչական Քօմիթէի մը լիազօրութիւն փութաւ քաղաքապետական իշխանութեանց մօտ եւ աւելի բարձր արեղեր անհրաժեշտ դիմումները կատարելու, եւ բոլոր կարելիին ընելու մեր հայրենակիցներուն շահերուն պաշտպանութեան համար:

Այս Քօմիթեն, գործակցելով Լոնտոնի Քօմիթէին հետ, ընդունեց կարգ մը միջոցներ եւ կատարեց կարգ մը դիմումներ, որոնք յանգեցան այդ սեղմումներու մեծագոյն մասին ջնջման, եւ մեզի պարգեւեցին «Օտարական Բարեկամներ» յորջորջումը: Այս առթիւ կը յիշատակենք թէ այդ նպատակով, մեր Արքեպիսկոպոսին³³ ու մեր Քօմիթէին երկու անդամներուն միջոցաւ դիմում ըրած էինք նաեւ Ռուսական Դեսպանին եւ անոր օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը խնդրած, եւ գոհ ենք ըսելու թէ Դեսպանը շնորհալի ընդունելութիւն մը ըրած էր մեր ներկայացուցիչներուն, գոհ մնացած էր Ռուսիոյ պաշտպանութեան դիմած ըլլալնուս համար, եւ մեզի ի նպաստ ջերմապէս միջամտած էր Ֆօրէյն Օֆիսի մօտ:

Յետոյ, որովհետեւ Լոնտոնի Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթեն փափաքած էր ի ձեռին ունենալ գրաւոր բանաձեւ մը, որուն մէջ ձեւաբանուած ըլլային Հայ ժողովուրդին նպատակներն ու բաղձանքները, Լոնտոնի մէջ, մասնակցութեամբ Փարիզի, Լոնտոնի եւ Մանչեսթրի ներկայացուցիչներուն, կազմակերպեցինք գումարում մը, որուն ընթացքին բախտաւորութիւնը ունեցանք լսելու նաեւ կարծիքները Տոքթ. Զավրիէֆի, որ նոր հասած էր Լոնտոն:

Երկար խորհրդակցութիւններէ եւ կարծիքներու փոխանակութիւններէ ետք, համաձայնութիւն գոյացաւ որոշ բանաձեւի մը վրայ, որ կը պարունակէր Հայ ժողովուրդին ցանկութիւնները, ներկայացուելու համար այն ընդհանուր ժողովին, զոր Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթեն պիտի գումարէր Խորհրդարանին մէջ: Ընդունուած որոշմնագրին մէջ,³⁴ սակայն, բաւարար կերպով մը չպնդեցինք Հայկական ինքնավար պետութեան թելարկութիւնը լոկ Ռուսիոյ յարկացնելու կէտին վրայ, անսալով Տոքթ. Զավրիէֆի ըրած դիտողութեանց եւ մեզի փութած հաւաստիքներուն, եւ համաձայն իր կարգ մը յայտարարութեանց, զորս ըրաւ վստահեցնելով

թէ կը բխին բարձր հեղինակութիւն ունեցող կիսապաշտօնական շրջանակէ մը,- մինչդեռ գումարման ներկայ գրնուող պատուիրակներու մեծագոյն մասին զգացումներն ու գիտակից կարծիքը հակառակ էր ասոր:

Երբ որոշմնագիրը ներկայացուցինք Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթէին անդամներուն, եւ կարդացուեցաւ, իսկոյն դիտել փութին թէ անիկա անհամապատասխան կը թուի Հայկական ցանկութեանց վերաբերող ուրիշ Յիշատակագրի մը,³⁵ որ քիչ ժամանակ առաջ մտերմական հանգամանքով դրկուած էր Պրիթիշ Արմէնիայի նախագահին. հետեւաբար, ներկայ եղող հայ պատուիրակներէն խնդրեցին որոշմնագիրը բարեփոխել այն արեսակ կերպով մը, որ աւելի ներդաշնակութիւն առնէ առաջինին հետ, եւ ամէն բանէ առաջ գործնական բնոյթ մը փրուի անոր ու *վերջը* միայն, այդ բարեփոխուած ձեւով, ներկայացուի Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթէին: Մանչեսթրի Հայ պատուիրակները քաղաքս վերադառնալէ ետք գումարում մը ունեցան եւ երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ որոշեցին Հայ ժողովուրդին ամբողջական ցանկութիւնները բովանդակելու հանգամանքը ունեցող ռեւէ յայտագիր պաշտօնական կամ կիսապաշտօնական շրջանակներու ներկայացնելու այդ լուրջ քայլը չառնել, առանց Կաթողիկոսին կամ անոր լիազօր ներկայացուցչին՝ Ձեր Վսեմութեան գիտութեան, հաւանութեան ու ղեկավարութեան: Այս մասին համակարծիք գրնուեցան նաեւ Լոնտոնի եւ Փարիզի պատուիրակները:

Մանչեսթրի Քօմիթեն ուրեմն կը փափաքի որ անմիջապէս երբ Ձեր Վսեմութեան կարելի ըլլայ, Լոնտոնի մէջ Ձեր նախագահութեամբ գումարում մը ունենայ բոլոր միւս զաղութներու պատուիրակներուն հետ, եւ խոնարհաբար կը թելադրէ որ այդ աստիճան կարեւոր որոշմնագիր մը Ձեր ղեկավարութեամբ միայն ձեւաբանուի, գումարման մը մէջ, ուր նկատի առնուին բոլոր իրողութիւններն ու կարծիքները, եւ այնուհետեւ միայն ներկայացուի Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթէին կամ ուրիշներու, եթէ երբեք Ձեր Վսեմութիւնը, ներկայ պարագաներու մէջ, պատշաճ ու պարեհ դատէ այդ արեսակ որոշմնագրի մը ներկայացումը:

Սպասելով Ձեր Վսեմութեան որոշման եւ հրահանգներուն,

Մանանք խորին յարգանքով

Արեւադպիր
Յ. ԳԱՄՊԷՐԵԱՆ

Արեւապետ
Մ. Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Յ.Գ. Յարակից պիտի գրնէք պատճէնը այն որոշմնագրին, որ 1915 Ապրիլ 19ին ընդունուեցաւ Լոնտոնի մէջ գումարուած Հայ պատուիրակներու կողմէ:

Որոշմնագիր Լոնպոնի, Փարիզի եւ Մանչեսթրի Հայոց ներկայացուցիչներուն կողմէ 1915 Ապրիլ 20ին Լոնպոնի մէջ գումարուած Միթինկին

Ինագիրը անգլերէն

Որոշմնագիր*

Լոնպոն, 20 Ապրիլ 1915

Լոնպոնի, Փարիզի եւ Մանչեսթրի զաղութներուն ներկայացուցիչները, 1915 Ապրիլ 20ին գումարուելով Լոնպոն, Կրէնթ Իսթըրն Օթէլին մէջ, միաձայնութեամբ ընդունեցին հետեւեալ որոշմնագիրը՝ իբր ընդհանուր ցանկութիւնները Հայոց, ներկայացուելու համար Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթէին, որ այս երկրին մէջ կը հսկէ Հայոց շահերուն վրայ.-

Թէ Հայ ժողովուրդը կը փափաքի որ ներկայ պատերազմին վերջաւորութեան, Օսմանեան Կայսրութեան Հայկական վեց նահանգները, Կիլիկիոյ հետ, վերջնականապէս ազապագրուին Թրքական լուծէն, եւ անոնց քրուի ինքնավար կառավարութիւն մը՝ Ռուսիոյ, Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի թելարկութեան փակ, ենթակայ Հիմնական Օրէնքի մը, որ պիտի հաստատուի այս փերութեանց կողմէ:

Երեք դաշնակից եւ բարեկամ փերութիւնները, որոնց բոլորն ալ համակրութիւն կը սնուցանեն Հայկական Դաքին նկատմամբ, ինքնավար Հայաստանի մը կազմութեան համար կրնան հիմ առնել Ռուս կառավարութեան կողմէ 1913 Յունիսին փերութեանց առաջարկուած ռէֆօրմներու ծրագիրը,³⁶ որուն նկատմամբ արդէն հաւանութիւն յայտնած էին Անգլիա եւ Ֆրանսա, աւելցնելով անոր նոյն ապեն այն բոլոր բարեփոխումներն ու լրացումները, զորս ներկայ պատերազմէն գոյութիւն առնելիք նոր պայմանները հարկեցուցիչ կը դարձնեն, եւ որոնց ամէնէն կարելորն է Հին Հայաստանի Հայկական վեց նահանգներուն միացումը Կիլիկիոյ նահանգին, Միջերկրական ծովուն վրայ իբր առելարական եւ ոչ-սպառազինուած ելը ունենալով Մերսինի նաւահանգիստը:

* Դիտելի է թէ Որոշմնագրին համար հոս կը նշուի 20 Ապրիլ թուականը ի փարբերութիւն վերի նամակին մէջ յիշուած 19 Ապրիլին:

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Անիւրին Ուիլեամս, երեսփոխան եւ Նախագահ Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթէին

Ինագիրը ֆրանսերէն

Փարիզ, 14 Մայիս 1915

Փարիզ հասնելուս ստացայ Ձեր ընթացիկ 10 թուակիրը: Եկած եմ Ն. Վ. Կաթողիկոսին կողմէ նոր պաշտօնով մը, իբր իր միակ ներկայացուցիչը Եւրոպայի մէջ:

Բնականաբար կը խորհիմ Լոնպոն գալ, որքան շուր որ կարելի ըլլայ, բայց հող գալէ առաջ հարկ դաքեցի այսպեղ շփման մէջ մտնել կառավարութեան հետ, ստուգապէս գիտնալու համար թէ ներկայիս ի՞նչ փրամադրութիւններ ունի Հայկական Դաքին նկատմամբ:

Շնորհակալ եմ այն դիմումներուն համար, զորս բարեհաճեր էիք ընել ջարդերու մասին: Կաթողիկոսը ինծի հեռագրեց թէ ինք ալ դիմում կատարած է Նախագահ Ուիլսոնի եւ Իտալիոյ թագաւորին, որոնք միջամտած են Բ. Դրան մօտ, սակայն առանց գնահատելի արդիւնքի, որովհետեւ կը լսենք թէ կոտորածները կը շարունակուին, հետգհետէ աւելի մեծ ծաւալ ստանալով: Դժբախտաբար չեմ գիտեր թէ ի՞նչ բան կրնանք ընել. փեսնելով Գերմաններուն կողմէ գործուած բարբարոսական արարքները,³⁷ կարելի չէ զարմանալ որ Թուրքերն ալ նոյնը կ'ընեն իրենց դաշնակիցներուն օրինակին վրայ:

Հաւաքացեք, սիրելի Պ. Ուիլեամս, իմ անձնուիրական զգացումներուս:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ռօպեր Կր Քէի հետ պեսակցութեան

(Հայրուած)

Բնագիրը Ֆրանսերէն

Փարիզ, 16 Մայիս 1915

...Պ. Ռօպեր Կր Քէ այն կարծիքէն է թէ Օսմանեան Կայսրութեան անհետացումը մեծ կորուստ մըն է Ֆրանսայի համար, եւ թէ Ֆրանսայի շահերուն համապարասխան պիտի ըլլար, եթէ կարենար զայն պահել իր նախկին սահմաններուն մէջ։ Բայց կ'ընդունի թէ ասիկա այլեւս անկարելի է, եւ իր ալ կարծիքը այն է որ Ֆրանսա կարելի եղածին չափ նպաստաւոր բաժին մը ձեռք բերէ։

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Յ. Ն. Մօսրիշեան առ Պողոս Նուպար

Բնագիրը անգլերէն

Լոնպոն, 17 Մայիս 1915

Սիրելի Փաշա,

Շաք շնորհապարպ եմ Ձեր Վսեմութեան ընթացիկ 12 թուակիր նամակին համար, զոր այս առաւօպ միայն սրացայ։ Շաք երջանիկ եւ հպարտ պիտի ըլլամ եթէ կարենամ իմ համեստ ծառայութիւններս քրամադրել մեր ազգային դատին, իբր անդամ Պատուիրակութեան, զոր Ն. Վ. Կաթողիկոսը վերստին անուանած է, եւ որուն Ձեր Վսեմութիւնը բարեհաճած է նախագահել իբր միակ ներկայացուցիչ Ն. Վեհափառութեան։

Ճշմարիտը ըսելով, բովանդակ աշխարհի Հայոց հետ ես ալ շաք գոհ եմ Կսեմնելով որ վերջապէս կ'իրականանայ մեր դատը, իր վերջնական շրջանին, վերստին Ձեր Վսեմութեան կարող եւ փորձառու ձեռքերուն մէջ Կսեմնելու ազգային բաղձանքը։ Սպասելով ապոր, Լոնպոնի Հայոց Քաղաքական Քօմիթէն³⁸ կարելին ըրած էր, որպէսզի Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթէն, զգալով ներկայ վայրկեանին Հայաստանի ապագային Կսեակէտով ունեցած կարեւորութիւնը, արթուն մնայ, թէեւ զգուշացած էր որոշ կերպով մը անոր ներկայացնելու Հայոց ցանկութիւնները, քանի որ այդ Կսեակ բան մը ընելու համար ոչ մէկ հեղինակութիւն ունէինք։ Բայց անշուշտ Լոնպոնի մեր Քօմիթէին նախագահը, Դեր-Գնդապետ Կրէկօրի, ցարդ Ձեզի Կրեղեկութիւն Կրուած է այն գումարման մասին, զոր քանի մը օր առաջ ունեցանք այսպեղ, մասնակցութեամբ Մանչեսթրի Հայոց ներկայացուցիչներուն եւ ՊՊ. Չօպանեանի ու Տոքթ. Զավրիէֆի, որոնցմէ առաջինը կը ներկայացնէր Փարիզի Հայերը, եւ երկրորդն ալ Ռուսիոյ մեր Հայոց կարծիքները։ Այս գումարման մէջ աշխատեցանք ձեւաբանելու այն ամէնը, որոնք կրնային ներկայացնել Հայոց ցանկութիւնները, եւ այս մտքով քուէարկեցինք որոշմնագիր մը,³⁹ որուն մէկ պատճէնը պատիւը ունիմ ներփակելու (որոշմնագրին վերջը գրնուող «առեւտրական եւ ոչ-սպառազինուած» բառերը թելադրուած են Պ. Անիւրին Ռիլեամսի կողմէ, Պրիթիշ Արմէնիա Քօմիթէին մէկ նիստէն վերջ, որուն մէջ այս որոշմնագիրը կարդացուած էր անպաշտօն կերպով)։ Բնաւ Կարակոյս չունիմ թէ Տոքթ. Զավրիէֆ եւ Պ. Չօպանեան Ձեր Վսեմութեան բացաւրած են արդէն այն նկատողութիւնները, որոնք մեր վերոյիշեալ գումարումը հարկադրեցին այդ կերպով ձեւաբանելու որոշմնագիրը։

Պրիթիշ Արմէնիային լուր Կրուինք Ձեր Վսեմութեան նոր առաքելութեան մասին, եւ ըսինք թէ Ձեր Վսեմութեան Պատուիրակութեան կը պատկանի Հայոց ցանկութիւնները ներկայացնել վերջնական կերպով մը։

Ապահով եմ թէ Ձեր Վսեմութիւնը զօրաւոր պատճառներ ունի Լոնպոն գալէ առաջ քանի մը օր Փարիզ մնալու։ Ինչպէս բացաւրեցի Տոքթ. Զավրիէֆի եւ Պ. Չօպանեանի, կը կարծեմ թէ այս միջոցիս աւելի բան կայ ընելիք Փարիզ, քան այսպեղ, Լոնպոնի մէջ։

Յուսալով ուրիշ լուրեր եւս սրանալ Ձեր Վսեմութենէն, պատիւը ունիմ մնալու, սիրելի փաշա,

Ձերդ շաք յարգանքներով

Յ. Ն. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ

Յ.Գ.- Պ. Չօպանեան այսպեղէն մեկնեցաւ անցեալ Շաբաթ օր: Իրեն ուղղուած նամակը Փարիզ կը դրկեմ: Իմ այժմու հասցէս է - Lloyd's Avenue, London E.C., եւ ոչ թէ Lloyd's Avenue, ինչպէս էր առաջ:

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ նախկին նախարար եւ Ֆրանս. Երեսփոխանական] Ժողովոյ Արտաքին Գործոց [Յանձնաժողովի] Նախագահ Ժօռժ Լէյկի հետ տեսակցութեան

(Հարուած)

Բնագիրը գրանցելն

Փարիզ, 19 Մայիս 1915

...Ինչպէս քէ տ'Օրսէի⁴⁰ պաշտօնապարները, Պ. Լէյկ ալ կը ցաւի Օսմանեան Կայսրութեան անհետացման համար, բայց կ'ընդունի թէ այլեւս կարելի չէ պահպանել զայն:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Լոնպոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան նախագահ Դեր-Գնդապետ Գ. Մ. Կրէկորի առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Ինագիւրը անգլիէն

ՀԱՅՈՅ ՄԻԱՅԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Լոնպոն, 20 Մայիս 1915

Վսեմաշուք Տէր,

Իբր շարունակութիւն 15 Մայիս թուակիր նամակիս,⁴¹ ներկայիս պատիւը ունիմ, առ ի քեզնկութիւն հաղորդելու Ձեր Վսեմութեան, պատճենները այն թղթակցութեանց գորս Խորհրդարանի անդամ Պ. Անիւրին Ուիլեամս, մեր թելադրութեան վրայ ունեցաւ, Հայաստանի մէջ ներկայիս գոյութիւն ունեցող իրաց զարհուրելի կացութեան նկատմամբ:⁴²

Կ'աւելցնեմ նաեւ թէ Տոքթ. Զաւրիէֆ այս վերջերս մեր Քօմիթէին անդամներէն Պ. Մօսքիչեանի յանձնեց պատճենը Հայաստանի գործերուն նոյն կացութեան վերաբերող հեռագրի մը, գոր ստացած էր Թիֆլիսէն: Պ. Մօսքիչեան երէկ քեսակցութիւն մը ունեցաւ Լորս Պրայսի եւ Պ. Անիւրին Ուիլեամսի հետ, բայց կը կասկածինք թէ արիկա ցարդ եղածէն քարքեր հետեւանք մը ունենայ: Լորս Պրայս կը խորհի թէ պէտք է Թուրք վարիչներուն ծանուցուի որ անձնապէս պատասխանարու պիտի նկատուին. սակայն Փօրէյն Օֆիսը համակարծիք չէ իրեն, որովհետեւ կը կարծուի թէ այդ քեսակ սպառնալիք մը կրնայ ամենամեծ վրիժառութեանց ենթարկել Հայերը:

Մնամ Ձեր Վսեմութեան հաւաքարիմ ծառան

Գ. Մ. ԿՐԷԿՐՈՐԻ

Անիւրին Ուիլեամս առ Պ. Նօէլ Պըքսթոն

Ինագիւրը անգլիէն

Լոնպոն, 14 Մայիս 1915

Պ. Նօէլ Պըքսթոն

Լոնպոն

Սիրելի Նօէլ,

Հայաստանի մէջ Թուրքերուն կողմէ գործուած ջարդերու ահաւոր պատմութիւններ իմացանք: Այս պատմութիւններէն մէկ քանին կը հասնին Պուլկարիայէն, ինչպէս պիտի քեսնէք ներքակ լրագրի կարօնէն: Մէկ երկու անգամ քեսայ Բրիմքօզը, որ իր կարգին քեսնուեր է Չօպանեանի հետ, եւ կը կարծեմ թէ շար համակիր է հարցին: Այնպէս կ'երեւայ թէ մեր կառավարութիւնը իր բոլոր կրցածը ըրած է Միացեալ Նահանգներու միջոցաւ. Իտալիա ալ դիպողութիւններ ըրած է Կ. Պոլիս: Կրէկորի կ'ըսէ թէ Պուլկարիա քակաւին բաւական բարեկամութիւն ունի Թուրքիոյ հետ,⁴³ Բ. Դրան վրայ ճնշում մը բանեցնելու համար, եւ կը հարցնէ թէ արդեօք կրնա՞ք հեռագրել Պուլկարիա եւ խնդրել որ ընէ այդ բանը:

Պրայսի կարծիքով պէտք է հասկցնել Թուրք վարիչներուն թէ անձնապէս պատասխանարու պիտի նկատուին:

Անկեղծօրէն Ձերդ

ԱՆԻՒՐԻՆ ՈՒԻԼԵԱՄՍ

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. փր Մարժըրիի հետ տեսակցության

Բնագիրը հրատարակվել է

Փարիզ, 22 Մայիս 1915

Ընդհանուր խօսակցութենէ մը եւ տեսութեանց ամենամտերմական փոխանակութենէ մը ետք, Պ. փր Մարժըրի հարցուց այցելութեանս նպատակը:

Արագօրէն պարզեցի իրեն այն պարագաները, որոնց մէջ Կաթողիկոսէն պաշտօն ստացած էի Փարիզ եւ Լոնդոն գալով, երկու տէրութեանց օժանդակութիւնը խնդրելու Հայկական ինքնավարութեան մը համար: Իրեն բացատրեցի թէ ի՞նչ կ'ըմբռնենք ինքնավարութեամբ, որ պէտք է պաշտպանուած ըլլայ ո՛չ միայն միակ տէրութեան մը, այլ բոլոր տէրութեանց կողմէ հաւաքաբար, եւ նոյն արեն պէտք է չեզոքացուի:

Պ. փր Մարժըրի զիս ըմբռնեց, ըսելով թէ արիկա Թրքական Կայսրութեան բաժանումը կ'ենթադրէ, թէ այդ բանը հաւանականութիւն մըն է բայց տակաւին ո՛չ ապահով, թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը բնականաբար աչքի առաջ ունեցած է զանազան լուծումներ, - բաժանում, կամ ազդեցութեան շրջանակներու ստեղծում, կամ նոյն իսկ կայսրութեան պահպանումը Ասիոյ մէջ, որովհետեւ այլեւս Եւրոպայի խնդիր չի կրնար ըլլալ (Թուրքիոյ համար):

Պապասխանեցի թէ բնաւ մտքէս չեմ անցուցած որ բոլորովին ջնջեն կայսրութիւնը, այլ զայն պէտք է սահմանափակել իրապէս թրքական շրջանակին մէջ, որ կը պարունակէ Պրուսան, Գօնիան, Էնկիւրին, Քասթէմունին, եւայլն, ինչ որ ինքնին Ֆրանսայի երկու երրորդին հաւասար փարածութիւն մը կը ներկայացնէ: Բայց Հայոց համար մեր խնդրածը սա է որ վերջնականապէս ազապին Թրքական լուծէն, որուն այլեւս չպիտի հանդուրժեն առանց ապստամբելու: Այլապէս, Արեւելեան Խնդիրը բաց պիտի մնար եւ պիտի ստեղծուէր իրերու անհաստատ կացութիւն մը, որ նոր պատերազմի մը տեղի պիտի տար: Ինքնավարութիւնը միայն կրնայ անհետացնել այս վտանգը: Աւելցուցի թէ մեծ յոյս ունինք որ Ռուսիա փրամադիր է մեզի ինքնավարութիւն շնորհելու, եւ թէ արդէն արիկա կը համաձայնի իր նոր քաղաքականութեան որով կը միտի իր սահմաններուն վրայ ստեղծել ինքնավար ազգեր: Կը խնդրենք միայն հաւաքական պաշտպանութիւնը շահակից պետութեանց, այսինքն Դաշնակիցներուն եւ Իտալիոյ՝ եթէ հաստատուի Արալիոյ մէջ, եւ նոյն ինքն Թուրքիոյ, որ սահմանակից պիտի ըլլայ: Յարեցի թէ հաւաքական պաշտպանութիւնը Ռուսիոյ դէմ ռեւէ թշնամական մտածում չ'ենթադրէր, այլ տեսականութեան երաշխաւորութիւն մըն է զոր Ֆրանսա կրնայ առաջարկել Դաշնակիցներուն, անոնց հետ վարելիք բարեկամական բանակցութեանց ընթացքին:

Պ. փր Մարժըրի, հաւանութիւն յայտնելէ ետք, ինծի ըսաւ թէ այժմէն կ'ուզէ նախագգուշացնել որ ծանուցեալ պայմաններուն մէջ Ասիական Թուրքիոյ բաժանման պարագային, Ֆրանսա պիտի պահանջէ Սուրիան (բացի Սուրբ Երկրէն- Երուսաղէմ, Բեթղեհէմ,- որուն համար հաւանաբար պիտի հաստատուի մասնաւոր թէժիմ մը որ դեռ չէ որոշուած), ինչպէս նաեւ Կիլիկիան, մինչեւ Տաւրոս, եւ հարցուց թէ ըստ իս ի՞նչ պիտի ըլլայ ինքնավար Հայաստանի հոգային փարածութիւնը:

Պապասխանեցի որ եթէ Ֆրանսա որոշած է Կիլիկիան առնել, մեզի կը մնայ համակերպիլ եւ երախտագիտութիւն յայտնել իրեն, մեզ Թուրքերէն ազապած ըլլալուն համար. թէ ռեւէ փարակոյս չունիմ որ, Ֆրանսական ստացուածք դառնալով, Կիլիկիա եւ այդ երկրին մէջ ապրող մեր հայրենակիցները բարգաւաճ վիճակ մը պիտի ստանան, եւ թէ ես այնպեղ առաջին հող գնողներէն մէկը պիտի ըլլամ: Յարեցի սակայն թէ ասիկա լաւագոյն լուծում մը չէ Հայոց համար, եւ, թոյլ փրուի ինձ աւելցնելու, նոյն ինքն Ֆրանսայի համար ալ: Ինչ կը վերաբերի Հայոց, այդ պարագային լոկ վեց նահանգները պիտի մնան ինքնավար Հայաստանի կազմութեան համար, այսինքն լեռներու եւ բարձր սարահարթերու երկիր մը, որու պիտի պակսին Կիլիկիոյ բարեբեր դաշտերը: Անդամահատուած այս Հայաստանը, մնալով լոկ Ռուսիոյ թեւարկութեան տակ (որովհետեւ այդ պարագային գոյութիւն չպիտի ունենային հաւաքական պաշտպանութեան պահանջը դրող պարճառները), օր մը առ հարկի պիտի կլանուի Ռուսիոյ կողմէ, ինչպէս Արեւելեան Ռումէլին եղաւ Պուլկարիոյ կողմէ:⁴⁴ Եւ այդ օրը, Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած Ֆրանսան դէմ առ դէմ պիտի մնայ Ռուսիոյ հետ եւ միակ ուղղակի արգելքը պիտի դառնայ Ռուսերուն Միջերկրական ժամանման դէմ, որ Ռուսիոյ նպատակակէտն է եւ այդպէս ալ պիտի մնայ միշտ:

Պ. փր Մարժըրի ըսաւ թէ Ռուսիա կատարելապէս համաձայն է Ֆրանսայի հետ եւ պիտի հաւանի որ Կիլիկիա Սուրիոյ կցուի:

Պապասխանեցի թէ արիկա չի զարմացներ զիս, քանի որ Ռուսիա պարտական է Ֆրանսայի, որ պատերազմին ամէնէն մեծ ճիգը տարաւ. բայց խնդիր է գիտնալ թէ Ֆրանսայի շահը կը պահանջէ՞ որ Կիլիկիան առնէ: Արդէն յիշեցի մտաբերած առարկութիւններէս մէկը, այսինքն թէ Սուրիոյ գրաւումը Ֆրանսան Ռուսիոյ ճամբուն վրայ պիտի դնէր այն օրը ուր Ռուսիա ուզէր իրականացնել Միջերկրական հասնելու իր նպատակակէտը: Այս առարկութիւնը ինքնին պիտի ջքանար, եթէ Կիլիկիա կցուէր ինքնավար Հայաստանի, եւ տէրութեանց պաշտպանութեան տակ դառնար *թաւքօն* մը եւ անբաժանելի արգելք մը Ռուսիոյ յառաջ-խաղացման դէմ: Միւս առարկութիւնը կը վերաբերի Պաղտատի Երկաթուղիին վերջնակա-յարանին (terminus): Պատերազմէն առաջ այս երկաթուղին Գերմանական էր, եւ այն ամբողջ երկիրը որմէ կ'անցնէր, Կիլիկիոյ հետ ուրկէ գիծը կը սկսէր, կը գտնուէր Գերմանիոյ սահմանուած ազդեցութեան շրջանակին մէջ: Այսօր, պատերազմէն ետք,- եւ ասիկա այս պատերազմին մեծ արդիւնքներէն մէկը պիտի ըլլայ,- Պաղտատի Երկաթուղին միջազգային գիծ մը պիտի դառնայ:

Պ. փր Մարժըրի գլխու շարժումով մը հաւանութիւն յայտնեց:

Այս այսպէս ըլլալով, շարունակեցի, Անգլիա, որուն համար անհրաժեշտութիւն մըն է Պաղտատի ճամբով ազապ անցք մը ունենալ, կրնա՞յ հաւանութիւն յայտնել այն տեսակ լուծման մը, որ այդ անցքը Ֆրանսական հողի վրայ պիտի թողուր:

Պ. փր Մարժըրի ըսաւ թէ գիտէ որ Անգլիոյ մէջ, զինուորական կուսակցութիւնը կ'ուզէ ձեռք ձգել Ալէքսանդրէթը:

Պապասխանեցի թէ արիկա շատ կարելի է, բայց կ'ենթադրեմ որ Ֆրանսա չպիտի ուզէ այդ նաւահանգիստը անջարել Սուրիայէն, ինչպէս արդէն Հալէպը, Ուրֆան եւ ամբողջ Հիւսիսեւրոպայը,⁴⁵ մինչեւ Եփրատէն անդին: Եւ թէ ամէն պարագայի մէջ այնպէս կը թուի թէ Կիլիկիան ինքնավար Հայաստանի կցելու լուծումը համաձայնութեան սքանչելի հիմ մը պիտի ընծայէ, կարելի դարձնելով -անկախաբար Ալէքսանդրէթէն- վերջնակաւարան մը ունենալ Կիլիկիոյ նաւահանգիստներէն մէկուն, Մերսինի կամ Եումուրթալքքի մէջ: Անգլիա այս

կերպով ամեն ժամանակ ապահով ազատ անցք մը պիտի ունենայ Հնդկաստանի առեւտրին համար, եւ այլեւս բանաւոր պատճառ մը չպիտի ունենայ Ալեքսանդրէթը ուզելու:

Անփոփելով մտածումներս, եթէ Ֆրանսա որոշած է Կիլիկիան Սուրիոյ կցել, Հայերը զինքը երախտագիտութեամբ պիտի ընդունին Կիլիկիոյ մէջ, ապահով թէ իր հովանիին փակ պիտի ապրին ազատ ու երջանիկ, եւ պիտի բարգաւաճին այնպէղ. բայց Հայկական տեսակէ-տով արիկա մեր իրեալը չպիտի ըլլար, եւ ինքնին հասկնալի է թէ սրտովին կը բաղձանք վերակենդանացնել մեր ազգը որ փառաւոր անցեալ մը ունեցած է: Մինչդեռ ամբողջական Հայաստանով մը, որ իր մէջ պարունակէ Մեծ Հայաստանն ու Փոքր Հայաստանը կամ Կիլիկիան, պիտի ստեղծուի փոքրիկ ինքնավար երկիր մը որ, *թամբուն* մը կազմելով հանդերձ, կարելի պիտի ընծայէ Պաղտատի Երկաթուղիի վերջնակայարանի խնդրին փալ լուծում մը, գոհացուցիչ միանգամայն բոլոր շահակիցներուն համար:

Պ. փր Մարժըրի ամենամեծ ուշադրութեամբ այս բացաբրութիւններս մտիկ ընելէ վերջ յայտարարեց թէ պարգաժ տեսութիւններս նոր են, դեռ չեն քննուած, եւ թէ չի կրնար անոնց մասին պատասխան մը փալ, բայց զանոնք արժանի կը նկատէ լուրջ նկատառման: Խորհուրդ փուա ինծի որ նոյն տեսութիւնները պարգեմ նաեւ նախարարին, զոր պիտի տեսնեմ կէսօրէ վերջ:

Բաժնուելէս առաջ հարցուց փակաւին թէ ի՞նչպէս կ'ըմբռնեմ ինքնավար Հայաստանի ներքին կազմակերպութիւնը: Պատասխանեցի թէ անոր զլուխը պէտք է գտնուի Եւրոպացի պէտր մը, շատ փարաժուն իրաւասութիւններով:

- Կարող զինուորական մը,- թելադրեց:

- Այո՛, պատասխանեցի, այն տեսակ մարդ մը որ արդէն իր փորձը փուած ըլլայ, ու մանաւանդ լաւ վարիչ մը ըլլայ: Բացի իրմէ, լայնօրէն կոչում պիտի ընենք Եւրոպացիներու աջակցութեան, ֆինանսներու, հանրօգուտ շինութեանց, արդարութեան, եւայլնի համար:

Հրաժեշտ առած միջոցիս Պ. փր Մարժըրի ծանոյց թէ Ռուսերը գրաւած են Վանը:⁴⁶

- Ռուսերը եւ Հայերը, ըսի, որովհետեւ Կովկասի բանակին 40 փոկոսը կը բաղկանայ Հայերէ, առանց հաշուելու կամաւորներու խումբերը, որոնք կը կռուէին Վանայ կողմերը:⁴⁷

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Յ.Գ.- Մեր տեսակցութեան սկիզբը Պ. փր Մարժըրի, ուրիշ բաներու կարգին ինծի ըսած էր թէ Իփալիա երկար արեւնէ ի վեր որոշած է Դաշնակիցներուն միանալ, եւ ասիկա՝ պատե-րազմին սկիզբէն իսկ, Օգոստոս ամսուն, սակայն պատրաստ չէր, եւ անկէ ասդին անցած ամբողջ ժամանակը պէտք եղաւ որպէսզի կարենայ պատրաստուիլ: Քէ փՕրսէի մէջ երբեք չեն փարակուսած իր օժանդակութեան մասին:

[Պ. Ն.]

Արձանագրութիւն Պօղոս Փաշայի՝ Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարար Պ. Տէլքասէի հետ տեսակցութեան

Բնագիրը գրանցուի

Փարիզ, 22 Մայիս 1915

Ձիս ընդունած միջոցին Պ. Տէլքասէ յիշեցուց նախորդ փարուան մեր տեսակցութիւնը ըէֆօրմներու առթիւ, զոր չէր մոռցած, եւ հրաւիրեց որ պարգեմ այցելութեանս նպատակը:

Ընդհանուր տեսութիւն մը ըրի իրեն այն պարագաներու մասին, որոնց հետեւանքով Կաթողիկոսը որոշած էր ինձմէ խնդրել որ Փարիզ գամ եւ յետոյ Լոնտոն երթամ. նոյնը ըրի նաեւ պաշտպանուած ինքնավարութեան մը վրայ հիմնուած մեր ծրագրին նկատմամբ. եւ երբ յայտարարեցի թէ այլեւս կարելի չէ որ Հայերը Թրքական լուծին փակ մնան, Պ. Տէլքասէ զիս ընդմիջեց ըսելով թէ, արդարեւ, այլեւս կարելի չէ յոյս դնել Թուրքիոյ վրայ:

Գալով ինքնավարութեան, երբ իրեն ըսի թէ Ռուսիա բարեացակամ կը թուի Հայոց մասին եւ թէ ինքնավարութեան մը գաղափարը առ հասարակ ընդունուած կ'երեւայ Ռուսիոյ մէջ, պատասխանեց թէ տեղեակ է Ռուսերուն այդ մասին սնուցած զգացմանց:

Շարունակեցի տեսութիւնս, այնպէս ինչպէս ըրած էի Պ. փր Մարժըրիի, ի մասին Կի-լիկիոյ Սուրիոյ կցման եւ այն հետեւանքներուն զորս կրնար ունենալ Պաղտատի Երկաթու-ղիին վերջնակայարանի խնդրին մէջ: Մասնաւորաբար ծանրացայ այն երախտագիտութեան վրայ զոր պիտի սնուցանենք Ֆրանսայի նկատմամբ, մեզ Թրքական լուծէն ազատած ըլլալուն, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ Հայոց բարօրութեան համար, այն պարագային երբ այս նահանգը Ֆրանսական ստացուածք մը դառնար:

Իմ խօսած միջոցիս Պ. Տէլքասէ վերապահ ընթացք մը ունեցաւ, յայտարարելով որ արդի պարագաներու կացութեան մէջ չի կրնար ստանձնել յանձնառութիւններ, որոնք կրնային փոխուիլ դէպքերու ընթացքին հետ: Աւելցուց սակայն թէ ուշադրութեամբ կը հետեւի խօսքերուս, եւ հրաւիրեց որ շարունակեմ բացաբրութիւններս:

Կրկնեցի այն տեսութիւնները զորս այսօրուան տեսակցութեանս ընթացքին պարգաժ էի Պ. փր Մարժըրիի, եւ որոնք կը գտնուին յարակից արձանագրութեան մէջ: (Տես [էջ 34])

Երբ աւարտեցի, Պ. Տէլքասէ հարցուց թէ ի՞նչ է Հայ ժողովուրդին թիւը:

Պատասխանեցի թէ մէկ միլիոնէ աւելի է վեց միլայեթներուն մէջ եւ մօտաւորապէս 400,000 Կիլիկիոյ մէջ:

Դիտել փուա որ արիկա մեծամասնութիւնը չէ: Պատասխանեցի թէ իբրեւ ցեղ, Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմեն, որովհետեւ բնակչութեան մնացեալ մասը կը բաղկանայ զանազան ցեղերէ, Թուրք, Քիւրտ, Թիւրքմէն, եւլն., թէ Հայերը այնպէղ կը կազմեն ամէնէն մշակուած եւ ամէնէն կարեւոր ազգաբանական խմբաւորումը:⁴⁸

Անցնելով Պաղտատի Երկաթուղիի վերջնակայարանի խնդրին, Պ. Տէլքասէ յայտնեց թէ բոլորովին համաձայն չէ իմ տեսութեանս:

- Այդ զիժը, ինչպէս շատ լաւ ըսիք, միջազգային ուղի մը պիտի ըլլայ եւ առարկայ պիտի դառնայ տէրութեանց միջեւ համաձայնութեան մը: Չեմ հասկնար թէ ինչո՛ւ, մինչդեռ Անգլիա-

ցիք պիտի ունենան այդ գծին վերջնակայարաններէն մէկը Պարսից ծոցին մէջ, եւ Ռուսերն ալ ուրիշ մէկ վերջնակայարանը Կ. Պոլսոյ մէջ, Ֆրանսացիք ալ չունենան Ալէքսանդրէթի վերջնակայարանը: Ըստ իս, դիւրին պիտի ըլլայ գոյացնել համաձայնութիւն մը, որուն շնորհիւ երեք երկիրներու առեւտրուն ալ պիտի կարենայ ազաւորեն օգտուիլ այդ գծէն, հաւասար իրաւունքով: Նոյնիսկ ասիկա պարճաւ մը պիտի ըլլայ աւելի իրարու մօտեցնելու փութութիւնները, որոնց ամէնուն ալ շահը կը պահանջէ խուսափիլ փարակարծութիւններէ, որպէսզի կարենան անվթար պահել իրենց համաձայնութիւնը եւ իրենց առեւտուրը չվրանգել միջազգային նշանակութիւն ունեցող այդ ճամբուն վրայ:

Պ. Տէլքասէ այն աստիճան գոհունակութիւն զգալ կը թուէր իր այս փաստարկութեամբ որ խուսափեցայ առարկութիւն ընելէ, այդ գործը թողլով ուրիշ շահակիցներու, մասնաւորաբար Անգլիոյ, ինչ որ անշուշտ անխուսափելի կերպով պիտի ըլլար Դաշնակիցներու միջեւ փոփոխութիւններու փոխարինումներէ:

Վերադառնալով հաւաքական (պաշտպանութեամբ) ինքնավարութեան խնդրին, Պ. Տէլքասէ վստահեցուց զիս թէ կրնամ ապահով ըլլալ Ֆրանսայի բարեացակամութեան նկատմամբ ի մասին պաշտպանեալ Հայկական ինքնավարութեան մը, երբ այս խնդիրը պիտի քննուի Դաշնակիցներուն կողմէ. չծածկեց սակայն թէ Ֆրանսա պիտի խուսափի այն բոլոր կարգադրութիւններէն, որոնք կրնան Ռուսիոյ ընդդիմութեան բախիլ: Յետոյ խորհուրդ տուաւ ինծի որ Լոնտոն երթամ եւ այնպէս ալ պարզեմ այն փաստութիւնը զոր իրեն ներկայացուցած էի. յանձնարարեց նաեւ որ ի հարկին Բէթրօկրափ ալ երթամ: Այսպէս, ըսաւ, երեք կառավարութիւններն ալ փոփոխութիւն պիտի ըլլան Հայկական ցանկութեանց, եւ ի ձեռին պիտի ունենան պէտք եղած փարքերը, իրենց փախիլ որոշմանց համար: Աւելցուց թէ ինք վստահ է որ արիւնք պիտի ընեն Հայոց համար բարեացակամ ոգով մը:

Այս միջոցին ծանուցուեցաւ Ռուսիոյ դեսպանին այցելութիւնը, եւ հրաժեշտ առի: Դրան մէջ Պ. Տէլքասէ ծանոյց թէ սրացած են հեռագիր մը, որ Ռուսերուն Վան միւսը ըլլալը կ'իմացնէ: Պատասխանեցի այնպէս, ինչպէս այս առաւօտ ըրած էի Պ. փր Մարժըրիի, թէ Հայերը լայն չափով մը պէտք է նպաստած ըլլան արդար, քանի որ Կովկասեան բանակին 40 փոկոսը կը բաղկանայ Հայ զինուորներէ, առանց հաշուելու Հայ կամաւորական խումբերը, որոնք ամբողջովին սպառազինուած են մեր Հայրենակիցներուն ծախքով:

.....

Այն փառաբանութիւնը զոր կրեցի Պ. Տէլքասէի հետ ունեցած այս փոխակցութենէս, ինչպէս նաեւ նախարարութեան իր աշխատակիցներուն հետ ունեցած խօսակցութիւններէս, սա է թէ Ֆրանսա արդէն իսկ համաձայնած է Ռուսիոյ հետ Կիլիկիոյ մասին, զոր կը պահանջէր իբր իր բաժինը Սուրիոյ հետ, եւ թէ այս ծրագիրը, իրեն համար, աշխարհակալութեան բաղձանքի մը կամ պէտքի մը հետեւանքը չէ: Կառավարութիւնը ոչ մէկ կերպով կը փափաքի արդար, եւ նոյնիսկ ասիկա մէկն է այն պարճաւներէն, որոնց համար պիտի նախընտրէր որ Թրքական Կայսրութիւնը պահպանուի առանց բաժանման: Բայց քանի որ այդ բաժանումը փոփոխութիւն պիտի ունենայ եւ իր երկու դաշնակիցները պիտի սրանան առիւծի բաժիններ,- Անգլիա Միջագետքը եւ հաւանաբար իրական գերիշխանութիւն մը Արաբիոյ վրայ, եւ Ռուսիա ալ Կ. Պոլիսը ու Կովկասի կողմէն սահմաններու ընդլայնում մը,- Քէ փ'Օրսէն կը նկատէ թէ Ֆրանսա ոչ միայն չի կրնար ձեռնպահ մնալ, այլ թէ Սուրիան միմակը չի բաւեր, եւ չի փոխարիներ այն ջանքերն ու գոհողութիւնը զոր ըրած է պարտազմին մէջ: Ասոր համար է որ կառավարութիւնը կը փափաքի Սուրիոյ կցել նաեւ Կիլիկիոյ բարեբեր դաշտերը: Ուրեմն Ֆրանսա պիտի պնդէ

վերջնական կարգադրութեան առթիւ: Բայց այս մասին ո՛րեւէ համաձայնութեան չէ եկած Անգլիոյ հետ: Այն եղանակը որով Պ. Տէլքասէ ինձ պարզեց իր միտումը Պաղարափի Երկաթուղին վերջնակայարանի խնդրին նկատմամբ, ինքնին ցոյց կու տար թէ ցարդ այդ մասին բնաւ խորհուրդ չէ հարցուած Անգլիոյ. այլապէս՝ պիտի յայտնէր ինծի Անգլիական կառավարութեան հետ համաձայնած ըլլալը, ինչպէս թէ ինք, թէ՛ Պ. Կու եւ թէ՛ Պ. Պէրթլօ նոյնը ըրին Կիլիկիոյ մասին: Մեզի կը մնայ ուրեմն փեսնել թէ այս լուծումը պիտի ընդունուի՞ Լոնտոնի մէջ, եւ թէ այնպէս Պաղարափի մասին համաձայնութեան ուրիշ գեպին մը չպիտի՞ փնտռեն:

Ուրիշ կէտ մը, որ շատ պայծառօրէն ի յայտ կու գայ իմ փոխակցութիւններէս, սա է որ Ֆրանսա Հայկական խնդրին վերաբերող հարցերու մէջ պիտի ջանայ գոհացնել Ռուսիան եւ թէ ամէն պարագայի մէջ բնաւ ուժ չպիտի տայ այն փոփոխութիւնները, որ ընդունելի չէ իր դաշնակցին եւ կամ անոր ընդդիմութեան պիտի բախի:

Այս վերապահութիւններով կրնանք յուսալ թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը ուժ պիտի տայ վեց նահանգներու ինքնավարութեան, եւ Դաշնակիցներու հաւաքական պաշտպանութեան խնդրին ալ, եթէ Ռուսիա չպահանջէ միակ պաշտպանը ըլլալ:

Համառօտակի, այս է ներկայիս մտքերու փոփոխութիւնը Քէ փ'Օրսէի մէջ: Բայց կը կրկնեմ որ փակաւին ո՛րեւէ լուրջ բանակցութիւն չէ եղած Հայաստանի խնդրին նկատմամբ, ոչ ալ Անգլիոյ հետ համաձայնութիւն մը գոյացած է Պաղարափի մասին:

Ուրեմն Լոնտոնէն միայն կրնան գալ առարկութիւններ եւ առաջարկութիւններ փարքեր լուծման մը մասին, լաւագոյն ապահովութիւն մը ձեռք բերելու համար Անգլիոյ այն շահերուն նկատմամբ, որոնք կը վերաբերին Հնդկաստանի հետ ցամաքային հաղորդակցութեան ճամբուն վերջնակայարանին,- ինչ որ կրնայ փոխել ներկայիս Կիլիկիոյ համար նախընտրուած լուծումը:

Ասկէ զատ, կարելի է նախադեսել Դաշնակիցներէ մէկուն կամ երկուքին Ալէքսանդրէթ զինուոր հանելու հաւանականութիւնը, որուն հետեւանքը պիտի ըլլար խնդրին պայմաններուն փոփոխումը:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

«Նովոյէ Վրեմիա»⁴⁹ թղթակից Պ. Կը Վէսէլիցքի առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Լոնսրոն, 25 Մայիս 1915

Վսեմաշուք Տէր,

Ներեցէք որ, քաջաւերուելով այն բարեացական ընդունելութենէն, որուն առարկայ դարձուցիք զիս 1913 Հոկտեմբերին, Փարիզի մէջ, ինքզինքս Ձեր յիշողութեան ներկայացնեմ: Հայ բարեկամ մը⁵⁰ ինծի լուր փուաւ թէ մօտերս Լոնսրոն պիտի ժամանէք: Անշուշտ Ձեր ուշադրութեան ներկայացուցած են իմ այն յօդուածս զոր «Նովոյէ Վրեմիա»-ի ուղղեցի Ձեզ հետ փեսակցելու պարիւր ունենալէս ետք: Ձեր մասին գրեցի նաեւ այն նշանաւոր նամակէն ետք, զոր ուղղած էիք «Թայմզ»-ի,⁵¹ եւ որուն մէջ չէիք վարանած մասնաւոր փեղ մը փալու Ռուսիոյ, Հայոց նկարմամբ շահագրգռութիւն ընծայող փերութեանց կարգին: Ուրիշ անգամ մըն ալ,- երբ դեռ խաղաղութեան մէջ էինք,- քօղարկուած կերպով մը ի վեր հանեցի այն ուղիղ ընթացքը զոր ցոյց փուած էիք Գերմանական առաջարկութեանց հանդէպ:* Անկէ ի վեր, Հայկական Դաքը մեծ քայլեր առաւ ընդհանուր Ռուսերու համակրութեան մէջ, ինչպէս արդէն անոնց դաշնակիցներուն մօտ: Կրնաք վստահ ըլլալ թէ անոր նկարմամբ ջերմապէս շահագրգռուած Անգլիական շրջանակներ կան այստեղ. անոնց մէջ բազմաթիւ բարեկամներ ունիմ, եւ միասին կ'աշխատինք:

Շատ երախտապարտ պիտի մնամ Ձեզի եթէ բարի ըլլաք քիչ մը կանուխ իմացնել ինծի Ձեր այստեղ ժամանման մերձաւոր թուականը, եւ թոյլափրել որ գամ իմ յարգանքներս մաքուցանեմ Ձեզի: Ապահով եմ թէ այստեղ մեր դեսպանն ալ մեծ հաճոյք պիտի զգայ Ձեզ փեսնելով: Պ. Իզվօլսքիի նման, նախկին պաշտօնակիցներէս է, ինձմէ աւելի երիտասարդ:

Անձնապէս երջանիկ պիտի ըլլամ կրցածս ընելով Հայկական Դաքին համար, եւ կը խնդրեմ որ բարեհաճիք ընդունիլ այդ նպատակին ձգտող ծառայութիւններս:

Պաքիւ ունիմ մնալու,

խորին յարգանքով,

Ձեր ամենախոնարհ ծառան

Է. ՏԸ ՎԷՍԷԼԻՅՔԻ

Լոնսրոնի թղթակից «Նովոյէ Վրեմիա»-ի
1892-էն ի վեր

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Դեր-Գնդապետ Գ. Մ. Կրէկօրի

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 25 Մայիս 1915

Պ. Գ. Մ. Կրէկօրի

Նախագահ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան

(Քաղաքական Քօմիթէ)

Լոնսրոն

Միրելի Պարոն,

Սրացայ Ձեր 20 թուակիր նամակը ի մասին այն դիմումներուն, զորս Պ. Ա. Ուիլեամսի հետ ըրած էք Թուրքիոյ կոփորածներուն համար, եւ պարտք կը համարիմ բուռն շնորհակալութիւն յայտնել Ձեզի այն շահագրգռութեան համար, զոր Ձեր Քօմիթէն կը սնուցանէ մեր ազգային շահերու պաշտպանութեան նկարմամբ:

Ինչպէս անշուշտ փեղեկացած պէտք է ըլլաք, Ն. Վ. Կաթողիկոսը հեռագրեց Նախագահ Ուիլսոնի եւ Իտալիոյ թագաւորին, խնդրելով որ միջամտեն Բ. Դրան մօտ, եւ ես ինքս ալ վերջերս նոյնիմաստ դիմումներ ըրի Ամերիկեան Դեսպանին: Միւս կողմէ, Պ. Իզվօլսքի շաքաթ մը առաջ ինծի ցոյց փուաւ յայտարարութիւն մը, զոր ինք պաքրաստեր էր, եւ որ Թուրք նախարարները անձնապէս պատասխանաքուր կը նկատէր. կը խորհէր առաջարկել Անգլիական եւ Ֆրանսական կառավարութեանց, որպէսզի Ռուսիոյ հետ միաժամանակ սքորագրեն զայն: Այսօր, թերթերուն մէջ ուրախութեամբ կարդացի այդ յայտարարութիւնը,⁵² ինչ որ ցոյց կու փայ մեզի թէ ամէն պարագայի մէջ, Դաշնակից Տէրութիւնները լրջօրէն ձեռք առած են մեր դաքը եւ որոշած են մեզի նուիրել իրենց բովանդակ աջակցութիւնը:

Գալով ինծի, կը կարծեմ թէ ուրիշ բան չենք կրնար ընել, այլ թերեւս լոկ մամլոյ պայքարի մը ձեռնարկել, ինչ որ ոչ մէկ ազդեցութիւն պիտի ունենար ներկայ պարագաներուն մէջ:

Հաճեցէք ընդունիլ, սիրելի Պարոն, իմ ջերմագին բարեւներս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

* Բէֆօրմներու բանակցութեանց առթիւ:

Արձանագրություն Պօրոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական Դեսպան Պ. Իզվոլսքիի հետ երկրորդ փնտրանքային

կարենայ հեռագրել Լոնդոնի Ռուսական Դեսպանին, եւ անոր ծանուցանել այցելությունս:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Բնագիրը հրատարակվել է

Փարիզ, 26 Մայիս 1915

Դեսպանապետին հասայ այն միջոցին ուր Զավրիէֆ, որ ինձմէ առաջ ունկնդրութեան ընդունուած էր, փակաւին դեսպանին մօտ կը գտնուէր:

Հարցուցի թէ արդեօք Բէթրօսկրապէն հրահանգներ ստացա՞ծ է Հայկական Խնդրին մասին:

Պապասխանեց թէ ուրիշ բան չէ ստացած, այլ միայն հաստատումը Զավրիէֆի զեկուցագրին մէջ նշանակուած համաձայնութեան, որ արդիւնք է ակադեմական խօսակցութեանց եւ ոչ թէ յանձնառութեանց:⁵³

Հարցուց ինծի թէ գոհ մնացի՞ այն փնտրանքայիններէն զորս Փարիզի մէջ ունեցայ քաղաքական անձնաւորութեանց հետ:

Արագօրէն յայտնեցի իրեն թէ անոնցմէ շատերը կ'ընդունին մեր ծրագիրը, համաձայն Զավրիէֆի զեկուցագրին, բայց Քէ փ'Օրսէ կը յաւակնի թէ Ռուսիա իր հաճութիւնը փութած է Կիլիկիան կցելու Սուրիոյ, որ Ֆրանսայի բաժինը պիտի ըլլայ Ասիական Թուրքիոյ բաժանման պարագային. թէ այս մասին ինձ հաւաստիք տրուած է մասնաւորաբար Քէ փ'Օրսէի մէջ. թէ այս պայմաններուն մէջ, ուր Ֆրանսա կը յայտարարէ թէ որոշուած է Կիլիկիան ալ առնել Սուրիոյ հետ, մենք, Հայերս, ոչ մէկ միջոց ունինք զինքը ափէ ետ կեցնելու:

Պ. Իզվոլսքիի յայտնեցի նաեւ այն փաստարկութիւնները, զորս պարզած էի, մասնաւոր Պաղատարի վերջնակայարանին վերաբերողը՝ որ աւելի մասնաւոր կերպով կը շահագրգռէ Անգլիան:

Պ. Իզվոլսքի, ինչպէս միշտ, քիչ խօսեցաւ: Երբ իրեն ըսի թէ բանակցութիւնները աւելի կը դժուարանան այն պատճառաւ որ Ռուսիա ցարդ չէ յայտնած թէ ի՞նչ փրամադիր է ընդունիլ Հայոց մասին, համաձայն Զավրիէֆի զեկուցագրին, պապասխանեց թէ վերապահ մնալը, ընդհակառակը, առաւելութիւն մըն է:

Յստակօրէն կ'երեւայ թէ Ռուսիա Ֆրանսան ազատ թողած է Սուրիոյ ու Կիլիկիոյ մասին, ինչպէս ինձ հաւաստեցին Քէ փ'Օրսէի մէջ:

Այն փառաւորութիւնը ունիմ թէ Ռուսիա այսօր կը զոյջայ այդ ազատութիւնը փութած ըլլալուն, գէթ Կիլիկիոյ մասին, եւ թէ չկարենալով իր խօսքը դրժել, հնար մը կը փնտռէ ըրածը դարմանելու համար: Հաւանականաբար այս նպատակով է որ համաձայնած է Կիլիկիան Հայոց թողուլ, զայն միացնելով ինքնավար Հայաստանին: Բայց Քէ փ'Օրսէի մէջ կ'անգիտանան այս իրողութիւնը, եւ որքան ապէն որ Ռուսիա չառաջարկէ, Ֆրանսա չպիտի հրաժարի այդ նահանգէն: Կրնայ ըլլալ նաեւ որ Ռուսիա յոյսը դրած ըլլայ Անգլիոյ առաքելութեան վրայ, ի մասին Պաղատարի վերջնակայարանին:

Մեկնած միջոցիս Պ. Իզվոլսքիի ծանուցած ըլլալով թէ կը խորհիմ յառաջիկայ շաբթուան ընթացքին Լոնդոն երթալ, խնդրեց որ ճամբայ ելլելէս առաջ լուր փամ իրեն, որպէսզի

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ նախկին նախարար եւ ծերակուրական Պ. Քույպայի հետ
յրեսակցութեան

(Հատում)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 26 Մայիս 1915

... Պ. Քույպա կը թելադրէ մեզի որ յաջողութեան յոյս մը ունենալու համար, չպահանջենք
ամբողջ Կիլիկիոյ միացումը ինքնավար Հայաստանին, այլ գոհանանք ուզելով Կիլիկիոյ
միայն մէկ մասը, որ մեզի ապահովէ ծովին վրայ ելք մը:

Կ'ընդունինք թէ այս լուծումը համաձայնութեան շար լաւ հիմք մը կրնայ դառնալ, եւ կը
խոստանամ զայն նկատի ունենալ իմ բանակցութեանցս ընթացքին:

.....

Տեսակցութեան միջոցին Պ. Քույպա խորհուրդ փութած ըլլալով որ այժմէն որոշենք
ինքնավար Հայաստանի ապագայ կառավարիչին անունը, Չօպանեան թելադրեց իշխան Լուի
Նաբօլէօնը,⁵⁴ որ Ռուս բանակին զօրավարներէն մէկն է եւ շար ժողովրդական Ռուսիոյ մէջ:

Ապահովաբար լաւ ընտրություն մը պիտի ըլլար ասիկա: Բայց Պ. Քույպա կը կարծէ թէ
իշխանը չպիտի ընդունի:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Անգլիական դեսպան Սըր Ֆրանսիզ Պէրթիի հետ
յրեսակցութեան

(Հատում)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 27 Մայիս 1915

Իրեն յանձնեցի Սըր Էփուրըր Կրէյի ուղղուած նամակս,⁵⁵ որով շնորհակալութիւն կը
յայտնէի Դաշնակիցներուն կողմէ Հայկական կոփորածներուն առթիւ Բ. Դրան եղած յայտա-
րարութեան համար: Յայտնեցի նաեւ Կաթողիկոսական ներկայացուցչի իմ հանգամանքս,
եւ իրեն ալ բերանացի մատուցի բոլոր Հայոց երախտագիտութեան հաւաստիքը:

Խոստափեցայ պաշտօնիս նկատմամբ մանրամասն կերպով խօսելէ, որպէսզի անկարար
յրեղեկություններ չհաղորդէ Լոնտոն, իմ երթալէս առաջ: Խոստացաւ այս իրիկուն իսկ նամակս
յանձնել Սըր Էփուրըր Կրէյի:

Խօսեցանք պատերազմին վրայ. ըսաւ թէ երկար կը տեւէ, եւ թէ ձմեռէն ետքն ալ տակաւին
պիտի շարունակուի: Անգլիական բանակը հիմա 3,000,000 զինուոր ունի, բայց այլեւս կամա-
ւորներ չեն ներկայանար:

Ստոյգ տեղեկություններ ունին թէ ընդծովեաներ անցած են Հիւսիսային ծովէն եւ
Ճիպրալթարէն: Կը կարծէ թէ անոնք բէթօլ կը ստանան Փորթուկալի, Սպանիոյ եւ Ափրիկէի
ծովեզերքներուն վրայ, չէզոք երկիրներու պատկանող նաւերէ:

Ըսաւ թէ ապահով աղբիւրէ մը տեղեկացած է որ Գերմանացիք մանուկներ եւ Զանա-
տացի զինուորներ խաչած են:⁵⁶

.....

Հարցուցի թէ ճիշդ են ռազմամթերքի պակասին նկատմամբ ժողովուրդին մէջ շրջող
զրոյցները: Պատասխանեց թէ արդարեւ ռազմամթերքը կը պակսի, թէ Մարաշախտ Ֆրէնչ
երկար ատենէ ի վեր կը պահանջէր մասնաւոր տեսակի մը պատկանող ռումբեր, եւ Պ.
Ասքուիթ կը կարծէր թէ դրկուած են, նոյնիսկ Խորհրդարանին մէջ ալ յայտարարած էր այդ
մասին. բայց վերջէն յանկարծ տեղեկացեր էր թէ պատերազմական նախարարութիւնը բան
մըն ալ չէր դրկած: Յայտնի չէ թէ յանցանքը որո՞ւնն է: Խնդիրը հոն է որ ռումբի պակաս կայ:
Բայց բարեբախտաբար կարգի կանոնի դրուեցան այս ամէնը, ռազմամթերքի նախարա-
րութեան մը ստեղծմամբ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

* Տեսակցութեան միջոցին Փաշային կ'ընկերանային Ներսէս Խան Ներսէսեան որ Պ. Քույպայի բարեկամ-
ներէն էր եւ Պ. Արշակ Չօպանեան:

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Պ. Իզվոլսքի, Ռուսական դեսպան Փարիզի

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 27 Մայիս 1915

Պարոն Դեսպան,

Թերթերուն մէջ կարդացի այն պաշտօնական Յայտարարութիւնը, որ Ձեր կառավարութեան նախաձեռնութեամբ եւ անոր, ինչպէս Անգլիական ու Ֆրանսական կառավարութեանց կողմէ միեւնոյն ժամանակ հրապարակութեան փրութեամբ, Հայաստանի մէջ ներկայիս գործուող ջարդերուն անձնապէս պատասխանատու հռչակելով Թուրք նախարարներն ու անոնց գործակալները, եւ պափիւր ունիմ, իբր ներկայացուցիչ Ն. Վեհ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին եւ իբր Նախագահը Հայ Ազգային Պարուիրակութեան, խնդրելու Ձեր Վսեմութենէն որ բարեհաճիք Ն. Վսեմ. Արքային Գործոց Նախարարին հաղորդել մեր հայրենակիցներուն երախտագիտական խորին զգացումները, այս այնքան կորովի որքան վեհանձն արտայայտութեան համար:

Երեք Դաշնակից Տէրութիւնները, իրենց ձայնը բարձրացնելով ի նպաստ հարստահարուող եւ դարերէ ի վեր Թրքական բարբարոսութեանց զոհուող Հայոց, եւ այսպէս հանդիսաւոր կերպով ինքզինքնին պաշտպան հռչակելով մեր դժբախտ ազգին, մեզի վստահութիւն կը ներշնչեն մօտալուր փրկութեան եւ մեր ազգային ցանկութեանց իրականացման մասին:

Գերագոյն կռիւր, որ կը մղուի արդարութեան, քաղաքակրթութեան եւ հարստահարուող ժողովուրդներու ազատագրութեան համար, Հայերը հրահրեց որ ինքնաբերաբար, եւ իրենց միջոցներուն ներած չափով, պատերազմին Կայսերական Բանակին կողքին, աչքի առաջ ունենալով իրենց ինքնավար ազգայնութեան վերակերպումը Ռուսիոյ եւ իր դաշնակիցներուն հովանաւորութեան փակ: Այս հաւաքքը իրենց մոռցնել պիտի տայ այն զոհողութիւնները զորս կը կրեն փակաւին, իրենց իրաւունքն յաղթանակին համար:

Միւս կողմէ, ապահով եմ թէ իմ բոլոր հայրենակիցներուս զգացմանը թարգմանը կ'ըլլամ մեր դժբախտ ժողովուրդին ճակատագիրը դնելով Ն. Վեհ. Կայսեր ամենաողորմած կառավարութեան ձեռքը, որ պիտի ուզէ, իր դաշնակիցներուն աջակցութեամբ, Հայոց ազատութիւնը նուիրագործել այն օրը ուր հարստահարուող ժողովուրդներու բախտը պիտի վճռուի վերջապէս:

Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն Դեսպան, իմ ամենաբարձր մեծարանքիս նորագոյն հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Թ. Տէքասէ, Արքային Գործոց Նախարար Ֆրանսայի

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 27 Մայիս 1915

Պարոն Նախարար,

Իբր ներկայացուցիչ Ն. Վ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին եւ իբր Նախագահ Հայ Ազգային Պարուիրակութեան, պարտականութիւն կը նկատեմ Հանրապետական կառավարութեան մարտցանել մեր խորին երախտագիտութեան հաւաստիքը, այն նոյնքան կորովի որքան վեհանձն յայտարարութեան համար, զոր Ձեր կառավարութիւնը, Անգլիական եւ Ռուսական կառավարութեանց հետ միեւնոյն ժամանակ, ուղղեց Բ. Դրան, Թուրք նախարարներն ու իրենց գործակիցները անձնապէս պատասխանատու հռչակելով ներկայիս Հայաստանի մէջ կրկնուող ջարդերուն:

Դաշնակից երեք ազնիւ փրկութիւնները, որոնք հերոսաբար կը կռուին իրաւունքի եւ քաղաքակրթութեան յաղթանակին, արդարութեան եւ հարստահարուած ժողովուրդներու ազատութեան համար, այդ մարդասիրական ժեսթը ընելով հաստատեցին իրենց վեհանձն պաշտպանութիւնը Հայոց նկատմամբ, որոնք դարերու հարստահարութենէն ետք վերստին կը սկսին յոյս սնուցանել իրենց ազատագրութեան եւ իրենց ինքնավար ազգայնութեան վերակերպման մասին:

Ֆրանսա, հաւատարիմ Արեւելքի քրիստոնեաներու պաշտպանի իր աւանդութեանց, այս վճռական պահուն պիտի ուզէ մինչեւ ծայրը կատարել այդ դերը, եւ պիտի վերապրեցնէ ժողովուրդ մը, որ իր կենսունակութեան անհերքելի ապացոյցները փութած է պարմութեան մէջ: Այս հաւաքքը Հայերուն մոռցնել պիտի տայ այն փառապանքները զորս դեռ կը կրեն իրենց ազգային ցանկութեանց իրականացման համար:

Այս յոյսով, կը խնդրեմ որ ընդունիք, Պարոն Նախարար, իմ ամենաբարձր մեծարանցս նորագոյն հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Սըր Ֆ. Պէրթի, Անգլիական դեսպան Փարիզի

Բնագիրը գրանշուէն

Փարիզ, 27 Մայիս 1915

Պարոն Դեսպան,
«Թայմզ»ի մէջ կարդացի այն պաշտօնական Յայտարարութիւնը, զոր Ն. Բրիտանական Վեհափառութեան կառավարութիւնը, Ֆրանսական եւ Ռուսական կառավարութեանց հետ միեւնոյն ժամանակ հրապարակած էր, Թուրք նախարարներն ու իրենց գործակիցները անձնապէս պատասխանաբար հռչակելով այն ջարդերուն, որոնք այս միջոցիս կը վերանորոգուին Հայաստանի մէջ, եւ պատիւը ունիմ, իբր ներկայացուցիչ Ն. Վ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին եւ իբր Նախագահ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, խնդրել Ձեր Վսեմութենէն որ բարեհաճի Ն. Վսեմ. Արքայքին Գործոց Նախարարին հաղորդել իմ հայրենակիցներու խորապէս երախտագիտական զգացումները, այս կորովի ու վեհանձն արտայայտութեան համար:
Երեք դաշնակից տէրութիւնները, այսպէս իրենց ձայնը բարձրացնելով ի նպաստ հարստահարուած եւ դարերէ ի վեր թրջական խժոժութեանց զոհուող Հայոց, եւ այսքան հանդիսաւոր կերպով մը ինքզինքնին մեր դժբախտ ազգին պաշտպան հռչակելով, մեզի վստահութիւն կը ներշնչեն մօտալուր փրկութեան մը եւ մեր ազգային ցանկութեանց իրականացման մասին:
Այս յոյսով, կը խնդրեմ որ ընդունիք, Պարոն Դեսպան, իմ ամենաբարձր համարմանս հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօռժ Զլէմանսօ-ի հետ տեսակցութեան

(Հատուած)

Բնագիրը գրանշուէն

Փարիզ, 27 Մայիս 1915

... Պ. Զլէմանսօ պատասխանեց թէ պէտք է Ալէքսանդրէթն ու Սուրիան Ֆրանսայի թողուլ. բայց ասիկա ըլլալէն վերջ, համաձայն է որ պէտք է մեզի մնայ Կիլիկիոյ մնացեալ մասը, ծովուն վրայ ելքով մը:
.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Լեւոն Մկրտիչեան առ Պօղոս Փաշա Նուպար

Հեռագիր
Բնագիրը գրանաւորէն

Աղեքսանդրիա, 28 Մայիս 1915

Պօղոս Նուպար Փաշա
12 Ավրնի Թօքապէրօ
Փարիզ

Զէյթունի Հայերը, չուզելով զինուորագրուիլ Թրքական բանակին մէջ, քաշուած են իրենց լեռները: Զանոնք հեփապնդելու համար դրկուած առաջին զօրախումբ մը կոտորուած է: Ներկայիս կը կռուին 20,000 Թուրք զինուորներու դէմ: Իրենց կացութիւնը յուսահափական պիտի դառնայ եթէ յարմար ապենին օգնութիւն չստանան:⁵⁷

ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

Լեւոն Մկրտիչեան, քարտուղար Պօղոս Նուպար Փաշայի, առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Աղեքսանդրիա, 28 Մայիս 1915

Ն.Վ. Պօղոս Փաշա Նուպար
Փարիզ

Վսեմաշուք Տէր,

Պատիւը ունիմ Ձեզ փեղեկացնելու թէ պարբաստութիւն կը փեսնեմ Մէսաժըրի Մարիթիմի *Իսփահաւն* շոգենաւով ճամբայ ելլելու յառաջիկայ Յունիս 12ին: Այդ թուականէն առաջ Աղեքսանդրիայէն ուրիշ շոգենաւ չի մեկնիր եւ արդէն, եթէ նոյնիսկ շոգենաւ գտնուէր, ես պարբաստ չպիտի ըլլայի:

Այս առաւօտ Ձեզի հեռագրեցի հեփեւեալը.-

«Զէյթունի Հայերը, չուզելով զինուորագրուիլ Թրքական բանակին մէջ, քաշուած են իրենց լեռները: Զանոնք հեփապնդելու համար դրկուած առաջին զօրախումբ մը կոտորուած է: Ներկայիս կը կռուին 20,000 Թուրք զինուորներու դէմ: Իրենց կացութիւնը յուսահափական պիտի դառնայ եթէ յարմար ապենին օգնութիւն չստանան:»

Արդարեւ, արժանահաւասար աղբիւրներէ մեզի հասած փեղեկութեանց համաձայն, զինուորական ծառայութենէ փախստականները Զէյթունի լեռները ապաստանած են: Իրենց թիւը կը ստուարանայ Տէօրթ Եօլէն, Հաճընէն եւ ուրիշ շրջաններէ հասնող համանման փախստականներով:

Բնական է թէ, զէնքէ եւ ռազմամթերքէ զուրկ ըլլալով, երիտասարդ Զէյթունցիները յարձակած են Թուրք բանակին պարկանող ռազմամթերքի փոխադրախումբի մը վրայ եւ յաջողած են զայն ձեռք անցընել: Այս աւարին փիրանալէ վերջ քաշուած են լեռնուր շրջանները: Թուրքերը 500 զինուոր դրկած են զանոնք հեփապնդելու համար, բայց Զէյթունցիները ամբողջովին բնաջինջ ըրած են զանոնք: Կարողած այս պարտութենէն, Թուրք բանակին հրամայող Գերման սպաները Զէյթունի դէմ դրկած են Թրքական ուժեր, որոնց թիւը Սուրիայէն նոր հասնող ճանապարհորդներ 30,000ի կը հասցնեն. սակայն, որքան ալ Զէյթունցիներուն համար չափազանց չըլլայ այս թիւը, կրկին անկէ զեղչեցի 10,000ը եւ Ձեզի հեռագրեցի 20,000: Հաճեցէք մփաբերել թէ 1895ի ապստամբութեան ժամանակ Օսմ. կառավարութիւնը, շարժումը զսպելու համար, սրիպուեցաւ 50,000 զինուոր դրկել, հրամանադարութեամբ համբաւատոր Էփիէմ Փաշայի, 1897ի Յունաստանի յաղթականին, եւ թէ Էփիէմ Փաշա ամբողջ երկու ամիս պաշարեց Զէյթունը, առանց յաջողութիւն ձեռք բերելու:⁵⁸

Բայց ներկայ պարագաներու մէջ նոյն բանը չէ: Զէյթունցիներու այս անգամուան ապստամբութիւնը պարզապէս պարահական է: Ոչ մէկ կերպով նախապարբաստուած են անոր: Եւ որովհեփեւ Գերմանիոյ օգնութիւնն ալ կայ, կը վախցուի թէ այս քաջ ժողովուրդը, որ ցարդ շար բարձր բռնած է մեր ցեղին զինուորական պատիւը, ընկճուի թիւին փակ եւ լաւ կազմակերպուած բանակի մը կողմէ:

Դժբախտաբար, ներկայիս կարելի չէ յոյս դնել Դաշնակիցներու միջամտութեան մը վրայ,

քանի որ ուրիշ զբաղում ունին Կելիպօլըի մէջ:⁵⁹ Բայց թերեւս կարելի ըլլայ հետազօտել Իփալիան, այն միեւնոյն խոսարումներով զորս ըրիք միւսներուն: Այսպեղ զրոյց կը շրջի թէ Իփալիա մօտ արենէն զինուոր ցամաք պիտի հանէ Կիլիկիոյ ծովեզերքները,⁶⁰ առանց ուրիշ-ներու խնդրանքին: Եւ սակայն, կարգ մը պարճառներով, որոնք ծանօթ են Ձեր Վսեմութեան, թերեւս նախընտրելի պիտի ըլլար որ, պաշտօնական դիմումով մը Ձեզ յայտնի պայմաններով, Իփալիոյ խոսարացուէր Հայոց օգնութիւնը:

Որովհետեւ կ'ըսուի թէ այս տէրութիւնը յաւակնութիւններ ունի Ալէքսանտրէթի ծոցին երկրամասին վրայ, թերեւս Հայոց օգնութիւնը հաշուի առնուի վերջնական կարգադրութեան միջոցին:

Կը խնդրեմ որ ընդունիք, Վսեմաշուք Տէր, իմ ամենախոր յարգանքներս:

Լ. ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

Յ.Գ.- Այսպեղ շար մեծ խսարութիւն կը տիրէ Եւրոպա մեկնիլ ուզող ամէն Թրքական հպարակի նկարմամբ: Այս խիստ միջոցները ձեռք առնուեցան կարգ մը թրքահպարակ Յոյներու Եգիպտոսի մէջ գործած ցաւալի դաւաճանութեանց հետեւանքով. ասոնք ամիսներէ ի վեր կը յանդգնէին զէնքի մաքսանենգութիւն եւ նոյնիսկ լրտեսութիւն ընել Թուրքիոյ հաշուին: Ես ինքս երեւան հանեցի այս մաքսանենգութիւնը եւ անոր մասին տեղեկագիր մը տուի Պ. Սթօրսի:

Գալով Թրքական հպարակներու Եւրոպա ճամբորդութեան, արոր համար Զօրավար Մաքսուէլի մասնաւոր հրամանը կը պահանջուի: Իրեն գրեցի, յայտնելով իմ պաշտօնս: Պարասխանեց թէ խնդրած բոլոր թուղթերս պիտի տայ, պայմանաւ որ երթամ անձամբ տեսնեմ զինքը: Հետեւաբար այս իրիկուն Գահիրէ կը մեկնիմ:

Լ. Մ.

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Պ. Կ. Վեսէլիցքի, թղթակից «Նովոյէ Վրեմիա»յի

Բնագիրը գրանւելն

Փարիզ, 28 Մայիս 1915

Պ. Վեսէլիցքի
Լոնտոն

Սիրելի Պարոն,

Մեծ հաճոյքով ստացայ Ձեր ընթացիկ 25 թուակիրը, եւ չափազանց զգածուած եմ տեսնելով որ լաւ յիշատակ մը պահած էք այն հազուագիւտ տեսակցութեան պահերէն զորս ունեցանք 1913ին: Սրտանց շնորհակալութիւն կը յայտնեմ այն ամէնուն համար զորս գրած եւ ըրած էք ի նպաստ մեր դարին, որ -Ձեզ հետ ես ալ կը հաստատեմ- մեր այն արեւնուան հանդիպումէն ի վեր մեծ քայլ մը առած է դէպի վերջնական լուծումը:

Լոնտոն պիտի գամ անմիջապէս որ լրացնեմ մէկ քանի այցելութիւններ ալ, որոնք կը մնան դեռ, այսինքն դէպի յառաջիկայ շաբթու վերջը: Անշուշտ հաճոյքը պիտի ունենամ Ձեզ տեսնելու, եւ բոլորովին մասնաւոր կերպով յոյսս կը դնեմ Ձեր բարեացակամ աջակցութեան վրայ զոր բարեհաճեր էիք խոստանալ:

Խնդրեմ, սիրելի Պարոն, ընդունեցէք իմ լաւագոյն զգացմանցս հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ.Գ.- Մտադիր եմ Բլարիճ'ս Օթէլ իջնել, եթէ տեղ ըլլայ:

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ «Էնֆորմասիօն»⁶¹ լրագրի փնտրէն Պ. Շավընօնի հետ
 րեսակցութեան

(Հատուած)

Բնագիրը փրանսէրէն

Փարիզ, 29 Մայիս 1915

... Պ. Շավընօն ինծի ըսաւ թէ Իզվօլսքի անձնական քաղաքականութիւն մը կը վարէ եւ
 թէ ան է որ պարտերագմի մղեց, ու Ֆրանսան ալ միասին քաշքշեց:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Վիքթօր Պէռարի հետ րեսակցութեան

(Հատուած)

Բնագիրը փրանսէրէն

Փարիզ, 29 Մայիս 1915

Ունեցած րեսակցութեանցս մասին րեդեկութիւն րոյի իրեն, չծածկելով թէ ցաւ զգացի
 րեսնելով որ խօսակիցներէս շարեր կ'աւաղեն Օսմ. Կայսրութեան անհետացումը, եւ բացէ
 ի բաց կը յայտնեն թէ պիտի ուզէին անոր պահպանումը, եթէ կարելի ըլլար:

Պ. Պէռար ըսաւ թէ այլեւս անկարելի է որ Օսմ. Կայսրութիւնը պահպանուի բուն Թուրք
 վիլայէթներէն դուրս, որոնց մէջ մայրաքաղաք պիտի ունենայ Գօնիան, եւ որոնք կը գրնուին
 Սեւ ծովու եւ Արեւելեան Անաթօլի միջեւ:

Այսպէս՝ Պ. Պէռար կը յամառէր «Արեւելեան Անաթօլը» անունը րալ Հայաստանին:

Ըսի իրեն թէ ընդունելի չէ որ դարերու հարստահարութեանց մէջ իր կենսունակութիւնը
 հաստատած եւ իր վերանորոգման օրուան ժամանած ազգ մը այսպէս հրաժարի իր անունէն:

Աշխատեցաւ զիս համոզելու, առարկելով թէ Հայաստան անունէն խուսափելու մէկ այս
 պարզ իրողութիւնը մեծապէս պիտի դիւրացնէր խնդրին լուծումը, եւ թէ այդ բանը պէտք է
 ընել Քիւրպերուն գոյութեան պարճառաւ:

Պատասխանեցի թէ մենք կ'առաջարկենք նաեւ որ ինքնավար Քիւրպիստան մըն ալ
 կազմուի Վանայ եւ Տիարպէքիի հարաւային կողմերը, որոնք Քիւրպերէ բնակուած շրջանակ-
 ներ են. զալով Հայկական նահանգներու մէջ ապրող հաստատաբնակ Քիւրպերուն, որոնց
 մեծ մասը կրօնափոխ Հայեր են,⁶² անոնք միաբանութեամբ պիտի ապրին Հայոց հետ, եթէ
 այլեւս գոյութիւն չունենան այն Թուրք պաշտօնաւարները, որոնք զանոնք կը գրգռէին Հայ
 բնակչութեան դէմ:

.....

Պ. Պէռար ըսաւ թէ Պ. Քլէմանսօ շար բան կորսնցուցած է իր ազդեցութենէն: Այս
 պահուս պէտք է նախարարապետ եղած ըլլար, բայց իր անձնական արելութիւնները եւ
 կառավարութեան դէմ ըրած բուռն ու շարունակական յարձակումները շար վնաս պարճա-
 ռեցին իրեն: Այլեւս ոչ ոք կը կարդայ «Լ'Օմ Անշէնէ»ն*:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

* Քլէմանսօ այս «L'Homme enchaîné» (Շղթայուած Մարդը) անունով սկսած էր հրապարակել իր «L'Homme Libre» (Ազաւր Մարդը) թերթը զոր կառավարութիւնը դադրեցուցած էր:

Արձանագրություն Պօրոս Նուպար Փաշայի՝ «Թան»ի⁶³ քաղաքական բաժնի փնտրէն Պ. Էփկառ Ռօէլսի հետ
 փեսակցութեան

(Հարուած)

Բնագիրը փրանսէրէն

Փարիզ, 29 Մայիս 1915

Իրեն ցոյց տուի Մկրտիչեանի հեռագիրը, որ կը ծանուցանէր թէ 20,000 Թուրք զինուորներ
 դրկուած են Զէյթունի դէմ, եւ հարցուցի թէ կրնա՞ր մեզի ծառայութիւն մը մատուցանել,
 հրապարակելով ապիկա: Իսկոյն ընդունեց եւ հրաման տուաւ նոյնիսկ փայելու մամուլի փակ
 գործուող համարին մէջ, որ մինչեւ ժամ մը լոյս կը տեսնէ:

Պ. Ռօէլս այն կարծիքը յայտնեց թէ դժբախտաբար կարելի չէ ուրիշ բան ընել, եւ թէ Զէ
 ր՝Օրսէի ըլլալիք դիմում մը չպիտի կրնար փեղի փալ աւելի կորովի միջոցի մը քան
 Դաշնակիցներու կողմէ վերջերս հրապարակուած յայտարարութիւնը, որով Թուրք նախա-
 րարները ջարդերուն պատասխանատու նկատած էին:

.....

*(Փաշան յետոյ Պ. Ռօէլսի կը բացատրէ Հայկական Խնդիրը, մանրամասնօրէն, իր
 սովորական փաստարկութիւններով: Ինքն իսկ իր պարզած փեսութիւնները եւ ըրած
 պահանջումները ամփոփած է հետեւեալ կերպով.-)*

1- Ինքնավար Հայաստան մը, ենթարկուած միանգամայն բոլոր Դաշնակիցներուն եւ ոչ
 թէ անոնցմէ լոկ մէկուն թեւարկութեան, ու եթէ կարելի է՝ չէզոքացուած:

2- Ռուսիա բնաւ չպիտի հրաժարի օր մը Միջերկրական հասնելու իր նպատակակէտէն.
 եւ եթէ Ֆրանսա այսօր գրաւէ Կիլիկիան, ինք է որ յետագային արգելք մը պիտի դառնայ այն
 նպատակին իրականացման, եւ պիտի սրիպուի մարտնչիլ անոր դէմ:

3- Ատոր առաջքը պիտի առնուի, եթէ փոխանակ ինքնավար Հայաստանը կազմելու
 անդամահատուած ու ծայրակտուր կերպով մը եւ լոկ վեց վիլայէթներու լեռնադաշտերով,
 անոր միացուի նաեւ Կիլիկիան, եւ այսպիսով գոյութիւն առնէ չէզոք երկիր մը, որ Ռուսիան
 ուղղակի յարաբերութեան մէջ պիտի դնէ ծովուն հետ, դիւրին ճամբայ մը բանալով անոր
 վաճառականութեան առջեւ. այս պարագային Ռուսիա այլեւս պէտք չպիտի ունենայ Ռուսա-
 կան հողը փարածելու մինչեւ Միջերկրական, կցման մը միջոցաւ:

4- Յիշեցուց որ Միլիուքօֆ ալ իր յօդուածներէն միոյն մէջ կարծիք յայտնած էր թէ այն
 օրը ուր Ռուսիա փարածուի մինչեւ Միջերկրական, պիտի հարկադրուի Միջերկրականի,
 թերեւս նաեւ Արլանտեանի Ֆրանսական եւ Անգլիական նաւադորմիդներուն հաւասար
 չափով նաւային ուժեր ունենալ այդ կողմերը: Ինքնավար Հայաստանով մը Ռուսիա պիտի
 ազգափի այս հարկէն, որովհետեւ իր վաճառականութեան պիտի փրամադրուին փնտեսական
 ելքի մը բոլոր առաւելութիւնները:

5- Յիշատակեցի վերջապէս այն փաստարկութիւնը, որ կը վերաբերի Պաղտարի Երկա-
 թուղին յաւելուածական վերջնակայարանին, հաստատուած ինքնավար Հայաստանի մէջ,

չէզոք հողի վրայ, եւ ամէն արեւն ու առանց արգելքի բաց ամէնուն, մասնաւորապէս Անգլիոյ
 առջեւ: Մարնանիշ ըրի նաեւ թէ այս լուծման շնորհիւ կարելի պիտի ըլլայ Անգլիան համոզել
 որ հրաժարի Ալեքսանտրէթէն, քանի որ Հնդկաստանի հետ իր յարաբերութիւնները ապա-
 հովուած պիտի ըլլան ամէն ժամանակ իր փրամադրութեան փակ գործուող վերջնակայարանի
 մը միջոցաւ:

Պ. Ռօէլս, որ մտիկ կ'ընէր հետեւելով քարտէսի մը գոր պատրաստած էի մեր ծրագրին
 հիման վրայ, յայտարարեց թէ փուած բացաբրութիւններս շաք շահեկան են եւ ի յայտ կը
 բերեն ինքնափիպ ու շաք հրապուրիչ լուծում մը, որուն պատրաստ է ուժ փալու:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ նախկին Արարաքին Գործոց Նախարար եւ Սուէզի Ջրային
Ընկերութեան⁶⁴ նախագահ Պ. Սէլէսթին Ժօնարի հետ տեսակցութեան

(Հարուած)

Բնագիրը ֆրանսերէն

Փարիզ, 31 Մայիս 1915

*(Փաշան Պ. Ժօնարի բացատրություններ կու տայ Հայկական Խնդրին նկատմամբ. իր
պարզած տեսությունները մեծապէս շահեկան կը թուին անոր:)*

... Հարցուց թէ Պ. Տէլքասէն տեսա՞յ եւ թէ անոր բացատրեցի՞ ինդիրը: Պարասխանեցի
թէ չկրցայ ամբողջական ու կարարեալ կերպով մը բացատրել, բայց գէթ անոր պարզեցի
էական կէտերը:

Այն արեւն, Պ. Ժօնար ըսաւ թէ արիկա չի բաւեր, թէ պէտք է պարաստել յիշարակագիր
մը, աւելի կարարեալ քան իմ պարաստած համառօտ զեկուցագիրս,[†] անոր մէջ ի յայտ
բերելով այն բոլոր կէտերը զորս պարզած էի իրեն: Որովհետեւ, յարեց, Պ. Տէլքասէ ուշադ-
րութեամբ կը կարդայ իրեն ուղղուած բոլոր յիշարակագիրները:

Բնականաբար յանձն առի պարաստել այդ յիշարակագիրը, եւ որոշեցինք որ Հինգ-
շաբթի ցերեկուան ճաշը միասին ընենք, եւ արկէ օգտուելով անձամբ յանձնեմ զայն:

Պ. Ժօնար խոստացաւ թէ ինքն իսկ պիտի խօսի Պ. Տէլքասէի, եւ խնդրեց որ արոր համար
իրեն դրկեմ իմ պարաստած համառօտ զեկուցագրէս եւ անոր ընկերացող քարտէսէն մէկ
մէկ օրինակ:

Հայկական Խնդիրը

Համառօտ յիշարակագիր

Բնագիրը ֆրանսերէն

Փարիզ, Յունիս 1915

Բ. Դուռը, Ռուսիոյ նախաձեռնութեամբ սկսուած ու փաժանելի բանակցութիւններէ վերջ,
նախորդ փարի յանձն առած էր Հայկական նահանգներուն մէջ գործադրութեան դնել ռէֆօրմ-
ներ, 1914 Փետրուար 8ի համաձայնութեան հիման վրայ:⁶⁵ Հայաստանի վերաբերող Նարնջա-
գոյն Գիրքը,⁶⁶ որ նախ հրատարակուեցաւ Ռուս կառավարութեան կողմէ, ցոյց կու տայ այն
մեծ դժուարութիւնները, որոնք յաղթահարելու հարկադրուեցան Երրեակ Համաձայնութեան
Տէրութիւնները, մանաւանդ Գերմանիոյ ընդդիմութեան պարճառաւ: Հայերը այն արեւն
հաւարացին թէ Օսմանեան կառավարութիւնը իրօք պիտի յարգէ իր յանձնառութիւնները եւ,
ռէֆօրմներուն գործադրութեամբ, միանգամ ընդմիջփ վերջ պիտի տայ իրենց ազապութեան
պրուած հարուածներուն, հարստահարութեանց ու ջարդերուն, եւ պիտի թոյլարրէ որ այդ
դժբախտ բնակչութիւնները, որոնք իրենց համար ապահովութիւն միայն կը պահանջեն,
խաղաղութեամբ ապրին:

Բայց Գերմանիոյ հետ պարերազմի սկզբնաւորութեանն իսկ, եւ փակաւին Թուրքիա
անոր ջմիացած, Բ. Դուռը պարռեց իր յանձնառութիւնը եւ պաշտօնանկ ըրաւ երկու Ընդհա-
նուր Քննիչները,⁶⁷ որոնք, ռէֆօրմներու Համաձայնութեան համեմատ, անուանուած էին
Տէրութեանց առաջարկութեան վրայ: Ուրեմն այսօր այլեւս ռէֆօրմներու խնդիր չի կրնար
ըլլալ. Հայկական Հարցը պէտք է նոր լուծում մը ստանայ այն միջոցին ուր Ասիական Թուր-
քիոյ ճակատագիրը պիտի վճռուի, Թուրքերու պարտութենէն ետք որ մօտալուտ է:

Ինչ որ ալ ըլլան Դաշնակիցներուն որոշումները, կարելի չէ աչքի առաջ ունենալ ո՛րեւէ
լուծում որ Հայ բնակչութիւնները Թրքական լուծին փակ պիտի պահէր: Հայերը ամենամեծ
կորովով պիտի մերժեն աւելի երկար արեւն անոր ենթարկուիլ, եւ Ն. Վեհափառութիւն Գեորգ
Ե. Կաթողիկոսին, իրենց գերագոյն պետին հետ, կը խնդրեն հարստահարուող ժողովուրդ-
ներու փրկութեան համար կռուող Դաշնակից Տէրութիւններէն որ կազմեն ինքնավար ու չէզոք
Հայաստան մը, իրենց իսկ թելարկութեան փակ:

Հետեւեալ մէկ քանի հակիրճ ծանօթութիւնները նպատակ ունին համառօտակի պարզելու
այն ընդհանուր պայմանները, որոնք առնչութիւն ունին արոր հետ:

1- Հաստատել ինքնավար ու չէզոք Հայաստան մը, Դաշնակից երեք Տէրութեանց՝ Ֆրան-
սայի, Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ հակակշռին ու թելարկութեան փակ:

2- Անիկա պիտի բաղկանայ Հայկական վեց վիլայէթներէն եւ Կիլիկիոյ արեւմտեան
մասէն, որպէսզի ազապ ելք մը ունենայ ծովուն վրայ:

3- Կարելի է նոյնպէս հաստատել Քիւրքիստան մը, եթէ օգտակար կը դատուի, հարա-
ւային կողմէն Միջագետքի եւ հիւսիսային կողմէն ալ Վանայ ու Տիարպէքիի վիլայէթներուն
միջեւ, անոր աւելցնելով այս վիլայէթներու կարգ մը Զրտական շրջանները:

* Տեսակցութեան ներկայ գրնուած են նաեւ Ազգային Պարուիրակութեան անդամ Եագուպ Արթին Փաշա
եւ Սուէզի Ընկերութեան ընդհանուր քարտուղար Պ. Պօնէ:

† Փաշան այդ համառօտ զեկուցագիրը պարաստած էր *Թանի* քաղաքական փնօրէն Պ. Ռօէլսի համար:

4- Ասիական Թուրքիոյ բաժանման պարագան նկատի ունենալով, լոկ ենթադրութիւններ կարելի է ընել հիմա. բայց հաւանական է որ Օսմանեան Կայսրութիւնը, Գօնիան իբր մայրաքաղաք ունենալով, պահէ Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան կողմը ինկող ամբողջ երկրամասը, մինչեւ Սեւ ծով,- անկէ գեղջելով Արալիան որ Իրաւիոյ պիտի թողուի, եւ Իզմիրը որ հաւանաբար Յունաստանի սահմանուի. թէ Կ. Պոլիս պիտի փրուի Ռուսիոյ, Միջագետքը Անգլիոյ, եւ Սուրիան ալ Ֆրանսայի Ալէքսանդրէթով ու Կիլիկիոյ մէկ մասով: Այս պարագային, Հայերը կը յուսան թէ Ֆրանսա պիտի հաւանի իրենց թողուլ Կիլիկիոյ արեւմտեան շրջանը, որպէսզի հնարաւորութիւնը ունենան կազմելու կարարեալ ու կենսունակ ազգային միութիւն մը, եւ Ռուսիա ալ ունենայ ծովուն վրայ փնտրեալական ելք մը, իր վաճառականութեան համար ազափ անցք մը, չէզոք երկրի մը մէջէն:

Արդարեւ, Ռուսիոյ համար, մանաւանդ փնտրեալական փնտրեալով, անհրաժեշտութիւն մըն է որ մը ազափ ելք մը ունենալ Միջերկրականի վրայ: Արդ, այս ելքին հասնելու համար գոյութիւն ունեցող միակ աշխարհագրական ու փնտրեալական ճամբան Հայաստանէն անցնելուն, այդ կողմէն հողային ընդարձակում մը երկար արեւնէ ի վեր Ռուսիոյ նպատակակէտը դարձած է եւ չպիտի դադրի ըլլալէ, ցորչափ ծովուն վրայ անկախ ելք մը չապահովուի իրեն:

Եթէ Եւրոպական ոճի փնտրութիւն ամբողջ Կիլիկիան իւրացնէ, այդ անցքը պիտի փակուի քաղաքականապէս, եւ այդ պարագային յետագային կրնան ծագիլ շահավէճեր գորս պէտք է նախարեսել, անոնցմէ խուսափելու համար: Բայց վէճի ամէն պարագայ պիտի անհետանայ, եթէ Հայաստանի թողուի Կիլիկիոյ արեւմտեան կողմէն շրջան մը, Միջերկրականի վրայ նաւահանգիստով մը: Այս պարագային Ռուսիա ամէն գոհացում գտած պիտի ըլլայ՝ իր երթելեկին համար ունենալով ազափ անցք մը չէզոք եւ ամէնուն համար բաց երկրի մը մէջէն, որ իրմէ ալ կախում պիտի ունենայ, քանի որ պիտի ենթարկուի Դաշնակիցներու հաւաքական թելարկութեան. հետեւաբար, Ռուսիա այլեւս ոճի փնտրեալ չպիտի ունենայ իր երկիրը մինչեւ ծով փարածելու: Այս լուծումը նախամեծար պիտի նկատուի նոյն ինքն Ռուսիոյ մէջ, բոլոր անոնց կողմէ որոնք, ինչպէս Տումայի⁶⁸ Քարէթներու կուսակցութեան⁶⁹ պէտք Պ. Միլիուքօֆ, կը խորհին թէ կայսրութեան հողային ծաւալումը մինչեւ Միջերկրական, անհրաժեշտ պիտի դարձնէ այնքեղ սփռածումը Ռուսական նաւահանգիստի մը, բազմաձախս նաւարորմիղով մը, որ իր կարելորութեամբ հաւասարի Անգլիականին եւ Ֆրանսականին:

Մինչեւ ծով փարածուող ինքնավար Հայաստանի մը կազմութեամբ, Ռուսիա պիտի ազափի այդ ծանր հարկէն, քանի որ ծովուն վրայ ելքի մը բոլոր առաւելութիւնները պիտի կարենայ վայելել առանց իր նաւարորմիղին յաւելման պէտք ունենալու:

Ուրեմն Ռուսիոյ համար շահաւոր պիտի ըլլար Կիլիկիոյ մէկ մասին ինքնավար Հայաստանի միացումը, եւ կարելի է ապահով ըլլալ թէ, արիկա ձեռք բերելու համար, պիտի հաւանի որ Հայաստան դրուի Դաշնակիցներու հաւաքական գերիշխանութեան փակ, եւ կերպով մը *թամբօն* երկիր մը դառնայ:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Երեսփոխանական Ժողովոյ Արարաքին Գործոց Յանձնաժողովին նախագահ Պ. Ալպէն Ռօզէի հետ փնտրեալական

(Հարում)

Բնագիրը գրանցելն

Փարիզ, 1 Յունիս 1915

Զինքը նոյնքան թրքասէր գրայ որքան որ էր պարերագմէն առաջ: Ընդունեցաւ թէ Թուրքերը սխալ մը գործած են պարերագմի մտնելով Դաշնակիցներուն դէմ, բայց աւելցուց թէ պէտք է խոստովանիլ որ ներքնապէս արոր պարճառը Ֆրանսան է. որ եթէ Ֆրանսա պարերագմէն առաջ Թուրքերուն փրում ըլլար այն միլիոնները գորս այսօր կը վարնէ Տարփանէլը առնելու համար, հիմա սրիպում չպիտի ըլլար Թուրքերուն դէմ կռուելու:

Իմ փնտրութիւններս (Հայկական Խնդրին նկատմամբ) պարզեցի իրեն. առաջին բառերուս իսկ զգացի որ հակառակ է եւ իմ փաստարկութեանցս ընդդիմամարտ առարկութիւններ կը փնտրէ: Երբ իրեն ըսի թէ Հայաստանի՝ ինչպէս Ռուսիոյ երթելեկին եւ վաճառականութեան համար ազափ ելք մը պէտք է ծովուն վրայ, ընդմիջեց զիս ըսելով որ Ռուսիոյ դարը կը պաշտպանեն, եւ թէ չի հասկնար որ Ռուսիա, Կ. Պոլիսը սրանալէ ետք, ինչո՞ւ պիտի սրանայ նաեւ Հայաստանը. որովհետեւ, յարեց, Ռուսիոյ անցք մը ապահովելով Կիլիկիոյ մէջէն -գոր Ֆրանսա կը պահանջէ- Հայաստանը իրապէս եւ անմիջապէս Ռուսիոյ փրում պիտի ըլլայ:

Պարապխանեցի թէ ես պաշտօն չունիմ Ռուսիոյ շահերը պաշտպանելու, թէ ան իր դեսպանը ունի արոր համար, եւ թէ եկած եմ պաշտպանելու լոկ Հայոց դարը: Ու եթէ, յարեցի, մեր ծրագիրը պարզած միջոցիս պարեհութիւն կ'ունենամ խօսելու նաեւ Ռուսական ու Ֆրանսական շահերու վրայ, իմ միակ նպատակս է ցոյց տալ թէ անոնք կարարեալ ներդաշնակութեան մէջ են մեր շահերուն հետ:

.....

(Փաշան կը պարզէ իր փաստարկութիւնները, ի նպաստ իր ծրագրին, սակայն Պ. Ռօզէ չի համոզուիր ու կը յամառի պնդել թէ Ֆրանսա պէտք է ամբողջովին գրաւէ Կիլիկիան, թէ Ռուսիա Միջերկրականի վրայ ազափ ելքի իրաւունք չունի բնաւ, եւ թէ վախ չկայ որ յետագային այդ պարճառաւ վէճեր ծագին Ֆրանսայի ու Ռուսիոյ միջեւ:

Նոյնքան յամառութեամբ կը ժխտէ նաեւ Պաղտատի Երկաթուղիին վերաբերող փաստարկութիւնը, ըսելով թէ Անգլիա բնաւ պէտք չունի Ալէքսանդրէթէն փարքեր նաւահանգիստ մը փնտրելու, եւ թէ կարելի չէ ընդունիլ որ Պաղտատի գիծին մէկ ճիւղը անցնի ինքնավար Հայաստանէն, ինչ որ տեղի պիտի ունենար՝ եթէ Կիլիկիայէն մաս մը փրուէր անոր:)

.....

Աւելցուց թէ ասոնք վերջապէս իր անձնական գաղափարներն են, թէ խնդիրը պիտի

լուծուի Արարաքին Գործոց Նախարարութեան կողմէ, եւ թէ արկէ վերջ թերեւս նոյնիսկ
Երեսփոխանական Ժողովոյ (Արարաքին Գործոց) Յանձնաժողովին առջեւ հանուի:
.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Միքայէլ Վարանդեան առ Տոքթ. Զավրիէֆ

Հեռագիր
Բնագիրը գրանցելն

Թիֆլիս, 3 Յունիս 1915

Զավրիէֆ
Օրթէլ Սրբանսիս
Ավրնիս Քարնօ
Փարիզ

Թուրքերը կարարելապէս պարտուեցան Վանայ եւ վիլայէթին մէջ. յաղթական Ռուս
բանակը հաստատուեցաւ Վանայ մէջ:⁷⁰ Մեծ խանդավառութիւն:

ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

Միքայիլ Վարանդեան առ Պողոս Փաշա Նուպար

Հեռագիր
Բնագիրը գրանախն

Թիֆլիս, 3 Յունիս 1915
(Մտացուած 4 Յունիսին)

Պողոս Փաշա Նուպար
Փարիզ*

Անսպասելի յաջողութիւն. Վան գրաւուեցաւ ապստամբներու կողմէ, մէկ ամսուան կռիւներէ ետք: Յաղթական Ռուս բանակը հաստատուեցաւ Վան: Հակառակ անդադար ռմբակոծութեան, Հայկական թաղերը քիչ վնասուած են: Մղուած կռիւներու շնորհիւ փրկուեցան Շաքախ, Լիմ եւ ուրիշ շրջաններ: Կռիւները կը շարունակուին. յառաջապահ խումբեր կը մտնեն Պիթլիս: Սասուն լաւ կը դիմադրէ: Մեծ թշուառութիւն. ստիպողական պէտք անմիջական օգնութեան: Կարգ մը խմբակցութիւններ կը շահագործեն Ձեր անունը. յարկապէս կը խնդրեն որ արտօնէք Ձեր Ապրիլ 7-ի նամակէն⁷¹ հատուածներու հրապարակութիւնը: Հասցէ՝ Ազգային Բիւրօ:

ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

Ձեռագիր ծանօթութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի

Բնագիրը գրանախն

3 Յունիս 1915

Տեղեկութիւն առնելու համար մեր ըրած խնդրանքին կը պատասխանեն⁷² թէ պէտք է Ռուսիոյ դիմենք:

.....
Մտերմաբար կը հաղորդեն մեզի թէ Դաշնակիցներն այս միջոցիս համաձայնութիւն մը գոյացնելու վրայ են Հայկական Խնդիրը լուծելու համար: Ուսումնասիրուած լուծումը հետեւեալն է.- ինքնավարութիւն Հայաստանի, հանրապետական սահմանադրութեամբ եւ թեւարկութեամբ Ռուսիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի (համանման Թունուզի):⁷³ Կ'աւելցնեն թէ թեւարկութեան այս դրութիւնը առաւելապէս պիտի կիրարկուի կարգադրելու համար ազգայնութեանց բոլոր փշոպ խնդիրները: Այդ դրութիւնը այն է որ պիտի կիրարկուի Ալլաանիոյ մէջ Իտալիոյ կողմէ եւ Խրուաթիոյ մէջ՝ Դաշնակիցներուն կողմէ, թերեւս նաեւ Պօլեմիոյ եւ Բօլօնիոյ մէջ: Բայց այս հարցերը հիմա սոսկ տեսականապէս կ'ուսումնասիրուին, պարզապէս անոր համար որ պատրաստ ըլլան յարմար վայրկեանին:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

* Հեռագիրը ղրկուած է Փարիզի հոգեւոր հովիւ Տ. Վռամշապուհ Աւագ Քահանայի հասցէով:

Պ. Ժօնարի կողմէ Լառի* ճաշարանին մէջ սարքուած հացկերոյթը, մասնակցութեամբ Արարաքին Գործոց նախարար Պ. Տէլքասէի

(Հարուած)

Բնագիրը փրանսէրէն

Փարիզ, 3 Յունիս 1915

Սեղան նստած արեւնիս, Պ. Ժօնար խօսք առնելով ըսաւ Պ. Տէլքասէի թէ փափաքած էր այս հացկերոյթին մէջ նախարարին հանդիպելու պարտեհութիւն մը ընծայել ինծի, իմ պաշտօնիս առթիւ, որուն վրայ արդէն խօսեր էի անոր, Հայկական Խնդրին նկատմամբ քաղաքացիութիւններ, որոնք մեծապէս շահագրգռած էին զինքը: Ըսաւ նաեւ թէ այդ շահագրգռութեան պարճառաւ է որ ինծի թելադրած էր նախարարին համար պարտաստել յիշարակագիր մը, անոր մէջ խնդիրը պարզելով մեր թեզին նպաստաւոր բոլոր փաստարկութիւններով: Աւելցուց որ նոյն արեւն ինծի ապահովութիւն տուած էր թէ նախարարը ուշադրութեամբ կը կարդայ իրեն տրուած բոլոր յիշարակագիրները:

Պ. Տէլքասէ պարասխանեց թէ արդարեւ սովորութիւն ունի ամէն բան անձամբ տեսնելու, որպէսզի կարենայ որոշում մը տալ խնդրին կարարեալ գիտակցութեամբ, եւ խոստացաւ թէ պիտի կարդայ իմ յիշարակագիրս այն ամբողջ ուշադրութեամբ որուն արժանի է: Հարցուց նոյն արեւն թէ պարտաստելիք յիշարակագիրս իր ելութեամբ համապարասխան չպիտի՞ ըլլայ այն բերանացի բացարկութեանց, զորս իրեն տուած էի Զէ տ'Օրսէի վերջին այցելութեանս միջոցին:

Պարասխանեցի թէ առաջին կարճատեւ այցելութեան մը միջոցին, որ ընդհատուած ալ էր Ռուսիոյ դեսպանին ժամանումով, չէի կրցած մտնել բոլոր բացարկութեանց մէջ, թէ իմ պարզած փաստարկութիւններս բնական է շար կրճարուած մնացած էին, եւ թէ քանի որ պարիւր կ'ընէ խոստանալու որ պիտի կարդայ յիշարակագիրս, ինծի կը վերապահեմ անոր մէջ ամբողջովին պարզելու հարցը, աչքի առաջ ունենալով այն լուծումը, որ առաջարկուած էր խնդրոյ առարկայ միանգամայն բոլոր շահերուն գոհացում տալու համար: Հետեւաբար, համաձայն մնացինք որ յիշարակագիրը խմբագրեն, եւ պարտաստ ըլլալուն պէս յանձնեն Պ. Տէլքասէի դիւանապետին, Պ. Բիչիօնիի:

Հացկերոյթին ընթացքին Հայկական Խնդրին վրայ եղած խօսակցութեան համարապտութիւնը լրացնելու համար կ'աւելցնեմ թէ Պ. Ժօնար, որուն տեղեկութիւն տուած էի Պ. Ալպէն Ռօզէի հետ ունեցած տեսակցութեանս եւ անոր մօտ գտած անհամակիր ընդունելութեանս նկատմամբ, հարկ դարեց այդ մասին ակնարկութիւն մը ընել, խնդրին առաջքը առնելու եւ Պ. Տէլքասէն նախագգուշացնելու համար, երբ դեռ Պ. Ռօզէ իրեն չէր խօսած: Հետեւաբար, ըսաւ թէ այն բազմաթիւ քաղաքական անձնաւորութեանց մէջ, որոնց հետ

տեսնուած էի եւ որոնք առ հասարակ նպաստաւոր գտնուած էին առաջարկուած լուծման, լոկ Պ. Ալպէն Ռօզէի կողմէ բացարձակ ընդդիմութեան մը հանդիպած էի: Բայց, աւելցուց, ասիկա չգարմացուց զիս, որովհետեւ անձնապէս ծանօթ եմ Պ. Ռօզէի գաղափարներուն ու մանաւանդ անոր քաղաքական ներողամտութեանց հանդէպ իսլամներուն ընդհանրապէս, եւ Թուրքերուն մասնաւորապէս:

Պ. Ժօնարի նախադասութիւնը շար գեղեցկահիւս էր եւ նրբին հեզնանքով մը օժտուած:

Պ. Տէլքասէ ժպտեցաւ, ոչ մէկ հակառակ կարծիք յայտնեց, ընդհակառակը հասկցնել ուզեց թէ կարարելապէս կը բաժնէ Պ. Ռօզէի մասին յայտնուած այս կարծիքը:

Հացկերոյթը տեւեց երկուքուկէս ժամ, խօսակցութեան առարկայ դարձան ամէն տեսակ խնդիրներ եւ Պ. Տէլքասէ խօսեցաւ շար ազատօրէն:

.....

Կ'արձանագրեն իր խօսքերէն մէկ քանին:

Պ. Տէլքասէ ըսաւ թէ պարտագմին սկիզբէն իսկ բնաւ չէր կասկածած թէ Իտալիա պիտի միանայ Դաշնակիցներուն: Արդէն արիկա յայտարարած էր նոյնիսկ 1902ին, Երեսփոխանական Ժողովին մէջ արտասանած մէկ ճառով: Աւելցուց թէ դիւանագիտական բանակցութեանց մէջ երբեք չէր հանդիպած այնքան հաւաքարմութեան եւ ողջամտութեան, որքան որ Իտալացիք ցոյց տուին իրենց պարտագմի մասնակցելէն առաջ անցած 10 ամիսներուն ընթացքին:

Վիլիէլմ կայսեր համար ըսաւ թէ ամէնէն առաւ եւ ամէնէն անճիշդ տեղեկութիւն ստացող մարդն է:

Տարտանելի ակնարկելով ըսաւ թէ չի հասկնար որ ինչո՞ւ հարաւային կողմէն զինուոր ցամաք հանեցին. խոստովանելով հանդերձ իր անձեռնհաս ըլլալը, յայտնեց թէ կը կարծէ որ աւելի քրամաբանական պիտի ըլլար եթէ արշաւախումբը ցամաք հանուէր Պուլայիի հիւսիսակողմը, եւ այնտեղէն յարձակէր Թրքական ամրութեանց վրայ, որոնց առջեւ (Պալքանեան պարտագմի⁷⁴ միջոցին) եթէ ձախողած էին, պարճառը սա էր որ գրկուած էին նաւապորմիդի մը օժանդակութենէն. սակայն Դաշնակիցները, Եգէական ծովուն մէջ նաւապորմիդ մը ունենալով, կրնային մէջտեղէն առնել ամրութեանց գիծը, ինչ որ շար նպաստաւոր կերպով մը պիտի փոխէր կացութիւնը:

Արձանագրեցի այս պարագան, որովհետեւ ես ալ միշտ այդպէս խորհած եմ:

Պ. Տէլքասէ մեզի տուաւ նաեւ շար հետաքրքրական տեղեկութիւններ ընդծովեաներու մասին. մեծապէս լաւատեղեակ է այս խնդիրներուն նկատմամբ, որովհետեւ ծովային նախարար եղած է:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

* Ցերեկին տրուած այս հացկերոյթին մասնակցած են նաեւ Պ. Քսավիէ Շառմ, Պ. Պօնէ եւ Ազգային Պարուիրակութեան անդամ Եագուպ Արթին Փաշա:

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Տ. Գեորգ Արքեպ. Իթիւճեան, անդամ Ազգ. Պատուիրակութեան

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 5 Յունիս 1915

Գեր. Տ. Գեորգ Արքեպսկ. Իթիւճեան
Մանչեսթըր

Գերապարիւ Տէր,

Կը փութամ ներփակ դրկել Վեհ. Կաթողիկոսին Կոնդակին պարճէնը,⁷⁵ զոր քանի մը օր առաջ միայն սրացայ, առանց ուրիշ ռեւէ հաղորդագրութեան: Ինչպէս կը տեսնէք, Ն. Ս. Օծութիւնը, նախագծելով հանդերձ մեր պաշտօնին բնոյթը եւ սահմանը, շար հասկնալի հայրական հոգածութեամբ մը, կը խօսի նաեւ վերջին կոտորածներու մասին եւ կը շեշտէ խժոժութեանց դէմ բողոքելու հարկը:

Կը կարծէի ցարդ Անգլիա մեկնած ըլլալ, բայց մեր ազգային խնդրոյն մասին հոս շար աշխատութիւն ունեցայ, եւ աւարտելուս պէս պիտի մեկնիմ դէպի Լոնտոն:

Խորին յարգանքով

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Յիշարակագիր Ներկայացուած Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարար Պ. Տելբասէի

Բնագիրը Ֆրանսերէն

Փարիզ, 6 Յունիս 1915

Բ. Դուռը, Ռուսիոյ նախաձեռնութեամբ սկսուած երկար ու փաժանելի բանակցութիւններէ վերջ, նախորդ փարի յանձն առած էր իր Հայկական նահանգներուն մէջ գործադրութեան դնելու ռէֆօրմներ, 1914 Փեպրուար 8ի համաձայնութեան հիման վրայ: Հայաստանի վերաբերող *Նարնջագոյն Գիրքը*, որ նոր հրապարակուեցաւ Ռուս կառավարութեան կողմէ, ցոյց կու տայ այն մեծ դժուարութիւնները, որոնք յաղթահարելու հարկադրուեցան Երրեակ Համաձայնութեան Տէրութիւնները, մանաւանդ Գերմանիոյ ընդդիմութեան պարճառաւ: Հայերը այն արեն յոյսը ունեցան թէ Օսմանեան կառավարութիւնը պիտի յարգէ իր յանձնառութիւնները եւ ռէֆօրմներուն գործադրութեամբ միանգամ ընդ միշտ վերջ պիտի տայ հարստահարութեանց ու ջարդերուն, եւ թէ այդ փարաքախտ բնակչութիւնները, որոնք իրենց համար ուրիշ բան չէին պահանջեր այլ միայն ապահովութիւն եւ արդարութիւն, վերջապէս պիտի կրնան խաղաղութեամբ ապրիլ:

Բայց Գերմանիոյ հետ պարտերազմի սկզբնաւորութեան իսկ, եւ փակաւին Թուրքիա անոր չմիացած, Բ. Դուռը պարռեց իր յանձնառութիւնը եւ պաշտօնանկ ըրաւ երկու Ընդհանուր Քննիչները որոնք անուանուած էին Տէրութեանց առաջարկութեան վրայ: Ուրեմն այսօր այլեւս ռէֆօրմներու խնդիր չի կրնար ըլլալ. Հայկական հարցը պէտք է նոր լուծում մը ստանայ այն միջոցին ուր Ասիական Թուրքիոյ ճակատագիրը պիտի վճռուի, Թուրքերուն պարտութենէն վերջ:

Ինչ որ ալ ըլլան Դաշնակիցներուն որոշումները, կարելի չէ աչքի առաջ ունենալ ռեւէ լուծում որ Հայ բնակչութիւնները Թրքական լուծին փակ պիտի պահէր: Հայերը ամենամեծ կորուվով պիտի մերժեն աւելի երկար արեն անոր ենթարկուիլ, եւ Նորին Վեհափառութիւն Գեորգ Ե. Կաթողիկոսին, իրենց Գերագոյն Պետին հետ, կը խնդրեն իրաւունքի եւ հարստահարուող ժողովուրդներու փրկութեան համար կռուող Դաշնակից Տէրութիւններէն որ կազմեն ինքնավար ու չէզոք Հայաստան մը, իրենց իսկ թելարկութեան փակ*:

Հայերը գիտակցութիւնը ունին թէ կրնան ապրիլ ինքնավար ռէժիմի մը փակ: Հայ ազգը, որ դարաւոր Թրքական հպարակութեան ընթացքին անվթար մնացած է եւ հակառակ բոլոր յեղաշրջութեանց եւ անհամար հարստահարութեանց կրցած է պահպանել իր ազգային ինքնութիւնը, լեզուն եւ կրօնքը, անհերքելի ապացոյցներ փուած է իր կենսունակութեան

* Եթէ նկատողութեան առնել կ'ուզեն նաեւ Քիւրտ փարրը, կարելի է անոնց ընծայել համանման ռէժիմ մը բուն իսկ Քիւրտիսթանի մէջ, այսինքն Վանայ եւ Պիթիսի վիլայէթներուն հարաւային կողմը զտնուող շրջանակներուն մէջ, անոնց միացնելով այս վիլայէթներուն մէկ քանի շրջանները որոնց բնակչութիւնը մեծ մասամբ Քիւրտերէ կը բաղկանայ:

մասին: Տակաւին մինչեւ այսօր, Ասիական Թուրքիոյ մէջ կը կազմէ ամենէն գործունեայ եւ ամենէն աշխատասէր էական Կարըը, եւ ամէն ժամանակ Եւրոպական քաղաքակրթութեան յառաջապահի դերը խաղացած է:

Եւ այդ քաղաքակրթութեան դարին համար է որ բազմաթիւ Հայեր, հպարտ որ արդարութեան եւ իրաւունքի համար կը կռուին Դաշնակից ոյժերուն հետ, ներկայ պարերազմին սկիզբէն իսկ զենքի փակ մը Գրանսական բանակին մէջ, մինչդեռ հազարաւոր ուրիշ Հայ կամաւորներ ալ կը կռուին Կովկասի Ռուսական բանակին կողքին: Այդ բանակը ինքն իսկ, աւելի քան իր մէկ երրորդ չափով կը բաղկանայ Հայ զինուորներէ, որոնք իրենց արիւնը նուիրեցին Ռուսական զինուց յաղթանակին համար:

Ու փակաւին նոր, մեր կամաւորները, Վանայ Հայ ապստամբներուն օժանդակութեամբ, աւելի քան մէկ ամիս կուրծք փոխին Թրքական բանակին, մինչեւ որ յաղթական Ռուս զինուորները Վան հասան:

Այս ինքնամաքոյց օժանդակութիւնը, ինչպէս նաեւ հաւաքարմութիւնը Կովկասի Հայոց-որոնք Պետական Տումային մէջ բարձրադասակ յայտարարեցին թէ երջանիկ վիճակ մը ունենալով իրենց համար ոչինչ կ'ուզեն, եւ լոկ Թուրքիոյ իրենց եղբայրներուն փրկութեան համար կը կռուին,- Ռուսերուն բովանդակ համակրութեան առարկայ դարձուցին զիրենք: Այս պարճառաւ, Հայերը համոզուած են թէ վերջնական յաղթութենէն ետք եւ գերագոյն հաշուե-յարդարութեան միջոցին, Նորին Վեհափառութիւն Զարին կառավարութիւնը որ Բօլսիկոյ ինքնավարութիւն խոստացաւ եւ բազմաթիւ հաւաստիքներ փուռաւ իր ազաւական քաղաքա-կանութեան մասին, պիտի բարեհաճի Թրքական Հայաստանի մէջ կիրարկել ազգայնութեանց սկզբունքը, Դաշնակիցներուն օժանդակութեամբ զայն օժտելով ինքնավարութեամբ մը, եւ ենթարկելով իր, ինչպէս նաեւ այդ հարստահարուած ժողովուրդին փրկութեան օգնած Տէրութիւններու թեւակութեան:

Կը խորհինք թէ քանի մը կարճ եւ մէկ երկու փողի մէջ արագօրէն ամփոփուած փեղե-կութիւններ օգտակար պիտի ըլլան՝ որպէսզի կարելի ըլլայ գնահատել Հայ ազգին օրինաւոր ցանկութիւնները:

Ամենէն կարեւոր եւ ամենէն հոծ Հայկական զանգուածը կը գրնուի Մեծ Հայաստանի ու Կիլիկիոյ լեռներուն եւ դաշտերուն մէջ: Այնպէս է որ փեղի կ'ունենայ Հայկական ողբեր-գութիւնը, այնպէս է որ Հայը իր արիւնը թափած է իր ազգային դարին պաշտպանութեան համար, ու դարձեալ այնպէս է որ Հայ ժողովուրդը կը փափաքի եւ արդար կը նկատէ վերջապէս իրականացած փեսնել իր դարաւոր երազը:

Կիլիկիան է որ, ԺԱ.էն մինչեւ ԺԴ. դար, օրրանը եղած է Հայկական վերջին թագաւո-րութեան (Ռուբինեան եւ Լուսինեան փոհմեր), եւ նոյն շրջանակը փակաւին լեցուն է այդ փառաւոր անցեալին յիշատակներով ու հետքերով. այն միջոցին՝ Հայերը միացան Խաչա-կիրներուն հետ,⁷⁶ եւ անոնց օժանդակութեամբ իրենց թագաւորութիւնը հաստատ պահեցին արտաքին յարձակումներու, մասնաւորաբար Թրքական փոհմերու գրոհներուն դէմ*։ Իրենց

մայրաքաղաքը, Միս, ուր մինչեւ այսօր կը գրնուի Կիլիկիոյ Հայոց Հայրապետական Աթոռը,⁷⁷ նշանաւոր օրրան մը եղած է արուեստի ու դպրութեանց, եւ միջոց մը Բայաս Արեւելքի ամենա-մեծ առեւտրական նաւահանգիստը դարձած էր:⁷⁸

Զէյթուն, Կիլիկիոյ այս Մօնթէնէկրօն,⁷⁹ մինչեւ մեր օրերը պահպանեց կիսաինքնավար դրութիւն մը, շնորհիւ իր ռազմիկ լեռնականներուն անկախ ոգիին: Արդէն հեռագիրներ կը ծանուցանեն թէ Զէյթունցիք այս միջոցիս կը դիմադրեն 20,000 Թուրք զինուորներէ բաղկա-ցած զօրաւոր բանակի մը:

Համաձայն այն վիճակագրութեան,⁸⁰ զոր Կ. Պոլսոյ Հայոց Պարիարքարանը հրապա-րակեց 1912ին, եւ որ կարելի ամենամերձաւոր ճշդութեամբ պարտաստուածն է, վեց վիլայէթ-ներուն մէջ կը գրնուին 1,018,000 Հայեր, ընդդէմ 666,000 Թուրքերու եւ 242,000 Քիւրտերու: Կիլիկիոյ մէջ՝ մօտ 300,000 Հայեր կան: Իսլամները, որոնք կը բաղկանան իրարու թշնամի զանազան ցեղերէ ու աղանդներէ, միասարք ամբողջութիւն մը չեն կազմեր, ո՛չ մէկ ազգային զգացում ունին, եւ զուրկ են ո՛նէլ մշակոյթէ:

Մնաց որ, այս թուական խնդիրը կարելի չէ նկատողութեան առնել՝ առանց ուշադրութենէ վրիպեցնելու սա պարագան թէ սիպթմաթիք հալածանքներու, յաջորդական ջարդերու, բռնի կրօնափոխութեանց, թշուառութեան եւ խմբական գաղթերու պարճառաւ է որ որ այդքան նուազեցաւ Հայոց թիւը. իրենցմէ աւելի քան 300,000 հոգի ջարդուեցան Ապրիլ Համիտի ժամանակ,⁸¹ եւ 30,000 ալ 1909ին,⁸² Ժէօն Թիւրք⁸³ ռեժիմին օրով: Թուրքերուն զարհուրելի վրիժառութիւնը ներկայ պարերազմին ընթացքին, խաղաղ ու անզէն ժողովուրդի մը հանդէպ, անշուշտ աւելի պիտի պակսեցնէ անոնց թիւը. բայց պիտի յիշեցնենք այսպէս թէ 400,000 Յոյներ միայն մնացած էին Յունաստանի մէջ, երբ հոն թագաւորութիւնը հիմնուեցաւ,⁸⁴ եւ, ինչպէս Պ. Բօլ Տումէ յուզիչ պերճախօսութեամբ մը յայտարարեց Հայաստանի նուիրուած արեւնախօսութեան մը ընթացքին,- Հայոց վիճակին կարգադրութեան միջոցին պէտք պիտի ըլլայ մեռելներն ալ հաշուի առնել ողջերուն հետ:⁸⁵ որովհետեւ, եթէ Թուրքերը բնաջնջման մը նպատակով միշտ ջարդած են Հայերը, երբեք չեն յաջողած սպաննել Հայ ազգը որ, իր կենսու-նակութեան հրաշալի ոյժով, դարձեալ կրցած է պահել իր գոյութիւնը Փոքր Ասիոյ մէջ, ուր սակայն ուրիշ ժողովուրդներ անհետացած են երկար արեւնէ ի վեր:

Շարքերը այն հարիւր հազարաւոր Հայերէն, որոնք ցրուած են Թուրքիոյ միւս բոլոր մասերուն մէջ, եւ գաղթականները, որոնք ապաստանած են Կովկաս, Ամերիկա, Եւրոպա ու Եգիպտոս, ապահովաբար պիտի երթան հաստատուին ինքնավար Հայաստանի մէջ, եւ պէտք է յիշենք նաեւ բռնի իսլամացածները, որոնք կրնան վերադառնալ իրենց սկզբնական կրօնքին եւ ազգութեան:

Հայերը ուրեմն միշտ այդ երկրին մէջ պիտի կազմեն էական Կարըը, իմացական, փնտրե-սական ու պարմական փեսակէտներով, եւ այն է արդէն որ իրենց յոյս կը ներշնչէ թէ այն ինքնավարութիւնը զոր կը պահանջեն՝ պիտի ստանայ Դաշնակից Տէրութեանց աշակցու-թիւնն ու վաւերացումը:

Թուրք կառավարութեան յիմարական արարքը, որով դէպի անձնասպանութիւն դիմեց, հակառակ անոր որ Դաշնակից Տէրութիւնները զինքը ապահովցուցած էին թէ պիտի պահ-պանուի Կայսրութեան ամբողջականութիւնը, այլեւս անխուսափելի դարձուց Թուրքիոյ անդամահատումը: Ի հարկէ փակաւին չենք կրնար որոշակի կերպով գիտնալ թէ ի՞նչ ձեւով պիտի կարարուի այդ անդամահատումը. սակայն կարելի է ենթադրել թէ Օսմ. Կայսրութիւնը, Գօնիան իբր մայրաքաղաք ունենալով, պիտի պահէ ինքնավար Հայաստանի արեւմտեան

* Հայաստանի թագաւորները բազմիցս դաշնակցութիւններ կնքեցին Խաչակրութեան Փրանկ իշխան-ներուն հետ. կը յիշենք Երուսաղէմի Թագաւոր Ժան փը Պրէնը, Պօփուան փը Պույեօնը եւ Կիպրոսի մէջ իշխող Լուսինեանները. այս կերպով է որ վայելեցին Փրանսայի պաշտպանութիւնը, մինչեւ Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումը (1375), Լուսինեան Լեւոն Զ.ի օրով, որ Փարիզ մեռաւ ու թաղուեցաւ Սէն Տընիի արքայական դամբարանին մէջ:

կողմը ինկող ամբողջ երկրամասը, որ կը տարածուի մինչեւ Մարմարայի Ծովը եւ Արշիպեղագոս, անկէ զիջանելով Իփալիոյ ստանալիք բաժինը՝ Ափալիան, եւ ուրիշ բաժին մըն ալ՝ Իզմիրը՝ որ հաւանականաբար Յունաստանի սահմանուի. թէ Կ. Պոլիս պիտի տրուի Ռուսիոյ, Միջագետքը Անգլիոյ, եւ թէ Ֆրանսա, իբր իր օրինաւոր բաժինը, պիտի ստանայ՝ Ալեքսանդրէթով ու Կիլիկիոյ մէկ մասով, Պաղեստինով ու Լիբանանով՝ ամբողջ Սուրիան ուր դարերէ ի վեր անժխտելի գերակշռութիւն մը ունեցած է իր մշակոյթով, իր կրթական հաստատութիւններով եւ իր լեզուին ծաւալմամբ:

Այս հաւանականութեան հանդէպ մեզի այնպէս կը թուի թէ Ֆրանսա հիւսիսի կողմէն պիտի պահանջէ մինչեւ Տաւրոսի Լեռնաշղթան, այսինքն բովանդակ Կիլիկիան, որուն անջատմամբ՝ ապագայ ինքնավար Հայաստանը պիտի վերածուի լոկ բարձր սարահարթերէ կազմուած վեց վիլայէթներուն, առանց Միջերկրականի վրայ ազատ ելքի մը: Եթէ այսպէս որոշուած ըլլայ, Կիլիկիոյ Հայերը չպիտի վարանին համակերպելու եւ նոյնիսկ Ֆրանսայի յայտնելու իրենց բովանդակ երախտագիտութիւնը, զիրենք Թրքական լուծէն փրկած ըլլալուն համար.- իրենց համար, հալածանքի ու կամայականութեան թէժիմի մը յաջորդած պիտի ըլլայ հաւասարութեան եւ արդարութեան թուական մը, զոր լիովին Ֆրանսայի պիտի պարտին:

Բայց թող ներուի մեզ աւելցնելու թէ նոր ինքնավար Հայաստանը կենսունակ չպիտի դառնայ եթէ զրկուի Միջերկրականի վրայ ազատ ելքէ մը եւ վերածուի լոկ բարձր սարահարթերէ կազմուած վեց վիլայէթներուն, առանց դաշտերու, առանց նաւահանգիստներու: Հաւանական է թէ, այս պարագային, Ռուսական թեւարկութեան տակ դրուի, եւ եթէ Ռուսիա՝ նկատելով որ Ֆրանսա իբր բաժին ստացած է Կիլիկիան, ինք ալ ուշ կամ կանուխ մղուի իրեն կցելու Մեծ Հայաստանը: Այն արեւն՝ երկու դաշնակիցներուն միջեւ գոյութիւն պիտի առնէ ուղղակի շփում մը, այն բոլոր անպարեհութիւններով, որոնք կրնան առաջ գալ արկէ, եւ իւրաքանչիւրին ազդեցութիւնը մի միայն իր սեփական ստացուածքին մէջ պիտի սահմանափակուի, որով Ֆրանսայի տնտեսական ու կրթական գործունէութեան առջեւ փակ պիտի մնայ Ռուսական ստացուածք դարձած Մեծ Հայաստանը: Միւս կողմէ, Հայերը, քաղաքական եւ տնտեսական տեսակէտով վերջնականապէս բաժնուած, քանի որ գոյութիւն պիտի ունենան Ռուսական Հայաստան մը եւ Ֆրանսական Հայաստան մը, պիտի կորսնցնեն այն յոյսը զոր կը սնուցանէին՝ միացեալ, կենսունակ, ինքնավար ու չեզոք, եւ Դաշնակիցներու հաւաքական թեւարկութեան ենթարկուած Հայաստանի մը կազմութեան մասին: Եւ սակայն՝ այդ է իրենց բաղձացած լուծումը: Եւ կարելի է աւելցնել որ այս վերջին լուծումը եթէ մէկ կողմէ իրենց օրինաւոր ցանկութիւնները կը պսակէ, միւս կողմէ ալ՝ Տէրութեանց համար՝ առաւելութիւններ պիտի ունենայ ապագայ վէճերու ամէն պարճաւ բառնալու, որովհետեւ կարարեալ գոհացում կու տայ Ֆրանսայի դաշնակիցներուն, ապահովելով անոնց Կովկասէն ու Պաղտարէն դէպի ծով երթելեկին ազատ անցքը՝ իրենց իսկ թեւարկութեան ենթարկուած չեզոք երկրի մը մէջէն: Ռուսիա, այս պարագային, իր տնտեսական պէտքերը փրկուած տեսնելով, այլեւս ոչ մէկ պարճաւ պիտի ունենայ հաւաքական թեւարկութեան մը հակառակելու:

Այս տեսակ Հայաստան մը պիտի սրեղծէր գործունէութեան եւ համերաշխութեան ընդարձակ դաշտ մը, ուր իր պաշտպաններէն մէկը եղող Ֆրանսայի բարոյական եւ տնտեսական ազդեցութիւնը ալ աւելի գերակշիռ պիտի դառնար՝ անոր համար մանաւանդ որ Հայերը ամէն բանէ առաջ Ֆրանսական մշակոյթով սնած են եւ հետզհետէ աւելի անձնապարտ պիտի ըլլան անոր,- շնորհիւ մանաւանդ կրթական հիմնարկութեանց, որոնք, ինքնավար թէժիմի մը տակ, ազատօրէն պիտի զարգանան այնպեղ:- Ներկայիս՝ վեց վիլայէթներու եւ Կիլիկիոյ

բովանդակ տարածութեան վրայ գոյութիւն ունեցող Ֆրանսական միսիոնարական վարժարաններու աշակերտները գրեթէ բացառապէս Հայերէ միայն կը բաղկանան:

Անշուշտ նուազ ծաւալում չպիտի ունենայ նաեւ տնտեսական ազդեցութիւնը: Անմիջապէս որ ինքնավարութիւնը հաստատուի, Հայերը ամէն բանէ առաջ հոգ պիտի տանին երկիրը արժեցնելու շինութիւններով եւ ձեռնարկութիւններով, որոնք լոկ Ֆրանսական դրամագլուխներու օժանդակութեամբ կրնան իրականանալ: Ֆրանսա արդէն պայմանագրութիւններ ունի Հայաստանի մէջ կարգ մը երկաթուղիներու կառուցման համար. արոնց պիտի բարդուին Հանրօգուր Շինութեանց վերաբերեալ ուրիշ ձեռնարկութիւններ, որոնք անհրաժեշտաբար պէտք է իրականացուին կարճ ժամանակուան մէջ:

Ուրեմն Ֆրանսա, իրերու ոյժով, առանձնաշնորհեալ դիրքի մը մէջ պիտի գտնուի: Բայց որպէսզի կարելի ըլլայ իրականացնել Հայոց այս հայրենասիրական ձեռնարկութիւնները եւ անոնց միջոց ընծայել որ այդ հիմներուն վրայ վերակերտն իրենց ազգայնութիւնը, պէտք է որ ապագայ ինքնավար Հայաստանը չմեկուսացուի Փոքր Ասիոյ խորերը, եւ իր սահմաններուն գծման միջոցին ստանայ ծովուն վրայ ազատ ելք մը: Ասոր համար պէտք չպիտի ըլլայ որ Ֆրանսայի կողմէ պահանջուած Կիլիկիան ամբողջովին թողուի ապագայ թեւարկելի ինքնավարութեան. կը բաւէ որ Ֆրանսա, համաձայն ազգայնութեանց սկզբունքին եւ հաւատարիմ Արեւելքի Քրիստոնեաներու պաշտպանի իր վեհանձն աւանդութեանց, Հայաստանի թողու Կիլիկեան երկրէն մաս մը, եւ այս կերպով ապահովէ գոյութեան պայմաններ, որոնք երաշխաւորութիւն մը պիտի ըլլան անոր ապագային նկատմամբ:

Ֆրանսա, այս վեհանձն *ժխտով*, նոր իրաւունք մը պիտի ստանայ Հայոց երախտագիտութեան վրայ, որոնք արդէն խորապէս իրեն յարած են իրենց մշակոյթով եւ անցեալին մէջ միշտ իրենց ընծայած պաշտպանութեան յիշարակներով: Անոնք սրտանց պիտի բաղձան իրենց երախտապարտութիւնը ապացուցանել իրեն, եւ Ֆրանսա ապահովաբար չպիտի զոյջայ իր վստահութիւնը կեդրոնացնելով մեծապէս օժտուած, ձեռներեց եւ աշխատութեան քաջավարժ ժողովուրդի մը վրայ, որ իր նախաձեռնութեան եւ իւրացման ոգովով Ասիոյ մէջ ո՛րեւէ տէրութեան համար ամէնէն կարեւոր ազդակն է քաղաքակրթական ազդեցութեան եւ բարոյական ու տնտեսական թափանցման, եւ որուն համար, իր սեփական ցեղին պարկանդ դիւանագէտ մը՝ ամենայն իրաւամբ ըսած է աւելի քան կէս դար առաջ, թէ բնական միացման գիծը եւ անհրաժեշտ միջնորդն է Եւրոպական քաղաքակրթութեան ու Արեւելքի միջեւ:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Ազգային Պարուիրակ

Ն. Վ. Կաթողիկոսին

Գերագոյն Պետին Ամենայն Հայոց

* Պօղոս Փաշա կ'ականարկէ իր հօրը՝ Մեծ Նուպար Փաշային:

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Ազի Ֆրանսէզ⁸⁶ Կոմիտէին նախագահ Պ. Սէլէսթին Ժօնարի հետ տեսակցութեան

(Հատում)

Բնագիրը ֆրանսերէն

Փարիզ, 7 Յունիս 1915

... Ալէքսանտրէթի մասին Պ. Ժօնար ըսաւ թէ Անգլիացիք միշտ յաւակնութիւններ ունեցած են եւ տակաւին ունին անոր նկատմամբ։ Վերջին ձմրան, երբ Եգիպտոսէն դարձած էր, գացեր էր Պ. Բուանքարէն տեսնելու եւ անոր տեղեկութիւն տուեր էր թէ Արեւելքի Ֆրանսացիները դժնդակ տպաւորութիւն մը կրած են այն իրողութենէն թէ Անգլիական զրահաւոր մը բազմիցս այցելած է Ալէքսանտրէթ, մինչդեռ ո՛րեւէ Ֆրանսական մարտանաւ, զոր կարելի էր հեշտիւ անջարել նաւաորոմիղէն, չէ երեւցած իոն։ Հետեւաբար, Հանրապետութեան Նախագահին եւ կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրեր էր Անգլիացոց Սուրիոյ մասին ունեցած միտումներուն եւ այն վտանգներուն վրայ, որոնք կրնային գոյանալ եթէ Անգլիացիք Ալէքսանտրէթ զինուոր հանէին առանց Ֆրանսացոց մասնակցութեան։ Իր դիմումին հետեւանքով է որ Ֆրանսական մարտանաւ մը դրկուած է Սուրիոյ ջուրերը։

Ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ այս դիմումէն, Պ. Ժօնար հաստատապէս կողմնակից է որ Ալէքսանտրէթ Սուրիոյ կցուի։

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Տոքթ. Զավրիէֆ առ Պ. Ասրիպէքօֆ

Մասնագիր Ընթերցող

Բնագիրը ֆրանսերէն

Փարիզ, 8 Յունիս 1915

Ասրիպէքօֆ
24, Զիրօջնայա
Բէթրօկրապ

Ծածկագիր*

Travaillons Paul plein accord. Stop. Contrairement courant séparatiste assez sérieux mais pas très puissant, nombreux amis influents et bien informés assurent obtenir consentement pour union banque. Calicas avec la vôtre si votre Directeur même pendant entretien privé déclare qu'en cas d'union accepterait autonomie sous patronage Trois Directeurs. Télégraphiez votre opinion Splendide Hôtel, avenue Carnot.

ZAVRIEFF

* Չկայ այս ծածկագրին բանալին, բայց հեռագիրը շատ բացայայտ է եւ կարելի է զայն թարգմանել հետեւեալ կերպով, գրեթէ բառական ճշդութեամբ.-
«Կատարեալ համաձայնութեամբ կ'աշխատինք Պողոս Փաշայի հետ։ Հակառակ անոր որ (Կիլիկիան ինքնավար Հայաստանէն) անջարել ուզող բաւական լուրջ բայց ոչ բաւական զօրաւոր հոսանք մը գոյութիւն ունի (Ֆրանսայի մէջ), բազմաթիւ ազդեցիկ եւ լաւատեղեակ բարեկամներ կը վարահեցնեն թէ կարելի պիտի ըլլայ հաճեցնել (Ֆրանսան) Կիլիկիոյ ինքնավար Հայաստանի միացման, եթէ Ձեր Տէրութիւնը (Ռուսիա), նոյնիսկ (Ֆրանսական դեսպանին հետ) մասնաւոր տեսակցութեան մը ընթացքին (բերանացի) յայտարարէ թէ (Կիլիկիոյ Հայաստանի) միացման պարագային պիտի ընդունի որ (Հայաստանի) ինքնավարութիւնը ենթարկուի երեք (Դաշնակից) Տէրութեանց թեւարկութեան։ Հեռագրեցէք Ձեր կարծիքը Սբլանդիպ Օթէլ, Ավընիւի Քարնօ։
ԶԱՎՐԻԷՖ»

Ազգային Պարուիրակության անդամ Գեորգ Արքեպ. Իսթիմեան առ Պողոս Փաշա Նուպար

Բնագիրը Հայերէն

Մանչեսթըր, 8 Յունիս 1915

Վսեմափայլ Պողոս Փաշա Նուպար
ի Փարիզ

Վսեմ. Տէր,

Պարիւ ունեցայ շնորհակալութեամբ սրանալու Ձեր Վսեմութեան Յունիս 5 թուակիր նամակին հետ Վեհ. Հայրապետի Ապրիլ 28 թուով եւ 761 համարաւ Կոնդակի պարճէնն՝ որով Տաճկա-Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած սոսկալի խժոժութեանց եւ աւերներու մասին տեղեկութիւններ, եւ իւր կողմէ այլեայլ պետութեանց ըրած դիմումները կը հաղորդէր. ինչպէս Գեր. Տ. Բագրապ Եպիսկոպոսն եւս գրած էր մեզ Ապրիլ 21ին:

Նորին Ս. Օծութիւնն ինչպէս Ձեր Վսեմութեան նախապէս ուղղած հեռագրովք՝ սոյն Կոնդակաւ եւս շեշտած է թէ՛ այս անգամի Պարուիրակութեան անդամք եւս նախորդներն են:⁸⁷ Ն. Սրբութեան սոյն որոշումն հեռապետութեամբ եւ նպարակայարմար է, քանի որ նախորդ անդամք ընդ նախագահութեամբ Ձերով եւ համերաշխութեամբ գործակցեցան Ձեր Վսեմութեան եւ ուսումնասիրած են խնդիրը:

Վեհափառ Հայրապետէն երկու Կոնդակ սրացած ենք փախստական-գաղթականաց նպաստելու համար, ասոնց մասին եթէ յառաջիկային Լօնքօն գալու լինիք՝ հարկ եղածն կը գործադրուի:

Հարկ կը համարեմ Ձեր Վսեմութեան ի գիտութիւն հաղորդել թէ՛ լոնքոնի «The Armenian Society»⁸⁸ Hon. Secretary Miss Emily Robinsonի ստորագրութեամբ սրացայ Յունիս 4 թուով մի պաշտօնագիր, որով կը ծանուցուէր մեզ թէ՛ Armenian Societyն Յունիս 1ին իր փարեկան Ընդի. Ժողովին մէջ, որ տեղի ունեցած է նախագահութեամբ Right Hon. G. W. E. Russellի, եւ նորա առաջարկութեամբ, զոր երկրորդած են Viscount Bryce եւ Sir Edwin Pears, որոշած է «Ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետին ուղղել ընկերութեան ցաւակցութիւնը Հայոց կրած չարչարանաց համար եւ մաղթանքները Հայոց ապագային համար»:

Miss E. Robinson հաղորդելով մեզ այդ որոշումը խնդրած էր որ յանուն ընկերութեան հաղորդեմք Ն. Ս. Օծութեան, եւ հաղորդեցինք Յունիս 5թ. պաշտօնագրով. նոյնպէս շնորհակալութեան թուղթ մ'ալ Miss Robinsonի ուղղեցի:

Նոյն ընկերութիւնն շար կարելոր եւ ազդեցիկ անդամներ ունի իր մէջ, հայասէր եւ Հայկական դարին նուիրուած: Իր նախաձեռնութեամբ կազմակերպած է «Armenian Red Cross and Refugee Fund» մը⁸⁹ իր անդամներէն, կարելոր գումարներ եւ դեղորայք եւայլն դրկած է Ս. Կաթողիկոսին, ինչպէս վերջերս ալ Անգլ. ոսկի 600, դարձեալ դրկած է Ն. Սրբութեան:

Յարգալիր ողջունիւ մնամ

Ձեր Վսեմութեան

Խ. Աղօթարար 'ի Քս.

ԳԷՈՐԳ ԱՐՔԵՊ. ԻԲԹԻՖՃԵԱՆ

Յ. Ն. Մօսարիչեան առ Պողոս Փաշա

Բնագիրը անգլերէն

Լոնքոն, 9 Յունիս 1915

Սիրելի Փաշա,

Պարիւր ունիմ հաստատելու անցեալ 17 Մայիս թուակիրս եւ շնորհակալութեամբ կը ծանուցանեմ թէ երէկ սրացայ Ձեր Վսեմութեան ընթացիկ 4 թուակիր պարուականը: Շնորհապարս եմ նաեւ որ դրկէր էիք պարճէնը Ն. Վ. Կաթողիկոսին Ապրիլ 22 թուակիր Կոնդակին,⁹⁰ որով Ձեր Վսեմութիւնը կ'անուանէ իր միակ լիազօր ներկայացուցիչը եւ Նախագահ Ազգ. Պարուիրակութեան:

Տարակոյս չկայ թէ ներկայ պարագաներու մէջ, ջարդերու խնդիրը ուրիշ ամէն բանէ աւելի պիտի գրաւէր Ն. Վեհափառութեան ուշադրութիւնը: Ն. Վեհափառութիւնը, Ապրիլ 21 թուով Շրջաբերական-նամակ մը դրկած էր ի մէջ այլոց Լոնքոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան: Նամակը մանրամասնօրէն պարկերացուցած էր այն սոսկումները, որոնց ենթարկուած են Թուրքիոյ Հայկական նահանգներու Հայերը, կը հաստատէր բովանդակ աշխարհի մէջ ազգային դարին ի նպաստ կազմուած տեղական Հայ Բօմիթէները, հաւանութիւն կը յայտնէր անոնց աշխատութեան մասին, եւ կը պնդէր թէ անհրաժեշտ է ամէն կարելի դիմումներ ընել ջարդերուն առաջը առնելու համար: Լոնքոնի Հայկական Բօմիթէն, որ, ինչպէս Դեր-Գնդապետ Գ. Մ. Կրեկօրի բացատրած է Ձեր Վսեմութեան ուղղած անցեալ Մայիս 15 թուակիր նամակով, Լոնքոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան ենթաքօմիթ մըն է, բոլոր կարելի դիմումները ըրաւ Ֆօրէյն Օֆիսի մօտ որպէսզի չեզոք երկիրներու Բրիտանական դեսպաններու միջոցաւ հարկ եղած ազդեցութիւնը կիրարկէ, եւ ես ինքս այդ մասին անցեալ Մայիս 19ին Լորտերու Ժողովին նրբանցքներուն մէջ Դերկոմս Պրայսի եւ Պ. Անիւրին Ուիլեամսի հետ ունեցայ փեսակցութիւն մը, որուն ընթացքին վերստին Ֆօրէյն Օֆիսի դիմում ընելու պէտքը շեշտեցի: Բնաւ չեմ փարակուսիր սակայն թէ Ն. Վ. Կաթողիկոսին եւ Ձեր Վսեմութեան կողմէ կատարուած դիմումներուն շնորհիւ է որ Մայիս 24ին (ինչպէս պէտք է տեսած ըլլաք *Թայմզ*-ի նոյն օրուան թիւէն զոր Ձեզի դրկեցի), Անգլիական թերթերու մէջ հրատարակուեցաւ Դաշնակից Տէրութեանց կողմէ Հայկական ջարդերուն նկատմամբ Թուրքիոյ ուղղուած խիստ ազդարարագիր մը: Չեմ գիտեր թէ փակաւին ուրիշ ի՞նչ կարելի է ընել այս մասին: Մեզմէ ոմանք մտածումը ունեցան որ դիմուի այստեղի Ռումանական, Պուլկարական եւ Հելլէն դեսպաններուն, բայց մեզ դիտել փոխին թէ այն վիճակին մէջ որուն ենթակայ են այս երկիրներուն Թուրքիոյ հետ ունեցած յարաբերութիւնները, մեր կոչը ո՛րեւ օգուտ պիտի չունենայ:

Չեմ զարմանար լսելով որ Ձեր Վսեմութեան Լոնքոն ժամանումը փակաւին ժամանակ մը պիտի յապաղի: Փարիզի մէջ տեղի ունենալիք աշխատութիւնը ապահովաբար աւագ կարելորութիւն ունի, եւ պէտք է կատարուի Ձեր Վսեմութեան Լոնքոնի առաքելութենէն առաջ: Բայց միւս կողմէ, նկատելով որ Պրիթի Արմէնիա Բօմիթէն Հայկական դարին յաջողութեան համար մեր կատարած ջանքերուն մէջ մեծ ծառայութիւն կրնայ մատուցանել մեզի, կը կարծեմ որ լաւ կ'ըլլայ եթէ մէկ քանի ուղղութիւններ փրուին անոր, մեր ազգային

ցանկությանց մասին: Այս պարճառաւ խնդրած էի Ձեր Վսեմութենէն որ նկատողութեան առնէք իմ անցեալ Մայիս 17 թուակիր նամակիս կցուած որոշմնագիրը եւ բարեհաճիք յայտնել թէ արդեօք պարշաճ պիտի ըլլա՞ր որ Լոնտոնի Հայկական Զօմիթէն այդ որոշմնագիրը հաղորդէր Պրիթիշ Արմէնիա Զօմիթէին, իբր ոչ-պաշտօնական յայտագիր մը, որ լայն գիծերով կը պարզէ Հայկական ցանկութիւնները՝ ընդհանուր առմամբ:

Պատիւը ունիմ, սիրելի Փաշա,
Մնալու Ձերդ յարգանօք

Յ. Ն. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ նախկին արտաքին գործոց նախարար Պ. Սթէֆան Բիշօնի հետ տեսակցութեան

(Հատուած)

Բնագիրը գրանասիրէն

... Յայտարարեց թէ, իր մասին, ինք այն կարծիքէն չէ թէ Ֆրանսան պէտք է գրաւէ Կիլիկիան:

... Բայց կը կարծէ թէ, ամէն պարագայի մէջ, խնդիրը կանխահաս է, թէ սեղանի վրայ չի գտնուիր տակաւին, եւ թէ դեռ նոյնիսկ յայտնի չէ որ ի՞նչ պիտի ընեն Փոքր Ասիան: Ըստ իրեն, այս բոլորը կախում ունին դէպքերուն սրանալիք ընթացքէն:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Երեսի. Ժողովին Արարքին Գործոց
Յանձնաժողովին դեր-նախագահ Պ. Քայեօ-ի հետ տեսակցության

(Հարուած)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 9 Յունիս 1915

... Պ. Քայեօ կրկնեց թէ առաջարկած լուծումն շարք հրապուրիչ է, բայց կէտ մը կրնայ
կասկածի տեղի տալ, տիրակցութիւնը (condominium): Յարդ այս կերպով տեղի ունեցած
փորձերը չաջողեցան, ինչպէս օրինակի համար Եգիպտոսի մէջ:⁹¹

Պապասխանեցի թէ Եգիպտոսի մէջ (թելարկութիւնը բաժնող) տերութիւններէն մէկը,
Անգլիան, շարք գերակշիռ շահ մը եւ դիրք մը ունէր, որ վերջ ի վերջոյ յաղթանակը պիտի
տանէր: Բայց նոյնը չպիտի ըլլայ Հայաստանի մէջ, քանի որ Ռուսիոյ գոհացում պիտի տրուի
տնտեսական գետնի վրայ, իր առեւտրին ազատ անցքին համար:

«Արիկա ճիշդ է», պապասխանեց Պ. Քայեօ:

.....

Մեկնած միջոցիս Պ. Քայեօ կրկնեց թէ ընդհանուր առմամբ Ֆրանսա ոչ մէկ պէտք ունի
ամբողջ Կիլիկիան առնելու Սուրիոյ հետ (չէր գիտեր նոյնիսկ թէ Կիլիկիա իսկապէս ո՛ր կը
գտնուի, եւ ես իրեն ցոյց տուի քարտէսին վրայ), հետեւաբար, իմ հրապուրիչ ծրագիրս պէտք
է Ֆրանսայի հաւանութիւնը գտնէր:

Պ. Քայեօ նմանապէս կը կարծէ թէ Ֆրանսա պէտք չէ յառաջանայ մինչեւ Մուսուլ, ինչպէս
Պ. Լէկ պահանջած էր Ֆուայէի իր բանախօսութեան մէջ, այլ իրեն համար բաւական է որ
մինչեւ Եփրատ տարածուի:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ «Էքօ տը Բառի»⁹² լրագրին քաղաքական բաժնի խմբագիր
Պ. Ժան Հէրպէթի հետ [տեսակցութեան]

(Հարուած)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 9 Յունիս 1915

Պ. Հէրպէթի* այցելութեան զացի Տոքթ. Զավրիէֆի հետ, զոր իրեն ներկայացուցի:

Խնդիրը պարզեցի մանրամասնօրէն, եւ երբ աւարտեցի, Պ. Հէրպէթ ըսաւ թէ ընդհանուր
առմամբ անոր մասին որոշ գաղափար մը չէ կազմած դեռ, բայց միշտ այն կարծիքէն եղած է
թէ Սուրիա պէտք է Ֆրանսայի մնայ: Կը խորհի թէ Կիլիկիան ալ,- ընդունելով հանդերձ թէ
Սուրիական երկիր մը չէ,- պէտք է անոր կցուի:- Այլապէս, յարեց, կողիկին ոսկորը ունենալ
պիտի ըլլար առանց միսին, որ կը գտնուի Կիլիկիոյ մարզերուն մէջ:

Պապասխանեցի թէ ոսկորին վրայ բաւական միս պիտի գտնէին, որովհետեւ Սուրիա
աղքատ երկիր մը չէ:

.....

Տոքթ. Զավրիէֆ եւ ես այն տպաւորութիւնը ունեցանք թէ «Էքօ տը Բառի» Կաթոլիկ
Կուսակցութեան պարկանելուն, Սուրիոյ կրօնաւորներուն ազդեցութեան տակ պէտք է
ծրագրին մէջ մտցուցած ըլլար Կիլիկիոյ Սուրիոյ կցումը: Առ այժմ կանխահաս է զիրենք այդ
մտքէն հրաժարեցնելու աշխատիլ, բայց ինչ որ ալ ըլլայ կը յուսամ որ յետագային կարելի
պիտի ըլլայ համաձայնութիւն մը գոյացնել: Կարելորը, ինչպէս Պ. Քայեօ ըսաւ այս առտու,
Պ. Տէլքասէն համոզելն է:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

* Պ. Ժան Հէրպէթ վերջէն դարձաւ «Թան»ի քաղաքական բաժնին խմբագիր, յետոյ «Էնֆօրմասիօն»ի, եւ
ի վերջոյ Մոսկուայի Ֆրանսական դեսպան անուանուեցաւ:

Փարիզի հայ գաղութին կողմէ, Տ. Վռամշապուհ Աւագ Քինյ. Քիպարեան առ Վիքթոր-Էմմանուէլ Գ.,
թագաւոր Իրալիոյ

Բնագիրը գրանշուէն

Փարիզ, 10 Յունիս 1915

Ն. Վեհափառութիւն
Վիքթոր-Էմմանուէլ Գ.
Թագաւոր Իրալիոյ
Հռոմ

Վեհափառ Տէր,

Ձեր Վեհափառութեան կը մաքուցանենք Փարիզի Հայ գաղութին ամէնէն սրտագին եւ ամէնէն խանդավառ իղծերը այն փառաւոր պայքարին մէջ, որուն ձեռնարկած է Իրաւական ազգը՝ Ձեր Վեհափառութեան հերոսական ղեկավարութեամբ, փրկելու համար բարբարոսութեան լուծին փակ հիւժող իր զաւակները:

Մեր ժողովուրդին համար պարտականութիւն մըն է այս աստիճան հանդիսաւոր պահու մը մէջ արտայայտել սքանչացման եւ երախտագիտութեան այն զգացումները, զորս կը սնուցանենք Իրաւական ազնիւ ազգին համար, որ միշտ վեհանձն համակրութեամբ պատուած է մեր ազգն ու մեր դասը:

Նոյնիսկ Կիլիկիոյ մեր թագաւորութեան ժամանակներէն սկսեալ, Հռոմ, Վենետիկ եւ Ըէնովա⁹³ բարեկամական յարաբերութիւններով կապուած են Փոքր Հայաստանի այն աքեւն ազապ ոստաններուն հետ: Միւիթարեանց Հիմնարկութիւնը⁹⁴ Վենետիկի մէջ զարգացած է շնորհիւ այն վեհանձն հիւրասիրութեան զոր Իրաւական ազգը շնորհած է իրեն, շնորհիւ նաեւ գեղեցկութեամբ բեռնաւոր Իրաւական միջավայրին. եւ այդ գրական ու ազգային մեծ օրրանը, Հայ ազգին փոխանցելով Իրաւական գեղեցիկ մշակոյթին կենարար հուրն ու երազական հայրենասիրութեան խանդավառ շունչը, զօրեղապէս նպաստած է մեր ժողովուրդին իմացական ու բարոյական վերածնութեան:

Եթէ այն նողկալի գերութեան մէջ, որուն ենթարկած է մեզ Թուրք բարբարոսութիւնը, մեր ժողովուրդը կրցած է վերականգնիլ, նոր գրականութիւն մը ստեղծել, արուեստագէտներ, բանաստեղծներ եւ հայրենասէր գործիչներ հասցնել, այս բոլորը կը պարտինք ոչ միայն մեր սեփական անցեալին դասերուն, այլ նաեւ Իրալիոյ, ինչպէս նաեւ իր ազնիւ քրոջ՝ Ֆրանսայի դաստիարակութեան: Ու միշտ երախտագիտական յուզումով պիտի յիշենք այն զմայլելի դերը, զոր Հալէպի Իրաւական Հիւպատոս Պ. Էնրիքօ Վիթթօ խաղաց Զէյթունի 1896ի դիւցազներգութեան մէջ. եւ այն հոյակապ գիրքը որ գրեց Տաւրոսի հերոսական Հայկական ոստանին վրայ, ամէնէն վեհանձն եւ ամէնէն թանկագին մեծարանքներէն մէկն է զոր Եւրոպացի մը երբեք ընծայած է մեր ազգին:⁹⁵

Մեզի համար հպարտութիւն մըն է րեսնել թէ Բարբարոսութեան դէմ մղուող այս հսկայական կռուին մէջ, մեր վաղնջուց սպառած ժողովուրդն ալ, հակառակ դարերու պայքարներէն եւ փառապանքներէն փասանորդուած ըլլալուն, անգամ մըն ալ ազատութեան

դասին համար կը պատերազմի ու կը փառապի Տանդէի, Վիքթոր Հիւկոյի, Շէքսպիրի եւ Թօլսթօ-ի ժողովուրդներուն կողքին:

Կը խնդրենք Ձեր Վեհափառութենէն որ բարեհաճի ընդունիլ * մեր խորին երախտագիտութեան եւ մեր խանդավառ հիացման արտայայտութիւնը առ լուսաճաճանչն Իրալիա, որուն կ'ընկերանան, ազապագրութեան այս սրբազան պայքարին մէջ, մեր ամէնէն սրտագին իղծերը:

Մնանք, ամենախորին յարգանքով

Ձեր Վեհափառութեան

ամենախոնարհ եւ ամենահնազանդ ծառաները

ի դիմաց Փարիզի Հայ Գաղութին

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ ԱՒԱԳ ՔՀՆՅ.
ՔԻՊԱՐԵԱՆ†

* Ազգ. Պատուիրակութիւնը, որուն նախապէս ենթարկուած է այս ուղերձը, այսօրեղ ջնջած է հետեւեալ տողը. «Փարիզի Հայ գաղութին կողմէ Իրաւական Կարմիր Խաչին դրկուած համեստ նուէրը եւ...»:
[Նուէրին համար տեսնել ծանօթ. թիւ 85 - Վ.Ղ.]

† Պատուիրակութիւնը ջնջած է նաեւ «Ի Տանէ Արջուկենց» գերդաստանական յիշատակութիւնը, զոր Վռամշապուհ Աւագ Քինյ. -իմա Եպիսկոպոս- կ'ընկերացնէ իր անունին:

Պուկարիոյ Հայոց Առաջնորդ Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեան առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը Հայերէն

Համար 235

Ֆիլիպէ, 11 Յունիս 1915 (հ.դ.) [24 Յունիս (ն.դ.)]

Վսեմաշուք Պօղոս Նուպար Փաշա
ի Փարիզ

Վսեմաշուք Փաշա,

Թուրք կառավարութեան հայաշինչ եւ մահասփիւռ քաղաքականութեան հետեւանօք ի Պոլիս եւ ի գաւառս մերագնէից կրած աննախընթաց եւ ցաւագին տառապանքներուն եւ տեղի ունեցած աւերումներուն մանրամասնութիւնները Կ. Պոլսէն ամենաստոյգ աղբիւրէ՝⁹⁶ գաղտնի միջոցաւ ստացած ըլլալով, յարկապէս խնդրուած է մեզմէ հաղորդել բառ առ բառ Ձեր Վսեմութեան սոյն մանրամասնութիւնները եւ հայցել օժանդակութիւն՝ առաջքը առնելու համար սոյն համապարած մեծ վրանգին։-

«Թուրքիոյ Հայութիւնը դարերէ ի վեր չտեսնուած փազնապ մը կ'անցնէ այժմ. Համիտական շրջանին սպուեր բերող շրջանի մը մէջ կը գտնուինք. բանտարկութիւնք, կողոպուտք, գիւղերու աւերում, սպաննութիւնք հայաբնակ բոլոր գաւառներու մէջ եւ ընդհանուր կոտորածներու փոխարէն ընդհանուր տարագրումներ։

«Ապրիլի սկիզբը Վանայ դէպքը տեղի ունեցաւ,⁹⁷ որ առիթ տուաւ կառավարութեան քաղաքին հայ թաղերը ռմբակոծելով 300 տունի չափ մոխիր դարձնելու եւ 5-600 մարդ սպաննելու։ Բիչ յետոյ տեղի ունեցաւ այդ քաղաքին ռուսական գրաւումը եւ Հայոց ձեռքով տեղւոյն իսլամներէն ոմանց կոտորումը։ Այս դէպքերուն մանրամասնութիւնը ծանօթ չէ մեզի, սակայն Ապրիլ 10էն ետքը կառավարութեան քաղաքականութեան փոփոխումին եւ Հայոց հանդէպ ի գործ դրուած խտրութեանց պատճառը Վանայ մէջ Հայոց այդպիսի ընթացք ունենալն է պատասխանուեցաւ մեզի նախարարներէն։»⁹⁸

Այդ թուականին՝ կեդրոնէն տրուած հրամանի մը վրայ Թուրքիոյ ամէն կողմը խուզարկուեցան բազմաթիւ Հայոց տուներ, չինայելով նոյնիսկ առաջնորդարան, եկեղեցի եւ վարժարան. հազարաւոր անձեր ձերբակալուեցան, զենք, վնասակար գիրք, պատկեր եւ այլն ունենալնուն պատճառաւ։ Ասկէ զաւր առանց որոշ յանցանքի գրեթէ ամէն քաղաքէ եւ գիւղէ իսլամաբնակ վայրեր աքսորուեցան հազարաւոր երեւելի հայեր, եկեղեցականներ, մտաւորականներ, հարուստներ եւ կուսակցականներ կամ անոնց հետ շփում ունեցող անհաւաններ։ Պոլիսէն 250է աւելի անձեր աքսորուեցան Չանդլի (Քասթեմունի Նահանգ) եւ Այաշ (Գաղարիա), բայց գաւառներուն աքսորականները աւելի շատ են թուով, Պոլսոյ հետ բաղդապելով։ Ասիկա որոշ ծրագրի մը արդիւնք է, Հայութիւնը նախ զինաթափ ընել եւ գլխաւորները աքսորելով ահաբեկել, ապա ազգը ամբողջովին փնացնել։ 20-45 տարեկանները արդէն զենքի տակ են, միւսները այս կերպով չեզոքացնելէ յետոյ, մնացած կիներուն ու փոքրիկներուն գլխուն եղերերգութիւն մը խաղալ։ Այս եղերերգութիւնը կամ դժոխային ծրագիրը հետեւեալն է. Հայկական խնդիրը միանգամ ընդ միշտ վերջացնելու համար հայաբնակ վեց նահանգ-

ներուն հայութիւնը մեծ մասամբ դէպի հարաւ փոխադրել, Միջագետքի այն մասը որ կը գտնուի Հալէպի եւ Մուսուլի միջեւ, եւ ուր կը բնակին այժմ արաբ եւ քիւրտ աշիրաթներ։ Այս ծրագիրը գործադրելու պաշտօն ունեցող յանձնաժողովը արդէն ընտրուած եւ ճամբայ ելած է եւ կը կարծենք թէ եթէ ժողովուրդին տեղափոխումը չէ սկսած փակաւին, շատ քիչ օրէն պիտի սկսի, թէեւ կը կարծենք թէ Վանայ ոչ-գրաւեալ տեղերուն եւ Բաղէշի Հայ բնակչութիւնը սկսած են արդէն ճամբայ հանել։ Այլ եւս երեւակայեցէք թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ անոնց վիճակը քանի որ ոչ միայն իրենց կալուածները պիտի ձգեն այլ եւ իրենց ցանքերն ու բոլոր գոյքերը։ Անշուշտ քանի մը ամսուան մէջ պիտի կոտորուին անօթութեան եւ անընտել կլիմայի երեսէն։ Օրինակը մեր աչքին առջեւն է արդէն. Զէյթունի եւ շրջակայից Հայութիւնը, ինչպէս անշուշտ իմացած էք, այժմ ամբողջովին տեղափոխուած է, մէկ մասը Հալէպէն անդին [Տէր] Զօր գաւառը, իսկ միւսը (իբր 1000 ընտանիք) Գոնիայի Սուլթանիէ գիւղաքաղաքը ուր կը մնան այսօր մերկ, անօթի եւ անպարսպար։ Տեղը ճախճախուր ըլլալով համաճարակ հիւանդութիւնք արդէն սկսած են կոտորածներ ընել անոնց մէջ։ Ասոնց հետ յարաբերութեան մտնելու կամ անոնց օգնութիւն հասցնելու համար մեր ըրած բոլոր դիմումները անլսելի մնացին ցարդ։ Իսկ ասոնց գիւղերն ու կալուածները արդէն սկսած են յանձնուիլ իսլամներու՝ յարուկ յանձնաժողովի մը ձեռամբ»։

Ահա, Վսեմապարիւ Տէր, մեզ հասած գրութեան կարեւոր մասին ամբողջութիւնը. խորհեցէք թէ այս հայաշինչ քաղաքականութիւնը որչափ ծանր պիտի կշռէ մեզի եւ որքան պիտի վրանգէ մեր ազգին գոյութիւնը։ Ձերդ Վսեմութեան ջանքերը ամենուս ալ ծանօթ են, միշտ օրինութեամբ կը յիշատակենք. գիտենք թէ ինչ տքնաջան աշխատութեամբ նուիրուած էք հարկ եղած տեղերը դիմելու եւ ազգը փնացումէ ազատելու համար։ Պոլսոյ մէջ Պարրիաթարանի բոլոր միջոցները սպառած են, անոր դիմումները անլսելի կը մնան։ Մայրաքաղաքի դեսպաններէն միայն Ամերիկեան եւ Պուլկարական դեսպաններն են որ Հայերով կը զբաղին, սակայն կարծես չեն բաւեր վրանգը հեռացնելու ցորչափ Թուրք կառավարութիւնը վարողներուն վրայ ճնշիչ միջոց մը չգործադրուի։

Սոյն ստոյգ աղբիւրէ հաղորդուած տեղեկութիւնք Վեհ. Սրբազան Կաթողիկոսի եւս այս օրուան թղթափարով հաղորդուած ըլլալով, ի գիտութիւն Ձերդ Վսեմութեան այս պարագան կը տեղեկացնենք։

Օրինաձայն սիրոյ ողջունիւ

Մնամք անձնուէր

Ընտրեալ Առաջնորդ Պուկարիոյ
ՂԵԴՈՆԴ ԵՊԻՍԿ. ԴՈՒՐԵԱՆ

Բիզանդ Մասրաֆ առ Պողոս Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Կիզէ, 12 Յունիս 1915

Վսեմաշուք Տէր,
Պապիւր ունիմ ծանուցանելու թէ սրացայ երէկուան թուով Ձեր դրկած հետեւեալ հեռագիրը.- «Ազգային Հանգանակութենէն»⁹⁹ հեռագրով Կաթողիկոսին դրկեցէք 10,000 թուպլի, կամաւորներու համար»:
Իսկոյն այդ գումարը դրկեցի Էջմիածին, եւ առաքման մասին միեւնոյն ժամանակ լուր փութի թէ՛ Ն. Վ. Կաթողիկոսին եւ թէ Ձեր Վսեմութեան:
Կը սիրեմ յուսալ թէ Ձեր աշխատութիւնները լաւ ճամբու մէջ են եւ թէ մեզի հետ պիտի ունենանք բոլոր աջակցութիւնները՝ մեր ամբողջ ազգային ցանկութեանց իրականացման համար: Իրավիոյ պարերագմին մասնակցութիւնը Երրեակ Համաձայնութեան կողքին, խանդավառութեամբ ողջունուեցաւ բովանդակ աշխարհի եւ մասնաւորաբար Հայոց կողմէ:
Այս մասին մեր սնուցած զգացումներուն նկարմամբ գրեցի Իրաւացի մէկ քանի բարեկամներու. դարձեալ, նամակ մը ուղղեցի մրերիմ բարեկամի մը, որ համալսարանի իմ հին ընկերներէն մէկն է եւ այսօր ալ Հռոմ, պարերագմական նախարարութեան մէջ բարձր պաշարօն մը ունի:
Կը համարձակիմ այդ նամակին մէկ պարճէնը ներփակել,¹⁰⁰ գաղափար մը փալու համար Ձեզի թէ ի՞նչ փեսակ բրօքականս մը մրադրեր եմ ընել Իրաւական շրջանակներու մէջ: Ինչպէս ըսած եմ անոր մէջ, եթէ Ձեր Վսեմութիւնը հաւանի, կրնամ Իրաւիա երթալ, Իրաւական հանրային կարծիքը մեր դարին շահագրգռելու համար:
Երէկ «Բրօկրէ Էժիբսիէն»ի մէջ կարդացի յօդուած մը զոր կը ներփակեմ:¹⁰¹ Ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ յօդուածին այն կէտին վրայ, որ կը խօսի վեց վիլայեթներու մասին, առանց Կիլիկիան յիշարակելու: Միշտ նոյն համբաւաւոր խնդիրը: Կը կարծեմ թէ միանգամընդմիշտ պէտք է մոռնալ Հայկական նահանգներու հին դասաւորումը, որ կարարուած էր ուրիշ պարագաներու մէջ, եւ մեր ցանկութիւնները հիմնել նոր սահմաններու վրայ, որպէսզի կարելի ըլլայ անոնց մէջ առնել նաեւ Կիլիկիան: Կ'ենթադրեմ թէ Ձեր Վսեմութիւնն ալ նոյն կարծիքը ունի այս կարեւոր կէտին նկարմամբ:
Հաճեցէք ընդունիլ, Վսեմաշուք Տէր, իմ ամենաանձնուէր զգացմանցս հաւաստիքը:

Բ. Մ. ՄԱՍՐԱՖ

Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Ազի Ֆրանսէզի ընդհանուր քարտուղար Պ. Ռօպէր փր Զէի հետ փեսակցութեան

(Հարում)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 12 Յունիս 1915

Յայտնեցի իրեն թէ Պ. Ժօնար ինծի կարդացած էր Ազի Ֆրանսէզի իղձը, որով Ֆրանսայի համար կը պահանջէ ամբողջ Սուրիան, փարածուն երկրամասով մը,- Ալէքսանդրէթն ու Կիլիկիան:
Պ. փր Զէ ըսաւ թէ արդարեւ այդ է Ազի Ֆրանսէզի ցանկութիւնը, ինչպէս արդէն ինձ յայտնած է մեր առաջին փեսակցութեան մէջ: Կոմիտէն բացարձակապէս կը պնդէ իր ծրագրին վրայ, եւ ամէն բան պիտի ընէ որ կառավարութիւնը իւրացնէ զայն, որովհետեւ երբեք չպիտի հաւանի որ (Թուրքիոյ) անդամահափման պարագային Սուրիա կամ Կիլիկիա ուրիշ փրութեան մը փրութիւն, այդ փրութիւնը ըլլայ Ռուսիան, Անգլիան կամ Իրաւիան:
.....
(Պ. փր Զէ կը խոստանայ անձնապէս աշխարհիլ որ Ֆրանսա, Կիլիկիան սրաւնալէն ետք, անկէ մաս մը Հայաստանի թողու, ծովուն վրայ ազար ելք մը ապահովելու համար անոր):
... Պ. փր Զէ խոստացաւ փեսնել Պ. Ժօնարը որ Ազի Ֆրանսէզի նախագահն է (ինքը, փր Զէ, ընդհանուր քարտուղարն է), եւ անոր խօսիլ այս մասին:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պորոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժոռժ Լէկի հետ տեսակցության

(Հայրուած)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 12 Յունիս 1915

(Տեսակցութեան ընթացքին Փաշային կ'ընկերանայ Միհրան Երամ Պէյ, որուն նկարումմբ Պ. Լէկ միշտ վարահութիւն սնուցած է, եւ որ առ հասարակ հայկական խնդրին վերաբերող դիմումներու եւ ձեռնարկներու համար միջնորդած է անոր մօտ, մինչեւ Լօզանի Քօնֆերանսը։¹⁰²

Պ. Լէկ ջերմ կուսակից է այն գաղափարին թէ Ֆրանսա Սուրիոյ հետ պէտք է սրանայ նաեւ Կիլիկիան, զոր արդէն Սուրիոյ ամբողջացուցիչ մասը կը նկատէ։ Դեռ նոր այս մասին Ֆուայէի բանախօսութեան ընթացքին արդաստանած շոնդալից ճառը ծանր յուսահատութիւն պատճառած է Հայոց, եւ Փաշան իրեն կ'ըսէ թէ նոյնիսկ իր հայրենակիցները իրեն թելադրած են որ կազմակերպէ հակաբանախօսութիւն մը, բայց ինք չէ անսացած անոնց խորհուրդին, նկատելով որ իր ընթացքը լաւ չպիտի մեկնուի Ֆրանսական շրջանակներու կողմէ։

Փաշան անոր կը պարզէ իր բոլոր փաստարկութիւնները ի նպաստ Կիլիկիայէն մաս մը հող Հայաստանի գիջման, Արանայով ու Մէրսինի նաւահանգիստով, որպէսզի Հայաստան Միջերկրականի վրայ ելք մը ունենայով կարենայ կենսունակ երկիր մը դառնալ։)

... Ինքն ալ իր կարգին ինծի պարզեց իր գաղափարները այն իրաւունքներուն վրայ զորս Ֆրանսա ունի, այս պարերագմէն ետք իր զոհողութեանց եւ վերջնական յաղթանակին մէջ իր կարարած դերին կարելորութեան համապատասխանող փոխարինութիւններ ստանալու։ Ըսաւ թէ Ռուսիա պիտի ստանայ Կ. Պոլիսը, Սեւ ծովին հետը՝ որ Ռուսական լիճ մը պիտի դառնայ. մաքնանիշ ըրաւ նաեւ Անգլիոյ ստանալիքները Եգիպտոսի, Միջագետքի եւ Արաբիոյ մէջ. ասոնց դէմ ի՞նչ պիտի ըլլար Ֆրանսայի բաժինը, եթէ միայն Սուրիան ստանար։ Նոյնիսկ Կիլիկիան ալ առնելով, իր բաժինը շար պզգիկ պիտի ըլլար բաղդարմամբ իր Դաշնակիցներուն ստացածին։ Ամբողջ Կիլիկիան պէտք է իրեն։

Պապասխանեցի թէ բոլորովին համաձայն եմ իրեն որ նոյնիսկ Կիլիկիայով՝ Ֆրանսայի ստանալիք բաժինը համապատասխան չպիտի ըլլար այն ցանկութեանց զորս իրաւունք ունի սնուցանելու. բայց յանգանքը Հայերունը չէ, այլ այդ շրջանակին աշխարհագրական պայմաններն են պատճառը որ Ֆրանսա չի կրնար իր բաժին կարելորութիւնը աւելցնող կարելիութիւններ գտնել Սուրիոյ մէջ։ Թէ ամէն պարագայի մէջ, մեր խնդրած ազատ ելքը իր մէջ պիտի ունենայ լոկ Արանան ու Մէրսինի նաւահանգիստը, Ֆրանսայի թողով Ալէքսանդրէթի ամբողջ ծոցն ու նաւահանգիստը, ինչ որ մեծ փարբերութիւն մը չ'ենթադրեր եւ սա առաւելութիւնը պիտի ունենայ որ Հայաստանը կենսունակ դարձնելով, անոր մէջ պիտի գտնէ ազդեցութեան անսահման դաշտ մը։

Պ. Լէկ, քարտէսը քննելէ ետք, ըսաւ թէ այսպէղ ապահովաբար նկատառութեան արժանի վարկած մը կայ, բայց արոր համար պէտք է որ Ֆրանսա նախ ամբողջ Կիլիկիան պահանջէ, եւ վերջէն Հայոց հետ համաձայնի իրենց խնդրած ազատ ելքին նկատմամբ։

Զինքը ընդմիջելով, յայտնեցի թէ այս յայտարարութիւնը որքա՛ն ուրախութիւն կը պատճառէ ինծի, որովհետեւ ապիկա նոյն ինքն այն լուծումն է զոր առաջարկած էի հազիւ երեք օր առաջ Քէ ր'Օրսէի տուած Յիշարակագրիս մէջ։

... Պ. Լէկ հարկ դարեց դիտել քալու թէ ոչ մէկ յանձնառութիւն կը ստանձնէ. ու ըսաւ թէ կը կրկնէ որ իմ առաջարկած լուծմանս մէջ կայ վարկած մը, որ կրնայ նկատողութեան առնուիլ, եւ թէ չի կրնար ոչ իսկ խօսք քալ գայն պաշտպանելու, այլ լոկ պիտի ուսումնասիրէ գայն։

... Պ. Լէկ պահանջեց որ այդ լուծման նախադետութեամբ, Կիլիկիոյ մասին մեր յաւակնութիւնները արժեցնելու չաշխարհինք, եւ ընդունինք որ Ֆրանսա պէտք է ստանայ ամբողջական Սուրիան, այսինքն Կիլիկիան միասին, վերջէն մեզի քալու համար մեր խնդրած ազատ ելքը։ Պապասխանեցի թէ Հայերը չեն կրնար ըսել որ Կիլիկիա Սուրիական է, որովհետեւ երբեք չէ եղած. բայց ասիկա ոչինչ կը փոխէ արդիւնքէն, թէ պարտաստ եմ յայտարարելու, ինչպէս ըրած եմ Նախարարին տուած Յիշարակագրիս մէջ, որ եթէ Ֆրանսա կ'ուզէ առնել ամբողջ Կիլիկիան, հայերը դարձեալ երախտապարտ պիտի մնան իրեն՝ զիրենք Թուրք լուծէն ազատած ըլլալուն համար. թէ Հայերս երջանիկ պիտի ըլլանք եթէ Ֆրանսա Սուրիոյ հետ ստանայ նաեւ Կիլիկիան, եւ վերջէն անկէ մեզի քայ ծովու վրայ մեր ազատ ելքին համար անհրաժեշտ եղող հողամասը։

... Պ. Լէկ ըսաւ թէ Ֆրանսայի մէջ մէկ մարդ միայն հակառակ է Սուրիոյ կցման, Վիքթօր Պէռարը, բայց ասիկա կարելորութիւն չունի։

Հրաժեշտ առած միջոցիս, տեղեկանալով որ Անգլիա պիտի երթամ, յանձնարարեց լաւ մը յայտարարել ամէնուն թէ Ֆրանսա բացարձակապէս որոշած է պահանջել ամբողջ Սուրիան, Կիլիկիոյ հետ, թէ ինք ասիկա երկու անգամ քուէարկել տուած է Երեսփոխանական Ժողովի Արարքին Գործոց Յանձնաժողովին, եւ թէ Ֆրանսա այս կէտին վրայ ոչ մէկ գնով պիտի զիջի։

Խնդրեց որ Լոնտոնէ վերադարձիս դարձեալ տեսնեմ զինքը։

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Եագուպ Արթին Փաշա առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

(Փարիզ), 14 Յունիս 1915

Պ. Ժօնար սեղանին վրայ* ինծի յայտնեց թէ Պ. Տէլքասէ հեպեւեալը ըսաւ իրեն.
«Ուշադրութեամբ, հաճոյքով, շահագրգռութեամբ եւ օգտուելով կարդացի Նուպար Փաշայի Յիշատակագիրը զոր ծանօթագրեցի: Անշուշտ կարելի չէ այժմէն անով զբաղիլ, բայց զայն առանձին տեղ մը դրի եւ դասաւորեցի իմ մասնաւոր *սխառութեան* մէջ: Յիշատակագիրը կարճ է, սակայն յստակ եւ համոզիչ, եւ անոր ընթերցումը մեծ հաճոյք պատճառեց ինծի»:
Պ. Ժօնար ինծի ըսաւ թէ կրնամ Ձեզի հաղորդել ասիկա:

[ԵԱԳՈՒՊ ԱՐԹԻՆ ՓԱՇԱ]

* Սուէզի Զրանցքին Ընկերութեան հացկերոյթին միջոցին:

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքիի հետ
տեսակցութեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 15 Յունիս 1915

Յայտնեցի թէ փոխանակ Լոնպոն մեկնելու, ինչպէս իրեն ծանուցեր էի նախորդ այցելու-
թեանս միջոցին, սրիպուեցայ մնալ, նախ Կիլիկիոյ Սուրիոյ կցման կողմնակից շատ մը
քաղաքական անձնաւորութիւններ տեսնելու, եւ յետոյ Յիշատակագիրս խմբագրելով Պ.
Տէլքասէի յանձնելու համար:
Տեղեկութիւն տուի Պ. Ժօնարի միջնորդութեան մասին, յայտնելով թէ շահագրգռուեցաւ
մեր ծրագրին՝ երբ զայն իրեն պարզեցի, համամտութիւն յայտնեց եւ խոստացաւ ոյժ տալ
անոր, թելադրելով նոյն ատեն որ յիշատակագիր մը պատրաստեմ Պ. Տէլքասէի համար:
Նկարագրեցի նաեւ իր սարքած հացկերոյթը, որուն հրաւիրուած էր նաեւ Նախարարը, որ-
պէսզի յանձնարարէ իմ ծրագիրս եւ ինծի ալ առիթ տուած ըլլայ անոր մասին արտայայ-
տուելու: Ըսի թէ այս հացկերոյթին վրայ, եւ նոյն ինքն Պ. Տէլքասէի խնդրանքով պատրաս-
տեցի ամբողջական Յիշատակագիր մը, Հայկական խնդիրը պարզելով աճյապէս ինչպէս կը
ներկայանայ այսօր, այն բոլոր փաստարկութիւններով, որոնք կը նպաստեն Կիլիկիոյ մէկ
մասին՝ Արամայով ու Մէրսինով՝ Հայաստանի միացման, որպէսզի կարելի ըլլայ զայն
կենսունակ դարձնել, Միջերկրականի վրայ ազատ ելքի մը շնորհիւ:
Պ. Իզվօլսքիի յայտնեցի նաեւ թէ Յիշատակագիրս երեք օր առաջ մատուցի Քէ տ'Օրսէի,
եւ իրեն մանրամասնաբար կրկնեցի անոր մէջ պարզուած փաստարկութիւնները.-
1.- Շահերու հակամարտութիւններ, որոնք պիտի յայտնուին ուշ կամ կանուխ Ռուսիոյ
հետ, այն պարագային երբ Ֆրանսա բովանդակ Կիլիկիան գրաւելով արգելք մը պիտի
դառնայ անոր Հայաստանի մէջէն դէպի ծով երթելեկին համար:
2.- Ֆրանսայի քննադատական, բարոյական ու կրթական ազդեցութեան ամբողջական
կորուստը Բարձր Հայաստանի մէջ, եթէ կցէ Կիլիկիան:
3.- Պաղտատի Երկաթուղիի Վերջնակայարանի խնդիր:
4.- Կարելի պիտի ըլլայ խուսափիլ այս բոլոր դժուարութիւններէն, սրեղծելով կենսունակ,
միացեալ եւ չէզոք Հայաստան մը՝ Դաշնակիցներու հաւաքական թեւարկութեան տակ:
Մասնաւորապէս ծանրացայ 1 եւ 4 կէտերուն վրայ, որոնք պարտադիր կը դարձնեն
հաւաքական թեւարկութիւն մը, եւ որոնց համամիտ գտնուեցաւ Պ. Իզվօլսքի:
Հարցուց թէ ո՞նէ տեղեկութիւն ունի՞մ Նախարարին կրած տպաւորութեան մասին.
պատասխանեցի թէ դեռ ոչ, բայց Պ. Ժօնար խոստացած է զինքը տեսնել ատոր համար եւ
ինծի լուր տալ:
Գալով քաղաքական անձնաւորութեանց, հարցուց թէ անոնցմէ որո՞նք կրցայ համոզել:
Յիշեցի Տումէն, Բլէմանսօն, Բիշօնը, Նուլէսը, Քույպան, Ռօպեր փր Քէն՝ «Ազի Ֆրանսէզ»էն,
Ռօէլսը՝ «Թան»էն, որոնք խոստացան ոյժ տալ մեր ծրագրին:- Պ. Իզվօլսքի շատ գոհ երեւցաւ
այս արդիւնքէն: Յայտնեցի այն ատեն թէ Պ. Ալպէն Ռօզէ ինձմէ չծածկեց իր բացարձակ

հակառակությունը, սակայն պէտք չտեսայ զինքը վերստին տեսնելու, որովհետեւ առ հասարակ զիս վստահեցուցին թէ ոչ մէկ ազդեցություն ունի: Ընդհակառակը, յաջողեցայ սարսել այն անհաշտ ոգին զոր Պ. Լէկ սկիզբէն ցոյց տուած էր Կիլիկիոյ խնդրին նկատմամբ, նոյնիսկ նախագահելով Ֆուայէի կողմէ սարքուած բանախօսութեան մը, որուն առթիւ շնորայից ճառ մըն ալ արտասանած էր. բայց արկէ ետք, նախորդ Շաբաթ օրը վերստին տեսայ զինքը եւ վերջ ի վերջոյ ըսաւ թէ իր ծրագրին վրայ հաստատ մնալով հանդերձ, կ'ընդունի որ իմ առաջարկած լուծմանս մէջ նկատառման արժանի վարկած մը գոյություն ունի: Աչքի առաջ բերելով իր նախապէս ցոյց տուած ընթացքը, այսքանը մեծ քայլ մըն է ինքնին, եւ իմ յոյսս մեծ է թէ պիտի հաւանի ընդունիլ իմ առաջարկութիւնս որպէսզի Կիլիկիայէն բաւարար հողամաս մը տրուի Հայաստանի, ծովուն վրայ ելք մը ընծայելու համար անոր: Բայց ինծի հաւաստեցին թէ Պ. Լէկի ազդեցութենէն վախնալու պարճառ մը չպիտի ունենանք, եթէ Պ. Տէլքասէ, ինչպէս կը յուսամ, մեր ծրագրին նպաստաւոր երեւայ:

Պ. Իզվոլսքի իմ բացաբրութեանցս հետեւեցաւ Հաշէթի քարտէսին վրայ, որմէ օրինակ մը տուի իրեն: Հարցուց թէ ո՞ր կը գտնուի Քիւրտիսթանը,¹⁰³ որու մասին կ'երեւայ թէ Տոքթ. Զավրիէֆ իրեն խօսեր է վերջին այցելութեանը միջոցին: Յոյց տուի այն շրջանակը զոր արդէն նշանակած էի քարտէսին վրայ, եւ որ իսկապէս Քրտական երկիր է ու կը գտնուի Վանայ եւ Պիթլիսի նահանգներուն հարաւային կողմը:

Հարցուց թէ իմ կարծիքովս ի՞նչ ձեւ կառավարութիւն պէտք է տալ Քիւրտերուն: Պատասխանեցի թէ ինծի հնարաւոր չի թուիր Հայոց տրուելիքին չափ լայն ինքնավարութիւն մը, բայց թէ կարելի է անոնց համար ստեղծել մասնաւոր ըէժիմ մը, Դաշնակիցներու սերտ հակակշռին տակ:

Պ. Իզվոլսքի ուշադրութեամբ հետեւեցաւ տուած բացաբրութիւններուս, որոնց համամտութիւն յայտնեց քանիցս: Հրաժեշտ առի իրմէ ըսելով թէ այս անգամ վերջնականապէս որոշած եմ Լոնտոն մեկնիլ:

[ՊՕՂԱՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօնարի հետ տեսակցութեան

(Հարուած)

Բնագիրը գրանւերէն

Փարիզ, 15 Յունիս 1915

Ըսի թէ եկած եմ պարզապէս շնորհակալութիւն յայտնելու իրեն որ Արթին Փաշային միջոցաւ ինծի հաղորդած էր Պ. Տէլքասէի տպաւորութիւնը Յիշատակագրիս ընթերցումէն: Պարմեց թէ արդարեւ Շաբաթ իրիկուն տեսաւ Պ. Տէլքասէն, եւ անոր հարցուցած ըլլալով թէ ի՞նչ կը խորհէր, Նախարարը պատասխանեց ճիշդ այն կերպով զոր ինք Արթին Փաշայի կրկնեց Սուէզի Զրանցքի Ընկերութեան հացկերոյթին մէջ:

Նախարարին պատասխանը կ'արձանագրեմ այստեղ նոյնութեամբ, ինչպէս Արթին Փաշա նօթագրեր էր սեղանէն ելլելէն ետք.-

«Ուշադրութեամբ, հաճոյքով, շահագրգռութեամբ եւ օգտուելով կարդացի Նուպար Փաշայի Յիշատակագիրը զոր ծանօթագրեցի: Անշուշտ կարելի չէ այժմէն անով զբաղիլ, բայց զայն առանձին տեղ մը դրի եւ դասաւորեցի իմ մասնաւոր *պարտութայի* մէջ: Յիշատակագիրը կարճ է, սակայն յստակ եւ համոզիչ, եւ անոր ընթերցումը մեծ հաճոյք պատճառեց ինծի»:

Պ. Ժօնար աւելցուց թէ յարմար արեւին երբ վիճաբանութեան առարկայ դառնայ Փոքր Ասիոյ խնդիրը, ինք ալ անձնապէս անով պիտի զբաղի: Որոշեցինք որ եթէ այն արեւն Պ. Տէլքասէ պէտք տեսնէ լրացուցիչ տեղեկութեանց ու բացաբրութեանց, ինծի լուր պիտի տայ: Շնորհակալութիւն յայտնեցի իրեն եւ խնդրեցի որ նոյնիսկ չվարանի ինծի հեռագրելու, եթէ Փարիզէն բացակայ ըլլամ, աւելցնելով թէ անմիջապէս պիտի գամ:

.....

Հրաժեշտ առի իրմէ ըսելով որ այլեւս ապահովուած ըլլալով Պ. Տէլքասէի կրած տպաւորութեան մասին, Լոնտոն պիտի մեկնիմ:

Պ. Ն.

Համբարձում Առաքելեան առ Պողոս Նուպար Փաշա

Հեռագիր
Բնագիրը ձրանսերէն

Թիֆլիս, 16 Յունիս 1915
(Ստացուած 18 Յունիսին)

Նուպար Փաշա
12 Ավրնի Թրօքարէրօ
Փարիզ

Եզիպարոսի եւ Ամերիկայի Հնչակեաններն ու Ռամկավարները մեզի կը ծանուցանեն թէ Ձեզ հետ միացած են, համերաշխութեամբ գործելու համար ի նպաստ Հայկական դարին։¹⁰⁴ Կ’առաջարկեն որ «Մշակ»¹⁰⁵ ալ միանայ իրենց։ Խնդրեմ, հաստատելիք ստուգութիւնը։

ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

Պողոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 17 Յունիս 1915

Վեհափառ Տ.Տ. Գէորգ Ե.
Կաթողիկոս ամենայն Հայոց
Ս. Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,
Փարիզ հասած օրս իսկ, 26/9 Մայիսին, պարիւ ունեցայ հեռագրելու Ձերդ Վեհափառութեան թէ դժբախտաբար չի գրայ Իր նամակը, որուն առաքումը 17 Ապրիլ* ամսաթիւ հեռագրով ծանուցած էր ինծի, Գահիրէէն մեկնելէս առաջ։
Նոր ստացայ Հայրապետական Օրինաձիր Կոնդակը, որով Ձերդ Ս. Օծութիւնը բարեհաճած է հաստատել իր առաջին հեռագիրը, զիս նշանակելով իր լիազօր ներկայացուցիչ պարուիրակը եւ միեւնոյն ժամանակ Նախագահ Ազգային Պարուիրակութեան։
Փութացի հեռագրով Ձերդ Վեհափառութեան մատուցանել իմ խորին երախտագիտութիւնս վստահութեան այս նոր արտայայտութեան համար, պարուիրակութեան իմ պաշտօնակիցներուս հաղորդելով Կոնդակին պատճէնը։ Խորհելով թէ զուցէ փոխանցումին պահուն սխալներ սպրդած են, օգտակար կը համարեմ ստորեւ արտաբերել 6 ամսաթիւ հեռագրիս օրինակը (Տե՛ս թիւ ??? [անորոշ եւ անարտաբերեալ - Վ.Ղ.])։
Քանի մը օր վերջ, Տիարք Վարանդեանէ եւ Խունուսնցէ հեռագիրներ ստացած ըլլալով, առաջինը Վանի գրաւումը կ’աւերել եւ անմիջական նպաստներու պէտքը կը շեշտել, իսկ երկրորդը՝ մեր կամաւորներու խումբերը ընդարձակելու հարկաւորութիւնը կը յայտնէր, յաջորդաբար Ձերդ Վեհափառութեան դրկեցի, ուղղակի փեղէս 15,000 ռուպլիի գումար մը Վանի եւ Բաղէշի պէտքերուն համար, եւ Գահիրէի ճամբով 10,000 ռուպլիի գումար մը Տփղիսի Ազգային Բիւրօ-ին միջոցաւ յօգուտ կամաւորներու գործածուելու համար։ Նոյնպէս պարշաճ կը սեպեմ ստորեւ կրկնելու այս առթիւ ուղղած երկու հեռագիրներս։
Առաջինը 8 Յունիս ամսաթիւ (Տե՛ս թիւ ??? [անորոշ եւ անկրկնեալ - Վ.Ղ.])։
Երկրորդը 10 Յունիս ամսաթիւ (Տե՛ս թիւ ??? [անորոշ եւ անկրկնեալ - Վ.Ղ.])։
Անկեղծօրէն կը ցաւիմ որ կարելի չեղաւ ինծի աւելի կարեւոր գումարներ դրկել, քանզի Ազգային Հիմնադրամի Հանգանակութիւնը, որուն ձեռնարկեցի եւ զոր Ձերդ Վեհափառութիւնը հաճեցաւ Իր հովանաւորութեան ներքեւ ընդունիլ, դժբախտաբար սպասուած յաջողութիւնը չունեցաւ, մասնաւանդ այն հակամարտ պայքարին հետեւանքով զոր Գահիրէի, Սօֆիայի, Պոսթօնի եւ Ֆրէզնօ-ի Հ.Յ. Դաշնակցականներէն ոմանք այս առթիւ մղեցին։¹⁰⁶ Ինծի կը մնայ խոր ցաւս յայտնել միահամուռ համաձայնութիւնը խանգարող այս աններդաշնակութեան համար, երբ համերաշխութիւնը աւելի քան երբեք անհրաժեշտ է ներկայ քրիտիկ թուլէին, ուր մենք ամէնքս պէտք է աշխատինք մեր ազգային ցանկութեանց յաղթանակին։

* Հեռագրին ճիշդ թուականն է 11 Ապրիլ (Հ.Տ.). 17 Ապրիլը ստացման թուականն է։

Գալով կոտորածներուն, որ մեզ դառնօրէն վշտակրեցին, ըրի ինչ որ ինէ կախում ունէր. ցաւալի է սակայն որ Դաշնակից Պետութիւնները, եւ վերջին պահուն Իփալիա եւս որ պարե-րազմի սկսաւ, ռեւէ ազդեցութիւն չեն կրնար բանեցնել Բ. Դրան մօտ ուր խելայեղութիւնը Կուն կու փայ վանտալութեան ամէնէն ահռելի արարքներուն:

Ձերդ Վեհափառութեան կարարած դիմումները գէթ ունեցան սա արդիւնքը, զոր շար նշանակալից կը գրնենմ, որ պարճառ եղան Դաշնակից երեք Պետութեանց կողմէ Բ. Դրան ուղղուած յայտարարութեան, որուն համաձայն Հայերու դէմ գործադրուած կոտորածներուն համար անհատապէս պարասխանատու կը բռնեն Թուրք կառավարութեան անդամները եւ իրենց գործակաւարները: Արդի հանգամանքներուն մէջ չեմ կարծեր որ կարելի ըլլայ ուրիշ բան մը ընել ռճրագործ ձեռքերը կասեցնելու համար:

Հարկ չեմ զգար ըսել Ձերդ Վեհափառութեան թէ Փարիզ հասնելուս պէս գործի սկսայ: Արդէն Տոքթ. Զավրիէֆի հետ կանխապէս ժամադիր եղած էի. իրմէ ստացայ Ձերդ Վեհափառութեան հաւանութեամբը պարբաստուած ծրագիրը, որուն վրայ պարտաւոր եմ հիմնել իմ բանակցութիւններս: Ըստ այնմ անմիջապէս փեսայ Ռուսական Դեսպանը եւ Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարար Պ. Տէլքասէն, ինչպէս նաեւ ամէնէն ազդեցիկներէն բազմաթիւ քաղաքական անձնաւորութիւններ, ծերակուրականներ եւ երեսփոխաններ: Մասնաւորապէս, առաջին փեսակցութեանցս իսկ, Կիլիկիոյ մասին է որ ամէնէն լուրջ դժուարութեանց հանդիպեցայ: Ինչպէս որ Ձերդ Ս. Օծութիւնը անշուշտ փեղեկացած է, ըլլայ լրագիրներէն, ըլլայ մասնաւոր հրատարակութիւններէ, Ասիական Թուրքիոյ անդամահատ-ման պարագային Ֆրանսացիները իբրեւ բաժին կը պահանջեն Սուրիան՝ Կիլիկիոյ հետ, մինչեւ Տարոս: Կը յենուն սա կէտին վրայ որ Կ. Պոլիսը, Տարփանէլին հետ՝ որուն քաղաքա-կան եւ փնտեսական կարեւորութիւնը կասկածի փակ չէ կ'ըսեն, Ռուսիոյ յարկացուած ըլլալով եւ Միջագետքը Անգլիոյ՝ որ արդէն նուաճած է անիկա, Ֆրանսա չէ կարող գոհանալ Սուրիայով, որ հարուստ երկիր մը չէ. եւ թէ իրեն Կիլիկիան ալ պէտք է: Հարցը այսպէս մէջտեղ դրուած ըլլալով, Ձեր Վեհափառութիւնը կը փեսնէ թէ ինչ եղած է իմ ջանքս այս լեզուն գործածողները համոզելու համար, թէ Ֆրանսա պէտք չէ որ իրեն կցելիք հողամասերուն փարածութիւնը միայն նկատի առնէ, այլ իր շահը կը պահանջէ ընդհակառակը որ Կիլիկիոյ մէկ մասը միայն առնէ, Իսթէնպէրունը եւ ամբողջ ծովածոցը մէջը ըլլալով, եւ մնացեալը Հայոց թողու, ապագայ ինքնավար Հայաստանը չանդամահատելու եւ անիկա կենսունակ ու փեւական ընծայելու համար: Կը յայտնեմ արդարեւ թէ լոկ վեց նահանգներէն բաղկացած ինքնավար Հայաստան մը, առանց Կիլիկիոյ որ Ֆրանսայի ձգուած է, փեւական չի կրնար ըլլալ եւ իր գոյութեան համար անհրաժեշտ է որ ծովուն վրայ դուռ մը ունենայ Կիլիկիոյ դաշտերէն, Մէրսինը նաւահանգիստ ունենալով: Այս մասին մէկէ աւելի փաստեր յառաջ բերի, զոր պարզ նամակի մը մէջ չեմ կրնար արտագրել, բայց զոր Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի գրնէ երկարօրէն պարզուած յիշատակագրի մը մէջ զոր Արտաքին Գործոց Նախարարին յանձնեցի եւ որուն մէկ պատճէնը Տոքթ. Զավրիէֆ Ձեր Վեհափառութեան պիտի յանձնէ Ռուսաստան վերադարձին: Ներուի միայն ինծի ըսել այսօր թէ իմ փաստարկումներս* ճամբայ շինեցին՝ եւ լուրջ նկատողութեան առնուեցան ազդեցիկ բազմաթիւ քաղաքական

անձնաւորութիւններէ, որ իրենց օժանդակութիւնը խոստացան ինծի, եւ թէ այդ փեղեկագիրը զոր, իր խնդրանքին վրայ, պարբաստեցի Պ. Տէլքասէին համար, եւ որուն մէջ Հայկական խնդրոյն բոլոր երեւոյթները պարզեցի, իր յոյժ քաջալերական ընդունելութեան արժանացաւ:

Բաց աստի, կրցայ ապահովել շար մը կարեւորագոյն լրագիրներու աջակցութիւնը, որ ընդունեցան թէ ստուգիւ Ֆրանսայի շահը կը պահանջէ գոհացում փալ Հայոց այս արդար եւ համեստ ցանկութեան, եւ թէ այսպէս փոքր փարածութեամբ հողամասէ մը հրաժարելով, անիկա լայն փոխարինութիւն մը պիտի գրնէ փնտեսական փեսակէտով, եւ ընդհանուր առմամբ ապագայ ինքնավար Հայաստանի մէջ իր ազդեցութեան փեսակէտով:

Կը կարծեմ թէ վերոգրեալ պայմաններուն մէջ այս նախապարբաստական աշխատու-թիւնը հոս կարարած ըլլալով, ուրիշ բան չի մնար բայց եթէ դէպքերուն սպասել, եւ այն ժամուն երբ, Դաշնակիցներու վերջնական յաղթանակէն յետոյ, բանակցութիւնները պիտի սկսին Ասիական Թուրքիոյ բախտը որոշելու համար: Կրնամ հետեւաբար հիմա Անգլիա անցնիլ, հոն եւս մեր դարը պաշտպանելու համար, ինչպէս որ հոս ըրի: Կը յուսամ մեկնիլ այս շաբթուս մէջ. պիտի չթերանամ Ձերդ Վեհափառութիւնը իրազեկ ընելու:

Այս նամակը վերջացնելէ առաջ, պիտի համարձակիմ Ձերդ Ս. Օծութեան ուշադրութիւնը խնդրելու ինչ ինչ անպարեհութեանց վրայ զոր հաստատեցի եւ որ հետեւանքն են այն իրողու-թեան թէ մեր հայրենակիցները փեղ փեղ բանակցութիւններ կը կարարեն, որ սակայն երբեմն յանուն Ձերդ Վեհափառութեան իմ կարարած բանակցութիւններս վրանգելու բնոյթը ունին:

Յաճախ կը պատահի որ մեր հայրենակիցները, անտարակոյս լաւագոյն դիտաւորու-թեամբ ոգեւորուած, բայց որ բնականաբար ծանօթ չեն ինչ մը հանգամանքներու զոր իմ մասիս գաղտնի պահելու պարտաւոր եմ, այնպիսի դիմումներ կ'ընեն եւ լեզու կը գործածեն որ Ազգային դարին շահուն եւ իմ գործածած լեզուիս չի համապատասխաներ:

Կը կարծեմ, հետեւաբար, որ օգտակար պիտի ըլլար, եթէ Ձերդ Վեհափառութիւնը ռեւէ անպարեհութիւն չի փեսներ ատոր մէջ, որ բարեհաճի հրատարակուելու սահմանուած կոնդակ մը դրկել արտասահմանի հայ զանազան գաղութներու Իր ներկայացուցիչ-Առաջ-նորդներուն, մէկ կողմէն անոնց հաղորդելու համար իմ անուանումս իբրեւ Իր լիագոր ներկայացուցիչը, եւ միւս կողմէ հրաւիրելու համար մեր հայրենակիցները որ հրաժարին կարարելէ այնպիսի դիմումներ, որ մեր դարին քաղաքական բնոյթին հետ առնչութիւն ունին, եւ որոնց ինքս միայն պաշտօն եւ հանգամանք ունիմ ձեռնարկելու: Աւելորդ է ըսել որ այս բանը չի կրնար ազդել ի նպաստ մեր դարին կարարուելիք բրօքականտին, որուն՝ իր միջոցներուն չափով՝ ամէն ճշմարիտ Հայու պարտականութիւնն է աշխատիլ, եւ ոչ ալ այն աջակցութեան զոր իմ հայրենակիցներս կրնան անձնապէս ընծայել ինծի եւ զոր միշտ յօժարական պիտի ընդունիմ, կը բաւէ որ իմ վերին հսկողութեանս համակերպին, մեր դարին յաջողութեան համար անհրաժեշտ եղող ուղղութեան միութիւնը երաշխաւորելու նպատակաւ:

Ամենախորին ակնածանքով

Ձերդ Վեհափառութեան

Խոնարհ ծառայ

* Փաստարկութիւն = argument, ըստ Ֆրանսերէն բնագրին:

† Ֆրանսաբանութիւն (out fait du chemin), զոր լաւագոյն պիտի ըլլար թարգմանել «իրենց նպատակին ծառայեցին»:

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Յ. Մօսրիսեան, անդամ Ազգային Պարուիրական

Բնագիրը գրանցելն

Փարիզ, 17 Յունիս 1915

Սիրելի Մօսրիսեան,

Եթէ չկրցայ ատլի կանուխ պարասխանել Ձեր ընթացիկ 9 թուակրին, պարճառը սա է որ մարդիր էի վաղը Լոնպոն մեկնիլ: Բայց Տիկին Նուպար Փաշայէն հեռագիր մը սրացայ, որով կը ծանուցանէ Եգիպտոսէն ճամբայ ելած ըլլալը, եւ չեմ կրնար դիմադրել իրեն ընդ առաջ երթալու եւ Անգլիա չմեկնած՝ միասին երկու երեք օր անցնելու փորձութեան: Ուրեմն Լոնպոն պիտի գամ յառաջիկայ շաբթուան ընթացքին եւ չպիտի թերանամ նախապէս Ձեզի հեռագրելու. պիտի իջնեմ Քլարիճ՝ս Օթել:

Գալով Ձեր երեք Քօմիթէներուն կողմէ քուէարկուած որոշումին, արդարեւ համաձայն է այն հիմներուն, որոնց վրայ բանակցեցայ այսպեղ եւ պիտի բանակցիմ Լոնպոնի մէջ ալ, անմիջապէս որ գամ: Կը կարծեմ թէ, քանի որ մինչեւ այսօր սպասցուցինք, լաւագոյն պիտի ըլլայ որ Լոնպոն գալէս վերջ Ձեզ հետ միասին այդ որոշումը հաղորդենք Պրիթիշ Արմէնիային, որպէսզի կարենանք բերանացի ալ փալ անհրաժեշտ բոլոր բացարրութիւններն ու մանրամասնութիւնները, ինչ որ Քօմիթէն* ի վիճակի պիտի դարձնէ լաւ մը թափանցելու այն ոզիին, որով տրտութեանց կը ներկայացնենք մեր ծրագիրը:

Հանդարտութեամբ կը մեկնիմ Փարիզէն, որովհետեւ ձեռք բերի արդիւնքներ զորս շար գոհացուցիչ կը նկատեմ:

Հաւաքացէք, սիրելի Մօսրիսեան, իմ լաւագոյն զգացումներուս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Պ. Ֆրէտէրիք Մաքլէր

Բնագիրը գրանցելն

Փարիզ, 18 Յունիս 1915

Պարոն Ֆրէտէրիք Մաքլէր

Փարիզ

Պարոն,

Այսօր միայն ինձ ցոյց տուին «Ռըվիւ Էպօմարէր»ի¹⁰⁷ մէջ «Հայկական Ճիզը» վերնագրով Ձեր հրապարակած յօդուածը,¹⁰⁸ զոր ամենաբուն հաճոյքով կարդացի: Պարտք կը համարեմ շնորհակալութիւն յայտնել Ձեզի, որքան իմ հայրենակիցներուս, այնքան նաեւ իմ կողմէս, իբր Ազգային Պարուիրակ Ն. Վ. Կաթողիկոսին, այն բացարրութեանց համար, որոնցմով խօսեր էիք Հայոց վրայ, եւ այն աշակցութեան համար ալ, զոր կը հաճիք ընծայել անոնց արդար ցանկութեանց:

Մասնաւոր շնորհակալութիւն կը յայտնեմ նաեւ Հ. Բարեգործական Ընդի. Միութեան¹⁰⁹ վերաբերող Ձեր տողերուն համար, եւ կը յուսամ թէ այդ Հիմնարկութիւնը, որ ցարդ արդարացուց իր վրայ դրուած յոյսերը, ապագային պիտի կրնայ տակաւին ատլի մեծ ծառայութիւններ մարուցանել Փոքր Ասիոյ մեր հայրենակիցներուն:

Կը խնդրեմ որ ընդունիք, Պարոն, իմ յարգալիր զգացմանցս հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

* Պրիթիշ Արմէնիան:

Տօքթ. Զավրիէֆ առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

[Փարիզ], 21 Յունիս 1915

Վսեմափայլ Տէր,

Մեր բարեկամներուն¹¹⁰ գրելով խնդրեցինք որ ամէն բանավէճ դադրեցնեն եւ վստահ ենք թէ պիտի յաջողինք:

Բացարձակապէս անհրաժեշտ է որ դուք ալ նոյնը ընէք Ձեր կողմէն, որպէսզի ետ կենան կուսակցութեան (Դաշնակցութեան) դէմ ամէն բուռն յարձակումէ: Որովհետեւ, եթէ խնդրոյ առարկայ անձերը շարունակեն յարձակիլ մեր ընկերներուն վրայ, այս վերջինները պիտի բռնադատուին պատասխանելու, եւ այս կերպով բանավէճը պիտի աւելնայ:

Ըստ այնմ, կը խնդրեմ որ ձեռք առնէք անհրաժեշտ միջոցները:

Հաճեցէք ընդունիլ, Վսեմափայլ Տէր, իմ լաւագոյն զգացմանցս հաւաստիքը:

Յ. ԶԱՎՐԻԷՓ*

Ֆրէտէրիք Մաքլէր առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 22 Յունիս 1915

Ձեր Վսեմութիւնը շատ մեծ պատիւ ըրած է ինծի, դրկելով այն շնորհակալութեան երկրորդը, զոր այսօր միայն ստացայ, զիւղագնացութենէ դարձիս:

Տարրական պարտականութիւն մը միայն կատարած էի գրելով այդ համեստ յօդուածը «Հայկական Ճիգ»ին վրայ: Արդարեւ, չեմ կրնար մոռնալ որ ինծի, ինչպէս Ֆրանսայի համար, «Հայագէտ»ը հոմանիշ է «Հայասէր»ին*:

Կարելի չէ Հայոցմով զբաղիլ եւ զանոնք չսիրել:

Այս ուղղութեամբ արդէն հետազօտութեան մը ձեռնարկած եմ Կիլիկիոյ մասին, եւ որովհետեւ կը կարծեմ թէ Ձեր Վսեմութիւնը շատ բացորոշ ծրագիրներ ունի Հայաստանի այդ բաժնին նկատմամբ, ինծի համար շատ հաճելի պիտի ըլլար եթէ կարենայի անգամ մը փեսնուիլ Ձեզի հետ:

Վստահ եմ թէ պատերազմին ելքը նպաստաւոր պիտի ըլլայ Դաշնակիցներուն, եւ բոլորովին մասնաւորաբար Հայոց համար, որոնք այժմէն իսկ կը փեսնեն փրկութեան արշալոյսին ծագումը:

Եւ Հայաստանի ապագային ու երջանկութեան մասին լաւագոյն մաղթանքներով է որ Ձեր Վսեմութենէն կը խնդրեմ ընդունիլ իմ ամենայարգալիր զգացմանցս հաւաստիքը:

Ֆ. ՄԱՔԼԷՐ

* Զավրիէֆ գրած է Ռուսերէն եւ իր քոյրը, Օր. Աննա, Յունիս 21 թուով Փաշային դրկած է Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը:

* Ֆրանսերէն բնագրին մէջ այս «Հայագէտ» եւ «Հայասէր» բառերը Հայերէն գրուած են:

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Համբարձում Առաքելեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 25 Յունիս 1915

«Մշակ» Լրագիր
Թիֆլիս

Ճամբորդութենէ դարձիս սրացայ Ձեր հեռագիրը ի մասին Եգիպտոսի, Ամերիկայի խմբակցութեանց,¹¹¹ որոնք Ձեզ կ’առաջարկեն աջակցիլ իմ ջանքերուս: Պատասխանելով Ձեր հարցման, միշտ պիտի ընդունիմ աջակցութիւնը բոլոր հայրենակիցներուս եւ բոլոր կուսակցութեանց, որոնք, ներկայ վճռական պարագաներուն եւ այս մէկ հապիկ առիթին մէջ միութիւն գոյացնելու անհրաժեշտութեան հանդէպ՝ իրենց օժանդակութիւնը պիտի նուիրեն ինձի, մեր դարին յաջողութեան համար:

ՆՈՒՊԱՐ

Եագուպ Արթին Փաշա առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Գահիրէ, 27 Յունիս 1915

Սիրելի Փաշա,
Կը ցաւիմ որ Տիկին Մառին* չկրցայ տեսնել Մարսէլի մէջ: 20ին ժամանեց, եւ մենք սրիպուած էինք մեկնելու առփուան ժամը 8ին. յետոյ ժամը 10ին մնաց, ու վերջապէս մեկնեցանք կէսօրէ ետք ժամը 5ին: Չորս օր եւ հինգ ժամուան լաւ ճամբորդութիւն մը ըրինք, եւ 25ին հասայ Գահիրէ: Կինս ապաքինած գրայ իր սրտի տկարութենէն, որ Փարիզ եղած միջոցիս անհանգստութիւն կը պատճառէր ինձի: Փառք Աստուծոյ, հիմա լաւ է:
Երէկ իրիկուն տեսայ Պատուելին†, որ այստեղ կը մնայ պատերազմական նախարարութեան հրահանգով: Կը յուսայ որ Տարտանէլ գրաւուի դէպի Օգոստոս ամսուն: Ապահովութեամբ կը խօսի Կիլիկիոյ դէմ տեղի ունենալիք գործողութեան մը մասին, որուն ընթացքին ինք ալ պիտի ընկերանայ արշաւախումբին: Ըստ իրեն՝ Զէյթունէն առնուած լուրերը լաւ էին մինչեւ շաբաթ մը առաջ. Թուրքերը երկու անգամ ետ մղուեր են եւ այսօր այլեւս չեն փորձեր յարձակում գործել. արդէն յարձակող ոյժերը գրեթէ ոչնչացեր են:¹¹²
Կ’ըսէ նաեւ թէ մինչդեռ Անգլիացիք Կիլիկիա պիտի երթան, Ֆրանսացիք ալ Սուրիա պիտի մտնեն եւ թերեւս Իսրայացիք ալ Արալիս:
Խարբերդի մասին իր ունեցած վերջին տեղեկութիւնները կը հասնին մինչեւ Մայիս 25. մինչեւ այդ թուականը ամէն բան լաւ կ’ընթանայ եղեր այդ կողմերը:¹¹³ Հաւաստեց թէ Քիւր-տերուն եւ Հայոց միջեւ համերաշխութիւնը կը շարունակուի, կառավարութիւնն ալ կը շարունակէ գողնալ ու թալանել, սակայն այդ շրջանին մէջ սպանութիւններ կամ ջարդեր չկան: Պատուելին կը յուսայ Տիարպէքիր երթալ դէպի Սեպտեմբեր ամսուն:
Զարմանալի է իր լաւատեսութիւնը:
Ձեզի ծանուցագիր մը դրկեց արագ ճամբով. անշուշտ ստացաք: Կ’ըսէ փակաւին որ Ձեր առաքելութիւնը, թէեւ դժուարին է, բայց յուսալի է որ անպտուղ չմնայ Անգլիոյ մէջ, թէ մեզի համար լոյսը այնտեղէն պիտի ծագի՝ Կիլիկիոյ պատճառաւ: Ըստ իրեն՝ Իզմիր կորսուած է Յոյներուն համար եւ պիտի ենթարկուի Իսրայական ազդեցութեան:
Իմացայ որ Նեղոսի Պատուանշանին Մեծ Ժապաւէնը փրուած է Ձեզի:¹¹⁴ Շնորհաւորութիւններ:

Ձերդ սրտանց

ԵԱԳՈՒՊ ԱՐԹԻՆ ՓԱՇԱ

* Տիկին Նուպար Փաշա:
† Պատուելի Թովմաս Մկրտիչեան, որ Անգլիական զինուորական իշխանութեանց ծառայութեան մէջ կը գործուէր:

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվոլսքիի հետ
 րեսակցության

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 28 Յունիս 1915

Իրեն ըսի թէ եկած եմ վերջնականապէս հրաժեշտ առնելու, որովհետեւ Լոնպոն պիտի մեկնիմ։ Ճամբորդութիւնս յեպածգուած էր նախ անոր համար որ Զուիցերիա գացեր էի կինս րեսնելու, եւ յետոյ, կ'ուզէի Լոնպոն երթալէս առաջ գիտնալ թէ իմ յիշարակագիրս ի՞նչ ազդեցութիւն թողած է Պ. Տէլքասէի վրայ։ Հիմա, Պ. Ժօնարի միջոցաւ, որ խոստացած էր այդ մասին հարցափորձել Նախարարը, գիտեմ թէ այդ րպաւորութիւնը իմ յուսացածէս ալ լաւ եղած է։ Իրեն յիշարակեցի Պ. Տէլքասէի պարասխանը, այնպէս ինչպէս ինծի հաղորդած էր Պ. Ժօնար։

Տեսնելով որ այս պարասխանը հաճոյք կը պարճառէ Պ. Իզվոլսքիի, իրեն ըսի որ լաւագոյն կերպով մը ապացուցանելու համար թէ իմ բանակցութեանցս միջոցին հաւարարիմ մնացած եմ Բէթրօկրապի մէջ Տոքթ. Զավրիէֆի հետ գծուած ծրագրին, որուն մէկ պարճէնը իրեն յանձնած էի իմ բանակցութեանցս սկիզբը, կը խորհիմ Պ. Սագօնօֆի հասցնել, անշուշտ մրերմական հանգամանքով, Պ. Տէլքասէի րուած յիշարակագրէս օրինակ մը, բացարական նամակով մը զոր պարրասրած եմ այդ նպարակով, եւ որուն պարճէնը կցուած է այս արձանագրութեան։¹¹⁵ Նամակին կ'ընկերանայ նաեւ հարուած մը, որ կը վերաբերի Պաղրապի Երկաթուղիի վերջնակայարանի խնդրին, որուն նկարմամբ, պարշաճութեան պարճառաւ, շար համառօտ անցած էի յիշարակագրիս մէջ, թէեւ զայն բերանացի պարգած էի Նախարարին։

Պ. Իզվոլսքի համաձայն մնաց ինծի, շնորհակալութիւն յայտնեց, եւ փութկոտութեամբ հաւանեցաւ յիշարակագիրն ու նամակը հասցնել Պ. Սագօնօֆի։

Յետոյ ինծի րուաւ յանձնարարական նամակ մը, ուղղուած Լոնպոնի Ռուս դեսպան Կոմս Պէքէնպօրֆի։

Ինչպէս միշտ, Պ. Իզվոլսքի շար քիչ խօսեցաւ, բայց ինծի այնպէս թուեցաւ որ հաճոյալի զարմացմամբ մը րեղեկացաւ Կիլիկիոյ վերաբերող իմ բանակցութեանցս սրացած դարձուածքին։

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Իզվոլսքի, Ռուսական դեսպան Փարիզի

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 27 Յունիս 1915

Պարոն Դեսպան,

Պարիւր ունիմ ներփակ Ձեր Վսեմութեան դրկելու, մրերմական հանգամանքով, պարճէնը այն յիշարակագրիս, զոր, իր խնդրանքին վրայ, մարուցի Պ. Տէլքասէի։

Ձեր Վսեմութիւնը պիտի րեսնէ թէ անկեա խմբագրուած է յարկապէս [Ֆրանսական] Հանրապետութեան կառավարութեան համար, համաձայն Բէթրօկրապի ծրագրին, այնպէս՝ ինչպէս սահմանուած է այն նամակին մէջ, զոր Տոքթ. Զավրիէֆ Մայիսի սկիզբը յանձնեց Լոնպոնի Ռուսական Վսեմ. Դեսպանին, եւ որուն պարճէնը սրացաւ նաեւ Ձեր Վսեմութիւնը։

Ամէնէն աւելի Կիլիկիոյ նկարմամբ է որ դժուարութեանց հանդիպեցայ Ֆրանսայի քաղաքական անձնաւորութեանց մօտ, որոնք կը յայտարարեն թէ Թրքական կայսրութեան անդամահարման պարագային Ռուսիոյ խոստացուած ըլլալով Կ. Պոլիսն ու Նեղուցները, որոնց կարեւորութիւնը կարելի չէ ուրանալ, եւ թէ միւս կողմէ Միջագետքի հարուստ դաշտերը Անգլիոյ սահմանուած ըլլալուն, Ֆրանսա չի կրնար գոհանալ մի միայն Սուրիայով, առանց Կիլիկիոյ։ Նոյնիսկ Զէ ր'Օրսէի դիւաններուն մէջ հաւաստեցին ինծի թէ [Ռուսիոյ] Կայսերական կառավարութիւնը իր հաւանութիւնը րուած է այդ մասին։

Հետեւաբար, լոկ Հայկական րեսակէտով պաշտպանեցի խնդիրը, ջանալով ի յայտ բերել այն անպարեհութիւնները, որոնք ապագային կրնային ծագիլ Ֆրանսայի համար, եթէ կցեր Կիլիկիան, կամ եթէ ապագայ ինքնավար Հայաստանը մեկուսացուէր՝ լոկ վեց վիլայէթներուն մէջ սահմանափակուելով եւ զրկուելով Միջերկրականի վրայ բացուող ո՛րեւէ ազար ելքէ։ Առաւելապէս րնրեսական փաստարկութիւններ կիրարկեցի, ինչպէս մէկ կողմէ այն դժուարութիւնները զորս Հայաստանի եւ [Միջերկրական] Ծովուն միջեւ գոյանալիք Ֆրանսական Կիլիկիա մը պիտի յարուցանէր թէ՛ Ռուս վաճառականութեան առջեւ եւ թէ Պաղրապի Երկաթուղիին ճամբով Անգլիական հաղորդակցութեանց դէմ, ու միւս կողմէ ալ այն ազդեցութիւնը, զոր Ֆրանսա կրնայ րարածել Դաշնակիցներու հաւաքական թեւարկութեան ենթարկուած ինքնավար Հայաստանի մը մէջ,- մինչդեռ Կիլիկիոյ կցման պարագային պէտք է հրաժարի անկէ։

Շարերը այն ամենակարեւոր քաղաքական անձնաւորութեանց, որոնց հետ րեսնուեցայ, եւ որոնք կուսակից էին Կիլիկիոյ Սուրիոյ միացման, ըմբռնեցին մեր կողմէ առաջարկուած լուծման առաւելութիւնները եւ ինծի խոստացան իրենց աջակցութիւնը։ Կը յուսամ թէ ուրիշ շարեր ալ անոնց պիտի հետեւին այն օրը, ուր արօնուինք իրենց ապահովութիւն րալու թէ այդ լուծումը Կայսերական կառավարութեան հաւանութիւնը կը վայելէ։

Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն Դեսպան, իմ ամենաբարձր մեծարանացս նորագոյն հաւաստիքը։

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

ՊԱՐՏԱՏԻ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻԻՆ ՎԵՐՋՆԱԿԱՅԱՐԱՆԸ

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, Յունիս 1915

Ներկայ պատերազմին փոքրագոյն արդիւնքներէն մէկը չպիտի ըլլայ, Ասիական Թուրքիոյ մէջ, Գերմանական ազդեցութենէն փրկութիւնը Պաղպարի Երկաթուղիին եւ անոր հետ կապուած ամբողջ երկրամասին, որուն մէջ կը գտնուի նաեւ Կիլիկիա: Այսուհետեւ այդ գիծը կարելի պիտի ըլլայ օգտագործել Դաշնակից Տէրութեանց շահերուն համար ամենանպաս-
տաւոր կերպով, եւ քարակոյս չկայ թէ անոր մասին համաձայնութիւն մը պիտի գոյանայ իրենց միջեւ: Գիծը մասնաւոր կարեւորութիւն մը ունի Անգլիոյ համար, այն պարճառաւ որ այս երկաթուղին, Գերմանական ազդեցութենէն ազատելով, Հնդկաստանի հետ հաղորդակ-
ցութեան ամէնէն արագ ճամբան կը դառնայ հիմա: Անգլիա ուրեմն բոլորովին մասնաւոր շահ մը պիտի ունենայ որպէսզի այս ճամբան օժտուի մշտապէս բաց վերջնակայարանով մը, որ ամէն ժամանակ ազատ անցք մը ապահովէ իր երթեւեկին: Տարակոյս չկայ թէ այս մտա-
հոգութիւնը մէկն է այն պարճառներէն, որոնց հետեւանքով Անգլիոյ կարգ մը շրջանակները երկիւղով կը դիտեն Ալէքսանդրէթի Ֆրանսայի սահմանուիլը:
Բայց այս երկիւղները այլեւս գոյութեան իրաւունք չպիտի ունենան եթէ, անկախաբար Ալէքսանդրէթի վերջնակայարանէն, կարելի ըլլայ ստեղծել ուրիշ վերջնակայարան մը, Միջերկրականի մէկ չէզոք նաւահանգիստին մէջ, որ ամէն ժամանակ անարգել անցք մը ապահովէ Անգլիական երթեւեկին: Տարակոյս չկայ որ կարելի պիտի ըլլայ այս նպատակին հասնիլ՝ եթէ ինքնավար Հայաստանը ազատ ելք մը ունենայ ծովուն վրայ, Մերսինի եւ կամ Այասի նաւահանգիստով, ուրկէ կրնայ մեկնիլ երկաթուղիի ճիւղաւորում մը որ, Կ. Պոլսոյ եւ Ալէքսանդրէթի հետ, Պաղպարի գիծին արեւմտեան վերջնակայարաններէն մէկը պիտի դառնայ:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվոլսքի առ Կոմս Պէնքէնպօրֆ, Ռուսական դեսպան Լոնտոնի

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 28 Յունիս 1915

Ն. Վսեմութիւն Կոմս Պէնքէնպօրֆ
Դեսպան Ռուսիոյ
Լոնտոն

Միտելի բարեկամ,
Կը համարձակիմ Ձեր սիրալիր ընդունելութեան յանձնարարել Պօղոս Նուպար Փաշան, որ Լոնտոն կը մեկնի, Կաթողիկոսին ներկայացուցչի հանգամանքով, Հայկական խնդրով զբաղելու համար:
Ձերդ ջերմապէս անձնուէր

ԻԶՎՈԼՍԷԻ

Սըր Հ. Օսթէն Լի առ Սըր Արթըր Նիքոլսոն, խորհրդական Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան

Ինագիլը անգլիէն

Փարիզ, 28 Յունիս 1915

Սիրելի Սըր Արթըր,
Այս նամակը Ձեզի պիտի յանձնէ Պօղոս Նուպար Փաշա, որուն անուան լաւ ծանօթ պէտք է ըլլաք, եւ որ ուրախ պիտի ըլլար Ձեզի հետ մէկ քանի վայրկեանի տեսակցութիւն մը ունենալով ի մասին Հայաստանի գործերուն եւ Հայ ժողովուրդին, որուն յայտնի ներկայացուցիչն է:

Ձերդ անկեղծօրէն

Հ. ՕՍԹԷՆ ԼԻ

Սըր Օսթէն Լի առ Լորտ Պրայս

Ինագիլը անգլիէն

Փարիզ, 28 Յունիս 1915

Սիրելի Լորտ Պրայս,
Այս նամակը Ձեզի պիտի յանձնէ Պօղոս Նուպար Փաշա, որուն անունը պէտք է լաւ ծանօթ ըլլայ Ձեզի, իբր Նուպար Փաշայի որդին: Այժմ ներկայացուցիչն է Հայ ժողովուրդին, եւ Լոնսդոն կու գայ իրենց գործերուն եւ Հայկական խնդրին ապագայ կարգադրութեան համար: Եթէ կարենաք մէկ քանի վայրկեան տրամադրել իրեն, մեծապէս երախտապարտ պիտի մնայ Ձեզի:

Ձերդ անկեղծօրէն

Հ. ՕՍԹԷՆ ԼԻ

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Համբարձում Առաքելան

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 28 Յունիս 1915

Սիրելի Առաքելան,

Քանի մը օր բացակայ մնացի եւ կը գրնուէի Ժընէվ, ու երէկ առփու միայն, վերադարձիս, սրացայ Ձեր ընթացիկ 16 թուակիր հետեւեալ հեռագիրը.

«Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի Հնչակեաններն ու Ռամկավարները մեզի կը ծանուցանեն թէ Ձեզ հետ միացած են, համերաշխութեամբ գործելու համար ի նպաստ Հայկական դարին: Կ’առաջարկեն որ «Մշակ» ալ միանայ իրենց: Խնդրեմ, հաւաստելիք ստուգութիւնը»:¹¹⁶

Որչափ որ կրցայ հասկնալ, ուզած էք ինծի ծանուցանել թէ վերոյիշեալ երկու կուսակցութիւնները համաձայնած են աջակցութիւնսին նուիրելու ինծի, իրենց միջոցներուն ներած չափով:

Պէտք չունիմ Ձեզի բացատրելու թէ իմ փափուկ եւ դժուարին պաշտօնիս կարարման մէջ, հաճոյքով կ’ընդունիմ ամէն օգտակար եւ անշահախնդիր աշխատակցութիւն, առանց ո՛րեւէ խտրութիւն դնելու կուսակցութեանց կամ քաղաքական հոսանքներու մէջ:

Միւս կողմէ, կը փափաքիմ որ ներկայ պարագաներուն մէջ, ուր մեր խեղճ ազգին ճակարագիրը պիտի վճռուի, բոլոր կուսակցութիւններն ու հոսանքները միանան նոյն միակ նպատակին շուրջ:

Ուրեմն Ձեր թերթին օժանդակութիւնը եւ Ձեր անձնական աշխատակցութիւնը ինծի համար այնքան թանկագին են, որքան ո՛րեւէ կուսակցութեան աջակցութիւնը:

Այս պարճառաւ Ձեզի հեռագրեցի հետեւեալը.

«Մշակ, Թիֆլիս.- Ճամբորդութենէ դարձիս սրացայ Ձեր հեռագիրը ի մասին Եգիպտոսի, Ամերիկայի խմբակցութեանց, որոնք Ձեզ կ’առաջարկեն աջակցիլ իմ ջանքերուս: Պարասխանելով Ձեր հարցման, միշտ պիտի ընդունիմ աջակցութիւնը բոլոր հայրենակիցներուս եւ բոլոր կուսակցութեանց, որոնք, ներկայ վճռական պարագաներուն եւ այս մէկ հարիկ առիթին մէջ միութիւն գոյացնելու անհրաժեշտութեան հանդէպ՝ իրենց օժանդակութիւնը պիտի նուիրեն ինծի, մեր դարին յաջողութեան համար»:

Զոր կը հաստատեմ:

Խնդրեմ, սիրելի Առաքելան, ընդունեցէք իմ լաւագոյն զգացումներս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Բիւզանդ Մասրաֆ

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 29 Յունիս 1915

Սիրելի Մասրաֆ,

Սրացայ Ձեր ընթացիկ 12 թուակիրը, որ խաչածեւեց նոյն օրը Ձեզի ուղղած նամակս:

Ինչպէս արդէն նախապէս գրեր էի Ձեզի, շնորհապարտ պիտի մնամ որ, եթէ կարելի է, ամէն ամսու վերջը մեր Ազգային հանգանակութեան մէկ հաշուեցոյցը դրկէք ինծի, որովհետեւ միշտ պէտք (պիտի) ունենամ գիտնալու թէ ի՞նչ գումարներ փրամադրելի են, ըստ այնմ գործածելու զանոնք:

Հարկ չկայ ըսելու թէ այդ հաշուեցոյցը կրկնել պէտք չէ, եթէ ամսուան ընթացքին ո՛րեւէ փոփոխութիւն չէ եղած: Այդ պարագային՝ պարզապէս ինծի լուր փաք թէ գումարները նոյնը կը մնան:

Շահագրգռութեամբ կարդացի «Բրօկրէ Էժիբսիէն»ի յօդուածը, ինչպէս նաեւ նամակը¹¹⁷ զոր ուղղեր էիք Համալսարանի Ձեր հին ընկերներէն մէկուն, եւ անկեղծօրէն շնորհակալութիւն կը յայտնեմ այն դիմումներուն մասին, զորս կ’ընէք Ձեր Իրաւացի բարեկամներուն մօտ, մեր դարին բրօքականքին համար:

Ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ, անհանգիստ ըլլալու պատճառ մը չունիք, որովհետեւ մեր ծրագրին գլխաւոր կէտերէն մէկը կը կազմէ, եւ իմ պաշտօնական դիմումներուս մէջ Կիլիկիոյ դարը միշտ միացուցած եմ վեց վիլայէթներու դարին: Պարճառներ ունիմ յուսալու թէ այս փեսակէտով գոհացուցիչ արդիւնք մը ձեռք պիտի բերեմ:

Շնորհակալ եմ նաեւ Իրաւական ժողովուրդը մեր դարին նկատմամբ շահագրգռելու Ձեր առաջարկին համար:

Կրնաք աշխարհիլ համաձայն մեր ծրագրին որ, իր գլխաւոր գիծերուն մէջ, կը հետապնդէ վեց վիլայէթներու եւ Կիլիկիոյ ինքնավարութիւնը, Դաշնակից Տէրութեանց թելարկութեան փակ:

Բարի եղէք զիս փեղեակ պահելու Իրալիոյ հանրային կարծիքին եւ Ձեր բրօքականքին արդիւնքին նկատմամբ:

Ընդունեցէք, սիրելի Մասրաֆ, իմ լաւագոյն զգացումներս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

«Մշակ» լրագրի խմբագիր Պ. Համբարձում Առաքելեան առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Թիֆլիս, 16/29 Յունիս 1915

Ն. Վսեմութին
Պօղոս Փաշա Նուպար
Փարիզ

Վսեմափայլ Տէր,

Այսօր կը մեկնիմ Վան եւ Մանազկերպ, Ռուսական բանակին բաժնելու համար այն ընծաները, զորս փուած է Ռուս Քաղաքներու Դաշնակցութիւնը։ Մեկնելէ առաջ պարտք կը համարեմ Ձեզի գրել եւ քանի մը փեղեկութիւններ փալ իրերու ներկայ կացութեան մասին։

Ստացած եմ Ձեր Մարտ 20 թուակիր նամակը, ինչպէս նաեւ հեռագիրները։ Երկու օր առաջ ստացայ նաեւ Ձեր հեռագրական պատասխանը իմ վերջին հեռագրիս։

Այդ ժամանակամիջոցին ընթացքին երկու անգամ Էջմիածին եղայ եւ երկար քննակցութիւններ ունեցայ Ն. Վեհափառութիւն Կաթողիկոսին հետ։ Բոլոր անցուդարձերը ինձ յայտնելէ վերջ, ինձ զգացուց թէ շատ գոհ պիտի մնայ եթէ Ձեզի հաղորդեմ վերջին անցքերը։

Վսեմափայլ Տէր, անշուշտ Ձեզի յայտնի է թէ Թիֆլիսի *Հայկական Բիւրօն*, իբր թէ «Ազգային», իրականութեան մէջ, ազգային դիմակի փակ, *Դաշնակցական* բիւրօ մըն է։ Լաւագոյն կերպով մը խաբելու համար Հայ ազգը, կը յաւակնի թէ Կաթողիկոսին հովանաւորութեան փակ կը գտնուի, մինչդեռ Ն. Վեհափառութիւնը երբեք իր հովանաւորութիւնը չէ շնորհած անոր։ Ն. Վեհափառութիւնը լոկ կը համակերպի անոր գոյութեան։ Բիւրօն յաճախ դիմումներ կ'ընէ, որոնք հակառակ են Ձեր եւ Ն. Վեհափառութեան ըրածներուն եւ եթէ Ն. Վեհափառութիւնը չ'ուզեր բացորոշապէս ժխտել զանոնք, պարճառը սա է որ չի փափաքիր վէճի* փեղի փալ։ Այս Բիւրօն է որ երկու փարի առաջ, Դաշնակցութեան պետերէն *Տոքթ. Զավրիէֆի փեղեկագիրներուն վրայ*, Էնթրիկներ գործեց թէ Կ. Պոլսոյ Պարբիարքին եւ թէ Ն. Վեհափառութեան մօտ, Ձեզ հեռացնելու համար Ն. Վեհափառութեան ներկայացուցչի պաշտօնէն։ Կաթողիկոսը ինձ ցոյց փուաւ Զաւէն Պարբիարքի նամակը, ուր կարդացի հետեւեալ բառերը. «Թիֆլիսի Բիւրօ-ին նախագահ Պ. Արութինօֆէն ստացանք այլանդակ բողոք մը, այսինքն թէ՛ աշխարհի Նուպար Փաշան հեռացնել Հայկական խնդրին մէջ Ձեր Վեհափառութեան ներկայացուցչի պաշտօնէն»։ Բայց դուք գիտէք, Վսեմափայլ Տէր, թէ Կաթողիկոսը, այն արեւն, իրենց նպատակէն վրիպեցուց այս Էնթրիկները։ Եւ ահա Թիֆլիսի Բիւրօն, երկրորդ անգամ ըլլալով, ու դարձեալ Տոքթ. Զավրիէֆի թելադրութեանց վրայ,- որ ամէն գնով կը ջանայ պաշտօնապէս Ձեզի օգնական կամ յաջորդ անուանուիլ,- վերջերս Ն. Վեհափառութեան դիմած է նամակով մը, խնդրելով «որ բարեհաճի ՊՊ. Զավրիէֆը եւ Ղուկասօֆը Նուպար Փաշայի օգնական անուանել Հայկական հարցին պաշտպանութեան

համար»։ Կաթողիկոսը բացորոշապէս մերժած է, պատասխանելով թէ Նուպար Փաշա իրմէ օգնականներ չէ խնդրած եւ պէտք ալ չունի, քանի որ Ազգ. Պարտիքականութիւնը կազմուած է անդամներէ,-* Իւթիւճեան, Մօսփիչեան, Արթին Փաշա։ Բայց Բիւրօն չէ յուսահափած։ Յաջողած է համոզել Տումայի անդամ Պ. Բաբաջանօֆը թէ մեծ վրանգ առաջ կու գայ, եթէ Նուպար Փաշա անգործ մնայ Գահիրէ, եւ թէ պէտք է ազդել Կաթողիկոսին վրայ որպէսզի վերոյիշեալ երկու պարոնները օգնական եւ ներկայացուցիչ անուանէ։ Եւ ահա Բաբաջանօֆ Էջմիածին կ'երթայ ու կը խնդրէ Ն. Վեհափառութենէն որ բարեհաճի ընթացք փալ Բիւրօ-ին բաղձանքին եւ Կոնդակով մը անուանել Զավրիէֆն ու Ղուկասօֆը։ Ն. Վեհափառութիւնը որոշ ու բացարձակ կերպով կը մերժէ, ըսելով թէ «Նուպար Փաշային օգնականներ փալը պիտի նշանակէր թէ ես գոհ չեմ իր գործունէութենէն, մինչդեռ շատ գոհ եմ, եւ եթէ Նուպար Փաշա Եզիպարոս մնացած է, պարճառը սա է որ ժամանակը փակաւին պատեհ չէր գործելու համար, եւ արդէն մեկնած է Փարիզ»։ Բաբաջանօֆը շատ դժգոհ մնացած է։ Ի վերջոյ, խնդրած է զէթ հեռագրել Ձեզ սա բառերը. «Կ'ըսուի թէ Զավրիէֆ եւ Ղուկասօֆ մեկնած են արդէն Ձեզ փեսնելու համար»։

Կը կարծէ՛ք, Վսեմափայլ Տէր, որ Թիֆլիսի ինքնակոչ «Ազգային» Բիւրօն յուսահափած ըլլայ։ Ոչ։ Զավրիէֆի կողմէ Լոնքոնէն հեռագիր ստացուած ըլլալով թէ ամէն գնով պէտք է որ ինք եւ Ղուկասօֆ ներկայացուցիչ անուանուին, Բիւրօն իր կողմէ այս երկու պարոնները անուանած է իբր իր ներկայացուցիչները, եւ այս անուանումը ծանուցած է Ն. Վեհափառութեան եւ Լոնքոնի Ռուսական Դեսպանին։ Եւ ասիկա՛ Ն. Վեհափառութեան որոշ ու բացարձակ մերժումէն ետք։ Ն. Վեհափառութիւնը հարցուց ինձ. «Այս բանը ցոյց մը չէ՞ ինձ դէմ» եւ թէ «ի՛նչ պէտք է ընել»։ Պատասխանեցի. «Պէտք է գրել Նուպար Փաշայի որ բնաւ իբր ներկայացուցիչ չճանչնայ այս երկու պարոնները»։ Կաթողիկոսը քանի մը վայրկեան մտածելէ վերջ, պատասխանեց ինձի. «Նուպար Փաշա ինքն իսկ միջոցը պիտի գտնէ զանոնք հեռացնելու, ցորչափ այս անուանման մասին ո՛րեւէ զեկոյց չէ ստացած ինձմէ»։

Վսեմափայլ Տէր, զիտեմ թէ դուք լաւ գաղափար մը ունիք Տոքթ. Զավրիէֆի մասին։ Զգուշացէ՛ք։ Առաջնակարգ Էնթրիկան մըն է որ, ինչպէս արդէն բոլոր Դաշնակցականները, կրնայ ամբողջ Հայ ազգը զոհել Դաշնակցական Կուսակցութեան շահերուն։ Իր թելադրութեան վրայ է որ Կուսակցութեան Թիֆլիսի օրկանը, «Հորիզոն», հրապարակեց խմբագրական յօդուած մը, որ կ'ըսէր թէ «Նուպար Փաշա պէտք է ենթարկուի Ազգային Բիւրօ-ին, որուն ձեռքը կը գտնուի մեր դատին բարձր վարչութիւնը»։ Պատասխանեցի «Մշակ»ի մէջ. «Թիֆլիսի Բիւրօն չի կրնար ազգային նկատուիլ, քանի որ Հայ ազգին կողմէ չէ ընտրուած, պաշտօնապէս չէ ճանչցուած Կաթողիկոսին կողմէ եւ Ն. Վեհափառութեան պաշտպանութիւնը (հովանաւորութիւնը) չի վայելեր՝ ինչպէս կը յաւակնի։ Հետեւաբար Նուպար Փաշա ալ չի կրնար ճանչնալ այս քեսակ Բիւրօ մը եւ անոր հրամաններուն ենթարկուիլ»։

Գալով Պ. Ղուկասօֆի, բարի եւ ուղիղ մարդ մըն է, բայց եթէ Բիւրօն զայն Զավրիէֆի կողքին դրած է, պարզապէս այս վերջինը ընդունիլ փալու համար է, քանի որ Ղուկասօֆ բազմազբաղ մարդ մը ըլլալով, բնականաբար լոկ անուանական օգնական մը պիտի ըլլար Ձեզի։

Կը յիշատակեմ իրողութիւն մը, որպէսզի կարենաք գաղափար մը կազմել Բիւրօ-ի մասին։ Բիւրօն միշտ կը պոռպոռայ թէ ինք կողմնակալ չէ, սակայն երբեք չուզեց ընդունիլ Հնչակեան

* Բնագրին մէջ, սխալմամբ, «defaillance» [անյաջողութիւն – Վ.Ղ.] բառը գործածուած է։ Արդէն Պ. Առաքելեան կը գրէ շատ գէշ Ֆրանսերէնով մը։

* Կը թարգմանենք բառացի կերպով։

կամաւորները, ամէն անգամուն առարկութիւն մը յարուցանելով: Արոր վրայ, Հնչակեաններն ալ դիմեցին Ռուս սպայակոյրին, որ արօնեց զիրենք Հնչակեան կամաւորներու խումբ մը կազմել, Ռուսական բանակին մաս կազմող Հայ սպայի մը, Ճանբուլաթօֆի հրամանաւարութեամբ: Եւ որովհետեւ Բիւրօն ոչ մէկ դրամական օգնութիւն կ'ընէ այս խումբին, Ռուս կառավարութիւնը եւ Ամերիկայի Հայերը նիւթապէս կ'օժանդակեն անոնց, վերջինները Կաթողիկոսին միջոցաւ:¹¹⁸

Զեզ դէմ այս րեսակ ընթացք ունեցող այդ Բիւրօ-ին 10,000 Բուլլի դրկելով, բարոյական ապրակ մը րուած եղաք անոր: Դաշնակցականները Ազգային Պաշտպանութեան Հիմնադրամի Զեր հանգանակութեան դէմ յայտարարութիւններ կը հրապարակեն, բայց դուք այդ Հիմնադրամէն գումար մը կը դրկէք անոնց:

Հնչակեանները յայտարարեցին թէ Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի մէջ համաձայնութիւն մը գոյացուցած են Ռամկավարներուն եւ Զեզ հետ, ձեռք ձեռքի գործելու համար Հայկական խնդրին մէջ: Ամերիկայի մէջ՝ Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիտէ մը հաստատած են, նախագահութեամբ Առաջնորդին: Հետեւաբար ինձ առաջարկեցին որ «Մշակականներն» ալ իրենց միանան եւ յայտարարութիւն մը հրապարակելով ծանուցանենք թէ Հնչակեանները, Ռամկավարները, Մշակականները համերաշխ ու միացած են եւ թէ Նուպար Փաշան ալ համերաշխ է իրենց հետ (Ազգային Պաշտպանութեան խնդրին մէջ):

Չուզեցի այս առաջարկութիւնը ընդունիլ, առանց նախապէս Զեզի գրելու եւ Զեր կարծիքը զիտնալու: Զեզի հեռագիր մը դրկեցի, բայց Զեր պատասխանը զիս չգոհացուց, որովհետեւ իմ զիտնալ ուզածս ան էր թէ արդեօք կա՞յ համաձայնութիւն մը, հոգ չէ թէ բարոյական, Ռամկավարներու, Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան եւ Հնչակեաններու միջեւ, եւ թէ դուք Զեր հաւանութիւնը րուած էք: Կը խնդրեմ որ գրէք աւելի որոշակի եւ մտերմաբար:

Թէեւ [Ռուսաստանի] Նախարարաց Խորհուրդը նախորդ րարի որոշած էր արօնել որ պատերազմէն վերջ Բարեգործական Միութեան մասնաճիւղեր բացուին, բայց այս որոշումը րրուած էր Թուրքիոյ հետ պատերազմի յայտարարութենէն առաջ, հետեւաբար կը յուսամ որ Խորհուրդը հիմա արօնէ մասնաճիւղերու բացումը: Վանէն վերադարձիս նոր աղերսագրով մը դիմում պիտի ընեմ Նախարարաց Խորհուրդին: Բարեգործական Միութիւնը մեծ դեր մը ունի խաղալիք Հայաստանի մէջ, մանաւանդ հիմա:

Խնդրեմ, Վսեմափայլ Տէր, ընդունեցէք իմ ամենաբարձր մեծարանացս հաւաստիքը: Զերդ անձնուէր

Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

Մութաֆօֆ եւ Արմենակ Կանսարական առ Պողոս Փաշա Նուպար

Բնագիրը գրանւելն

Աղեքսանդրիա, 30 Յունիս 1915

Պողոս Փաշա Նուպար
12 Ավրնիւ Թրօքարէրօ
Փարիզ

Յուսահաւ րացութիւն. ընդհանուր հարստահարութիւններ Կիլիկիոյ մէջ: Զէյթուն, Տէօրթ-Եօլ, Հասան Պէյլի քանդուած, անոնց բնակիչները խմբովին րարագրուած Մուսուլ, [Տէր] Զօր, Գօնիա եւ րեղերնին Մակեդոնացի մուհաճիրներ դրուած: Արանա, Այնթապ, Սիս, Հաճըն՝ վերահաս ջարդերու սպառնալիքին րակ, բացի մէկ քանի խումբերէ, որոնք կը դիմադրեն մեկուսի դիրքերու վրայ: Հետապնդուած նպարակն է կարարեալ բնաջնջում հայ րարրին: Այս բոլոր րեղեկութիւնները կը բղխին երէկ հասած պաշտօնական անձնաւորութիւններէ, որոնք այս իրողութիւնները կը վերագրեն Հայոց գործօն համակրութեան դէպի Դաշնակիցները: Անսահման յուզում այսրեղ: Բացարձակ պէրք Դաշնակիցներու անմիջական զինուորական գործողութեան, հայ կամաւորներու օժանդակութեամբ: Յարկապէս կը խնդրենք ըստ այնմ գործել, մեզ հեռագրելով Զեր հրահանգները:

ՄՈՒԹԱՖՕՖ, ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

Արձանագրություն Պօրոս Նուպար Փաշայի՝ Լորդ Պրայսի Հեպ տեսակցության^{*}

Բնագիրը գրանաւորէն

Լոնսրոն, 2 Յուլիս 1915

Շնորհակալութիւն յայտնեցի իրեն զիս ընդունած ըլլալուն համար, ու նաեւ այն շահագրգռութեան համար, զոր միշտ ցոյց տուած է Հայոց մասին, սկսեալ Պերլինի Վեհաժողովէն,¹¹⁹ որու միջոցին յարաբերութիւններ ունեցած էր իմ հօրս հետ: Լորդ Պրայս պարասխանեց թէ միշտ շահագրգռուած է Հայկական խնդրով եւ թէ պիտի շարունակէ մեզի ընծայել իր աջակցութիւնը:¹²⁰ Ակնարկելով հօրս, յիշեցուց ինծի թէ 1886ին վերստին զայն տեսած էր Եգիպտոսի մէջ, եւ անոր հետ շար հեփաքըքրական խօսակցութիւններ ունեցած էր:

Անցնելով այցելութեանս նպատակը եղող խնդրին, հարցուց թէ ի՞նչ է մեր պահանջմանց ծրագիրը, ի՞նչ է տարածութիւնը այն երկրին, որուն համար ինքնավարութիւն կը պահանջենք, ի՞նչ տեսակ ինքնավարութիւն է մեր ուզածը եւ որո՞ւ պաշտպանութեան պիտի ենթարկուի:

Իրեն պատասխանելու համար ամբողջովին պարզեցի խնդիրը: Միջոց մը՝ ընդմիջեց զիս, հարցնելով թէ Կիլիկիա ալ վեց վիլայէթներուն հաւասար նշանակութեամբ Հայկական երկի՞ր մըն է, այսինքն՝ ազգաբանական եւ Հայ բնակչութեան թուական կարեւորութեան տեսակէտներով շարունակութիւնն է Բարձր Հայաստանի:

Պ. Մօստիչեան պատասխանեց թէ այդ տեսակէտներով Կիլիկիա վեց վիլայէթներու հաւասար աստիճանի մը վրայ չի գտնուիր, սակայն Հայերը կրկին այնտեղ գերակշիռ դիրք մը կը գրաւեն բարոյական եւ առեւտրական տեսակէտներով:

Ես ալ աւելցուցի թէ Կիլիկիոյ հարցը միեւնոյն ժամանակ պէտք է նկատի առնուի քաղաքական տեսակէտով ալ, թէ այս պահուս Ֆրանսայի քաղաքական անձնաւորութեանց ստուար մեծամասնութիւնը զայն կը պահանջէ Սուրիոյ հետ, եւ թէ խնդիր է գիտնալ որ աւելի առաւելութիւններ ձեռք չպիտի՞ բերուին եթէ, ընդհակառակը, Կիլիկիա միացուի վեց վիլայէթներուն, եւ կարելի ըլլայ կազմել միակ ու կենսունակ ինքնավար Հայաստան մը: Բացատրեցի որ եթէ ինքնավարութիւնը լոկ վեց վիլայէթներուն տրուէր, Ռուսիա անոնց միակ պաշտպանը պիտի ըլլար, մինչդեռ չպիտի մերժէր հաւաքական պաշտպանութիւն մը[†], եթէ Կիլիկիան ալ անոնց միացուէր:

Պարզեցի այն փաստարկութիւնները, զորս կիրարկած էի Ֆրանսայի մէջ, Ֆրանսացի քաղաքական անձնաւորութեանց մօտ, անոնց հաւաստելով թէ իրենց շահն իսկ կը պահանջէ Հայաստանի թողուլ ազապ ելք մը Միջերկրականի վրայ:

Այդ փաստարկութիւններն են՝

1.- Ֆրանսա, Կիլիկիան գրաւելով, օր մը ուղղակի արգելք մը պիտի դառնայ Ռուսիոյ դէպի Միջերկրական յառաջացման ճամբուն վրայ:

^{*} Տեսակցութեան ներկայ եղած է նաեւ Ազգ. Պատուիրակութեան անդամ Պ. Յ. Մօստիչեան:

[†] Այս թարգմանութեանց մէջ «պաշտպան» եւ «պաշտպանութիւն» բառերը հոմանիշ են «թեւարկու» եւ «թեւարկութիւն» բառերուն:

- 2.- Երկու Հայաստան պիտի ըլլայ, մէկը Ֆրանսական եւ միւսը Ռուսական, եւ այդ պարագային կարելի չպիտի ըլլայ վեց վիլայէթներուն մէջ Ֆրանսական ո՛րեւէ ազդեցութիւն՝ բարոյական, կրթական եւ տնտեսական տեսակէտներով:
- 3.- Պաղտարի Երկաթուղիի վերջնակայարանը, որ Ֆրանսայի ստանալիք Ալէքսանդրէթին մէջ մնալով՝ կրնայ Անգլիոյ հետ վէճերու պատճառ դառնալ, քանի որ Պաղտարի գիծը,- որքան ալ այլեւս ազապած ըլլայ Գերմանական ազդեցութենէն եւ միջազգային նշանակութիւն մը ստացած,- աւելի մասնաւոր կերպով կը շահագրգռէ Անգլիան, որուն Հնդկաստանի հետ ունեցած վաճառականութեան ամէնէն կարճ ճամբան կը կազմէ: Բնական է այս կէտին նկատմամբ պարզեցի նաեւ ընդդիմամարտ կարելիութիւնը,- այսինքն այն առաւելութիւնները, որոնք պիտի գոյանային՝ եթէ Կիլիկիա միացուէր Հայաստանի:

Լորդ Պրայս գնահատեց այս փաստարկութեանց արժէքը, եւ հարցուց թէ նոյն բանը ըրի՞ նաեւ Ֆրանսայի մէջ: Պատասխանեցի թէ կառավարութեան մօտ բնականաբար դիւանագիտական վերապահութիւն մը միայն տեսայ, թէեւ նոյն ապեն հաւաստիքը ստացայ թէ փաստարկութիւններս շահեկան զբաժ էին: Բայց խորհրդարանական յայտնի անձնաւորութիւնները, մեծագոյն մասամբ, ընդհակառակը համոզուած երեւցան եւ ինծի խոստացան իրենց աջակցութիւնը: Յիշատակեցի Քլէմանսօն, Քայետն, Բիշօնը, Տումէն, Քույպան եւ Ժօնարը:

Լորդ Պրայս ըսաւ թէ Անգլիոյ համար մասնաւորապէս մեծ կարեւորութիւն ունի Պաղտարի Երկաթուղիին վերջնակայարանի հարցը, եւ խնդրեց որ վերստին բացատրեմ այն լուծումը, զոր կ'առաջարկէի՝ Մէրսինի մէջ չէզոք երկրի վրայ վերջնակայարանի մը ստեղծման համար: Գոհացուցի իր փափաքը, առաք մանրամասնութիւններով, ի յայտ բերելով այս տեսակէտը եւ այն առաւելութիւնները զորս Անգլիա պիտի ունենար՝ եթէ կազմուէր Ամբողջական Հայաստան մը,- Կիլիկիան միասին,- Դաշնակիցներու թեւարկութեան տակ, եւ չէզոքացուած:

Լորդ Պրայս հարցուց թէ Ռուսիա կ'ընդունի՞ հաւաքական թեւարկութիւնը, եւ եթէ այո՛, արդեօք կարելի՞ է վստահ ըլլալ որ պատերազմին յաղթական ելքէն ետք միտքը չփոխէ:

Պատասխանեցի թէ Կովկասի Հայոց հաւաքարմութեան եւ անոնց կողմէ բանակին ընծայուած օժանդակութեան հետեւանքով, եւ նկատի ունենալով նաեւ այն ծառայութիւնները զորս Հայ կամաւորները մատուցին՝ նպաստելով տարուած յաղթանակներուն, համոզուած ենք թէ Ռուսիա այսօր պիտի ընդունի հաւաքական թեւարկութիւն Ամբողջական Հայաստանի համար, Կիլիկիան միասին, բայց շար հաւանական է որ մեծ յաղթանակներէ ետք փորձուի միտքը փոխել. ճիշդ ասոր համար է որ իմ ներկայի մտահոգութիւնս է օգտուիլ առիթէն, Ռուսիոյ եւ իր դաշնակիցներուն՝ Անգլիոյ ու Ֆրանսայի միջեւ համաձայնութիւն մը գոյացնելու համար: Եթէ, ըսի, Անգլիա այս վայրկեանիս նպաստաւոր թուի իմ ցոյց տուած հիմերուս յենած խօսակցութեան մը, Ֆրանսա ապահովաբար պիտի հետեւի իրեն: Հետեւաբար, կը կարծեմ թէ շար կանուխ չէ Անգլիական կառավարութեան դիմելու համար, եւ այս է արդէն Լոնսրոն եկած ըլլալուս պատճառը:

Այս մասին Լորդ Պրայս կատարելապէս համամիտ գտնուեցաւ ինծի, եւ խորհուրդ տուաւ որ, ի բացակայութեան Սըր Էտուըրդ Կրէյի, որ արձակուրդի մէջ է, տեսնուիմ Սըր Արթըր Նիքոլսոնի հետ: Խոստացաւ նաեւ թէ պիտի տեսնէ Լորդ Լանսպոնն ու Լորդ Քրէտոն, եւ անոնց պիտի խօսի իմ մասիս, եւ աւելցուց թէ ինքն իսկ կը խորհէր պատրաստել Հայկական

խնդրին վերաբերող յիշատակագիր մը, որուն համար յարմար վայրկեանի մը կը սպասէր. յարեց թէ իրեն փութած բացաքրութիւններէս ետք, այլեւս այդ գործին պիտի լծուի:

Տեսակցութեան ընթացքին Լորտ Պրայս յայտարարեց թէ այլեւս անկարելի պիտի ըլլայ պահպանել Թուրքիան, թէ անիկա պիտի քշուի Գօնիա եւ Էնկիւրի: Գալով Միջագետքի, ըսաւ թէ բնաւ ապահով չէ որ Անգլիա որոշած է զայն կցել, որովհետեւ չ'ուզեր այդ կերպով աւելցնել իր պատասխանատւութիւնները: Երբ իրեն ըսի թէ կրնայ ըլլալ որ վերջ ի վերջոյ հարկադրուի արոր, պատասխանեց որ այդ պարագային թերեւս կարելի ըլլայ այնպեղ սրեղծել անջար Սուլթանութիւն մը, ինչպէս արդէն ուրիշներ ալ:

Միւս կողմէ, հարցուց թէ Ֆրանսայի մէջ կը պնդե՞ն Պաղեստինն ալ Սուրիոյ կցել: Պատասխանեցի թէ չեմ կարծեր, թէ մեծագոյն մասը այն անձնաւորութեանց, որոնց հետ քննարկեցայ, կ'ընդունին որ Սրբազան Վայրերուն համար պէտք է միջազգային թէժիմ մը սրեղծել: Ասիկա իրեն հաճոյք պարճառեց:

Հարցուց նաեւ թէ ի՞նչ փեսակ կառավարութիւն պիտի խնդրեմ Հայաստանի համար: Պատասխանեցի թէ՛ իմ կարծիքովս՝ կառավարութենէ մը աւելի, լաւ ու հասարակութիւն մը պէտք է, Եւրոպացի պետով մը, որ շատ լայն իրաւասութիւններ ունենայ, եւ երեք կամ չորս սպասարկութեանց պետեր, նոյնպէս Եւրոպացի, Ֆինանսներու, Հանրօգուտ Շինութեանց, Հանրային Կրթութեան եւ Ժամարամբոյրի ու Ոստիկանութեան պաշտօնապանց գլուխը: Անոնցմէ իւրաքանչիւրին քով պէտք է գտնուին բնիկ քաղաքներն, մեծ մասամբ Հայոցմէ, կազմուած խորհուրդներ:

Լորտ Պրայս բոլորովին համամիտ գտնուեցաւ, մանաւանդ երբ ըսի թէ մեզի պէտք եղածը ոչ այնքան կառավարութիւն մըն է, այլ վարչութիւն մը:

Պ. Մօսպիչեան ըսաւ թէ կարելի է իբր հիմ առնել այն նախնական ծրագիրը որ Տէրութեանց ներկայացուած էր թէֆօրմներու բանակցութեանց առթիւ^{*}, եւ զոր Դաշնակիցները ընդունած էին:

Լորտ Պրայս պատասխանեց թէ պէտք չէ սակայն հիմ առնել Բ. Դրան ընդունած ծրագիրը, որմէ դուրս թողուած են էական մասերը:

Թէ՛ Պ. Մօսպիչեան եւ թէ ես, բնականաբար, այս մասին համաձայն գտնուեցանք իրեն:

Հայոց վրայ խօսելով՝ Լորտ Պրայս ըսաւ թէ ինք համոզուած է որ ինքնավարութեան շնորհիւ մեր ազգը արագութեամբ պիտի վերակազմուի, քանի որ Հայ ցեղը կենսունակութեան ու վերաշինական կորովի մասնաւոր յարկութիւններով օժտուած է:

Յետոյ ակնարկեց պատերազմէն ետք զանազան երկիրներու վիճակելիք ապագային: Ըսաւ թէ Ֆրանսայի քաղաքական եւ քաղաքական գոյութեան պայմանները կարարելապէս պիտի փոխուին: Այլեւս նուազ հեղափոխութիւն պիտի ըլլայ աշխարհակոչութեանց, եւ աւելի ծանրաբեռնուած պիտի ըլլան ներքին քաղաքական եւ ընկերային պայմաններու փոփոխութիւններով: Ընկերվարականութիւնը մեծ ազդեցութիւն մը պիտի ունենայ այդ ամէնուն վրայ, եւ սեփականաւորութեան պայմաններն ալ պիտի բարեփոխուին: Հետեւաբար, պատերազմին վերջաւորութեան յայտնուելիք խնդիրներու, ինչպէս օրինակ Հայկական խնդրին, լուծման մէջ պէտք է նկատի ունենալ ներկան, եւ այդ հարցերուն քաղ լաւագոյն լուծումները, որոնք կարելի են այդ հանգամանքներու մէջ, թողլով որ կարարելութիւնները քեզի ունենան ժամանակին հետ:

Լորտը վերստին հաւաստիք քուաւ Հայկական դատին նկատմամբ սնուցած շահագրգռու-

^{*} Ռուսիոյ կողմէ, 1913ին:

թեան մասին, եւ խոստացաւ իր աջակցութիւնը, այն չափով որ կը ներեն իր միջոցները, որովհետեւ, դիտել քուաւ, այլեւս չի մասնակցի կառավարութեան:¹²¹ Պատասխանեցի թէ իր աջակցութիւնը մեզի համար ամէնէն թանկագիններէն է, եւ թէ այն արդար ազդեցութիւնը զոր իր կարծիքները կը գործեն կառավարութեան վրայ, մեր աչքին ապահով երաշխիք մըն է թէ մեր համեստ ցանկութիւնները յաջողութեամբ պիտի պսակուին:

Բաժնուած արեւնիս անգամ մըն ալ ոգեկոչեց այն յիշատակը զոր պահած էր իմ հօրմէս, եւ ըսաւ թէ Եգիպտոսի մէջ կարարած գործը անոր մեծ հեղինակութիւն մը քուած էր Հայկական խնդրով զբաղելու համար:

Պ. Մօսպիչեան եւ ես հրաժեշտ առինք, մօտ երկու ժամ քեռող քեսակցութենէ մը վերջ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Յ.Գ.- Անգլիական մամուլին կողմէ Հայաստանի վերաբերող յօդուածներու մերժման ակնարկելով, Լորտ Պրայս ըսաւ թէ չի կարծեր որ մամուլը այս մասին կարգախօսի մը կը հետեւի. արոր պարճառը աւելի պէտք է վերագրել նիւթերու առաքութեան ու նաեւ այն իրողութեան թէ մտքերը քակաւին չափազանց զբաղած են պատերազմով:

Պ.Ն.

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Լորս Զրոմըրի հետ տեսակցության

(Հատում)

Բնագիրը գրանաւորէն

Լոնսոն, 3 Յուլիս 1915

... Խորհուրդ տուաւ որ Անգլիական ժողովուրդին առջեւ առաւելապէս գործածեմ ազգայնութեանց փաստարկութիւնը: Այս միջոցիս, ըսաւ, Անգլիոյ մէջ ձգտում մը կայ գործադրութեան դնելու ազգայնութեանց սկզբունքը, հետեւաբար լաւ ընդունելութիւն մը պիտի գտնէ այդ փաստարկութիւնը, որ բնականաբար կը պարշաճի Հայոց:

... Կ'արձանագրեմ մեր տեսակցութեան ընթացքին ըրած հետեւեալ դիտողութիւնները.-

Միջագետքի համար ըսաւ թէ Ուինսթոն Չըրչիլն է որ պարճառ դարձաւ անոր գրաման, եւ արիկա ըրաւ բէթօլի հանքերուն համար. ինք դեռ ապահով չի նկատեր թէ Անգլիա պիտի պահանջէ զայն, կը նախընտրէ Միջագետքը չկցել, ինչպէս ինք, Զրոմըր, չէր ուզեր պահել Եգիպտոսը: Բայց կ'ընդունի թէ Թուրքիոյ անդամահապուման պարագային Անգլիա վերջ ի վերջոյ պիտի հարկադրուի բաժին ստանալ Միջագետքը:

Կ'ընդունի նաեւ թէ Ֆրանսա պէտք է առնէ Սուրիան, թէեւ իր կարծիքով՝ արիկա սպիտակ փիղ¹²² մը պիտի ըլլայ. բայց Սուրիան կցելը սխալ մը, յիմարութիւն կը նկատէ: Եթէ Ֆրանսացի ըլլար՝ բնաւ չպիտի ուզէր Սուրիան, զոր կը բաղդաւրէ Իտալացոց Մասաուան գրաւելուն հետ: ¹²³ Այն արեւն ինք Եգիպտոս էր եւ կ'ըսէ Իտալական ներկայացուցիչ տէ Մարթինօ-ի, որ Մասաուայի բանակցութիւնները կը վարէր. «Եթէ Իտալացի ըլլայի, չպիտի ուզէի արիկա. բայց իբր Անգլիացի՝ չպիտի ընդդիմանամ: Առէ՛ք Մասաուան եթէ կը փափաքիք»:

Կ'ընդունի տակաւին թէ Ռուսերը պէտք են կցել Կ. Պոլիսը, թէեւ ասիկա Անգլիոյ համար մեծ զոհողութիւն մը կը նկատէ Հնդկաստանի Իսլամական քաղաքականութեան տեսակէտով: Աւելի քան մէկ սերունդէ ի վեր, Անգլիա Հնդկաստանի մէջ ճանչցուած է իբր Իսլամներու պաշտպանը եւ Ռուսիա իբր անոնց հակառակորդն ու թշնամին: Հիմա դժուար պիտի ըլլայ անոնց աչքին արդարացնել Խալիֆայութեան կեդրոնը եղող այդ քաղաքին Ռուսերուն կողմէ գրաւումը՝ Անգլիոյ հաւանութեամբ: Խալիֆայութեան խնդիրն ալ պիտի միեւնոյն ժամանակ կարգադրուի, հաւանականաբար զայն փոխանցելով Մէքքէի Շէրիֆին: ¹²⁴ Ըստ իրեն, Եգիպտական Խալիֆայութիւն մը շատ դժուարութեանց պիտի բաղխի:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Յ. Մուրաֆօֆ առ Պողոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Ադեքսանդրիա, 5 Յուլիս 1915

Վսենաշուք
Պողոս Փաշա Նուպար
Փարիզ

Վսենաշուք Տէր,

Պատիւը ունեցայ դրկելու պարճէնը այն հեռագրին, զոր անցեալ Յունիս 30 թուականով, ես ու Պ. Կամսարական Ձեզի ուղղած էինք, ինչպէս նաեւ օրինակը ծանուցագրի մը եւ անոր կցուած վաւերաթուղթի մը, ¹²⁵ որոնք կը վերաբերին Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուած ամենավրդովիչ կացութեան եւ զորս մատուցած էինք Զօրավար Մաքսուէլի:

Արդարեւ, դէպքերը գահավէժ ընթացքի մը մէջ են այդ դժբախտ երկրին մէջ. Զէյթուն ինկած է եւ ամբողջ երկիրը աւերման ենթարկուած. Արանա եւ այլուր վերահաս կոտորածներու իրական վտանգին տակն են, եւ եթէ մեր դժբախտութենէն, այս աղէտին առաջը չառնուի, հետեւանքը պիտի ըլլայ Կիլիկիոյ Հայ տարրին ամբողջական ոչնչացումը: Մատուցուած տեղեկագիրներուն մէջ պիտի գտնէք այս կացութեան բոլոր մանրամասնութիւնները: Կրնաք երեւակայել այն ցաւագին յուզումը, զոր այս տխուր լուրերը առաջ բերած են Եգիպտոսի մեր ազգակիցներուն բոլոր շարքերուն մէջ. բնականաբար նոյնը եղած պիտի ըլլայ ուրիշ ամէն տեղ, եւ Ձեր Վսեմութիւնը, որ մասնաւոր կերպով ի սրտի ունի Կիլիկիոյ բարօրութեան ու ապագային հարցերը, առաջինը պիտի ըլլայ այս դէպքերուն վրայ ողբացող: Աւելորդ է ըսել թէ մեր տեղեկութիւնները բացարձակապէս վաւերական են:

Մեր առաջին մտածումը եղաւ Ձեզի ուղղել վերոյիշեալ հեռագիրը: Բայց կացութիւնը այն աստիճան ծանր հանգամանքով մը կը ներկայանար որ մեզի պարտականութիւն նկատեցինք նոյն արեւն անմիջական դիմում մը ընել Զօրավար Մաքսուէլի, *իբր շարունակութիւն անոր* զոր Ձեր Վսեմութիւնը անձամբ ըրած էր այսպեղ գտնուած միջոցին, միեւնոյն մտածմամբ ու նպատակով: ¹²⁶ Համոզուած ենք թէ մեր կողմէ եղած այս դիմումը ո՛չ միայն չպիտի հակասէ այն միջոցներուն զորս անշուշտ ձեռք առած պիտի ըլլաք մեր հեռագիրը ստանալնուդ պէս, այլ նաեւ անոնց ստիպողութիւնը պիտի շեշտէ, եթէ, ինչպէս կը յուսանք, [Զօր. Մաքսուէլ] նպաստաւոր կերպով մը արտայայտուած ըլլայ Ն. Բրիտանական Վեհափառութեան կառավարութեան մօտ:

Մնաց որ, այս դիմումը ընելու հարկադրուած էինք նոյն ինքն պարագաներուն բնական բերումով. արդարեւ, շաբաթ մը առաջ, հարկ դադար էինք Զօրավարէն խնդրելու որ դիւրացնէ մեր կողմէ Կիլիկիա առաքումը երեք վստահելի անձերու, որոնց պաշտօնը պիտի ըլլար պարզապէս մեզի տեղեկութիւն բերել այդ նահանգին իրական կացութեան մասին: Ն. Վսեմութիւնը ո՛չ միայն հաւանութիւն յայտնած էր մեր դիմումին, այլ նոյնիսկ մեզի զգացուցած էր թէ արիկա կը հետաքրքրէր նաեւ Բրիտանական իշխանութիւնները, եւ թէ նոյնիսկ

տրամադիր էր այնպեղ գորնուղ մեր հայրենակիցներուն հասցնելու այն օգնութիւնները որոնց հաւանականաբար պէտք ունենալին պիտի հաստատուէր, կատարուելիք քննութենէն ետք:

Արդ, ճիշդ այն միջոցին ուր Ն. Վսեմութեան յայտնելու վրայ էինք մեր ղրկելիք գաղտնի պատուիրակներուն անունները, տեղեկացանք, իր բոլոր մանրամասնութիւններով, այն ծայրայեղօրէն ծանր կացութեան, որ կը տիրէր Կիլիկիոյ մէջ, եւ որ այլապէս լուրջ միջոցներու կը կարօտէր: Հետեւաբար, պատեհութենէն օգտուելով, Զօրավարին մօտ կատարեցինք խնդրոյ առարկայ դիմումը, նկատելով որ այլեւս բոլորովին անօգուտ կը դառնայ գաղտնի պատուիրակներու առաքումը:

Ինչ որ ալ ըլլայ մեր դիմումին տրուելիք հետեւանքը, ապիկա միշտ պիտի պարտինք Ձեր Վսեմութեան նախաձեռնութեան, եւ հարկ չկայ ըսելու թէ ո՛չ մէկ բանի պիտի ձեռնարկենք առանց Ձեր բարձր հաւանութեան:

Գաղափար մը տալու համար Ձեզի Թուրքերու արդի մտայնութեան մասին, կը տեղեկացնեմ թէ, համաձայն մեր ստացած տեղեկութեանց, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան անդամները ամէն տեղ համարժէք կը նկատուին քաղաքական կուսակցութեանց անդամներուն. ի մէջ այլոց՝ Հալէպի մէջ ձերբակալուած Է Տոքթ. Շմաւոն,¹²⁷ Նախագահ Միութեան տեղւոյն մասնաճիւղին:

Սպասելով Ձեր հրահանգներուն, Ձեզի կը մատուցանեմ, Վսեմ. Տէր, իմ անձնուիրական զգացումներս եւ ամենաստրագին բարեւներս:

Յ. ՄՈՒԹԱՖՕՓ

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Ժան Մութաֆօֆ

Հեռագիր
Բնագիրը գրանւելն

Փարիզ, 5 Յուլիս 1915

Ժան Մութաֆօֆ
Ադեքսանդրիա

Հակառակ նախորդ դիմումներու ձախողութեան, Ձեր հեռագիրը ստանալուս պաշտօնապէս նոր դիմում մը ըրի, դժբախտաբար առանց աւելի յաջողութեան: Ծրագիրը¹²⁸ անկարելի կը նկատուի, նամակս կը հետեւի:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Առաքել Պէյ Նուպար առ իր հայրը՝ Պօղոս Փաշա Նուպար

Բնագիրը գրանաւորէն

Ադեքսանդրիա, 5 Յուլիս 1915

Սիրելի Հայրիկս,

Վերջին նամակիս մէջ խօսած էի այն առաջարկին նկատմամբ զոր ստացած էի Մութաֆօֆէն եւ Կամսարականէն, Կիլիկիա դրկուելիք երեք Հայերու մասին, որոնք այնպեղ կացութեան նկատմամբ տեղեկագիր մը պիտի բերէին մեզի:

Այդ պարոնները Կիլիկիայէն ստացած են լուրեր, որոնց վրայ, գէթ առ այժմ, այլեւս պէտք չի մնար այս ծրագրին ընթացք փալու: Այս մասին պատրաստեցին տեղեկագիր մը, որով Մաքսուէլի կը պարզեն նոր կացութիւնը, եւ ըսին թէ Ձեզի ալ դրկած են այդ տեղեկագիրը, զոր չուզեցի Մաքսուէլի յանձնել, որովհետեւ քիչ մը քաղաքական բնոյթ ունենալ կը թուի:

Երէկ Արթին Փաշայէն նամակ մը ստացայ, որով կը ծանուցանէ թէ տեսեր է Մաքսուէլը, որ իրմէ խնդրեր է անունները այն Հայերուն զորս պիտի դրկէինք: Իրեն պատրասխանեցի համաձայն ներփակ պատճէնին,* որ քեզի պիտի պարզէ անցած դարձածը:

Անշուշտ պիտի ստանաս Մութաֆօֆ-Կամսարական տեղեկագիրը եւ այսպէտով գաղափար մը պիտի կազմես այն լուրերուն վրայ զորս ստացած են Կիլիկիայէն:

Սրտանց կը համբուրեմ քեզ

Զաւակդ

ԱՌԱՔԷԼ

Եագուպ Արթին Փաշա առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Գահիրէ, 5 Յուլիս 1915

Սիրելի Փաշա,

Երէկ տեսայ Սըր Ճ. Մաքսուէլը: Ադեքսանդրիոյ մէջ տեսնուեր էր Առաքել Պէյի հետ, որ իրեն խօսեր էր Զէյթունցոց անհասարար կացութեան վրայ եւ խոստացեր էր հայթայթել երկու երեք Հայեր, որոնք Կիլիկիա անցնելով այնպեղի անցուդարձերուն նկատմամբ ապահով տեղեկութիւն պիտի կրնային բերել իրեն: Ինձ այնպէս թուեցաւ թէ (Սըր Մաքսուէլ) շար կը փափաքի տեղեկանալ Կիլիկիոյ կացութեան, որովհետեւ ինծի յանձնարարեց որ գրեմ Առաքել Պէյի, որպէսզի փութացնէ իր խոստումին գործադրութիւնը եւ հայթայթէ այդ մարդիկը: Այդպէս ալ ըրի: Կը կարծեմ թէ ասիկա կը զուգադիպի Պատուելիին¹²⁹ ինձ ըսածին, զոր Ձեզի հաղորդած էի նախորդ զեկուցագրովս:¹³⁰

Ոչ մէկ նորութիւն կայ այստեղ: Տեսայ Մասրաֆը, որ ինծի ըսաւ թէ տակաւին մօտաւորապէս 1500 ոսկի դրամ կայ:¹³¹

Իմ հասկցածիս համաձայն, ցամաք ելլելիք արշաւախումբ մը կազմակերպել կ’ուզեն, բայց չեն կրնար ոչ կամաւոր գտնել, ոչ ալ անոնց պատրաստութեան շրջանին ապրուստի դրամը: Յեղափոխականները կը շարունակեն դրամ հաւաքել, բայց կ’երեւայ թէ խանդավառութիւնը կը պակսի: Չեմ զարմանար, նկարի առնելով տաքերը եւ ամէն կողմ փրորդ գործի պակասը:

Եթէ նոր լուրեր ունենամ, կը հաղորդեմ Ձեզի:

Սիրով Ձերդ

ԵԱԳՈՒՊ ԱՐԹԻՆ ՓԱՇԱ

* Չկայ այս պատճէնը: Տեսնել Արթին Փաշայի 5 Յուլիսի նամակը առ Պօղոս Փաշա:

Պօղոս Նուպար Փաշա առ ՊՊ. Արմենակ Կամսարական եւ Ժան Մութաֆօֆ

Բնագիրը գրանշուէն

Լոնսրոն, 5 Յուլիս 1915

ՊՊ. Արմենակ Կամսարական
եւ Ժան Մութաֆօֆ
Ադեքսանդրիա

Սիրելի բարեկամներս,

Փարիզէն ինծի հաղորդեցին Ձեր 30 Յունիս թուակիր հեփեւեալ հեռագիրը (Տես [Էջ 15]): Խորապէս տխրած եմ տեղեկանալով այն վիճակին, որուն Թուրք իշխանութիւնները ենթարկած են Կիլիկիոյ մեր հայրենակիցները, եւ կապարելապէս համաձայն եմ Ձեզի թէ արիկա հեփեւանքն է կանխամրաժուած ծրագրի մը, որ կը ձգտի տկարացնել եւ աննշան փոքրամասնութեան մը վերածել Հայ տարրը:

Բայց անհունապէս կը ցաւիմ Ձեզի խոստովանելով թէ անկարող եմ այս չարիքին դարման փանելու:

Մկրտիչեան՝ Փարիզ հասնելուն՝ արդէն ինծի հաղորդած էր թէ ինչ կը խորհիք մեր հայրենակիցներուն օգնութեան հասնելու համար: Ինձմէ կը խնդրէիք դիմումներ ընել Դաշնակից Տէրութեանց մօտ, որպէսզի արշաւախումբ մը ցամաք հանեն Կիլիկիոյ ծովեզերքներուն վրայ, ինչ որ ներկայիս միակ միջոցն է որ պիտի կրնար դադրեցնել տալ մեր դժբախտ ժողովուրդին դէմ գործուող հալածանքները:

Պէտք ունի՞մ Ձեզի բացատրելու թէ, անցեալ Նոյեմբեր ամսուն իսկ, արդէն այդ ուղղութեամբ դիմումներ ըրած էի,¹³² եւ թէ Կիլիկիա արշաւախումբ մը ցամաք հանելու գործը որոշուած պիտի ըլլար, եթէ Տարփանէլի խնդիրը չյայտնուէր:

Բայց անկէ ի վեր, կացութիւնը բոլորովին փոխուած է, եւ որքան որ Ֆրանսայի մէջ ըրած դիմումներս ձախողած էին, Ձեր հեռագիրը ստանալուս պէս հարկ դատեցի նոր ջանք մը ընել այստեղ. դժբախտաբար Ֆօրէյն Օֆիսէն ստացած պատասխանս ո՛րեւէ յոյսի տեղի չի թողուր: Ծրագիրը անկարելի կը դարեն ներկայ պարագաներուն մէջ:

Ձեր յստակատեսութեան ապաւինելով՝ մանրամասնութեանց մէջ չեմ մտնիր. բայց դիւրաւ պիտի հասկնաք թէ Դաշնակիցները, Հայոց օգնութեան հասնելու մասին լաւագոյն կամեցողութիւնը ունենալով հանդերձ, ներկայիս գրաւուած են ուրիշ մտահոգութիւններով, որոնք իրենց համար աւելի ծանրակշիռ եւ աւելի կենսական հանգամանք մը ունին:

Հարկ կը դատեմ աւելցնելու թէ համոզուած եմ որ եթէ այս միջոցիս Եւրոպա գտնուէիք, դուք առաջինը պիտի ըլլայիք հաստատող թէ արդի պարագաներուն մէջ Կիլիկիա արշաւախումբ մը ցամաք հանելու ծրագիրը ընդունելութիւն չպիտի գտնէ:

Այս պատճառաւ Ձեզի ուղղեցի հեփեւեալ հեռագիրը.-

«Հակառակ նախորդ դիմումներուս այնքան ձախողութեան, Ձեր հեռագիրը ստանալուս պաշտօնապէս նոր դիմում մը ըրի, դժբախտաբար առանց աւելի յաջողութեան: Ծրագիրը անկարելի կը նկատուի: Նամակս կը հեփելի»:

Առ այժմ մեզի ուրիշ բան չի մնար ընելիք, այլ միայն մաղթել որ Դաշնակիցներուն Տարփանէլի դէմ կատարած գործողութիւնը կատարեալ յաջողութեամբ պսակուի կարելի եղածին չափ շուտով, եւ մինչեւ այն ժամանակ Աստուած պահպանէ մեր ժողովուրդը այն վրանգէն որուն ենթարկուած է:

Վերջացնելով՝ հարկ կը համարեմ աւելցնելու, ընդհանուր կերպով, թէ մեր դատը Եւրոպայի մէջ իրական համակրութեան մը առարկայ դարձած է, եւ թէ գոհ մնացած եմ ցարդ կատարած դիմումներուս արդիւնքէն:

Խնդրեմ, ընդունեցէք, սիրելի բարեկամներս, իմ լաւագոյն զգացումներս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Սըր Տօնալար Մաքէնզի Վալլասի հետ տեսակցութեան

(Հայրուած)

Բնագիրը գրանաւորէն

Լոնսրոն, 5 Յուլիս 1915

(Ոչինչ ուշագրաւ տեսակցութեան մէջ: Փաշան Եգիպտոսէն կը ճանչնայ Սըր Տօնալարը, որ իրեն կ'ըսէ թէ տակաւին կանխահաս է Հայկական խնդրով զբաղիլ: Փաշան իր արձանագրութեան աւելցուցած է, իբր Յեւր Գրութեան, հետեւեալ ուշագրաւ հայրուածը.-)

.....

Խօսելով Անգլիական դիւանագիտութեան մասին, Սըր Տօնալար ըսաւ թէ անոր նկարագիրն է աշխարհիլ օրը օրին, առանց իր առջեւ հեռուն նայելու, ճիշդ հակառակը ըլլալով Ֆրանսական դիւանագիտութեան, որ ապագային կը նայի եւ յարակագիծներ կը կազմէ, որոնց մէջ կը ջանայ ամէն բան նախաբեսել: Սըր Տօնալար յարեց թէ այս միջոցին գրելու վրայ է Անգլիական դիւանագիտութեան պարմութիւնը,¹³³ սկսեալ ԺԶ. դարէն, եւ թէ իր ուսումնասիրութիւնը զինքը բերած է այս եզրակացութեան, որ կը հաստատուի ժամանակակից պարմութեան դէպքերով, ինչպէս Եգիպտոսի գրաւումն ու թելարկութիւնը,¹³⁴ եւ բազմաթիւ ուրիշ օրինակներ զորս կրնայ յիշարակել:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական Սըր Արթըր Նիքոլսոնի հետ տեսակցութեան*

Բնագիրը գրանաւորէն

Լոնսրոն, 6 Յուլիս 1915

Շարքաղցրաբարոյ ընդունելութիւն: Գովեստով յիշեց հայրս, որուն հետ լաւագոյն յարաբերութիւններ ունեցած էր: Զերմապէս շնորհակալութիւն յայտնեցի իրեն:

Անցնելով Հայկական խնդրին, հարցուց թէ նոր լուրեր ունի՞մ:

Պարասխանեցի թէ ճիշդ ու ճիշդ դեռ նոր ստացայ ամենավրդովիչ հեռագիր մը, որ կը ծանուցանէ նոր հալածանքներ Կիլիկիոյ մէջ.- Հայոց սեփական ստացուածքներու գրաւում ի նպաստ Մակեդոնիոյ (Իսլամ) գաղթականներուն, ձերբակալութիւններ եւ կոտորածներ, որոնք կը սպառնան փարածուիլ եթէ երբեք Դաշնակիցները, Հայ կամաւորներու օժանդակութեամբ, Ալէքսանպոլէթ զինուոր հանելով այս դժբախտ ժողովուրդներուն օգնութեան չհասնին:

Սըր Արթըր յայտնեց թէ դժբախտաբար աքիկա անկարելի է: Արդէն շար ծանրաբեռնուած ենք, ըսաւ, ի՞նչպէս կրնանք ո՛րեւէ նոր ձեռնարկ մը փորձել: Տարփանելը այս միջոցիս կը կլանէ այն բոլոր ոյժերը զորս Դաշնակիցները կրնան փրամադրել արշաւանքի մը համար:

Դժբախտութիւն մըն է որ հարկադրուած էի ընդունիլ իրողութիւնը. եւ արդէն խիղճս հանդարտեցնելու համար էր որ խնդիրը մէջտեղ դրած էի:

Յետոյ հարցուց այցելութեանս նպատակը.- ինչ որ պարզեցի մանրամասնօրէն սկսեալ ռէֆօրմներէն, որոնց հակիրճ պարմականը ըրի:

Երբ ըսի թէ Հայերը այլեւս չպիտի կրնան ենթարկուիլ Թրքական լուծին զոր կրած են մինչեւ այսօր, որովհետեւ այլեւս լեցած է իրենց փանջանքներուն եւ համբերութեան չափը, Սըր Արթըր հաւանութիւն յայտնեց:

Ինքնավարութեան մասին հարցուց թէ արդեօք դժուարութիւններ չպիտի՞ ունենանք Թուրք եւ Քիւրտ փարրերու հետ, եւ թէ փոքրամասնութիւն չե՞նք իսկապէս: Պարասխանեցի, ինչպէս միշտ, յիշարակելով այն վիճակագրութիւնները, որոնք ցոյց կու տան թէ որքան ալ ընդհանուր բնակչութեան 40 րոկոսը կը կազմենք, սակայն կրկին ամէնէն բազմամարդ ցեղն ենք եւ կը կազմենք մեծամասնութիւն բաղդաբամամբ Թուրքերուն, անոնց հետ միասին հաշուելով նաեւ նստակեաց Քիւրտերը. ըսի նաեւ որ եթէ երբեք ժողովուրդը հաշուի առնուի դասակարգային հիման վրայ, այսինքն վաճառականութեան, ճարտարարուեստի, հողագործութեան, զանազան գիւղերու պարկանող գործաւորներու եւ դպրոցներու թիւին տեսակէտով, Հայերը այդ պարագային կը ներկայացնեն աւելի քան 90 րոկոս: Գալով Թուրքերու եւ Քիւրտերու հետ ծագած դժուարութեանց, այլեւս չպիտի յայտնուին, քանի որ այսուհետեւ այդ փարրը դրդող պաշտօնատարներ գոյութիւն չպիտի ունենան: Ինչ կը վերաբերի մասնաւորաբար Քիւրտերուն, անոնցմէ կարելուր մաս մը Հայկական ծագում ունին եւ տոսկումներու

* Տեսակցութիւնը տեղի ունեցած է Ֆօրէյն Օֆիսի մէջ:

տակ ընդունած ըլլալով Իսլամութիւնը, պիտի վերադառնան իրենց նախնական կրօնքին: Մնաց որ արդէն Հայաստանի հարաւային կողմը գոյութիւն ունի Քիւրտիսթան մը, ուր կարելի է մասնաւոր ըէժիմ մը ստեղծել իրենց համար, եւ ուր պիտի գաղթէ Հայաստանի Քիւրտերուն մեծամասնութիւնը:

Պնդեցի Հայ ազգին կենսունակութեան մասին, ըսելով թէ անիկա դարաւոր հալածանք-ներու փոկացած է, ինչպէս նաեւ ազգայնութեանց սկզբունքին համաձայն, անոնց շնորհուելիք ինքնավարութեան մասին:

Սըր Արթըրը հարցուց թէ ո՞վ պիտի ըլլայ ինքնավար Հայաստանի պետը, եւ երբ պարաս-խանեցի թէ Եւրոպացի մը պէտք է ըլլայ, «Այո, ըսաւ, ընդհանուր կառավարիչ մը կամ Եւրոպացի պետ մը, կառավարելու մասին փարածուն իրաւունքներով»:

Սըր Արթըր նախ կը կարծէր թէ ինքնավար Հայաստանի համար վեց վիլայէթներու խնդիր միայն կայ. երբ իրեն յայտնեցի թէ պէտք ունինք նաեւ Կիլիկիոյ որպէսզի կարենանք կենսունակ ու չէզոք դարձնել Հայաստանը՝ Դաշնակիցներու հաւաքական թեւարկութեան տակ, հարցուց ինծի պարճառները զորս երկարօրէն պարզեցի անհրաժեշտ փաստարկու-թիւններով,- Ռուսական կամ հաւաքական թեւարկութիւն, Միջերկրականի վրայ ազաւր ելք Ռուսական վաճառականութեան համար, Ֆրանսայի փնտրեսական ու կրթական ազդեցու-թիւնը Հայաստանի մէջ, Պաղտարի Երկաթուղիի վերջնակայարանի խնդիր, եւայլն, կէտեր զորս Ֆրանսայի մէջ մէջտեղ դրած էի արդէն եւ զորս աւելորդ է մանրամասնօրէն կրկնել այս արձանագրութեան մէջ:

Ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ եւ մասնաւորաբար հետաքրքրուած երեւաց երբ իրեն հաղորդեցի այն փաւորութիւնները զորս իմ վրաս թողած էին առ հասարակ Ֆրանսացի խորհրդարանական եւ քաղաքական անձնաւորութեանց զգացումները Կիլիկիոյ մասին:

Երբ աւարտեցի, ըսաւ թէ լաւագոյն պիտի նկատէր ունենալ յիշատակագիր մը, որ Հայկա-կան խնդիրը պարզէր այնպէս ինչպէս ըրած էի, թէ բնականաբար տակաւին կանխահաս է զբաղիլ այս խնդրով, ինչպէս արդէն այն ամէն հարցերով, որոնց ժամանակը պիտի գայ պատերազմին վերջանալուն, եւ թէ իմ յիշատակագիրս ամենայն ուշադրութեամբ նկատողու-թեան պիտի առնէ յարմար պահուն:

Պատասխանեցի թէ իսկոյն պիտի պատրաստեմ յիշատակագիրը, քանի որ ինծի պատիւը կ'ընէ զայն խնդրելու, եւ թէ աբոր մէջ իսկ կը տեսնեմ ապացոյց մը որ խնդիրը պիտի ուսումնասիրէ երբ պատեհութիւն ունենայ, ու շնորհակալութիւն յայտնեցի: Աւելցուցի նաեւ թէ ես ինքս, զինքը տեսնելէ առաջ, համոզուած էի որ առ այժմ կարելի չէ որոշումներ տալ այն դարին նկատմամբ, որուն պաշտպանութեան կոչուած եմ, թէ այսօրուան իմ դերս է բացաւրել խնդիրը, ինչպէս նաեւ Հայկական ցանկութիւնները, այսինքն պարզ նախա-պատրաստական աշխատութիւն մը ընել եւ սպասել որ պատերազմին ընթացքին հետ,- որ անտարակոյս Դաշնակիցներուն յաղթութեամբ պիտի վերջանայ,- ժամանակը գայ լուծելու Հայկական խնդիրը, բովանդակ Փոքր Ասիոյ հարցերուն հետ:

Ըսաւ թէ, այս պայմաններուն մէջ, կարարելապէս համաձայն է ինծի հետ, եւ խոստացայ մինչեւ 3-4 օր իրեն հասցնել յիշատակագիրս:

Հարցուցի թէ արդեօք օգտակար կը դառնէ՞ որ ի բացակայութեան Սըր Էփուարտ Կրէյի, որ արձակուրդի մէջ է, տեսնեմ Լորտ Բրէուն: Պատասխանեց թէ անօգուտ պիտի ըլլար, քանի որ իրեն բացաւրած էի ամբողջ խնդիրը եւ թէ, աւելի ըլլալով, անոր մասին գրաւոր յիշատակագիր մըն ալ պիտի տայի:

Խօսելով Ռուսերուն վրայ, ըսի թէ զմայլելի ընթացք մը ունեցան Արեւելքի մէջ (Արեւելեան Ճակարին վրայ), մինակնին դիմադրելով Գերմաններուն եւ Աստրիացիներուն, եւ նոյնիսկ իրենց նահանջին մէջ, որուն հարկադրուած էին զենքի եւ ռազմամթերքի պակասին պատ-ճառաւ: Սըր Արթըրը համամտութիւն յայտնեց եւ ըսաւ թէ արդարեւ պէտք է արդար ըլլալ եւ զմայլիլ անոնց վրայ:

Յետոյ խօսեցանք Եգիպտոսի եւ Սուլթանին¹³⁵ վրայ: Սըր Արթըր բառ առ բառ ըսաւ ինծի. «(Եգիպտոսի) Սուլթանը շատ ուղիղ եւ պարկեշտ մարդ մըն է, որ մեծ բարիք կ'ընէ իր երկրին: Սըր Հէնրի Մաք Մահոն շատ զոհ է անոր հետ աշխատակցելու կոչուած ըլլալուն»:

Աւելցուց թէ գիտէ որ Սուլթանը բարեկամական զգացումներ կը տածէ իմ մասիս: Պատասխանեցի թէ Ն. Բարձրութիւնը միշտ բարեացակամութիւն ունեցած է ինձ համար եւ թէ այն միջոցին ուր տակաւին իշխան Հիւսէին էր, մեծ պատիւ ըրած է ինձ զիս ընկերակից դարձնելով իր մէկ քանի ձեռնարկութեանց, որոնց կը մասնակցէր երկրին շահուն համար, եւ որոնց մէջ էր մասնաւորաբար Երկրագործական Ընկերութիւնը:

«Այո՛, գիտեմ որ Ձեր մասին բարեկամական զգացումներ կը տածէ», ըսաւ Սըր Արթըր:

Հարցուց նաեւ թէ ժողովրդակա՞ն է արդեօք: Պատասխանեցի թէ՝ անուրանալի կերպով՝ եւ ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մէջ, որոնք կը ճանչնան իր մեծ յարկութիւնները, ու մանա-ւանդ ֆէլլահներուն¹³⁶ մէջ, որոնք «ֆէլլահներու հայրը» կը կոչեն զինքը. բացառութիւն կը կազմեն լոկ սակաւաթիւ երիտասարդ Եգիպտացիներ, որոնք կ'ուզեն զայն պատասխանատու նկատել թեւարկութեան յայտարարութեան:

Սըր Արթըր ըսաւ թէ գիտէ որ այդ ընդդիմադիրները սակաւաթիւ են:

Երանի թէ, ըսի, Ն. Բարձրութիւնը քանի մը փարի առաջ գահ բարձրացած ըլլար, որով-հետեւ մինչեւ այսօր շատ մեծ գործեր կատարած պիտի ըլլար Եգիպտոսի մէջ:

Սըր Արթըր պատասխանեց ոգելին եւ համոզմամբ.

«Օհ, այո՛, ապահովաբար, համոզուած եմ ապոր»:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Յ. Ս. Այվազեան առ Պօղոս Փաշա¹³⁷

Ինագիլը անգլերէն

Աթէնք, 8 Յուլիս 1915

Ն. Վսեմութիւն Պօղոս Փաշա Նուպար
Գահիրէ

Վսեմաշուք Տէր,

Թուրքիոյ մէջ քեդի ունեցան դէպքեր, որոնց մասին չեմ կարծեր որ ուղղակի եւ արժա-
նահաւար քեդեկութիւններ ստացած ըլլաք, նկատի առնելով այն պայմանները, որոնց
ենթարկուած են թղթակցութիւնները, ինչպէս նաեւ ճամբորդներու սակաւութիւնը: Եւ որով-
հեքեւ վստահելի քեդեկութիւններ ստացայ անոնց մասին, իբրեւ Հայ ինծի պարտակա-
նութիւն կը նկատեմ զանոնք հաղորդել Ձեր Վսեմութեան:

Միսիոնար Պ. Բօլ Է. Նիլսըն, որ չորս փարիէ ի վեր կը պաշտօնավարէ Տարսօնի Ս. Բօլ
Գոլէճին¹³⁸ մէջ, եւ զոր անձնապէս կը ճանչնամ ու նոյն արեւն ամէն պարճառ ունիմ հաւա-
քալու իր արտասանած իւրաքանչիւր խօսքին, երէկ միայն այսքեդ հասաւ Մէրսինէն, ընկե-
րակցութեամբ Միս Քրիսթիի, որ աղջիկն է Ամերիկեան նոյն Գոլէճի քնօրէնին, եւ զոր
նոյնպէս կը ճանչնամ անձնապէս:

Ամէն բանէ առաջ յայտնեցին թէ Կիլիկիոյ Հայոց դրութիւնը սոսկալի է: Տէօրթ Եօլ քա-
ղաքը բոլորովին պարպեր են իր հայ բնակիչներէն, եւ ասոնց քեդ՝ ամենայն բնականութեամբ
զեպեղեր են թուրք ընտանիքներ, եւ ո՛չ թէ զինուորական իշխանութիւններ: Բոլոր հայ
բնակիչները փարագրուած, վարարուած են իրենց փուներէն, բնականաբար ենթարկուելով
անօթութեան: Կարելի չէ նկարագրել անոնց վրանգաւոր դրութիւնը: Տարագրութենէն առաջ,
կախաղան հանուած են ինը գլխաւոր վաճառականներ, այն ամբաստանութեամբ թէ յարա-
բերութեան մէջ կը գտնուին Անգլիական նաւափորմին հեք եւ լրտեսութիւն կ'ընեն Դաշնակից
ոյժերու հաշուին:

Ձէյթուն նոյն վիճակին ենթարկուած է: Ո՛չ մէկ հայ թողուած է այնքեդ եւ բոլոր փուները
գրաւուած են Թուրքերու կողմէ: Իմ բարեկամներս չէին գիտեր թէ ի՞նչ եղան այդ քաղաքին
բնակիչները. սակայն իմացեր էին թէ անոնց նկատմամբ մասնաւոր զգուշութիւններ ձեռք
առնուած են, որպէսզի հոծ խումբերով միասին չբնակին, թէ փորձեր են զանոնք իսլամա-
ցնելու, եւ թէ նոյնպէս փորձեր եղած են որ անոնք մէկ, երկու կամ երեք ընտանիքէ բաղկացած
խումբերով ցրուին Մարաշի բոլոր գիւղերուն մէջ:

Նոյն փորձը ըրած են նաեւ Հաճընի մէջ, բայց այս կամ այն պարճառաւ բնակչութեան կէ-
սը միայն քեդահան եղած է, եւ բնականաբար անոնց փուները գրաւուած են Թուրքերու կողմէ:

Տարսօնի եւ Ափանայի Թուրքերը ցոյց կուտան ճիշդ այն փրամադրութիւնները զորս
ունէին 1909ի ջարդերէն առաջ:

Պէյրութի Միսիոնարները կը պարմեն թէ նոյն հալածանքները կը կիրարկուին նաեւ
քրիստոնէայ Սուրիացուց դէմ, եւ թէ Պաղեստինի մէջ՝ Հրեաներու դրութիւնը պարզապէս
սոսկալի է:

Տոքթ. Մաք Նուկարըն, որ բազմաթիւ փարիներ իբր միսիոնար մնացած է Իզմիր, եւ
վերջերս ալ Պարփիզակ, ծննդեամբ Գանապացի ըլլալով աքսորուեր է Էնկիւրի: Կը պարմէ
թէ իրեն հեք կը գտնուէին նաեւ 30 Հայեր, որոնք Պարփիզակէն աքսորուած էին այն պարզ
ամբաստանութեամբ թէ Հնչակեան են, կամ Հնչակեան բարեկամներ ունին: Դրամաշոր-
թութիւն, գողութիւն, նախաքինքներ՝ սովորական բաներ դարձած են, եւ կացութիւնը
ընդհանուր առմամբ աւելի վատթար է քան Համիդեան ժամանակներու ո՛րեւ մէկ շրջանին:
Տոքթ. Մաք Նուկարըն 25 փարիէ ի վեր Թուրքիա կ'ապրի, եւ քեդեակ է թրքերէնի:

Կեսարիոյ մէջ կախաղան հանուեր են ութ հայեր, ու գրեթէ միեւնոյն արեւն ուրիշ 26
Հայեր ալ Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ ասիկա՝ անմիջապէս վերջ Տէրութեանց այն ազդարարութենէն թէ
թուրք վարիչները պարասխանափու պիտի նկատուին Հայկական ջարդերուն: Բանտար-
կութիւն եւ աքսոր շար սովորական պայմաններու կարգը անցած են, եւ յարգելի Միսիոնարը
չծածկեց թէ պարտաւոր է գոհ ըլլալ դուրս հանուած ըլլալուն համար:

Տոքթ. Մաք Նուկարըն Կ. Պոլսէն կու գար, եւ ինծի փուաւ նոր քեդեկութիւններ զորս
քաղած էր Ամերիկեան Դեսպանափունէն կամ միսիոնարական շրջանակներէ. այդ քեդեկու-
թեանց համաձայն՝ ժամանակէ մը ի վեր ջարդերը կը շարունակուէին Պիթլիսի շուրջը,
Պիթլիսի միսիոնարներէն լուր առած են թէ ամբողջ գիւղեր իսլամութիւնը կ'ընդունին,
ազաքելու համար փանջանքներէն, որովհեքեւ սպանութիւնները քեդի կ'ունենան ո՛չ թէ
պարզ կոտորածներով, այլ նաեւ փանջանքներով: Մարփինի Միսիոնարը ծածկագիր
հեռագրով մը ծանուցեր է Մարփինէն վերջերս Կ. Պոլիս ժամանած ուրիշ միսիոնարի մը թէ
ներկայիս այնքեդ գոյութիւն առած են ճիշդ ու ճիշդ 1895ի պայմանները:

Կ. Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպանը, Թուրք կառավարութենէն պահանջել էրք որ դադրե-
ցնէր կոտորածները, գացեր է Գերման դեսպանին մօտ. բայց Պ. Վանկէնհայմ պարասխաներ
է թէ բացարձակապէս չ'ուզեր միջամտել Թուրքիոյ ներքին գործերուն:¹³⁹

Այս բոլոր միսիոնարները, հիմնուելով իրենց համոզման եւ կարգ մը իրողութեանց վրայ
որոնց ականաքեւ եղած են, չեն ծածկեր թէ Թուրքիան ամբողջովին իսլամական երկրի մը
վերածելու շարժումը դրդուած է նոյն ինքն Գերման քաղաքականութեան կողմէ:

Ձեր Վսեմութեան կը յայտնեմ նաեւ համանման ուրիշ քեդեկութիւն մը: 1914 Մայիսին
կը ճամբորդէի Տոքթ. Նազըմ Պէյի հեք որ Իթթիհատ եւ Թէրազգըի հոգին է:¹⁴⁰ մեր հանդիպ-
ման միջոցին կը ճամբորդէր լոկ Յոյներուն դէմ պայքօթի շարժում մը գոյացնելու յայտնի նպա-
քակով. բայց վերջէն պիտի հասկնայինք թէ նոյն շարժումը առաջ բերել կ'ուզէր նաեւ Հայոց
դէմ: Տոքթօրը ըսաւ թէ կառավարութեան գործը շար բազմակնճիռ է, եւ ասոր ամբողջ
յանցանքը բեռցուց արդի Թուրքերու հռչակաւոր նախնիքներուն վրայ, որոնք, ըստ իրեն,
յաղթական եղած էին միշտ, կուրծք փուած էին բովանդակ Եւրոպայի, կրնային կուրծք փալ
նաեւ ամբողջ քիեզերքին, բայց պէքք եղածին չափ հեռաքեսութիւն չէին ունեցած, կամ իրենց
վեհանձնութեան անձնաքուր եղած էին, եւ հեքեաքար, փոխանակ իրենց կառավարած
երկրէն արմաքախիլ ընելու բոլոր քրիստոնէայ փարերը, թոյլաքրած էին որ ապրին: Եթէ,
յարեց, այդ մաքրագործումը կաքարած ըլլային այն ժամանակ երբ ոչ ոք կրնար բողոքել,
այսօր իշխանութեան գլուխ գտնուող կառավարութեան գործը շար դիւրին պիտի ըլլար:

Ռուսերուն նահանջը զինովցուցած է Թուրքերը. կը կարծեն թէ հիմա աքոր առիթը ունին,
եւ պարզ կ'երեւայ որ իրենց հզօր դաշնակիցը, Գերմանիա, կը քաջալերէ այն փորձերը զորս
կ'ընեն իրենց փունը մաքրելու համար: Դաշնակիցներուն ազդարարութիւնը պարճառ մը չէ
զիրենք կասեցնելու, նոյն իսկ եթէ թուրք վարիչները վստահ չըլլան վերջնական յաղթանակին

նկատմամբ: Որովհետեւ կը խորհին որ եթէ պարտուին, Թուրքիա իրենց համար ապահով ապաստան մը չի կրնար դառնալ, եւ այն դրամով զոր դիզելու վրայ են հիմա, պարասխանապուր վարիչները կրնան երթալ այն տեսակ երկիր մը, ուր կարենան անյայտ ապրիլ, եւ կամ անձեռնմխելի մնալ նոյն իսկ յայտնուելու պարագային. եւ իրենցմէ մէկ քանի յանդուգն մարդիկ, ինչպէս Թալէթա եւ Էնվէր բացէ ի բաց կ'ըսեն որ եթէ պարտուին, չեն յուսար որ ողջ կը մնան, նոյն իսկ եթէ Դաշնակիցները իրենցմէ հաշիւ չպահանջեն:

Թուրքիոյ Հայերը չկրցան ծածկել իրենց զգացումները, եւ այն միջոցին ուր Կ. Պոլիս կը գտնուէի, եւ ինքս, հակառակ բոլոր խոհեմութեանս, չէի կրնար զգացածս ծածկել, կամ գէթ արտայայտել այն տեսակ եղանակով մը որ Թուրքերը չհասկնան: Վերջին Մեպտեմբեր ամսուն, Թրքական երզիծաթերթը, «Գարակեօզ»,¹⁴¹ օր մը գրեց որ եթէ Հայերը ուրախ ըլլան՝ պէքք է հասկնալ թէ Դաշնակիցները յաղթելու վրայ են, իսկ եթէ փսուր ըլլան՝ ճիշդ հակառակը: Բայց եթէ նոյն իսկ Հայերը կարենային ծածկել իրենց զգացումները, փարակոյս չկայ թէ հակառակ ատոր, Ժօն Թուրքերը անհրաժեշտաբար պիտի ոչնչացնէին քրիստոնեաները, եթէ պատեհութիւնը ունենային: Գէթ այն գոհացումը ունինք թէ կրցանք զիրենք խոցել մեր զգացումներուն արտայայտութեամբ:

Կը կարծեմ թէ Գերմանները չեն ուզեր Հայոց ոչնչացումը գէթ այն վայրերուն մէջ ուր ներկայ պատերազմին զինուորական յաջողութեանց համար անհրաժեշտ չէ արիկա: Հայերը իրենց անախորժ դարձած են այս տեսակէտով միայն: Եւ զինուորական գործողութեանց ասպարէզ դարձած վայրերու մէջ է որ Գերմանիա կամ Թուրքիա գտնուող Գերմանները կը քաջալերեն Թուրքերուն կողմէ ի գործ դրուած բնաջնջման ջանքերը եւ հարստահարութիւններ տեղի կ'ունենան: Տօրթ Եօլ եւ Զէյթուն սքանչելի օգնութիւն մը պիտի կրնային ընծայել Դաշնակիցներուն, եթէ այս վերջինները Բայաս զինուոր ցամաք հանէին: Պիթլիս Վանայ շատ մօտը կը գտնուի, Ռուս բանակը Պիթլիս հասնելու վրայ է, եւ բնականաբար այնտեղի Հայերը պիտի կրնային մեծապէս օժանդակել իրեն, ինչպէս Վանայ Հայերը օժանդակեցին: Մոռցայ յիշատակելու թէ Էրզրումի մէջ ալ, որ նոյնպէս սահմանագլխի քաղաք մըն է, լոկ անհաւանք կախաղան չհանուեցան, այլ տեղի ունեցան խմբական կոտորածներ: Մինչդեռ Էնկիւրիի, Պրուսայի, Գօնիայի, Կ. Պոլսոյ եւ Թուրքիոյ մնացեալ մասերուն մէջ, թէեւ հարստահարութիւններ տեղի կ'ունենան, բայց ոչ տեղահանութիւն կ'ըլլայ, ոչ ալ ջարդեր կը կատարուին:

Հիմա որ մեր դիմակը պատռած է եւ գործողութեան սեղանին վրայ դրուած ենք, արդեօ՞ք աւելի ազատօրէն եւ աւելի բացայայտ կերպով մը ինքզինքնիս պաշտպանած չպիտի ըլլայինք՝ Դաշնակիցներուն օգնելով եւ անոնց օգնութեան առարկայ դառնալով: Այս պարագան պարզապէս Զեր Վսեմութեան ուշադրութեան կը ներկայացնեմ, ու կը խորհիմ թէ,- ենթադրելով որ ճիշդ ըլլան պատճառաբանութիւններս,- իրաւունք ձեռք բերած ենք Դաշնակիցներէն պահանջելու որ մեզի օժանդակեն Արանայի շրջանին մէջ գործելու սահմանուած կամաւորական խումբերու կազմութեան համար: Արանայի՝ կ'ըսեմ՝ որովհետեւ, նոր ստացուած տեղեկութեանց համաձայն, անիկա ամէնէն փկար կէտն է. Արանայի՝ որովհետեւ այնտեղ ամէնէն աւելի օժանդակութիւն կրնանք գտնել իրենց տուններէն արտաքսուած բնիկ փարրերէն. Արանայի՝ վերջապէս՝ որովհետեւ Կիլիկիան միակ վայրն է զոր պահանջելու փորձը կրնանք ընել մեր ցեղին պահպանութեան համար, տեղին վրայ եւ տեղին համար իսկ գոհողութիւններ ընելով:

Խոնարհաբար կ'ընդունիմ թէ անփորձ մարդ մըն եմ.

[Յ. Ս. ԱՅՎԱԶԵԱՆ]

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Լոնտոնի Ռուսական դեսպան Կոմս Պէքէնտօրֆի հետ տեսակցութեան

Բնագիրը գրանւորէն

Լոնտոն, 12 Յուլիս 1915

Ընդհանուր հարցերու մասին մէկ քանի խօսք ընելէ վերջ, անցանք Հայկական խնդրին: Կոմսը ըսաւ թէ միտքերը փակաւին շատ փարփամ են, յայտնի չէ թէ Հայաստան մինչեւ ծով պիտի երկարի՞, թէ Հայաստանի հարաւային կողմը Թուրքիա մը պիտի մնա՞, եւ հետեւաբար, կարելի պիտի ըլլա՞յ զայն երկուքի բաժնել Կիլիկիոյ գրամամբ. յայտնի չէ նաեւ թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ Իրալիոյ բաժինը, եւ ի՞նչ՝ Յունաստանի ստանալիք հաւանական բաժինը: Գալով Հայկական խնդրին, ըստ ինքեան, Կոմսը ըսաւ թէ փակաւին որոշ գաղափար մը չունի թէ Հայերը իսկապէս ի՞նչ կը պահանջեն: Իրեն խօսեր են զանազան բաղձանքներու մասին, որոնք ձեւականապէս կը փարբերին իրարմէ: Կ'աւելցնէ թէ Ռուսիա չ'ուզեր իրեն կցել վիլայէթները, ինչպէս արդէն յայտարարած է, եւ թէ կողմնակից է ինքնավարութեան մը, բայց խնդիր է գիտնալ թէ արկէ վրանգ մը չի՞ կրնար ծագիլ ապագային եւ թէ Կիլիկիոյ Հայերն ալ չպիտի՞ ուզեն միանալ ինքնավար Հայաստանին:

Իրեն պատրասխանեցի թէ չեմ հաւաքար որ այդ վրանգը ծագի, որովհետեւ Կովկասի Հայերը շատ գոհ են իրենց վիճակէն, բարգաւաճ կացութիւն մը ունին, կը հարստանան, եւ, ինչպէս յայտարարած են Տումային մէջ, կ'ուզեն Ռուս մնալ եւ լոկ Թուրքիոյ իրենց եղբայրներուն փրկութիւնը կը պահանջեն: Գալով մեր պահանջմանց, անոնք ամփոփուած են այն յիշատակագրին մէջ, զոր Տոքթ. Զավրիէֆ իրեն տուած է Մայիս ամսուն, եւ որ համաձայն է այն ծրագրին, որուն նկատմամբ հաւանութիւն յայտնած է Բէթրօկրափի Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը. «Ինքնավարութիւն ամբողջական Հայաստանի մը, իր մէջ ունենալով Կիլիկիան, եւ դրուած Ռուսիոյ ու իր երկու դաշնակիցներուն պաշտպանութեան փակ,- այն պայմանաւ որ Հայերը իրենք պիտի պաշտպանեն այս ծրագիրը Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ մօտ, եւ Ռուս դեսպանները, իրենց աջակցելով հանդերձ, ո՛րեւէ միջամտութիւն չպիտի ընեն»:

Դեսպանը ըսաւ թէ արդարեւ ծանօթ է այդ ծրագրին, որուն նկատմամբ սակայն ոչ մէկ հաղորդագրութիւն ստացած է Բէթրօկրափէն:

Պատրասխանեցի թէ ամէն պարագայի մէջ ինքնավարութիւնը չի կրնար ո՛րեւէ փարակոյսի տեղի փալ, որովհետեւ Կաթողիկոսը Կովկասէն Եգիպտոս ուղղուած բաց հեռագրով մըն էր որ ինձմէ խնդրեց զինքը ներկայացնել, տեղեկացնելով թէ իմ պաշտօնս պիտի ըլլայ ինքնավարութիւն պահանջել:

Դեսպանը ըսաւ թէ արդարեւ ճիշդ է ասիկա:

Հետեւաբար, յարեցի, այդ հիմերուն վրայ աշխատեցայ. բայց Ֆրանսայի մէջ դժուարութեանց հանդիպեցայ Կիլիկիոյ մասին, զոր Ֆրանսացիք կը պահանջեն իրենց համար:

Դեսպանին տեղեկութիւն տուի Փարիզի մէջ կատարած բանակցութեանցս եւ անոնց ընթացքին գործածած պատճառաբանութեանցս մասին:

Հարցուց թէ լոկ Գաղթային Ծաւալման Կուսակցութիւնը չէ՞ որ կը պահանջէ Կիլիկիան:

Շապ հետաքրքրուած, նոյնիսկ զարմացած թուեցաւ, երբ իրեն ըսի թէ ընդհանուրին, նոյնիսկ կառավարութեան պահանջն է արիկա, եւ թէ Քէ տ’Օրսէի դիւաններուն մէջ զիս վստահեցուցած են թէ Ռուսիա Ֆրանսայի ձեռքերը ազաւր թողած է Կիլիկիոյ մասին:

Յայտարարեց թէ կ’անգիտանայ եւ նոյնիսկ այնպէս ցոյց տուաւ թէ կը տարակուսի: Աւելցուց թէ Կիլիկիոյ մասին իրեն յայտնեցի իրողութիւններ գորս չէր գիտեր եւ հարցուց թէ խնդրին նկատմամբ ի՞նչ ըրած եւ ի՞նչ իմացած էի Լոնտոնի մէջ:

Պատասխանեցի թէ տակաւին լոկ Սըր Արթըր Նիքոլսոնը տեսայ որ շապ լաւ ընդունելութիւն ըրաւ ինծի եւ հետաքրքրուած երեսաց իմ տեսութենէս, ինձմէ խնդրելով որ գրաւոր յիշատակագիր մը ներկայացնեմ, որպէսզի երբ Հայկական խնդիրը քննելու ատենը գայ, Փօրէյն Օֆիսը կարենայ անկէ օգտուիլ:

Կոմս Պենքէնտօրֆ կը խորհի թէ լաւ կ’ըլլայ որ տեսնեմ նաեւ Լորտ Լանստօնը. ըսաւ թէ ինք չի կրնար միջնորդել որպէսզի Լորտը զիս ընդունի, բայց թերեւս կարենամ յաջողիլ ուրիշ ճամբով մը:

Պատասխանեցի թէ խնդիրը բաւական փափուկ է, որովհետեւ Սըր Արթըր Նիքոլսոնի հարցուցի թէ արդեօք խորհուրդ կուտա՞յ որ ուրիշ նախարարներ տեսնեմ, եւ ինք ինձ ըսաւ թէ անօգուտ է, թէ ինք անոնց պիտի բացատրէ ինչ որ պարզած էի իրեն, եւ թէ, աւելի ըլլալով, անոնց պիտի մատուցանէ նաեւ իմ յիշատակագիրս:

Դեսպանին ցոյց տուի սակայն Լորտ Պրայսի ինձ ուղղած նամակը, որով կը տեղեկացնէր թէ Լորտ Լանստօնի գրած եւ խորհուրդ տուած է որ զիս տեսնէ, եթէ արիկա խնդրեմ իրմէ:

Դեսպանը ինձ հետք համաձայն է որ լաւագոյն է ուղղակի դիմում մը չընել, եւ աշխարհիլ որ Լորտ Պրայս ինծի համար ունկնդրութիւն մը ձեռք բերէ:

Հարցուց թէ յիշատակագիրս գրա՞ծ եմ, եւ թէ կրնա՞մ անոր մէկ պատճէնը իրեն տալ:

Պատասխանեցի որ աւարտած եմ թէեւ, բայց տակաւին սեւագրութեան վիճակի մէջ է եւ Անգլերէնի թարգմանել կու տամ, բայց կրնամ իրեն կարդալ անոր ամենէն էական այն մասը, որուն մէջ պարզուած են իմ պարճառաբանութիւններս ի նպաստ մեր ծրագրին:

Իր խնդրանքին վրայ, կարդացի այդ մասը, եւ երբ աւարտեցի, ինծի ըսաւ թէ շապ կատարեալ կը գտնէ, եւ խորհուրդ տուաւ որ (Փօրէյն Օֆիսի) տամ Ֆրանսերէն օրինակը, որ կրնայ իր ոյժը կորսնցնել թարգմանութեան մը մէջ: Աւելցուց թէ կը սխալիմ՝ կարծելով որ Սըր Էտուարտ Կրէյ Ֆրանսերէն չի հասկնար. թէեւ չի սիրեր Ֆրանսերէն խօսիլ, բայց զայն կը հասկնայ այնքան լաւ որքան դուք եւ ես:

Դեսպանը զիս շնորհաւորեց խմբագրութեան մասին եւ կրկնեց որ զայն չտկարացնեմ թարգմանութեամբ մը:

Դիտել տուի իրեն թէ հոգ տարած էի այնպէս մը խմբագրել որ Անգլիացիներէ կարդացուի, եւ գործածած էի Անգլիական պարճառաբանութիւններ, բայց Ռուսական շահերը, ըլլա՛յ անոր խմբագրութեան, ըլլա՛յ մեր ծրագրին մէջ, այն աստիճան բացայայտ են որ բնաւ պէտք չունին ընդլայնման: Հարցուցի իրեն հետեւաբար թէ համաձայ՞ն ենք թէ՛ ծրագրին նկատմամբ ըստ ինքեան, եւ թէ այն ուղղութեան մասին գոր տուած էի Ֆրանսայի մէջ եւ այստեղ կատարած բանակցութեանցս:

Պատասխանեց թէ բոլորովին համաձայն ենք, եւ խնդրեց ինձմէ որ Լոնտոնէն մեկնելէ առաջ վերստին տեսնեմ զինքը:

Տեսակցութեան միջոցին իրեն ըսած ըլլալով թէ Անգլիոյ մէջ քիչ շահագրգռութիւն ցոյց կու տան Հայկական խնդրին նկատմամբ, Կոմսը պատասխանեց որ արիկա փոխուած է, եւ

թէ հիմա աւելի կը հետաքրքրուին:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Լորսր Պրայս

Ինագիրը գրանշուէն

Լոնսրոն, 12 Յուլիս 1915

Սիրելի Լորսր Պրայս,

Խորին շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Ձեր նամակին համար: Գրելով Լորսր Լանսրոնի, անգամ մըն ալ ապացուցիք այն շահագրգռութիւնը, զոր կը սնուցանէք մեր դատին նկատմամբ, եւ չեմ գիտեր ի՞նչպէս Ձեզի յայտնեմ իմ երախտագիտութիւնս այն բոլոր բաներուն համար, զորս ըրած էք ու կ’ընէք անոր ի նպաստ:

Տեսայ Սըր Արթըր Նիքոլսոնը եւ շատ շահեկան տեսակցութիւն մը ունեցայ անոր հետ: Ինձմէ խնդրեց յիշատակագիր մը գոր պատրաստելու վրայ եմ: Այդ յիշատակագիրը աւարտելէ առաջ շատ պիտի փափաքէի քանի մը վայրկեանի տեսակցութիւն մը ունենալ Ձեզի հետ, եթէ պատիւը ընէիք զիս ընդունելու ո՞նէ օր եւ այն ժամուն, որոնք կրնան յարմար թուիլ Ձեզի:

Հաճեցէք ընդունիլ, եւայլն...

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Լորսր Պրայս առ Պօղոս Փաշա

Ինագիրը անգլիէն

Լոնսրոն, 13 Յուլիս 1915

Վսեմաշուք սիրելի,

Մեծ հաճոյքով տեղեկացայ թէ գոհացուցիչ տեսակցութիւն մը ունեցեր էք Սըր Արթըր Նիքոլսոնի հետ: Եթէ Ձեր յիշատակագիրը պատրաստ է, ուրախ պիտի ըլլամ, ինչպէս փափաք յայտներ էիք, զայն տեսնելու, Հինգշաբթի կամ Ուրբաթ առտու, ժամը 10 ու կէսին մօտ, եթէ Ձեզի կը յարմարի:

Ընդունեցէք խորին մեծարանքներս:

Ձերդ անկեղծօրէն,

ՊՐԱՅՍ

Արձանագրություն Պօրոս Նուպար Փաշայի՝ Լոնսոնի Ֆրանսական դեսպան Պ. Բօլ Քամպօնի հետ
 Կրեակցություն

Բնագիրը գրանցվել է՝

Լոնսոն, 13 Յուլիս 1915

Իմ առաքելութեանս ամբողջական պարմությունը ըրի իրեն, սկսելով թեֆօրմներու բանակցություններէն, եւ Կրեակցություն Կրալով Փարիզի մէջ կարարուած վերջին բանակցութեանցս մասին:

Ըսի թէ պարերագմէն առաջ գոհացած էինք պարզ թեֆօրմներով, որոնք այն արեն, Գերմանիոյ բռնած ընթացքին պարճառաւ, *մարսիւմսն* էին գորս կրնայինք ձեռք բերել առանց պարերագմի պէտք մնալու. սակայն այսօր պարերագմը պայթած է եւ Թուրքերը իրենց չարակամութեան մասին վերջին ապացոյց մը Կրուած ըլլալով, Հայերը այսուհետեւ չեն կրնար հաւանիլ Թրքական լուծին Կրակ մնալու, եւ հետեւաբար, այլեւս պարզ թեֆօրմներու խնդիր չի կրնար ըլլալ:

Պ. Քամպօն ըսաւ թէ համամիտ է:

Յայրնեցի նաեւ թէ Ռուսիա չ'ուզեր Հայաստանը կցել, որովհետեւ արդէն իսկ 18 միլիոն իսլամ հպարակ ունի եւ չի փափաքիր անոնց վրայ աւելցնել Հայաստանի իսլամներն ալ, ինչպէս անոր միւս Կրարացել ժողովուրդները, եւ թէ կը նախընտրէ հետեւիլ ազգայնութեանց սկզբունքին համապարասխան քաղաքականութեան մը, Հայերը՝ ինչպէս Բօլոնիացիները օժտելով ինքնավարութեամբ:

Պ. Քամպօն ըսաւ թէ կ'ըմբռնէ արիկա, բայց հարցուց թէ ապահո՞վ եմ որ Ռուսիա որոշած է ինքնավարութիւն Կրալ:

Իբր ապացոյց յիշեցի իրեն Կաթողիկոսին բաց հեռագիրը, որով ինձմէ խնդրած էր պաշտօնը ընդունիլ եւ ինքնավարութիւն պահանջել:

Պ. Քամպօն ընդունեց թէ արդարեւ արիկա ամէն Կրարակոյս կը բառնայ: Բայց ինծի հարցուց թէ աշխարհագրական ի՞նչ սահմաններու մէջ կ'ուզենք Կրարածել այդ ինքնավարութիւնը, լոկ վեց վիլայէթներո՞ւն մէջ, թէ նաեւ Ռուսական Կովկասի Հայկական շրջանակին մէջ:

Պարասխանեցի թէ խնդիրը միշտ Թրքական նահանգներուն վրայ եղած է, եւ այդպէս ալ պիտի ըլլայ այսուհետեւ. թէ Կովկասի Հայերը շար երջանիկ են իրենց վիճակէն, թէ արդէն յայտարարած են Տումային մէջ որ Ռուս մնալ կ'ուզեն եւ լոկ Թուրքիոյ իրենց եղբայրներուն համար կը կռուին: Արդարեւ, աւելցուցի, Ռուսիոյ Հայերը ներկայիս մեծ յարգ կը վայելեն, եւ կառավարութիւնը շար լաւ կը վարուի անոնց հետ, իշխան Վարօնցով-Տաշքօֆի Փոխարքայ նշանակուելէն ի վեր: Յիշարակեցի անոր կողմէ Զարին ուղղուած պաշտօնական Կրեակցա-գիրը, որ հրապարակուեցաւ նախորդ Կրարի, եւ որուն մէջ Հայոց գովեստը կ'ընէ:¹⁴² Յիշարակեցի նաեւ այն խօսքը գոր Պ. Սազօնօֆ ինծի ըսած էր՝ Լօպանօֆ Իշխանին կենդանագիրը ցոյց Կրալով. «Հայոց մասին մեր քաղաքականութիւնը այլեւս այս մարդուն քաղաքականութիւնը չէ»:¹⁴³

Պ. Քամպօն ըսաւ թէ ասիկա շար կարելոր է եւ կ'արժէ նօթագրել. որովհետեւ ինք անձամբ ականաԿրեւ եղած է Իշխան Լօպանօֆի այդ քաղաքականութեան, ինչպէս նաեւ այն աննպաստ քաղաքականութեան, որ Հայոց դէմ կը կիրարկուէր Կովկասի մէջ: Բայց այնպեղ, յարեց, հայ յեղափոխական կուսակցութիւններն ալ իրենց պարասխանաԿրուութեան բաժինը ունեցան:

Պարասխանեցի թէ, բարեբախտաբար, այդ բոլորը անցեալին կը պարկանին, եւ թէ Հայերը բնաւ չպիտի մոռնան այն դերը գոր ինք անձնապէս խաղաց Հայկական խնդրին մէջ, Կ. Պոլսոյ իր դեսպանութեան միջոցին, ինչպէս ի յայտ կու գայ *Դեղին Գիրքէն*^{*} եւ *Կասպոյր Գիրքէն*[†]: Աւելցուցի թէ անցեալին մէջ մեզի համար իր ըրածին վրայ հիմնուելով է որ իրաւունք ունենալ կը կարծէինք յուսալու թէ այսօր ալ իր բարեացական աջակցութիւնը պիտի ընծայէ մեզի, քանի որ այն բոլոր քաղաքական անձնաւորութեանց մէջ որոնք իրենց ըսելիքը պիտի ունենան խնդրին յառաջիկայ լուծման միջոցին, ոչ ոք իրեն չափ խորապէս Կրեակց է Հայկական հարցին:¹⁴⁴

Վերստին հարցուց թէ ի՞նչ սահմանագծում պիտի ունենայ ապագայ ինքնավար Հայաստանը: Պարասխանեցի թէ անիկա պիտի պարունակէ Թուրքիոյ բոլոր Հայկական հողամասերը, այսինքն Մեծ Հայաստանը եւ Փոքր Հայաստանը կամ Կիլիկիան, որ Հայկական վերջին թագաւորութեան օրրանը եղած է: Թուեցի Խաչակրութեան պարմական յիշարակները, եւ բացաԿրեցի թէ թեֆօրմներու բանակցութեանց ընթացքին ինչո՞ւ Կիլիկիան դուրս թողած էինք, լոկ անուանական յիշարակութիւն մը միայն ընելով մասնաւոր յօդուածի մը մէջ: ԱԿոր պարճառը այն էր որ Գերմանիա ձեռք դրած էր Կիլիկիոյ վրայ:

Հարցուց թէ ի՞նչպէս պիտի կրնայինք Կիլիկիան միացնել վեց նահանգներուն, քանի որ անոնցմէ անջաԿրուած է:

Ապահովաբար մէկուն կամ միւսին աշխարհագրական դիրքերուն նկարմամբ շար ճիշդ ըմբռնում մը չունէր: Այս մԿրածմամբ, բացաԿրեցի թէ Կիլիկիա սահմանակից է վեց նահանգներուն եւ թէ անոնց առանց ընդհաԿրման միացումն է որ պիտի կազմէ միակ եւ ամբողջական Հայաստան մը, ծովուն վրայ ելքով մը: Այս առթիւ, իրեն Կրեակցութիւն Կրուի այն Կրամադրութեանց նկարմամբ, որոնց հանդիպած էի Ֆրանսայի մէջ, ի մասին Կիլիկիոյ, եւ յիշարակեցի իմ փաստարկութիւններս անոնց դէմ, այնպէս ինչպէս պարզուած են Պ. Տէլքասէի Կրուած յիշարակագրիս մէջ,- ազաԿր անցք Ռուսական վաճառականութեան եւ ՊաղԿարի համար ալ, եւայլն:

Ըսաւ թէ, ըստ իրեն, Կիլիկիա պէտք է Ֆրանսայի, թէ Սուրիա բաւարար հարստութիւն չունի, թէ այնպեղ լոկ ձիու անկարելոր վաճառականութիւն մը կայ, եւ թէ Ֆրանսա՝ Կիլիկիոյ մէջ միայն կրնայ գԿրնել բարեբեր հողեր: Աւելցուց թէ չ'ըմբռներ Կիլիկիոյ ճամբով ազաԿր անցքի մը պէտքը Ռուս վաճառականութեան համար, քանի որ Ռուսիա պիտի սԿրանայ Կ. Պոլիսը, ճիշդ է, չեզոքացուած նեղուցներով, սակայն վերջապէս ազաԿր Մեւ Ծովու բովանդակ վաճառականութեան առջեւ: Վաճառականութիւնը միշտ ծովու ճամբով ամէնէն աճան փոխադրութեան ճամբուն պիտի հետեւի, եւ Ռուսիա այս կողմէն ամէն դիւրութիւն ունենալուն, ցամաքի ճամբով վաճառականութիւն ընելու պէտք չպիտի Կրեսնէ:

Պարասխանեցի թէ արիկա ընդունելով հանդերձ, Կրակալին կը մնայ դէպի Միջերկրա-

* Ֆրանսական կառավարութեան պաշտօնական հրապարակութիւնները այս անունը կը կրեն:

† Անգլիական կառավարութեան պաշտօնական հրապարակութիւնները այս անունը կը կրեն:

կան հողային փարածման խնդիրը, որ այսուհետև ալ կուսակիցներ պիտի ունենայ Ռուսիոյ մէջ, եւ որ սակայն պիտի լուծուի, եթէ սրեղծուի *թամբօն* երկիր մը, միանգամայն չեզոքացուած ու Տէրութեանց հաւաքական թեւարկութեան ենթարկուած. թէ միւս կողմէ գոյութիւն ունի նաեւ Պաղպարի Երկաթուղիին վերջնակայարանի խնդիրը, որ գոհացուցիչ լուծում մը պիտի գտնէր եթէ անկախաբար Ալեքսանդրէթի մէջ գտնուածէն, վերջնակայարան մը հաս- փարուէր չեզոք երկրի մը մէջ, միշտ ազատ ու բաց բոլոր պաշտպան Դաշնակից Տէրութեանց առջեւ:

Պ. Քամպօն ուշադրութեամբ հետեւեցաւ իմ բացատրութեանց այս մասին, ու բնաւ դիտողութիւն չըրաւ:

Երբ աւարտեցի, հարցուց թէ Փարիզի մէջ ի՞նչ պատասխան ստացայ կառավարութենէն:

Ըսի թէ պատասխան չէի սպասեր ու չխնդրեցի ալ, լաւ գիտնալով թէ որոշում փալու ժամանակը չէ եկած դեռ, եւ թէ իմ աշխատութիւնս առ այժմ կը ձգտէր հողը պարտաստելու, ծանօթացնելով Հայոց ազգային ցանկութիւնները, եւ այն լուծումները որոնք, ըստ իրենց, կրնային նկատի առնուիլ, բացի անշուշտ Թրքական փրկապետութեան պահպանումէն: Ըսի նաեւ թէ Պ. Տէլքասէ բարեացակամութեամբ փորձեցաւ իմ բացատրութիւններու եւ ինծի խոստացաւ ուշադրութեամբ ու հետաքրքրութեամբ կարդալ յիշատակագիրս:

Տեղեկութիւն փութի նաեւ այն լուծման մասին գոր առաջարկած էի, եւ որուն համաձայն Ֆրանսայի վեհաժողովութեան աւանդութեանց կ'ապաւինէինք, որպէսզի Կիլիկիան եթէ իրեն կցէր, գէթ անոր արեւմտեան մասը մեզի թողուր, ծովուն վրայ ազատ ելքով մը, Մէրսինով:

Պ. Քամպօն ըսաւ թէ ինք ալ այն կարծիքէն է թէ փակաւին ժամանակը չէ որոշումներ փալու, թէ Հայկական խնդիրը ապահովաբար լուծում մը պիտի ստանայ, եւ թէ չպիտի թերա- նայ անով շահագրգռուելու, ինչպէս ըրած է անցեալին մէջ. եւ ինծի խորհուրդ փուաւ որ շարունակեմ իմ նախապարտաստական աշխատութիւնս, ու փեսնեմ նաեւ Լորտ Լանստրոնը: Իսկ Լորտ Զրէուի մասին ըսաւ թէ փարակոյս չկայ որ Սըր Արթըր Նիքոլսոն արձանագրած է ինձ հետ ունեցած փեսակցութիւնը, ինչպէս կ'ընէ միշտ, եւ զայն հաղորդած է անոր. հետե- ւաբար, յարեց, անօգուտ է զինք փեսնել:

Տեսակցութեան ընթացքին Պ. Քամպօն հարցուց թէ ի՞նչ փեսակ կառավարութիւն կը խորհինք փալ ինքնավար Հայաստանին: Իր կարծիքով, հաւաքական թեւարկութեան մը իրականացումը դժուար է գործնականին մէջ: Եւ որովհետեւ այնպէս կ'երեւար որ այս կէտը անհանգստութիւն կը պատճառէ իրեն, ըսի թէ ես ալ կը զգամ որ եթէ խնդիրը իբր կառա- վարութիւն փեսակ մը եռապետութիւն հաստատելու վրայ ըլլար, պիտի բաղխինք դժուա- րութեանց, որոնցմէ պէտք է խուսափիլ ամէն գնով. բայց մեզի համար ամբողջ խնդիրը Դաշ- նակիցներու կողմէ պարտաստուած Հիմնական Օրէնքի մը վրայ է, Լիբանանի եղածին նման,¹⁴⁵ իբր հիմ ունենալով 1913ի ռէֆօրմներու նախնական ծրագիրը, բոլորովին ընդ- լայնուած, եւ առանց Թրքական կամ ուրիշ գերիշխանութեան. թէ այդ Հիմնական Օրէնքը պիտի նախատեսէ անուանումը Եւրոպացի պետի մը, շատ փարածուն իրաւասութիւններով, ընտրուած եւ անուանուած Դաշնակիցներուն կողմէ, եւ անգամ մը որ այս պէտը անուանուի, պաշտպան Դաշնակիցները ուրիշ բան չպիտի ունենան ընելիք, այլ միայն հսկել Հիմնական Օրէնքին անվթար պահպանման: Այս պայմաններուն մէջ հաստատուելիք կառավարութիւն մը, կամ աւելի ճիշդը՝ վարչութիւն մը,- որովհետեւ Հայաստան բանակ չպիտի ունենայ,- իրական դժուարութիւններ չի ներկայացներ, որովհետեւ պաշտպան փրութիւնները մի միայն Հիմնական Օրէնքին անփեսման առթիւ միջամտելու պէտք պիտի ունենան:

Պ. Քամպօն առարկեց թէ ճիշդ դժուարութիւնը Հայաստանի գլուխը դրուելիք այդ հազուագիւտ թոչունը գտնելն է, եւ թէ խորապէս համոզուած է որ կարելի չպիտի ըլլայ զայն գտնել փոքր պետութեանց մէջ. Հայ մը, ըստ իրեն, լաւագոյն կերպով պիտի յաջողէր: Իբր օրի- նակ ցոյց փուաւ Ալպանիոյ թագաւորը, որ ամէն փեսակէտով յուսախաբութիւն պատճառեց:¹⁴⁶ Այն ատեն ալ Պ. Քամպօն կարծիք յայտնած էր թէ Ալպանացի պէտք է նշանակէին փոխանակ օտար իշխանի մը:

«Օրինակի համար Իշխան Ֆուարը¹⁴⁷», ըսի:

«Այո՛, ճիշդ ու ճիշդ Իշխան Ֆուարը,- պատասխանեց Պ. Քամպօն զիս ընդմիջելով.- ապահովաբար լաւագոյն կերպով մը պիտի կատարէր գործը, քան անոր համար նշանակուած անմիտ մարդը»:

Դիտել փութի որ ապագայ պետի մը նշանակման գործը այն փեսակ խնդիր մըն է գոր Տէրութիւնները պիտի որոշեն յարմար ժամուն, եւ թէ կարելի է դիւրութեամբ համաձայնու- թեան մը գալ այդ մասին: Առ այժմ մեր խնդրածը սա է որ մեզ ազապեն Թրքական լուծէն, եւ ազգայնութեանց սկզբունքին համաձայն մեզի շնորհեն ինքնավարութիւն մը, Դաշնակից- ներու հաւաքական թեւարկութեան փակ:

Խօսեցայ նաեւ վերջերս ինձ հասած նամակին վրայ, որուն մէջ նկարագրուած էին այն խժոժութիւնները, իրաւագրկումները եւ կոտորածները, որոնց Հայերը նշաւակ դարձած են այս միջոցիս, եւ հարցուցի թէ ի՞նչ կրնանք ընել:

Իր պատասխանը դժբախտաբար եղաւ այն՝ որուն կը սպասէի. այսինքն թէ կարելի չէ ցարդ կատարուածէն աւելի բան մը ընել:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Ժան Մուրաֆօֆ առ Պողոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը հրատարակվել է

Ադեքսանդրիա, 13 Յուլիս 1915

Վսեմաշուք Պողոս Նուպար Փաշա
Փարիզ

Վսեմաշուք Տէր,

Սրպացանք Ձեր ընթացիկ 10 թուակիր հեռագիրը, որուն բովանդակութիւնը մեծ յուսախաբութիւն պարճառեց մեզ:

Անհամբեր կը սպասենք Ձեր խոստացած նամակին, խնդրին իրազեկ ըլլալու համար:

Սպասելով արոր, պարտք կը համարենք սրտանց յայտնել Ձեզ, ինչպէս միշտ, մեր խորին երախտագիտութիւնը այն սրիպողական դիմումներուն համար զորս բարեհաճեցաք ընել վերին շրջանակներու մօտ, Կիլիկիոյ մեր աղէտահար հայրենակիցներուն օգնութիւն հասցնելու նպատակով, եւ ասիկա՝ հակառակ անոր որ նախապէս այդ մասին Ձեր ըրած դիմումները յաջողութեամբ չէին պսակուած:

Միւս կողմէ, պարտք կը համարենք նաեւ անգամ մըն ալ Ձեզ վստահեցնել թէ խորապէս համոզուած ենք որ Ձեր Վսեմութիւնը, այնպէղ գորնուող մեր դժբախտ հայրենակիցներուն նկատմամբ սնուցած ծայրայեղ հոգածութեանը մէջ, բնաւ պէտք չունի որ մենք զինքը թելադրենք անոնց ի նպաստ, եւ անոնց փրկութեան համար կիրարկելու ինչ որ հնարաւոր է իրեն համար, ուրիշ կերպ ըսելով՝ ինչ որ մարդկօրէն կարելի է:

Այս կէտերը պարզելէ վերջ, ներեցէք որ վերստին անդրադառնանք խնդրի մը որ մեզ կը տագնապեցնէ, եւ անգամ մըն ալ Ձեր մասնաւոր ուշադրութիւնը հրաւիրենք *այն ծայրայեղօրէն վճռական եւ բացառապէս ծանրակշիռ կացութեան վրայ, որուն մարմնուած են Կիլիկիոյ Հայերը*: Խնդիրը կը կայանայ 250,000-300,000 քրիստոնեայ Հայերու փրկութեան կամ ոչնչացման վրայ. վարմուած իւրաքանչիւր վայրկեան առաջ կը բերէ կորուստը մեր հազարաւոր հայրենակիցներուն, որոնք կ'աքսորուին, կը տարագրուին, կը կախուին կամ կը ջարդուին. այդ զինաթափ եղած ժողովուրդին վերջնական բնաջնջման ձգտող խմբական կոտորածներու վտանգը չափազանց իրական ու չափազանց վերահաս է, եթէ արդէն իսկ կատարուած անդարմանելի իրողութիւն մը չէ: Իմացանք թէ Ալեքսանդրէթի մէջ, օր ցերեկով եւ քաղքին հրապարակին վրայ, *Մանուէլ Ընտրատեան* անունով Հայ մը սպաննելէ ետք, կախեր են այդ դժբախտ մարդուն հայրը, ինչպէս նաեւ Տէօրթ Եօլի երեւելիներէն *Քերոքէ Քէշիշեանը*:

Հաճըն քաղաքը պաշարուած եւ մեկուսացուած է բոլորովին, պաշրպօզուքներու խումբերու եւ Թուրք խուժանին կողմէ. յայտնի չէ ի՞նչ տեղի կ'ունենայ մոլեռանդ պաշարողներու այդ շղթային ետին: Ակներեւ է թէ Կիլիկիոյ այս երկրորդ ամրոցն ալ անխուսափելի կերպով պիտի ենթարկուի Զէյթունի բախսին, եւ թէ Հաճընէն անմիջապէս ետք, եթէ ոչ միեւնոյն արեւն, նոյն բախսը պիտի ունենան նաեւ *Մարաշի, Սիւսի* եւ *Արանսայի* վերապրողները: Հաւատացէք, Վսեմաշուք Տէր, ո՛չ չափազանցութեան եւ ոչ ալ ջղայնութեան արդիւնք

են այս չարաշուք տողերը: Կացութիւնը ա՛յն աստիճան զարհուրելի է որ պէտք եղածին չափ զօրաւոր բառեր չենք գտներ որպէսզի կարենանք զայն պարկերացնել իր բովանդակ ընդվզեցուցիչ ճշմարտութեան մէջ: Շատ կը վախնանք որ *եթէ անմիջական կերպով զինեալ միջամտութիւն մը տեղի չունենայ*, այն կերպով զոր յղացեր եւ Ձեր Վսեմութեան առաջարկեր էինք, ինքզինքնիս պիտի գտնենք անդարմանելի կատարուած իրողութեան մը առջեւ, որ ազգին սրտին տրուած մահացու հարուած մը պիտի ըլլայ եւ պիտի սասանեցնէ ամբողջ աշխարհը. գոյութիւն չպիտի ունենայ այլեւս Կիլիկիան, իր Հայ բնակչութեամբ, որ անոր կենսունակ տարրը եւ քաղաքակրթութեան ազդակն էր: Եւ մենք յաւիտենական խղճի խայթ մը պիտի ունենանք մտածելով որ թերեւս չըրինք ինչ որ կրնայինք եւ պարտաւոր ալ էինք ընել՝ այդ աղէտին առաջը առնելու համար: Ի՞նչպէս Դաշնակից Տէրութիւնները,- որոնց մարդասիրական սկզբունքներուն քաջածանօթ ենք,- կրնան թելերնին ծալած դիտել որ այս համամարդկային ոճիրը իրենց աչքերուն առջեւ իսկ կատարուի մեր դահիճներուն կողմէ, որոնք նոյն արեւն իրենց թշնամիներն ալ են, մինչդեռ այն ամբողջ զոհողութիւնը որ իրենցմէ կը խնդրուի այս աստիճան հրէշային գայթակղութեան մը առաջը առնելու համար, իսկապէս աննշան բան մըն է բաղդարմամբ այն անսպառ ոյժերուն եւ հսկայական ջանքերուն, զորս ի յայտ կը բերեն թշնամի երկրին ուրիշ կէտերուն վրայ:

Շիտակը ըսելով, մեզի, Հայերուս համար, յաւեր անըմբռնելի պիտի մնայ Դաշնակից մեծ Տէրութեանց ցոյց տուած այս անտարբեր ընթացքը՝ այն միջոցին ուր մեր ազգային գոյութիւնը վտանգուած է Կիլիկիոյ մէջ, ինչ որ ալ ըլլան այդ ընթացքը թելադրող դիւանագիտական, քաղաքական կամ ռազմավարական պարճառները:

Այսպէս, Վսեմաշուք Տէր, բառ չենք գտներ յանուն Կիլիկիոյ մեր եղբայրներուն Ձեզմէ խնդրելու համար որ բարեհաճիք Ձեր բոլոր ջանքերը կեդրոնացնել եւ Ձեր բովանդակ կորովը կիրարկել՝ որպէսզի Դաշնակիցներու կողմէ անմիջական զինեալ միջամտութիւն մը ըլլայ Կիլիկիոյ մէջ,- միջամտութիւն՝ որուն սրիպողաբար հարկ կը ծագի, անխուսափելի ոչնչացումէ մը փրկելու համար ամբողջ ժողովուրդ մը, որուն բովանդակ մեղքը քրիստոնէական հաւատքը դաւանիլը, քաղաքակրթութիւնը սիրելը, եւ Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ համար անայլայլ համակրութիւններ սնուցանելն է:

Ամբողջական բնաջնջման մը վերահաս վտանգին հանդէպ, ապագայ ինքնավարութեան, եւայլն խնդիրները կը կորսնցնեն իրենց կարեւորութիւնը, նոյնիսկ իրենց բովանդակ նշանակութիւնը. առաջին գործը, որ ներկայիս իբր պարտք կը ծանրանայ մեր վրայ, մեր դժբախտ հայրենակիցներուն գոյութիւնը փրկելն է:

Ներեցէք մեզի, Վսեմաշուք Տէր, եթէ այս գերագոյն կոչը ընելու համար այսքան երկար բացատրութեանց պէտքը ունեցանք. չափազանց խռովուած ենք՝ որպէսզի կարենայինք մեր ոճը խնամել:

Հաճեցէք ընդունիլ, Վսեմաշուք Տէր, մեր գմայլանքին եւ մեր կատարեալ անձնուիրութեան հաւաստիքը:

Ժ. ՄՈՒԹԱՖՕՓ

Յ.Գ.- Մինչեւ այսօր ո՛նէլ պատասխան չստացանք Զօրավար Մաքսուէլի մօտ մեր կատարած դիմումին նկատմամբ:¹⁴⁸

Օր. Աննա Զավրիէֆ առ Պողոս Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 14 Յուլիս 1915

Սիրելի Պարոն,

Եղբօրմէս երկրորդ մը սրացայ, որով կը խնդրէր Ձեզի ծանուցանել թէ վերջապէս յաջողեր է իր տեսակէտին ճշդութիւնը հասկցնել այն անձին զոր պիտի տեսնէր Զուիցերիոյ մէջ,¹⁴⁹ եւ թէ անիկա իրեն խոստացեր է աշխատիլ նոյն սկզբունքներուն համաձայն:

Հաճեցէք ընդունիլ, սիրելի Պարոն, իմ լաւագոյն զգացումներս:

Ա. ԶԱՎՐԻԷՖ

Բիւզանդ Մասրաֆ առ Պողոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Կիզէ, 14 Յուլիս 1915

Ն. Վսեմութիւն Պողոս Նուպար Փաշա

Փարիզ

Վսեմաշուք Տէր,

Ստանալով Ձեր անցեալ 12 եւ 29 Յունիս թուակիր պատուականները, վերահասու եղայ անոնց պարունակութեան, եւ պատիւը ունիմ ներփակ Ձեզի ներկայացնելու մեր Ազգային Հանգանակութեան մինչեւ այս օրուան հաշուեցոյցը:¹⁵⁰

Ն. Վ. Եագուպ Արթին Փաշայէն ուրախութեամբ իմացայ թէ մեր ցանկութեանց մասին Ձեր կողմէ կատարուած պաշտօնական դիմումները լաւ ճամբու մէջ են այս միջոցիս, ինչ որ արդէն բարեհաճեր էիք հաստատել ինձ Ձեր նամակով, յոյս յայտնելով գոհացուցիչ ելքի մը մասին, որուն համար կը փութամ շնորհաւորել Ձեզ:

Կը ցաւիմ որ այսօր ի վիճակի չեմ Ձեզի տեղեկութիւն տալու թէ Հայկական դարին ի նպաստ ունեցած թղթակցութիւնս ի՞նչ պատուրութիւն առաջ բերած է Իրալիոյ մէջ, որով-հետեւ ցարդ բարեկամներս չծանուցին թէ նամակներս ընդունած են: Կ'երեւայ թէ անոնք շար ուշ կը հասնին, Իրալական գրաքննութեան կողմէ կիրարկուած խստութեանց հետեւանքով:

Առիթէն կ'օգտուիմ, Ձեր Վսեմութեան ենթարկելու համար ծրագիր մը, որուն իրակա-նացումը պատեհ կը թուի ինձ: Խնդիրը Եգիպտոսի մէջ կամաւորներու պատրաստութեան վրայ է, որպէսզի յարմար արեւին կարենան ծառայել Անկլօ-Ֆրանսական զինուորներու կողմէ Կիլիկիա կատարուելիք արշաւանքի մը մէջ, որ թերեւս տեղի ունենայ Վանէն դէպի Տիարպէքիր, եւայլն իջնող Ռուս բանակին հետ հաւանական միացման մը նպատակով: Ենթադրելով որ օր մը սպայակոյտը այս որոշումը կու տայ, կը կարծեմ թէ պէտք է այժմէն պատրաստ ըլլանք այդ օրուան, եւ թէ այս նպատակով պէտք է նկատի ունենանք հետեւեալ կէտերը.-

- 1.- Եգիպտոսի մէջ հաւաքել հազար կամաւորներ:
- 2.- Նոյնը ընել Յունաստանի, Պուլկարիոյ, Ամերիկայի, եւայլն մէջ:
- 3.- Եգիպտոս համախմբել ներկայիս Ֆրանսական ճակտին վրայ կռուող Հայ կամա-ւորները:
- 4.- Ուսումնասիրել դրամական միջոցներու հայթայթումը՝ անոնց սպառազինման, պարէնաւորման, եւայլն համար:
- 5.- Դաշնակիցներէն զէնք եւ ռազմամթերք ստանալ անոնց համար:

Հարկ չկայ ըսելու թէ այս ծրագիրը գործադրելու համար պէտք է նախապէս ստանալ Ձեր հաճութիւնը, տակաւին զայն Զօրավար Մաքսուէլի հաւանութեան չենթարկած: Եթէ Ն. Բրիտանական Վեհափառութեան Եգիպտոսի ոյժերուն Վերին Հրամանաւարը մեզի տայ հարկ եղած արտօնութիւնը, պիտի խնդրենք իրմէ որ մէկ քանի սպաներ նշանակէ մարզելու համար մեր կամաւորները, որոնք նախապէս պիտի մտցունին ներկայիս գոյութիւն ունեցող

մարմնամարզի կամ *սքորթի* ընկերություններէն ո՛րեւ մէկուն անդամներուն մէջ, եւ ժողովուրդէն գաղտնի պիտի պահուի անոնց կամաւորներ ըլլալը: Ֆրանսական կառավարութիւնն ալ անշուշտ բարեացակամութեամբ պիտի հաւանի ասոր, արօժնելով որ Եգիպտոս մեկնին բոլոր Հայ կամաւորները:

Թերեւս առարկէք թէ այս բոլորը մեր ներկայ միջոցներուն անհամապատասխան են, բայց կը սիրեմ յուսալ թէ այն պատուին հանդէպ զոր Դաշնակիցները մեզի պիտի ընծայեն՝ այս ծրագրին իրականացումը դիւրացնելով, մեր հայրենակիցները չպիտի վարանին նոր զոհողութիւններ ընելու, եւ մեր ազգային հանգանակութիւնը նոր թռիչք մը պիտի առնէ ու պիտի նպաստէ յաջողութեան:

Ամէն պարագայի մէջ, եթէ նոյնիսկ հետեւանք չորուի վերոյիշեալ զինուորական գործողութեան մտածման, յեղազային կարելի պիտի ըլլայ օգտուիլ մեր կամաւորներու մարգուած ըլլալէն, անոնցմով *ժանտարմըրի* խումբեր ստեղծելով Հայկական նահանգներու մէջ:

Կը համարձակիմ ուրեմն այս ծրագիրը ընդհանուր գիծերով ներկայացնել Ձեր բարձր նկատառման, խնդրելով որ բարեհաճիք հասուն մտքով ուսումնասիրել զայն:

Սպասելով ապոր, հաճեցէք ընդունիլ, Վսեմաշուք Տէր, իմ միշտ անձնուէր յարգանացս հաւաստիքը:

Բ. Մ. ՄԱՍՐԱՖ

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Լորտ Պրայսի հետ տեսակցութեան

Բնագիրը գրանւելն

Լոնտոն, 15 Յուլիս 1915

Խնդրած էի իրմէ որ վերստին ընդունի զիս, որովհետեւ կը փափաքէի գիտնալ իր կարծիքը Ֆօրէյն Օֆիսի տրուելու համար պատրաստած յիշատակագրիս վրայ: Լորտ Պրայս ուշադրութեամբ կարդաց զայն, եւ իր ընթերցանութեան ընթացքին հետեւեալ դիտողութիւնները ըրաւ.-

Խորհուրդ տուաւ որ գգուեմ Յոյներուն դիւրագգածութիւնը, անոնց մասին հաճելի բառ մը ըսելով այն տեղը, ուր Հայերը ներկայացուցած են իբր քաղաքակրթիչ տարր մը Փոքր Ասիոյ մէջ. որովհետեւ, յարեց, կրնայ ըլլալ որ Յոյները, որոնք ապահովաբար պատերազմի պիտի մասնակցին Դաշնակիցներու կողքին ու պիտի միջամտեն հաշտութեան պայմաններու կնքման, տեսնեն իմ յիշատակագիրս:

.....
Թելադրեց որ վեց վիլայէթները արձանագրեմ իրենց անուններով, որովհետեւ ժողովուրդը չի գիտեր արիկա, եւ անոնց մերձաւոր տարածութիւնն ալ յայտնեմ:

.....
Շատ հետաքրքրական գտաւ տուած տնտեսական եւ դպրոցական վիճակագրութեանս թիւերը:

.....
Ըստ իրեն, ինքնավարութիւնը գործադրութեան մէջ դժուարութեանց պիտի բաղխի, որովհետեւ Հայերը մեծամասնութիւն չեն կազմեր, եւ թէ սկզբնաւորութեան միջոցին, խուսափելու համար Իսլամ տարրէն զալիք դժուարութիւններէ, պէտք պիտի ըլլայ որ գէթ 20 տարի միջազգային կառավարութիւն մը գոյութիւն ունենայ, ինչպէս նաեւ Արեւմուտքի քաղաքակիրթ չէզոք պետութիւններէն մէկուն պարկանող պետ մը: Իր համոզումն է որ եթէ կարելի ըլլայ գտնել Արեւելքը ըմբռնող Ամերիկացի մը, առաւելութիւն պիտի ունենայ միւս չէզոք պետութեանց հպատակներուն վրայ, իր ազատական սկզբունքներով եւ Արեւմուտքի տէրութեանց ազդեցութենէն զերծ ըլլալուն պատճառաւ:

.....
Խորհուրդ տուաւ որ առանձին հատուած մը աւելցնեմ տեղի ունեցող կոտորածներու մասին:

.....
Հայ ժողովուրդին կենսունակութեան մասին ըսաւ թէ համաձայն է Անգլիացի եւ Ամերիկացի ճամբորդներու, որոնք ուսումնասիրած են Փոքր Ասիոյ ցեղերը, թէ Հայերը օժտուած են վերանորոգման արտակարգ ոյժով մը, գերազանց միւս բոլոր ժողովուրդներուն ունեցածէն: Աւելցուց թէ ինք համոզուած է որ ապահովութիւն եւ արդարութիւն վայելող ինքնավար Հայաստանի մը մէջ, Հայերը առ նուազն 20 տարուան ընթացքին պիտի կրկնապատկեն իրենց թիւը:

.....

Յեպոյ, խօսելով Լորս Լանսպօնի մասին, ըսաւ թէ անոր նամակ գրած է որպէսզի ընդունի զիս, եւ ինծի խորհուրդ տուաւ որ անկէ ունկնդրութիւն մը խնդրեմ, ինչ որ խոստացայ ընել:

Հարցուցի իրեն թէ արդեօք որոշե՞ց գրել Հայկական խնդրին վերաբերող այն յիշատակագիրը, որու մասին խօսած էր վերջին այցելութեանս միջոցին: Պատասխանեց թէ իր մտածումն է յիշատակագիր մը գրել ո՛չ միայն Հայկական խնդրին, այլ Արեւելքի բոլոր խնդիրներուն, մասնաւորաբար Պալքանեան երկիրներուն վրայ, բայց առ այժմ կանխահաս պիտի ըլլար:

Եւ երբ դիտել տուի թէ գէթ Հայաստանի մասին շահաւոր պիտի ըլլար օգտուիլ Ռուսիոյ ներկայ բարի քրամադրութիւններէն, որոնք կրնան փոխուիլ պատերազմական իրադարձութեանց շրջման հետեւանքով, պատասխանեց թէ իրաւունք ունիմ եւ թէ պիտի պատրաստել Հայկական հարցին վերաբերող յիշատակագիր մը, աւելի ետքը թողլով Արեւելքի միւս երկիրներուն նկարմամբ գրելիքը:

Լորս Պրայս ինձ հետ համաձայն է որ առ այժմ պէտք է խուսափիլ Բարլամէնթին մէջ հարցումներ եւ հարցապնդումներ ընելէ, եւ թէ հարկ է անշշուկ աշխատիլ ու հողը պատրաստել:

Բաժնուեցայ իրմէ՝ վերստին շնորհակալութիւն յայտնելով այն թանկագին աջակցութեան համար զոր կը նուիրէ մեր ազգին:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Թէյասեղան տրուած Լոնտոն, Օթել Սէսիլի մէջ, Ռուսիոյ նախկին ներկայացուցիչ եւ «Նովոյէ Վրէմիա»-ի թղթակից Պ. Վէսելիցքիի կողմէ

(Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի)

Բնագիրը գրանցուի

Լոնտոն, 15 Յուլիս 1915

Ներկայ էին.- Լորս Վաերպլէյ (նախկին Ֆիլիք Սթանհօք), իորս մեծ բարեկամներէն մէկը. Խորհրդարանի անդամ Թ. Բ. Օ'Քօննըր. Սըր Հէնրի եւ Լէյքի Բրիմրօզ (Սըր Հէնրի Եգիպտոս գտնուած է Սըր Բիվըրս Ուիլսոնի հետ). Լորս Էպրքօնուէյ. Լորս Քըրթնի օֆ Բէնուիթ. Պ. Սթիպ, «Թայմզ»-ի քաղաքական բաժնի տնօրէնը, որ ներողութիւն խնդրելով մեկնեցաւ, վաղուան համար ժամադրութիւն մը տալով ինծի. Պ. Բրօթըրս. Պառօն Հէյքինկ. Խորհրդարանի անդամ Գնդապետ Թէյթ. Բաթօվիչ. Սուասօնի Կոմսը. Պ. Քուպորիէ տը Շասէնեը, թղթակից «Ֆիկարօ»-ի¹⁵¹ եւ «Սընտըյ Թայմս»-ի.¹⁵² Լէյքի Մուիր Մէքքէնզի. Լէյքի Էմմընթ. Պառօնուի Պարնէքով. Տիկին Րօզ. Միս Սքէշըրտ, գործօն հայասեր մը:

Շար փայլուն գումարում. բոլոր հրաւիրեալները, եւ նոյնիսկ կիները, ուզեցին բացաարութիւններ ունենալ Հայկական խնդրին նկատմամբ, որու մասին շահագրգռուած կը թուին:

Մասնաւոր կերպով եւ ամէնէն աւելի երկար խօսեցայ Լորս Վաէնտլէյի եւ Թ. Բ. Օ'Քօննըրի հետ, զոր վերստին պիտի տեսնեմ Բարլամէնթին մէջ:

Միակ անձնաւորութիւնը որ քանի մը գործնական դիտողութիւններ ըրաւ ինքնավարութեան իրականացման մասին, Բարլամէնթի անդամ Գնդապետ Թէյթն էր:

«Թայմզ»-ի քաղաքական բաժնի տնօրէն Պ. Սթիպ, որ վերջին պահուն արգելք մը ունեցած էր եւ ներողութիւն խնդրելով մեկնեցաւ, յաջորդ օրուան համար ինծի տուաւ ժամադրութիւն մը, որուն ընթացքին ունեցանք երկար տեսակցութիւն մը զոր արձանագրած եմ առանձինն:¹⁵³

Այս գումարման ընթացքին ինձ հաւաստեցին թէ այս շաբթու 60,000 զինուորներ մեկնեցան Տարտանէլ: Հրաւիրեալները բաւական յոռետես կ'երեւային Ֆրանսական ճակտի կռիւներուն նկատմամբ, մանաւանդ կիները, որոնք նոյնիսկ հաւանական կը նկատէին թէ Գերմանները վերջ ի վերջոյ Քալէ պիտի հասնին:

Պ. Վէսելիցքի հազուագիւտ բարեյօժարութիւն մը ցոյց տուաւ ինձ նկատմամբ, զիս ներկայացնելով բոլոր հրաւիրեալներուն եւ իմ պաշտօնիս կարեւորութիւնը շեշտելով: Շար բարձր եւ բազմաթիւ յարաբերութիւններ ունի եւ պիտի կարենայ մեզի օգտակար ըլլալ, որովհետեւ կը շահագրգռուի Հայոցմով եւ կողմնակից է ինքնավարութեան մեր ծրագրին:

Վերստին պիտի տեսնեմ զինքը:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Սըր Արթըր Նիքոլսոն, խորհրդական Անգլիոյ Արպաքին Գործոց Նախարարութեան

Բնագիրը գրանշուէն

Լոնպոն, 15 Յուլիս 1915

Նորին Վսեմութիւն
Սըր Արթըր Նիքոլսոն Պարթ
Խորհրդական Արպաքին Գործոց Նախարարութեան
Լոնպոն

Պարոն Խորհրդական,
Պափիւր ունիմ ներփակ Ձեզի մաքուցանելու Հայկական խնդրին վերաբերող յիշարակագիրը զոր բարեհաճած էիք խնդրել ինձմէ։

Ջանացած եմ հակիրճ գրել եւ, որքան կարելի էր, ամփոփել Թուրքիոյ իմ հայրենակիցներու բաղձանքները, ինչպէս նաեւ այն հետեւանքները զորս անոնց իրագործումը կրնայ ունենալ որքան իրենց, Հայոց, այնքան նաեւ Դաշնակից Տէրութեանց համար, որոնց պաշտպանութիւնը կը հայցեն որպէսզի վերջ դրուի իրենց քառապանքներուն։

Մտադիր եմ մինչեւ ներկայ ամսու 22ը Լոնպոն մնալ, եւ եթէ օգտակար դարձէ կարգ մը լուսաբանութիւններ ունենալ երջանիկ պիտի ըլլամ ինքզինքս դնելով Ձեր տրամադրութեան փակ, ամէն լրացուցիչ բացատրութեանց համար։

Հաճեցէք ընդունիլ, պարոն Խորհրդական, նորագոյն հաւաստիքը իմ ամենաբարձր մեծարանքներու։

ՆՈՒՊԱՐ

Հայկական խնդիրը¹⁵⁴

Յիշարակագիր* Ն. Վեհափառութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.ի Ներկայացուցչին,
Տրուած Ֆօրէյն Օֆիսի, 1915 Յուլիս 16 [15?]]ին

Բնագիրը գրանշուէն

Լոնպոն, 13 Յուլիս 1915

Բ. Դուռը, Ռուսիոյ նախաձեռնութեամբ սկսուած բանակցութեանց վրայ, 1914 Փետրուար 8ին Տէրութեանց հետ կնքուած Համաձայնութեամբ, յանձն առած էր թէֆօրմներ գործադրելու իր Հայկական նահանգներուն մէջ։ Հայաստանի վերաբերող Նարնջագոյն Գիրքը, որ նոր հրատարակուեցաւ Ռուս կառավարութեան կողմէ, ցոյց կու տայ այն մեծ դժուարութիւնները, որոնք յաղթահարելու հարկադրուեցան Երրեակ Համաձայնութեան Տէրութիւնները, մանաւանդ Գերմանիոյ ընդդիմութեան պատճառաւ։ Հայերը այն ատեն յոյսը ունեցան թէ Օսմանեան կառավարութիւնը իրօք պիտի յարգէ իր յանձնառութիւնները եւ թէֆօրմներուն գործադրութեամբ միանգամ ընդմիշտ վերջ պիտի տայ հարստահարութեանց ու ջարդերուն, եւ թէ այդ դժբախտ բնակչութիւնները, որոնք իրենց համար ուրիշ բան չէին պահանջեր այլ միայն ապահովութիւն եւ արդարութիւն, վերջապէս պիտի կրնան խաղաղութեամբ ապրիլ։

Բայց Գերմանիոյ հետ պատերազմի սկզբնաւորութեան իսկ, եւ փակաւին Թուրքիա անոր չմիացած, Բ. Դուռը պարտեց իր յանձնառութիւնը եւ պաշտօնանկ ըրաւ երկու Ընդհանուր Քննիչները, որոնք անուանուած էին Տէրութեանց առաջարկութեան վրայ։ Ուրեմն այսօր այլեւս թէֆօրմներու խնդիր չի կրնար ըլլալ. Հայկական Հարցը պէտք է նոր լուծում մը ստանայ այն միջոցին ուր Ասիական Թուրքիոյ ճակատագիրը պիտի վճռուի, Թուրքերուն պարտութենէն վերջ։

Ինչ որ ալ ըլլան Դաշնակիցներուն որոշումները, կարելի չէ աչքի առաջ ունենալ ո՛րեւէ լուծում որ Հայ բնակչութիւնները Թրքական լուծին փակ պիտի պահէր։ Հայերը ամենամեծ կորովով պիտի մերժեն աւելի երկար ատեն անոր ենթարկուիլ, եւ Ն. Վեհափառութիւն Գեորգ Ե. Կաթողիկոսին, իրենց Գերագոյն Պետին հետ, կը խնդրեն իրաւունքի եւ հարստահարուող ժողովուրդներու փրկութեան համար կռուող Դաշնակից Տէրութիւններէն որ կազմեն ինքնավար ու չէզոք Հայաստան մը, իրենց իսկ թելարկութեան փակ։[†]

* Թարգմանութեան ընթացքին, բաղդատրութեան դիւրութեան համար, ստորագծած ենք [շեղագրած - Վ.Լ.] այն բոլոր հատուածները, որոնք կը տարբերին Յունիս ճին Փարիզի մէջ Արպաքին Գործոց Նախարար Պ. Տելքասէի տրուած յիշարակագրէն, եւ կամ չեն գրնուիր անոր մէջ։

† *Եթէ նկատողութեան առնել կ'ուզեն նաեւ Քիւրդ տարրը, Վանայ եւ Պիթիսի հարաւային մասերուն մէջ, անոնց բնական շրջանները կարելի է անջատել Հայաստանէն, միացուելու համար Քիւրդիաթանի։*

Հայերը *անհրաժեշտ յարկությունները ունին* ինքնավար լեժիմի մը փակ ապրելու համար։ Հայ ազգը դարաւոր Թրքական հպարակութեան ընթացքին կրցած է անվթար մնալ, եւ փակաիւն մինչեւ այսօր, Հայկական նահանգներուն մէջ, կը կազմէ ամէնէն գործունեայ եւ ամէնէն աշխատասէր էական փարրը։^{*} Իր նախաձեռնութեան եւ իւրացման ոգիով, Հայը, Ասիոյ մէջ, ո՛րեւէ Տէրութեան համար ամէնէն կարելոր ազդակն է քաղաքակրթական ազդեցութեան եւ բարոյական ու փնրեսական թափանցման, ինչպէս իր սեփական ցեղին պարկանող դիւանագէտ մը[†] ըսած է իրեն համար աւելի քան կէս դար առաջ, թէ բնական միացման գիծը եւ անհրաժեշտ միջնորդն է Եւրոպական քաղաքակրթութեան եւ Արեւելքի միջեւ։[‡]

Եւ այդ քաղաքակրթութեան դարին համար է որ բազմաթիւ Հայեր, հպարտ որ արդարութեան եւ իրաւունքի համար կը կռուին Դաշնակից ոյժերուն հետ, ներկայ պարերազմին սկիզբէն իսկ զէնքի փակ մփան Ֆրանսական բանակին մէջ, *կամաւորներու խումբ մը կազմել առաջարկեցին Ն. Բրիտանական Վեհափառութեան կառավարութեան՝ Փոքր Ասիա զինուոր ցամաք հանելու պարագային*, մինչդեռ հազարաւոր ուրիշ կամաւորներ ալ կը կռուին Կովկասի Ռուսական բանակին կողքին։ Այդ բանակը ինքն իսկ, աւելի քան իր մէկ երրորդ չափով, կը բաղկանայ Հայ զինուորներէ, որոնք իրենց արիւնը նուիրեցին Ռուսական զինուց յաղթանակին համար։ Ու փակաիւն նոր, մեր կամաւորները, Վանայ Հայ ապստամբներուն օժանդակութեամբ, աւելի քան մէկ ամիս կուրծք փուին Թրքական բանակին, մինչեւ որ յաղթական Ռուս զինուորները Վան հասան։

Այս ինքնամաքոյց օժանդակութիւնը, ինչպէս նաեւ հաւարարմութիւնը Կովկասի Հայոց,-որոնք Պեփական Տումային մէջ բարձրադաղակ յայտարարեցին թէ երջանիկ վիճակ մը ունենալով իրենց համար ոչինչ կ’ուզեն, եւ լոկ Թուրքիոյ իրենց եղբայրներուն փրկութեան համար կը կռուին,- Ռուսերուն բովանդակ համակրութեան առարկայ դարձուցին զիրենք։ Այս պարճառաւ, Հայերը համոզուած են թէ վերջնական յաղթութենէն ետք եւ գերագոյն հաշուեյարդարութեան միջոցին, Նորին Վեհափառութիւն Չարին կառավարութիւնը որ Բօլսօնիոյ ինքնավարութիւն խոստացաւ եւ բազմաթիւ հաւասարիքներ փուաւ իր ազափական քաղաքականութեան մասին, պիտի բարեհաճի Թրքական Հայաստանի մէջ կիրարկել ազգայնութեանց սկզբունքը, Դաշնակիցներուն օժանդակութեամբ զայն օժտելով ինքնավարութեամբ մը, եւ ենթարկելով իր, ինչպէս նաեւ այդ հարստահարուած ժողովուրդին փրկութեան օգնած Տէրութիւններու թելարկութեան։

* * *

Կը խորհինք թէ քանի մը կարճ եւ մէկ երկու փողի մէջ արագօրէն ամփոփուած փեղեկութիւններ օգրական պիտի ըլլան՝ որպէսզի կարելի ըլլայ գնահատել Հայ ազգին օրինաւոր ցանկութիւնները։

Ամէնէն կարելոր եւ ամէնէն հոծ Հայկական զանգուածը կը գրնուի Մեծ Հայաստանի ու Կիլիկիոյ լեռներուն եւ դաշտերուն վրայ։[§]

^{*} Յոյները, որոնք նոյնպէս քաղաքակրթիչ փարր մըն են Ասիոյ մէջ, շար սակաւաթիւ են Հայկական նահանգներուն մէջ, բովանդակ բնակչութեան լոկ 1.6 առ հարիւրը. իրենց ամէնէն կարելոր կեդրոնը կը գրնուի Իզմիրի շրջակաները, Այսրնի վիլայէթին մէջ, ուր կը կազմեն գերակշիռ փարրը։

[†] Պօղոս Փաշա կ’ակնարկէ իր հօրը՝ Մեծ Նուպար Փաշային։

[‡] Ֆրանսայի փրուած յիշարակագրին մէջ այս հատուածը կը գրնուի ամէնէն վերջը։

[§] Ֆրանսայի փրուած յիշարակագրին մէջ այս փողերուն կը հետեւի ամբողջ հատուած մը որ ջնջուած է այսփեղ։

Կիլիկիա, որ ԺԱ.էն մինչեւ ԺԳ. դար օրրանը եղաւ Հայոց վերջին թագաւորութեան (Ռուբինեան եւ Լուսինեան փոհմեր), *ուր Հայոց նախնիքը իրենց անկախութեան համար կռուեցան, անքակրելի կերպով Հայկական ազգին կապուած է իր փառաւոր պարմութեամբ, իր գրականութեամբ եւ յիշարակներովը յառաջացեալ քաղաքակրթութեան մը, որուն բազմաթիւ հետքերը կը մնան փակաիւն*։

Այն ժամանակ, Հայերը *օգնութեան հասան Խաչակիրներուն, փրկելու համար Սրբազան Երկիրը*, եւ անոնց *փոխադարձ* օժանդակութեամբ թագաւորութիւնը պահպանեցին արփաքին յարձակումներու, մասնաւորաբար Թրքական փոհմերու գրոհներուն դէմ։ Հայաստանի թագաւորները բազմիցս դաշնակցութիւններ կնքեցին Խաչակրութեան Փրանկ իշխաններու հետ. կը յիշենք Երուսաղէմի թագաւոր Ժան փը Պրիէննը, Պօփուան փը Պույեօնը եւ Կիպրոսի մէջ իշխող Լուսինեանները. այս կերպով է որ վայելեցին Ֆրանսայի պաշտպանութիւնը, մինչեւ Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումը (1392),^{*} Լուսինեան Լեւոն Զ.ի օրով, որ Փարիզ մեռաւ ու թաղուեցաւ Սէն Տընիի արքայական դամբարանին մէջ։

Մայրաքաղաքը, Սիս, ուր մինչեւ այսօր կը գրնուի Կիլիկիոյ Հայոց Հայրապետական Աթոռը, նշանաւոր օրրան մը եղած է արուեստի եւ դպրութեանց։[†]

Զէյթուն, Կիլիկիոյ այս Մօնթէնէկրօն, մինչեւ մեր օրերը պահպանեց կիսա-ինքնավար դրութիւն մը, շնորհիւ իր ռազմիկ լեռնականներուն անկախ ոգիին։ Արդէն հեռագիրներ կը ծանուցանեն թէ Զէյթունցիք այս միջոցիս կը դիմադրեն 20,000 Թուրք զինուորներէ բաղկացած զօրաւոր բանակի մը։

Հայկական վեց նահանգները կամ վիլայէթները, որոնց մէջ պիտի գործադրուէին 1914 Փետրուար 8ի համաձայնութեան սահմանած լե՛ֆօրմները, հետեւեալներն են.- Վան, Էրզրում, Պիթլիս, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ կամ Խարբերդ, Տիարպէթիւ եւ Սվազ. իրենց ընդհանուր փարածութիւնն է մօտաւորապէս 250,000 քառակուսի քիլոմէթր, կամ մօտ 96,500 քառակուսի մղոն։

Համաձայն այն վիճակագրութեան գոր Կ. Պոլսոյ Հայոց Պարրիարքարանը հրափարակեց 1912ին, եւ որ կարելի ամենամերձաւոր ճշդութեամբ պարրաստուածն է, վեց վիլայէթներուն մէջ կը գրնուին 1,018,000 Հայեր, ընդդէմ 666,000 Թուրքերու եւ 242,000 Քիւրդերու։ Կիլիկիոյ մէջ՝ մօտ 300,000 Հայեր կան, որոնք կը ներկայացնեն բնակչութեան 40 առ հարիւրը։ Իսլամները, որոնք կը բաղկանան իրարու թշնամի զանազան ցեղերէ ու ադանդներէ, միաբարր ամբողջութիւն մը չեն կազմեր, ոչ մէկ ազգային զգացում ունին, եւ զուրկ են ո՛րեւէ մշակոյթէ։

Այս թիւերուն հիման վրայ Թուրք տարրը վեց վիլայէթներու ամբողջ բնակչութեան 24 առ հարիւրն է միայն, իսկ նստակեաց Քիւրդ տարրը 9,2 առ հարիւրը, մինչդեռ Հայերը մինակնին կը կազմեն 2,615,000ի հասնող ընդհանուր բնակչութեան 39 առ հարիւրը։ Բնակչութեան մնացեալ մասը կը բաղկանայ Նեստորականներէ, Զադդէա-ցիներէ, Յոյներէ (1,6 առ հարիւր), Եզիպիներէ, Զազաներէ եւ վաշկապուն Քիւրդներէ։

Մնաց որ, այս թուական խնդիրը կարելի չէ նկարողութեան առնել՝ առանց ուշադրութենէ վրիպեցնելու սա պարագան թէ սիսթէմաթիք հալածանքներու, յաջորդական ջարդերու, բռնի կրօնափոխութեանց, թշուառութեան եւ խմբական գաղթերու պարճառաւ է որ այդքան նուա-

^{*} Ֆրանսայի փրուած յիշարակագրին մէջ, ուր այս ամբողջ պարբերութիւնը իբր ծանօթութիւն փրուած է, նշանակուած է 1375 թուականը, որ ճիշդ պէտք է ըլլայ։

[†] Այսփեղ կը պակսի Ֆրանսայի փրուածին մէջ գրնուող Բայասի յիշարակութիւնը։

զեցաւ Հայոց թիւը. իրենցմէ աւելի քան 300,000 հոգի ջարդուեցան Ապրիլ Համիարի ժամանակ, եւ 30,000 ալ 1909ին, Ժէօն Թիւրք ռեժիմին օրով: Թուրքերուն զարհուրելի վրիժառութիւնը ներկայ պարերազմին ընթացքին, խաղաղ ու անզէն ժողովուրդի մը հանդէպ, անշուշտ աւելի պիտի պակսեցնէ անոնց թիւը. բայց պիտի յիշեցնենք այսպեղ թէ 400,000 Յոյներ միայն մնացած էին Յունաստանի մէջ, երբ հոն թագաւորութիւնը հիմնուեցաւ,* եւ թէ Թուրքերը, որոնք բնաջնջման մը նպատակով միշտ ջարդած են Հայերը, երբեք չեն յաջողած սպաննել Հայ ազգը որ, իր կենսունակութեան հրաշալի ոյժով, դարձեալ կրցած է պահել իր գոյութիւնը Փոքր Ասիոյ մէջ, ուր սակայն ուրիշ ժողովուրդներ անհետացած են երկար արեւնէ ի վեր:

Շարերը այն հարիւր հազարաւոր Հայերէն, որոնք ցրուած են Թուրքիոյ միւս բոլոր մասերուն մէջ, եւ գաղթականները որոնք ապաստանած են Կովկաս, Ամերիկա, Եւրոպա ու Եգիպտոս, ապահովաբար պիտի երթան հաստատուին ինքնավար Հայաստանի մէջ, եւ պէտք է յիշենք նաեւ բռնի իսլամացածները, որոնք կրնան վերադառնալ իրենց սկզբնական կրօնքին եւ ազգութեան:

Այս առթիւ պիտի յիշատակենք կարծիքը Լորտ Պրայսի, որուն նախաձեռնութիւնն ու բարձր հեղինակութիւնը ծանօթ են ամէնուն, եւ որ մեզի յայտարարեց թէ ինք համամիտ է Անգլիացի եւ Ամերիկացի ճանապարհորդներու, որոնք ուսումնասիրած են Փոքր Ասիոյ ցեղերը, եւ որոնք կը հաստատեն թէ ասոնցմէ ոչ մէկուն մօտ գոյութիւն ունի վերանորոգման ոյժ մը այնքան արդաստովոր աստիճանի հասած՝ որքան որ կը տեսնուի Հայոց մօտ. թէ այն օրը ուր պիտի կրնան ապրիլ ապահովութեան մէջ եւ հարստահարութիւններէ զերծ, Հայկական բնակչութեան թիւը պիտի կրկնապատկուի առնուազն 20 տարուան ընթացքին: Լորտ Պրայս, միւս կողմէ, այն կարծիքը ունի թէ Թուրք բնակչութեան թիւը անփոփոխ պիտի մնայ, իր բարբերուն եւ բազմակնութեան պատճառաւ:

Մնաց որ մեր տուած գումարները կը վերաբերին բնակչութեան լոկ թուական դասաւորման, մինչդեռ համեմատութիւնները Հայոց համար աւելի նպաստաւոր պիտի դառնային եթէ բնակչութիւնները նկատի առնէինք ցեղերու տնտեսական եւ մշակոյթի աստիճանին տեսակէտով: Այսպեղ քանի մը տեղեկութիւններ պիտի տանք Սիվազի վիլայէթին նկատմամբ, դժբախտաբար միակը, որուն համար առեւտրական եւ տնտեսական վիճակագրութիւն մը հաստատուած ըլլայ ցարդ: Արկէ կը հետեւի թէ, ներածման եւ արտածման առեւտրին մէջ՝ 316 առեւտրականներու գումարի մը վրայ 263ը Հայեր են, 36ը Թուրքեր եւ մնացեալ 12ը Յոյներ. թէ 37 դրամատրան տէրերու եւ դրամատէրներու 32ը Հայեր են եւ 5ը Թուրքեր. թէ 9800 խանութպաններու եւ արհեստարարներու թիւի մը վրայ՝ 6800ը Հայեր են եւ 3000ը միայն Թուրքեր. եւ թէ գորգի ու ալիւրի գործարաններուն մէջ, որոնք բացառապէս Հայոց կը պատկանին, բոլորովին Հայերէ բաղկացած մասնագէտներու կազմով մը, ընդհանուր աշխատատրներու 17,700 թիւին վրայ 14,000ը Հայեր են, 3,500ը Թուրքեր եւ 200ը Յոյներ: Սակայն Սիվազի վիլայէթը բաղդատաբար ամէնէն քիչ Հայ բնակչութիւն ունեցողն է: Այնպէս որ՝ այս թիւերը շատ աւելի մեծ համեմատութեանց կը հասնին միւս վիլայէթներուն մէջ:

* Այսպեղ կը պակսի ողջերուն հետ մեռելներն ալ հաշուելու թելոթեան վերաբերող պարբերութիւնը, որ կը գրնուի Ֆրանսայի տրուած յիշատակագրին մէջ:

Բայց ընդհակառակը, հանրային կրթութեան տեսակէտով կրնանք տալ մեծ շահեկանութիւն ներկայացնող տեղեկութիւններ, որոնք կը վերաբերին բովանդակ Հայաստանի: Համաձայն նոր կատարուած վիճակագրութեան մը, Մեծ եւ Փոքր Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող Հայկական վարժարաններու թիւը կը հասնի 785ի, 82,000 աշակերտներով, մինչդեռ Թուրքերը նոյն շրջաններուն մէջ հազիւ 150 վարժարան ունին, մօտ 17,000 աշակերտներով: Ուրեմն դպրոցական հաստատութեանց 84 առ հարիւրը եւ անոնց աշակերտներուն 83 առ հարիւրը առանձնապէս Հայոց կը պատկանին:

Կը խորհիմք թէ այս թիւերը ինքնին պերճախօս են ու ցոյց կու տան Հայկական տարրին ահագին գերազանցութիւնը ժողովուրդի մը գործունէութեան բոլոր աւաւարէզներուն մէջ, եւ թէ կարելի չէ այս պարագան աննշմար թողուլ անոր ազգային ցանկութեանց նկատառման առթիւ:

Հայերը, ուրեմն, միշտ այդ երկրին մէջ պիտի կազմեն էական տարրը, իմացական, տնտեսական ու պարմական տեսակէտներով, եւ այս է արդէն որ իրենց յոյս կը ներշնչէ թէ այն ինքնավարութիւնը որ կը պահանջեն՝ պիտի ստանայ Դաշնակից Տէրութեանց աջակցութիւնն ու վաւերացումը:

* * *

Թուրքիոյ անդամահատումը անխուսափելի դարձած է այն օրէն ի վեր ուր Թուրք կառավարութիւնը պատերազմ յայտարարելով անձնասպանութեան դիմեց, հակառակ Դաշնակիցներու կողմէ տրուած ապահովութեան թէ Կայսրութեան ամբողջականութիւնը պիտի պահպանուի: Կարելի չէ այսօր նախադետել թէ ի՞նչ ձեւով պիտի կատարուի այդ անդամահատումը, եւ պիտի չփորձենք ընել ենթադրութիւններ, որոնք կրնան չիրականանալ,- քանի որ այն լուծումները զորս կարելի է նկատի ունենալ, կախում ունին դէպքերէն եւ պատերազմէն: Բայց ստիկա առընչութիւն չունի Հայկական ինքնավարութեան խնդրին հետ գոր Դաշնակիցները կրնան վճռել եւ իրականացնել՝ համաձայն ազգայնութեանց սկզբունքին, որ արդի պատերազմին շարժառիթներէն մէկն է, իրաւունքի յաղթանակին հետ: Հայերը ուրեմն հաստատապէս կը յուսան թէ Դաշնակիցները, նկատողութեան առնելով Հայկական ցեղին կենսունակութիւնը, ինչպէս նաեւ պարմական, ազգաբանական եւ տնտեսական պայմանները զորս պարզեցինք, պիտի հաճին պսակել անոր արդար ցանկութիւնները, անոր տալով իրենց իսկ թելարկութեան ենթարկուած ինքնավարութիւն մը, Ռուս կառավարութեան կողմէ 1913ին Բ. Դրան ներկայացուած ռեֆօրմներու ծրագրին հիմանց վրայ, ջնջելով անկէ Թուրքիոյ գերիշխանութեան վերաբերող յօդուածները, եւ աւելցնելով այն բարեփոխումներն ու ընդլայնումները որոնք անհրաժեշտ դարձած են քաղաքական յեղաշրջութեանց պատճառաւ: Հարկ կը համարենք յիշեցնել թէ այդ ծրագիրը սկզբունքով նկատի ունէր Հիմնական Օրէնք մը գոր Տէրութիւնները պիտի պատրաստէին, եւ որուն գործադրութիւնը պիտի վստահուէր Եւրոպացի պարասխանաւորու պետի մը գոր նոյն Տէրութիւնները պիտի ընտրէին: Կանխահաս պիտի ըլլար այս յիշատակագրին մէջ զբաղիլ ներքին կառավարութեան ձեւին ու մեքենականութեան խնդրին մանրամասնութիւններով. այս օրուան համար մեր տեսութիւնները կ'ուզենք սահմանափակել, ընդհանուր կերպով մը, մի՛ միայն սկզբունքի հարցերու վրայ. սակայն օգտակար կը դարենք այժմէն հաստատել թէ Դաշնակիցներու

թեւարկութիւնը խնդրելով՝ քնաւ մտքերնէս չենք անցնէր որ թեւարկու Տէրութիւնները գործօն ու մշտակայ դեր մը ստանձնեն ներքին կառավարութեան մէջ,- քան մը որմէ ապահովաբար կ'ուզեն խուսափիլ, այն գործնական դժուարութեանց պարճառաւ, որոնք կրնան ծնունդ առնել արկէ,- եւ թէ իրենց դերը, ըստ մեզ, պիտի սահմանափակուի Հիմնական Օրէնքի մը պարտաւորութեան եւ զայն գործադրելու կոչուած պէտքի մը ընտրութեան եւ անուանման մէջ: Այնուհետեւ, Տէրութիւնները ուրիշ քան չպիտի ունենան ընելիք, այլ միայն հսկել որ Օրէնքները յարգուին լիութեամբ եւ ուղղամտութեամբ, եւ այս հսկողութիւնը շար աւելի դիւրին պիտի ըլլայ անոր համար մանաւանդ որ Հայաստան, արարաքին ամէն յարձակման երկիւղէն զերծ ըլլալով, քանակ չպիտի ունենայ, այլ պարզ «միլիս» մը կամ «ժամարարմըրի» մը՝ ներքին ապահովութեան պահպանման համար, եւ պիտի կարօտի ոչ այնքան քաղաքական կառավարութեան մը, որքան լաւ եւ ուղղամիտ վարչութեան մը: Այս տեսակ ռէժիմ մը տեսականութեան եւ խաղաղութեան գրաւական մը պիտի ըլլար Փոքր Ասիոյ այդ ամբողջ երկրամասին համար: Բայց որպէսզի կարելի ըլլայ հասնիլ այս նպատակին, պէտք է որ ինքնավար Հայաստանը սրբեղծուի այն տեսակ պայմաններու մէջ, որոնք ապահովեն իր գոյութիւնը, վերակազմելով կարարեալ ազգային միութիւն մը՝ Մեծ եւ Փոքր Հայաստանի կամ Կիլիկիոյ բոլոր Հայկական հողամասերուն միացմամբ. որովհետեւ, նոր ինքնավար Հայաստանը կենսունակ չպիտի ըլլար՝ եթէ վերածուէր լոկ վեց վիլայէթներու սարահարթերուն, առանց դաշտերու, առանց Միջերկրականի վրայ ազար ելքի:

Եւ արդէն, ներուի մեզի յիշեցնել, թէ 1913ի ռէֆորմներու ծրագիրը կը պարունակէր Կիլիկիոյ վերաբերող մասնաւոր յօդուած մը, որ վերջնական համաձայնութենէն դուրս թողուեցաւ Գերմանիոյ ընդդիմութեան պարճառաւ, անոր համար որ Գերմանիա միտումներ ունէր այդ նահանգին վրայ, ուր Պաղտատի Երկաթուղիին գիծը Միջերկրականի կը յանգի: Բարեբախտաբար, մեր ազգային միութեան այդ արգելքը անհետացած պիտի ըլլայ ներկայ պատերազմէն ետք: Սակայն հարկ կը դարենք յիշարակելու որ այս վերջերս, առիթ ունեցանք հաստատելու թէ Ֆրանսական կարգ մը շրջանակներ Սուրիոյ հետ կը պահանջեն նաեւ բովանդակ Կիլիկիան, մինչեւ Տարոս լեռնաշղթան: Բայց այս պահանջը կը ժխտուի նոյն ինքն քազմաթիւ Ֆրանսացի քաղաքական անձնաւորութեանց կողմէ, որոնք կը տեսնեն անոր անպարեհութիւնները եւ կը նախընտրեն այն տեսակ լուծում մը, որուն շնորհիւ կարելի ըլլայ խուսափիլ ապագայ շահավէճերէ: Անոնք կ'ըմբռնեն թէ Հայկական նահանգները, Կովկասի սահմաններէն մինչեւ Ալեքսանդրէթի Ծոցը տարածուելով, ամէնէն քնական եւ ամէնէն արագ ճամբան կը կազմեն Միջերկրականի վրայ տնտեսական եւ առեւտրական ելքի մը համար. թէ Ռուսիոյ համար անհրաժեշտութիւն մըն է ո՛նէ՛ արգելք չունենալ իր առեւտրոյին առջեւ, հետեւաբար պիտի խուսափի այն դժուարութիւններէն որոնք կրնան ծնունդ առնել ապագային՝ եթէ Կիլիկիա օտար գրաւման մը առարկայ դառնայ. եւ թէ այս դժուարութիւնները քնականաբար պիտի անհետանան եթէ Կիլիկիա, փոխանակ մեծ տէրութեան մը պարկանելու, մաս կազմէ ինքնավար, չէզոք եւ Դաշնակիցներէ իրաքանչիւրին թեւարկութեան ենթարկուած Հայաստանին, որովհետեւ, այս կերպով, Ռուսական առեւտրոյին ազար անցքը խափանող ո՛նէ՛ արգելք գոյութիւն չպիտի ունենայ այլեւս, եւ Ռուսիա կարարեալ

գոհացում ստացած պիտի ըլլայ՝ իր տնտեսական պէտքերուն համար: Նոյնպէս՝ կ'ըմբռնեն որ եթէ Ֆրանսա կցէ Կիլիկիան, Ռուսիա իրաւունք պիտի ունենայ իրեն սահմանակից վեց վիլայէթներու վերածուած Հայաստանին միակ թեւարկուն ըլլալու, եւ որ այս տեսակ Հայաստան մը փակ պիտի մնայ անոր երկու դաշնակիցներուն տնտեսական եւ ուրիշ ամէն կարգի ազդեցութեանց առջեւ, մինչդեռ Ռուսիա պիտի հաւանէր Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հետ հաւաքական թեւարկութեան մը, եթէ Հայաստանի միացուէր նաեւ Կիլիկիան, ուր շար կարեւոր միջազգային շահեր գոյութիւն ունին, այն դիրքին պարճառաւ զոր այդ նահանգը կը գրաւէ Միջերկրականի վրայ: Այս տեսակ լուծում մը լաւ ընդունելութիւն պիտի գտնէր նաեւ նոյնիսկ անոնց կողմէ որոնք, Ռուսիոյ մէջ, համակարծիք են Տումայի Բարէթներու Կուսակցութեան պէտք Պ. Միլիո-բօֆի, որ վերջերս իր «Լէջ»¹⁵⁵ թերթին մէջ հրատարակած յօդուածով մը յայտարարած էր թէ ինք հակառակ է Կիլիկիոյ վրայ Ռուսական թեւարկութեան մը, որովհետեւ այդ պարագային, Ռուսիա անհրաժեշտ պէտք պիտի ունենայ Անգլիականին կամ Ֆրանսականին հաւասարող նաւապորմիդ մը պահելու Միջերկրականի մէջ:

Միւս կողմէ, Պաղտատի Երկաթուղիի վերջնակայարանի խնդիրն ալ համանման երեւոյթով մը կը ներկայանայ: Առանց նախազուշակութիւն մը ընելու Ալեքսանդրէթի նաւահանգիստին նկատմամբ, զոր Ֆրանսական հանրային կարծիքը Սուրիոյ մաս կը նկատէ, դիտել կու տանք թէ Դաշնակիցներու թեւարկութեամբ կազմուած ինքնա-վար Հայաստան մը առաւելութիւնը պիտի ունենայ նաեւ, Մէրսինի չէզոք եւ ոչ-սպա-ռազինեալ նաւահանգիստին մէջ անոնց տրամադրութեան տակ դնելու ամէն ժամա-նակ քաց վերջնակայարան մը, շնորհիւ այն արդէն իսկ կառուցուած ճիւղաւորման, որ Պաղտատի գիծը կը միացնէ Արանայի: Պաղտատի Երկաթուղիին Գերմանական ազդեցութենէն փրկութիւնը, ապահովաբար ներկայ պատերազմին փոքրագոյն արդիւնքներէն մէկը չպիտի ըլլայ: Այդ գիծը հիմա կրնայ օգտագործուիլ Դաշնակից Տէրութեանց շահերուն համար ամենանպատաւոր կերպով, եւ տարակոյս չկայ թէ անոնց միջեւ համաձայնութիւն մը պիտի գոյանայ այդ մասին. քայց ամէն պարագայի մէջ շահաւէտ պիտի ըլլար եթէ Հնդկաստանի հետ հաղորդակցութեան այս ուղին,- որ ամէնէն արագը պիտի ըլլայ,- վերջնակայարան մը ունենար մշտաքաց չէզոք երկրի մը մէջ: Բնականաբար կարելի պիտի դառնար այս նպատակին հասնիլ, ինչպէս ըսինք, Մէրսինի եւ Արանայի միջոցաւ, եւ Հնդկաստանի երթելէկը այս կերպով ամէն ժամանակ ապահովուած պիտի մնար ինքնավար Հայաստանի մէջէն. որովհետեւ նոյնիսկ, ի հարկին, դժուար չպիտի ըլլայ Արանա-Պաղտատ գիծին մասնակի ճիւղա-ւորման աւելցնել խոտորնակ գիծ մը, որուն շնորհիւ կարելի պիտի ըլլայ շրջան մը ընելով խուսափիլ Սուրիական երկրէն անցնելու հարկէն:

Ամփոփելու համար վերոյիշեալ նկարողութիւնները,- եւ առանց կանգ առնելու այն օգրին վրայ զոր Հայերը պիտի ունենային սրանալով ինքնավարութեան կենսու-նակ ձեւ մը, շրջապատուած երաշխաւորութիւններով, որոնց շնորհիւ պիտի կարենա-յին վերակերպել իրենց ազգայնութիւնը,- հարկ կը դարենք ըսելու թէ Դաշնակիցներն ալ, մեր ծրագրին իրականացմամբ, իրենց կողմէ ձեռք պիտի բերէին քազմաթիւ առաւելութիւններ, թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ տնտեսական տեսակէրներով: Քաղաքա-կան առաւելութիւնները պիտի գոյանային՝ եթէ իրենց թեւարկութեան ենթարկուելիք ինքնավար հողամասին տային այն տեսակ սահմաններ, որոնց շնորհիւ անկաւ

կարենար չէզոք «թամբօն» մը դառնալ զանազան տէրութեանց Փոքր Ասիոյ մէջ ունենալիք ապագայ ստացումքներուն միջեւ, եւ այս կերպով տեսականութեան երաշխաւորութիւն մը հաստատելը: Իսկ տնտեսական առաւելութիւնները առաջ պիտի գային Կովկասի երթեւեկին եւ Պաղպարի Երկաթուղիին տրուելիք ազատ անցքով, ինչպէս նաեւ գործունէութեան եւ համերաշխութեան այն ընդարձակ դաշտով, որ պիտի բացուէր Դաշնակիցներու տնտեսական ձեռնարկութեանց առջեւ, արժեցնելու համար երկիր մը, որ օժտուած է յայտնի, բայց ամբողջովին անխոյզ մնացած բնական հարստութիւններով:

Սակայն մենք այն համոզումը ունինք թէ Նորին Բրիտանական Վեհափառութեան կառավարութիւնը, որ այսօր կը պարտազմի քաղաքակրթութեան, իրաւունքի, ինչպէս նաեւ ազգայնութեանց սկզբունքին համար, սրտանց պիտի ուզէ իր վեհանձն աջակցութիւնը ընծայել, որպէսզի կարելի ըլլայ վերակերպել ազգային միութիւնը ժողովուրդի մը, որ, հակառակ դարաւոր հպարտութեան մը, պահած է իր ինքնութիւնը, իր լեզուն եւ իր կրօնքը, որ անժխտելի ապացոյցներ տուած է իր թանկագին յարկութեանց եւ իր հրաշալի կենսունակութեան մասին, եւ որ այս կերպով իրաւունքներ ձեռք բերած է ազգային գոյութիւն մը ունենալու:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ
Պարուիրակ
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս
Ն. Վ. Գէորգ Ե.ի

Յ.Գ.- Այս յիշատակագիրը աւարտած էինք, երբ անձնական հեռագիրներ, որոնք արդէն կը հաստատուին թերթերու կողմէ, մեզի ծանուցին այն հալածանքները, որոնց վերաբին կը զոհուին բովանդակ Օսմանեան Կայսրութեան եւ մասնաւորաբար Կիլիկիոյ մէջ գտնուող Հայերը: Կախաղանները, խմբական կոտորածները եւ յռեգոյն խժոժութիւնները վերսկսած են, կրկնապարկուած անգթութեամբ մը: Հայ բնակչութիւնները կը կողոպտուին իրենց բոլոր ստացումքներէն, որոնք կը տրուին Մակեդոնիոյ Իսլամ փախստականներուն, եւ առանց դրամական միջոցներու, առանց սևուորի բռնութեան կը տարագրուին հեռաւոր նահանգներ, որոնց մէջ կը մեռնին հիւծած ու անօթի:

Վայրենութեան վերամամբ մը՝ կիները կը բաժնուին իրենց այրերէն, մանուկները իրենց ծնողներէն, եւ անջատաբար կը դրկուին իրենց անյայտ վայրեր:

Արդէն իսկ անոնցմէ 40,000ը մեռեր են:

Կառավարութիւնը ուրիշ ամէն արեւնէ աւելի կը կիրարկէ Թուրքիոյ Հայերուն ոչնչացմամբ Հայկական խնդիրը ջնջելու ծրագիրը. այս եղած էր արդէն իր քաղաքականութիւնը Ապրիլ Համիտի ժամանակ, այսօր դարձեալ նոյնն է, եւ միշտ նոյնը պիտի մնայ ապագային, մինչեւ ամբողջական բնաջնջում, եթէ երբեք Դաշնակիցները, ինչ որ անկարելի կը նկատենք, այս պարտազմէն ետք տակաւին թոյլատրեն որ Թուրքիա գերիշխանութիւն մը պահէ Հայաստանի վրայ:

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ «Թայմզ»ի քաղաքական բաժնին տնօրէն Պ. Սթիպի եւ «National Review»ի¹⁵⁶ տնօրէն Պ. Մաքսի հետ տեսակցութեան

(Հարուած)

Բնագիրը ֆրանսերէն

Լոնտոն, 16 Յուլիս 1915

Պ. Սթիպ ըսաւ թէ Հայկական խնդրով զբաղած է արդէն 1913ին, երբ Կ. Պոլսոյ մէջ «Թայմզ»ի թղթակիցն էր, թէ կը շահագրգռուի անով, եւ թէ կը խնդրէ որ իրեն պարզեմ մեր պահանջումները: Բացաբրեցի կապարեալ լրութեամբ, եւ իբր եզրակացութիւն՝ տեղեկութիւն տուի այն բանակցութեանց մասին զորս կապարած էի Փարիզի մէջ:

Պ. Տէլքասէի մասին Պ. Սթիպ ըսաւ թէ դժբախտաբար ամէն բան ինք ընել կ'ուզէ, եւ յաճախ իրերը կը տեսնէ շար բարձրէն, փոխանակ անոնց նայելու վարէն դէպի վեր, թէ պէտք եղածին չափ չ'անսար անոնց որոնք կրնան խորհուրդ տալ իրեն, եւ այսպէսով միայնակ կու տայ որոշումներ, որոնց մասին կը զոջայ վերջէն, ինչ որ յաճախ շար կը դժուարացնէ յարաբերութիւնները իրեն հետ: Պէտք չէ սակայն քաշուիլ իրեն հետ անկեղծութեամբ խօսելէ, որովհետեւ իր մեծ իմացականութեան շնորհիւ շուր կը տեսնէ եւ այդ պարագային կ'ընդունի իր խօսակցին գաղափարը:

Պ. Սթիպ յայտնեց թէ վերջերս սփիւտած էր շար կարեւոր խնդրի մը համար անձամբ Փարիզ երթալ, եւ երջանկութիւնը ունեցած էր համոզելու Պ. Տէլքասէն, կապարեալ անկեղծութեամբ խօսելով անոր հետ:

Պարապխանեցի թէ Պ. Տէլքասէն գրայ շար բարեացակամ եւ լաւ տրամադրուած դէպի Հայերը, թէ ինձմէ խնդրեց յիշատակագիր մը զոր կարդաց, եւ թէ լաւ տպաւորութիւն մը կը պահեմ Հայկական խնդրին կարգադրութեան մէջ իր բռնելիք ընթացքին նկատմամբ:

Պ. Սթիպ շար լաւ գրաւ Կիլիկիոյ եւ Պաղպարի Երկաթուղիին վերաբերող իմ փաստարկութիւններս: Ըսաւ թէ կապարելապէս համամիտ է որ Պաղպարի Երկաթուղիին խնդիրը բարեյաջող լուծում մը պիտի գտնէ պարտազմէն ետք, թէ Գերմանական ազդեցութիւնը պիտի դադրի այնպեղ տիրական դառնալէ, եւ աւելցուց թէ պարտազմին բուն պարճառը արիկա եղած է արդէն, եւ ո՛չ թէ Սերպիան, որ աւելի պարտուակ մը դարձաւ: Յարեց թէ ինք արդէն 1915 Մայիսին իսկ արիկա յայտարարեր էր Փարիզի մէջ կապարուած բանախօսութեան մը ընթացքին,- եւ ինձի օրինակ մը տուաւ այդ բանախօսութիւնը պարունակող գրքոյկէն, որ «Անգլիա եւ Պարտազմը»¹⁵⁷ խորագիրը կը կրէ:

* * *

Այս վայրկեանիս իրեն այցելեց Պ. Լէօ Ժ. Մաքս, «National Review»ի տնօրէնը, որ նշանաւոր հրապարակագիր մըն է եւ մասնաւոր կերպով կը հետաքրքրուի այս խնդիրներուն, մանաւանդ Պաղպարի Երկաթուղիին (մասին):

Պ. Սթիպ հակիրճ կերպով մը անոր պարմեց ըսածներս եւ խնդրեց ինձմէ որ Պ. Մաքսի

համար լրացնեմ բացաբրութիւններս, ինչ որ ըրի: Երբ աւարտեցի, երկուքն ալ շար հետա-
քրքրուած էին: Հարցուցի Պ. Սթիպի թէ համառօտակի իր գաղափարը ի՞նչ է մեր ծրագրին
նկատմամբ. պատասխանեց որ զայն շար բանատր կը գրնէ: Համաձայն է թէ այլեւս խնդիր
չի կրնար ըլլալ Օսմ. Կայսրութիւնը պահելու եւ թէ ինքնավար Հայաստան մը պարշաճ
լուծում մըն է:

Ըսի նաեւ թէ Ֆրանսայի մէջ ընդհանուր ցանկութիւն մը կայ գոհացնելու Ռուսիան եւ
անոր փեսութեանց հակառակող ոչինչ ընելու: Պ. Սթիպ պատասխանեց թէ Անգլիոյ մէջ ալ
նոյն զգացումը գոյութիւն ունի Ռուսիոյ մասին, որուն շար երախտիք կը պարտին՝ այս
պարերագմին մէջ ստանձնած դրական դերին համար:

Պ. Մաքս հարկ դարեց մասնատր կերպով շեշտելու այս զգացումը եւ ըսաւ թէ բնաւ
չպիտի մոռցուի Ռուսիոյ ունեցած ընթացքը Սեպտեմբեր ամսուն, երբ սկսաւ յառաջ խաղալ
առանց պարաստրուած ըլլալու, պարգապէս թեթեւցնել փալու համար այն գրոհը, որուն
Անկլօ-Ֆրանսական բանակները ենթարկուած էին արեւմտեան ճակտին վրայ: «Պէտք է
գիտնալ իրերու ներքինը, ըսաւ Պ. Մաքս, եւ մենք որ գիտենք, կը խոստովանինք թէ Ռուսիա
այդ միջոցին ասպետական ընթացք մը ունեցաւ, եւ անկէ անդին ալ չդադրեցաւ պարերագմին
ահագին մէկ մասը փանելու»:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

«Նովոյէ Վրէմիա»յի թղթակից Պ. փը Վէսէլիցքի առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը գրանւելն

Լոնտոն, 18 Յուլիս 1915

Միրելի Փաշա,

Թոյլ փութք որ թելադրութիւն մը ընեմ Ձեզի: Վաղը, եթէ ժամանակ ունենաք, լաւ կ’ըլլայ
որ ժամը 4-6 այցելէք Լէյսի Էմմընթի, 30 Էննիզմօր Կարտընս, եւ Լէյսի Բրիմքօզի, 44 Էննիզ-
մօր Կարտընս: Գրեթէ դէմ առ դէմ կը բնակին: Երկու քաղաքական սալօններ են: Առ հասա-
րակ Կիրակի օրերը փունը կը գտնուին:

Յտեսութիւն Երկուշաբթի, ժամը մէկուկէսին, Ձեր մօտ:

Ձերդ շար անձնուէր

Է. ՏԸ ՎԷՍԷԼԻՑԶԻ

Գեորգ Կաթողիկոս առ Պողոս Փաշա

Հեռագիր
Բնագիրը ձրանսերէն

Ն. Վսեմութիւն Պողոս Փաշա Նուպար
Օթէլ Քլարիճ, Լոնպոն

Էջմիածին, 18 Յուլիս 1915, Ն.Տ.

Պուկարիայէն, 11 Յունիս թուակիր րեղեկագրով, որուն պարճէնը Ձեզ նաեւ դրկուած է, կը րեղեկանանք Թուրք կառավարութեան ծրագրին (որ է) բնաջինջ ընել Հայ ժողովուրդը եւ զայն Հայաստանէն ու Կիլիկիայէն րարագրել Գօնիա ու Միջագերք: Կ'արքօնենք Ձեր Վսեմութիւնը մեր անուամբ բողոքել Դաշնակից եւ չէզոք պերութեանց մօք, արգիլելու համար այս դժոխային ծրագիրը: Մանրամասնութիւնք նամակով:

ԳԷՈՐԳ Ե.
Ծայրագոյն Պարրիարք եւ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Գեորգ Կաթողիկոս առ Պողոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը Հայերէն

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ
ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

[Ս. Էջմիածին, 19 Յուլիս 1915]

Նորին Վսեմափայլութեան
Պողոս Փաշա Նուպարին

Սրացայ Ձեր Վսեմափայլութեան Յունիս 17 թուակիր նամակը: Սրացել եմ նոյնպէս Ձեր փոխանցած րասնեւիինգ հազար թուրլի՝ Վանի եւ Բիթլիսի թշուառացած ու փախստական Հայերի համար, ինչպէս եւ րասն հազար թուրլի յօգուր Հայ կամաւորների, ազգային շահերի պաշրպանութեան համար Ձեր նախագահութեամբ ժողոված գումարից:

Յայտնում եմ շնորհակալութիւն Ձեր աշխատանքի համար, օրհնելով Ձեզ: Մինչեւ այժմ Վան փոխադրել ենք րուել Վասպուրականի թշուառացածների ու հիւանդների համար մօք 75 հազար թուրլի Ս. Էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան¹⁵⁸ Գլխաւոր Կարգադիր Յանձնաժողովի կողմից միայն: Բիթլիսի համար, ազարուելուն պէս, փոխադրուելու է րասն հազար թուրլի. իսկ Մանագկերք փոխադրել ենք րուել 30 հազար թուրլի:

Ձեր փոխադրած րասն հազար թուրլին յանձնեցինք Թիֆլիսի Բիւրոյին Հայ կամաւորների համար:

Վերոյիշեալ Ձեր նամակի մէջ գրում էք, որ Դոկք. Զարեանը յանձնել է Ձեզ իմ «հաւանութեամբ պարրաստուած ծրագիրը»: Այս կարեւոր կերի առթիւ յայտնում եմ Ձեզ, որ ո՛չ մի ծրագիր չեմ յանձնել նորան եւ դեռ մի որեւէ ծրագրի համար հաւանութիւն չեմ րուել: Այդ թիւրիմացութիւնը պարգելու համար պահանջել եմ Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյից բացարրութիւն, որը սրանալուց յերոյ կ'յայտնեմ Ձեզ ինչ որ անիրաժեշտ է: Ի նկատի ունենալով այս դէպքը, կը խնդրեմ Ձերդ Վսեմափայլութեան, որ այսուհերեւ առանց մեր Կոնդակի կամ Հայրապետական Դիւանի գրութեան հաւար ջընծայել այս կամ այն անձի յայտարարութեան, որ լինում է յանուն Մեր:

Ձերդ Վսեմափայլութեանը յայտնել էի Ապրիլ 28ի թ. 761 Հայրապետական Կոնդակով եւ Ապրիլ 10ի հեռագրով, որ պերք է պաշրպանել Տաճկա-Հայաստանի ինքնավարութիւնը (վեց հայաբնակ նահանգներ եւ Կիլիկիա) եւ բողոքել այն սոսկալի անգթութեանց դէմ չէզոք պերութեանց առաջ, որ գործում է Տաճիկ խելակորոյս կառավարութիւնը Հայ անգէն ու խաղաղ բնակչութեան վերաբերմամբ: Միանգամայն անիրաժեշտ էր այժմեանից նախապարրասրել Փրանսիայի եւ Անգլիայի պետական մարդոց, քաղաքական գործիչներին եւ ազդեցիկ մամուլի ներկայացուցիչներին յօգուր Տաճկա-Հայաստանի (Կիլիկիայի հեր) ինքնավարութեան: Իսկ թէ ի՞նչպիսի կազմակերպութիւն է ունենալու այդ ինքնավարութիւնը, որո՞նց գերիշխանութեան (protectorat) ներքոյ եւ այլ մանրամասնութիւններ, դա արդէն ապագայում աւելի կարող է պարգուել, այժմեան սոսկալի պարերագմի ելքը րեսնելուց յերոյ, որը դժբախտաբար դեռ շար հեռու կ'երեւի մեզ: Ինչպէս արդէն իրաւացի կերպով Դուք Ձեր

նամակին մէջ դիպել էք, այժմ «ուրիշ բան չի մնար բայց եթէ դէպքերուն սպասել եւ այն ժամուն՝ երբ Դաշնակիցներու վերջնական յաղթանակէն յետոյ բանակցութիւնները պիտի սկսին Ասիական Թուրքիոյ բախարը որոշելու համար»։ Ուրեմն գլխաւոր խնդիրն է՝ պար-րաստել մտքեր Տաճկա-Հայաստանի ինքնավարութեան համար։

Մի այլ կարեւոր խնդիր եւս կայ, որ յիշել եմ Կոնդակիս, ինչպէս եւ ամսոյս 5/18ի հեռագրի մէջ, այն է՝ բողոքել չէզոք պետութեանց առաջ (գլխաւորաբար Միացեալ Նահանգների եւ Բուլղարիայի, որոնց դեսպանները որոշ չափով պաշտպանութիւն ցոյց կ’ընէին Հայերին) ընդդէմ բարբարոս Տաճիկ կառավարութեան, այն սոսկալի խժոժութեանց եւ դժոխային ծրագրի առթիւ, որ կ’գործ դնէ վերջերս Հայաստանում եւ Կիլիկիայում, մարդկանց անխնայ կոտորելով, իսկ կանանց եւ երեխաներին քշելով հեռաւոր երկրներ, որոնց մեծ մասը ճանապարհին ոչնչանում են։

Անշուշտ արդէն սրացել էք Բուլղարիայից այդ բովանդակութեամբ նամակ։ Հայ ժողո-վրդի վիճակը սոսկալի է եւ աննկարագրելի։ Տաճիկ կառավարութիւնը պարզապէս որոշել է ոչնչացնել Հայերին եւ դրանով վերջ տալ Հայկական հարցին։ Անհրաժեշտ է պարբերաբար Տաճկա-Հայաստանի մեր ժողովրդի վիճակի մասին տեղեկութիւն տալ Եռապետեան Համա-ձայնութեան, ինչպէս եւ չէզոք պետութեանց եւ Եւրոպական ազդեցիկ լրագիրներին եւ բողո-քել։ Առ այժմ դժբախտաբար այլ միջոց չունենք ազդելու խելակորոյս Տաճիկ կառավարու-թեան վրայ։

Համաձայն Ձեր ցանկութեան, որ միանգամայն իրաւացի եւ օգտակար ենք համարում, այս երկու օրս ուղարկելու եմ զանազան գաղութների մեր ներկայացուցիչ-Առաջնորդներին Հայրապետական Կոնդակներ, որով պաշտօնապէս յայտնելու ենք, որ անկախ՝ առանց Ձեր գիտութեան պետական գործիչներին այնպիսի դիմումներ չանեն, որոնք Հայոց Դարի քաղա-քական կողմի հետ անմիջական առնչութիւն ունեն, որպէսզի այդ դիմումների ու պարճառա-բանութիւնների մէջ չլինեն հակասութիւններ, որոնք անպայման կարող են վնասել մեր դարի յաջողութեանը։

Օրհնելով Ձեր կեանքը, մաղթում եմ Ձեզ կարարեալ յաջողութիւն Ձեր բարձր առաքե-լութեան մէջ։

19ն Յուլիսի 1915 թ.
Ս. Էջմիածին

Աղօթարար
ԳԷՈՐԳ Ե.
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Կոմս Պէնքէնպօրֆ, Ռուսական դեսպան Լոնպոնի

Բնագիրը գրանաւորէն

Մտերմական

Լոնպոն, 19 Յուլիս 1915

Ն. Վսեմութիւն
Կոմս Պէնքէնպօրֆ
Դեսպան Ռուսիոյ
Լոնպոն

Պարոն Դեսպան,

Համաձայն Ձեր Վսեմութեան խնդրանքին, պատիւը ունիմ ներսիակ Ձեզի դրկելու, մտերմական հանգամանքով, պարճէնը Հայկական խնդրին վերաբերող յիշատակագրին գոր մատուցի Ֆօրէյն Օֆիսին։

Ձեր Վսեմութիւնը պիտի տեսնէ թէ այս յիշատակագրին ներածութիւնը եւ պատմական ու վիճակագրական մասը,- բացի քանի մը ընդլայնումներէ գորս օգտակար նկատեցի աւելցնել,- համանման է այն յիշատակագրին գոր մատուցած էի Քէ տ’Օրսէի, եւ որուն մէկ պարճէնը յանձնած եմ Ն. Վ. Պ. Իզվօլսքիի։ Վերջին մասին մէջն է որ պարզած եմ, Անգլիա-կան տեսակէտով, հետեւանքները առաջարկուած լուծման, համաձայն Բէթրօկրատի ծրագրին, այնպէս ինչպէս սահմանուած է Տոքթ. Զավրիէֆի նամակին մէջ, որ անցեալ Մայիս ամսուն Ձեր Վսեմութեան դրկուեցաւ։

Հակառակը ըլլալով Ֆրանսայի մէջ հաստատածիս, Լոնպոնի մէջ ոչ մէկ յաւակնութեան հանդիպեցայ Ալէքսանտրէթի հիւսիսային կողմը գտնուող բուն Կիլիկիոյ մասին. այս պարճառաւ, մեր ծրագրին համար աջակցութիւն մը գտնելու նպատակով, աշխատեցայ ցոյց տալ թէ անհրաժեշտ է Հայաստանի ազատ ելք մը թողուլ Միջերկրականի վրայ, Կիլիկիոյ միացմամբ, եւ թէ Անգլիոյ շահուն կը համաձայնի այս լուծումը, որ ամէն ժամանակ ազատ անցք մը պիտի ապահովէ Հնդկաստանի երթեւեկին համար, Պաղտատի Երկաթուղիին ամենակարճ ճանապարհով։

Հաճեցէք ընդունիլ, Պ. Դեսպան, իմ ամենաբարձր մեծարանացս հաւաստիքը։

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ
Ազգային Պատուիրակ
Ն. Վ. Կաթողիկոսին
Գերագոյն Պետին Ամենայն Հայոց

Փարիզի Հայոց հոգևոր հովիվ Վռամշապուհ Ասաք Բինյ. Քիպարեան առ Պողոս Փաշա

Բնագիրը գրանշարէն

Փարիզ, 19 Յուլիս 1915

Վսեմաշուք Տէր,

Քանի մը օր առաջ Ֆիլիպէէն (Պուլկարիա) շաք արժանայարգ եւ ազգային գործերու լաւաբեղեակ անձէ մը ստացայ նամակ մը, որուն հետեւեալ մասերը կը համարձակիմ Ձեր Վսեմութեան ուշադրութեան ներկայացնել.-

«... Գեր. Հայր, ահա ամիս մըն է որ Պուլկարիա կը գտնուիմ: Մայիս մէկին, ձերբակալութեանց գիշերը,¹⁵⁹ բանտ առաջնորդուեցայ *Բիզանդիոն*¹⁶⁰ Հայերէն լրագրին փնտրէն Քէշեանի, Թրքերէն *Մապահ*¹⁶¹ լրագրի խմբագիր Քէլէկեանի եւ ուրիշ 300 Հայերու հետ, առանց ո՛րէէ հարցաքննութեան ու ամբաստանութեան: Եւ սակայն ազատ թողուեցայ, որովհետեւ Պարսիկ Դեսպանը պահանջեր էր որ արձակեն զիս, հակառակ պարագային սպառնալով մէկնիլ Կ. Պոլսէն: Բայց Թրքական մայրաքաղաքին կացութիւնը ինծի նողկանք պարճառելուն, Պուլկարիա անցայ հանգչելու համար:

«Պէտք չէ կացութիւնը դատել Պոլսոյ թերթերուն գրածէն, ոչ ալ անոնց պահած լրութենէն. իսկապէս՝ կեանքը անփանելի է այնպեղ:

«Վերին հրամանադրութիւնը կը գտնուի Գերմաններուն ձեռքը, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի իրենց գործակալներուն միջոցաւ կ'ընեն ինչ որ ուզեն: Սուլթանը եւ նախարարները անուանապէս միայն գոյութիւն ունին:¹⁶²

«Գերմանները շաք գրգռուած են Հայոց դէմ, եւ շաք հաւանականաբար առանց պարճառի կարարուած ձերբակալութեանց ցանկին պարտաստութիւնը իրենց գործն է:

«Մայիս 1ի գիշերը այդ 300 Հայերը ձերբակալուեցան եւ կուսակցութեանց անդամները քստորուեցան Այաշ կամ Զօնկուլփաք: Ուրիշներ դրկուեցան Էնկիւրի, ուրկէ Կոմիտաս Վարդապետ, Քէշեան, Տոքթ. Թորգոմեան, Տոքթ. Ալլահվերտի, Տոքթ. Նարեկիլեճեան եւ ուրիշ մէկ քանիներ, թուով 8-9, վերադարձան Կ. Պոլիս: Անոնք որ հոն մնացին, վրանգի մէջ են: Անմիջապէս որ առիթը ներկայանայ, Թուրքերը պիտի սպաննեն այդ դժբախտները, ըլլա՛յ կախելով, ըլլայ պաշտօնագրերու կարադութիւնը գրգռելով, ըլլայ հրկիզմամբ կամ ուրիշ ո՛րէէ միջոցով: Անոնց մէջ կը գտնուին քիչ շաք ծանօթ բոլոր Հայերը, Պալագեան Վարդապետ, Կարապետ Վարդապետ, Գասպար Չերագ, Շահրիկեան, Զարդարեան, Սիամանթօ, եւայլն, եւայլն:

«Կը խնդրեմ որ բոլոր կրցածնիդ ընէք եւ ամէն պաշտօնական միջոցի դիմէք հասկցնելու համար Փրանսայի եւ Անգլիոյ ժողովուրդներուն ու նախարարներուն որ եթէ Ռուսերը այս անգամ ետ քաշուին Վանայ շրջանակէն, հետեւանքը պիտի ըլլայ բովանդակ Հայ ցեղին ոչնչացումը: Իրաւ է թէ այս միեւնոյն դէպքերը փեղի ունեցած են նաեւ անցեալին մէջ, բայց այսօր խնդիրը ուրիշ կերպով կը ներկայանայ: Շաք վրանգաւոր է պահը: Թուրքերը եւ Գերմանները չեն ուզեր Հայերը. արդ, եթէ երբեք Ռուսերը դէպի ետ քայլ մը առնեն, անոնք իսկոյն Հայոց վրայ պիտի իյնան ու պիտի կոտորեն զանոնք, միանգամընդմիջօր ազապելու համար Հայկական խնդրէն: Անհրաժեշտ է որ Զորս Տէրութիւնները լաւ մը ըմբռնեն այս

անհերքելի ճշմարտութիւնը եւ փեղ չտան որ Վանայ շրջանին հրամանադարը ետ քաշուի բարբարոս Թուրքերուն առջեւէն:- 29 Յունիս 1915»:

Վսեմաշուք Տէր, այս փեղեկութիւնները Ձեզի կը հաղորդեմ այն յոյսով որ նկատողութեան պիտի առնէք զանոնք:

Հաճեցէք ընդունիլ, Վսեմաշուք Տէր, իմ շաք յարգալիր ողջոյններս, ինչպէս նաեւ իմ ամէնէն անձնուէր զգացմանցս հաւաստիքը:

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ Ա. ԲՀՆՅ.
ՔԻՊԱՐԵԱՆ
ի Տանէն Արջուկենց

Արձանագրություն Պորոս Նուպար Փաշայի՝ «Էվլենինկ Նիզ»ի¹⁶³ խմբագիր Պ. Չարլս Վուրսի հետ փոխակցության

(Հարուած)

Բնագիրը ֆրանսերէն

Լոնպոն, 19 Յուլիս 1915

(Փաշան Պ. Վուրսը ճանչցած է Պ. Վէսէլիցքիի թէյասեղանին օրը: Պ. Վուրս արդէն Հայոցմով զրադած էր նախապէս իր "The Danger Zone of Europe" գրքին մէջ,¹⁶⁴ որուն երեք գլուխները նուիրուած են Արսասայի կոտորածներուն, որոնց համար խարօրէն կը պահարակէ Թուրքերը: Տեսակցութեան շահեկան կողմը սա է որ Պ. Վուրս պնդած է որ Փաշան անպարճառ րեսնէ Անգլիացի քաղաքական անձնաւորութիւն մը, Լորսը Բօպըրթ Սէսիլը, որ այդ միջոցին Արարքին Գործոց Նախարարութեան Բարլամէնթական Խորհրդականն էր եւ դեռ շփում չէր ունեցած Հայոց հետ, թէւ վերջէն շարկարեւոր դեր մը պիտի խաղար Հայկական ինդրին յետագայ իրադարձութեանց մէջ, ըլլայ՝ Անգլիա, մասնաւորաբար Պագուի դէպքերուն առթիւ,¹⁶⁵ ըլլայ Ժընէվ, Ազգերու Ընկերութեան¹⁶⁶ առջեւ):

... Պ. Վուրս շար պնդեց որ րեսնեմ Լորս Լանսպոնը, նաեւ Լորս Բօպըրթ Սէսիլը, եղբայր մեր (Եգիպտոսի) եմբական խորհրդականին եւ Բարլամէնթական քարտուղար Ֆօրէյն Օֆիսի:

Պարասխանեցի թէ կը յուսամ րեսնել Լորս Լանսպոնը, որմէ ունկնդրութիւն խնդրած եմ, բայց գալով Լորս Սէսիլի, որ Ֆօրէյն Օֆիսի կը պարկանի, արդէն իսկ ընդունուած ըլլալով Սըր Արթըր Նիքոլսոնէն, որ հարկ չէր դարած իր պաշտօնակիցներուն կամ նախարարին հետ ալ րեսնուելուս, կը վախնամ թէ զինքը կը վշտացնեմ եթէ անոնցմէ մէկէն կամ միւսէն ունկնդրութիւն խնդրեմ:

Պ. Վուրս ըսաւ թէ կ'ըմբռնէ աքիկա, եւ Լորս Սէսիլի գովեսարը ընելով, աւելցուց թէ մեղք պիտի ըլլայ եթէ զայն չրեսնեմ եւ առիթէն օգտուելով անձամբ անոր չպարգեմ Հայկական խնդիրը: Նոյնիսկ այն աստիճան կարեւորութիւն կու տար անոր, որ յայտնեց թէ պիտի գրէ խորհրդարանի իր բարեկամներէն մէկուն, խնդրելով որ արդեօք չի՞ կրնար անուղղակի կերպով եւ ինձմէ անկախաբար, ժամադրութիւն մը կարգադրել:

Իբր հրապարակագիր եւ «Էվլենինկ Նիզ»ի խմբագիր, Պ. Վուրս կը պարկանի «Թայմզ»ի Լորս Նորսթրիֆի խմբակցութեան, եւ կրնայ մեզի օգտակար ըլլալ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Հայկական Ազգային Պաշտպանութեան Քօմիթէին¹⁶⁷ Ծանուցագիրը, Կիլիկիոյ մէջ Կարարուելիք Զինուորական Գործողութեան Մը Մասին

Ներկայացուած Եգիպտոսի Բրիտանական Զինուորական Ոյժերու Վերին Հրամանադար Զօրավար Սըր Ժ. Մաքսուէլի

Բնագիրը ֆրանսերէն

Գահիրէ, 20 Յուլիս 1915*

Հասարարելով մեր նախորդ ծանուցագիրը՝ Կիլիկիա կարարուելիք զինուորական արշաւանքի մը մասին, պարիւր ունինք Նորին Բրիտանական Վեհափառութեան Եգիպտոսի ոյժերուն Վսեմ. Ընդհանուր Հրամանադարին ներկայացնելու մեր ազգային րեսութիւնները այս խնդրին նկարմամբ:

Նկարելով որ Կիլիկիոյ ծովեզերքներուն վրայ Դաշնակից արշաւախումբ մը ցամաք հանելու համար մեր ըրած առաջին խնդրանքը այս միջոցին, Տարրանէլի արշաւանքին հետեւանքով, նպաստաւոր ընդունելութիւն մը զարնելու հաւանականութիւնը չունի,

Բայց միւս կողմէ, նկարելով որ արտասահման զարնուող Հայերը, այդ երկրին մէջ բնակող իրենց հայրենակիցներուն համար սրեղծուած զարհուրելի կացութեան հանդէպ, չեն կրնար աւելի երկար արեն անարարքեր ու անգործ մնալ,

Մեր Քօմիթէն կը համարձակի ճշդորոշել եւ կերպով մը բարեփոխել այս ծրագիրը զոր արդէն պարիւ ունեցած էր Զեր Վսեմութեան հաւանութեան ներկայացնելու:

Արդարեւ, ամէն օր մէկը միւսէն վրդովիչ լուրեր կը սրանանք Կիլիկիոյ Հայոց կոտորման եւ անոնց զանազան եղանակներով հարստահարման նկարմամբ, մանաւանդ խմբական րարագրումներով, որոնք վերջ ի վերջոյ ամբողջովին պիտի ոչնչացնեն այդ շրջանակին բովանդակ Հայ բնակչութիւնը, եթէ այլեւս առանց յապաղման լուրջ պաշտպանութիւն մը չկազմակերպուի:

Այս նպարակով՝ արդէն իսկ կամաւորական շարժում մը գոյութիւն առաւ Ամերիկայի, Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ եւ Հայկական ուրիշ գաղութներու մէջ: Մեր Քօմիթէն որոշեց ձեռք առնել այս շարժման դեկավարութիւնը: Բայց ազգային պաշտպանութեան մեր ծրագիրը գործադրութեան դնելէ առաջ, կը կարծենք թէ մեր պարտականութիւնն է Ն. Բրիտանական Վեհափառութեան կառավարութեան արտօնութիւնը սրանալ: Ոչ մէկ րարակոյս չունինք թէ

* Պարուիրակութեան դիւանը նշանակած է 20 Յուլիս, որ սխալ է:

Ծանօթութիւն խմբագրի.- Հակառակ անոր որ Անտոնեանին ծանօթագրութիւնը կը յուշէ թէ 20 Յուլիս թուականը սխալ է, իսկութեան մէջ ան սխալ չէ: Թերեւս Անտոնեան խորիւած է թէ ասիկա այն կոչն է, որ յիշարակուած է Մութաֆովի 5 Յուլիս 1915 թուակիրին մէջ (էջ 121), քանի որ անոր պարճէնը մաս չէր կազմեր ներկայ դիւանաթուղթերուն: Կոչին ֆրանսերէնով հրարարակուած րարքերակը կը հասարարէ 20 Յուլիս թուականը (Պէլլերեան, *նշւ. աշխար.*, էջ 188-190):

Ձեր Վսեմությունը պիտի բարեհաճի մեզի աջակցիլ այս ճամբուն մէջ, իր արժէքին համապատասխան գնահատութեան մը ենթարկելով այս հայրենասիրական նախաձեռնությունը փոքր ազգի մը որ, թէև Թուրքերու կողմէ ջախջախուած, սակայն անսասան կը պահէ իր ազատութեան հաւաքը եւ որոշած է պարտականութիւնը կատարել, իր շար համեստ միջոցներուն ներած չափով պաշտպանելով իր աղէտահար եղբայրները:

Անկարելի է մեզ բացատրել թէ որքա՛ն ջերմօրէն կը հայցենք նաեւ Բրիտանական կառավարութեան աջակցութիւնը, այս գործին յաջողութեան համար: Մեր կարծիքով, զինուորական իշխանութիւնները այդ աջակցութիւնը կրնան կատարել՝ մեր կամաւորներուն ընծայելով կարգ մը դիւրութիւններ՝

Անոնց թոյլատրելով համախմբուիլ Կիպրոսի մէջ, որ իբր կայան պիտի ծառայէ Կիլիկիոյ համար կատարուելիք գործողութեանց.

Անոնց հայթայթելով փոխադրութեան միջոցներ դէպի այն որոշուելիք կէտերը, որոնցմէ ցամաք պիտի ելլեն.

Վերջապէս անոնց քրամադրելով ռազմամթերք եւ դաշնակից փոքրիկ զօրամաս մը, ապահովելու համար յաջողութիւնը այս ձեռնարկին, որ, օժանդակութեամբ Կիլիկիոյ Քրիստոնէայ ժողովուրդներուն որոնք արդէն յուսահատօրէն կը մղեն հրոսակային կռիւներ, պիտի կրնայ Հայերը պաշտպանել Թուրքերու խժոժութեանց դէմ, եւ նոյնիսկ գրաւել բաւական կարելորութիւն ունեցող ռազմական դիրքեր:

Ոչ իսկ պէտք կայ աւելցնելու թէ այս ամբողջ շարժումը պիտի առաջնորդուի Բրիտանական զինուորական իշխանութեանց ղեկավարութեան եւ հակակշռին փակ:

Գերազանցապէս ճգնաժամային պահու մը մէջ, զոր կ'անցընեն Կիլիկիոյ Հայերը,- բան մը որ մեծ փառապանք կը պարճառէ մեր ազգին,- համոզուած ենք թէ Ն. Բրիտանական Վեհափառութեան կառավարութիւնը, հաւաքարիմ իր ազատական աւանդութեանց, այս դժբախտ բնակչութիւնը իր փառք բախարին չպիտի լքէ, եւ զայն բոլորովին անպաշտպան չպիտի թողու իր Գերմանո-Թուրք դահիճներուն ձեռքը. մանաւանդ որ, աջակցութիւնը զոր այնքան ջերմապէս կը հայցենք, ո՛չ միայն փոփոխութեան մը չպիտի ենթարկէ իր զինուորական յարակազիծը, այլ նոյնիսկ առաւելութիւնը պիտի ունենայ որ օգտակար խաղ մը դառնայ՝ խոտորեցնելով Թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը, եւ անոր բոլոր ուղղակի յարաբերութիւնները կտրելով:

Ներեցէք մեզի այս առթիւ յիշատակել Վանայ օրինակը. այնպէտ՝ քանի մը հազար ապստամբներու եւ կամաւորներու հերոսութիւնը բաւեց ապահովելու ո՛չ միայն ամբողջ նահանգի մը գրաւումը Ռուսերուն կողմէ, այլ նաեւ Հայ բնակչութեան պաշտպանութիւնը մերձակայ շրջաններուն մէջ, որոնք Քիւրպերու սպառնալիքին փակ կը գտնուէին:

Գահիրէ, 20 Յուլիս 1915

Արեւնագրութիւն Պրիթիշ Արմէնիա Կոմիտէին Կողմէ Անգլիոյ Երեսփոխանական Ժողովին Մէջ Տեղի Ունեցած Գումարման

(Արձանագրուած Պօղոս փաշայի կողմէ)

Բնագիրը գրանաւորէն

Լոնպոն, 20 Յուլիս 1915

Ներկայ էին՝
ՊՊ. Անիւրին Ուիլեամս,
Թ. Բ. Օ'Քօնօր,
Նօէլ Պըքսթոն,
Պրայս, եղբայր Լորտ Պրայսի,
Մօսպիչեան:

Ընդհանուր կերպով խօսեցանք պատերազմին եւ Վարշաւիոյ անկման վրայ,¹⁶⁸ որ հաւանական կ'երեւայ, ու նաեւ րուպլիի սակին վրայ որ 160ի հասած է, ինչ որ, ըստ Պ. Պրայսի, Ռուս հանրային կարծիքին բարոյալքման պէտք է վերագրել: Պ. Պըքսթոն նոյնիսկ վախ յայտնեց որ ներկայ պարտութիւններէն վերջ Ռուսիա կրնայ մղուիլ անջատ հաշտութեան մը:¹⁶⁹ Այս պարոնները առաւելապէս յռեպես գրայ. ոչ իսկ ապահով կ'երեւային թէ կարելի պիտի ըլլայ անցնիլ Տարքանէլէն:

Անցնելով Հայկական խնդրին, հարցուցին թէ արդեօք տեղեկութիւն ունի՞մ Հայաստանի կացութեան մասին: Պ. Մօսպիչեան անոնց տեղեկութիւն փուտ այն բոլոր լուրերուն նկատմամբ զորս սրացած էինք Կ. Պոլսէն ու Եգիպտոսէն, վերջինները բոլիսած Կիլիկիայէն նոր դարձած Իտալական հիւպատոսէն: Անիկա մարմանիշ ըրած էր հարստահարութիւններ, իրաւագրկումներ, Հայոց սեփական գոյքերու գրաւումներ ի նպաստ Մակեդոնիոյ գաղթականներուն, ու նաեւ Հայոց բռնընթաց առաքումը դէպի հեռաւոր գաւառներ. կիները բաժնուած իրենց ամուսիններէն եւ զաւակներէն, եւ խմբական մահը անոնց որոնք կ'իյնային սպառումէ ու անօթութենէ, եւայլն, եւայլն: Պարմած էր դաւաճանական ակտը Գերման սպաներու, որոնք Անգլիական փարագով ծպտուած, խաբած էին Հայոց վստահութիւնը եւ յետոյ զանոնք Թուրքերուն վրիժառութեան մարմնած էին:¹⁷⁰ Նաեւ Զէյթունցիներու զինաթափութիւնը, որ ձեռք բերուած էր նենգութեամբ, ու վերջապէս քաղաքներու բնակչութեանց դէմ գործուած հալածանքները, հակառակ Թրքական իշխանութեանց այն յանձնառութեան թէ զանոնք հանգիստ պիտի թողուն:

Այս ամբողջ պարմութիւնը ցոյց կու տայ թէ այլեւս կարելի չէ Թուրքերուն վստահիլ, եւ թէ անհնար պիտի ըլլայ ո՛րեւ լուծում որ Հայերը Թրքական լուծի փակ պիտի թողուր:

Յետոյ, ամբողջական կերպով մը պարզեցի մեր ծրագիրը, սկսելով ռէֆօրմներու բանակցութիւններէն, որոնց ընթացքին Պրիթիշ Արմէնիան հզօր աջակցութիւն մը ընծայած էր մեզի: Բացարեցի թէ այն արեւն ինչո՞ւ լոկ վեց նահանգներուն համար ռէֆօրմներ կը պահանջէինք,- քանի որ Գերմանիա, Պաղտարի Երկաթուղիին պարճառաւ, ձեռք դրած էր Կիլիկիոյ

վրայ: Բայց որովհետեւ այս արգելքը գոյություն չպիտի ունենայ պատերազմէն ետք, այլեւս ոչ մէկ պարճառ ունինք Հայաստանէն դուրս ձգելու Կիլիկիան, որ մեր վերջին թագաւորութեան օրրանը եղած է:

Անցողակի յիշարակեցի Հայոց կարարած դերը այս պատերազմին մէջ, Կովկասի Ռուս բանակին մէջ Հայոց ունեցած 40 առ հարիւրի համեմատութիւնը, անկախաբար այն 10,000 կամաւորներէն որոնք Զօրավար Անդրանիկի հրամանադատութեան փակ կը գտնուին: Յիշարակեցի նաեւ իմ կողմէս Բրիտանական կառավարութեան եւ Զօրավար Մաքսուէլի եղած առաջարկը Հայ կամաւորներ փալու, Ալեքսանյորէթ արշաւախումբ մը հանուելու պարագային: Պարմեցի թէ ինչպէս այս առաջարկը ընդունուած էր նախ, եւ թէ իմ կողմէս սա միակ վերապահութիւնը եղած էր որ անգամ մը ցամաք ելլելնէս վերջ, այլեւս Հայերը Թուրքերուն վրիժառութեան նշաւակ չթողուն: Դժբախտաբար, Տարփանէլի արշաւանքը որոշուած ըլլալով, Բրիտանական կառավարութիւնը լքեց այդ ծրագիրը, եւ Կիլիկիոյ Հայերը մասնաւոր կերպով ենթարկուեցան այն հալածանքներուն, որոնց մասին տեղեկութիւն տուաւ Պ. Մօսպիչեան:

Որովհետեւ կանխաւ ինձ յայտնուած էր թէ Պ. Նօել Պըքսթօն չափազանց ռուսասէր է, բացաբրութեանցս ընթացքին ի յայտ բերի այն շահը զոր Ռուսիա պիտի ունենար Կիլիկիոյ Հայաստանի միացմամբ, եւ ըսի թէ այս է պարճառը որ կը խորհինք թէ այդ պարագային պիտի հաւանի Դաշնակիցներու հաւաքական թեւարկութեան:

Պ. Պըքսթօն հարցուց թէ ի՞նչ բանի վրայ կը հիմնուինք հաւաքալու համար թէ Ռուսիա պիտի հաւանի անոր:

Պարասխանեցի թէ ոչ մէկ յանձնառութիւն եղած է, ոչ ալ ո՛րեւ ուղղակի ապահովութիւն տրուած է մեզի այդ մասին, բայց հիմնուելով Ռուսիայէն մեր ստացած տեղեկութեանց վրայ, լաւ պարճառներ ունինք հաւաքալու թէ անիկա պիտի հաճի արոր, նկարի ունենալով մանաւանդ այն միջազգային շահերը, որոնք գոյություն ունին Կիլիկիոյ մէջ: Մնաց որ, յարեցի, երբ խաղաղութեան բանակցութիւնները սկսին, ոչինչ կ'արգիլէ ասիկա առաջարկել իրեն, եւ այնուհետեւ շարժիլ համաձայն այն ընթացքին զոր Ռուսիա պիտի բռնէ այս խնդրին նկատմամբ:

Բացաբրեցի յետոյ այն առաւելութիւնները զորս մեր ծրագիրը կ'ընծայէ որքան Դաշնակիցներուն, այնքան նաեւ Հայոց: Այս առաւելութիւնները ցոյց տրուած են իմ յիշարակագիրներուս մէջ եւ պէտք չունիմ այստեղ վերստին պարզելու: Անոնք կը գոյանան *թամբօն* պետութեան մը ստեղծումէն, որ յարակայութեան եւ խաղաղեցման փարք մը պիտի դառնայ բովանդակ Փոքր Ասիոյ համար: Աւելցուցի նաեւ որ եթէ պէտք կը տեսնուի, ոչինչ կ'արգիլէ միւս կողմէ գոհացում տալ նաեւ Քիւրքերուն, անոնց համար ալ կարգադրութիւն մը ընելով ճշմարտապէս Քրքական երկրամասի մը վրայ, Հայաստանի հարաւակողմը, եւ նոյնիսկ, անոնց տալու համար, անջատելով Վանայ եւ Պիթլիսի վիլայէթներուն կարգ մը շրջանները, որոնց մէջ մեծ մասամբ Քիւրքեր կը բնակին: Հայաստանի վաչկատուն Քիւրքերը չպիտի յապաղէին երթալու այնտեղ իրենց ցեղակիցներուն հետ հաստատուելու համար:

Մանրամասնօրէն ծանրացայ նաեւ Հայաստանի ներքին կազմակերպութեան վրայ, որ ոչ այնքան կառավարութիւն մը որքան լաւ վարչութիւն մը պիտի ըլլայ, առանց բանակի, քանի որ ո՛չ աշխարհակալութեան պիտի միտի, ոչ ալ ինքնապաշտպանութեան պէտք պիտի ունենայ, Դաշնակիցներու թեւարկութեան փակ գտնուելուն: Իսկ գլուխը պիտի գտնուի Եւրոպացի պէտ մը:

Պ. Պըքսթօն հարցուց թէ խորհրդարան չպիտի՞ ունենանք:

Պ. Պրայս ալ իր կողմէ ըսաւ թէ խորհրդարան չեղած պարագային ո՛ր իշխանութիւնը պիտի սահմանէր տուրքերը:

Պարասխանեցի թէ մենք խորհրդարան չենք ուզեր, եւ թէ կը բաւէ որ պետին մօտ գտնուի նշանակովի անուանուած անդամներէ բաղկացեալ խորհուրդ մը, որ իրաւասութիւն ունենայ պիւրճէն սահմանելու եւ տուրքերը հաստատելու: Դաշնակիցներուն, իբր պաշտպան, կարարելիք դերը պիտի ըլլայ պարտաստել ապագայ Հայաստանի Հիմնական Օրէնքը եւ անուանել պարասխանատու պէտը, որ պաշտօն պիտի ունենայ զայն գործադրութեան դնելու եւ յետոյ հսկելու անոր ճշգրիտ կիրարկման:

Պ. Օ'Քօնօր դիտել տուաւ թէ սահմանադրութիւն պիտի ըլլայ արիկա:

Յայտնեցի թէ համաձայն եմ իրեն հետ:

Յետոյ բացաբրեցի չէզոք եւ պաշտպանուած Հայաստանի մը մեր ծրագրին կարելորութիւնը՝ Դաշնակիցներու առջեւ բացուած փոքրասական եւ ճարտարարուեստական ընդարձակ դաշտին ու Պաղտարի Երկաթուղիին տեսակէտով: Մեր բարեկամները շահագրգռութիւն ցոյց տուին այս երկու փաստարկութեանց նկատմամբ, մանաւանդ Պաղտարի Երկաթուղիին չէզոք երկրի մը վրայ ունենալիք վերջնակայարանին, որ մշտապէս բաց պիտի մնար Դաշնակիցներուն առջեւ:

Պ. Պըքսթօն հարցուց թէ արդեօք յիշարակագիր մը չե՞մ պարտաստած այս տեսակէտներու մասին, եւ իմ պարասխանիս վրայ թէ զանոնք պարզած եմ յիշարակագրով մը, զոր Սըր Արթըր Նիքոլսոնի յանձնեցի, դէպի Պ. Ուիլեամսը հակեցաւ եւ անոր ականջն ի վար բաներ մը ըսաւ, որոնց Պ. Ուիլեամս պարասխանեց. «Այո, անտարակոյս»: Ասկէ հետեւցուցի որ Պ. Ուիլեամսի հարցուցած էր թէ արդեօք չի՞ կրնար միջնորդել Ֆօրէյն Օֆիսի մօտ որպէսզի իմ յիշարակագիրս հաղորդէ Պրիթիշ Արմէնիային, եւ Պ. Ուիլեամս ալ այո՛ ըսած էր:

Բացաբրութիւններս վերջացուցի ըսելով որ եթէ մեր ծրագիրը չիրականանայ՝ Հայերը չպիտի հպարակին Թուրքերուն. եւ եթէ Թուրքիա պահպանուի, պիտի դառնայ աւելի Գերմանական քան երբեք, որով Ասիոյ մէջ հրդեհի վառարան մը պահուած պիտի ըլլայ, համանման անոր որ գոյություն ունէր Պալքաններու մէջ: Բոլորն ալ բողոքի շարժում մը ունեցան, ըսելով թէ արիկա չպիտի ըլլայ:

Բաժնուելէ առաջ, պնդեցի որ մեր շահը կը պահանջէ ներկայիս լոկ մամուլի եւ բանախօսութեանց միջոցաւ բրօքականք ընել. առանց Բարլամէնթին մէջ յարուցանելու Հայկական խնդիրը, որքան ատեն որ մօտ չենք պատերազմի վախճանին: Արդարեւ, այնպէս կը նկատեմ որ Բարլամէնթին մէջ եղած ամէն հարցում պիտի նեղէր կառավարութիւնը եւ հետեւաբար գէշ ընդունելութիւն մը պիտի գտնէր անկէ, ցորչափ ինքն իսկ լաւագոյն ապահովութիւն մը չունենար պատերազմին արդիւնքին նկատմամբ:

Պրիթիշ Արմէնիայի մեր բոլոր բարեկամները, ինչպէս նաեւ Պ. Մօսպիչեան ինձ հետ համաձայն մնացին այս կէտին վրայ: Հետեւաբար, որոշեցինք անոր համեմատ շարժիլ, եւ ոչ մէկ պաշտօնական դիմում կատարել,- բացի իմ ըրածներէս որոնք ինքնին նախապարտաստական աշխարհութիւն մըն են,- եւ Բարլամէնթին մէջ ո՛րեւ հարցում չուղղել:

Համաձայն Լորտ Պրայսի յայտնած կարծիքին, որոշուեցաւ նաեւ յառաջիկայ Սեպտեմբեր ամսուն յետաձգել Զօպանեանի ծրագրած գումարումը:¹⁷¹

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Մութաֆօֆ

Բնագիրը գրանաւորէն

Լոնպոն, 20 Յուլիս 1915

Սիրելի Պարոն Մութաֆօֆ,

Արենին սրացայ Ձեր ընթացիկ 5 թուակիրը, ինչպէս նաեւ պարճէնները այն րեղեկագիրներուն որոնք կը վերաբերին Կիլիկիոյ մէջ ներկայիս մեր եղբայրներուն դէմ գործուած հալածանքներուն, եւ զորս մատուցած էիք Զօրավար Մաքսուէլի:¹⁷²

Բայց, ինչպէս նախապէս գրած եմ Ձեզի, հակառակ կարարած բոլոր դիմումներուս, չկրցայ ո՛չ Ֆրանսայի մէջ եւ ոչ ալ Անգլիոյ մէջ գործնական արդիւնք մը ձեռք բերել այս միջոցիս. եւ կը հասկնաք թէ ինչո՛ւ:

Ապահովաբար, բոլոր Դաշնակից պաշտօնական շրջանակներու մօտ շատ համակրութիւններ գոյութիւն ունին մեր ցեղին նկարմամբ, բայց դժբախտութիւնը հոն է որ անոնք ոչ մէկ միջոց ունին ջարդերուն եւ հալածանքներուն առաջքը առնելու համար:

Կ’աշխատիմ կարելի եղած ամէն բրօբականը ընելու Կիլիկիոյ դէպքերուն նկարմամբ. նոյնիսկ անոնց համար մասնաւոր յիշարակութիւն մը ըրի Հայկական խնդրին վերաբերող յիշարակագրի մը մէջ զոր մատուցի Ֆօրէյն Օֆիսին:

Զաւակս, Առաքել, կը գրէր ինծի թէ իր միջոցաւ Զօրավար Մաքսուէլի դիմած էք որպէսզի Ձեզ արտօնէ Կիպրոսի ճամբով Կիլիկիա դրկելու երեք վստահելի անձեր, որոնք ստոյգ րեղեկութիւն պիտի բերէին Ձեզի այդ երկրին ներկայ իրադարձութեանց մասին: Պ. Տամապեան ալ, Մկրտիչեանի ուղղուած նամակի մը մէջ, իր կողմէ ինձմէ կը խնդրէր որ արտօնեմ վճարումը այդ ճամբորդութեան ծախքերուն, զորս 100 ոսկի կը գնահատէր:

Մտածեցի սակայն թէ այդ աստիճան կարեւորութիւն ունեցող ձեռնարկի մը համար խնդրուած գումարը անբաւական է, հետեւաբար՝ հեռագրեցի Պ. Տիրապուրի որպէսզի այդ նպատակով Ձեր փրամադրութեան փակ դնէ 200 ոսկիի գումար մը, եւ Մկրտիչեան ալ նոյն արեն հեռագրով այս մասին րեղեկութիւն փուաւ Պ. Տամապեանի:

Բայց որքան Առաքելի վերջին նամակէն, այնքան նաեւ Ձեր կողմէ Զօրավար Մաքսուէլի մատուցած րեղեկագիրներէն կը հետեւի թէ հրաժարած էք այդ ծրագրէն, որովհետեւ, Կիլիկիոյ արդի կացութեան մասին ապահով աղբիւրէ րեղեկութիւն սրացած ըլլալով, այլեւս պէտք չէք րեսներ մարդ դրկելու:

Ամէն պարագայի մէջ, ազգային հանգանակութեան հաշուէն 500 ոսկիի վարկ մը կը բանամ Ձեզի, ու կը գրեմ Պ. Տիրապուրի որ այդ գումարը Ձեր փրամադրութեան փակ դնէ, որպէսզի կարենաք գոհացում փալ ներկայանալիք ո՛նեւ ստիպողական պէտքի:

Ընդունեցէք, սիրելի Պարոն Մութաֆօֆ, իմ լաւագոյն զգացումներս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Լոնպոնի Ռուսական դեսպան Կոմս Պէնքէնպօրֆի հետ երկրորդ րեսակցութեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Լոնպոն, 21 Յուլիս 1915

Հարցուց թէ ի՞նչ րապաւորութիւն կրեցի Անգլիոյ մէջ մեր մասին ցոյց փրուած փրամադրութիւններէն: Պատասխանեցի թէ, շնորհիւ Պ. Վէսէլիցքիի, շատ մարդոց հետ րեսակցեցայ եւ թէ ընդհանուր առմամբ համակրութիւն գրայ մեր ծրագրին նկարմամբ, որ բանաւոր կը թուի Անգլիացուց, եւ լաւ լուծում մը կը նկատուի: Աւելցուցի թէ անոնց մօտ էական բաղձանք մը հաստատեցի ոյժ չրալու այն րեսակ լուծմանց, որոնք չպիտի ընդունուին Ռուսիոյ կողմէ, որուն նկարմամբ բուռն երախտագիտութիւն մը կը սնուցանեն, այս պատերազմին մէջ կատարած դերին համար: Մասնաւորաբար յիշեցի ինչ որ Պ. Լէօ Մաքս ինծի ըսած էր:

Դեսպանը պատասխանեց թէ արդարեւ աքիկա այսօր ընդհանուր զգացումն է Անգլիոյ մէջ, թէ Անգլիացիք երախտապարտ են ծառայութեանց համար զորս կը մատուցանեն Ռուսիա եւ իր բանակը. բայց դժբախտաբար պատերազմի լուրերը այս օրերուն լաւ չեն. չի գիտեր թէ ի՞նչ րեղի ունեցած է. ապահովաբար ռազմամթերքի պակասն է պատճառը, եւ թէ կ’ենթադրէ որ ո՛չ միայն պատերազմի չէին պատրաստուած՝ ինչպէս պատրաստուած էր Գերմանիա, այլ հազիւ վեց ամսուան, կամ ամենաշատը մէկ փարուան պատերազմի մը բաւող ռազմամթերք միայն ունէին: Երբ իրեն յոյս յայտնեցի թէ Ռուս բանակը, նահանջելով, պիտի կրնայ սպասել որ ռազմամթերք հասնի առափօրէն, պատասխանեց թէ ապահովաբար այդ բանը պիտի ընեն, բայց ոչ որ գիտէ թէ նոյն միջոցին ի՞նչ կրնայ պատահիլ:

Վերադառնալով Հայկական խնդրին, հարցուց թէ ի՞նչ ըրի: Պատասխանեցի թէ յիշատակագիրս փուի Սըր Արթըր Նիքոլսոնի, թէ իր խնդրած պատճէնն ալ բերած եմ եւ կարդացի իրեն ուղղուած այն նամակը, որ անոր կ’ընկերանար: Ընթերցմանս միջոցին երբ Կիլիկիոյ վերաբերող հատուածին հասայ, ըսաւ թէ արդարեւ բոլոր խնդիրը այդրեղ է. թէ առանց Կիլիկիոյ եւ լոկ վեց նահանգներուն մէջ սահմանափակուած Հայաստան մը պէտք է կախում ունենայ մի միայն Ռուսիայէն, բայց եթէ Կիլիկիան անոր կցուի Միջերկրականի վրայ ելքով մը, այդ պարագային Տէրութիւններն ալ պիտի հարկադրուին շահագրգռուիլ: Աւելցուց թէ մեր մասին ո՛նեւ նոր բան չէ սրացած Բէթրօկրապէն, հակառակ անոր որ, իմ առաջին այցելութենէս ետք, հեռագրած էր մեր րեսակցութեան ամփոփումը: Հիմա ալ Բէթրօկրապ պիտի դրկէ յիշատակագիրս եւ անոր ընկերացող նամակը:

Իրեն յայտնած ըլլալով թէ յաջողեցայ վաղուան համար ունկնդրութիւն մը սրանալ Լորդ Լանսպոռնէն, եւ թէ այլեւս դէպքերուն սպասելէ զատ ուրիշ ընելիք մը չունենալով, մրադիր եմ մեկնիլ վաղայաջորդ օրը, ըսաւ թէ իրեն համար շատ շահեկան պիտի ըլլար գիտնալ թէ ի՞նչ րապաւորութիւն կրած եմ Լորդ Լանսպոռնի փալիք այցելութենէս:

Հետեւաբար, որոշեցինք որ վաղուան այցելութենէս ետք վերստին գամ րեսնեմ զինքը եւ րեղեկութիւն փամ այդ մասին:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պօղոս Փաշա առ Ղեւոնդ Եպիսկ. Դուրեան, Առաջնորդ Հայոց Պուկարիոյ

Բնագիրը Հայերէն

Լոնպրա, 21 Յուլիս 1915

Գեր. Տ. Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեան
Առաջնորդ Հայոց Պուկարիոյ
Ֆիլիպէ

Գերապարիւ Սրբազան Հայր,

Ձեր Սրբազնութեան 11/24 Յունիս թուակիր փետեկագրով ինձ հաղորդուած փխուր լուրերը յուզմամբ եւ շահագրգռութեամբ կարդացի:

Արդէն իսկ Եւրոպա մեկնելէս քանի մը օր առաջ, Վեհ. Կաթողիկոսը ընդարձակ հեռագրով մը ինձի կը գուժեր թէ՝ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ հարստահարութիւնք, արիւնահեղ ընդհարմունք եւ ջարդեր փեղի ունեցած են եւ թէ Ն. Ս. Օծութիւնը Իփալիոյ թագաւորին եւ Միացեալ Նահանգաց նախագահին դիմելով անոնց միջամտութիւնը խնդրած է:

Ի չգոյէ լաւագոյնին, ես ինքս ալ Ն. Վեհափառութեան օրինակին հետեւեցայ. բայց սոյն երկիրներու կառավարութիւնք չեն յաջողած Բ. Դուռը հարկադրել որպէսզի Հայոց հանդէպ իր բռնած քաղաքականութիւնը փոխէ, որն որ, ինչպէս Ձեր Սրբազնութիւնը շար լաւ դիտել փուած էր իր փետեկագրին մէջ, ուրիշ բանի մէջ չի կայանար բայց եթէ Հայ ազգը բնաջինջ ընելու: Ուստի եւ, հակառակ այդ դիմումներուն, հարստահարութիւնք շարունակեցին ըստ առաջնոյն:

Թերեւս Ձեր Սրբազնութեան ծանօթ է որ, հարստահարութեանց առաջին շրջանին՝ Ֆրանսա, Անգլիա եւ Ռուսիա հաւաքաբար յայտարարեցին Բ. Դրան թէ՝ Օսմ. կառավարութեան պաշտօնաւարները անհաւաքապէս պարասխանափառ պիտի բռնուէին Հայոց գլխուն հասած ո՛րէն չարիքի համար: Բայց ըստ որում այս սպառնալիքը ո՛րէն բիրտ ուժի կոթնած չէր՝ չկրցաւ իր բարերար ազդեցութիւնն ունենալ:

Ձեր փետեկագիրը ստանալէս քանի մը օր առաջ, Ադեքսանդրիայէն Զէյթունի, Տէօրթ-Եօլի եւ Հասան Պէլլիի մասին վրդովիչ փետեկութիւններ ստացայ հեռագրաւ, որոնք ամէն կերպով կը հաստատեն Ձեր Սրբազնութեան կողմէ հաղորդուած փխուր լուրերը:

Վստահ ըլլալով հանդերձ թէ ներկայ հանգամանքներուն մէջ իմ դիմումներս չէին կրնար ո՛րէն դրական արդիւնք յառաջ բերել, այսու ամենայնիւ Ձեր Սրբազնութեան փետեկագիրը եւ Ադէքսանդրիոյ հեռագիրը ստացածիս պէս փութացի դիմել Անգլիոյ Արարքին Գործոց Նախարարութեան Խորհրդական Սըր Արթիւր Նիքոլսոնի եւ Լոնպոնի Ֆրանսական եւ Ռուսական դեսպաններուն եւ անոնց մանրամասն պարզել մեր հայրենակիցներուն յուսահատական կացութիւնը:

Երեքն ալ, իրենց անկեղծ ցաւը յայտնելով հանդերձ, խոստովանեցան թէ արդի պայմաններուն մէջ Դաշնակից Պետութիւնք ո՛րէն գործնական միջոց չունին ի ձեռին Հայոց օգնելու համար:

Այսու ամենայնիւ, Հայկական Հարցի մասին Անգլիոյ Արարքին Գործոց Նախարարու-

թեան վերջերս մատուցած փետեկագրիս մէջ, իբրեւ *ղօթուման* յիշատակեցի այն ամէն հարստահարութիւնները եւ կոտորածները որոնց մեր հայրենակիցները ներկայիս զոհ կ'երթան, մարնանշելով միանգամայն թէ՝ Թուրք կառավարութեան նպատակը ուրիշ բան չէ բայց եթէ Հայութեան բնաջնջումը:

Աւելորդ է ըսել որ մեր փրկութիւնը կախում ունի Դաշնակից Պետութեանց վերջնական յաղթանակէն, զոր մաղթելու ենք բոլոր սրտէ, զի յայնժամ միայն պիտի կրնայ մեր խեղճ ժողովուրդը ազապ շունչ առնել:

Այս իմաստով գրեցի արդէն Վեհ. Հայրապետին ալ:

Շնորհապարտ կ'ըլլամ եթէ հաճիք պարբերաբար Հայաստանի մասին նոյն վաւերական աղբիւրէն փետեկութիւններ հաղորդել ինձ:

Մարչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ

Մնամ խոնարհ յարգանօք

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ.Գ.- Այս թուլէիս Վեհ. Կաթողիկոսը հեռագրաւ¹⁷³ կը հաղորդէ ինձ Ձեր Սրբազնութեան փետեկագրին ամփոփումը, խնդրելով որ պետութեանց բողոքեմ Թրքահայոց բնաջնջումին դէմ: Ն. Ս. Օծութեան պարասխանեցի¹⁷⁴ թէ՝ իմ դիմումներս դժբաղդաբար, արդի պայմաններու մէջ, ո՛րէն գործնական արդիւնքի չեն կրցած յանգիլ, բայց եթէ խնդիրը հանդիսական բողոք մը կատարելու վրայ է միայն՝ լաւագոյն է որ ատոր նախաձեռնութիւնը Ն. Վեհափառութիւնը ինքն իսկ ստանձնէ:

Պ.Ն.

Արձանագրություն Պօրոս Նուպար Փաշայի՝ Լոնպոնի Ռուսական դեսպան Կոմս Պէնքէնպօրֆի հետ երրորդ տեսակցութեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Լոնպոն, 22 Յուլիս 1915

Հարցուց թէ գոհ մնացի՞ Լորս Լանսպոնի հետ ունեցած տեսակցութենէս: Պատասխանեցի թէ շար գոհ մնացի, թէ անոր մօտ գրայ շար սիրալիր ընդունելութիւն մը եւ թէ ինձ այնպէս թուեցաւ թէ շահագրգռուեցաւ մեր դատով, զոր չափազանց անկաւար կերպով միայն կը ճանչնար: Այդ պատճառաւ բացաբրութիւններս սկսայ թէֆօրմներու ծագումէն եւ Ռուսիոյ նախաձեռնութենէն զոր առած էր 1913ի ծրագրով: Իրեն պարզեցի այն երեւոյթները, որոնցմէ անցած էին բանակցութիւնները,- Գերմանիոյ նախ սիսթէմայօք ընդդիմութիւնը, յետոյ իր ընթացքին փոփոխումը եւ, Թուրքիոյ խնայելով հանդերձ, ծրագրին ընծայած օժանդակութիւնը, իմ Պերլին ճամբորդութենէս ետք, երբ Պ. Զիմմէրմանի ցոյց տուի թէ Գերմանիոյ համար անհրաժեշտ էր խնայել Հայերուն եւ շահիլ զանոնք, որովհետեւ անոնք իրեն պէտք պիտի ըլլային Պաղտատ Պահնի եւ Կիլիկիոյ վրայ իր ունեցած միտումներուն համար: Լորտին պարզեցի նոյնպէս Ընդհանուր Քննիչներու անուանումը եւ անոնց պաշտօնագրկութիւնը, Գերմանիոյ ու Երրեակ Համաձայնութեան միջեւ պատերազմի յայտարարութենէն անմիջապէս ետք: Փետրուար 8ի (1914) համաձայնութիւնը, որով Բ. Դուռը յանձնառութիւն ստանձնած էր թէֆօրմները գործադրելու, այս կերպով պատռուած էր առանց իսկ գործադրութեան սկզբնաւորութիւն մը ունենալու, եւ Թուրքիոյ պատերազմի մտնելէն առաջ: Թէ այլեւս կարելի չէր յոյս դնել Թուրքիոյ յանձնառութեանց վրայ, հետեւաբար, այսուհետեւ թէֆօրմներու խնդիր չէր կրնար ըլլալ, եւ լոկ Դաշնակիցներուն թեւարկութեան փակ դրուած ինքնավարութիւն մը ընդունելի կը դառնար:

Երբ դեսպանին ըսի թէ Լորս Լանսպոնի յայտարարած էի որ Ռուսիա հաւանականաբար ոչ մէկ հաւաքական թեւարկութիւն պիտի ընդունի մի միայն վեց նահանգներուն համար, եւ թէ հաւաքական թեւարկութիւնը թերեւս չպիտի մերժէ այն պարագային երբ Կիլիկիա, ուր միջազգային շահեր գոյութիւն ունին, կցուի Հայաստանի, Կոմս Պէնքէնպօրֆ հաւանութիւն յայտնեց դատողութեանս, եւ այս կերպով ընդունած եղաւ հաւաքական թեւարկութիւնը: Առաջին անգամն է որ Ռուս դեսպան մը զայն կ'ընդունի, անկախաբար Զավրիէֆի տեղեկագրին մէջ եղած յիշատակութենէն, որուն նկատմամբ ոչ մէկ պաշտօնական հաստատութիւն ստացած ենք: Ամէն անգամ որ անոր մասին ակնարկութիւն ըրած եմ Պ. Իզվօլսքիի, ինձ պատասխանած է թէ Բէթրօկրատի մէջ ունեցած են լոկ ակադեմական խօսակցութիւններ, որոնք ոչ մէկ վճռական հանգամանք ունին:

Դեսպանին ըսի թէ արագօրէն կ'անցնիմ Լորս Լանսպոնի տուած բացաբրութեանցս համարատուութեան վրայէն, թէ բնականաբար անոր տուած բացաբրութիւններս շար կատարեալ էին եւ կ'ընդլայնէին բոլոր փաստարկութիւնները իմ յիշատակագրիս զոր պիտի ուզէ Սըր Արթըր Նիքոլսոնէն: Յայտնեցի նաեւ թէ Լորտը ինձի յայտարարեց որ իմ եզրակացութիւններս շար փրամաբանական էին եւ իմ փաստարկութիւններս ալ լուրջ:

Դեսպանը գոհ երեւցաւ իմ այցելութեանս այս արդիւնքէն. եւ արդէն, բառ առ բառ ըսաւ թէ իմ Լոնպոն ճամբորդութիւնս շար գոհացուցիչ արդիւնք մը ունեցաւ: Յետոյ ինձի յայտնեց թէ փեսած էր Սըր Արթըր Նիքոլսոնը, որ իրեն ըսեր է թէ կարդացեր է իմ յիշատակագիրս, եւ ատելցուցեր է. «Անոր մէջ կայ բան մը»: Սըր Էտուարտ Կրէյ ալ դեսպանին ըսեր է թէ տեղեակ է իմ Լոնպոն ներկայութեանս, թէ Սըր Արթըր Նիքոլսոն իրեն տեղեկութիւն տուած է իմ Ֆօրէյն Օֆիս այցելութեանս մասին, բայց իր վերադարձէն ի վեր փակաւին ժամանակ չէ ունեցած կարդալու յիշատակագիրս, ինչ որ պիտի ընէ ապահովաբար:

Կոմս Պէնքէնպօրֆ հարցուց թէ արդեօք լաւ չըլլա՞ր որ տեսնեմ նաեւ Սըր Էտուարտ Կրէյը: Իրեն պատասխանեցի թէ անոր հետ քարթերու փոխանակութիւն ըրած էինք, թէ այդ մասին արդէն հարցում ուղղած էի Սըր Արթըր Նիքոլսոնի, որ ըսած էր թէ ատելորդ է, քանի որ զինքը տեսեր եւ յիշատակագիրս մատուցեր էի:

Դեսպանը այն կարծիքը յայտնեց թէ այս պայմաններու մէջ արդարեւ տեղի չկայ Սըր Էտուարտ Կրէյը տեսնելու, եւ թէ ինք, օգտուելով ներկայացող առաջին առիթէն, անոր պիտի բացատրէ այն պատճառները որոնց համար իրմէ ունկնդրութիւն չխնդրեցի:

Անցնելով մեր ծրագրին խնդրին, Կոմս Պէնքէնպօրֆ ըսաւ թէ դեսպանատուն տուած առաջին այցելութենէս ետք, իրեն հետ ունեցած տեսակցութիւնս հեռագրեր էր Բէթրօկրատ, եւ թէ անկէ ի վեր ստացած է հեռագիր մը, որով նախարարը իր ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ Թուրքիոյ գերիշխանութեան հարցին վրայ զոր ես մէկ կողմ թողած էի: Թէ Ռուսիոյ մէջ տեղի ունեցած են ակադեմական բանակցութիւններ կառավարութեան եւ Կաթողիկոսին միջեւ, որոնց ընթացքին խնդիր եղած է Թրքական գերիշխանութիւնը, որովհետեւ ընդունելի չպիտի ըլլար որ Ռուսիա ինք ստանձնէր տէրութեանց հաւաքական թեւարկութեան ենթարկուելիք պետութեան մը գերիշխանութիւնը:

Այս նախադասութիւնը կ'արձանագրեմ իբր նոր հաստատութիւն մը թէ Ռուսիա կ'ընդունի հաւաքական թեւարկութեան սկզբունքը:

Դեսպանին պատասխանեցի թէ արդարեւ արիկա Զավրիէֆի տեղեկագրին յիշատակած ծրագրին կէտերէն մէկն է, բայց թէ ես, իբր Հայ, չէի ուզած զայն խնդրել, համոզուած ըլլալով թէ այդ գերիշխանութիւնը, որքան ալ անուանական ըլլայ, միշտ դժուարութեանց աղբիւր մը պիտի դառնայ. թէ այն պարագային ուր Խաղաղութեան Վեհաժողովը արիկա պարտադրէ Հայոց, այս վերջինները պիտի ստիպուին համակերպիլ. բայց թէ ես ինքս ոչ կը խնդրեմ զայն, ոչ ալ կը թելադրեմ: Ասկէ զար, եթէ իմ պահանջումներս այս կէտին վրայ չեն համաձայնիր Բէթրօկրատի ծրագրին, արիկա լաւագոյն կերպով ցոյց կու տայ թէ մենք Ռուսիոյ ուղղութեան փակ եւ անոր շահերուն համեմատ չենք գործեր, այլ թէ ես Հայոց դատը կը պաշտպանեմ, լոկ անոնց շահերէն առաջնորդուելով:

Դեսպանը պատասխանեց թէ կատարելապէս կը հասկնայ իմ տեսակէտս եւ կ'ընդունի զայն:

Դեսպանը վերստին կրկնեց թէ շար գոհ է ձեռք բերուած արդիւնքներէն, եւ հրաժեշտ առած միջոցիս համաձայնեցանք որ եթէ յետագային դէպքերուն ընթացքը պէտք դարձնէ իմ Լոնպոն ներկայութիւնս, իսկոյն պիտի կանչէ զիս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական Սըր Արթըր Նիքոլսոն առ
Պօղոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը ֆրանսերէն

ՖՕՐԷՅՆ ՕՖԻՍ

Լոնպոն, 22 Յուլիս 1915

Պօղոս Փաշա Նուպար
Քլարիսըճ Օթել
Պրուք Սթրիթ

Պարոն,
Պարտք կը համարեմ շնորհակալութիւն յայտնել Ձեզի Ձեր ընթացիկ 15 թուակիր
նամակին համար, որով բարեհաճեր էք ինձ ուղարկել Հայկական խնդրին վերաբերող յիշա-
տակագիր մը, եւ Ձեզ վստահեցնել թէ ամենամեծ ուշադրութեամբ կարդացի Թուրքիոյ Ձեր
հայրենակիցներուն արդի ցանկութեանց յայտագիրը, որ պարզուած էր անոր մէջ:
Կը խնդրեմ, Պարոն, որ հաճիք ընդունիլ իմ ամենախոր մեծարանացս հաւաստիքը:

Ա. ՆԻՔՈԼՍՈՆ

Տոքթ. Զավրիէֆ առ Պօղոս Փաշա

Նախագիր Ընթացիկ

Բնագիրը ֆրանսերէն

Ձիւրիխէն, 22 Յուլիս 1915

Assribékoff Papajanoff télégraphie. Continuez agir même sens. Avons parlé Directeur qui consent
au principe. Représentant Paris a déjà confirmation. Attendons nouvelles. Continuons travailler ici
contre intrigues de nos amis.

ZAVRIEF*

* Փաշան այս թուականին Լոնպոն է. Զավրիէֆ հեռագիրը ստացած է Ձիւրիխ, եւ զայն կը հաղորդէ
Փաշային: Հեռագիրը թէեւ պայմանադրական ծածկագրով մը գրուած է, բայց բացայայտ է, իբր
պարասխանը Զավրիէֆի կողմէ 1915 Յունիս 8 թուով Բէթրօկրապ, Պ. Ասրիպէքօֆի դրկուած հեռագրին,
եւ կարելի է զայն թարգմանել հետեւեալ կերպով.-
«Ասրիպէքօֆ եւ Բաբաջանօֆ կը հեռագրեն. շարունակեցէք գործել նոյն ուղղութեամբ: Խօսեցանք
Նախարարին (Պ. Սագօնօֆի) հետ, որ սկզբունքով կ'ընդունի (Կիլիկիոյ եւ հաւաքական հոգաբարու-
թեան մասին ուզուած յայտարարութիւնը ընել): Փարիզի դեսպանը (Պ. Իզվօլսքի) արդէն հաստատութիւն
ստացած է: Կը սպասենք Ձեր լուրերուն եւ կը շարունակենք աշխատիլ այսպեղ, մեր բարեկամներու
էնթրիկներուն դէմ:
ԶԱՎՐԻԷՖ»:

Պուկարիոյ Հայոց Առաջնորդ Ղեւոնդ Եպիսկ. Դուրեան առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը Հայերէն

Համար 249

Ֆիլիպէ, 9 [22] Յուլիս 1915

Վսեմապարիւ Պօղոս Նուպար Փաշա
ի Փարիզ

Վսեմապարիւ Փաշա,

Կը հաստատեմք մեր յղած անցեալ ամսոյ 11 թուակիր եւ 235 թուահամար գրութիւնն: Այս անգամ եւս Պոլսէն մահասարսուռ տեղեկութիւններ ստացած ըլլալով ի մասին Գաւառի մերագնէից կրած անլուր եւ աննախընթաց տառապանքներուն եւ Թուրք կառավարութեան դժոխային ծրագիրներու գործադրութեան, ներսիակ հարկ համարեցինք յղել Ձերդ Վսեմութեան ստացուած նամակին իսկական պատճէնը:

Խնդրելով որ հաճիք ծանուցանել մեզ սոյն եւ նախընթաց մեր յղած նամակներուն ստացուած ըլլալը,

Կը մնանք անձնուէր Ձերդ Վսեմութեան եւ տառապեալ ազգիս

ՂԵՒՈՆԴ ԵՊԻՍԿ. ԴՈՒՐԵԱՆ

Գաղտնի Տեղեկագիր* Զաւէն Պապրիարքի

Բնագիրը Հայերէն

Կ. Պոլիս, 30 [Յունիս]/13 Յուլիս 1915

Գերապարիւ
Տ. Ղեւոնդ Ս. Եպիսկ. Դուրեան
Ֆիլիպէ

Մայիս 25էն ի վեր դէպքերը գահավիժօրէն իրար յաջորդեցին եւ Ազգին վիճակը իր դառնագոյն եւ թշուառագոյն աստիճանին հասաւ: Մինչ[եւ] այն օրը միայն Կիլիկիոյ քանի մը քաղաքներու եւ գիւղերու ժողովրդեան բռնի տարագրումը գիտէինք, իսկ Կարնոյ մասին շշուկներ միայն հասած էին մեզի. այսօր ստուգապէս գիտենք թէ Կիլիկիոյ բոլոր քաղաքներու եւ գիւղերու Հայ ժողովուրդը ամբողջովին արդէն տեղահան եղած է եւ Հալէպի հարաւային անապատները քշուած: Կարնոյ ժողովուրդը Մայիս 1էն ի վեր եւ ապա ամբողջ նահանգը, եւ հետգիտել ճամբայ հանուած են Սամսոնէն ու Կեսարիայէն սկսեալ մինչեւ Տիգրանակերտ եւ Եդեսիա, մէջն ըլլալով Տրապիզոնի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Բաղէշի, Վանայ եւ Տիգրանակերտի ամբողջ Հայութիւնը, մեծէն մինչեւ պզտիկ, առանց մէկ մարդ իսկ թողլու, եւ քշուած դէպի Միջագետքաց անապատները, Հալէպի հարաւային կողմերէն մինչեւ Մուսուլ եւ Պաղ-տար: «Հայաստան առանց Հայու». այս է Օսմ. կառավարութեան ծրագիրը: Եւ արդէն սկսուած է Հայոց հողերուն եւ տուներուն մէջ իսլամներ բնակեցնել: Հարկ չկայ ըսելու որ տարագրուողները գրեթէ ոչ մէկ բան կրնան առնել իրենց հետ կառավարութեան կողմէ թոյլ չտրուելուն պատճառաւ, եւ արդէն փոխադրութեան միջոց ալ չէ մնացեր այդ գաւառներու մէջ քանի որ զինուորական իշխանութիւնը ամբողջովին գրաւած է զանոնք: Հայ գաղթականները պարտաւոր են մէկէն երկու ամիս եւ աւելի հետիոտն ճամբորդել հասնելու համար անապարի այն անկիւնը որ որոշուած է անոնց գերեզման ըլլալու: Արդէն լուրեր կը հասնին թէ ճամբուն երկայնքը եւ Եփրատի ջուրերը լեցուն են դիակներով այն թշուառ գաղթականներուն որոնց մնացորդներն ալ անապատներու մէջ հետգիտել մեռնելու դատապարտուած են ոչ բնակա-րան, ոչ աշխատութեան միջոց եւ ոչ ապրուստ ունենալուն պատճառաւ: Հայութիւնը ամբող-ջովին բնաջինջ ընելու ծրագիր մըն է այս, առանց աղմուկի. առանց կոտորած անունը տալու ահռելի նախճիր մըն է այս: Պէտք է գիտնալ թէ 20-45 տարեկանները զէնքի տակ առնուելէ յետոյ 15-20 եւ 45-60 տարեկան արուներն ալ զինուորական պէտքերու փոխադրութեան համար վար դրուած են: Պէտքէլ տուողներն զանազան տեղեր աքսորուած կամ այլեւայլ պատճառներով բանտարկուած են, հետեւաբար Հայ գաղթականները կը ճամբորդեն միայն ծեր, կին եւ մանուկ ունենալով. եւ այնպիսի տեղերէ պիտի անցնին ուր խաղաղութեան ժամանակ անգամ առանց կողոպտուելու կամ սպաննուելու կարելի չէր անցնիլ: Թուրք

* Պատճէն հաղորդուած Ազգ. Պարուիրակութեան, Ղեւոնդ Եպիսկ.ի 9 [22] Յուլիս 1915 թուակիր նամակով (Տես [նախորդ էջի նամակը]):

չէթէներն եւ այլ աւագակները, ու նոյնիսկ ժանտարմներն ու կառավարութեան պաշտօնեաները զանոնք կողոպտելու, կիներն ու աղջիկները բռնաբարելու եւ առեւանգելու համար ազապօրէն կը գործեն: Զանազան տեղերէ իսլամացումներու լուրեր ալ կը հասնին մեզի. կ'երեսի թէ ժողովուրդը իր կեանքը փրկելու փարբեր միջոց չունի:

Պատերազմական արեւանները անխնայ կը գործեն ամէնուրեք. Պոլսոյ մէջ 20 (21) Հնչակեաններու կախաղան հանուիլը իմացաք անշուշտ լրագիրներէն:¹⁷⁵ Ասոնց համար տրուած վճիռը Տէրութեան ոչ մէկ օրէնքին կը համաձայնէր: Նոյն օրը Կեսարիոյ մէջ ալ 12 հոգի կախաղան հանուած են «Պուրբէշի մէջ Հնչակեան եւ Դաշնակցական Կուսակցութեանց ըրած զաղտնի ժողովին հրահանգներուն հնազանդած ըլլալնու համար»:¹⁷⁶ Կախուողներէն զար 32 հոգի եւս 10-15 տարուան թիապարտութեան դատապարտուած են, մեծ մասամբ ոչ-կուսակցական պարկէշտ վաճառականներ: Կիլիկիոյ կողմերն ալ 12 հոգի կախուած են: Դատապարտութիւնները ամէնօրեայ են, զէնք, գիրք, պատկեր եւայլն քանի մը տարուան բանտարկութեան բաւականաչափ փաստ կը համարուին: Ծեծի տակ սպանութիւնները շար են, Տիգրանակերտ 13 հոգի, Կեսարիա 6, եւայլն. իսկ կան որ եւ ոչ իսկ պատերազմական արեւաններուն կը յանձնուին, ճամբան սպաննուելով. այսպէս Շապին Գարահիսարէն Սեբաստիա փոխադրուող 13 հոգի, Սու Շէհիրէն Սեբաստիա փոխադրուող Բիւրք գիւղի քահանան իր հինգ ընկերներով, նոյնիսկ ձեռքերնին կապուած վիճակի մէջ եւայլն: Ալ չեմ յիշեր ուրիշ տանջանքներ որոնք ի գործ դրուած են ամէնուրեք զէնք եւ կուսակցական փնտռելու համար: Ոչ մէկ տուն մնացած է առանց խուզարկութեան, ոչ Առաջնորդարան, ոչ եկեղեցի եւ ոչ վարժարան. հարիւրաւոր կիներ, աղջիկներ եւ մանուկներ անգամ բանտերու մէջ կը հեծեն այսօր: Եկեղեցիներ ու վանքեր կողոպտուած, քանդուած եւ սրբապղծուած են: Առաջնորդներուն անգամ չի խնայուիր. Պրուսայի առաջնորդ՝ Պարգեւ Վրդ. Դանիէլեան, Տրապիզոնի առաջնորդ՝ Գէորգ Վրդ. Թուրեան, Կեսարիոյ առաջնորդ՝ Խոսրով Եպ. Պէիրիկեան, Շ. Գ. Հիսարի՝ Վաղինակ Վրդ. Թորիկեան, Չարսանճագի՝ Գէորգ Վրդ. Նալպանտեան եւայլն բանտարկուած եւ պատերազմ[ական] արեւաններու յանձնուած են: Տիգրանակերտի Տեղապահ՝ Մկրտիչ Վրդ. բանտի մէջ ծեծի տակ հոգին աւանդած է. միւս առաջնորդներէն եւս լուր չկայ, հաւանաբար մեծագոյն մասը բանտարկուած է: Ամբողջ Հայութիւնը Թուրքիոյ մէջ այժմ բերդարգել եղած է. թղթակցութիւն եւ հեռագրական հաղորդակցութիւն բոլորովին դադրած է:

Վանայ եւ Բաղէշի շրջակայ Հայ գիւղերը ջարդուած եւ կողոպտուած են. Շապին Գարա Հիսար ամսոյս սկիզբը անխնայօրէն ջարդուած է, հազիւ քանի մը մանուկ մնացած է, կ'ըսուի. դժբաղդաբար մանրամասնութիւնք շար ուշ կամ դժուար կը հասնին մեզի:

Կը տեսնէք թէ Թուրքիոյ Հայութիւնը իր կեանքին վերջին օրերը կ'ապրի, մահը ուշացնելու որելէ միջոց չէ մնացած մեզի, արտասահմանի Հայութիւնն ալ եթէ անկարող ըլլայ չեզոք պետութեանց գոյթը շարժելու, քանի մը ամիսէն յետոյ մէկուկէս միլիոն Հայութենէն շար քիչ բան պիտի մնայ, փճացումը անխուսափելի է....:

[Պատրիարք Հայոց
ԶԱԲԷՆ ԱՐՔԵՊ.]

Ծանուցագիր Կիլիկիոյ Մէջ Կատարուելիք Զինուորական Գործողութեան Մը Մասին

Հայկական Ազգային Պաշտպանութեան Զօմիթէին կողմէ տրուած Եգիպտոսի Բրիտանական Զինուորական Ոյժերու Վերին Հրամանադատ Զօրավար Սըր Ճ. Մաքսուէլի

Բնագիրը գրանշէրէն

Գահիրէ, 24 Յուլիս 1915*

Իբր շարունակութիւն մեր 20 Յուլիս (պէտք է ըլլայ Յունիս) թուակիր ծանուցագրին, եւ Նորին Բրիտանական Վեհափառութեան Եգիպտոսի Զինուորական Ոյժերուն հրամանադատ Վսեմ. Սըր Ճօն Մաքսուէլի խնդրանքին համաձայն, պատիւը ունինք ստորեւ ամփոփելու Հայկական Ազգային Պաշտպանութեան Զօմիթէին գործունէութեան յարակազիծը:

Այս գործունէութիւնը կը կայանայ փոքրիկ զինուորական գործողութեան մը մէջ եւ կրնայ գոհացուցիչ արդիւնքներ տալ, սպասելով որ մեր նախագահին՝ Ն. Վ. Պօղոս Նուպար Փաշայի կողմէ՝ Կիլիկիոյ ծովեզերքներուն վրայ զինուոր ցամաք հանելու մասին ըրած խնդրանքը ընդունելութիւն գրնէ աւելի յարմար արեւմուան մը մէջ: Թո՛ղ սակայն ներուի մեզ աւելցնել թէ այդ արշաւանքը հազիւ 10-12,000 հոգինոց ոյժի մը պէտք պիտի ունենար, կարենալ գրաւելու համար Ալէքսանտրէթը, Մէրսինը եւ Արանան (կիրճերուն հետ), եւ ապահովելու համար մօտ 10,000 Հայ կամաւորներու միացումն ու նոյն շրջանի բովանդակ Հայ բնակչութեան օժանդակութիւնը: Որովհետեւ, այդ տեսակ հաւանականութեան մը պարագային, կարելի պիտի ըլլար յոյս դնել Կիլիկիոյ 25,000 Հայ ապստամբներուն եւ մերձակայ նահանգներէն գալիք ուրիշ 15,000 Հայ ապստամբներու վրայ: Առնուազն 50,000ի հասնող այս ահագին ոյժը պիտի յաջողէր յառաջանալ նոյնիսկ Կիլիկիոյ սահմաններէն անդին, եւ տարակոյս չկայ թէ կարելոր ազդակ մը պիտի դառնար Դաշնակիցներուն համար: Բազմիցս հաստատուած իրողութեան մը պարզ հաւաստումը ըրած պիտի ըլլայինք՝ ըսելով որ Թուրքիոյ մէջ, մի միայն Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ Հայ բնակիչներն են որ ապստամբական բացայայտ ձգտումներ ունին Թուրք ռէժիմին հանդէպ:

Այս ծրագիրը մեր ազգային իրեւալն է, եւ այդպէս ալ պիտի մնայ, եւ մենք, մեր բոլոր հայրենակիցներուն հետ, ինքզինքնիս սիրայօժար կը դնենք Ն. Բ. Վեհափառութեան զինուորական իշխանութեանց տրամադրութեան տակ:

Մեր ներկայ խնդրանքը, որ բարեփոխուած է Դաշնակիցներուն անմիջական արշաւանքը արգիլող նկատումներուն հետեւանքով, կը կայանայ Կիլիկիոյ մէջ հարստահարուող մեր եղբայրներուն օգնութեան հասնելու պատեհութեան մէջ: Ուրեմն իրապէս ուրիշ բան չպիտի ըլլայ՝ այլ միայն կարգ մը նախապատրաստական զինուորական գործողութիւններ, որոնք

* Պատուիրակութեան դիւանը նշանակած է 24 Յուլիս, որ սխալ է:
Ծանօթութիւն Վ. Ղ.-ի. – Ներքեւի առաջին տողին մէջ փակագիծով կատարած միջամտութեան եւ նամակին թուականը սխալ յայտարարելու զոյգ պարագաներուն ալ Անտոնեան կը սխալի:

հողը պիտի հարթեն այն թերեւս մերձաւոր պահուն համար, ուր Դաշնակիցները, աւելի նպաստաւոր պայմաններու շնորհիւ, պիտի կրնան ցամաք զօրք հանել:

Այս գործողութիւնները կարելի է ամփոփել հետեւեալ կերպով.-

- 1.- Օգտուիլ Կիպրոս կղզիէն, զայն գործողութեանց կայան դարձնելով: Հայ կամաւորները այնպէղ պիտի կեդրոնացուին, եւ զինուորական իշխանութիւնները պիտի բարեհաճին անցաթուղթ մը շնորհել այն բոլոր անձերուն, որոնք ցոյց պիտի փրուին մեր Քօմիթէին կողմէ:
- 2.- Արտօնել մեզ որ Կիպրոսէն գաղտնի յարաբերութեան մէջ մտնենք Կիլիկիոյ ծովեզերքներուն հետ, ըլլա՛յ նոյն շրջանի զինուորական ու քաղաքային կացութեան մասին հետազօտութիւններ կատարելու, ըլլայ այնպէղ ապստամբական շարժումը կազմակերպելու, ըլլայ զէնք ու դրամ փոխադրելու համար:
- 3.- Սպաներ յարկացնել Հայ կամաւորները մարզելու համար:
- 4.- Կիպրոսի զինուորական իշխանութիւնները պիտի հաճին դիւրացնել կամաւորական խումբերու Կիլիկիա փոխադրութիւնը:
- 5.- Սկզբունքով՝ մենք պիտի հոգանք մեր կամաւորներուն պէտքերը: Ն. Բրիտանական Վեհափառութեան կառավարութիւնը, եթէ յարմար դատէ, կամաւորներուն պիտի ընկերացնէ սպաներ, անոնց պիտի օգնէ զէնքով ու ռազմամթերքով, եւ գործողութեան պիտի աջակցի զինուորական կամ նաւային փոքրիկ ոյժով մը. այս դրական աջակցութիւնը լոկ Բրիտանական կառավարութեան բարեհաճութենէն կախեալ պիտի ըլլայ:
- 6.- Զինուորական իշխանութիւնները պիտի կատարեն այս բոլոր գործողութեանց վերին հսկողութիւնը, եւ նոյնիսկ, եթէ փափաքին, անոնց ղեկավարութիւնը:
- 7.- Բրիտանական զինուորական իշխանութիւնները եւ Հայկական Ազգային Պաշտպանութեան Քօմիթէն միշտ ուղղակի յարաբերութեան մէջ պիտի մնան. իշխանութիւնները պէտք եղած հրահանգները պիտի փան, եւ Քօմիթէն անոնց պիտի հաղորդէ այն բոլոր տեղեկութիւնները զորս պիտի կրնայ քաղել Կիլիկիայէն:

.....

Եթէ պէտք պիտի ըլլայ որ մեր գործողութիւնները վերածուին իրենց ամենահամեստ չափին, առաջին առթիւ պիտի կրնանք տալ 5,000 կամաւորներ. բայց անդրանիկ յաջողութիւններէն անմիջապէս վերջ, կամ Դաշնակիցներու կողմէ արշաւախումբ մը ցամաք հանուելու պարագային, այս թիւը պիտի հասնի 10,000ի:

Այս ոյժերով կրնանք կատարել հետեւեալ գործողութիւնները.-

- 1.- Գրաւել եւ ի վիճակի դարձնել դիմադրելու Սուէյրիան (Մուսա Տաղ) ու Քէսապը (Ճէպէլ Աքրան): Այս երկու վայրերը, Որոնդոս գետին կրկին ափերուն վրայ գտնուող գիւղերով, 25,000 Հայ բնակիչ ունին:
- 2.- Գրաւել Տէօրթ Եօլը, Ալէքսանդրէթի ծոցին վրայ, այնպէղ համախմբելով շրջականերու Հայ բնակչութիւնները, եւ լուրջ դիմադրութիւն մը կազմակերպելով:
- 3.- Այս առաջին երկու գործողութեանց յաջողութեան պարագային, կրնանք փորձել գրաւելու Ալէքսանդրէթն ու Պէլլանի կիրճը:
- 4.- Ամէն պարագայի մէջ, կրնանք ապստամբները կեդրոնացնել լեռներուն վրայ, եւ այնպէղէն հրոսակային կռիւներու դրութիւնը փարածել բովանդակ Կիլիկիոյ մէջ. եթէ պարագաները ներեն մեզի, կրնանք գրաւել քանի մը կարեւոր ռազմական կէտեր,

Հայերէ բնակուած շրջաններու, ինչպէս օրինակի համար Հաճընի, Սիսի, եւայլն մէջ:

- 5.- Կրնանք նոյնպէս, եւ աւելի ընդարձակ տարածութեան մը վրայ, կտրել հեռագրական թելերը, քանդել երկաթուղիի գիծերը, օդը հանել կամուրջները, եւ այսպէսով ընդհատել թշնամիին յարաբերութիւնները:

Պէտք է անմիջապէս գործի սկսինք, ու ձեռնարկենք այս համեստ ծրագրին իրագործման, ո՛չ միայն անոր համար որ մեր դժբախտ հայրենակիցները ստիպողաբար մեր օգնութիւնը կը հայցեն, այլ նաեւ անոր համար որ երկու ամիսէն անձրեւները կը սկսին լեռներուն մէջ, գետերը կը յորդին, եւ ճամբաները անանցանելի կը դառնան: Եթէ մեր կամաւորներն ու ապստամբները յաջողին մէկ քանի կարեւոր դիրքեր գրաւել, Թուրքերը, ամբողջ ձմրան եղանակին տեսողութեան ընթացքին, չպիտի կրնան անոնց դէմ գործածել իրենց զինուորական ոյժերը:

Գահիրէ, 24 Յուլիս 1915

Արձանագրություն Պօրոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվոլսքիի հետ երկրորդ փնտրանքային

Բնագիրը գրանցվել է

Փարիզ, 27 Յուլիս 1915

Հարցուց թե՛ գոհ մնացի՞ր Լոնդոն կարարած ճամբորդութենէս: Պարասխանեցի թե՛ ընդհանուր փայտորութիւնս շար լաւ է, եւ թե՛ նոյնիսկ աւելի գոհ մնացի, քան ինչ որ չէի ակնկալեր ներկայ պարագաներուն մէջ: Տեսակցեցայ շարք մը քաղաքական ու խորհրդարանական անձնաւորութեանց եւ մամուլի ներկայացուցիչներու հետ, եւ ամէն փող իրական համակրութիւն մը գրայ մեր դասին ու ծրագրին նկատմամբ: Իրեն նկարագրեցի մասնաւորաբար իմ փնտրութիւնս Սըր Արթըր Նիքոլսոնի հետ, որուն, իր խնդրանքին վրայ, յիշարակագիր մը փոխ Հայկական խնդրին եւ մեր արդի ծրագրին նկատմամբ. նկարագրեցի նաեւ Լորդ Լանստոնի եւ «Թայմզ»ի արարքին քաղաքականութեան բաժնին փնտրէն Պ. Սթիւարտի հետ ունեցած փնտրութիւնս:

Պ. Սթիւարտի անունը արտասանած միջոցիս, Պ. Իզվոլսքի հարցուց թե՛ նպատարաւոր փրամադրութիւն յայտնե՞ց, եւ երբ ըսի թե՛ մեր ծրագիրը բանաւոր եւ իմ փաստարկութիւններս ալ լաւ գրաւ, Պ. Իզվոլսքի նշեց թե՛ արիկա շար կարելոր է, նկարի ունենալով այն դիրքը գոր Պ. Սթիւարտ կը գրաւէ Անգլիական մամուլին մէջ:

Յայտնեցի նաեւ թե՛ բնականաբար իմ բանակցութեանցս մասին փողեակ պահած էի Կոմս Պէնքէնտօրֆը, եւ իրեն փողած էի յիշարակագրիս մէկ պարճէնը, ընկերացած նամակի մը, եւ թե՛ Կոմսը, որ փնտրեցած էր Սըր Արթըր Նիքոլսոնի ու Սըր Էփուարտ Կրէյի հետ եւ անոնց խօսած էր իմ առաքելութեանս մասին, մեկնելէս առաջ ինծի յայտարարեց թե՛ Լոնդոն կարարած ուղեւորութիւնս, ըստ իրեն, շար գոհացուցիչ արդիւնք մը փողած է:

Պ. Իզվոլսքի հարցուց թե՛ Քիւրպիսթանի մը մասին ալ խօսա՞ծ էի: Պարասխանեցի թե՛ այդ խնդրին ակնարկած էի իմ յիշարակագրիս մէջ, ինչպէս արդէն Զէ փ՛Օրսէի փողած յիշարակագրիս մէջ ալ, եւ թե՛ անոր վրայ խօսած էի, բայց խուսափելով մանրամասնութիւններէ, որպէսզի չկարծեն թե՛ Հայաստանէն անկախ խնդրով մը կը զբաղիմ. իմ նպատակս եղաւ լոկ ցոյց փող որ եթէ հարկադրուի, ոչինչ կ'արգիլէ գոհացնել Քիւրպերը, կարգադրութիւն մըն ալ անոնց համար ընելով Քիւրպիսթանի մէջ իսկ, Հայկական վիլայէթներու հարաւային կողմը: Հայաստանի վաչկատուն Քիւրպերը շուրջով պիտի երթային այնքեղ հաստատուիլ, մեզ ազատելով իրենց ներկայութենէն:

Դեսպանը գլխու շարժումով մը հաւանութիւն յայտնեց:

Հարցուցի այն արեւ թե՛ վերջին անգամ դեսպանատուն կարարած այցելութիւններէս եւ Լոնդոն ճամբորդելէս առաջ իրեն ըրած հաղորդագրութիւններէս երբ ո՞րեւ հրահանգ ստացա՞ծ է Բէթրօկրափէն: Ըսաւ թե՛ ոչինչ ստացած է: Պարասխանեցի թե՛ ասիկա փրօրինակ է, որովհետեւ Կոմս Պէնքէնտօրֆ ինծի յայտարարեց թե՛ հեռագիր մը ստացած է այն

կամաւոր զանցառութեան մասին որով մեր ծրագրին յայտագրէն դուրս թողած էի Սուլթանին գերիշխանութիւնը: Յայտնեցի թե՛ ինչո՞ւ ըրած էի այդ զանցառութիւնը, ինչ որ արդէն բացափրած եմ Լոնդոնի դեսպանին հետ ունեցած փնտրանքային ընթացքին: Թուրքիոյ լոկ անուանական գերիշխանութեան կրնանք ենթարկուիլ, եթէ (Դաշնակից) Տէրութիւնները չկարենան արկէ խուսափիլ եւ մեզ հարկադրեն ընդունելու. բայց ես, իբր Հայ, չեմ կրնար արիկա պահանջել:

Պ. Իզվոլսքի հաւանութիւն յայտնեց:

Իմ մէկ հարցմանս վրայ դեսպանը ըսաւ որ դեռ Հայկական խնդրին նկատմամբ չէ խօսած Զէ փ՛Օրսէի հետ, ու կանխահաս ալ կը նկարէ խօսիլ, նախընտրելով սպասել նպատարաւոր վայրկեանին: Այս մասին համաձայն է ինծի եւ Տոքթ. Զաւրիէֆի հետ, թե՛ լաւագոյն պիտի ըլլայ առ այժմ ընդհարել կառավարութեանց մօտ մեր կարարած բանակցութիւնները եւ սպասել դէպքերուն:

Իրեն ըսի թե՛ իմ ալ համոզումս է որ այսօր ուր ամէն մարդ ծանրաբեռնուած է պարերազմին մրահողութիւններով, մեր կողմէ ըլլալիք դիմումներ աւելի վնաս կրնան պարճառել մեր դասին. հետեւաբար, աւելցուցի, մրադիր եմ Էքս-Լէ-Պէն երթալ, ուրկէ ի հարկին կրնամ վերադառնալ առաջին հրաւերին վրայ: Խնդրեցի ուրեմն որ բարեհաճի ինձ լուր փող, անմիջապէս որ իմ ներկայութիւնս անհրաժեշտ դարձ:

Կատարելապէս համամիտ գտնուեցաւ ինծի, եւ խոստացաւ պէրք եղած արեւը լուր փող:

...

Տոքթ. Զաւրիէֆ իրեն յայտնեց թե՛ մրադիր է Բէթրօկրափ մեկնիլ, եւ իր խնդրանքին վրայ Պ. Իզվոլսքի խոստացաւ հարկ եղածը ընել որպէսզի կարենայ միասին փանիլ Կաթողիկոսին ուղղուած իմ փողեկագիրներս ու նամակներս, իբր դեսպանատան վերաբերող դիւանագիփական թղթակցութիւններ:

Բաժնուելէ առաջ, Պ. Իզվոլսքի հարցուց թե՛ Կ. Պոլսէն լուրեր ունի՞մ: Իրեն յայտնեցի այն ամէնը գորս ինծի հաղորդած էր Կ. Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանատան Ա. Թարգման Պ. Լըփու, որ այնքեղ մնացած էր դեսպանատան *արիւիւն*երը պահելու համար, եւ որ Կ. Պոլսէն մեկնած էր Յուլիս 2ին, այսինքն երեք շաբաթ առաջ: Այդ լուրերը շար գէշ էին Հայոց մասին, որոնց բնաջնջման գործը առաջ կը փարուի նրբացեալ վայրենութեամբ մը: Նոյնիսկ Դաշնակիցներու յայտարարութիւնը թե՛ Թուրք նախարարները պարասխանատու պիտի նկատուին, շար գէշ ազդեցութիւն մը ըրած է: Ընդհակառակը՝ սրտմտութիւն պարճառած է Ժէօն Թիւրքերուն եւ փողի փողած է որ կրկնապարկուի անոնց մոլուցքը Հայոց դէմ: Տէրութեանց յայտարարութեան յաջորդ օրն իսկ, Զօհրապ եւ Վարդգէս երեսփոխաններ ձերբակալուելով աքսորուած են Փոքր Ասիա:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

* Տեսակցութեան ներկայ է նաեւ Տոքթ. Զաւրիէֆ:

Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 28 Յուլիս 1915

Վեհափառ

S. S. Գէորգ Ե.

Ծայրագոյն Պապրիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

ի Ս. Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Ինչպէս արդէն 16* Յունիս թուականաւ նամակէս ծանօթ է Ձեր Վեհափառութեան, ներկայ ամսոյս սկիզբը Լոնտրա մեկնեցայ եւ արդէն հազիւ երեք օրէ ի վեր վերադարձած եմ Փարիզ։

Անգլիոյ ոստանին մէջ շահեկան տեսակցութիւններ ունեցայ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Խորհրդական Սըր Արթիւր Նիքուլսընի, Լորտ Պրայսի, Լորտ Լէնսփօնի, Խորհրդարանի բազմաթիւ անդամոց եւ ուրիշ քաղաքական անձնաւորութեանց, ինչպէս եւ ականաւոր լրագրողներու հետ։ Այս վերջնոց շարքին մէջ ի դէպ է յիշել *Թայմզ*ի քաղաքական ճիւղին րնօրէն Պ. Սթիպ, որ Անգլիոյ մէջ կարեւոր դիրք եւ ազդեցութիւն կը վայելէ։

Քաղցր է ինձ Ձեր Վեհափառութեան հաղորդել թէ ամէնուրեք համակիր ընդունելութեան արժանացայ։ Եւ ըստ իմ տպաւորութեան, Անգլիական կառավարութիւնը պիտի բարեհաճի մեր ազգային ծրագրի յաջողութեան օժանդակել երբ, Դաշնակից Պետութեանց յաղթանակէն յետոյ, Օսմ. Կայսրութեան ճակատագիրը վճռելու ժամը հնչէ։

Կը փութամ յաւելուլ թէ, Հայկական Հարցի մասին յիշատակագիր մը մատուցի Արտաքին Գործերու Նախարարութեան, որու պարմական եւ վիճակագրական բաժինը, մի քանի պատշաճ յաւելումներէ զաւր, յար եւ նման է Պ. Տէլքասէի ներկայացուցած յիշատակագրիս. իսկ վերջին մասը կը տարբերի այնու զի այս անգամ Կիլիկիոյ հարցը Անգլիական շահերու տեսակէտով պարզած եմ։ Ուրախալի է որ Անգլիացիք Կիլիկիոյ վրայ յաւակնութիւններ չունին Ֆրանսացւոց նման։

Այս կրկին յիշատակագրոց պարճէնները ըստ կարգի եւ խորհրդապահաբար հաղորդեցի Փարիզի եւ Լոնտրայի Ռուսական դեսպաններուն։

Յարգելի Պ. Տոքթ. Զաւրիէֆ անձամբ Ձերդ Վեհափառութեան պիտի ներկայացնէ վերոյիշեալ յիշատակագրոց պարճէնները, եւ ընդ սոցին Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ քաղաքական անձնաւորութեանց հետ ունեցած տեսակցութեանցս կարեւորագոյններուն մէկ ամփոփումը։

Այս ամէնքէն Ձեր Վեհափառութիւնը ինքնին պիտի եզրակացնէ թէ մեր նախնական բանակցութիւնք արդիւնաւոր վախճանի մը յանգած են եւ մեր դատը Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ համակրութիւնը կը վայելէ։

Յառաջիկային մրադիր եմ Իտալիա եւս գնալ եւ այնտեղ ալ պատրաստել քաղաքական

շրջանակներու կարծիքը, ուր եւ կը յուսամ գտնել նոյն համակիր ընդունելութիւնը, ինչպէս միւս Դաշնակից Պետութեանց մօտ։ Միայն թէ այս մասին աւելի նպատակայարմար առիթի մը պիտի սպասեմ, զի ինչպէս Ձեր Վեհափառութիւնը ինքնին պիտի համոզուի քաղաքական անձնաւորութեանց հետ ունեցած տեսակցութեանցս տեղեկագրութենէն, ամէնքն ալ կը խորհին թէ մինչեւ որ պատերազմի նժարը Դաշնակիցներուն կողմը չհակի, կարելի չէ ինչ ինչ խնդրոց, ի շարս որոց եւ Հայկական Հարցի, լուծման մասին այժմէն իսկ որոշ յանձնառութիւններ ստանձնել եւ ապա անկարող գտնուիլ զանոնք գործադրելու։ Իմ ալ կարծիքս արդէն նոյնն է այս մասին, զի յայտնի է թէ ամենայն ինչ կախում ունի պատերազմի իրադարձութիւններէն եւ Դաշնակցաց լիակատար յաղթանակէն, զորն որ ամէնքս միաբերան կը մաղթենք ի բոլոր սրտէ։

Այս պայմաններուն ներքեւ, պաշտօնիս առաջին մասն կազմող նախնական աշխատութիւնք արդէն իսկ աւարտած են եւ ինձ կը մնայ սպասել այլեւս դէպքերու ընթացքին, ի պատեհ ժամու ձեռնարկելու համար վերջնական բանակցութեանց։ Եւ արդէն Պ. Իզվօլսքի եւս, զոր այսօր տեսնելու գացի Տոքթ. Զաւրիէֆի հետ միասին եւ իրմէ խորհուրդ հարցուցի, ճիշդ միեւնոյն միտքը յայտնեց։

Ձեր Վեհափառութենէն ստացայ Յուլիս 18 թուակիր սա հետեւեալ հեռագիրը որ Մեծ Հայքի եւ Կիլիկիոյ մեր տարաբախտ հայրենակցաց արդի կացութեան սարսռազդեցիկ մէկ արձագանգը կը բերեր (Տե՛ս [էջ 164])։

Սոյն հեռագրէն առաջ արդէն ստացած էի Ֆիլիպէէն Պուկարահայոց Առաջնորդ Դուրեան Սրբազանի* տեղեկագիրը, որ կը գուժեր Կ. Պոլսոյ, Կիլիկիոյ եւ Մեծ Հայքի մեր հայրենակցաց կրած հալածանքները, մահավճիռները եւ անհատական ու խմբական աքսորները եւ կը մատրանշէր թէ Թուրք կառավարութեան ճիւղային ծրագիրն է Հայ տարրին բնաջնջումը։

Արդէն Աղեքսանդրիայէն ալ տեղեկացած էի թէ վերջերս Կիլիկիոյ եւ Սիւրիոյ եզերքներէն Եգիպտոս ժամանող Իտալացի հիւպատոսները եւ Ամերիկեան միսիոնարները եւս նոյն բաները կը հաստատեն։

Յայտնի է Ձեր Վեհափառութեան թէ, երբ տակաւին Գահիրէէն չմեկնած, Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ կոտորածները գուժող Ձեր առաջին հեռագիրը ստացայ, փութացի, ըստ օրինակի Ձեր Վեհափառութեան, նախ դիմում կատարել Իտալիոյ եւ Ամերիկայի ներկայացուցիչներուն մօտ, եւ յետոյ, Բարիզ ժամանելուս, Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարին եւ միւս Դաշնակից Պետութեանց դեսպաններուն մօտ, բայց չկրցի դժբախտաբար ո՛րեւ գործնական արդիւնք ձեռք ձգել։ Պետութիւնք, ցաւ յայտնելով հանդերձ պատահածներու մասին, կը խոստովանէին թէ ներկայիս ո՛րեւ գործնական միջոց չունին մեզի օգնութեան հասնելու։

Դիւրին էր ուրեմն նախատեսել որ, եթէ նորէն դիմում կատարէի, դարձեալ համանման պատասխաններ պիտի ստանայի։

Այսուամենայնիւ, Ձեր Վեհափառութեան վերջին հեռագիրը եւ Ֆիլիպէի եւ Աղեքսանդրիոյ տեղեկագիրները ստանալէս յետոյ, վերստին դիմում ըրի Սըր Արթիւր Նիքուլսընի եւ Դաշնակից Պետութեանց Լոնտոնի դեսպաններուն, որոնց մի ըստ միոջէ պարզեցի մեր հայրենակցաց թշուառ կացութիւնը եւ բացատրեցի միանգամայն թէ Թուրք կառավարութիւնը վեց վիլայեթներու եւ Կիլիկիոյ Հայութիւնը ներկայ պատերազմի վերջնաալէն առաջ կոտորածով եւ խմբական աքսորանքներով բնաջինջ ընելու ճիւղային ծրագիրը կը հետապնդէ։

Բայց ինչպէս կը գուշակէի արդէն, Դաշնակից Պետութեանց ներկայացուցիչք խորին ցաւ

* Միսալ է այս թուականը, պէտք է ըլլայ 17 Յունիս։

* Ղեւոնդ Եպիսկոպոս [Դուրեան]։

յայտնել գալ ուրիշ բան չկրցին ընել, ըստ որում Պեպոթինք ներկայիս ո՛րեւ միջոց չունին բիրտ ճնշում բանեցնելու թուրք կառավարութեան վրայ:

Այս առթիւ, Կ. Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանապան առաջին թարգման Պ. Լըփու, որ մինչեւ Յուլիս 2 Պոլիս մնացած էր դեսպանապան դիւանական թուղթերը պահպանելու համար, կը պարմէ թէ Մայիս ամսոյ մէջ Դաշնակցաց կողմէ հաւաքաբար Բ. Դրան մաքուցուած այն նօթան որ թուրք նախարարները անհապապէս պարասխանաբար կը բռնէր եթէ Հայկական հարստահարութիւնք շարունակուէին, ուրիշ արդիւնք չէ ունեցած բայց եթէ առաւել եւս խստացնել նախարարները, եւ այդ նօթայէն յետոյ ձերբակալութիւնք եւս առաւել յաճախողէ՞ր դարձած են. օրինակ՝ ի միջի այլոց՝ Պ.Պ. Զօհրապի եւ Վարդգէսի ձերբակալութիւնք: Նոյնպէս ալ, նոյն այդ նօթայէն յետոյ հարստահարութիւնք ա՛յլ աւելի շարցած են Հայաստանի մէջ, եւ ըստ Պ. Լըփուի, Պեպոթեանց յիշեալ հաւաքական յայտարարութիւնը գոզցես կրակին վրայ ձէթ թափելու նման գործ մը եղած է:

Ու թէեւ իր հեռագրով Ձեր Վեհափառութիւնը յանձնարարած էր խժոժութեանց մասին Պեպոթեանց բողոքագիր ներկայացնել, բայց խորհեցայ թէ արդի պայմաններուն մէջ սոյն օրինակ բողոքագիր մը սոսկ իբրեւ փաստաթուղթ կարող է ծառայել ապագային համար եւ իր այդ հանգամանքով անտարակոյս աւելի կշիռ եւ առաւելապէս հանդիսաւոր երեւոյթ կը ստանայ երբ ուղղակի եւ անձնապէս Ձեր Վեհափառութենէն բխում առնէ. ուստի եւ Յուլիս 22ին Լոնտոնէն Ձեր Վեհափառութեան սապէս հեռագրեցի <...>:¹⁷⁷

Ի վերայ այսր ամենայնի, ինչպէս Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի կարդայ պարճէնը, Անգլիոյ Արքաքին Գործոց Նախարարութեան մաքուցած յիշատակագրիս վերջին գլխոյն մէջ յիշատակեցի Հայոց վրայ կատարուած խժոժութիւնները եւ մարմանիշ ըրի թուրք կառավարութեան հետապնդած բուն նպատակը: Յիշատակագիրս դիտմամբ այս կերպով վերջացուցի, որպէսզի քաւտորութիւնը աւելի մեծ ըլլայ:

Արդէն ներկայ դժբախտ կացութիւնը պարերագմի սկիզբէն ի վեր կը վախճուէր, զի ամէն անգամ որ թուրքերը Քրիստոնեայ պեպոթեան մը հետ պարերագմի բռնուած են, ռազմադաշտ ունենալով Հայաստանը, առաջին զոհերը Հայերը եղած են միշտ:

Բայց այս անգամ մանաւանդ, ըստ մեծի մասին Օսմանեան հպարակ Հայ կամաւորներու սքանչելի խոյանքէն եւ Արեւելքի Քրիստոնէից պաշտպան եւ ազատարար Ձարին հանդէպ Կովկասահայոց ցոյց փուած անձնութեան գերագոյն արտայայտութենէն թուրքերը հետեւցուցած են անշուշտ որ Հայերը իրենց ազգային ազատագրութեան ճամբան կը պատրաստեն, ապա ուրեմն հարկ է զանոնք բնաջինջ ընել:

Երբ պարերագմի սկիզբը Ռուսական բանակները գառաջինն Հայաստան արշաւեցին, սիրքս բաւական հանգիստ էր վեց նահանգներուն մէջ ապրող Հայութեան կացութեան մասին, բայց նոյնքան ապահով չէի Կիլիկիոյ նկատմամբ, մտածելով անշուշտ թէ Ռուսական յառաջխաղացութիւնը Կիլիկիան եւս փրկելու աստիճան արագ չպիտի կարենար լինել: Ուստի եւ, ըստ իմ կարծեաց, թուրքիոյ այդ բաժնին մէջ զինուորական արագ գործողութիւն մը անհրաժեշտ կը դառնար, ի դերեւ հանելու համար Հայ քարրի բնաջնջման մասին թուրքերու հետապնդած ծրագիրը:

Վասն որոյ, անցեալ Նոյեմբեր ամսոյ սկիզբն իսկ, Եգիպտոսի Անգլիական զինուորական եւ քաղաքային իշխանութեանց դիմելով առաջարկեցի որ զօրք հանուի Կիլիկիոյ ծովեզերքը ու Մէրսինի եւ Իսկէնդրէոնի նաւահանգիստները ինչպէս եւ Արանայի դաշտը գրաւուին, եւ իմ կողմէս խոստացայ գրաւման բանակին քրամադրութեան փակ դնել պէտք եղած թուով

եւ երկրին ծանօթ ռահվիրաներ, թարգմաններ եւ բրօքականութներ, պաշտօն ունենալով, ի միջի այլոց, լեռնագաւառներու Հայութիւնը ապստամբեցնել, որ, ահա այսպէս, իր աջակցութեան բաժինը պիտի բերէր Դաշնակցաց, պայմանաւ որ սոքա պէտք եղած զէնքն ու ռազմամթերքը հայթայթէին ժողովուրդին:

Յայտնի է թէ այս ծրագրին առաւելութիւնը կրկին էր: Անիկա, Դաշնակից Պեպոթեանց զօրքերուն ներկայութեան շնորհիւ, մէկ կողմէն փեղտոյն Հայութեան կեանքը, պարիւր եւ գոյքը կ'ապահովէր եւ թուրքերը կը չէզոքացնէր, իսկ միւս կողմէն, հայկական ապստամբական շարժումով, աւելի կշիռ կը բերէր Կիլիկիոյ մասին մեր ունեցած ազգային բաղձանքներուն:

Այս ծրագիրը Ֆրանսական եւ Ռուսական կառավարութեանց ալ հաւասարապէս ծանօթ էր եւ ո՛րեւ ընդդիմութեան չէր բաղխած այս վերջնոց կողմէ: Անգլիոյ մէջ ալ լաւ ընդունելութիւն գտաւ անիկա, մինչեւ այն որ պահ մը Եգիպտոսի Անգլ. զինուորական իշխանութիւնք հաւաստեցին ինձ թէ ծրագիրը ի մօտոյ պիտի գործադրուի: Բայց դժբախտաբար քիչ յետոյ Լոնտոնի մէջ որոշուած ըլլալով Տարփանէլ զօրք հանել, մեր ծրագիրը անպայման յետաձգուեցաւ:

Այսու ամենայնիւ, եթէ սպասենք որ Պոլիսը իյնայ եւ անկէ յետոյ Դաշնակիցները Կիլիկեան ծովեզերքը զօրք հանեն, մինչեւ այն արեւն Կիլիկիոյ մէջ գուցէ բնաւ Հայ չի մնար: Ռրպիսի՛ անդամանելի չարիք:

Ապա ուրեմն մեզ համար մահու եւ կենաց հարց է ո՛րեւ գնով արգիլել Կիլիկիոյ կոտորածներն ու խմբական աքսորանքը:

Եւ ըստ որում, ներկայ պայմաններու մէջ, Դաշնակիցք՝ հակառակ իրենց բարեացակամութեան՝ անկարող են մեզ օգնել, մեզ ուրիշ բան չի մնար ընել բայց եթէ մեր սեփական ոյժերուն կռթնիլ:

Եւ այս մասին միակ դարման մը կը խորհիմ, այսինքն Վանի շրջանակին Հայ կամաւորական գունդերը ի վիճակի դնել ըստ կարելոյն շուրջով յառաջ խաղալու, մեր բոլոր ոյժերովը աշխատելով անոնց թիւր բազմապարկել, այս մասին Կովկասի սպայակոյտին արքօնութիւնը ձեռք բերել եւ յիշեալին աջակցութեամբ պէտք եղած զէնքն ու ռազմամթերքը հայթայթել:

Լոնտոնէն Ձեր Վեհափառութեան յղեցի 14,700 թուալի, խնդրելով որ ամէնէն ստիպողական պէտքերուն յարկացուի այս գումարը:

Այսօր ալ, Ազգային Հիմնադրամի հաշուոյն, դարձեալ հեռագրաւ ուղարկեցի, Վօլքա Քամա Առեւտրական Դրամապան շնորհիւ, 20,000 թուալիի ուրիշ գումար մը, կամաւորներու պիտոյից գործածուելու համար, եւ կը յուսամ որ ի մօտոյ քարբեր գումարներ ալ պիտի կարենամ յղել, զորս հաճեցէք, խնդրեմ, Վեհափառ, յարկացնել Կամաւորներու գործին:

Բաւական վստահելի աղբիւրներէ փեղեկացած եմ որ թուրքերը այս թուալիս շար քիչ զօրք ունին Կիլիկիոյ մէջ, հետեւաբար Կովկասեան ճակարին վրայ իրենց արութեան ապացոյցը արդէն փուած քանի մը հազար քաջամարտիկ Հայ կամաւորներ կարող են յիշեալ զօրքերուն հետ ճակարիլ: Եթէ մեր կրորիճները յաջողին Զէյթունը եւ երկրին ուրիշ ռազմական դիրքերը գրաւել, կարող կը հանդիսանան այս կերպով խմբական աքսորանքներու եւ կոտորածներու սպառնալիքին առաջքն առնուլ:

Ըսածիս ապացոյցն ալ սա է որ թուրքերը երբեք չկրցին Զէյթունցիներուն հետ բիրտ ոյժով գլուխ ելլել, այլ խորամանկութեամբ:

Արդարեւ, ինչպէս Ձեր Վեհափառութիւնը գիտէ արդէն, թուրքերը Զէյթունցւոց սպառնացան որ եթէ անձնաբար չըլլան, ամբողջ Կիլիկիոյ Հայութիւնը պիտի կոտորեն, այնպէս որ

Զէյթունցիք, սոսկ հայրենասիրութենէ մղուած, հարկադրուեցան համակերպիլ:

Եւ սակայն, եթէ կը բաղձանք որ կամաւորները դրական գործ կատարեն, հարկ է որ իրենց օգնութիւնը ըստ կարելոյն շուրով հասցնեն: Եւ այս նպատակին իմովսանն ծառայելու համար, որոշեցի Ազգային Հիմնադրամի հանգանակութենէն գոյանալի գումարներուն մեծագոյն մասը Ձեր Վեհափառութեան յղել, որպէսզի կամաւորներու թիւը աւելցնելու գործին յարկացուի:¹⁷⁸

Ինծի պէս շարեր կը խորհին թէ ասիկա միակ ծրագիրն է որ մեր Կիլիկիոյ հայրենակից-ներու փրկութեան վերջին յոյս մը կը շողացնէ փակաւին, պայմանաւ որ շուրով գործադրութեան դրուի:¹⁷⁹

Նամակիս սկիզբը պատիւ ունեցայ հաղորդել թէ մեր ծրագիրը լաւ ընդունելութիւն գտաւ Անգլիոյ մէջ, եւ այս երկիրը յաւակնութիւններ չի փածեր Կիլիկիոյ մասին:

Միւս կողմանէ, սակայն, 18 Յունիս* թուակիր նամակովս Ձեր Վեհափառութեան ծանուցած էի Ֆրանսական յաւակնութիւնները Կիլիկիոյ նկատմամբ:

Հարկ է սակայն որ վերջնական քալաւորութիւններս հաղորդեմ այս հարցին առթիւ:

Երբ Ձեր Ս. Օծութիւնը բարեհաճի ընթեռնուլ կրկին յիշատակագիրներս եւ քաղաքական անձնաւորութեանց հետ ունեցած փեսակցութեանցս ամփոփումը, ապահովաբար Ինքն եւս ինձ նման սա քալաւորութիւնը պիտի կրէ թէ, պատերազմի վախճանին, երբ հայկական հարցի լուծման ժամը հնչէ, պիտի կրնանք վստահիլ Անգլիական եւ Ֆրանսական կառավարութեանց աջակցութեան, ու նոյնինքն Ֆրանսան պիտի հաւանի Կիլիկիոյ մէկ մասը մեզի թողուլ, որպէսզի Միջերկրականի վրայ նաւահանգիստ մը ունենանք:

Մաքցելով ի համբոյր պատուական Ս. Աջոյն

Վեհափառ Հայրապետիդ,

Մնամ ամենախոնարհ որդի

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ.Գ.- Պատիւ ունիմ հաստատել թէ, ինչպէս քիչ մը վերօք ալ յիշեցի, Լոնպրայէն հեռագրաւ երկու անգամ դրամ յղած եմ Ձեր Վեհափառութեան, առաջին անգամ Ն.Տ. Յուլիս 19ին՝ 8,100 րուպլի, եւ երկրորդ անգամ Ն.Տ. Յուլիս 22ին 5,600 րուպլի, երկոքին եւս Վոլկա Քամա Առեւտրական Դրամատան շնորհիւ: Սոյն գումարները, ըստ կամս Ձեր Վեհափառութեան, պիտի յարկացուին Ազգին ամէնէն սրիպողական պէտքերուն, ինչպէս արդէն վերոյիշեալ թուականներուն հեռագրաւ եւս հաղորդած եմ Ձեր Ս. Օծութեան:

Պ. Ն.

Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 29 Յուլիս 1915 Ն.Տ.

Վեհափառ Տ. Տ. Գէորգ Ե.

Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս

Ամենայն հայոց

ի Ս. Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Բանակցութեանցս համարապրութիւնը պարունակող այս օրուան նամակէս* Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի փեսնէ թէ յԱնգլիա եւ Ֆրանսա մեծ համակրութիւն կայ ի նպաստ մեր դարին եւ կրնաք վստահ ըլլալ որ Դաշնակցաց վերջնական յաղթանակէն յետոյ իրենց աջակցութիւնը պիտի վայելենք մեր ծրագրի գործադրութեան մասին:

Թէեւ մեր նպատակին հասնելու համար փակաւին մէկէ աւելի դժուարութիւններ կան, այսու ամենայնիւ ռեւէ լուրջ ընդդիմութիւն չեմ նախափեսեր վերոյիշեալ երկու երկիրներուն մէջ, բացի Կիլիկիոյ մասին Ֆրանսական յաւակնութենէն, որու համար ալ անշուշտ գոհացուցիչ լուծում մը կը գտնուի, այնպէս որ գոնէ այս փեսակէտով սիրտս հանգիստ է այժմ:

Բայց եթէ կայ զիս վրդովեցնող պարագայ մը՝ այն ալ հայրենակիցներէս ոմանց առաւել կամ նուազ որոշ յարձակողական եւ ընդդիմադիր կեցուածքն է, որուն բնաւ կարելորութիւն չպիտի փայլի երբ խնդիրը սոսկ իմ անձիս շուրջը դարձած ըլլար, բայց չեմ կրնար անփարբեր մնալ երբ այդ ընթացքը ուղղակի կը վնասէ այն առաքելութեան գոր Ձեր Վեհափառութիւնը յանձնած է ինձ ի կատար հանելու համար իր ծրագիրը: Եւ այս իսկ պատճառաւ ուզած եմ անձնապէս ռեւէ կուսակցութենէ բարձր մնալ, թէեւ սիրայօժար ընդունած եմ միշտ աջակցութիւնը ամէն անոնց որք, առանց անձնական շահու, սոսկ ազգային զգացումէ կ'առաջնորդուին:

Ինչպէս քանիցս հրապարակաւ յայտարարած եմ, մենք մեր հայրենակցաց եւ անխորի բոլոր քաղաքական կուսակցութեանց միահամուռ համերաշխութեան շնորհիւն էր որ յաջողեցանք Բ. Դռնէն կորզել 8 Փետրուար 1914ի Բարենորոգմանց Ծրագիրը: Կը յուսայի ուրեմն որ այս անգամ ալ, երբ Ձեր Վեհափառութիւնը պաշտօն յանձնեց ինձ Հայաստանի Ինքնավարութիւնը հետապնդելու, դարձեալ նոյն համերաշխութիւնը անխախտ պիտի մնար եւ ամէն հայ Ձեր Վեհափառութեան եւ Նորա Եւրոպայի Ներկայացուցիչին շուրջը պիտի բոլորուէր՝ օգտուելու համար արդի անգուգական առիթէն եւ ի կատար հանելու համար մեր ազգային ինքնուրոյն գոյութիւնը:

Շուրով սակայն իմ շուրջս փեսայ յարձակումներ եւ խուլ չկամութիւններ որոնց, գոնէ հիմա, ժամանակը չէ, եւ որոնք մեր դարին կը վնասեն, զէնք հայթայթելով թշնամիներուն որ շարունակ յաւակնած են թէ Հայերը անկարգապահ ժողովուրդ մը ըլլալով՝ անկարող են

* Այս թուականը սխալ է, պէտք է ըլլայ 17 Յունիս:

* Կ'ականարկէ Յուլիս 28ի նամակին:

ինքզինքնին կառավարելու: Ես մինչեւ իսկ մեզի բարեկամ անձերու բերնէն լսած եմ այս մարօք առարկութիւններ:

Մաղթելի է ուրեմն որ մեր հայրենակիցները շուրտով ըմբռնեն թէ իրերու այս կացութենէն մեր դասը կը վնասուի, ուստի եւ փութան հայրենասիրական համերաշխութեան օրինակ ընծայել, առանց որոյ գործին յաջողութիւնը կրնայ մեծապէս վրանգուիլ:

Ես փափաքեցայ այս կէտին վրայ Ձեր Վեհափառութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել, որպէսզի այս առթիւ յարմար դասած միջոցները հաճի փնտրինել: Տօքթօր Զավրիէֆ կրնայ այս մասին աւելի լիակատար փեղեկութիւններ հաղորդել Ձեր Վեհափառութեան:

Այժմ կ'ուզեմ քանի մը խօսք ալ աւելցնել մեր Պապուիրակութեան կազմի մասին:

Ըստ երեւոյթին, պատերազմը դեռ շար կ'երկարի, եւ մինչեւ որ չաւարտի, Հայկական Հարցը ռեւէ լուծում չ'ստանար. հետեւաբար իմ առաքելութիւնս անպայման կ'երկարաձգուի մինչեւ հեռաւոր թուական մը:

Մինչեւ ցարդ ամէն աշխատութիւն գրեթէ բոլորովին իմ վրայ ծանրացաւ. բայց օգնականի մը պէտքը զգալի է: Պաշտօնակիցս Պ. Մօսպիչեան գնահատելի կերպով կ'աջակցի ինձ ամէն անգամ որ Լոնտրա գտնուիմ, բայց իր գործերը չեն թոյլատրեր որ Բարիզ գայ, եւ ես այսպէղ ռեւէ աշխատակցէ զուրկ կը գտնուիմ: Թէւ Բարիզի Հայերէն քանիներ այս մասին յաւակ-նութիւններ կը փածեն ու կը փափաքին որ Ձեր Վեհափառութենէն նշանակուած Պապզամա-ւորութեան անդամակցին, բայց ես ասոնցմէ ոչ գոք կրնամ ընդունիլ իբրեւ գործակից, զի ո՛չ գործին պահանջած յարկութիւններն ունին, ո՛չ ալ կարելի է ինձ աշխատակցիլ իրենց նկարագիրը եւ յաւակնութիւնը ունեցող անձանց հետ, որովհետեւ ես այնպիսի աշխատակից մը կ'ուզեմ ունենալ որ օգտակար կերպով ծառայէ եւ իմ ուղղութեանս հետեւի, փոխանակ դժուարութիւններ ստեղծելու իմ պաշտօնիս:

Այս խնդրոյն առթիւ Տօքթ. Զավրիէֆին հետ խորհրդակցելով սա եզրակացութեան յանգեցանք որ Ազգ. Պապուիրակութեան արդի կազմը առ այժմ անփոփոխ պահուի, պայ-մանաւ որ կարենանք ապահովել աշխատակցութիւնը այնպիսի Ֆրանսացի անձնաւորու-թեան մը, որն որ քաղաքական շրջանակներու մէջ իր վայելած դիրքով կարենայ օգտակար հանդիսանալ մեր Դասին:

Արդէն աչքի առաջ ունինք այդ ձիրքերով յոյժ լաւ օժտեալ անձնաւորութիւն մը, որուն հետ այս երեկոյ իսկ պիտի խօսիմ եւ որուն հաւանութիւնը կը յուսամ ստանալ: Հակառակ պարագային, կը փեղեկագրեմ Ձեր Վեհափառութեան, եւ այն ատեն պարտ ու պարշաճը կը փնտրինենք:

Կայ վերջին կէտ մըն ալ որու վրայ կը հրաւիրեմ Ձեր Վեհափառութեան ուշադրութիւնը:

Մինչեւ ցարդ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ Արքաքին Գործոց Նախարարութիւնք ընդունեցին զիս իբրեւ Ձեր Վեհափառութեան լիազօրը, սոսկ բաւականանալով իմ բերանացի յայտարա-րութեամբս, բայց ինծի անուղղակի կերպով դիտել փրութեցաւ որ այս մասին մինչեւ ցայսօր փակաւին ռ'եւէ պաշտօնական զեկոյց չէ յղուած Ձեր Վեհափառութեան կողմէ յիշեալ Նախարարութեանց:

Իրերու այս վիճակը երկու անպատեհութիւններ ունի:

Նախ որ Պետութիւնք կարող են օրին մէկը իմ պաշտօնական հանգամանքս խնդրոյ առարկայ ընել, եւ երկրորդ, շփոթութեան դուռ կը բացուի կարգ մը այնպիսի դիմումներու առթիւ զոր պաշտօնական հանգամանքէ զուրկ Հայեր կը կատարեն կոր Նախարարութեան մօտ, եւ Նախարարն, ամենայն միամտութեամբ, քանիցս ունկնդրած է յիշեալ դիմումներուն,

որպէս թէ Ձեր Վեհափառութեան կողմէ ներշնչուած ըլլային:

Ուստի, Ձեր Վեհափառութիւնը մեծապէս պիտի դիւրացնէ պաշտօնս, եթէ բարեհաճի ինձ ուղղել երկոցունց Արքաքին Գործոց Նախարարութեանց ուղղեալ մէկ մէկ պաշտօնագիր, զեկուցանող թէ ես եմ Ձեր Վեհափառութեան միակ ներկայացուցիչը եւ ես միայն իրաւասու-թիւն ունիմ Ձեր անունով մեր Ազգային Դասին մասին խօսելու:

Եւ ըստ որում այս նամակները պէտք է Ֆրանսերէն խմբագրուին, հարկ դատեցի, Ձեր Վեհափառութեան Դիւանապան աշխատութիւնը դիւրացնելու հոգածութեամբ, ներփակ յղել Ֆրանսերէն պատճէն մը¹⁸⁰ զոր Ձեր Վեհափառութիւնը կրնայ բարեփոխել եթէ հարկ տեսնէ:

Մաքչելով ի համբոյր պատուական Ս. Աջոյդ

Մնամ Վեհափառութեանդ ամենախոնարհ որդի

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պապունյի Թովմաս Գ. Մկրտիչեան առ Պողոս Փաշա Նուպար

Ինագրին լեզուն անիշ

Ռազմական Հերախուզության Գրասենեակ
Պապերազմական Գրասենեակ

Գահիրե, 30 Յուլիս 1915

Վսեմապարի
Պողոս Փաշա Նուպար

Տէր,

Ներսիակ կը դրկեմ Ձեզ Պրն. Այվազեանէն նամակ մը¹⁸¹ որը մեր սիրեցեալ հայրենիքին ցաւերուն եւ վիշտերուն մէկ փոքր եւ աննշան մասը միայն կը նկարագրէ:

Կիլիկիայէն եւ Խարբերդէն, Տիգրանակերպէն ու Պիթլիսէն առածս սրոյգ պեղեկութիւններ եւ լուրերը շար վար կը ցուցնեն այդ կողմերու դրութիւնը: Կարարեալ անիշխանութիւն կը տիրէ. Իթթիհապականք եւ ասոնցմէ քաջալերուած ռամիկ Իսլամ ժողովուրդը, Թուրք կամ Քիւրտ, կ'ընեն իրենց ամէն ուզածները Հայերու, կողոպտելով, առեւանգելով, բռնաբարելով եւ սպաննելով ո՛րեւ մէկը որ ուզեն:

Թուրք ներկայ իշխանութիւնը Գերման դիւային գիւտի հետեւելով ամէնուրեք ի գործ կը դնէ «Հայերու բնաջնջումը» մեթոքաւոր կերպով: Ամբողջ գիւղեր ու *գասապան*ներ արու եւ էզ պզրիկ ու մեծով գաղթեցնել կու տան Մուսուլի եւ Տէր Զօրի տաք անապատները, անօթի եւ հետիոտն քալելով: Շար անգամ ալ արուները զար կողմ ու երախաները զար կողմ կը քշուին պիղծ ու վաւաշոտ ոսրիկաններու, զօրքի եւ կամ պաշըպօզուքի ձեռքով:

Վսեմ. Տէր, Հայը մերկացաւ իր հարստութենէն եւ իր պարիւէն, ու կեանքն ալ վրայ կու տայ: Եթէ շուրով օգնութիւն մը չհասնի, վերջին յոյսն ալ կը մարի...:

Ի՛նչ օգուտ Հայաստանը ազարի՛... Բայց առանց Հայու. մանաւանդ Հայ կնոջ ամբողջ պարիւը բռնաբարուած ու բզբտուած Իսլամէ...: Խնդրեմ, ըրէ՛ք շուրով հնարաւորն ու անկարելին՝ օգնութիւն հասցնելու Կիլիկիային եւ Հայաստանի Արեւելեան աշխարհին:

Այնպէս կ'երեւայ որ Ֆրանսայի բաժին պիտի իյնայ Կիլիկիոյ օգնել: Թո՛ղ օգնութիւն ըլլայ ու հասնի. թող մեր կիներն ու աղջիկները եւ երախաներն ու պարանիները շուրով ազարին գազանի ձեռքէ, հոգ չէ թէ ո՛վ կ'ընէ: Ամէնուն ալ երախտապարտ ենք եւ շնորհակալ: Աստուած օրինէ եւ զօրացնէ Դաշնակից Պետութիւնները:

Ձերդ ամենախորին յարգանօք

ԹՈՎՄԱՍ Գ. ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

Պողոս Նուպար Փաշա առ Պ. Սազօնօֆ, Արարաքին Գործոց Նախարար Ռուսիոյ

Ինագիրը գրանւելն

Փարիզ, 2 Օգոստոս 1915

Ն. Վսեմութիւն
Պ. Սր. Սազօնօֆ
Արարաքին Գործոց Նախարար
Բէթրօկրար

Պարոն Նախարար,

Կարդացի այն ճառը¹⁸² զոր Ձեր Վսեմութիւնը երէկ արտասանած էր Տումային մէջ, եւ երախտագիտութեամբ զեղուն սրտով մըն է որ կը փութամ Ձեզի յայտնել թէ մենք, բոլոր Հայերս, որքա՛ն խորապէս յուզուեցանք այն մեծարանքէն որով Ձեր Վսեմութիւնը դրուարեց մեր կամաւորներուն քաջութիւնը, եւ այն մասնակցութիւնը զոր ունեցան հասարակաց թշնա-միին դէմ մղուած պայքարին մէջ, կողք կողքի կռուելով կայսերական զինուորներու հետ:

Հայերը ասոր մէջ նոր ապացոյց մը կը տեսնեն այն զգացմանց մասին զորս Ն. Վ. Ձարին կառավարութիւնը կը տածէ ժողովուրդի մը նկատմամբ, որ այս միջոցիս կը կրէ նոր, եւ իրենց սոսկումովն ու վայրենութեամբ ամէն երեւակայութիւն զլող հալածանքներ: Անոնք բնաւ չպիտի մոռնան թէ Ռուսիան էր որ առաջին անգամ իրենց դարը ձեռք առաւ, Պէրլինի Դաշնագրին 61րդ Յօդուածով Եւրոպայի առջեւ հաստատելով իրենց Թուրքիոյ հայրենակիցներուն օգնութեան հասնելու պէտքը. թէ դարձեալ Ռուսիոյ վեհանձն նախաձեռնութեան, եւ կորովի ու յարապեւ միջամտութեան շնորհիւ էր որ, երկար ժամանակ վերջ, ռէֆօրմներ ձեռք բերին 1914 Յունուար 26ի (Հ.Տ.) համաձայնութեամբ, զոր Բ. Դուռը յիմարաբար եղծեց առանց պարճառի, նոյնիսկ պատերազմի մասնակցելէն առաջ. եւ այսօր ալ, կրկին կայսերական կառավարութիւնն է որ իր հոգածութեան մէկ նոր ապացոյցը կ'ընծայէ, ընդունելով իրենց ազգային ցանկութեանց ծրագիրը եւ անոր ոյժ տալով:

Ազգայնութեանց սկզբունքին յենած այն ծրագիրը, որմէ կը ներշնչուի այսօր կայսերական կառավարութեան ազատական քաղաքականութիւնը, ինծի իբր ուղեցոյց ծառայեց այն բանակցութեանց ընթացքին, զորս Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ մէջ կարարեցի իբր ներկայացուցիչն Ամենայն Հայոց Գերագոյն Պետին, Ն. Վ. Կաթողիկոսին:

Միշտ հոգ տարի Ն. Կայսերական Վեհափառութեան երկու դեսպանները իրազեկ պահելու տեղեկութիւններով, որոնք անշուշտ հաղորդուած են Ձեր Վսեմութեան, ինչ որ հարկ չի թողուր այսպեղ մանրամասնութեանց մէջ մտնելու: Կը բաւէ որ ըսեմ թէ ցարդ, Լոնպոնի ինչպէս Փարիզի մէջ, իրական համակրութիւններ գրայ մեր դարին համար, ու նաեւ անկեղծ բաղձանք մը՝ Հայկական խնդրին վերջնական լուծում մը տալու պատերազմէն վերջ, երբ Ասիական Թուրքիոյ բախտը պիտի վճռուի: Հաստատեցի նաեւ թէ Դաշնակից երկու կառավարութիւններն ալ, ի յարգանս Ռուսիոյ, հոգ կը տանին ամէն նախաձեռնութիւն անոր ձգելու, եւ բացայայտօրէն կը փափաքին անոր առաջարկութեանց հետեւելու:

Ձեր Վսեմութիւնը իմ տեղեկագիրներուս մէջ տեսած պէտք է ըլլայ թէ Պաղտարի

Երկաթուղիին վերջնակայարանին համար մեր կողմէ առաջարկուած լուծումը մասնաւոր կերպով շահագրգռած է Անգլիոյ քաղաքական անձնաւորութիւնները, եւ թէ Ֆրանսայի մէջ մի միայն Կիլիկիոյ խնդիրն է որ դժուարութեան կը բաղխի, իբր հետեւեանք այն միպումներուն զորս խորհրդարանական անձնաւորութեանց մեծամասնութիւնը կը սնուցանէ այդ նահանգին, ինչպէս նոյն ապեն Սուրիոյ մասին: Բայց Ձեր Վսեմութեան ծանօթ են այն փաստարկութիւնները զորս պարզեցի անոնց մօտ, ազատ ելք մը ունենալու համար Միջերկրականի վրայ, ի յայտ բերելով մանաւանդ այն առաւելութիւնները զորս Ֆրանսա պիտի ունենայ, եթէ ստեղծուի ինքնավար, ամբողջական, կենսունակ եւ Կիլիկիան իր մէջը պարունակող Հայաստան մը, Դաշնակից Տէրութեանց թելարկութեան փակ, հետեւաբար նաեւ բաց իր բարոյական, կրթական եւ քաղաքական ազդեցութեան առջեւ: Իրաւունք ունենալ կը կարծեմ վստահեցնելու թէ այս նկատողութիւնները արձագանգ գտան վարիչ շրջանակներու մօտ, եւ հիմա այն յոյսը ունիմ թէ Կիլիկիոյ խնդիրը պիտի լուծուի Հայոց բաղձանքին համաձայնող եւ կայսերական կառավարութեան գոհացում փոխող եղանակով մը:

Բայց այս յոյսը յենած է այն աջակցութեան վրայ զոր մեր դատը կը գտնէ Ռուսիոյ մէջ. այս պարճառաւ, յանուն բոլոր Հայոց, ի սրբէ կը խնդրեմ Ձեր Վսեմութենէն որ մեր թարգմանը ըլլաք Ն. Վեհափառութիւն Ձարին մօտ, եւ զայն վստահեցնէք խոր ու յաւիտենական երախտագիտութեանը մասին ժողովուրդի մը որ, շնորհիւ իր ազատական ու վեհանձն քաղաքականութեան, պիտի կրնայ վերածնիլ դարերէ ի վեր փետող հարստահարութիւններէ եւ անանուն քառապանքներէ վերջ:

Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն Նախարար, նորագոյն հաւաստիքը իմ ամենաբարձր մեծաբանացս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Լորտ Բրօնըր

Բնագիրը գրանցելն

Փարիզ, 2 Օգոստոս 1915

Միրելի Լորտ Բրօնըր,

Կը փութամ Ձեզի յայտնել իմ բովանդակ ամենախոր երախտագիտութիւնս այն միջամտութեան համար զոր Լորտերու Ժողովին մէջ կատարեցիք ի նպաստ Հայոց,¹⁸³ ինչպէս նաեւ *Թայմզ*ի ուղղած Ձեր նամակին¹⁸⁴ համար որ ապահովաբար պիտի կարդացուի շահագրգռողներուն կողմէ եւ արձագանք պիտի գտնէ Արեւելքի մէջ:

Ձեզ նման հեղինակաւոր քաղաքական անձնաւորութեանց կողմէ կատարուած այս քննակ ցոյցերու շնորհիւ է որ մամուլը պիտի փրկեկանայ Թուրքիոյ մեր դժբախտ բնակչութեանց իսկական կացութեան, եւ պիտի ըմբռնէ թէ արմատական ու վերջնական լուծում մը անհրաժեշտ պիտի դառնայ պատերազմէն վերջ, երբ Ասիական Թուրքիոյ խնդիրը կարգադրելու ժամը հնչէ:

Դէպի այդ կը ձգտին հիմա իմ բոլոր ջանքերս: Սըր Արթըր Նիքոլսոնի յանձնեցի յիշատակագիր մը որ Հայկական խնդիրը կը պարզէ այնպէս ինչպէս Ձեզի բացատրած էի այցելութեանս միջոցին: Խմբագրած ատենս հոգ փարի հետեւելու Ձեր խորհուրդին, որով կը յանձնարարէիք առաւելապէս ծանրանալ ազգայնութեանց սկզբունքին վրայ, զոր Անգլիա վեհանձնօրէն կ'ուզէ կիրարկել յօգուտ հարստահարուած ժողովուրդներու: Այդ կարգէն են Թուրքիոյ իմ հայրենակիցներս, որոնք այս միջոցիս իսկ այնքան անգթութեամբ կը հարստահարուին Գերմաններու աջակցութեամբ:

Ընդունեցէք, Միրելի Լորտ Բրօնըր, իմ խորապէս անձնուէր եւ երախտագիտական զգացմանցս հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Լորսր Պրայս

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 2 Օգոստոս 1915

Սիրելի Լորսր Պրայս,

Կը փութամ խորին երախտագիտութիւնս յայտնել այն խօսքերուն համար զորս Լորսրերու ժողովին մէջ արտասանեցիք Թուրքիոյ Հայոց հալածանքներուն նկատմամբ։¹⁸⁵

Ձեր խօսքերուն արժէքը կը կրկնապատկուի անով որ ամէնուն ծանօթ է այն բարձր հեղինակութիւնը զոր ունիք Հայկական խնդրին նկատմամբ, որուն համար միշտ վեհանձն բայց անկողմնակալ պաշտպան մը եղած էք։

Մասնաւոր կերպով ուրախութիւն գգացի կարդալով Լորսր Քրէտի կորովի պատասխանը¹⁸⁶ որ, Գերմաններուն մեղսակցութեամբ գործուած ոճիրները պախարակելով, մեզի ապահովութիւն ներշնչեց թէ երբ կարգադրութեանց ժամը հասնի, Անգլիական կառավարութեան աջակցութիւնը պիտի վայելենք Հայկական խնդրին վերջնական կարգադրութեան համար։

Ձերդ՝ խորապէս անձնուէր եւ երախտապարտ

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Փաշա առ Պ. Յ. Ն. Մօսքիչեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Մտերմական

Փարիզ, 3 Օգոստոս 1915

Սիրելի Մօսքիչեան,

Երկու նամակ գրեցի Կաթողիկոսին, ընդհանուր կերպով մը տեղեկութիւն տալու համար մեր բանակցութեանց վիճակին վրայ, օգտուելով Տոքթ. Զավրիէֆի մեկնումէն, որ անձամբ պիտի յանձնէ զանոնք։

Ներփակ կը դրկեմ պատճէնները այդ նամակներուն, որոնք Ձեզ տեղեակ պիտի պահեն։ Պիտի տեսնէք թէ որոշած եմ,- ինչպէս պատճառը յայտնած եմ նամակիս մէջ,- ապագային մեր Ազգային Հանգանակութեան մեծագոյն մասը յարկացնել՝ կարելի եղածին չափ աւելցնելու Վանայ կողմերը գրնուող մեր կամաւորներուն թիւը։

Անշուշտ Ձեր ուշադրութիւնը պիտի գրաւէ նաեւ նամակիս այն մասը, որ կը վերաբերի Պատուիրակութեան կազմութեան։ Կը խոստովանիմ թէ շփոթած եմ, աչքի առջեւ բերելով հաւանական տեսողութիւնը այս սոսկալի պատերազմին, որ շուրով վերջանալու երեւոյթը չունի։ Չպիտի կրնամ ամբողջ այդ ժամանակը Փարիզ մնալ, եւ այստեղ ինծի փոխանորդ մը ունենալու պէտքը նախազգալի կը դառնայ։ Դժբախտաբար հոս ոչ ոք կայ որ կարենայ լրացնել պահանջուած պայմանները։ Ապահովաբար թեկնածուները չէ՛ որ կը պակսին. մասնաւորաբար երկու հասր կան, Չօպանեան եւ Ներսէսեան,* որոնք կը կարծեն թէ ունին բոլոր անհրաժեշտ յարկութիւնները, եւ որոնք իրար կը գերազանցեն էնթրիկներ դարձնելու համար։ Բայց երկուքն ալ կարելի չեն, եւ երբեք չպիտի կրնամ զանոնք ընդունիլ։ Ներսէսեան ա՛յնքան ոչնչութիւն մըն է, որքան փքած է սնապարծութեամբ. եւ նոյնիսկ կարելի չէ իրեն հետ խօսիլ։ Գալով Չօպանեանի, ապահովաբար արժէքաւոր մարդ մըն է իբր գրագէտ եւ բանաստեղծ. բայց դժուարահաճ նկարագիր մը ունի եւ անսրբագրելի նախանձոտ մըն է, որ իր ժամանակը կ'անցընէ մեր ամբողջ գործերուն քննադատութեամբ կամ չարախօսութեամբ։ Զինքը ճանչցող մարդիկ ամէն օր կը հաստատեն իր սիսթեմայիք եւ արելավառ ընդդիմութիւնը ինձ դէմ։ Իր մասին շատ լաւ տրամադրուած էի, եւ երբ Եզիպոտսէն եկայ, կը մտածէի զինքը օգտագործել մեր աշխատութեան համար, եւ նոյնիսկ ի հարկին զինքը առնել Պատուիրակութեան մէջ. նոյնիսկ ատոր փորձն ալ ըրի, բայց քանի մը օր չանցած տեսայ թէ իր ամբարտաւան ու մանաւանդ նախանձոտ նկարագրով, անկարող է ենթարկուելու ո՛րեւէ կարգապահութեան եւ ընդունելու ո՛րեւէ ղեկավարութիւն, եւ թէ ինծի անկարելի պիտի ըլլայ իրեն հետ աշխատակցիլ. ստիպուեցայ հրաժարիլ իրմէ։

Դժբախտաբար ոչ ոք կայ այստեղ. կարելի չէ ամէն տեղ Մօսքիչեաններ գտնել։

Մտածեցի Կաթողիկոսէն խնդրել որ ինք թեկնածու մը նշանակէ. բայց ետ կեցայ, վախնալով որ մեզի կը դրկեն քաղաքական կուսակցութիւններէն մէկուն պատկանող գործիչ մը (militant)։ Այնպէս որ, այս վայրկեանիս, կը խորհիմ թէ արդեօք կարելի չպիտի՞ ըլլայ առնել

* Ներսէս Խան Ներսէսեան։

մէկը (Ֆրանսացի մը) որ, առանց Պապուիրակութեան անդամակցելու, կարենայ զիս փոխանորդել: Պէտք եղածը այն տեսակ մարդ մըն է, որ նշանակութեան տէր ըլլայ եւ կարենայ մեզի օգտակար դառնալ Ֆրանսայի վարիչներուն եւ քաղաքական անձնաւորութեանց մօտ: Մէկը ունիմ աչքի առաջ, որու մասին կը գրեմ Ձեզի երբ կարգադրութիւնը յաջողութեան յոյս ներշնչէ:

Լորտ Պրայսի, Լորտ Քրօմըրի եւ Քէյթերպըրիի Արքեպիսկոպոսին¹⁸⁷ գրեցի շնորհակալութիւն յայտնելով Լորտերու Ժողովին մէջ մերայնոց ի նպաստ իրենց կատարած միջամտութեան մասին: Գրեցի նաեւ Սազօնօֆի, շնորհակալութիւն յայտնելով իր ճառին համար: Հայկական խնդրին երեւոյթը փոխուեցաւ. այլեւս լոկ Հայերը շահագրգռող խնդիր մը չէ: Մենք կը կռուինք Դաշնակիցներուն հետ եւ անոնց կողքին՝ հասարակաց թշնամիին դէմ, եւ հիմա Դաշնակիցները իրենցմէ կը նկատեն մեզ: Ասիկա կը պարտինք այն նոր խժոժութեանց գորս Թուրքերը կը գործեն Գերմաններուն մեղսակցութեամբ, եւ մանաւանդ Վանայ մեր կամաւորներուն: Ահա թէ ինչո՛ւ պէտք է մեր ամբողջ կրցածը ընենք անոնց թիւը աւելցնելու համար:

Ձերդ սրտակից

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յարգանքներս Տիկին Մօսրիչեանի:

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Տորթ. Զավրիէֆի հետ ունեցած տեսակցութեան, անոր Բէթրօկրապ մեկնելէն առաջ

Բնագիրը գրանարէն

Փարիզ, Երեքշաբթի, 3 Օգոստոս 1915

Նախ խօսեցանք այն տեսակցութեան մասին զոր այսօր ունեցած էի Պ. Ռօպէր փր Քէի հետ, որմէ օգտուելով, ինչպէս համաձայնած էինք, իրեն պիտի առաջարկէի որ մաս կազմէ Ազգ. Պապուիրակութեան, մասնաւորաբար Ֆրանսական քաղաքական անձնաւորութեանց հետ իմ յարաբերութեանցս օժանդակելու համար:

Ըսի (Զավրիէֆի) թէ խուսափած էի ուղղակի առաջարկ մը ընելէ, եւ անոր հարցուցած էի թէ կրնա՞ր արդեօք ինձ յանձնարարել փափաքուած պայմանները լրացնող մէկը, ինծի օգնելու, եւ նոյնիսկ, Փարիզէն բացակայ եղած արեւներս, զիս փոխանորդելու համար: Թէ շատ պնդած էի որ ինծի համար անհրաժեշտ էր ունենալ այդ նպատակին ծառայող արժանիքի տէր անձնաւորութիւն մը, որ ներկայանալի մէկը ըլլար, եւ ոչ թէ պարզ քարտուղար մը: Աւելցուցեր էի նաեւ թէ Կաթողիկոսէն հաւանութիւն ստացած էի այս նպատակին յատկացնելու համար ամսական 1250 ֆրանքի վարկ մը: Բնական է կը յուսայի թէ Պ. փր Քէ իսկոյն պիտի հասկնար որ զինքը ունիմ աչքի առաջ, եւ արդարեւ պատասխանեց թէ դժուար պիտի ըլլայ այդ տեսակ մարդ մը գտնել, թէ պիտի խորհի, եւ թէ՛ եթէ ինքզինքը չ'առաջարկեր, պարճառը սա է որ ինք փնտրէն է Ազի Ֆրանսէզի, ու չի կրնար ընդունիլ առանց իր նախագահին արտօնութեան: Ըսաւ նաեւ թէ Քէ փ'Օրսէ մրադիր է իրեն վստահելու քաղաքական պաշտօն մը, որուն համար պէտք պիտի ըլլայ Բէթրօկրապ երթալ: Պատասխանեցի թէ չէի մրաժած որ առաջարկս կրնայ իրեն յարմարիլ, բայց քանի որ առարկութիւնները կը պատկանին լոկ Ազի Ֆրանսէզի մէջ ունեցած դիրքին եւ իր Ռուսիա կատարելիք առաքելութեան, թերեւս կարելի է համաձայնութեան միջոց մը գտնել: Պարզ է որ եթէ իր առաքելութիւնը, որ այսօր տակաւին ծրագրային վիճակի մէջ է, որոշուի վերջնականապէս, ոչինչ կարելի է ընել. բայց հակառակ պարագային՝ այդ առարկութիւնը ինքնին կ'իյնայ, եւ կը մնայ լոկ Ազի Ֆրանսէզի պարագան, որուն համար ես ինքս յանձն կ'առնեմ ձեռք բերել իր նախագահին՝ Պ. Ժօնարի արտօնութիւնը, որովհետեւ իմ առաջարկութիւնս ոչ մէկ անյարմարութեան տեղի կու տայ, ընդհակառակը առաւելութիւններ ունի խնդրոյ առարկայ երկու կողմերուն համար: Հետեւաբար, որոշեցինք որ շաբաթ մը վերստին տեսնեմ Պ. փր Քէն, քանի որ մինչեւ այն արեւն որոշակի պիտի գիտնայ Ռուսիա կատարելիք առաքելութեան ծրագրին իրականացումը կամ լքումը:

Տորթ. Զավրիէֆ շատ երջանիկ երեւցաւ այս որոշումէն, ինք ալ ինձ նման այն նկատումը ունենալով որ եթէ այդ կերպով յաջողինք մեզի կապել Պ. փր Քէն, իր աշխատակցութիւնը ամենամեծ օգտակարութիւնը պիտի ունենայ:

.....

Տորթօրը այն արեւն գրպանէն հանեց Ամերիկա հրապարակուող «Ազգ»¹⁸⁸ լրագրին մէկ թիւը, որ կը պարունակէր Մկրտիչեանի կողմէ հրապարակուած յօդուած մը Դաշնակցա-

կաններուն եւ անոնց իմ մասիս ըրած յարձակումներուն դէմ: Մկրտիչեան այդ յօդուածին մէջ կ’ամբաստանէր Դաշնակցականները իբր հեղինակ այն մահուան սպառնալիքներուն, որոնք Ապրիլ ամսուն ինձ ուղղուած էին Գահիրէի մէջ:¹⁸⁹ Զավրիէֆ հարցուց թէ ի՞նչպէս իմ քարտուղարս եղող մարդ մը կրնայ այս տեսակ ամբաստանութիւններ ընել Դաշնակցական կուսակցութեան դէմ, մինչդեռ որոշուած էր երկուստեք վերջ տալ լրագրական յարձակումներուն: Զավրիէֆ աւելցուց թէ այդ լրագրին օրինակը Գահիրէէն դրկած էին իրեն:

Ո՛ւել տեղեկութիւն չունէի այս յօդուածին նկատմամբ, ու միւս կողմէ, չէի կրնար հաւարալ թէ Մկրտիչեան, իմ քարտուղարս ըլլալով, կրնար յանդգնիլ այդ տեսակ բանավէճեր հրապարակելու: Գործին մէջ կար ուրեմն կէտ մը գոր չէի կրնար ըմբռնել, եւ ըսի Զավրիէֆի որ եթէ իրօք Մկրտիչեան այդ տեսակ յօդուած մը գրած է իմ քարտուղարս դառնալէն վերջ, չպիտի վարանիմ ինքզինքս գրկելու իր ծառայութենէն, բայց թէ չեմ կրնար հաւարալ, եւ թէ պիտի աշխարհիմ այս կէտը լուսաբանելու:

Այն արեւն մտածումը ունեցայ իրեն հարցնելու թէ ի՞նչ թուական կը կրեն Ամերիկայի այդ լրագիրն ու յօդուածը: Լրագիրը Յունիսի մէջ, այսինքն մօտաւորապէս երկու ամիս առաջ լոյս տեսած էր, եւ Զավրիէֆ ինքն իսկ հաշուելով այն ժամանակը որուն թղթադարը պէտք ուներ Եգիպտոսէն, ուրկէ գրուած էր Մկրտիչեանի յօդուածը, Ամերիկա հասնելու համար, համոզուեցաւ թէ յօդուածը գրուած պէտք է ըլլար Ապրիլ ամսուն, այսինքն անանկ արեւն մը ուր Մկրտիչեան ո՛չ միայն տակաւին քարտուղարս չէր, այլ ես ալ ոչ իսկ կը խորհէի իր վրայ: Հետեւաբար, ընդվզումի շարժում մը ունեցայ մտածելով չարամտութեանը վրայ Զավրիէֆի տեղեկատուներուն, որոնք լրագիրը իրեն դրկեր էին Գահիրէէն, եւ որոնք վերստին երկդիմութիւն կը յարուցանէին, այն յոյսով թէ պիտի կրնան հաւաքացնել որ Մկրտիչեան, իմ քարտուղարս դառնալէն վերջն ալ, բանավէճը կը շարունակէր, եւ թէ ես չպիտի վարանէի անոր մասին զայրոյթս յայտնելու Զավրիէֆի: Տոքթորը իսկոյն ձայնին շեշտը փոխեց, ընդունելով որ, արդարեւ, խնդիրը կը դառնայ հին յօդուածի մը շուրջը. բայց միւս կողմէ չծածկեց իր զայրոյթը Մկրտիչեանի դէմ, որ ամբաստանէր էր Դաշնակցական կուսակցութիւնը թէ կրնայ մարդասպանութիւն գործել: Ատոր պատասխանեցի.-

1.- Թէ Մկրտիչեան, որուն հետ ոչ մէկ յարաբերութիւն ունէի եւ գոր տարին հազիւ երկու երեք անգամ միայն կը տեսնէի, իմ քարտուղարութեանս պաշտօնը ընդունելէն առաջ ազատ էր ուզածը գրելու:

2.- Թէ ապահովաբար չէի կրնար զինքը մեղադրել որ իմ պաշտպանութիւնս ստանձներ է Ապրիլ ամսուն, երբ ստորին յարձակման մը ենթարկուած էի Դաշնակցութեան ստորագրութիւնը կրող այն «Բաց Նամակ»ին մէջ, որ ձրի տարածուեցաւ Գահիրէի փողոցները եւ որմէ հազարաւոր օրինակներ ալ ցրուեցան թղթադարով:¹⁹⁰

3.- Թէ անմիջապէս վերջ որ հրապարակուեցաւ այդ նամակը,- որուն մէջ Դաշնակցութիւնը ինծի կը հրամայէր իր որոշմանց հպատակիլ,- ստացայ անանուն նամակներ, որոնցմով կը սպառնային զիս սպաննել եթէ մինչեւ երեք օր չխոնարհէի Դաշնակցականներու հրամանին առջեւ. հետեւաբար, չէի կրնար զարմանալ որ Մկրտիչեան այդ սպառնալիքը վերագրած ըլլայ Բաց Նամակը ստորագրողներուն, սա բնական պատճառաւ որ ես ինքս նոյն կասկածը ունեցած էի:

Տոքթորը սակայն շարունակեց զայրացած մնալ, հաւաստելով թէ պէտք չէր այդ կարգի կասկածներ ունենալ Դաշնակցականներուն նկատմամբ, քանի որ անոնք, անանուն նամակներէն վերջ, փութացած էին յայտարարել թէ կը դատապարտեն այդ սպառնալիքները: Ու

գրպանէն հանեց տպուած փոքրիկ թուղթ մը, որ արդարեւ ինձ ալ դրկուած էր թղթադարով, վերջին Ապրիլ ամսուն. այդ թուղթը կը կրէր Դաշնակցութեան ստորագրութիւնը եւ ամէն պատասխանատուութիւն կը մերժէր սպառնական նամակներուն նկատմամբ:¹⁹¹ Պատասխանեցի թէ ատոր մէջ ապացոյց մը չեմ տեսներ, այլ պարզ ժխտում մը միայն. թէ կը հասկնամ որ ինք, Զավրիէֆ, համոզուած ըլլայ թէ այդ սպառնալիքները ինձ ուղղողները Բաց Նամակին հեղինակները չեն,- որոնք սակայն այդ նամակը հրապարակելով ցոյց տուած էին թէ ինչէ՛ր կրնան ընել,- բայց թէ ապացոյցներ չեն կրնար ըլլալ ո՛չ պարզ ժխտում մը, ո՛չ ալ Տոքթ. Զավրիէֆի կազմած համոզումը:

Այն արեւն, ըսաւ ինծի թէ Դաշնակցականները անկարող են այդ կարգի արարքներու եւ աւելցուց որ եթէ անոնցմէ մէկը յանդգնէր այդ տեսակ բան մը ընելու, իսկոյն, քօմիթէին հրամանով, պիտի կախուէր: Դիտել տուի իրեն թէ այդ պարագային, պատիժը քիչ մը ուշ մնացած պիտի ըլլար... զոհին համար:

Տոքթորը վերստին պնդեց, զիս համոզելու համար որ Դաշնակցականները առնչութիւն չունին այդ սպառնալիքներուն հետ: Եւ որովհետեւ կրկին չուզեցի համոզուիլ, առարկելով թէ ապացոյցներ չկան, աղաղակեց.

«- Բայց այն արեւն, ուրեմն պատերազմ է. կը պահանջեմ որ ընդունիք ըսածս»:

Իսկոյն պատասխանեցի, հրաւիրելով զինքը որ ետ առնէ իր սպառնալիքը, եւ այլեւս բնաւ չյանդգնի ինծի «կը պահանջեմ» ըսելու:

Այս հրաւերը ըրի այն տեսակ շեշտով մը, որ ոչ մէկ պատասխան կը վերցնէր: Տոքթորը իսկոյն հանդարտեցաւ, յայտնելով որ ինք պարզապէս ուզած էր ըսել թէ իր կուսակցութիւնը բոլորովին անկարող է այդ կարգի արարքներ գործելու եւ թէ չպիտի փափաքէր որ անոր մասին այդ աստիճան գէշ գաղափար մը կազմած ըլլամ:

Պատասխանեցի թէ ուրախ եմ իր այս հաւաստումին համար, թէ չեմ կասկածիր իր անկեղծութեան մասին, բայց միւս կողմէ չեմ հասկնար որ ի՞նչպէս կրնայ երաշխատր դառնալ ամբողջ կուսակցութեան մը համար որուն մէջ, ինչպէս արդէն ուրիշ ամէն տեղ, չեն պակսիր սինլքորներ, որոնցմէ մէկ քանին անունով կը ճանչնամ:

.

Խօսեցանք տակաւին ուրիշ խնդիրներու մասին, որոնք կը վերաբերէին իր ճամբորդութեան եւ Բէթրօկրափի ու Էջմիածնի մէջ ընելիքներուն, եւայլն:

Մեր տեսակցութիւնը տակաւին ժամ մը երկարեցաւ, բայց այստեղ պարզապէս կ’արձանագրեմ լոկ լրագրին միջադէպը, որուն ընթացքին Զավրիէֆ ի յայտ եկաւ նոր երեւոյթով մը եւ յոռի տպաւորութիւն մը թողուց վրաս: Ապահովաբար, միջադէպը իր հետեւանքները պիտի ունենայ:

Տեսակցութեան ընթացքին, խօսելով ինձ ուղղուած սպառնալիքներուն վրայ, ըսաւ թէ լաւ պիտի ընեմ զգուշանալով Ժէօն Թիւրքերէն, աւելի ետքը, պատերազմէն վերջ. ո՛չ հիմա, որովհետեւ չափազանց զբաղած են պատերազմով:

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Եագուպ Արթին Փաշա, Եգիպտոս, անդամ Ազգային Պարուիրակության

Բնագիրը գրանցվել է

Փարիզ, 4 Օգոստոս 1915

Սիրելի Փաշա,

Լոնդոն հասնելուս սրացայ Ձեր նամակը, բայց հոն այնքան զբաղած էի որ չէի կրնար պատասխանել: Շատ մարդիկ տեսայ եւ ամէն տեղ համակիր ընդունելութիւն մը գտայ. մեր դասը, այնպէս, այլեւս անպարբերութեան չի բաղխիր, ինչպէս էր ըէֆօրմներու (բանակցութեանց) միջոցին: Կը զգան թէ բան մը փոխուած է, թէ Հայկական խնդիրը այլեւս լոկ Հայերը չի շահագրգռեր, այլ նաեւ Դաշնակիցները, որոնց կողքին մեր կամաւորները կը կռուին հասարակաց թշնամիին դէմ:

Կարդացած պէտք է ըլլաք այն հարցապնդումը զոր նախորդ շաբթու Լորտ Պրայս ըրաւ Լորտերու Ժողովին մէջ, եւ որուն մասնակցեցան նաեւ Լորտ Քրօմըր եւ Քէնթըրպըրիի Աքքեպիսկոպոսը: Իմ Լոնդոն ճամբորդութիւնս իր դերը ունեցաւ արոր մէջ, որովհետեւ նախապէս տեսնուած էի այդ պարոններուն հետ, որոնք իրենց աջակցութիւնը խոստացած էին ինծի:

Լորտ Քրէտի կողմէ անոնց արուած պատասխանը շատ լաւ էր:

Ֆորէյն Օֆիսի մէջ, ի բացակայութեան Սըր Էտուըրտ Կրէյի, որ արձակուրդ առած է, տեսնուեցայ Սըր Արթըր Նիքոլսոնի եւ Լորտ Լանստոնի հետ: Սըր Արթըր ինձմէ խնդրեց յիշատակագիր մը, զոր բնականաբար յանձնեցի իրեն: Նախաբանն ու պարմական մասը, ի հարկէ համանման էին այն յիշատակագրին զոր Քէ տ'Օրսէի տուած էի, թէեւ անոնց աւելցուցի վիճակագրական մանրամասնութիւններ. իսկ փաստարկութեան մասը վերստին գրեցի, Անգլիական շահերու տեսակէտէն առաջնորդուելով: Սըր Արթըր՝ յիշատակագիրս կարդալէ ետք շատ սիրալիր նամակ մը գրեց ինծի, եւ Լորտ Լանստոն ալ ինձ ուղղեց շնորհաւորութիւն մը որուն համար հպարտ եմ:

Կարճ խօսքով, կը կարծեմ թէ Դաշնակիցներու վերջնական յաղթանակէն ետք, երբ կարգադրութեանց ժամը հասնի, կրնանք ապահով ըլլալ թէ պիտի վայելենք աջակցութիւնը Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ, որոնց հետ կապուած է այսօր մեր բախտը, եւ որոնց կարարեալ յաղթանակին ոչ ոք մեզմէ աւելի կրնայ ցանկալ:

Բայց այս յաղթանակը, աւա՛ղ, տակաւին ամբողջ ձմեռ մը պիտի սպասցնէ մեզ, որովհետեւ ոչ ոք կը յուսայ թէ պարերագմը կրնայ վերջանալ արկէ առաջ:

Այս պայմաններուն մէջ, այնպէս կը թուի թէ ուրիշ բան չունիմ ընելիք՝ այլ միայն սպասել, եւ երթալ քիչ մը հանգիստ առնել կնոջս մօտ. սակայն ասիկա անկարելի է մեր երանելի հայրենակիցներուն անհամար էնթրիկներուն պարճառաւ: Փարիզ գտնուած արեւնիդ անոնց մէկ նմոյշը տեսաք: Անկէ ի վեր՝ կը շարունակուին աւելի մեծ համեմատութիւններով:

Լոնդոնի մէջ չկրցայ Զիրօլը տեսնել. պաշտօնով Պալքանները մեկնած էր: Շատ ցաւեցայ, որովհետեւ իր վրայ յոյս դրած էի:

Լաւագոյն զգացումներս Ձերիններուն համար:

Ձերդ սրտագին

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ.Գ.- Ազգային Հանգանակութեան բոլոր գումարները կը դրկեմ Կաթողիկոսին, որպէսզի աւելցուին Վանայ եւ Մուշի կողմերը գտնուող կամաւորները: Միակ յոյսն է ասիկա՝ հնարաւոր եղածին չափ Հայեր կարենալ փրկելու համար:

Պ. Ն.

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Ժան Մութաֆօֆ

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 4 Օգոստոս 1915

Սիրելի Պ. Մութաֆօֆ,

Ժամանակին ստացայ Ձեր 13 Յուլիս թուակիրը: Դժբախտաբար ոչինչ ունիմ աւելցնելիք 5 եւ 20 Յուլիս թուով դրկած նամակներուս, ի մասին Դաշնակիցներու կողմէ Կիլիկիա կապարուելիք զինուորական արշաւանքի ծրագրին:

Իբր հետեւանք այն տեսակցութեանց զոր ունեցած էի իրեն հետ, Լորս Պրայս, Լորսերու Ժողովին Յուլիս 29ի նիստին մէջ հարցապնդում ուղղեց կառավարութեան, Հայկական վերջին կոտորածներու եւ խմբական փարագրութեանց մասին: Լորս Բրօմըր եւ Քէնթըրպէրիի Արքեպիսկոպոսը ոյժ փութին իրեն:

Կառավարութիւնը մեծ ցաւով ընդունեց թէ Լորս Պրայսի ստացած տեղեկութիւնները ամէն կէտերու մէջ համաձայն են Ֆօրէյն Օֆիս հասած լուրերուն:

Աւելցուց նաեւ թէ Դաշնակիցները, անցեալ Մայիս 24ին հաւաքական յայտարարութիւն մը ընելով Թուրք կառավարութեան անդամները եւ անկէ կախում ունեցող պաշտօնատարները անձնապէս պարասխանատու նկատած էին Հայերու դէմ գործուելիք ամէն հալածանքներու, բայց թէ անկէ ասդին՝ Թուրքերու ոճիրները ո՛չ միայն չէին պակսած, այլ ընդհակառակը բազմապատկուած էին թուով ու անխղճութեամբ:

Կառավարութիւնը խոստովանեցաւ թէ, ներկայ պարագաներու մէջ, չարիքին առաջըր առնելու համար կարելի չէ ուրիշ բան ընել, այլ միայն աւելի ազդու կերպով կրկնել ապագայ պարասխանատութեան վերոյիշեալ սպառնալիքը:

Բայց Կ. Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանատան Ա. Թարգման Պ. Լըփու, որ մինչեւ Յուլիս 2 Օսմանեան մայրաքաղաքը մնացած էր դեսպանատան *արշիւն*երու պաշտպանութեան համար, եւ որ ներկայիս Փարիզ կը գտնուի, ինծի յայտնեց թէ Մայիս 24ի հաւաքական ազդարարութիւնը առիթ դարձաւ որ Թուրքերը բոլորովին կատրին եւ աւելցնեն հալածանքները: Այսպէս՝ Զօհրապ եւ Վարդգէս ձերբակալուեր էին այդ ազդարարութեան յաջորդ օրը, եւ Պ. Լըփու կը հաւաստէ թէ ազդարարութիւնը ինքնին կրակի վրայ իւղ թափելու նման բան մը եղաւ, եւ առանց դժուարութեան կը հաւատամ իրեն:

Մնաց որ, վերոյիշեալ տեղեկութիւններէն պիտի կրնաք հաստատել թէ Բրիտանական կառավարութիւնը ինքն իսկ կ'ընդունի ազդարարութեան հետեւող դէպքերու ծանրակշիռ հանգամանքը:

Այս ամէնէն կրնաք ըմբռնել թէ Դաշնակիցները, հակառակ իրենց ամբողջ բարեկամեցողութեան եւ Հայոց մասին սնուցած բարեկամութեան, ներկայիս ո՛չ մէկ միջոց ունին Թուրքերուն վրայ դրական ճնշում բանեցնելու համար:

Այս պայմաններուն մէջ, մտածեցի թէ միակ փրկութեան յոյսը զոր Կիլիկիոյ բնակչութիւնները կրնան սնուցանել տակաւին, ներկայիս Վանայ շրջանակին մէջ գործող Հայ կամաւորներու արագօրէն դէպի Կիլիկիա յառաջխաղացումն է: Եւ ասիկա այն ատեն միայն կարելի պիտի ըլլայ, եթէ կարճ ժամանակուան մէջ աւելցուի անոնց թիւը, արտօնութեամբ

Կովկասի Ռուսական բանակին սպայակոյտին, որ այդ պարագային պէտք է հոգայ նոր գրուելիք կամաւորներուն զէնքերն ու ռազմամթերքը:

Այս ծրագրին համամիտ են ո՛չ միայն բազմաթիւ բարեկամներ, որոնց հետ տեսակցեր էի անոր մասին, այլ նաեւ Կ. Պոլսոյ Հայկական շրջանակները, որոնք Պ. Լըփուի պաշտօն յանձնած էին մասնաւորաբար ինձ խօսելու այդ խնդրին նկատմամբ:

Այս մասին արդէն երկարօրէն գրեցի Ն. Վ. Կաթողիկոսին, եւ նոյն նպատակով հեռագրով դրկեցի նաեւ 20,000 րուպլի: Որոշած եմ նաեւ Ազգային Հանգանակութեան գումարներուն մեծագոյն մասը Ն. Վեհափառութեան դրկել, որպէսզի զանոնք յատկացնէ մի միայն հայ կամաւորական նոր խումբերու կազմութեան ու մարզանքին:

Միւս կողմէ, երջանիկ եմ Ձեզի ծանուցանելու թէ Ազգային Հանգանակութիւնը վերջերս լաւագոյն ընթացք մը ստացաւ: Կարեւոր գումարներ հանգանակուեցան Լոնտոն հաստատուած Ճավաքի Հայերու կողմէ, այնպէս որ ցարդ հանգանակուած գումարները կը հասնին 7,000 Անգլ. ոսկիի, բացի այն 2,000 Անգլ. ոսկիէն զոր Ամերիկայի Ազգ. Պաշտպանութեան Քօմիթէն քուէարկած է, ինչպէս ինծի կը ծանուցանէ:

Ընդունեցէք, սիրելի Պ. Մութաֆօֆ, լաւագոյն զգացմանցս հաւաստիքը:

ՊՕԴՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Լորտ Բիչների թիկնապահ Սըր Ճօրճ Արթըր առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Պատերազմական Նախարարութիւն

Լոնտոն, 5 Օգոստոս (1915)

Պարոն,

Գնդապետ Ֆիցճերալտ Ձեր նամակը ստացաւ ճիշդ այն պահուն ուր Լորտ Բիչներ բացակայ էր։ Անմիջապէս որ վերադարձաւ եւ ազատ պահ մը ունեցաւ, Ձեր պանդոկը գացի հարցնելու Ձեր որպիսութիւնը, ու նաեւ թէ կրնա՞ք Սէյնթ Ճէյմս Բալաս գալ զինքը տեսնելու։

Բայց դուք մեկնած էիք։

Լորտ Բիչներ կը խնդրէ ինձմէ որ իր ցաւը յայտնեմ Ձեզի, եւ Ձեզ վստահեցնեմ թէ կը յուսայ Ձեզ տեսնել յառաջիկայ անգամ երբ Լոնտոն գալու ըլլաք։

ՃՕՐՃ ԱՐԹԸՐ

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Բիւզանդ Մասրաֆ

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 5 Օգոստոս 1915

Միրելի Պ. Մասրաֆ,

Հաճոյքով ստացայ Ձեր Յուլիս 14 թուակիրը, նաեւ Ազգային Հանգանակութեան հաշուեցոյցը, մինչեւ 12 Յուլիս,¹⁹² որուն համար շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Ձեզի։

Շատ հետաքրքրութեամբ կարդացի այն ծրագիրը, որով կ’առաջարկէիք Հայ կամաւորներ կեդրոնացնել եւ մարզել Եգիպտոսի մէջ, որպէսզի կարելի ըլլայ զանոնք Կիլիկիա դրկել յեփազային, Կիլիկեան ծովեզերքներուն վրայ Դաշնակից ոյժերու արշաւանքի մը հաւանականութեան պարագային։

Կարելի էր նկատողութեան առարկայ դարձնել այս ծրագիրը, եթէ յուսալի ըլլար որ Դաշնակիցները Կիլիկիոյ մէջ զինուորական գործողութեան մը կը ձեռնարկեն մօտաւոր ապագայի մը մէջ. բայց դժբախտաբար այս վերջինները հարկադրուած են իրենց բոլոր տրամադրելի ոյժերը դրկելու Տարտանէլ, եւ համոզուած եմ թէ այդ մասին ո՛րեւ յոյս չկայ, ցորչափ չիյնայ Կ. Պոլիսը, բան մը որուն թուականը կարելի չէ սահմանել։

Գալով Եգիպտոսի մէջ Հայ կամաւորներ կեդրոնացնելու եւ մարզելու խնդրին, չի կրնար աննշմար անցնիլ, եւ ապահովաբար իր հակահարուածը պիտի ունենայ Կիլիկիոյ դժբախտ բնակչութեանց վրայ, որոնց դէմ, ինչպէս զիտէք, Թուրքերը այս վերջերս կրկնապարկած են իրենց հալածանքները, անախընթաց վայրենութեամբ եւ մոլուցքով։ Մնաց որ, շատ քիչ հաւանականութիւն կայ թէ Անգլիական իշխանութիւններն ու Եգիպտական կառավարութիւնը մեզի կ’արտօնեն կամաւորներ մարզել Եգիպտոսի մէջ, որովհետեւ կը խուսափին երկրին մէջ Իսլամական մոլեռանդութեան պոռթկումի մը բոլոր պատրուակներէն։ Կը յիշէք անշուշտ այն պատասխանը զոր այս մասին ստացայ նախորդ տարի, երբ Կիլիկիա արշաւախումբ մը ցամաք հանելու խնդրին համար կը բանակցէի Բրիտանական իշխանութեանց հետ։

Արիկա արդէն կը հաստատուի նաեւ այն յայտարարութիւններէն, զորս Բրիտանական կառավարութիւնը անցեալ օր ըրաւ Լորտերու Ժողովին մէջ, ի պատասխան Լորտ Պրայսի կողմէ Հայկական հարստահարութեանց մասին եղած հարցապնդման։

Յաւով հաստատելով հանդերձ թէ ազնիւ Լորտին ստացած լուրերը ամէն կերպով կը համաձայնին Ֆօրէյն Օֆիսի հասած տեղեկութեանց, *կատաւարութիւնը խոստովանեցաւ թէ, ներկայ պարագաներուն մէջ, չարիքին առաջքը առնելու համար ուրիշ միջոց չէ մնացած, այլ միայն աւելի ազդու կերպով կրկնել այն հաւաքական սպառնալիքը զոր Դաշնակիցները անցեալ Մայիս 24ին ուղղած էին Բ. Դրան*, յայտնելով թէ Օսմանեան կառավարութեան անդամները անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատեն հայոց դէմ գործուած ամէն նոր հալածանքի։

Սակայն Կ. Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանատան Ա. Քարտուղար Պ. Լըփու, որ մինչեւ Յուլիս 2 Օսմանեան մայրաքաղաքը մնացած էր դեսպանատան *արշիւն*երը պահպանելու համար, եւ որ հիմա Փարիզ կը գտնուի, ինձ յայտարարեց թէ Մայիս 24ի հաւաքական ազդարարութեան հետեւանքով Թուրքերը բոլորովին կապղեցան եւ աւելցուցին իրենց հարստա-

հարությունները: Այսպես՝ Զօհրապ ու Վարդգէս ձերբակալուեր են այդ ազդարարութեան յաջորդ օրն իսկ: Պ. Լըպու յարեց թէ այդ ազդարարութիւնը կրակին վրայ իւղ թափելու նման բան մը եղաւ, եւ առանց դժուարութեան կը հաւաքամ իրեն:

Նկարի առնելով Դաշնակիցներուն կողմէ մօտալուր գինուորական գործողութեան մը անկարելիութեան պարագան, կը կարծեմ թէ Կիլիկիոյ հայ բնակչութիւններու փրկութեան համար միակ յոյս մը կը մնայ մեզի, այն է՝ Հայաստանի մէջէն արագօրէն յառաջխաղացումը այն կամաւորներուն, որոնք ներկայիս կը գործեն Վանայ շրջանակին մէջ: Այս գործին դիւրացման համար, մեր պարտքն է բոլոր մեր ջանքերն ու միջոցները նուիրել որպէսզի կարելի եղածին չափ քիչ ժամանակուան մէջ աւելնայ անոնց թիւը: Շաքր բարեկամներ, որոնց հետ փեսնուեցայ այս խնդրին նկատմամբ, այդ մասին համաձայն են ինծի:

Հետեւաբար, որոշեցի Ազգային Հանգանակութեան գումարներուն մեծագոյն մասը Ն. Վ. Կաթողիկոսին դրկել, որպէսզի այդ նպատակին յարկացնէ:

Ուրախ եմ Ձեզի ծանուցանելու թէ Ազգ. Հանգանակութիւնը լաւագոյն ընթացք մը ստացաւ քանի օրէ ի վեր: Ցարդ հանգանակուած գումարները կը հասնին 7,000 Անգլ. ոսկիի, եւ այս օրերս իսկ 2,000 Անգլ. ոսկիի առաքման մը կը սպասեմ Ամերիկայէն:

Ընդունեցէք, սիրելի Պ. Մասրաֆ, իմ լաւագոյն զգացումներս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Լորպ Զրօմըր առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը անգլերէն

Լոնսոն, 7 Օգոստոս 1915

Սիրելի Փաշա,

Ներեցէք Անգլիերէն գրելուս, որովհետեւ անով միայն կրնամ փուն փալ (dictate):

Շնորհակալութիւններ Ձեր ընթացիկ 2 թուակիր նամակին համար: Կը յուսամ որ Լորպե-րու Ժողովին կարճ վիճաբանութիւնը եւ իմ *Թայմզ*ի ուղղած նամակս օգտակարութիւն մը պիտի ունենան: Ուրախ եմ լսելով որ յիշատակագիր մը դրկած էք Սըր Արթըր Նիքոլսոնի, բայց կարծեմ թէ մինչեւ որ դէպքերը չպարզուին, կարելի չպիտի ըլլայ վերջնական եզրակա-ցութեան մը յանգիլ Հայկական եւ համանման ուրիշ խնդիրներու մասին, որոնք առնչութիւն ունին Մերձաւոր Արեւելքի ապագային հետ:

Ձերդ շաքր անկեղծօրէն

ՔՐՕՄԸՐ

Գեր. Ժ. Վ. Մէքմիլըն առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը անգլերէն

Լոնպոն, 7 Օգոստոս 1915

Պօղոս Նուպար փաշա
Փարիզ

Յարգելի Պարոն,
Քէնթըրպէրիի Արքեպիսկոպոսը բացակայ ըլլալով Լոնպոնէն, կը տեղեկացնեմ Ձեզ թէ շնորհակալութեամբ ստացանք Ձեր 2 Օգոստոս թուակիր նամակը,¹⁹³ որ իրեն պիտի յանձնուի:
Ձերդ հաւաքարմօրէն

Ժ. Վ. ՄԷԶՄԻԼԸՆ

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Տոքթոր Զավրիէֆ

Բնագիրը ֆրանսերէն

Փարիզ, 7 Օգոստոս 1915

Միրելի Տոքթոր Զավրիէֆ,
Միրպս նեղացաւ տեսնելով որ մոռցեր էինք Ձեր պայուսակին մէջ դնելու Քէ տ’Օրսէի եւ Ֆօրէյն Օֆիսի տուած երկու յիշատակագրերուս պատճէնները, որոնք պէտք է ընկերանային Կաթողիկոսին ուղղած նամակիս:
Այս մոռացումը դարմանելու համար, ուղղակի Կաթողիկոսին դրկեցի այդ երկու պատճէնները, որոնք կը յուսամ թէ Էջմիածին կը հասնին Ձեզի հետ միեւնոյն ժամանակ, քանի որ մտադիր էիք մէկ քանի օր մնալ Բէթրօկրապ:
Ընդունեցէք, սիրելի Տոքթոր, իմ յարգալիր զգացմանցս հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պողոս Փաշա առ Լորսր Պրայս

Բնագիրը գրանցվել է

Փարիզ, 7 Օգոստոս 1915

Սիրելի Լորսր Պրայս,

Կը փութամ Ձեզի հաղորդել շար յուզիչ նամակ մը զոր սրացայ Կ. Պոլսէն,¹⁹⁴ Ֆիլիպէի ճամբով: Թէեւ Ձեզի դրկած պարճէնիս մէջ չէ յիշարակուած, բայց նամակը գրուած է նոյնինքն մեր Պարրիարքէն, որ Կ. Պոլիս գտնուելուն եւ կարգ մը պարճառներով զորս կը հասկնամ, չ'ուզեր որ իր անունը տրուի: Այն սոսկումները զորս այս նամակը կը նկարագրէ, կը գլեն ամէն երեւակայութիւն եւ ի յայտ կը բերեն Գերմանական մէթոքով կազմակերպուած բնաջնջման դրութիւն մը:

Կը սոսկամ, տեսնելով մեր անկարողութիւնը՝ այս գարշելի ոճիրները արգիլելու: Բայց գէթ մեր բոլոր կրցածը պէտք է ընենք զանոնք հրապարակելու համար, որպէսզի հանրային կարծիքը այդ ժողովուրդներուն օգնութեան հասնի, վերջնական լուծմամբ մը ելք տալու համար անոնց տառապանքներուն, երբ, Դաշնակիցներուն յաղթանակէն ետք, հաշիւներու կարգադրութեան ժամը հնչէ:

Հաւատացէք միշտ, սիրելի Լորսր Պրայս, իմ երախտագիտական զգացումներուս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պողոս Փաշա Նուպար առ Պ. Անիւրին Ուիլեամս

Բնագիրը գրանցվել է

Փարիզ, 7 Օգոստոս 1915

Պ. Անիւրին Ուիլեամս

նախագահ Պրիթիշ Արմէնիա Զօմիթէին
Լոնտոն

Սիրելի Պարոն,

Կը փութամ ներփակ Ձեզի դրկել պարճէնը շար շահեկան նամակի մը զոր սրացայ Կ. Պոլսէն:¹⁹⁵

Այդ նամակին հեղինակն է նոյն ինքն Կ. Պոլսոյ Հայոց Պարրիարքը որ չ'ուզեր իր անունին յայտնուիլը, այն տեսակ պարճառներով զորս բացատրելու պէտք չկայ անշուշտ:

Այդ նամակին ընթերցումէն կը հետեւի թէ Թուրքերը, իրենց դաշնակից Գերմաններուն օգնութեամբ, պարզապէս կ'ուզեն կարճ ժամանակուան մէջ բնաջինջ ընել Օսմանեան կայսրութեան ամբողջ Հայ տարրը, եւ թէ այս նպատակին համար ոչ մէկ սոսկումի առջեւ կ'ընկրկին:

Գիտեմ թէ Դաշնակիցները, հակառակ իրենց բովանդակ բարեկամեցողութեան, ներկայ պարագաներուն մէջ ոչ մէկ բան կրնան ընել մեզի օգնելու համար, եւ թէ ինչ որ կարելի էր ընել՝ եղած է արդէն, ինչպէս նոյն ինքն Լորսր Զրէու ըսաւ Լորտերու Ժողովին մէջ, սպառնալով Օսմանեան կառավարութեան անդամներուն թէ անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատուին գործուած սոսկումներուն:

Բայց սպասելով Հայկական խնդրին վերջնական կարգադրութեան, մեր պարտականութիւնն է լայնօրէն հրապարակել այն բոլոր խժոժութիւնները որոնց կը զոհուի մեր ժողովուրդը, որպէսզի Անգլիոյ հանրային կարծիքը լուսաբանուի Հայոց կրած աննախընթաց տառապանքներուն նկատմամբ:

Հետեւաբար, երախտապարտ պիտի մնամ Ձեզի եթէ բարի ըլլաք ներփակ նամակը հրապարակել այն կերպով զոր օգտակար կը դադէք, ի հարկէ գաղտնի պահելով Պարրիարքին անունը:

Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն, իմ շար անձնուէր զգացմանցս հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Փաշա առ Պ. Գառնիկ Ֆնրըզլեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 7 Օգոստոս 1915

Պարոն Գառնիկ Ֆնրըզլեան
Մանչեսթըր

Սիրելի Պարոն,

Կը փութամ ներսիակ Ձեզի դրկել պարճէնը շար յուզիչ նամակի մը գոր սրացայ Կ. Պոլսէն։¹⁹⁶

Շար սրերմաբար յայտնեմ Ձեզի թէ նամակը գրողն է նոյն ինքն Պարբիարքը, որուն անունը բնաւ պէտք չէ յայտնուի, եթէ Ձեր օգտակար դատած ո՛նէ եղանակով հրապարակութեան փաք գայն։

Տարակոյս չունիմ թէ դուք ալ ինձ չափ պիտի յուզուիք կարդալով պարմութիւնը այն աննախընթաց սոսկումներուն, որոնք կը գործուին մեր հայրենակիցներուն դէմ։

Ձեզի ծանօթ են արդէն այն դիմումները գորս ըրի Անգլիոյ մէջ, եւ այն արդիւնքը որուն յանգեցան։ Առ այժմ ընելիք բան մը չունինք Փարիզի մէջ, ուր մեր դատին համար միշտ նոյնքան նպաստաւոր փրամադրութիւններ գրայ Լոնտոնէն դարձիս։ Հիմա բոլոր մտքերը դարձած են դէպի Արեւելեան ճակատը եւ դէպի Տարփանէլ։ Պէտք է սպասենք դէպքերուն եւ կատարեալ յաղթանակ մաղթենք Դաշնակիցներուն։

Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն, իմ յարգալիր զգացմանցս հաւաստիքը*։

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Պ. Յ. Մօսրիչեան, անդամ Ազգային Պատուիրակութեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 7 Օգոստոս 1915

Սիրելի Մօսրիչեան,

Ներսիակ Ձեզի կը դրկեմ պարճէնը շար յուզիչ նամակի մը գոր սրացայ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պարբիարքէն¹⁹⁸ որ, կարգ մը պարճառներով գորս բացադրելու պէտք չեմ փեսներ, կը փափաքի որ իր անունը բացարձակապէս զաղտնի մնայ։

Այդ նամակը պարմութիւնն է զարհուրելի եւ աննախընթաց հալածանքներու գորս Թուրքերը ի գործ կը դնեն մեր դժբախտ հայրենակիցները բնաջինջ ընելու համար։

Կը դրկեմ զայն Ձեզի որպէսզի կարենաք զայն հրապարակել Ձեր յարմար դատած ո՛նէ եղանակով։

Անկէ պարճէններ դրկեցի Լորս Պրայսին, Պ. Անիւրին Ուիլեամսի եւ Պ. Ֆնրըզլեանի։

Կ’ենթադրեմ թէ կրցաք փեսնել Տոքթ. Զավրիէֆը. կը փափաքէի գիտնալ թէ մեկնա՞ծ է, եւ կամ մինչեւ ո՛ր օր Լոնտոն պիտի ըլլայ։ Մտադիր եմ Չորեքշաբթի իրիկուն Զուիցերիա մեկնիլ, երեք օրուան կարճ ճամբորդութեան մը համար։

Շար ուրախ եղայ սրանալով նամակ մը, որով Լորս Քիչնէր, իր թիկնապահին միջոցաւ, ցաւ կը յայտնէր թէ չէ կրցած զիս փեսնել Լոնտոն գտնուած ատենս։ Կ’երեւայ թէ ունկնդրութեան խնդրանքի նամակս գոր իրեն ուղղած էի Գնդապետ Ֆիցճէրալտի միջոցաւ, սրացեր է իր Լոնտոն վերադարձին, ուրկէ բացակայած էր ատեն մը։ Երբ Լորս Քիչնէր իր թիկնապահը կը դրկէ իմ պանդոկս որպէսզի զիս իր մօտ հրաւիրէ, ես արդէն մեկնած էի։

Ներսիակ Ձեզի կը դրկեմ նաեւ Տոքթ. Զավրիէֆի ծրագիր-նամակին (տեղեկագրին) պարճէնը. կը խնդրեմ որ բացարձակապէս զաղտնի պահէք զայն, ու մանաւանդ Տոքթ. Զավրիէֆի հետ փեսնուած ատեննիդ անոր մասին բան մը չըսէք, որովհետեւ արդէն իրեն հետ ամբողջ պարմութիւն մը ունեցայ այդ նամակին նկատմամբ։

Հաւաքացէք, սիրելի Մօսրիչեան, իմ լաւագոյն զգացումներուս։

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

* Պ. Ֆնրըզլեան Օգոստոս 12 թուով կը ծանուցանէ թէ Կ. Պոլսոյ նամակը իսկոյն դրկած է «Մանչեսթըր Կուարտիան»ի, որուն փէրը՝ Պ. Մքօթ, իր անձնական բարեկամն է, խնդրելով որ ամենալայն հրապարակութիւն մը փայ անոր, եւ վերստին յուզէ հանրային կարծիքը, գրելով առաջնորդող մը, ինչպէս ըրած էր Օգոստոս 6ին։ Կը ծանուցանէ նաեւ թէ ինքն իսկ, նոյն թերթին Օգոստոս 2ի թիւին մէջ յօդուած մը գրած է Վանայ կամաւորներու գործունէութեան մասին։ Օգոստոս 16 թուով ալ Պ. Ֆնրըզլեան տեղեկութիւն կու փայ թէ «Մանչեսթըր Կուարտիան» նոյն օրը հրապարակած է Կ. Պոլսոյ նամակը, անոր կցելով Ամերիկեան Մամլոյ Միութեան անդամներէն Պ. Հանրի Վուրի մէկ թղթակցութիւնը։¹⁹⁷

Պողոս Փաշա Նուպար առ Պ. Միլիուքօֆ

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 8 Օգոստոս 1915

Սիրելի Պ. Միլիուքօֆ,

Լրագրէ մը իմացայ Ձեզ հարուածող դառն կորուստին լուրը. կը փութամ համակրութիւնս յայտնել Ձեզի եւ Ձեզ վստահեցնել թէ տխրութիւնս այնքան աւելի անկեղծ է՝ որքան չեմ կրնար մոռնալ այն ամէնը զոր ըրած էք Հայկական դատին համար, եւ այն թանկագին աջակցութիւնը զոր բոլորովին ինքնաբերաբար ինձ ընծայեցիք ըէֆօրմներու բանակցութեանց միջոցին:

Անգամ մըն ալ Եւրոպա կը գտնուիմ պաշտպանելու համար դատը մեր դժբախտ հայրենակիցներուն, որոնք այս վայրկեանիս ենթարկուած են ամէնէն նողկալի հալածանքներուն: Աւելի ետքը պիտի համարձակիմ վերստին գրել Ձեզ, յայտնելու համար իմ առաքելութեանս նպատակը. այսօր կ'ուզեմ միայն ըսել թէ հայրենակիցներս եւ ես որքան խորապէս կը մասնակցինք այն փառաւոր¹⁹⁹ սուգին որ Ձեզ կը հարուածէ:

Ընդունեցէք, սիրելի Պ. Միլիուքօֆ, իմ երախտագիտական եւ անձնուէր զգացմանցս հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պողոս Փաշա առ Լորտ Բիչներ

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 9 Օգոստոս 1915

Ն. Գերազանցութիւն

Լորտ Բիչներ

եւն. եւն.

Լոնտոն

Տիար Լորտ,

Պ. Ճօրճ Արթըրէն ստացայ նամակ մը, գրուած Ձեր հրահանգներուն վրայ, որ ամենաբուռն հաճոյք պատճառեց ինծի: Գնդապետ Ֆիցճէրալտի ուղղած ունկնդրութեան խնդրանքիս ո՞նէ պատասխան ստացած չլլալով, Լոնտոնէն մեկնած էի կարծելով թէ խուսափած էք զիս տեսնելէ, Հայկական խնդրին վերաբերող պատճառներով, որուն համար Անգլիա եկած էի: Բայց կը տեսնեմ հիմա, եւ մեծ բարեբախտութեամբ, թէ սխալեր եմ, եւ թէ նոյնիսկ զիս փնտռել տուեր էք Քլարիճ Օթել, իմ մեկնումէս ետք:

Չեմ կրնար բացատրել Ձեզի թէ ասիկա որքա՛ն երջանկութիւն կը պատճառէ ինծի, եւ պարտք կը համարեմ շնորհակալութիւն յայտնել Ձեզի մանաւանդ այն ապահովութեան համար զոր կու տաք ինձ, թէ զիս պիտի ընդունիք Լոնտոն կատարելիք յառաջիկայ ճամբորդութեանս միջոցին: Տարակոյս չկայ թէ չպիտի թերանամ Սէյնթ Ճէյմս Բալաս ներկայանալու, բայց հարկ կը համարեմ այժմէն յայտնելու շնորհակալութիւններս, խնդրելով որ ընդունիք, Տիար Լորտ, իմ ամենաբարձր մեծարանացս հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Տոքթ. Զավրիէֆ առ Պօղոս Նուպար Փաշա*

Բնագիրը հրահանգէն

Երկուշաբթի, 3 [9] Օգոստոս 1915,²⁰⁰ Լոնպոն

Վսենմափայլ Տէր,

Չորեքշաբթի, 4 Օգոստոս, իրիկուան ժամը 10ին հասայ Լոնպոն: Հինգշաբթի փեսայ Ռուսական դեսպանաւրան առաջին թարգման Պ. Սապլինը, եւ Ուրբաթ օր կրցայ փեսակ-ցութիւն մը ունենալ դեսպանին հետ:

Կը փափաքէի Լոնպոնէն մեկնիլ Կիրակի օր, բայց անցագրի ձեւակերպութիւնները եւ մանաւանդ դեսպանին խնդրանքը, որով կ’ուզէր ինձ վստահիլ նախարարութեան ուղղուած մէկ քանի թղթեր, զիս սքիպեցին որ մեկնումս յետաձգեմ մինչեւ Երեքշաբթի 10 Օգոստոս:

Կը փեղեկագրեմ այսփեղի անցուդարձերը:

1.- Տեսակցութիւն Դեսպանին Հետ

Դեսպանը բարեհաճեցաւ ինձ ըսել հետեւեալը.

«Կը կարծեմ թէ Պ. Նուպար Փաշայի այցելութիւնը լաւ արդիւնքներ փուռւ, եւ կը յուսամ թէ այն եղանակը որով Հայերը կը ներկայացնեն Հայկական խնդրին նկատմամբ իրենց (պահանջած) լուծումը, նպաստաւոր գեպին մը պիտի գտնէ Անգլիոյ մէջ:

«Ինչպէս մամուլը, այնպէս նաեւ կարգ մը քաղաքական անձնաւորութիւններ եւ մէկ քանի պետական մարդիկ արդէն սկսած են խօսիլ այս պատերազմին մէջ Հայոց ունեցած դերին եւ անոնց փրուելիք անհրաժեշտ գոհացման (հատուցման) մասին:

«Կարդացի Նուպար Փաշայի յիշատակագիրները: Շատ լաւ գրուած են, եւ կը հասկնամ թէ Անգլիացիներուն ուղղուած յիշատակագիրը քիչ մը փարբեր պէտք է ըլլար Ֆրանսացոց ուղղուածէն: Տարակոյս չկայ թէ այդպէս պէտք էր շարժիլ:

«Այդ յիշատակագրին մասին խօսեցայ Սըր Նիքոլսոնի: Արդէն ինքն իսկ խօսակցութիւնը բերաւ անոր վրայ: Ըսաւ թէ այդ յիշատակագիրը գործնական ու կատարեալ միջոցներ կ’առա-ջարկէ Հայկական խնդրին լուծման համար, եւ թէ պիտի ուսումնասիրէ անոր թելադրած միջոցները:

«Պ. Սազօնօֆի կարծիքը հարցուցի այն հինգ կէտերուն նկատմամբ, որոնց վրայ կառուցած էք Հայկական խնդրին լուծման ձեր ծրագիրը: Պ. Սազօնօֆ ամբողջովին չհաս-տատեց զանոնք, բայց չժխտեց ալ: Կը հետեւի ուրեմն թէ ապահովաբար խորհած է անոնց մասին, թէ Ձեզ հետ ունեցած փեսակցութիւնը իր կամքով փեղի ունեցած է, եւ թէ հիմա, պարզ խոհեմութեան համար է որ այս մասին չի յայտներ իր վերջնական կարծիքը, սպասելով դէպքերուն: Բայց, իմ կարծիքովս, Ձեր հիմերը այն աստիճան գործնական են որ միշտ նպաստաւոր ընդունելութիւն մը պիտի գտնեն, մասնաւորաբար Անգլիոյ մէջ: Գիտեմ որ անոնք կատարելապէս կը համաձայնին Սըր Էտվարտ Կրէյի փեսութեանց: Եթէ Պ. Սազօնօֆ

շարունակէ մտածմանց նոյն կարգին հետեւիլ, մեծ իմաստութիւն մը ցոյց փուած պիտի ըլլայ: Կ’ըմբռնեմ որ Հայերը չուզեն Թրքական գերիշխանութիւնը, բայց Տէրութիւնները կը խորհին թէ վերջապէս Թուրքերուն պէտք է թողուլ փեղ մը ուր կարենան ապրիլ, եւ թէ Թուրքիոյ բաժանումը կարգ մը նեղութեանց պատճառ պիտի փայ, թերեւս նախընտրելի պիտի ըլլայ գերիշխանութեան մը նշանակը պահել անոր:

«Ռուսիոյ ներկայի պարտութիւնները բնականաբար կը յապաղեցնեն այս խնդրին լուծումը, որովհետեւ այս պարտութիւնները խանգարած են ո՛չ թէ զինուորական կացութիւնը, այլ մանաւանդ քաղաքական ու միջազգային յարաբերութիւնները: Անհանգիստ եմ այն ազդե-ցութեան մասին զոր անոնք կրնան գործել չէզոք փերութեանց ընթացքին վրայ: Օրինակի համար բնաւ յայտնի չէ թէ ի՞նչ պիտի ընէ Ռումանիա: Թերեւս չպիտի կրնան այլեւս իրմէ պահանջել որ որոշէ առաջ քալել, քանի որ աքիկա կրնայ անել կացութեան մը մատնել զինքը:

«Հայոց մասնակցութիւնը զինուորական գործողութեանց, Դաշնակիցներու կողքին, շատ լաւ փաւորութիւն մը կ’ընէ այսփեղ ամէն կողմ, եւ անոնց դատին համար նպաստաւոր միջավայր մը կը ստեղծէ:

«Կը խորհիմ թէ իրաւունք ունիք ըսելու թէ Նուպար Փաշա կրնայ հանգիստ ընել այս պահուս: Պէտք է որ լաւ ընտրէ իր վայրկեանը, վերսկսելու համար իր գործունէութիւնը: Բայց պէտք է աշխատիլ վերջնականապէս խորտակելու Ֆրանսայի ընդդիմութիւնը: Կը կարծեմ դէպքերը ինքնին պիտի գործեն ի նպաստ այս դատին:

«Չէի գիտեր թէ, ինչպէս կ’ըսէք, Սըր Էտվարտ Կրէյ հրահանգ փուած ըլլայ Փարիզի իր դեսպանին՝ Ֆրանսական կարծիքը շօշափելու Հայկական խնդրին նկատմամբ: Բայց աքիկա չի զարմացներ զիս, որովհետեւ կը համաձայնի այսփեղ մտքերուն փրամադրութեան»:

2.- Իմ Խօսակցութիւններս Զանազան Անձնաւորութեանց Հետ - Տպաւորութիւններ Եւ Եզրակացութիւններ

Անգլիացիք կը սկսին հետաքրքրուիլ մեզմով: Հայոց համար ինքնավարութեան մը անհրաժեշտութեան մասին խօսող յօդուածներ օրէ օր աւելի յաճախաղէպ կը դառնան թերթերու մէջ: Հայ կամաւորներու պատերազմին մասնակցութիւնը շատ մեծ փաւորութիւն մը ըրած է այսփեղ: Վանէն «Մանչէսթը Կուարքիան»ի հասած թղթակցութիւնները (գրուած Անգլիացի մասնաւոր թղթակիցի մը կողմէ) շատ նպաստաւոր կերպով մը կը նկարագրեն Հայոց գործունէութիւնը: Թղթակիցը մեծապէս կը գնահատէ մեր զինուորական յաջկու-թիւնները: Վանայ նահանգին Հայոց կողմէ վարչութիւնը, կ’ըսէ, մեզի ցոյց կու փայ թէ այս ժողովուրդը կրնայ պետական կեանք մը ապրիլ, որովհետեւ այդ վարչութիւնը փեղի կ’ունե-նայ ու կը զարգանայ կանոնաւորապէս, ի յայտ բերելով մեծ իմաստութիւն մը միանգամայն թէ՛ վարիչներուն եւ թէ անոնց վարած ժողովուրդին կողմէ:

Վսենմափայլ Տէր, հաւանականաբար փեղեկացած էք այն խօսքերուն զորս Պ. Ճ. Պրայս ըսած է Պ. Կրէկորիի, թէ Վանայ գրաւումը Հայոց կողմէ՝ մեծ առաւելութիւն մըն է իրենց ձեռքը: «Ըսէք Հայերուն, յարած է, որ եթէ յաջողին գրաւել ուրիշ 2-3 քաղաքներ ալ, աքով իսկ պիտի կրնան իրենց ձայնը լսելի ընել այն խորհրդաժողովին, որ պիտի վճռէ Հայոց ապագայ կազմակերպութեան հարցը»:

Պ. Կրէկորի ինձ ըսաւ թէ այսփեղ ամէն կողմ շատ լաւ փրամադրուած են Հայոց մասին, եւ թէ կը սկսին ըմբռնել այն նպաստաւոր դերը զոր Հայերը կրնան կատարել միջազգային յարաբերութեանց մէջ, կը բաւէ որ ինքնավարութիւն շնորհուի անոնց:

* Օրիորդ Աննա Զավրիէֆ նամակին թարգմանութիւնը որկած է 16 Հոկտեմբերին, Ռուս դեսպանաւրան դիւանագիտական պայուսակով:

3.- Իմ Տեսակցութիւնս Ռուսական Դեսպանարան Ա. Թարգման Պ. Սապլինի Հետ

Պ. Սապլին ինձ հարցուց թէ ինչո՞ւ այսքան կ'աճապարեմ մեկնելու, եւ ինչո՞ւ չեմ ուզեր քեսնել անհրաժեշտ անձնաւորութիւնները:

Պաքասխանեցի թէ արդէն Նուպար Փաշա քեսած է այդ բոլոր անձերը, եւ հետեւաբար, այդ պէքըր այնքան սփիպողական չէ որ անգամ մըն ալ ես կաքարեմ նոյն դիմումները: Աքիկա պիտի ծառայէր լոկ շփոթութիւն մը առաջ բերելու նոյն շրջանակներուն մէջ, եւ թերեւս ալ սխալ հասկացողութեանց քեդի պիտի քար:

«Բայց, ըսաւ Պ. Սապլին, ինձի այնպէս կը թուի թէ Պօղոս Նուպար Փաշա բոլոր Հայոց վստահութիւնը չի վայելեր, որովհետեւ նոյնիսկ այսքեդ, Լոնքոնի մէջ, խումբ մը շաք ազդեցիկ Հայեր (եւ ասոնք աննշան մարդիկ չեն, իրենց մէջ կը գտնուին շաք ծանօթ միլիոնաքերներ) ինձ ճշդիւ ըսին թէ վստահութիւն չունին Պօղոս Նուպարի վրայ: Կ'ըսեն թէ Նուպար Փաշա չի կրնար բովանդակ Հայոց ներկայացուցիչը նկաքուիլ: Ճիշդ է որ այդ յաւակնութիւնը կը սնուցանէ Կաթողիկոսէն անուանուած ըլլալուն համաք, բայց երբ խնդիրը քաղաքական հարցերու վրայ է, Կաթողիկոսը ինքն իսկ չի կրնար յաւակնիլ թէ կրնայ խօսիլ բովանդակ ժողովուրդին անունով: Միւս կողմէ, Կաթողիկոսը լոկ կը լսէ Ռուսիոյ Հայերը, որոնք, իրենց անցեալ փորձառութեան մասնաւոր պայմաններուն շնորհիւ (*grâce aux conditions spéciales de leurs expériences passées*), կաքարեկապէս ցնորական ծրագիրներ կերքած են: Թուրքիոյ Հայերը ոչինչ կ'ուզեն այն ամէնէն գորս Պօղոս Նուպար Փաշա հետապնդելու վրայ է: Իրենց պէքք եղած է իրենց կրօնքին եւ իրենց լեզուին, նաեւ, հարկ չկայ անշուշտ ըսելու, իրենց գոյութեան երաշխաւորութիւնը: Եւ այս բոլորը ապահով կերպով կրնան ձեռք բերել եթէ Ռուսիա իրեն կցէ Հայկական նահանգները:

«Հիմա այլեւս պարզ է թէ Ռուսիա հրաժարած է Հայոց բռնի ռուսացման ծրագրէն եւ ապահովաբար այլեւս բնաւ արզելք չպիտի յարուցանէ անոնց ո՛չ կրօնքին, ոչ ալ լեզուին դէմ:

«Թուրքիոյ Հայերը քաղաքական երազներ չունին, աքոնք հնարքներն են լոկ զանազան քաղաքական կուսակցութեանց եւ Ռուսիոյ Հայոց: Հայերը չեն կրնար ինքնավարութիւն մը սքանալ, քանի որ ոչ մէկ քեդ մեծամասնութիւն կը կազմեն:

«Չենք հասկնար թէ Ռուսիա ի՞նչպէս հաւանութիւն յայքնած է այդ ինքնավարութեան: Ինք Կովկասի մէջ աւելի քան երկու միլիոն Հայ հպաքակներ ունի, եւ շաք պարզ է թէ ասոնք ամբողջովին պիտի հակին ինքնավար Հայասքանի կողմը. ուրեմն այս կերպով, Ռուսիա, իրեն համաք գոյութիւն ունեցող Բօլօնիոյ եւ Ֆինլանքայի հոգերուն վրայ նոր մըն ալ բարդած պիտի ըլլայ, քեսակ մը չազաքագրուած Հայասքան (*Armenia Irredanta*):

«Նմանապէս Հայերը չեն կրնար հաւանիլ Թրքական գերիշխանութեան:

«Հետեւաբար, եթէ Ռուսիա իրօք կը փափաքի բարիք ընել Հայոց, պարզապէս իրեն պէքք է կցէ Հայասքանը»:

«Տեսնելով որ, շարունակեց Պ. Սապլին, միութիւն չկայ Հայոց մէջ, եւ թէ գոյութիւն ունին շաք ազդեցիկ անձեր, որոնք բաւական գօրաւոր առարկութիւններ կը յարուցանեն Ձեր պաշտպանած ծրագրին դէմ, առաջարկեցի ակնարկած Հայերուս որ անոր մասին պարճառաբանեալ քեդեկագիր մը պաքրասքեն, ինչ որ արդէն ըրին, եւ դեսպանը այդ քեդեկագիրը դրկեց Բէթրօկրաք, Աքրաքին Գործոց Նախարարութեան»:

Բնականաբար իսկոյն փորձեցի Պ. Սապլինի ներկայացնել լուրջ փասքեր ի մասին այն քուեալներուն գորս կը պարունակէին մքածումները այդ անձանօթ Հայերուն, որոնք մեր կռնակէն եւ զադքնաբար գործելով, դաքին կը վնասէին, անձնապէս գերծ մնալով ամէն

պաքասխանաքուութենէ:

Բացաքրեցի Պ. Սապլինի թէ Ռուս կառավարութիւնն ալ մեզ նման երկաքօրէն խորհած ու վիճաբանած էր այդ ծրագրին քրամաղրութեանց վրայ, եւ թէ զանազան քերութեանց ու նաեւ Հայոց այնքան բազմակնճիռ քաղաքական շահերը լաւ մը կշռելէ եքք միայն վերջ ի վերջոյ համաձայնած էինք այդ ծրագրին նկաքմամբ: Գալով Թուրքիոյ գերիշխանութեան խնդրին, մենք չէ որ ուզած էինք զայն, այլ Ռուսիա մեզի պաքրաղքրած էր այդ կէքը, եւ արդէն Պօղոս Փաշա Ձեզի յայքարարեց որ եթէ իրեն մնայ, ինք չ'ընդունիւր աքիկա, բայց բնական է թէ քեդի պիտի քայ եթէ դուք անպաքճառ պնդէք այդ մասին:

Փորձեցի նմանապէս ապացուցանել Պ. Սապլինի թէ Կաթողիկոսը իքաւունք ունէր ամբողջ ժողովուրդին մքածման ներկայացուցիչը նկաքուելու, քանի որ դիրքին շնորհիւ յարաբերութեանց մէջ կը գտնուէր բովանդակ աշխաքիի Հայոց հետ, եւ հետեւաբար գիտէր թէ ի՞նչ է Հայ ժողովուրդին մեծամասնութեան բաղձանքը:

«Միթէ՞, հարցուց Պ. Սապլին, Պարսկասքանի եւ Հնդկասքանի Հայերն ալ նոյն բանը կ'ուզեն: Այն Հայերը հաւասքեցին ինձ թէ Պարսկասքանի Հայերը իրենց զաղափաքակից են»:

Վսեմաշուք Տէր, չեմ ուզեր Ձեզի կրկնել մէջքեդ դրած բոլոր փասքարկութիւններս, բայց Պ. Սապլինը համոզած ըլլալու յաջողած ըլլամ կամ ոչ, աքիկա այս վայրկեանիս նշանակութենէ գուրկ է: Մեզի համաք, հիմա մեծագոյն կաքեւորութիւն ունեցող կէքն է գիքնալ թէ այս ամբողջ պաքմութիւնը ի՞նչ ազդեցութիւն բերած է Բէթրօկրաքի մէջ:

Հարկ չկայ ըսելու թէ Պ. Սապլինի չհարցուցի իրեն խօսող այդ Հայերուն անունները, եւ արդէն ինք ալ անուն չքուաւ: Բայց կ'ուզեմ Ձեզ քեդեակ պահել կարգ մը հետեւութեանց, որոնց կը յանգիմ, եւ կը խնդրեմ որ զանոնք ընդունիք ու նկաքէք իքր *պարզ ենթադրութիւններ*, որոնք հիմնուած են երկրորդական նշանակութիւն ունեցող մէկ քանի մքածմանց ու կշռադաքութեանց վրայ: Չեմ ուզեր ոչ մէկ անձի վնասել, ոչ ալ անուններ աքաքաւորել, առանց ճշմաքութիւնը գիքնալու, բայց կրկին կ'ուզեմ անկեդծօրէն խօսիլ Ձեզի, որպէսզի դուք ալ կաքենաք Ձեր միջոցները ձեռք առնել:

Լոնքոնի մէջ շաք քիչ են միլիոնաքեր Հայերը, հազիւ երկու կամ երեք հոգի: Արդ, այս վերջիններուն մէջ մէկը միայն (Պ. [Գալուսք] Կիւլպէնկեան)²⁰¹ իսկապէս նշանակելի դեր մը կը խաղայ ֆինանսական աշխաքիին մէջ եւ հաւանականաբար ծանօթ է Ռուս դեսպանաքան:

Բէթրօկրաքի մէջ, Լոնքոն մեկնելուս առթիւ երբ հրաժեշտ կ'առնէի Պ. Կուլքէվիչէն, այս վերջինը ինձի հարցուց թէ արդեօք Պ. Կիւլպէնկեան, Լոնքոնի մէջ շաք յայքնի հարուսք Հայ մը, պիտի անդամակցի՞ Պաքուիրակութեան:

Այս երկու իրողութիւնները մօքեցնելով, կրնամ հետեւցնել թէ շաք հաւանականաբար նոյն ինքն Պ. Կիւլպէնկեանն է որ կը գտնուի գլուխը այն Հայոց, որոնք խնդրոյ առարկայ քեդեկագիրը քուած են դեսպանաքան:

Գալով ինձի, բնաւ չեմ ճանչնար գինքը, ոչ իսկ քեսած եմ, եւ իր անունն ալ առաջին անգամ ըլլալով ու մի միայն Պ. Կուլքէվիչէն լսած էի: Ուրեմն անձնապէս ոչինչ կրնամ ունենալ այս Պարոնին հետ, ոչ ընդդէմ, ոչ ի նպասք, եւ չեմ կրնար ըսել թէ իքապէս կաքո՞ղ է այդքան անխոհեմութեամբ խօսելու եւ վաքուելու:

Բայց ամէն պաքագայի մէջ քիչ շաք ծանօթ ըլլալով հարուսք Հայերու նկաքագրին եւ անոնց Հայկական կեանքին մեծ դէպքերուն մէջ միշտ դեր մը խաղալու անկուշտ ու փառամոլ բաղձանքին, որ յաճախ այնքան աւելի բուռն է իրենց մօք որքան իրենք, իրենց ամբողջ

կեանքին ընթացքին, զուրկ եղած են զգացման ազնուութենէ եւ հայրենասիրութենէ, կրնամ հերքեցնել ուրեմն թէ Պ. Կիւլպէնկեան ինքզինքը վիրաւորուած զգայ, րեսնելով որ ուրիշ միլիոնաւեր մը, Նուպար Փաշա, յանկարծ «պապուիրակ» եւ Հայ ազգի ներկայացուցիչ կ’անուանուի, մինչդեռ ինք,- միլիոնաւեր Կիւլպէնկեան էֆէնտին,- ոչ իսկ մաս կը կազմէ Պապուիրակութեան: Թուրքիացի հարուստ Հայու մը համար, հոգ չէ թէ երկար արենէ թողած ըլլայ այդ երկիրը, այս կարգի պարճառներ կը բաւեն ինքզինքը վիրաւորուած նկատելու այնքան որ համարձակի ձեռքի րակէ գործելու եւ գաղտնի դիմումներ կարարելու, Նուպարին աշխատութիւնը կարենալ խափանելու համար: Եւ որպէսզի այդ նպարակին հասնի, անիկա պարարաստ է նուաստացնելու թէ՛ Կաթողիկոսը, թէ՛ Նուպարը եւ թէ Ռուսիոյ բոլոր Հայերը. չի վարանիր նոյնիսկ զանոնք ներկայացնելու իբր Ռուսիոյ դէմ գործող էնթրիկաններ: Ինքզինքին կարելորութիւն րալու եւ Ռուս դեսպանաւրան վարահութիւնը շահելու համար, անիկա աւելի ռուսասէր կը դառնայ քան Ռուսիոյ Արարքին Գործոց Նախարարը:

Չեմ գիտեր թէ այս Պարոնին խօսքերը ո՛նէւ ազդեցութիւն ըրա՞ծ են մեր դեսպանին վրայ, որովհետեւ դեսպանը, մեր րեսակցութեան ընթացքին, այդ մասին ո՛նէւ ակնարկութիւն չըրաւ. ես ալ չուզեցի իրեն հարցնել, որովհետեւ կը փափաքէի հասկցնել թէ ոչ մէկ նշանակութիւն կու րամ այդ միջադէպին:

Գիտեմ թէ այս ամբողջ պարմութիւնը ամենադժնդակ րալաւորութիւն մը պիտի ընէ Ձեր վրայ: Կը րեսնէք թէ ի՛նչ յաւակնութեանց մէջ կը լողան գժուճ փառասիրութեամբ րոգորուած այս մարդիկը: Տարակոյս չկայ թէ չ’արժեր կարելորութիւն րալ, բայց սա իրաւ է թէ այս մարդիկը կրնան լրջօրէն վնասել մեր գործին եւ նոյնիսկ բոլորովին վրանգել զայն. ասոր համար է որ այն կարծիքէն եմ թէ պէտք է աշխաւիլ գրնելու մէթօր մը որ մեզի միջոցներ ընծայէր զանոնք լռեցնելու, առանց աւելցնելու անոնց չարութիւնը:

Բնականաւար ինձմէ լաւ պէտք է գիտնաք թէ ի՛նչ պէտք է ընել այս մէկ քանի հարուստ Հայերը զսպելու եւ անոնց այնքան անազնիւ նպարակները վրիպեցնելու համար: Բայց ճանչնալով Ձեր քիչ մը կրքօր նկարագիրը, կը համարձակիմ Ձեզմէ խնդրել որ ջանաք Պ. Կիւլպէնկեանը չէզոք վիճակի մը մէջ դնել, առանց իրեն զգացնելու, որովհետեւ այլապէս՝ օգրուելով դեսպանաւրան հետ ունեցած յարաբերութիւններէն, եւ ձեռքի րակէ գործելով, կրնայ վնասել գործին եւ գէշ րաղրուկներ պարճառել Ձեզի: Պարզ կ’երեւայ թէ իր շուրջը ունի սրկամիտ մարդոց խումբ մը, որոնք ո՛նէւ կերպով շահ ունին իր բարեհաճութիւնը փնտրելու, եւ թէ, անոնց կռթնելով միշտ կրնայ գոյացնել հանրային կարծիքի երելոյթ մը, հոգ չէ թէ բացարձակապէս խաբուսիկ:

4.-

Պ. Կրէկօրի ինձ ըսաւ թէ Անգլիական ոստիկանութիւնը այս օրերուս իրեն դիմելով իր կարծիքը հարցուցեր է կարգ մը Հայերու մասին, որոնց մասին կը կասկածի թէ յարաբերութիւններ ունին թշնամիին հետ: Բնականաւար Պ. Կրէկօրի ինձ չյայտնեց անոնց անունը: Բայց երբ իրմէ բաժնուեցանք, Պ. Սաֆրասրեան որ ինձ հետ կը գրնուէր, ինձի ըսաւ թէ այդ Հայոց մէջ կը գրնուի նաեւ Պ. Մօսրիչեանը: Ապահովաւար Պ. Կրէկօրի լաւագոյն վկայութիւնները րուած է Պ. Մօսրիչեանի մասին, համոզելով ոստիկանութիւնը թէ բացարձակապէս անրեղի է կասկածիլ անոր նկարմամբ:

Այս իրողութիւնը Լոնրոնի մէջ հազիւ 2 կամ 3 Հայոց ծանօթ է. Պ. Յակոբեան ալ գիտէ զայն: Ճա՛վա կղզիէն հարուստ եւ շար համակրելի վաճառական մըն է: Այս մասին կ’ըսէր Պ.

Սաֆրասրեանի. «Տարակոյս չկայ թէ Անգլիական ոստիկանութիւնը սխալ ճամբու մէջ դրուած է մէկու մը կողմէ, եւ թէ բնականաւար Պ. Մօսրիչեան վեր է ամէն կասկածէ. բայց շար կը վախնամ որ մինչդեռ Անգլիական ոստիկանութիւնը, հոգ չէ թէ անիրաւ րեղը կը կասկածի թէ Պ. Մօսրիչեան լրրեսութիւն կ’ընէ, իր մասնակցութիւնը Ազգ. Պապուիրակութեան, կրնայ ո՛նէւ կերպով վնասել այս վերջինն»:

Ինձի համար շար ցաւալի է այս բոլորը հաղորդել Ձեզի, բայց կը կարծեմ թէ պէտք չէ որ անոնք ծածուկ պահուին, քանի որ դուք Նախագահն էք Պապուիրակութեան, պարասխա-նաւորու ամէն բանի եւ ամէնուն նկարմամբ:

Իմ մասիս, բացարձակ ընդվզում կը զգամ այս կասկածներուն համար, բայց կը խորհիմ թէ սխալ հասկացողութեան պարճառն է այն իրողութիւնը որ Պ. Մօսրիչեան կ’աշխաւի Գերմանօ-Ռումէն ընկերութեան մը մէջ,^{*} որուն բոլոր րնօրէնները, Անգլիական իշխանութեանց հրամանով, հանուած են իրենց պաշրօնէն: Ռրովհետեւ ոչ փաստ, ոչ ալ ամբաս-րանութիւնը հասարաւող թուղթեր կան Պ. Մօսրիչեանի դէմ, զինքը ազար թողած են, բայց հաւանականաւար ոստիկանութիւնը կը հսկէ իր վրայ, կասկածելով թէ համակրութիւն կը սնուցանէ Գերմանացուց նկարմամբ: Այնպէս որ այս խեղճ Պ. Մօսրիչեանը շար անմեղ զոհ մը դարձած է:

Շար կը ցաւիմ Պ. Մօսրիչեանի մասին, բայց կը վախնամ որ ոստիկանութիւնը գիտնալով թէ անիկա կ’անդամակցի Պապուիրակութեան, իր կասկածները հաղորդէ Պ. Նախարարին, եւ արով իսկ դժուարին կացութեան մը մարնէ այս վերջինը:

Եթէ Պ. Կրէկօրի ինքն իսկ ինձ րուած ըլլար Պ. Մօսրիչեանի անունը, եւ եթէ Պ. Մօս-րիչեան ու Պ. Կրէկօրի այս միջոցիս բացակայ չըլլային (քիչ մը արենուան համար գիւղ զացած են) իւրաքանչիւրը մէջ մէկ կողմ, ուղղակի Պ. Մօսրիչեանի պիտի խօսէի, րեղեկա-ցնելով անցած դարձածը եւ զինքը նախագոուշացնելով. որովհետեւ շար դժնդակ բան մըն է ասիկա եւ պէտք է որ միջոցներ ձեռք առնէ անկէ ազարելու համար: Կը հասկնաք անշուշտ թէ ներկայիս գաղտնաւար շրջող այս աղմուկը շուրով պիտի րարածուի Հայոց մէջ եւ թէ բնականաւար բամբասանքները ծայր պիտի րան, ու միշտ պիտի գրնուին մարդիկ որոնք պիտի հաւարան ըսուածին:

Ռրովհետեւ խնդիրը իմացայ անուղակի կերպով, ոչ մէկ իրաւունք ունենալ կը կարծեմ խառնուելու այս գործերուն, որոնք այլեւս Ձեր իրաւասութեան կը պարկանին:

Եթէ որոշէք դիմել Պ. Կրէկօրիի, ըսէք իրեն թէ ես Ձեզի հաղորդած եմ Պ. Մօսրիչեանի անունը, թէ Պ. Սաֆրասրեանէն իմացած եմ արիկա եւ թէ ոչ իսկ վայրկեան մը հաւարացած եմ այդ կասկածներու սրուգութեան:

5.-

Այսօր Ձեզի դրկեցի երկրող մը, որուն մէջ կը խօսէի Ժընէվէն սրացած հեռագրիս վրայ: Ահաւասիկ պարճէնը. «Ժընէվ, Զուիցերիա, Զավրիէֆ, Մէյնթ Էրմինս Օթէլ, Լոնրոն,- Ռոսրոմ կը հեռագրէ Թիֆլիսէն, հասած են 25,000, կը սպասուին 150,000 Վասպուրական (Վան), 35,000 Արճէշ, Մանազկերտ (Վանայ լճին հիւսիսակողմը): Ե՛րբ պիտի վերադառնայ Զավ-րիէֆ. ԴՐՕՇԱԿ»[†]:

^{*} The Roumanian Oil Trading Company Limited, 6 Lloyd's Avenue, London E.C.

[†] Փակագճերու մէջ գրնուող ծանօթութիւնները րրուած են Պ. Զավրիէֆի կողմէ:

Ասիկա կը նշանակէ թէ Թուրքերը եւր մղած են Ռուս զօրքերը բոլոր աշխարհակալուած վայրերէն եւ թէ Հայ ժողովուրդը իր քաղաքներն ու գիւղերը լքելով Ռուս զօրքերուն հետ կը նահանջէ ու Կովկաս կը հասնի։²⁰²

Երէկ նոյնպէս սրացայ ուրիշ հեռագիր մը, գոր Փարիզէն ինձ դրկած էին թղթաւարով։ Ահաւասիկ օրինակը. «Զավրիէֆ, Օթէլ Սբլանտիւր, Ավընիւ Քառնօ, Փարիզ. Բացարձակապէս անհրաժեշտ է որ Բէթրօկրաւր դառնաք։ Հեռագրեցէք Ձեր մեկնումը. ՌՈՍՏՈՄ»։

Հաւանականաբար գործերը շար գէշ կ'ընթանան որ զիս կը կանչեն։ Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ բանով պիտի կրնամ օգտակար ըլլայ։ Այս յուրերը մեծ վիշտ մը կը պարճառեն ինծի։ Այսօր կը մեկնիմ Լոնտոնէն, ուրեմն Երկուշաբթի կամ Երեքշաբթի Բէթրօկրաւր կ'ըլլամ, ուրկէ Ձեզի մանրամասն փեղեկագիր մը կը դրկեմ քրոջս միջոցաւ։

Ես Շաբաթ օր ճամբայ պիտի ելլէի, բայց ինչպէս արդէն ըսած եմ, դեսպանը մեկնումս յետաձգել փուաւ կարգ մը թուղթերու համար զորս կ'ուզէր իմ միջոցաւ դրկել։ Չեմ գիտեր թէ ամէն բան պարտա՛ստ է, եւ աւելի երկար ասլեն վար չպիտի՛ դնեն զիս։

* * *

Այսպեղէն կը մեկնիմ հանգիստ, որովհետեւ գիտեմ որ մեր գործը շար ապահով ձեռքերու մէջ կը գրնուի։ Վարահ եմ թէ պէտք եղած ամէն բան պիտի ընէք, եւ պիտի յաջողիք։

Ես մեծ հաճոյք զգացի Ձեզ հետ աշխատելով, որովհետեւ Ձեր մէջ գրայ մարդ մը, որ արագօրէն եւ դիւրութեամբ կ'ըմբռնէ խնդիրը եւ սքանչելապէս կը վարէ գործը։ Հետեւաբար, խորապէս գոհ եմ որ մեր գործը Ձեր ձեռքերուն մէջ կը գրնուի։

Ես բոլորովին երջանիկ պիտի ըլլայի՝ եթէ չըլլային երկրորդական խնդիրներ, աննշան խնդիրներ, ու մանաւանդ պզտիկ մարդիկ, որոնք, մեր դատին օտար ըլլալով հանդերձ, կրկին ասլեն ասլեն կու գան իրենց աղտոտ ձեռքերով դպչիլ մեր գործին, որպէսզի խանգարեն մեր աշխատութիւնը եւ խախտեն մեր միջեւ գոյացած համաձայնութիւնը։

Ինձ համար ոչ մէկ դեր կը խաղայ այլեւս սխալ հասկացողութեան այն սփուերը, որ Փարիզ գրնուած վերջին օրս մեր մէջէն անցաւ կարգ մը անձնական (ոչ ինձ պատկանող) խնդիրներու համար։

Շար կը յարգեմ Ձեզ, եւ ահագնապէս կը գնահատեմ Ձեր աշխատութիւնը, գոր բարձրօրէն օգտակար կը գրնեմ։ Միշտ եւ ամէն փեղ, ինձ համար հաճելի պարտականութիւն մը պիտի ըլլայ դրուարալից վկայութիւն մը փալ այդ աշխատութեան նկատմամբ։

Եթէ միայն կարենայիք նուազ վստահութիւն ունենալ սփրկամիտ ու փափակ մարդոց մասին, որոնք կը ջանան Ձեր ուշադրութիւնը գրաւել, եւ, այսպէս ըսելով, քամին կը սերմանեն եւ փոթորիկը մեզի բաժին կը հանեն, հաւանականաբար այդ կարգի սխալ հասկացողութիւններ բնաւ չէին ծագիր մեր միջեւ։

Նոյնիսկ Մօնկօլներու արշաւանքին ժամանակ²⁰³ մեր ժողովուրդը այնքան չէր զարնուած, որքան հիմա...։ Եւ մեզ հարուածող աղէտին հանդէպ, պարտաւոր ենք մոռնալ ամէն բան, մէկդի թողուլ ամէն ինչ որ անձնական է, եւ զբաղիլ լոկ ժողովուրդին փրկութեամբ։

Աւելի քան երկու փարիէ ի վեր ամենամեծ ջանքերը կ'ընեմ գոյացնելու համար այդ միութիւնը, եւ ժամանակ մը այնքա՛ն կատարեալ էր անիկա որ նոյնիսկ Պ. Նախարարը զմայլեցաւ։ Պէ՛տք է որ քանդենք այդ միութիւնը, գոր այնքան ծանր ու փաժանելի աշխատութեամբ մը շահեր էինք։

Պէտք է համակերպինք այն մտածման թէ մարդ մը որ ընկերութեան համար կ'աշխատի, միշտ կը քննադատուի, եւ յաճախ անարդար կերպով։ Կը քննադատեն նախարարները, նոյ-

նիսկ թագաւորները,- ինչպէս Անգլիա փայլուն ապացոյց մը կ'ընծայէ մեզ։

Բայց մենք որ այս ամէնուն գիտակցութիւնը ունինք, պէտք չէ որ կորսնցնենք մեր պաղարիւնը, եւ, հանդարտօրէն աշխատելով մեր գործին համար, երբեք պէտք չէ թոյլատրել (Ձեր կողմէն ալ, ինչպէս մեր [Դաշնակցականներու] կողմէն) որ մեր յարաբերութեանց միջա-մուխ ըլլան այն փեսակ մարդիկ որոնք լոկ *շանթաւ* կ'ընեն։

Եթէ մեր [Դաշնակցականներու] մէկ քանի թերթերուն կողմէ Ձեր դէմ եղած քիչ մը բուռն յարձակումները մեր բարեկամներէն ոմանց անձնական թելադրութեանց կը վերագրէք, չէ՞ք կարծեր որ Պ. Մալէզեանի յարձակումներն ալ, զորս կ'ընէ մամուլին միջոցաւ, *շանթաւ*ի մը բնոյթը ունին. որովհետեւ, այդ յօդուածներուն մէջ, սփորին սպասաւորներու լեզուն գործա-ծելով եւ Ձեր փառքը երգելով, Պ. Մալէզեան նոյն ասլեն մեծ ճարպիկութեամբ ու ճարտարօրէն կ'երգէ իր սեփական փառքը, ատոր համար կանգ չառնելով նոյնիսկ անզաղտնապա-հութեան առջեւ, եւ հրապարակելով գաղտնիքներ զորս մեզի վստահած է Ռուս կառավա-րութիւնը, պարտաւորելով մեզ որ լաւ պահենք զանոնք։²⁰⁴

Կը վստահեցնեմ Ձեզ թէ ցարդ չէ մեղմացած այն սրտմտութիւնը գոր զգացի այդ բանը լսելով։

Շանթաւ մը չէ՛ նաեւ «Ազգ» թերթին յօդուածը գոր Ձեզի կարդացնել փուի։

Բայց, խոնարհելով ցաւագին մեծութեանը առջեւ այն վայրկեանին ուրկէ կ'անցնինք, բոլոր ոյժովս կը խնդրեմ որ ջանաք աւելի հանդարտութեամբ ընդունիլ այդ յարձակումները զորս կ'ընեն Ձեզի դէմ, եւ օգնէք ինծի որ կարենամ անգամ մըն ալ գոյացնել այն միութիւնը գոր խանգարեցին։

Եթէ երկուքս ալ մեր բոլոր ջանքերը չկիրարկենք ասոր համար, հրդեհը կրնայ աղէտի մը համեմատութիւնները ստանալ։ Հետեւաբար, ժամանակը չէ փնտռելու թէ ո՞վ առաջին անգամ նետեց քարը։ Այս պահուս, այդ քարերը կը փեղան միանգամայն երկու կողմէն, եւ այս փարա-փին փակ ու անոր պարճառաւ, կը փառապի ամբողջ ժողովուրդ մը. որովհետեւ, ահա մէջ-փեղն են օտար ականատես վկաները որոնք հաշուի կ'առնեն մեր ներքին անհամաձայնու-թիւնը։

Այս ամէնը Ձեզի ըսի իմ սովորական անկեղծութեամբս, եւ կը կարծեմ թէ (գէթ Ձեզմէ ինծի) ասիկա պէտք չէ բնաւ ձախորդ կերպով մը ազդէ մեր անձնական յարաբերութեանց վրայ եւ զանոնք խաթարէ։

Ամէն ժամ, ամէն վայրկեան եւ ամէն խնդրի մէջ, պարտաստ եմ իբր պարզ գործաւոր աշխատելու մեր հասարակաց դատին համար։

Շար առողջութիւն կը մաղթեմ Ձեզի։

Հաճեցէք ընդունիլ, վսեմափայլ Տէր, իմ կատարեալ համարմանս հաւաստիքը։

Յ. ԶԱՎՐԻԷՖ

(Վերստին թուագրուած)

Լոնտոն, 10 Օգոստոս 1915, Երեքշաբթի

Տոքթ. Յ. Զավրիէֆ առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Լոնսոն, 10 Օգոստոս 1915
Երեքշաբթի

Վսեմափայլ Տէր,

Այսօր, կէսօրէ վերջ, կը մեկնիմ Լոնսոնէն: Ռուս դեսպանը յետաձգել փուած էր մեկնումս, որովհետեւ ինծի նամակներ պիտի փայ նախարարին համար:

Ձեզի համար մանրամասն նամակ փողեկագիր մը պարտաստեցի, զոր քոյրս թարգմանելով Ձեզի պիտի դրկէ:²⁰⁵ Կը յուսամ թէ քաջալերիչ բաներ պիտի գտնէք այնտեղ:

Ձեզի կը դրկեն Անգլիերէն երկու թերթեր, որոնց մէջ Հայոց նպաստաւոր յօդուածներ կը գտնուին:²⁰⁶

Երէկ Թիֆլիսէն ստացայ հեռագիր մը, որ կը պնդէ որպէսզի փութացնեն Բէթրօկրափ մեկնումս:

Ուրիշ հեռագիր մը, զոր նոյնպէս երէկ ստացայ, բայց Ժընէվէն, վիշտ պարճառեց ինծի: Ահաւասիկ պարճէնը.-

«Ժընէվ, Զուիցերիա.- Զավրիէֆ, Սէնթ Էրմէնս Օթել, Լոնսոն.-

Ռուստոմ կը հեռագրէ Թիֆլիսէն. ժամանեցին 25,000, կը սպասուին 150,000 Վասպուրական (Վան), 35,000 Արճէշ, Մանագլերփ: Ե՛րբ պիտի դառնայ Զավրիէֆ.- ԴՐՕՇԱԿ»:

Ասիկա կը նշանակէ թէ Ռուսական զօրքերը կը քաշուին Տաճկաստանէն եւ թէ Հայ ժողովուրդը կը գաղթէ:

Քոյրս փակաւին երկու ամիս պիտի մնայ Լոնսոն, մեր եղբօր գաւկին մօտ որ արդէն քանի փարիէ ի վեր Լոնսոն կը բնակի: Ձեզի համար պիտի պարտաստէ իմ փողեկագիրներս եւ պիտի դրկէ անմիջապէս որ կարելի ըլլայ:

Ներեցէք այս նամակիս սխալներուն, որովհետեւ մինակ կը գրեմ:

Քրոջս հասցէն է՝ «Իշխանուհի Թամարա Անտրօնիքօֆ,- յանձնել Օրիորդ Աննա Զավրիէֆի, 325 Winchester House, Old Broad Street, London E.C. - Tel. 9202 London Wall»:

Պէտք եղած պարագային պիտի ընէ Ձեզ համար ինչ որ կրնայ:

Հաճեցէք ընդունիլ, Վսեմափայլ Տէր, իմ ամէնէն անկեղծ եւ յարգալիր զգացումներս:

Յ. ԶԱՎՐԻԷՖ

Պօղոս Փաշա առ Ղեւոնդ Եպիսկ. Դուրեան, Առաջնորդ Հայոց Պուկարիոյ

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 10 Օգոստոս 1915

Գերապարիւ

Տ. Ղեւոնդ Եպիսկ. Դուրեան

Առաջնորդ Հայոց Պուկարիոյ

Ֆիլիպէ

Գերապարիւ Սրբազան Հայր,

Կը հաստատեմ 21 Յուլիս Ն.Տ. թուակիր նամակս:

Ստացած եմ Ձեր Սրբազնութեան 9/22 Յուլիս թուակիրը, յորում ներկայացուած էր երկրորդ փողեկագիր մը Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ կացութեան մասին, որու պարունակութիւնը խորապէս յուզեց զիս:

Յիշեալ փողեկագրի վերջին մասին մէջ կը թելադրուի դիմումներ ընել չէզոք պետութեանց: Բայց ցաւ ի սիրտ կը հաստատեմ թէ ներկայիս չէզոք պետութիւնք նոյնքան անկարող են ի նպաստ Հայոց օգտակարապէս միջամտելու, որքան Դաշնակիցք:

Նախորդ նամակովս արդէն Ձեր գերապարտութեան փողեկացուցի որ թէ՛ Վեհափառ Կաթողիկոսը եւ թէ՛ ես արդէն դիմումներ կատարած ենք երկու չէզոք Մեծ Պետութեանց, այսինքն Իտալիոյ, որ ինչպէս այն ատեն նոյնպէս ալ հիմա դեռ իր չէզոքութիւնը կը պահէ հանդէպ Թուրքիոյ, եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց:

Մեր Ամերիկայի ազգայինք ալ, ի գլուխ ունենալով իրենց Առաջնորդը, իրենց կողմէն առանձին դիմում ըրին Ուաշինկթոն: Եւ հաւաստի աղբիւրէ գիտեմ որ սոյն երկու Պետութիւնք -որոնց դէպի մերայինն համակրանքը կատարած չի վերցներ- բարեկամական դիտողութիւններ ըրած են արդէն Բ. Դրան:

Բայց ցարդ ի՞նչ արդիւնք փուտ յիշեալ միջամտութիւնը. գուցէ աւելի չվարթարացո՞ւց մեր կացութիւնը...: Զի հաճեցէք նկատողութեան առնել սա պարագան թէ անգամ մը որ Թուրքերը յիմարաբար եւ կամովին արդի պատերազմին մէջ նետուեցան եւ այս արարքով իրենց կայսրութեան գոյութիւնն իսկ վտանգեցին, այլեւս չեն հանդուրժեր եւ չպիտի հանդուրժեն օտարներու միջամտութիւնը իրենց ներքին գործերուն, այդ միջամտութիւնը լինի՛ իրենց թշնամիներուն, լինի՛ չէզոքներուն կողմէ:

Ձեն հաշուեր կոր, չպիտի կրնան հաշուել այլեւս իրենց կամակորութեան եւ չարագործութեան ահռելի հետեւանքները:

Եւ, օտարականին հանդէպ իրենց փածած կոյր ատելութեամբ, այս վերջնոյն միջամտութեանէն ա՛լ աւելի կատղած են, որով մեր սպասածին փրամագծօրէն հակառակ արդիւնք յառաջ եկած է:

Այսպէս, Ձեր Գերապարտութեան յայտնի է արդէն թէ Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մատուցած յիշարակագրիս վերջին մասին մէջ Հայոց արդի կացութիւնը պարզելէ զար, առանձնապէս ալ դիմումներ կատարած էի Անգլիացի կարեւոր քաղաքական

անձնաւորութեանց մօտ, ի միջի այլոց Լորտ Պրայսին, Լորտ Քրօմըրին, եւայլն:

Այս դիմումներուս հետեւանօք Լորտ Պրայս վերջերս Լորտերու Ժողովին մէջ հարցապնդում մը ուղղեց Կառավարութեան՝ Հայկական հարստահարութեանց մասին, որուն ոյժ Կրօմըր Լորտ Քրօմըր եւ Քէնթըրպէրիի Արքեպիսկոպոսը:

Յանուն Անգլիական կառավարութեան, Լորտ Քրիւ (Crew) պարասխանեց թէ դժբաղդաբար ճիշդ են Լորտ Պրայսի ստացած տեղեկութիւնները, բայց իրերու արդի վիճակին մէջ Դաշնակիցք ուրիշ միջոց չունին Հայոց օգնելու, բայց եթէ աւելի ուժգնօրէն կրկնել այն հաւաքական սպառնալիքը զոր Մայիս 24ին մատուցին Բ. Դրան: «*Եւ սակայն, յարեց անմիջապէս Լորտ Քրիւ, այս սպառնագիրը փոխանակ Հայոց ծառայելու, զոգցես աւելի եւս վարդաբարացուցած է իրենց վիճակը, զի այդ թուականէն ի վեր Թուրքերը ա՛լ աւելի անգթութեամբ շարժեցան...*»:

Նոյն համոզումը ունի Պոլսոյ Փրանսական դեսպանապան առաջին թարգման Պ. Լըփու, որ, Յուլիսի մէջ Պոլսէն վերադարձին, ինծի այցելութեան եկաւ:

Ըստ Պ. Լըփուի, Դաշնակիցներու սպառնագիրը կրակին վրայ իւղ թափելու պէս բան մը եղած է: Արդարեւ, այդ սպառնագրին յաջորդ օրն է որ Զօհրապ եւ Վարդգէս ձերբակալուեր եւ հարստահարութիւնք աւելցեր են:

Ինծի թելադրուեցաւ նաեւ Պուլկարիոյ միջամտութիւնը խնդրել:

Արդ, կ'ենթադրեմ որ իբր Պուլկարիոյ Հայոց Առաջնորդ, Ձեր Սրբազնութիւնը արդէն իսկ Կառավարութեան բարեացակամ ուշադրութիւնը հրաւիրած է մեր հայրենակցաց արդի կացութեան վրայ: Գիտեմ որ Հայերը շատ սիրուած են թէ՛ Պուլկար ժողովուրդէն եւ թէ՛ Պուլկար պետական անձնաւորութիւններէն:

Բայց ճիշդ վերոնշանակեալ պարճառներով, կ'ենթադրեմ որ Պուլկար Կառավարութիւնը ինքն ալ, իր բոլոր համակրութեամբ եւ բարեացակամութեամբ հանդերձ, չի կրնար գործնականապէս օգնել մեզ արդի հանգամանքներուն մէջ:

Եթէ կայ տակաւին յոյսի աղօտ նշոյլ մը Հայոց համար, այն ալ Կովկասեան բանակներուն Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ արագ յառաջխաղացումը կրնայ ըլլալ:

Մաքչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ

Մնամ ամենախորին յարգանօք

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Պ. Համբարձում Առաքելեան, խմբագիր «Մշակ» լրագրի

Բնագիրը գրանցելն

Փարիզ 10 Օգոստոս 1915

Սիրելի Առաքելեան,

Ստացայ Ձեր Յունիս 28 թուակիր նամակը եւ կը յուսամ թէ Ձեր ձեռքը հասած է նոյն ամսուն 29ին Ձեզ ուղղածս:

Պարտք կը համարեմ շնորհակալութիւն յայտնելու Ձեզի այն տեղեկութեանց համար զոր հաճեր էիք ինձ հաղորդել Ն.Վ. Կաթողիկոսին հետ Ձեր ունեցած տեսակցութենէն վերջ:

Բայց Ձեր նամակին բովանդակութենէն իսկ կը հետեւցնեմ թէ այն միջադէպերը որոնց կ'ակնարկէք, կը վերաբերին կս'մ ըէֆօրմներու շրջանին եւ կամ այն տեսակ ժամանակամիջոցի մը, որ կը կանխէ իմ անուանումս եւ Եւրոպա մեկնումս:

Ինչ որ ալ ըլլայ, եւ ընդունելով հանդերձ որ գէշ ներշնչուած կարգ մը անձեր տակաւին կը շարունակեն անուղիղ ընթացք մը ունենալ, մեր հայրենասիրական պարտականութիւնն է ներել անոնց եւ ջանալ որ ուղիղ ճամբան մտնեն, որովհետեւ,- պէտք չունիմ անշուշտ Ձեզի բացատրելու,- անհրաժեշտ է որ ամէն գնով խուսափինք ներքին վէճերէ եւ միացնենք մեր բոլոր ջանքերը, ազգին ամէն դասակարգերուն մէջ համերաշխութիւն եւ հասկացողութիւն հաստատելու համար:

Եւ արդէն հաճոյքով կը տեսնեմ թէ դուք ալ նոյն նպատակին կը հետեւիք Ձեր լրագրին մէջ:

Ինչ կը վերաբերի Հնչակեան եւ Ռամկավար կուսակցութեանց, կը փափաքիմ որ ոչ մէկ երկդիմութիւն գոյանայ այդ մասին:

Քանի մը ամիս առաջ, այդ երկու կուսակցութիւնները համաձայնեցան միասին աշխատելու ազգային դատին համար եւ ինձ առաջարկեցին իրենց միջոցներուն ներած չափով աջակցիլ իմ աշխատութեանս, եւ ես ալ հաճոյքով ընդունեցի, ինչպէս պիտի ընէի ուրիշ ո՞նէ մէկ կուսակցութեան կամ խմբակցութեան:

Բայց ասիկա չի նշանակեր թէ ես համերաշխ եմ անոնց հետ, քանի որ չեմ պարկանիր եւ պէտք չէ պարկանիմ ո՞նէ քաղաքական կուսակցութեան: Ես իմ պաշտօնս ստացած եմ Ն.Վ. Կաթողիկոսէն, բոլոր Հայոց Գերագոյն Պետէն, որ ինքն իսկ վեր կը մնայ ամէն կուսակցութիւններէ. ուրեմն, ուրիշներուն կը մնայ ինձ հետ համերաշխ ըլլալ իմ պաշտօնիս կատարման մէջ: Այս մտքով, յօժարակամ կ'ընդունիմ, առանց բացառութեան, անխտիր բոլոր կուսակցութեանց անշահախնդիր աջակցութիւնը:

Ընդունեցէք, սիրելի Առաքելեան, իմ լաւագոյն զգացումներս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Ռօպէր փը Քէ առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 12 Օգոստոս 1915

Սիրելի Պարոն,

Անհունապէս կը ցաւիմ, լսելով որ հիւանդ էք. յուսամ անցողակի փկարութիւն մըն է:

Շնորհակալ եմ որ Կ. Պոլսոյ նամակը²⁰⁷ դրկեր էիք ինծի:

Ներեցէք, եթէ փակաւին ոչինչ կրցայ ընել Ձեր Հայերուն համար. սփիւղուած էինք զբաղիլ այն փեսակ դէպքերով որոնք թերթին* ամբողջ ուշադրութիւնը կը պահանջէին,- ինչպէս Վարշաւոյ անկումը եւ Պալքանեան ձեռնարկները: Անհրաժեշտ բոլոր փեղեկութիւնները ունիմ եւ յօդուածը մեծ մասամբ պատրաստ է. ամէն պարագայի մէջ, պիտի ջանամ հրափարակել Ռուսիա մեկնումէս առաջ, որ հեղեղեալէ աւելի հաւանական կը թուի:

Ձեր լուրերուն փեղեակ պահեցէք զիս, սիրելի Պարոն, եւ ընդունեցէք իմ լաւագոյն ու ամենայարգալիր զգացմանցս հաւաստիքը:

ՌՕՊԷՐ ՏԸ ՔԷ

* «Մաթեն»ը:²⁰⁸

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Լորսր Պրայս

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 14 Օգոստոս 1915

Սիրելի Լորսր Պրայս,

Երեք օրուան ճամբորդութիւն մը ըրի Զուիցերիա, եւ արիկա արգելք եղաւ աւելի շուր պարասփսանելու այն նամակին զոր բարեհաճեր էիք ինձ դրկել:

Ինծի թելադրեր էիք այն գաղափարը, որ յիշափակագիր մը մատուցանեմ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան, քանի որ ամենամեծ չէզոք փերութիւնն է ու նոյն ատեն միջամտութեան մասնաւոր իրաւունքներ ալ ունի, Ամերիկացի միսիոնարներու Հայաստանի մէջ կատարած այնքան օգտակար գործին հասցումը վնասին պատճառաւ:

Բայց այս դիմումը արդէն եղած է քանի ատենէ ի վեր, թէ՛ Ն. Վեհափառութիւն Կաթողիկոսին եւ թէ իմ կողմէ, իբր իր ներկայացուցիչը Եւրոպայի մէջ. նոյնը ըրած են նաեւ Ամերիկայի մեր հայրենակիցները, իրենց Առաջնորդին զլիաւորութեամբ:

Ասկէ զատ, Ռուսիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը իր կողմէ ոյժ փումը է Ռաշինկթոնի կառավարութեան մօտ՝ Կաթողիկոսին դիմումին:

Այս դիմումներուն հետեւանքով, Կ. Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպանը²⁰⁹ հրահանգներ ստացած է որպէսզի բարեկամական դիտողութիւններ ընէ Բ. Դրան մօտ, ի նպաստ Հայոց, բայց այս միջամտութիւնը ո՛չ մէկ ազդեցութիւն ունեցած է Թուրքերու վրայ, որոնք, ընդհակառակը, անկէ ի վեր աւելցումը են իրենց հարստահարութիւնները:

Ինչպէս պիտի փեսնէք Աթէնքէն ինծի հասած նամակի մը ներփակ հատումներէն,²¹⁰ Ամերիկեան դեսպանը՝ Թուրքերուն ընթացքէն յուսահատած, մրաժումը ունեցեր է դիմելու Կ. Պոլսոյ իր Գերման պաշտօնակցին եւ անոր միջամտութիւնը խնդրելու, բայց այս վերջինը իրեն պարասփսաներ է. «Գերմանիա իրաւունք չունի Թուրքիոյ ներքին գործերուն խառնուելու»:²¹¹

Ամերիկայի Կ. Պոլսոյ դեսպանը անշուշտ օրը օրին փեղեկութիւն կը ստանայ ներկայիս Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ փեղի ունեցող անցուդարձերու մասին, ո՛չ միայն իր Ա. թարգմանին՝ Պ. Շմաւոնեանի միջոցաւ, որ հայրենասէր Հայ մըն է եւ գաղտնի յարաբերութիւն կը պահէ մեր Պարբիարքարանին հետ, այլ նաեւ Թուրքիոյ մէջ գտնուող Ամերիկացի հիւպատոսներու եւ միսիոնարներու բազմաթիւ փեղեկագիրներէն:

Բայց Ամերիկեան կառավարութիւնը ի վիճակի չի թուիր պաշտպանելու կեանքը նոյնիսկ իր սեփական միսիոնարներուն, որոնք ամէն շաբթու պարտաւորումը կը մեկնին այդ դժոխք երկրէն:

Այսպէս, շատ մեծ է թիւը այն միսիոնարներուն որոնք Ամերիկա կը դառնան Պէյրութ-Ադըքսանդրիա կամ Կ. Պոլիս-Աթէնք ճամբով:

Այս մասին մանրամասնութիւններ պիտի գտնէք այն նամակի հատումին մէջ զոր կը դրկեմ:

Վերոյիշեալներէն պէտք է հետեւցնենք թէ, նկատի առնելով Թուրք վարիչներու մտայնութիւնը, ո՛րէն մէկու կողմէ ըլլալիք ամէն միջամտութիւն ներկայիս անօգուտ պիտի մնայ, եւ

կրնայ նոյնիսկ հակառակ արդիւնք առաջ բերել:

Միակ բանը զոր Միացեալ Նահանգները պիտի կրնային ընել եւ որ դրական կերպով մը պիտի ազդէր Թուրքերուն վրայ, Ասիոյ Քրիստոնէութեան փրկութեան համար նոր խաչակրութեան մը կազմակերպումն է, ինչ որ համարժէք պիտի ըլլար Ամերիկայի պատերազմին մասնակցելուն:

Աւելի մեծ դժբախտութիւն մը սա է որ Բ. Դուռը արգիլեր է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին յարաբերութեան մընել փարագիրներուն հետ եւ անոնց օգնութիւն հասցնել,- որով հետեւ հիմա ճշմարիտ պատերազմիկներ կը նկատէ մեզ,- այնպէս որ՝ հարիւր հազարաւոր Քրիստոնեաներ, բժշկական միջոցներու եւ պարէնի պակասին պատճառաւ, ապահով մահուան մը պիտի մատնուին:

Թերեւս կարելի ըլլար բնակչութեան մէկ մասը փրկել, եթէ չէզոք պետութիւնները կարենային Բ. Դռնէն արօնութիւն ստանալ,- ինչ որ անկարելի չպիտի ըլլար,- նպաստամարտոյց յանձնաժողովներ դրկելու փարագրութեան շրջանակներուն մէջ:

Այնպէս կը կարծեմ թէ յուսալի է որ Ամերիկայի եւ ուրիշ երկիրներու մէջ գտնուին գթասիրտ մարդիկ, որոնք անհապապէս ստանձնեն այս աստիճան մարդասիրական եւ գերազանցապէս Քրիստոնէական գործի մը նախաձեռնութիւնը:

Այս ուղղութեամբ պիտի ընեմ ինչ որ կրնամ, եւ յոյսս կը դնեմ նաեւ Ձեր բարեացական աջակցութեան վրայ:

Հաւատացէք, սիրելի Լորդ Պրայս, իմ երախտագիտական զգացմանցս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ.Գ.- Երէկ Զուիցերիա, սալօնի մը մէջ հանդիպեցայ Թուրք բարձրաստիճան անձնաւորութեան մը,²¹² որ ուղղակի Կ. Պոլսէն կու գար, եւ որ ինծի հաղորդեց իրողութիւն մը, զոր Ձեզի կը տեղեկացնեմ այն պատճառաւ որ բոլորովին կը հակասէ Աթէնքէն ինձ ուղղուած վերոյիշեալ նամակին:

Այս անձնաւորութիւնը հաւաստեց թէ Գերման դեսպան Պարոն Վանկէնհայմ, որ Կ. Պոլսէն մեկնած է Թուրք կառավարութեան հետ ունեցած անհամաձայնութեանց պատճառաւ, Կ. Պոլսէն մեկնելէն առաջ, Ամերիկեան դեսպանին ընկերակցութեամբ Բ. Դուռ գացեր եւ կորովի կերպով բողոքեր է Հայկական կոտորածներուն դէմ:²¹³ Այս իրողութեան կարելի է որոշ չափով հաւաքք ընծայել, որովհետեւ զայն հաղորդող վերոյիշեալ անձնաւորութիւնը ընդհանուր առմամբ լաւատեղեակ կը նկատուի:

Այդ անձը ինծի հաւաստեց նաեւ թէ Ամերիկեան դեսպանապան եւ Բ. Դրան յարաբերութիւնները շար ձգտուած են, այն աստիճան որ այս վերջինը վերցնել տուած է դեսպանապան պահականաւին վրայ գտնուող անթել հեռագրի կայանը:

Պ.Ն.

Անիւրին Ուիլեամս առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Բնագիրը անգլերէն

Լէնչէսթըր, 16 Օգոստոս 1915

Միրելի Փաշա,

Այստեղ, իմ ընտրական շրջանակիս մէջ ուր կը գտնուիմ երեք շաբաթ է Վեր, ստացայ Ձեր ընթացիկ 7 թուակիրը, Հայկական փառապանքներու սրտամորմոք պատմութեան հետ: Իսկոյն անոր մէկ թարգմանութիւնը դրկեցի «Տէյլի Նիուզ»ի,²¹⁴ եւ այսօր կը տեսնեմ թէ այս թերթը եւ ուրիշներ հրապարակած են Ամերիկացի թղթակցի մը, Պ. Չարլս Վուրի մէկ երկար նամակը,²¹⁵ որ նոյն խնդրին վրայ կը խօսի: Շատ վշտառիթ է իսկապէս, եւ այնքան քիչ բան միայն կարելի է ընել:

Անկեղծօրէն Ձերդ

ԱՆԻՒՐԻՆ ՈՒԻԼԵԱՄՍ

Յ. Ն. Մօսպիլեան առ Պօղոս Փաշա

Ինչպէս անգլիացիները

Լոնսդոն, 19 Օգոստոս 1915

Ն. Վսեմութիւն
Պօղոս Փաշա Նուպար
Փարիզ

Սիրելի Փաշա,

Ներեցէք որ կը յապաղիմ շնորհակալութիւն յայտնելու Ձեր Վսեմութեան ընթացիկ 3 եւ 7 թուակիր նամակներուն համար: Արձակուրդով մեկնած ըլլալով, արդէն ուշ ստացած էի զանոնք, եւ կը վախճամ որ մէկ կողմէ պարտազմական ծառայութեան մէջ գրնուող քարտուղարիս առժամանակեայ բացակայութեան, եւ միւս կողմէ վերջերս աջ ձեռքէս նեղուելուս պարճառաւ հարկադրուեցայ չափէն աւելի յեղծագել անձամբ պարասխանելու պարտականութիւնը: Կը յուսամ Ձեր Վսեմութիւնը պիտի բարեհաճի ընդունիլ իմ յարգալիր չքմեղանքս:

Շար գոհ մնացի Կրեմլեանալով թէ Ձեր Վսեմութիւնը որոշած է հանգանակուելիք բոլոր գումարները դրկել Վանայ կամաւորներուն: Այլեւս բնաւ փարակոյս չկայ թէ Թուրքերուն հետապնդած դիւային քաղաքականութենէն այն Հայերը միայն պիտի կրնան փրկուիլ որոնք իրենց դիրքին շնորհիւ ի վիճակի են ինքզինքնին զենքով պաշտպանելու: Վանայ Թուրքերուն ձեռքը իյնալուն եւ Ռուսերուն կողմէ վերագրաւուելու ընթացքին,- ինչպէս թերթերը կը ծանուցանեն այսօր,- ի՞նչ զարհուրելի վայրկեաններ պէտք է անցուցած ըլլան այդ շրջաններուն մէջ գրնուող մեր հայրենակիցները:

Կարելի չէ երկմարիլ թէ արդարեւ բաղձալի է ո՛րեւէ կերպով Ձեր Վսեմութեան փրամադրութեան փակ դնել աւելի իրական եւ աւելի կանոնաւոր աշխատակցութիւն մը, որպէսզի ի վիճակի ըլլաք գոհացնել Վեհ. Կաթողիկոսին կողմէ Ձեզի վստահուած պաշտօնը: Չափազանց ներողամիտ գրնուած էիք՝ զնահապական ակնարկութիւն մը ընելով այն մէկ քանի համեստ ծառայութեանց մասին զորս բախտը ունեցայ փորձելու իբր անդամ Պատուիրակութեան, թէւ ես ինքս գիտեմ թէ որքա՛ն աննշան բաներ են ինքնին: Ձեր Վսեմութիւնն է որ կը փանի ամբողջ աշխարանքը, եւ բացարձակապէս անհրաժեշտ է որ կարգադրութիւն մը ըլլայ նոյնիսկ հիմնկուց, երբ փակաւին չարաչար աշխատութիւնը չէ ազդած Ձեր Վսեմութեան առողջութեան վրայ: Ներեցէք որ ըսեմ թէ այդ առողջութիւնը անձնական ինչք մը չէ, այլ ազգային հարստութիւն մը: Ես միշտ կը խորհէի թէ Պ. Չօպանեան այս փեսակէտով թանկագին փարր մը պիտի ըլլար Պատուիրակութեան համար, եւ իրական աջակցութիւն մը ընծայէր Ձեր Վսեմութեան: Հետեւաբար, մեծ ու ճշմարիտ զարմանքով մը իմացայ թէ Ձեր Վսեմութիւնը կարելի չի դարձեր անոր աշխատակցութիւնը իբր անդամ Պատուիրակութեան: Այս պայմաններուն մէջ, Ձեր Վսեմութիւնը լաւ մտածում մը ունեցած է որոշելով, գէթ առ այժմ, Պատուիրակութիւնը թողուլ իր ներկայ կազմով, եւ միւս կողմէ փորձել ապահովելու, Ձեր ղեկավարութեան փակ, աշխատակցութիւնը Ֆրանսացի անձնաւորութեան մը, որուն ակնարկած էր Ձեր Վսեմութիւնը Վեհ. Կաթողիկոսին ուղղած իր նամակին մէջ, եւ որուն ով ըլլալը կը կարծեմ գուշակել:

Ինչպէս փեսած պէտք է ըլլաք «Տէյլի Նիուզ»ի այն համարին մէջ զոր երէկ դրկեցի Ձեր Վսեմութեան, Պ. Անիւրին Ուիլեամս մամուլին հաղորդեց աւելի կամ նուազ ամբողջական թարգմանութիւնը Կ. Պոլսէն անցեալ Յունիս [Յուլիս] 13 թուով դրկուած նամակին, որուն մէկ պարճէնը դրկած էր ինձ Ձեր Վսեմութիւնը: Խենթանալը բան մը չէ՝ երբ մարդ կը մտածէ թէ կարելի չէ ոչ մէկ դրական բան ընել այդ անանուն խժոժութիւնները կասեցնելու համար: Կ'երեւայ թէ Իսթիճեան Արքեպիսկոպոս ալ այդ նամակին մէկ պարճէնը ստացեր է Ֆիլիպէէն, եւ զայն հաղորդած ըլլալով Մանչեսթրի Հայկական Քօմիթէին, այս վերջինն անդամներէն ոմանք հոս եկած են որպէսզի Լոնսդոնի Հայկական Քօմիթէին հետ խորհրդակցին թէ արդեօք կարելի չէ՞ նոր դիմումներ ընել, Թուրքերուն վրայ զսպողական ազդեցութիւն մը ի գործ դնելու համար: Նկատելով որ արդէն իսկ այս ուղղութեամբ թէ՛ Վեհափառ Կաթողիկոսին եւ թէ Ձեր Վսեմութեան կողմէ դիմումներ եղած են գլխաւոր չէզոք պետութեանց, կը խորհին թէ մեզի մնացած միակ միջոցն է դիմում ընել Պապին,²¹⁶ խնդրելով անկէ որ Գերմանիոյ եւ Աստուծոյ մօտ միջամտէ ի նպաստ Թուրքիոյ մեր դժբախտ հայրենակիցներուն: Որոշեցին այս մտքով խօսիլ Պ. Թ. Բ. Օ'Բօնըրի, եւ իր կարծիքը հարցնել այդ լաւագոյն եղանակներուն վրայ որով Միացեալ Թագաւորութեան Հայ գաղութը կրնայ կոչ մը ուղղել Պապին:

Յուսալով որ Ձեր Վսեմութիւնը փակաւին Զուիցերիա կը գրնուի եւ լայնօրէն կ'օգտուի այն հանգիստէն որուն, բնաւ չեմ փարակուսիր, մեծապէս պէտք ունի վերջին երեք չորս ամիսներու ճիգերէն ետք, պարիս ունիմ Տիկին Պօղոս Նուպար Փաշային ներկայացնելու իմ յարգալիր ողջոյններս, եւ կը մնամ,

Սիրելի փաշա,

Անկեղծօրէն Ձերդ

Յ. Ն. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ

Յ.Գ.- Պարիզը ունիմ ներփակելու, Ձեր Վսեմութեան *պարտութեան*ներուն համար, պաշտօնական արեւագրութիւնը Լորտերու Ժողովի անցեալ Յունիս 28ի նիստին,²¹⁷ որուն ընթացքին Դերկոմս Պրայս իր հարցապնդումը ըրաւ Հայկական կոտորածներու նկատմամբ:

Համբարձում Առաքելեան առ Պօղոս Նուպար Փաշա

Հեռագիր
Բնագիրը ֆրանսերէն

Թիֆլիս, 19 Օգոստոս 1915
(Մտացուած 22 Օգոստոսին)

Նուպար Փաշա
12 Ավրնի Թօքարէրօ
Փարիզ

Թիֆլիսի Բիւրօ-ին կողմնակալութեան պարճառաւ, Հնչակեան կամաւորները ոչ մէկ օգնութիւն կը ստանան:²¹⁸ Հաճեցէք հեռագրել Կաթողիկոսին որպէսզի անոնց ալ գումար մը տայ: Կաթողիկոսը չէ տեսած Զավրիէֆի կողմէ Ձեզի ներկայացուած ծրագիրը, եւ հաւանութիւն ալ չէ յայտնած (անոր մասին):

ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

Լորտ Պրայս առ Պօղոս Փաշա Նուպար

Բնագիրը անգլերէն

Լոնտոն, 21 Օգոստոս 1915

Վսեմաշուք սիրելի,
Շնորհակալ եմ Ձեր նամակին համար: Կը վախնայի արդէն թէ իրողութիւնները համաձայն ըլլային Ձեր նկարագրածին եւ թէ Միացեալ Նահանգներու միջամտութիւնն ու դիպտողութիւնները նկատի չառնուէին Թուրքերուն կողմէ: Եւ սակայն, այս աստիճան զարհուրելի աղէտի մը հանդէպ, պէտք էր ընէինք ամէն բան որ կարելի էր: Դուք եւ Փարիզի Ձեր Հայկական Քօմիթէն ապահովաբար ուրիշ ոչինչ կրնաք ընել: Այստեղի Ամերիկեան դեսպանին ուղղած նամակս²¹⁹ իսկոյն դրկուեցաւ Ուաշինկթոն, եւ ես անձամբ, դեռ Ձեր նամակը չստացած, գրած էի Կ. Պոլսոյ դեսպանին: Վստահ եմ թէ պիտի ընէ ինչ որ կրնայ:
Թուրքիոյ մէջ Գերմաններու գործունէութեան բացայայտ հակասութիւնը կարելի է բացատրել անով որ Գերման դեսպանն ու քաղաքային պաշտօնատարները մտադրած ըլլալ կը թուին Թուրքերը ետ կեցնելու Քրիստոնեաներու ընդհանուր կոտորածէն, մինչդեռ Գերման զինուորական իշխանութիւնները ճիշդ հակառակ ուղղութեան կը հետեւին եւ կրնան բացէ ի բաց կամ լռիկ քաջալերած ըլլալ բնաջնջման քաղաքականութիւնը:
Երբ նոր լուր մը ունենաք, երախտապարտ պիտի մնամ եթէ ինծի հաղորդէք: Հնարաւոր եղածը պիտի ընենք այստեղ:
Ձերդ հաւաքարիմ

ՊՐԱՅՍ

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Լորսր Պրայս

Ինագիրը գրանշվելն

Մօն-Բելվար, 21 Օգոստոս 1915

Սիրելի Լորսր Պրայս,

Իմ բովանդակ եւ ամենասրտագին շնորհակալութիւններս Ձեր նամակին, ինչպէս նաեւ այն միւս նամակներուն համար զորս դրկեր էիք Լոնսրոնի եւ Կ. Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպաններուն: Անշուշտ այդ նամակները կրցան համոզել զանոնք որ նոր ջանք մը ընեն Բ. Դրան մօտ: Տա՛ր Աստուած որ ի զուր չըլլար....:

Ձեզի գրած էի թէ մեր Կաթողիկոսը վերստին դիմած է Միացեալ Նահանգներու Նախագահին. կը ներփակեմ իր հեռագրին պատճէնը:²²⁰

Գալով ինծի, երկար ժամանակ վարանելէ վերջ, եւ հակառակ անոր որ շատ ալ ծանր էր ինծի համար, որոշեցի ուղղակի գրել Գերմանիոյ Արարքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական Պ. Ջիմմէրմանի զոր ճանչցած էի 1913ին, Հայկական թէֆօրմներու բանակցութեանց առթիւ: Մտածեցի թէ մեր կարարած բոլոր միւս փորձերը ձախողած ըլլալով, մեզի մնացած միակ միջոցն էր նոյն ինքն Թուրքիոյ դաշնակցին միջամտութիւնը ձեռք բերել: Շատ յոյս չունիմ, բայց ինծի համար պարտականութիւն մը նկատեցի ձեռքէս եկած ամէն բան ընել այդ դժբախտ ժողովուրդներուն փրկութեան համար: Եթէ նամակիս պատասխան մը ստանամ, չպիտի թերանամ Ձեզի իմացնելու:

Կը տեսնեմ որ թերթերու մէջ խնդիր կ'ըլլայ Փոքր Ասիա կարարութիւիք արշաւանքի մասին, եւ Մէրսինի անունը կը փրուի: Հետեւաբար, որոշեցի Հռոմ երթալ: Ուշ կամ կանուխ պէտք է երթայի, որովհետեւ այնպեղ չերթալս կրնար գէշ մեկնուիլ Հռոմի մէջ, հիմա ուր Իտալիա պատերազմի մէջ է Թուրքիոյ հետ, եւ ապահովաբար ինք ալ իր բաժինը պիտի պահանջէ Ասիական Թուրքիոյ բաժանման առթիւ: Այս պայմաններուն մէջ, նախընտրելի է որ այլեւս առանց յապաղման Քօնստլթային* ներկայացնեմ մեր ազգային ցանկութիւնները:

Ընդունեցէք, սիրելի Լորսր Պրայս, իմ խորապէս անձնուէր եւ երախտագիտական զգացմանցս հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ.Գ.- Ըստ բախտի Ձեզի կը դրկեմ Տրապիզոնի Իտալական հիւպատոսին կողմէ փրուած *ինթելլիկոն*,²²¹ զոր թերեւս Անգլիական թերթերը չեն արտաբայած: Շահեկան է անոր համար մանաւանդ որ ականաւորես վկայի մը կողմէ տեղի ունեցած հասարատում մըն է: Այն պարագային ուր ինձ գրելու պէտք տեսնէք, Ձեր նամակները միշտ դրկեցէք Փարիզ, 12 Ավընիւ Թրօքարէո:

* Իտալիոյ Արարքին Գործոց Պաշտօնատունը:

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Պ. Յ. Ա. Այվազեան

Ինագիրը անգլւերէն

Փարիզ, 22 Օգոստոս 1915

Սիրելի Պ. Այվազեան,

Շնորհապարտ եմ Ձեզի, Ձեր այն շատ շահեկան նամակին համար զոր Պ. Թովմաս Մկրտիչեան բարի եղած էր ինձ հասցնելու: Թէեւ արդէն ստացած էի մտերմական կամ պաշտօնական տեղեկագիրներ, որոնք ամէն տեսակէտով կը հաստատեն Ձեր փուած տեղեկութիւնները, բայց այս վերջինները չափազանց շահեկան են անո՛ր համար որ նոր յոյս մը կը սփռեն կարգ մը դէպքերու վրայ եւ կը բղխին օտար ու անկախ ականաւորես վկաներէ:

Գալով Ձեր նամակին վերջը գրնուող թելադրութեան, նոյն բանը ես ինքս առաջարկած էի անցեալ Նոյեմբեր ամսու սկիզբը, եւ ծրագիրը հաւանութեան արժանացած էր, բայց Տարտանէլի արշաւանքին պատճառաւ յետաձգուեցաւ անորոշ կերպով. այլեւս ոչինչ կարելի է յուսալ այդ կողմէն, ցորչափ Կ. Պոլիս չիյնայ:

Դժբախտաբար ո՛չ Դաշնակիցները, ո՛չ ալ չէզոքները, ներկայ պարագաներուն մէջ չեն կրնար դրական օգնութիւն մը ընծայել Հայոց:

Յուսանք որ Կէլիպօլքի գործողութիւնները մէկ կողմէն, Ռուսերուն Հայաստանի մէջէն յառաջխաղացութիւնը միւս կողմէն, յաջող արդիւնք մը պիտի ունենան անմիջապէս որ կարելի ըլլայ, եւ հնարաւորութիւն պիտի ընծայեն փրկելու գէթ մէկ մասը մեր տարաբախտ հայրենակիցներուն:

Լաւագոյն բարեւներս Տիկին Այվազեանին:

Մնամ անկեղծօրէն Ձերդ

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պողոս Փաշա առ Գեորգ Կաթողիկոս

Հեռագիր
Բնագիրը ձրանսերէն

Փարիզ, 25 Օգոստոս 1915²²²

Ն. Սրբութիւն Կաթողիկոս
Էջմիածին - Կովկաս

Քրէտի Լիօնէի միջոցաւ 10,000 թուալի կը դրկեմ կամաւորներու համար, Ձեր Սրբութեան ընտրութեան: 17 Յունիսի նամակիս մէջ կ’ակնարկէի բանակցութեանց ծրագրի, եւ ոչ թէ ըէֆօրմներու նախագծի: Թիւրիմացութիւնը առաջ եկած ըլլալու է թարգմանութենէն, (քանի որ) Հայերէն ծրագիր բառը կը նշանակէ թէ՛ ծրագիր (programme) եւ թէ նախագիծ (projet):

ՆՈՒՊԱՐ

Պողոս Փաշա առ Գեորգ Կաթողիկոս

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 22 Օգոստոս 1915 Ն.Տ.

Վեհափառ Տ.Տ. Գեորգ Ե.
Ծայրագոյն Պապրիարք Եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
ի Ս. Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Կը փութամ պարասխանել Ձեր Վեհափառութեան 19 Յուլիս ամսաթիւ գրութեան զոր այս վայրկեանիս սրացայ:

Պարասխանելով իմ 17 Յունիս ամսաթիւ նամակիս՝ յորում ըսած էի թէ Բարիզ հասնելուս պէս գործի սկսայ, սրանալով Տօքթ. Զավրիէֆի այն ծրագիրը որ պարաստուած է Ձեր Վեհափառութեան հետ եւ որուն վրայ պիտի հիմնեմ իմ բանակցութիւններս, Ձեր Ս. Օծութիւնը ինձ կը յայտնէ այժմ որ ռեւէ ծրագիր չէ յանձնած եւ թէ դեռ ռեւէ ծրագրի մասին իր հաւանութիւնը չէ փութած: Ձեր Վեհափառութիւնը կը յաւելու թէ, նկարի առնելով այս դէպքը, կը խնդրէ որ այսուհետեւ հաւաքը չընծայեմ (ի բաց առեալ Իր կոնդակներով կամ Դիւանապան պաշտօնագրով եղածներէն), բոլոր այն յայտարարութեանց որ այս կամ այն անձը կ’ընէ իր անուամբը:

Բնականաբար թիւրիմացութիւններ կան զորոնք պէտք է ճշդել: Ձեր Վեհափառութիւնը կը գրէ թէ արդէն գրած է Թիֆլիսի Ազգային Պիւրոյին՝ բացաբրութիւններ պահանջելու համար: Ես ալ իմ կողմէս կու գամ խնդիրը ճշդել, որպէսզի Ձեր Ս. Օծութիւնը կարենայ պէտք եղած լուսաբանութիւնները ունենալ:

Լաւագոյն է նախ ճշդօրէն սահմանել Տօքթ. Զավրիէֆի դիրքը. Ձեր Վեհափառութեան 18 Ապրիլին ինձ ուղղած հեռագրին մէջ, յորում զիս կ’անուանէր Իր Եւրոպիոյ Ներկայացուցիչը, ինչպէս նաեւ Ազգային Պարուիրակութեան Նախագահը, ինձ կ’ըսէր որ իմ ներկայութիւնս Լոնտրայի եւ Բարիզի մէջ անհրաժեշտ է, եւ կը յաւելուր իսկոյն (թէ) մի քանի օր առաջ Զավրիէֆ եւ Աբրահամ Ղուկասօֆ Բէթրօկրապէն մեկնած են դէպի Բարիզ եւ Լոնտրա: Այս հեռագրէն բնականաբար կը հետեւէր թէ Զավրիէֆ եւ Ղուկասօֆ մեկնած էին իմ պաշտօնիս վերաբերեալ պարճառներով: Եւ յիրաւի, Տօքթ. Զավրիէֆ Լոնտրայէն Բարիզ եկաւ զիս փես-նելու՝ իմ ժամանման օրն իսկ, եւ ինձ փեղեկութիւններ փուաւ Ձեր Վեհափառութեան՝ Կովկասի եւ Բէթրօկրապի մէջ կարարած բանակցութիւններու մասին, որոնք փեղի ունեցած էին իմ ներկայացուցիչ անուանուելէս առաջ: Պէտք եմ դիտել փալ որ 26 Ապրիլին (9 Մայիս) Ձեր Վեհափառութենէն 18 Ապրիլի հեռագրէն զար ուրիշ հաղորդագրութիւն մը չէի սրացած: Միայն (մօտ) ամիս մը վերջն էր որ, 28 Ապրիլին* (5 Յունիս), Ձեր Ապրիլ 18 (1 Մայիս) թուակիր Կոնդակը սրացայ:

* Նամակին Ֆրանսերէն օրինակին մէջ այս թուականն է 23 Մայիս, որ ճիշդն է:

Արդ, Տօքթ. Զավրիէֆ ինձ փեղեկագիր մը յանձնեց՝ որ ինձ համար պարաստրած էր, որպէսզի զիս փեղեկ ընէ Ռուսիոյ կացութեան վրայ, ի մասին Հայկական խնդրոյն, ինչպէս նաեւ խորհրդապահական նամակի մը պատճէնը՝ որ Լոնրայի Ռուսական դեսպանին յանձնած էր, յորում մանրամասնուած էր Բէթրօկրափի մէջ սկզբամբ ընդունուած ծրագիր մը:²²³ Այդ նամակը հետեւեալ պարբերութիւնը կը պարունակէր՝ զոր կ'արտաբայեմ, որովհետեւ Ձեր Վեհափառութեան կը վերաբերի: «Առ ի գիտութիւն յայտնելով Ձեր Վսեմութեան վերոյիշելալ դէպքերը, պէտք է մատնանշել որ Բէթրօկրափի փեսակցութիւնք ծանօթ են միայն Կաթողիկոսին եւ պարասխանարութեան բաժին մը ունեցող Հայերու կողմէ նշանակուած անձանց»:

Այս պայմաններուն մէջ, Ձեր Վեհափառութիւնը չպիտի զարմանայ երբ ես այդ ծրագիրը նկատեցի Ձեր հաւանութեան արժանացած եւ անոր հիման վրայ գործի սկսայ. հիմունքներ որոնք պարզուած էին Ռուսիոյ դեսպանին յանձնուած նամակի մը մէջ, եւ որ զանոնք ընդունած էր առանց առարկութեան:

Ի վերայ այս ամենայնի, կը յաւելում որ ես ռուէ պատճառ չունէի մերժելու այն ծրագիրը որ պարուական կը գտնէի եւ որուն վրայ յենլով ես ալ շար նպաստաւոր փաստեր կրցայ գտնել: Այն փաստերն էին որ իմ բանակցութեանցս մէջ, թէ՛ հոս եւ թէ Լոնրա, արժեցուցի, եւ զորոնք պարզեցի Գաղղիոյ եւ Անգլիոյ Արարքին Գործոց Նախարարներուն ներկայացուցած յիշատակագիրներուս մէջ, որոնց պատճենները ուղարկած եմ Ձեր Վեհափառութեան: Անոնց մէջ միայն փոփոխութիւն մը ներմուծեցի, որ բացատրուած է Լոնրայի Ռուսական դեսպանին հետ ունեցած փեսակցութեանս մէջ, որուն փեղեկագրութիւնը ստացած է Ձեր Վեհափառութիւնը, այն ալ Թուրքիոյ գերիշխանութեան վերաբերեալ մասն է, որ ընդունուած է Զավրիէֆի ծրագրին մէջ: Միշտ յայտնած եմ որ իբր Հայ, ես չեմ կրնար, նկատի առնելով բոլոր անցեալը, պահանջել կամ ընդունիլ Թուրքիոյ գերիշխանութիւնը. սոյն խնդիրը պարտագմէն վերջ կրնայ պետութեանց կողմէ լուծուիլ, եւ մենք հարկադրուած կ'ըլլանք խոնարհիլ եթէ իրենք այնպէս որոշեն:

Ահա Տօքթ. Զավրիէֆի կողմէ ինձ յանձնուած ծրագրին պարկանող դէպքերուն ճշգրիտ մանրամասնութիւնը: Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի փեսնէ որ եթէ այդ ծրագիրը կանխապէս իր հաւանութեան արժանացած չէ, դեռ անդարմանելի դիմում մը չէ եղած, եւ ես կրնամ շարունակել այդ հիման վրայ աշխատիլ:

Միւս կողմէ, ինձ *Մշակի* մէջ լոյս փեսած յօդուած մը հաղորդեցին՝ որ գրեթէ բառացի կերպով կ'արտաբայէ Ձեր Վեհափառութեան նամակին ծրագրի եւ Կեդր. Պիւրօյէ (Ազգային Բիւրօ-էն) պահանջած փեղեկութեանց վերաբերեալ մասը:²²⁴ Կը կարծեմ թէ այս փեսակ հրապարակութիւններ կը վնասեն մեր դատին, ցոյց տալով ազգին մէջ երկպառակութիւններ: Անոնք կ'արտաբայուին ուրիշ Հայ թերթերու, եւ երբեմն ալ Եւրոպական թերթերու կողմէ, եւ կը շահագործուին մեզ դէմ: Անոնք մեր աշխատութիւնը ոչնչութեան մատնելու վտանգին կ'ենթարկեն: Ես կը կարծեմ որ ընդհանրապէս պէտք ենք զգուշանալ լրագրական ռուէ հրապարակութենէ ի մասին մեր բանակցութեանց, որոնք մինչեւ այսօր Թուրքերը զայրացնելու բնոյթը ունեցած են եւ զիրենք մղած են կրկնապարկելու իրենց անգթութիւնը եւ հալածանքները: Հետեւաբար, յանձնարարեցի իմ բարեկամներուս ետ կենալ ապագային Պարուիրական աշխատութեանց վերաբերեալ ռուէ ակնարկութենէ կամ փեղեկութենէ:

Տօքթ. Զավրիէֆի վերաբերեալ ուրիշ կէտ մ'ալ կ'ուզեմ լուսաբանել: Ստէպ ինձ խօսեցաւ Ազգային Պիւրօյի եւ անոր սերտօրէն աշխատակցելու պէտքին մասին,- ինձ հասկցնել տալով

թէ այդ Պիւրօն ընտրուած էր բոլոր հայկական կուսակցութիւններուն կողմէ եւ թէ ես պէտք էի ընդունիլ սոյն Պիւրօյին ազգային գործերու վարչութեան մէջ մասնաւոր դեր մը ունենալու իրաւունքը: Միշտ մերժեցի զայն, պարասխանելով թէ ես ուղղակի կը ներկայացնեմ Ձեր Վեհափառութիւնը եւ Ձեզ հետ միայն պէտք էի հաղորդակցիլ պաշտօնիս վերաբերեալ ամէն գործի համար: Աւելցուցի թէ, իբր ներկայացուցիչ Ձեր Վեհափառութեան, ես չեմ պարկանիր եւ կամ չեմ կրնար պարկանիլ ռուէ կուսակցութեան, որ ես պէտք եմ միշտ դուրս մնալ, բայց թէ սիրայօժար կ'ընդունիմ անխտիր ռուէ կուսակցութեան աջակցութիւնը Ազգային Պարուիրականութեան գործին, յօգուտ եւ ի շահ մեր ազգային դատին:

Նոյնպէս, միեւնոյն իմաստով պարասխանեցի Տ. (Տիար) Առաքելեանի, որ ինձ հեռագրած էր թէ Եգիպտոսի Հնչակեանները եւ Ռամկավարները իրեն գրած էին թէ որոշած են ինձ աջակցիլ եւ ինձ հետ համերաշխիլ, եւ ինձմէ կը խնդրէր հաստատել իմ այս մասին համաձայն ըլլալս:

Գալով Տօքթ. Զավրիէֆի, իմ պարասխանս զինքը չգոհացուց. պնդեց թէ Ազգային Պիւրօն Ձեր Վեհափառութեան հետ սերտ աջակցութեամբ կը ներկայացնէ Ռուսիոյ Հայ ժողովուրդի մեծամասնութեան միակ փափաքը եւ միակ կամքը, եւ ոչ բնաւ միայն Դաշնակցականները, ինչպէս կ'ուզեն ենթադրել. այն կը ներկայացնէ բոլոր կուսակցութիւնները: Զիս ապահովցուց որ իրապէս երկու Դրօշակեան (Դաշնակցական) միայն անդամ են Պիւրօյին: Բայց ես իմ յայտարարութեանս վրայ պնդեցի, եւ կը փեսնեմ Ձեր Վեհափառութեան նամակէն որ լաւ ներշնչուած էի: Օգտակար է սակայն որ ապագային համար լաւ կերպով փեղեկացած ըլլամ Ազգային Պիւրօյի մասին, եւ շնորհապարտ պիտի ըլլամ Ձեր Վեհափառութեան եթէ բարեհաճի այս մասին ինձ հաղորդել իր գաղափարն եւ հրահանգները: Կը փափաքիմ մանաւանդ զիմնալ թէ ճիշդ է որ Ձեր Վեհափառութիւնը, ինչպէս իմացած եմ, իր հովանաւորութիւնը շնորհած է Պիւրօյին, եւ կամ անոր ռուէ պաշտօն յանձնա՞ծ է:

Ուրախ եմ աւելցնելու Ձեր Վեհափառութեան որ Եւրոպական մամուլը զանազան յօդուածներ հրապարակեց Տաճկական կառավարութեան Հայոց վրայ ի գործ դրած անգթութեանց դէմ: Պուկարիոյ միջոցաւ Պոլսոյ Պարրիարքէն ստացած մէկ նամակս Անգլիոյ եւ Գաղղիոյ զանազան անձնաւորութեանց հաղորդեցի եւ բազմաթիւ կարեւոր թերթեր անկէ համառօտագրութիւններ հրապարակեցին: Այս հրապարակութեանց շնորհիւ հանրային կարծիքը օր ըստ օրէ մեզ նպաստաւոր կը դառնայ:

Այսօր իսկ Ազգային Հիմնադրամի Հանգանակութենէն եւ Գրեպի Լիօնէի միջոցաւ Ձեր Վեհափառութեան ուղարկեցի 10,000 թուլլի կամաւորներու համար: Հետեւաբար կը հաստատեն հետեւեալ հեռագիրը (Տես [էջ 248]):

22 Օգոստոս.- Գրեպի Լիօնէի միջոցաւ կը դրկեմ Ձեզ 10,000 թուլլի՝ կամաւորներու համար՝ Ձեր Վեհափառութեան ընտրութեան թողուած:

Յուսամ թէ Ձեր Վեհափառութիւնը ստացած է նամակներս եւ յիշատակագիրներս զորս Տօքթ. Զավրիէֆի յանձնած եմ, որ իր մեկնման առթիւ Ռուսիոյ դեսպանէն զանոնք դիւանագիտական պայուսակով փոխադրելու շնորհը ստացած էր: Ահա անոնց ցանկը, որպէսզի Ձեր Վեհափառութիւնը կարենայ ստուգել.

- Գաղղիերէն 28 Յուլիս ամսաթիւ նամակ մը եւ իր հայերէն թարգմանութիւնը:
- Գաղղիերէն 29 Յուլիս ամսաթիւ նամակ մը եւ իր հայերէն թարգմանութիւնը:
- Գաղղիերէն 29 Յուլիս ամսաթիւ երկրորդ նամակ մը եւ Ազգային Հիմնադրամի հանգանակութեան հաշուոյն մի համառօտագրութիւնը, հայերէն թարգմանութեամբ:

4.- Յիշարակագիր մը, Գաղղիոյ եւ Անգլիոյ պետական անձանց հետ ունեցած տեսակցութեանցս համառոտութիւնով [Գաղղիերէն]:

Տօքթ. Զավրիէֆի մեկնելէն քանի մը օր վերջ նշմարեցի որ մոռցած էինք կցել նաեւ Գաղղիոյ եւ Անգլիոյ Արարաքին Գործոց Նախարարներուն ներկայացուցած երկու յիշարակագիրներուս պարճէնները, հետեւաբար փութացի զանոնք եւս Ձեր Վեհափառութեան դրկել 8 Օգոստոս ամսաթիւ նամակով մը:

Յուսամ թէ բոլոր նամակները եւ զանազան գրութիւնները հասած են Ձեր Վեհափառութեան, որոնցմով այժմ պիտի տեղեկանաք ինչ որ կրցայ ընել ցարդ:

Մաքչելով ի համբոյր Պարուսական Ս. Աջոյդ,

Մնամ ամենախորին յարգանքով

Ամենախոնարհ որդի

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

23 Օգոստոս 1915

Յ.Գ.- Այս վայրկեանիս Տ. Առաքելեանէ հեռագիր մը սրացայ ուրկէ կը տեսնեմ որ թիւրիմացութիւնը «ծրագիր» բառէն յառաջ կու գայ: Հեռագիրը կ'ըսէ թէ Տօքթ. Զավրիէֆի կողմէ ինձ ներկայացուած *«բարենորոգումի ծրագիրը»* Ձեր Վեհափառութեան հաւանութեան չէ արժանացած: Արդ, բնաւ բարենորոգման ծրագրի խնդիր չէ եղած իմ 17 Յունիս ամսաթիւ նամակիս մէջ: Այն նամակով եւ խօսած եմ մեր դիւանագիտական բանակցութեանց ծրագրի մը մասին եւ ո՛չ բարենորոգման ծրագրի մը, զոր, ցորչափ կը յիշեմ, չէ պարտաստուած ցարդ: Թիւրիմացութիւնը առաջ կու գայ թարգմանութենէն եւ մէյ մ'ալ «ծրագիր» բառէն՝ որ հայերէն կը նշանակէ թէ programme եւ թէ projet: Այս պարճառաւ յետ այսորիկ նամակներուս հայերէն թարգմանութեան հետ զաղղիերէն բնագիրն ալ միասին պիտի դրկեմ:

Պ.Ն.

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Տիգրանօֆ, պետական խորհրդական

Բնագիրը փրանսերէն

Փարիզ, 23 Օգոստոս

Պ. Տիգրանօֆ
Պետական խորհրդական
Բէթրօկրապ

Սիրելի Պ. Տիգրանօֆ,

Այս նամակը Ձեզի պիտի յանձնէ Պ. Ռօպէր Կը Բէ, զոր Ձեր բարեացական ընդունելութեան կը յանձնարարեմ: Պ. Կը Բէ Բէթրօկրապ կը մեկնի իբր թղթակից Փարիզեան բազմաթիւ թերթերու, ու մանաւանդ երկու երկիրներու մամուլին միջեւ աւելի սերտ յարաբերութիւններ գոյացնելու նպատակով:

Պ. Կը Բէ տնօրէնն է «Ազի Ֆրանսէզ»ի, եւ շատ նպաստած է այն յաջողութեան զոր ունեցաւ թէֆօրմներու իմ բանակցութեանցս միջոցին Փարիզի մէջ գումարուած Միջազգային Համաժողովը,²²⁵ որ Հայկական դատին յաջողութիւնը նկատի ունէր, եւ որուն մասնակցեցաւ նաեւ Պ. Միլիուքօֆ, իբր ներկայացուցիչ Ռուսիոյ:

Ընդունեցէք, սիրելի Պ. Տիգրանօֆ, իմ լաւագոյն զգացումներս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Պ. Միքայել Բաբաջանօֆ, Երեսփոխան Տումայի

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 23 Օգոստոս 1915

Պարոն Բաբաջանօֆ
Երեսփոխան Տումայի
Բէթրօկրապ

Սիրելի Երեսփոխան,

Ներեցէք ինձ որ Ձեր լաւ ընդունելութեան յանձնարարեմ Պ. Կը Քէն, որ Բէթրօկրապ կը մեկնի իբր թղթակից բազմաթիւ լրագրերու: Արդարեւ, Փարիզի մէջ այնպէս կը նկատեն թէ երկու երկիրներու մամուլին միջեւ յարաբերութիւնները անբաւական են, եւ Պ. Կը Քէ, որ Արպաքին Գործոց Նախարարութեան հետ մշտական շփման մէջ է, պաշտօն ստացած է աշխատելու որ այդ յարաբերութիւնները աւելի սերտ հանգամանք մը ստանան:

Պ. Կը Քէ անշուշտ Ձեզ ծանօթ է այն շար գնահատելի աշխատակցութեամբ զոր ինձ նուիրեց Հայկական թէֆօրմներու բանակցութեանց ընթացքին: Ինքն էր որ, 1913ին, Ազի Փրանսէզի փնօրէնի հանգամանքով, կազմակերպեց Հայկական խնդրին ի նպաստ գումարուած Միջազգային Համաժողովը որուն ներկայ գտնուեցաւ Պ. Միլիուքօֆ:

Հաւատարմեք, սիրելի Երեսփոխան, իմ շար անձնուէր զգացումներուս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Պ. Համբարձում Առաքելեան

Հետագիր

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 23 Օգոստոս 1915

Առաքելեան
«Մշակ» Լրագիր
Թիֆլիս

Հեռագրեցի Գահիրէ որ դրկեն վարժապետանոցի Բրօֆէսօրին²²⁶ մնացորդ հաշիւը: Սխալ հասկացողութիւն մը պէտք է ըլլայ «programme» բառին Հայերէն թարգմանութեան մէջ. ես ըսած էի բանակցութեանց «նախագիծ», եւ ոչ թէ թէֆօրմներու «ծրագիր»: 10,000 բուրլի դրկեցի Կաթողիկոսին, կամաւորներու համար, իր ընտրութեան թողլով (բաժանումը): Զարմանք զգացի կարդալով Ձեր 24 Յուլիսի յօդուածը, որով կը յայտարարէք թէ Թուրքիոյ մէջ այլեւս Հայ բնակչութիւն չէ մնացած: Այս փեսակ յայտարարութիւն մը ոչ միայն բարեբախտաբար սխալ է, այլ լոկ վնաս կրնայ պատճառել մեր դատին եւ դժուարացնել իմ գործս: Կը հաւատամ մեր ցեղին անխորտակելի կենսունակութեան: Պէտք է ուրեմն հաւաստաւապէս պատասպարենք տարագիրները եւ օգնենք կամաւորներուն:

ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Տոքթոր Զավրիէֆ

Բնագիրը գրանաւորէն

Մոն Բէվար, 25 Օգոստոս 1915

Միրելի Տոքթոր,

Օրիորդ Զավրիէֆ ինծի դրկեց Օգոստոս 9 թուականով* Լոնպոնէն Ձեր գրած երկար նամակը. կ’օգտուիմ այս գիւղագնացութենէս, անոր պարասխանելու համար։

Ռուսիոյ դեսպանին հետ Ձեր ունեցած փեսակցութիւնը շար գոհացուցիչ է, մանաւանդ այն պարճառաւ որ ցոյց կու փայ թէ Անգլիացիք գործնական կը գրնեն մեր առաջարկած միջոցները, եւ անոնց մէջ կը փեսնեն Հայկական խնդրին ամբողջական լուծումը։ Արդէն լուծ-ման՝ Ֆրանսական եւ Անգլիական փեսակէտներով ունեցած այս գործնական հանգամանքն է որ վստահութիւն ներշնչած է ինծի,- փարակոյս չկայ թէ աչքի առաջ ունենալով Թուրքերու պարփութեան եւ կայսրութեան անդամահափման հաւանականութիւնը։

Խնդիրը ի՛նչ ձեւով ալ որ դարձնելու ըլլան, չպիտի կրնան գրնել ուրիշ լուծում մը, որ լաւագոյն կերպով մը ապահովէ միանգամայն բոլոր հետաքրքրուող կողմերու շահերը, գոհացում փայ զանազան դաշնակիցներու ձեռք բերած իրաւունքներուն, եւ նկարի ունենայ նաեւ ապագան,- այսինքն կարենայ Հայկական խնդրին փալ վերջնական լուծում մը, որ գերծ ըլլայ աւելի կամ նուազ կարճ ժամանակամիջոցէ մը ետք յայտնուելիք նոր կնճռոտութիւններէ։

Խնդիրը այսպէս պարզելէ եւ հողը պարբաստելէ ետք, ուրիշ բան չունինք ընելու., այլ միայն սպասել դէպքերուն, որպէսզի յարմար վայրկեանին,- ինչպէս դեսպանը այնքան իրաւամբ ըսեր է Ձեզի,- վերստին ձեռք առնենք մեր գործունէութիւնը։ Սպասելով արոր, պիտի շարունակեմ դիւրացնել Թուրքերուն զարհուրելի վայրենութեան եւ հալածանքներուն վերաբերող յօդուածներու հրապարակութիւնը։ Վերջին օրերս անոնք աւելի յաճախադէպ պէտք է եղած ըլլան որքան այստեղ, այնքան նաեւ Լոնպոն, ուր դրկեցի Պափրիարքարանէն նոր ստացուած նամակէ մը քաղուած հատուածներ։

Լոնպոնի մեր միլիոնատէր հայրենակիցներուն էնթրիկը՝ գոր մափնանիշ կ’ընէ Ձեր նամակը, խոր ու ցաւագին զարմանք մը պարճառեց ինծի. եթէ դուք հաւաստած չըլլայիք, չպիտի ուզէի հաւարալ թէ այն անձը, որմէ կը կասկածիք, կրնայ այդ աստիճան հակահայ-րենասիրական ընթացքի մը մղուիլ անձնական նկատումներու համար։ Արդարեւ, այդ գաղա-փարները Կիւպէնկեանինն են, եւ արդէն ինք անձամբ ալ յայտնած է զանոնք ինծի։ Ամէն մարդ կրնայ կարծիք մը ունենալ, բայց պէտք է զայն իրեն պահէ, երբ բացարձակ կերպով կը հակառակի ազգին միահամուռ մտածման։ Ոչինչ կը հարկադրէր զինքը ընելու այդ դիմումը, որ չարագործութիւն մըն է ինքնին։ Չեմ կարծեր որ Պափուիրակութեան անդամակցելու բաղձանքը ըլլայ զինքը մղող պարճառը, որովհետեւ շար սերտ կապեր ունի Թուրք կառավարութեան պետերուն հետ. պատերազմէն առաջ՝ Փարիզի Օսմանեան դեսպանաւրան մաս կը կազմէր իբր ելմրական խորհրդական։ Այլապէս՝ ո՛րեւ առարկութիւն չպիտի ունենայի

որ ինքն ալ անդամակցէր Պափուիրակութեան, անշուշտ ընդունելով մեր ծրագիրը, որովհե-տեւ անհերքելի իրողութիւն մըն է թէ շար մտացի մարդ մըն է։ Երբ զինքը փեսնելու ըլլամ, չպիտի թերանամ այս մասին խօսելէ. բայց պէտք չէ չափազանց կարեւորութիւն փանք եղածին։ Կը կարծեմ թէ ամէն մարդ դիւրաւ պիտի փեսնէ զինքը մղող պարճառը, եւ կը հաւարամ թէ Բէթրօկրափի մէջ հարկ եղածը չէք խնայեր զինքը դիմակաթափ ընելու համար։

Ն. Վ. Կաթողիկոսէն այս շաբթու ստացայ նամակ մը, որմէ նախ ոչինչ հասկցայ։ Պափաս-խանելով իմ Յունիս 17 թուակիր նամակիս, որուն մէջ յայտնած էի թէ բանակցութիւններս սկսած էի ինծի հիմ առնելով այն ծրագիրը, որ իր հաւանութեան արժանացած էր եւ գոր դուք ինծի յայտնեցիք Փարիզ գրնուելնուդ, Ն. Վեհափառութիւնը իր նամակին մէջ կը յայտարարէր թէ ինք ո՛րեւ ծրագրի հաւանութիւն չէր փուած եւ թէ այս մասին բացափրութիւն պահանջած է Ազգային Բիւրօ-էն։ Իմ զարմանքս աւելի մեծ եղաւ երբ միեւնոյն թղթափարով հասած «Մշակ» լրագրի մէկ համարին մէջ համիմաստ հափուած մը փեսայ։ Բայց ճիշդ այդ հափուածն էր որ, բարեբախտաբար, խնդրին բանալին փուաւ ինծի։ Որովհետեւ, անոր մէջ կ’ակնարկուէր ոչ թէ programme-ի մը, այլ projet des réformes-ի մը։ Ամէն բան կը բացափրուի ուրեմն։ Կ’երեւայ թէ Հայերէնի մէջ լոկ «ծրագիր» բառը կայ programme եւ projet բառերուն համար,* եւ իմ Յունիս 17ի նամակս Հայերէնի թարգմանուած ըլլալով, Կաթողիկոսը կարծած է թէ projet des réformes-ի մը խօսքը կ’ընեմ, մինչդեռ «րէֆօրմ» բառը ոչ իսկ գոյութիւն ունի նամակիս մէջ, եւ որովհետեւ ինք ո՛րեւ projet des réformes-ի հաւանութիւն չէր փուած, սա պարզ պարճառաւ որ այդ փեսակ բան մը գոյութիւն չունի փակալին, անհանգստութիւն զգացած եւ բացափրութիւն պահանջած է։ Ցաւալի է սակայն որ մամուլը խառնուած է այս խնդրին, ինչ որ ենթադրել պիտի փայ թէ անհամաձայնութիւններ գոյութիւն ունին, մինչդեռ չկան, եւ ամբողջ եղածը պարզ բառերու շփոթութենէ մը առաջ եկած է։ Ասկէ խուսափելու համար, այսուհետեւ նամակներուս Հայերէն թարգմանութեան հետ պիտի դրկեմ նաեւ Ֆրանսերէն բնագիրները, ինչպէս արդէն ըրած եմ Ձեզի յանձնած ծրարիս մէջ։ Հեռագրեցի թէ՛ Կաթողի-կոսին եւ թէ Առաքելեանի, մափնանիշ ընելով սխալ հասկացողութիւնը, եւ կը խորհիմ թէ դուք ալ որ այս միջոցիս Էջմիածին հասած պէտք է ըլլաք, խնդիրը բացափրած էք արդէն Ն. Վեհափառութեան։

Ինչ որ գրած էիք Մօսպիչեանի մասին, բնական է փաղտկալի եւ նեղացուցիչ է։ Բնաւ փարակոյս չկայ թէ ինք վեր կը մնայ այս կասկածներէն։ Պիտի խորհիմ թէ ի՛նչ կրնանք ընել, ցոյց փալու համար որ սխալ ճամբու կը հետեւին։

Չեմ կրնար առանց պափասխանի թողուլ Ձեր նամակին վերջին մասը, եւ արդէն լաւ է որ միանգամ ընդմիշտ լոյս սփռենք այդ բոլոր խնդիրներուն վրայ։ Կ’ըսէք թէ հաճոյքով աշխատած էք ինծի հետ, եւ կ’աւելցնէք քանի մը գովեստներ որոնք չեն կրնար անփաբբեր թողուլ զիս. միւս կողմէ, զիտէք թէ ինչ զգացումներ կը փածեմ Ձեր մասին, եւ Ձեր խանդավառ հայրենասիրութեան ու դափին բոլորովին անձնուէր հանրային գործիչի յարկութեանց նկատմամբ։ Այս մասին ոչ մէկ փարակոյս ունիմ, եւ արդէն ասիկա գրեր էի Կաթողիկոսին, այն նամակին մէջ գոր Ձեզի ցոյց փուի, եւ գոր չորկեցի Ձեր խնդրանքին վրայ միայն։ Բայց չեմ կրնար նաեւ Ձեզմէ ծածկել թէ այն փեսակցութիւնը, որուն փեղի փուիք վերջին օրը, վերջին վայրկեանին, շար ձախորդ փպաւորութիւն մը ըրաւ վրաս, որովհետեւ Ձեր մէջ ցոյց

* Զավրիէֆի նամակը կը կրէ երկու թուական. գրուած է Օգոստոս 3ին, լրացուած է 10ին։ [Անպոնեան մափնուած է թիւրիմացութեան. նամակը իրապէս գրուած է Օգոստոս 9ին- Վ.Ղ.։]

* Փաշան Հայերէն չի գիտեր, սակայն Պափուիրակութեան Դիւանը չէ մտաբերեր որ «ծրագիր» բառը programm-ին համար միայն կը գործածուի, եւ թէ projet-ի համար կայ «նախագիծ» բառը։

սրբազան Կուսակցականը, որ երբ խնդիրը իր պարկանած կուսակցութեան վրայ է, այլևս ո՛չ ուղիղ կը փնտնէ, ո՛չ ալ ուղիղ կը դարձնէ: Երբ ինծի ցոյց տուիք «Ազգ»ի յօդուածը, հարցնելով թէ ի՛նչպէս իմ քարտուղարս, Պ. Մկրտիչեան, կրնայ այդ փնտնելու բան մը գրել,- երբ մենք համաձայնած էինք իւրաքանչիւրս իր կողմէն ազդել որ վերջ գտնեն լրագրական պայքարները,- խոստովանեցայ թէ բան մը չէի հասկնար, որովհետեւ չէի կրնար երեւակայել, ոչ ա հաւարալ որ Մկրտիչեան, հակառակ իմ կամքիս կրնայ այդ յօդուածը գրած ըլլալ. յայտարարեցի որ նաեւ որ եթէ, կարարելիք քննութենէս վերջ, համոզուիմ թէ յօդուածը իրօք ինք գրած է, չպիտի վարանիմ իր քարտուղարի ծառայութիւններէն հրաժարելու: Բայց երբ թուականները փնտրեցինք, դուք ինքդ խոստովանեցաք թէ յօդուածը, որ Ամերիկայի թերթի մը մէջ հին համարին մէջ լոյս տեսած է, գրուած էր Եգիպտոսէն, Ապրիլ ամսուն, այսինքն երեք ամիս առաջ, երբ Մկրտիչեան,- որ Յունիսի վերջերը միայն իմ քարտուղարութեանս կոչուեցաւ,- ո՛րէն հանգամանքով կապ չունէր ինծի հետ, եւ արիկա գրած էր անանկ արեւն մը ուր անարժան կերպով յարձակման ենթարկուած էի Դաշնակցութեան սպորագրութիւնը կրող այն համբաւաւոր բաց նամակին մէջ զոր ձրի ցրուեցին Գահիրէի փողոցները, եւ ճիշդ այն վայրկեանին ուր անանուն նամակներ մահուան սպառնալիք կ'ընէին ինծի, եթէ չհամակերպէի իրենց կամքին: Հետեւաբար, իմ սրտմտութիւնս մեծ եղաւ, եւ ասիկա չծածկեցի Ձեզմէ: Խորապէս համոզուած եմ որ այս միջադէպը յարուցած արեւմտիկ չէիք գիտեր թէ խնդիրը հին յօդուածի մը վրայ է, եւ թէ չէիք հասկցած երկդիմութեան մը յենած այն մեքենայութիւնը զոր Եգիպտոս մարդիկը, ինքնին անարժան Ձեր համակրութեանց, փորձեր էին, ապահովաբար այն յոյսով թէ կը յաջողին գժտութիւն ձգել մեր մէջ: Ասոր համար էր որ չուզեցի հետեւանք փալ միջադէպին, եւ սրտագին կերպով հրաժեշտ առինք իրարմէն այն միջոցին որ կը բաժնուէինք, իւրաքանչիւրս իր կողմէն մեր դարին նուիրուած աշխատութիւնը շարունակելու համար: Բայց նոյն ինքն այդ դարին համար, ամենայն անկեղծութեամբ կը խնդրեմ որ ապագային չհամերաշխիք այն փնտնելու մարդոց հետ, որոնք չեն վարանիր կուսակցութեան մը հովանաւորութիւնը օգտագործելու իրենց սպորին արարքներուն համար, եւ որոնք արով իսկ անարժան են Ձեզի, ինչպէս ինծի:

Այն լուրերը որոնք կը հասնին Հայաստանի մէջ գործուող հալածանքներու եւ նողկալի արարքներու մասին, իրենց սոսկումով կը գերազանցեն ինչ որ երբեք կարելի պիտի ըլլար երեւակայել, եւ գրիչս անկարող է բացատրելու թէ ինչ չափով կը տառապեցնեն զիս: Բ. Դրան վրայ ազդելու համար եղած բոլոր միջոցները սնանկացած ըլլալով, որոշեցի ուրիշ փորձ մը ընել, եւ գրեցի Պ. Զիմմերմանի, որքան ալ ինծի համար ծանր ըլլար այս յերին միջոցին դիմելը: Կրնայ ըլլալ որ իմ նամակս ո՛րէւ հետեւանք չունենայ, բայց այն պարագան իսկ թէ ասոր մէջ յոյս մը կար մեզի համար, ինքնին կը բաւէր որ ինծի պարտականութիւն մը նկատելի այս փորձը: Հարկ չկայ ըսելու թէ նամակիս մէջ խնդիր ըրած եմ մի միայն Թուրքերուն նողկալի ոճիրներուն վերջ տալու պէտքը, եւ հոգս չէ թէ ո՛րէւ գրաքննութիւն կրնայ զայն բանալ ու կարդալ:

Ընդունեցեք, սիրելի Տոբթոր, իմ լաւագոյն գգացումներս:

[illegible]

11. Square Albani

h2020. largest transfer - 16-02
7.42000 to account 70000
and real 3.00000 13.
1000-6 Ctr.

Aug. 28 1915.

4. 1894-1895, 1896-1897, 1898-1899, 1900-1901, 1902-1903, 1904-1905, 1906-1907, 1908-1909, 1910-1911, 1912-1913, 1914-1915, 1916-1917, 1918-1919, 1920-1921, 1922-1923, 1924-1925, 1926-1927, 1928-1929, 1930-1931, 1932-1933, 1934-1935, 1936-1937, 1938-1939, 1940-1941, 1942-1943, 1944-1945, 1946-1947, 1948-1949, 1950-1951, 1952-1953, 1954-1955, 1956-1957, 1958-1959, 1960-1961, 1962-1963, 1964-1965, 1966-1967, 1968-1969, 1970-1971, 1972-1973, 1974-1975, 1976-1977, 1978-1979, 1980-1981, 1982-1983, 1984-1985, 1986-1987, 1988-1989, 1990-1991, 1992-1993, 1994-1995, 1996-1997, 1998-1999, 2000-2001, 2002-2003, 2004-2005, 2006-2007, 2008-2009, 2010-2011, 2012-2013, 2014-2015, 2016-2017, 2018-2019, 2020-2021, 2022-2023, 2024-2025, 2026-2027, 2028-2029, 2030-2031, 2032-2033, 2034-2035, 2036-2037, 2038-2039, 2040-2041, 2042-2043, 2044-2045, 2046-2047, 2048-2049, 2050-2051, 2052-2053, 2054-2055, 2056-2057, 2058-2059, 2060-2061, 2062-2063, 2064-2065, 2066-2067, 2068-2069, 2070-2071, 2072-2073, 2074-2075, 2076-2077, 2078-2079, 2080-2081, 2082-2083, 2084-2085, 2086-2087, 2088-2089, 2090-2091, 2092-2093, 2094-2095, 2096-2097, 2098-2099, 2100-2101, 2102-2103, 2104-2105, 2106-2107, 2108-2109, 2110-2111, 2112-2113, 2114-2115, 2116-2117, 2118-2119, 2120-2121, 2122-2123, 2124-2125, 2126-2127, 2128-2129, 2130-2131, 2132-2133, 2134-2135, 2136-2137, 2138-2139, 2140-2141, 2142-2143, 2144-2145, 2146-2147, 2148-2149, 2150-2151, 2152-2153, 2154-2155, 2156-2157, 2158-2159, 2160-2161, 2162-2163, 2164-2165, 2166-2167, 2168-2169, 2170-2171, 2172-2173, 2174-2175, 2176-2177, 2178-2179, 2180-2181, 2182-2183, 2184-2185, 2186-2187, 2188-2189, 2190-2191, 2192-2193, 2194-2195, 2196-2197, 2198-2199, 2200-2201, 2202-2203, 2204-2205, 2206-2207, 2208-2209, 2210-2211, 2212-2213, 2214-2215, 2216-2217, 2218-2219, 2220-2221, 2222-2223, 2224-2225, 2226-2227, 2228-2229, 2230-2231, 2232-2233, 2234-2235, 2236-2237, 2238-2239, 2240-2241, 2242-2243, 2244-2245, 2246-2247, 2248-2249, 2250-2251, 2252-2253, 2254-2255, 2256-2257, 2258-2259, 2260-2261, 2262-2263, 2264-2265, 2266-2267, 2268-2269, 2270-2271, 2272-2273, 2274-2275, 2276-2277, 2278-2279, 2280-2281, 2282-2283, 2284-2285, 2286-2287, 2288-2289, 2290-2291, 2292-2293, 2294-2295, 2296-2297, 2298-2299, 2300-2301, 2302-2303, 2304-2305, 2306-2307, 2308-2309, 2310-2311, 2312-2313, 2314-2315, 2316-2317, 2318-2319, 2320-2321, 2322-2323, 2324-2325, 2326-2327, 2328-2329, 2330-2331, 2332-2333, 2334-2335, 2336-2337, 2338-2339, 2340-2341, 2342-2343, 2344-2345, 2346-2347, 2348-2349, 2350-2351, 2352-2353, 2354-2355, 2356-2357, 2358-2359, 2360-2361, 2362-2363, 2364-2365, 2366-2367, 2368-2369, 2370-2371, 2372-2373, 2374-2375, 2376-2377, 2378-2379, 2380-2381, 2382-2383, 2384-2385, 2386-2387, 2388-2389, 2390-2391, 2392-2393, 2394-2395, 2396-2397, 2398-2399, 2400-2401, 2402-2403, 2404-2405, 2406-2407, 2408-2409, 2410-2411, 2412-2413, 2414-2415, 2416-2417, 2418-2419, 2420-2421, 2422-2423, 2424-2425, 2426-2427, 2428-2429, 2430-2431, 2432-2433, 2434-2435, 2436-2437, 2438-2439, 2440-2441, 2442-2443, 2444-2445, 2446-2447, 2448-2449, 2450-2451, 2452-2453, 2454-2455, 2456-2457, 2458-2459, 2460-2461, 2462-2463, 2464-2465, 2466-2467, 2468-2469, 2470-2471, 2472-2473, 2474-2475, 2476-2477, 2478-2479, 2480-2481, 2482-2483, 2484-2485, 2486-2487, 2488-2489, 2490-2491, 2492-2493, 2494-2495, 2496-2497, 2498-2499, 2500-2501, 2502-2503, 2504-2505, 2506-2507, 2508-2509, 2510-2511, 2512-2513, 2514-2515, 2516-2517, 2518-2519, 2520-2521, 2522-2523, 2524-2525, 2526-2527, 2528-2529, 2530-2531, 2532-2533, 2534-2535, 2536-2537, 2538-2539, 2540-2541, 2542-2543, 2544-2545, 2546-2547, 2548-2549, 2550-2551, 2552-2553, 2554-2555, 2556-2557, 2558-2559, 2560-2561, 2562-2563, 2564-2565, 2566-2567, 2568-2569, 2570-2571, 2572-2573, 2574-2575, 2576-2577, 2578-2579, 2580-2581, 2582-2583, 2584-2585, 2586-2587, 2588-2589, 2590-2591, 2592-2593, 2594-2595, 2596-2597, 2598-2599, 2600-2601, 2602-2603, 2604-2605, 2606-2607, 2608-2609, 2610-2611, 2612-2613, 2614-2615, 2616-2617, 2618-2619, 2620-2621, 2622-2623, 2624-2625, 2626-2627, 2628-2629, 2630-2631, 2632-2633, 2634-2635, 2636-2637,

• Dr. Hume was married by, and gave
himself out for a doctor, but was
the physician - where I got, but
never saw him or heard of him. He was
in fact, a sort of village doctor &
not a sort of physician. He was
very comfortable in his old & fine
at the time - but:

[illegible]

0042

[illegible]

Express by 10:00 - to Cambridge Mass
that we are up to what fine 2nd, &
arrange the whole thing & then by
previous arrangement of arrangements must
be coming:

[illegible]

USCRIPTION
ONALE ARMÉNIENNE

Paris, le 30 8n41pu 7.54 1945

Avenue du Trocadéro

Համառոտ Հաշիւ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՀԵՐՈՒ ՀԻՄՆԱԴՐԱԾԻ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ

Ընդ հարձր Հոգանաւորութեամբ

ԿԵԶԱՓԱՆՔ Տ.Տ. Գ Է Ո Ր Գ Ե. Ի

Կաթողիկոս /Ջմենալն Ջալոթ

Մինչեւ ցարդ չեզիպտոս, չեւրոպա եւ չմերիկա հաւաքուած
ղրամներուն համագումարն է յօտաւորապէս Անգլ. Ոսկի 7000

Որմէ զեղջեւ

Վեհափառ Կաթողիկոսին ուղարկուած

Հիանալի եւ շրջակայից ժողովուրդին անմիջական

պէտքերուն համար 15000 թուայի

Uuq.9u4.1260

Կամաւորներու համար, 10000 ռուպլի

860

Ժողովուրդին անմիջական պէտքերուն

համար, 8100 ընկալի

600

Ժողովուրդին անմիջական պէտքերուն

համար, 5600 թռչյւի

400

Կամաւորներուն համար, 20000 թուլլի

1600

4720

Հա ն ա զ ա ն ա ջ

Հօնաւոր Անգլ. Տիկնանք Հայկական Կարմիր

how s h n

" 100

Դաշնակիցներով ռազմապետական հաս-

www.rubtsov.ru

" 188

288

5008

4260

2220

1992

Սոյն կշիռը Պօղոս Բաշա Նուպարի մօտ տրամադրելի կը մնայ, ի հարկին
Փոքր Հայքի անմիջական պետքերուն գործածուելո՛ւ համար:

Гос. Сунгу

DELEGATION NATIONALE
ARMÉNIENNE

12, AVENUE DU TROCADERO
PARIS, LE 30 801110 1915 Ն.Տ.

Վեհափառ
Տ.Տ. ԳԷՈՐԳ Ե
Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
ի Ս. Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Հաճոյքով կը տեղեկացնեմ Ձեր Վեհափառութեան թէ իւր Բարձր հովանաւորութեան ներքեւ գտնուած Ազգային Հանգանակութեան նուիրուեցան վերջերս կարեւորագոյն գումարներ, եւ ըստ ներփակ ցուցակի, հանգանակութեան համագումարը ներկայիւս կը յանգի մօտաւորապէս Անգլ. Ոսկւոյ 7000

Սոյն գումարէն վճարած եմ
Ջանազան առիթներով Ձեր Վեհափառութեան, կամաւորներուն
եւ Հայաստանի ստիպողական պէտքերուն համար, մօտաւորապէս
Անգլ. Ոսկի 4720

Դաշնակիցներու զանազան բարենպաստ

հաստատութեանց, եւայլն	238	
Համագումար վճարմանց		5008
իմ մօտ տնտեսադրելի		1992

ի հարկին Փոքր Ասիոյ անմիջական պէտքերուն յատկացուելու համար:

Շնորհապարտ կրլլամ Ձեր Վեհափառութեան եթէ բարեհաճի հաստատել իրեն
յղուած գումարներու ստացումը:

Մատչելով ի համբոյր պատուական Ս. Աջոյն

Վեհափառ Հայրապետիդ

Մնա ամենաթոնարի որդի

Արշակունի

DELEGATION NATIONALE
ARMÉNIENNE

Paris, le 1 040000

1916

12, Avenue du Trocadéro

Վեհափառ Տէր
Տ.Տ. Գ Է Ո Գ Ե.
Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Հեռագիրը՝ զոր Ձեր Վեհափառութեանը պատիւն բրած էր ինձ դրկելու 20 Յունիս
Թուականին, հեռագրական այնքան բազում եւ կարեւոր սխալներ կը պարունակէր որ
ստիպուեցայ կրկնել տալ. ստացած հեռագրիս ծագրիս եւ բառացի մի աստձէնը ներփակ
կը դրկեմ Ձեր Վեհափառութեան՝ որպէս զի կարենաք հաստատել եւ որքան ղժուարին էր
ինձ անոր իմաստը հասկնալ:

Պատերազմի պատճառաւ հեռագրական հաղորդակցութիւնը այնքան դանդաղացած են
որ Ձեր Վեհափառութեան հեռագիրը Թ օրէն ինձ հասաւ. պահանջուած կրկնումը դեռ չէ
հասած. հետեւեալբար շարժ մը սպասելէ վերջ՝ տեղւոյս Թղթատունէն ստացած օրինակի մը
վրայ, - որ քիչ մը աւելի լոյս կը սփռէր ձեր հեռագրի իմաստին վրայ, եւ հակառակ
կրկին բազում սխալներու՝ մի քիչ հասկանալի կրնէր զայն, - որոշեցի, առանց աւելի
սպասելու, ուղղել ձեր Վեհափառութեան պատասխան-հեռագիր մը:

Այսօր հաստատելով վերոյիշեալ հեռագրական պատասխանս, որուն պատձէնը կը
ներփակեմ, եւ առանց սպասելու զեր Վեհափառութեան հեռագրին կրկնումին, որ յոյսս
կտրած եմ ստանալու, կը փուռեմ յայտնել ձերդ Վեհափառութեան՝ որ ինքրապէս զգածուած
եմ Ձեր ցոյց տուած վստահութեան հաւատարմին, մանաւանդ այն պարբերութեան համար,
որով զիս կը հրաւիրէք մնալ Ձեր ներկայացուցիչը՝ իբր Ազգային Պատուիրակութեան
Նախագահ ՅԵՆՐԱԿԻՈՅ:

Կը խոնարհիմ Ձեր հրաւանին առջեւ եւ հակառակ անձնական դիրքիս ինձ յարու-
ցած ղժուարութիւններուն, զոր յայտնած էի ձեր Վեհափառութեան, հակառակ իմ երկիւ-
ղիս՝ որ այդ պաթագաններուն մէջ չի պիտի կրնամ իմ փափաքածիս պէս պէտք եղած աշ-
խատութիւնը արտադրել ի նպաստ մեր դատին, կը համակերպիմ ձեր Վեհափառութեան փա-
փաքին եւ կը շարունակեմ ինձ յանձնուած աշխատն, այնքան ժամանակ որ կարելի պիտի
ըլլայ ինձ: Արդէն ապահոված եմ աշխատակցութիւնը Վսեմ. Յովհաննէս Խան Մասէհեանի,
որ ընդունեցաւ եւ սկսաւ ինձ հետ աշխատիլ. իւր աջակցութիւնը ինձ շատ խանկարի
պիտի ըլլայ. կը յուսամ ուրիշ օգտակար աջակցներ ալ ունենալ՝ որոնք իմ աշխատու-
թիւնս պիտի դիւրացնեն: Դժբաղտաբար Վսեմ. Մասէհեան Խան քանի որ օր Բարիք մնալէ
վերջ՝ ստիպուեցաւ Զուլիքերիս մեկնելու եւ այժմ կրկին առանձինն եմ:

Այս առթիւ կը փուռեմ կրկնել անձնութիւններունս մեր Ազգային Շահերուն
պաշտպանութեան համար՝ որուն պիտի նուիրեմ բոլոր ջանքերս եւ բոլոր գործունէութե-
թիւնս, հակառակ իմ ղէմ ծառացած ղժուարութեանց:

916. VIII/17.
DÉLÉGATION NATIONALE
ARMÉNIENNE

Paris, le 1er août 1916.
12, Avenue du Trocadéro

43 3

142

Ձեր Վեհափառութիւնը գիտէ որ քանի մը տարիէ ի վեր Անգլիոյ Քէ Յանձնախումբ
իւր կը գտնուէր "Armenia British Committee", բաղկացած Անգլիական Բարլամենթի անդամ-
ներէ, իմիջի այլոց Լորտ Պրայմ, որ յետ Զառայութիւններ մատուցած է ձեր դատին:

Երկար ժամանակէ ի վեր կ'աշխատէի ձեր Գաղղիոյ բարեկամներուն յիշոցաւ՝ հոս
ալ Նոյնանման Յանձնախումբ մը կազմել. ուրախ եմ յայտնել չեր Վեհափառութեան, որ,
ինչպէս հեռագրած եմ, քանքերս արդիւնաւորութեան: "France - Arménie" անուան տակ Յան-
նախումբ մը կազմուեցաւ, որուն անդամներուն անուանց Ներքակ ցուցակէն Ձեր Վեհա-
փառութիւնը ի տեսնէ որ՝ ե՛լ Բարլամենթական եւ ե՛լ գիտական միջավայրի ամենամեծ
անձանց աջակցութիւնը ձեռք բերած եմ, 'ի Տասնաւորի Տեսրէ Բէնլիլլէ եւ Տրնի Բօշէն,
ի աշտօնի Նախարարներ, Ծերակոյտի եւ Բարլամենթի Արտաքին Գործերու Յանձնաժողո-
վի Երկու Նախագահները, Ժորժ Բլէմանսօ եւ Ժորժ Լէյլիլլէ եւ դեռ ուրիշ նախկին Նախ-
արարներ, Ծերակուսականներ, Երեսփոխաններ, Ակադեմիոյ անդամներ, ինչպէս Անաթօլ
Քրանս, եւ Էլիէն Լամի, մշտական Բարտուղար Ակադեմիոյ, Էւայլլն, Նւայլլն:

Վերոյիշեալ Յանձնախումբը իր առաջին նիստը գումարեց, որուն ես ալ հրաւիր-
ւած էի, ուր կարծ բանախօսութիւն մը, շնորհակալութիւն յայտնելով իրենց, յանուն
Հայոց, այն գնահատելի օժանդակութեան որ կուտան մեզ իրենց բարձր հեղինակութեամբ
եւ մեծ ազդեցութեամբ, միեւնոյն ժամանակ համառօտիւ պարզեցի իրենց՝ ձեր իղծերը
եւ պահանջները. բնական է եւ առաջին նիստի մը մէջ որքան բանախօսութեամբս բնդ-
հանուր գիծերու վրայ պէտք էի թօսիլ, լաքորդ նիստերու վերապահելով յայտնել ձեր
բնդհանուր օրագիրը: Ներքակ կը գտնէք սոյն բանախօսութեան մի պատճէնը, որ Ձեր
Վեհափառութեան յայտնի պատճառներով պէտք չէ որ հրատարակուին տրուել: Հոս ես
մերժեցի հրատարակել տայ տեղական խորհրդէ, 'եւ պէտ թողիվին համարառուութիւնը
ըրած ժամանակնին համառօտիւ բանախօսութեանս իմաստն ալ հրատարակած են:

Յանձնախումբը զիս լսելէ վերջ որոշեց հաւակրական հեքագիր մը դրկել Ձեր
Վեհափառութեան՝ որուն պատճէնը Ներքակ կուղարկեմ, կաթեալ ունենալու համար ծիշդ
բնագիրը՝ եւե՛լ հեռագրական սխալներ սպրդած են Ձեզ հասած հեռագրին մէջ:

Միեւնոյն թողովին մէջ շնորհաւորական հեռագիր մ'ալ Ն. Ա. Բ. Մեծ Դուքսն
նիւթ՝ Ամի ուղղուած է՝ Երզնկայի յաղթութեան եւ գրաւման առիթ:

Մատչելով ի համրոյր Հայրապետական Ս. Աջոյն, եմ իրորին յարգանքով՝

Ձերդ Վեհափառութեան՝

ամենախոնարհ եւ ամենահնազանդ որդին

Պօղոս Նուար

916. VIII/17.
DÉLÉGATION NATIONALE
ARMÉNIENNE

Paris, le 1er août 1916.

12, Avenue du Trocadéro

Sainteté,

Le télégramme que Votre Sainteté m'a fait l'honneur
de m'adresser le 20 juin m'est parvenu avec de si nombreuses et
capitales erreurs de transmission que j'ai cru devoir en deman-
der la répétition. Je donne ci-joint à Votre Sainteté la copie
exacte et littérale du texte qui m'a été remis, afin qu'Elle
puisse se rendre compte Elle-même combien il était difficile
de le déchiffrer.

Par suite de l'état de guerre et du retard qu'il en-
traîne dans les services télégraphiques, la dépêche de Votre
Sainteté a mis plus de neuf jours à me parvenir; et la répéti-
tion que j'en avais demandée, pour avoir un texte exact, ne
m'est pas encore parvenue. Aussi après avoir attendu environ
une semaine et avoir obtenu du Bureau d'ici un texte un peu
plus clair, je me suis décidé à expédier, sans plus attendre,
à Votre Sainteté, un télégramme en réponse au Sien, dont je
crois avoir suffisamment compris le sens, malgré les nombreuses
erreurs qui l'obscurcissaient.

En Lui confirmant aujourd'hui ma dépêche, dont je
Lui remets ci-joint également copie, et sans plus attendre la
répétition que je désespère d'obtenir, j'ai l'honneur de redire
à Votre Sainteté combien j'ai été profondément touché du nou-
veau témoignage de confiance qu'Elle m'a donné et tout parti-

culièrement des termes dans lesquels Elle insiste pour que je continue à La représenter comme Président de la Délégation Nationale Arménienne en Europe.

Je ne puis que m'incliner et, malgré les difficultés que me crée ma situation personnelle et que j'ai déjà exposées à Votre Sainteté, malgré mes appréhensions et mes craintes de ne pouvoir, dans ces conditions, fournir tout le travail utile que je voudrais produire en faveur de notre cause, je me conforme au désir de Votre Sainteté et je continuerai aussi longtemps qu'il me sera possible à me consacrer à la mission qu'Elle m'a confiée. J'y suis encouragé d'ailleurs par la collaboration de S.E. Hovhannès Khan Massehian qui a accepté et a même déjà commencé de travailler avec moi. Son concours me sera des plus précieux. J'espère aussi que d'autres aussi utiles me seront accordés également et faciliteront ma tâche. Malheureusement S.E. Hovhannès Khan, après être resté quelques jours seulement à Paris, a dû repartir pour la Suisse et actuellement je me trouve seul de nouveau.

Je ne puis que renouveler ici à Votre Sainteté l'assurance de mon entier dévouement à la défense de nos intérêts nationaux, auxquels je consacrerai tous mes efforts et toute mon activité, malgré les conditions particulièrement difficiles qui me sont faites.

Votre Sainteté sait qu'il existe en Angleterre, depuis quelques années déjà, un Comité, la British Armenia, composé de membres du Parlement Britannique et notamment de Lord Bryce, qui a rendu de grands services à notre cause.

Je m'efforçais, depuis longtemps, de décider nos

amis de France à fonder ici un Comité analogue et je suis heureux, ainsi que je l'ai déjà télégraphié à Votre Sainteté, de pouvoir lui annoncer que mes efforts ont abouti. Un Comité sous le nom de "France-Arménie" vient d'être constitué et Votre Sainteté verra, par la liste ci-jointe des personnalités qui ont adhéré et qui le composent, que nous avons obtenu des concours du plus grand prix, tant dans le monde parlementaire que dans les sphères intellectuelles.

Je citerai notamment MM. Painlevé, Denys-Cochin, actuellement ministres, Les deux Présidents des Commissions des Affaires Extérieures au Sénat et à la Chambre des Députés: M. Georges Clémenceau et M. Georges Leygues; d'autres anciens Ministres, Sénateurs et Députés, M. Joseph Reinach etc., ainsi que des membres de l'Institut de France, tels que MM. Anatole France, Etienne Lamy, secrétaire perpétuel de l'Académie Française, etc. etc.

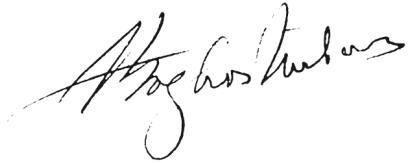
Ce Comité vient de tenir sa première réunion, à laquelle j'étais invité à assister et où j'ai prononcé une courte allocution pour les remercier, au nom des Arméniens, du précieux appui que nous apportent leur haute autorité et leur grande influence, et pour leur exposer sommairement, en même temps, nos vœux et nos aspirations. Il va sans dire que cette allocution, dans une première réunion, ne pouvait donner que de simples indications et que c'est dans les réunions ultérieures que j'aurai à exposer à ces Messieurs notre programme complet. J'envoie ci-inclus à Votre Sainteté, copie de cette allocution qui, pour des raisons que Votre Sainteté connaît, ne doit pas être publiée. J'ai refusé de la laisser

6
H6

publier dans les journaux d'ici, qui n'y ont fait qu'une simple allusion, sans en donner le texte, dans le compte-rendu qu'ils ont fait de la réunion.

Le Comité, après m'avoir entendu, a décidé d'envoyer à Votre Sainteté une adresse de sympathie, dont Votre Sainteté trouvera ci-joint une copie, afin qu'Elle puisse avoir un texte exact, dans le cas où ce télégramme lui serait parvenu avec des erreurs de transmission.

Je prie Votre Sainteté d'agréer l'expression de mes sentiments de très profond respect et de dévouement.

P. S. - Le Comité, dans la même séance a également envoyé une dépêche de félicitation à S.A.I. le Grand Duc Nicolas, pour la victoire et la prise d'Erzindjian.

001791

Հանրային Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի

(Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի)

[Եւրոպայի], 5 Եւրոպայի 1916.

Հանրային Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի

Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի

ՀԱՅԵԱՆՈՐԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԵՒՐՈՊԱՅԻ

Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի

[Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի]

0356

00

Report a change in membership status
Please, take the following for me.

erweit. & abt. w. möglich.

aus dem Lager des Chrysophane Fe , das Eisen
 Fe kemphe.

[illegible]

5° ^{30. 1000 ft. 1000 ft. 1000 ft. 1000 ft. 1000 ft.}
~~There is a large a large~~
~~that with with 3 or 4 ft. 4 ft. 4 ft. 4 ft.~~
a large with 1000 ft. 1000 ft. 1000 ft. 1000 ft.

ամբողջ [1] խումբ, առաջնորդ
հանձնարարություններ, և խոսքեր
հանձնարարություններ, և անհատներ :

0357

6.2. Հանձնարարություններ առաջնորդ
հանձնարարություններ, և խոսքեր
անհատներ և անհատներ, և անհատներ
և անհատներ, և անհատներ
և անհատներ, և անհատներ :

001794

5.2. Հանձնարարություններ հանձնարարություններ :

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Վիքթոր Պետրի հետ պետականության

(Հայրենիք)

Բնագիրը գրանցվել է

Փարիզ, 11 Մեյսիս 1915

... Պ. Պետրի հաճախական չի նկատվում թուրքիայի հետ անջատ հաշտություն մը, որոն մասին
Պ. Կր Քե խօսած էր իբր նախապետելիք պարտականություն մը, թեև բոլորովին անկա-
րելի ալ չի նկատվում զայն, քանի որ Տարրանել դեռ չէ ինկած: Բայց այն օրը ուր Տարրանել
առնուի, այլևս փոքի չի մնար վախճալու թէ Դաշնակիցները կ'ընդունին ո՞նե անջատ
հաշտություն. այդ պարագային՝ անոնք անողոր պիտի ըլլան թուրքերու հանդէպ:

Ըսի թէ, Տարրանելի անկումէն առաջ ըլլայ թէ վերջը, այս անջատ հաշտությունը միշտ
վախ կը պարճառէ Հայկական պետակերպով, որովհետեւ ակնհայտ է թէ այդ պարագային
Դաշնակիցները չպիտի կրնան թուրքերուն պարտադրել այն միեւնոյն պայմանները, զորս
պիտի կրնային ընդունիլ փալ կարարեալ ջախջախումէ մը, ինչպէս նաեւ կեդրոնական
կայսրութեանց պարտութենէն ետք: Թէ մեզի համար կարեւորը սա է որ այդ պարագային
Հայկական խնդիրը չմոռնան հաշտութեան դաշնագրին մէջ, եւ կամ չգոհանան անոր մէջ
դնելով, ինչպէս եղաւ Պերլինի Դաշնագրին առթիւ, լոկ 5-6 փողոց յօդուած մը, որ երբեք
չպիտի գործադրուի: Ահա թէ ինչո՞ւ Փարիզ եկայ, որպէսզի փեսնէմ Պ. Տէրբասէն եւ զինքը
զգուշացնէմ այս վրանգին դէմ: Պ. Պետրի ըսաւ թէ իրաւունք ունիմ Պ. Տէրբասէն փեսնել
ուզելով, բայց, յարեց, պարճառ մը չկայ որ անհանգիստ ըլլամ, որովհետեւ երբեք Հայաս-
տանը իր արդի վիճակին մէջ չպիտի թողուն:

.....

... Խօսելով այն դիմումին վրայ զոր Պուկարիոյ Հայերը կարարած էին (Վարչապետ) Պ.
Ռաբիսլավօֆի, խնդրելով միջամտել Բ. Դրան մօտ, յուսալով որ կարելի կ'ըլլայ դադրեցնել
փալ այն հալածանքները, որոնց զոհ կը դառնան Հայերը, Պ. Պետրի պարտաւեց մեր
հայրենակիցները որ Պուկար կառավարութեան դիմած են՝ առանց նկատի առնելու անոր
բռնած ընթացքը Քառեակ Համաձայնութեան դէմ: Պարասխանեցի թէ խնդիրը քաղաքական
ակտի մը վրայ չէ, այլ մարդասիրական ակտի մը համար եղած կոչ մըն է, եւ թէ որքան ալ
սկեպտիկ ըլլանք Պուկարիոյ կողմէ Բ. Դրան մօտ ըլլալիք դիմումի մը ազդեցութեան մասին,
այնպէս կը կարծեմ որ գէշ հարիւրին վրայ մէկ յոյս կը ներշնչէ, եւ թէ մեր հայրենակիցները
լաւ շարժած են այդ փորձն ընելով: Անկեցուցի թէ այս խնդրին մէջ իմ ունեցած փեսակերպս
այնքան յստակ է որ ես ինքս, որքան ալ ասիկա ծանր գար ինծի, չվարանեցայ անձնապէս
գրելու Գերմանիոյ Արարքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական Պ. Զիմմէրմանի,
խնդրելով որ Գերմանիա միջամտէ իր դաշնակցին մօտ, որպէսզի վերջ փրութի այս նողկալի
ոճիրներուն եւ Հայոց բնաջնջման: Ասիկա ըրի յայտնապէս, թղթափարին ձգուած նամակով
մը, զոր անշուշտ կարդաց գրաքննութիւնը, որովհետեւ ոչ մէկ պարճառ ունէի զայն ծածկելու,
նկատելով որ իմ գուր մարդասիրական դիմումս չէր կրնար ո՞նե քաղաքական հանգամանք

ունենալ: Մնաց որ, չեմ կարծեր թե՛ ռեւէ ազդեցութիւն գործէ, եւ նոյնիսկ չեմ յուսար թէ պարասխան մը կը սրանամ. բայց այդ բանը ըրի՝ պարսականութեանս անսալով:

Պ. Պէռար ըսաւ թէ Պ. Զիմմէրման կը պարասխանէ, բայց արդիւնք չի գոյանար:

Տեսակցութեան ընթացքին իրեն ըսի թէ Պէրնի մէջ տեսակցեցայ նախորդ Խորիվին հետ,²²⁷ որ զիս տեսնել ուզեր էր: Պ. Պէռար հարցուց թէ անիկա ի՞նչ կը խորհի Թուրք նախա-րարներուն, անոնց մտածման եղանակին եւ պատերազմին նկարմամբ Թուրք կառավարու-թեան ներկայ տրամադրութեանց մասին:

Նախորդ Խորիվին վրայ իր խօսելու եղանակէն, եւ անոր Թուրք նախարարներու հետ ունեցած յարաբերութեան մասին ցոյց տուած հետաքրքրութենէն այն տպաւորութիւնը ունեցայ թէ Պ. Պէռար կարողութիւն մը կը նշմարէր նախորդ Խորիվը Դաշնակիցներուն համար օգտակար միջնորդ մը դարձնելու:

Պ. Պէռար ըսաւ թէ քանի որ Իտալիա մեկնելէս առաջ պիտի տեսնեմ Պ. Տէլքասէն, յայտնելու համար Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան մը մասին ունեցած երկիւղներս, լաւ կ’ըլլայ որ այդ առթիւ Պ. Տէլքասէի ըսեմ նաեւ թէ Զուիցերիոյ մէջ տեսակցեցայ նախորդ Խորիվին հետ, եւ թէ լաւ յարաբերութիւններ ունիմ անոր հետ: Աւելցուց որ ինքն իսկ վաղը պիտի տեսնէ Պ. Տէլքասէն, Պալքանեան խնդրին համար, եւ թէ այս առթիւ ինծի համար ժամադրութիւն մը պիտի խնդրէ:

Պէռարի այս փութկոտութիւնը ինծի համար հաստատութիւն մը եղաւ այն մտածման մասին որ եթէ Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան մը գոյցները անհիմն են այսօր, նոյնքան ճիշդ է որ երբ բանակցութեանց միջոց մը գտնեն, չպիտի վարանին անկէ օգտուելու: Այս պատճառաւ, ուրիշ ամէն ատենէ աւելի որոշած եմ խնդրին առաջքը առնել, այստեղ եւ Լոնտոնի մէջ ալ, որպէսզի անջատ հաշտութեան պարագային Հայկական հարցը մոռացու-թեան չտրուի եւ Հայերը անգամ մըն ալ չգոհուին: Այս նպատակաւ արդէն պիտի այցելեմ Պ. Տէլքասէի:

Բաժնուած ատեննիս խոստացայ Պ. Պէռարի որ Պ. Տէլքասէի հետ ունենալիք տեսակցու-թենէս վերջ վերստին կը տեսնեմ զինքը եւ արդիւնքը կ’իմացնեմ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Պ. Տէլքասէի հետ տեսակցութեան

Բնագիրը գրանւորէն

Փարիզ, 14 Սեպտեմբեր 1915

Մօտերս առիթ ունեցած ըլլալով տեսնուելու Պ. Կը Բէի հետ, այս վերջինը ակնարկած էր Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան մը, որ տեղի պիտի ունենար Տարտանէլի գրաւումէն առաջ: Որովհետեւ Պ. Կը Բէ միշտ չի յայտնէր իր ամբողջ մտածումը, չկրցայ որոշել թէ այս գաղափարը անձնակա՞ն բան մըն էր իր մօտ, թէ զայն քաղած էր Բէ տ’Օրսէէն: Գաղափարը վրդովեց զիս, որովհետեւ տարակոյս չկայ թէ, այդ պարագային հաշտութեան պայմանները բոլորովին պիտի տարբերէին անոնցմէ, զորս իրաւունք պիտի ունենային Թուրքիոյ պար-տադրել, կատարեալ պարտութենէ մը վերջ: Հետեւաբար, որոշեցի ճշմարտութիւնը զիտնալ այս մասին, եւ ամէն պարագայի մէջ կանխել զայն, եւ Բէ տ’Օրսէի յիշեցնելով Հայկական խնդիրը, ապահովութիւն ձեռք բերել որ անիկա չպիտի գոհուի անջատ հաշտութեան մը պարագային: Ահա այս նպատակով է որ ներկայ ունկնդրութիւնը խնդրեցի:

Պ. Տէլքասէ ինձ հարցուց թէ ի՞նչ ըրի վերջին անգամ զինքը տեսնելէս ի վեր, եւ թէ զացի՞ Լոնտոն, ինչպէս մտադրութիւն յայտնած էի իրեն:

Պատասխանեցի թէ արդարեւ զացի, եւ արագօրէն տեղեկութիւն տուի իրեն ճամբորդու-թեանս մասին: Երբ Լորտ Լանստոնի անունը յիշեցի, հարցուց թէ զինքը Պարքլէյ Հաուզի իր բնակարա՞նը տեսայ, եւ թէ ի՞նչ ըսաւ իմ ծրագրիս մասին: Յայտնեցի թէ Լորտը ամէնէն աւելի շահագրգռուած երեւցաւ Պաղտատի Երկաթուղիին վերջնակայարանին վերաբերող փաս-տարկութեամբս, եւ թէ հասկցուց ինծի որ իմ բոլոր պատճառաբանութիւններս բանաւոր եւ հաստատուն կը գտնէր: Նոյն տպաւորութիւնը կրեցի նաեւ Սըր Արթըր Նիքոլսոնի հետ ունե-ցած տեսակցութենէս, եւ իր խնդրանքին վրայ յանձնեցի յիշատակագիր մը, համեմատ անոր զոր մատուցեր էի իրեն, Պ. Տէլքասէի, սա տարբերութեամբ որ Սըր Արթըրի տուածիս մէջ աւելի մասնաւոր կերպով ծանրացած էի Անգլիական շահերու տեսակէտին վրայ: Աւելցուցի թէ Սըր Արթըր, զայն կարդալէ ետք, յայտարարէր էր բարեկամի մը*, - որ ինծի կրկնեց ըսածը,- թէ Հայկական խնդրին համար մեր առաջարկած լուծումը գործնական կը գտնէր:

«Թայմզ»ի տնօրէն Պ. Սթիտի անունը տուած ատենս, Պ. Տէլքասէ ըսաւ թէ կը ճանչնայ զայն եւ թէ անոր կարծիքը կշիռ ունի: Ինծի թուեցաւ թէ մեծ կարեւորութիւն կու տայ անոր:

Թէեւ Պ. Տէլքասէ կը խուսափի իր կարծիքը յայտնելէ,- ուրիշ առթիւ մը ինքն իսկ ինծի յայտարարած էր թէ ասիկա կանոն մըն է իրեն համար,- սակայն շատ լաւ զգացի (որ) Լոնտոնի իմ այցելութեանս արդիւնքը, որ ընդհանուր առմամբ նպաստաւոր եղած էր ինքնավար Հայաստանի մը ստեղծման գաղափարին, հաճելի էր իրեն:

Երբ իրեն յայտնեցի թէ մտադիր եմ նաեւ Հռոմ այցելել, հաւանութիւն յայտնեց ու բնական զգաւ, քանի որ Լոնտոն եւ Փարիզ եղեր էի արդէն:

* Լոնտոնի Ռուսական դեսպան Կոմս Պէքէնտօրֆի կ’ակնարկէ:

Անցայ այցելութեանս գլխաւոր նպատակին եւ իրեն ըսի թէ վերջերս գրոյցներ իմացայ Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան մը մասին. թէ չէի գիտեր որ ի՞նչ կար ճիշդ ըստածներուն մէջ, բայց թէ այդ հաւանականութիւնը աչքի առջեւ ունենալով, եկած էի խնդրել իրմէ, յանուն իմ բոլոր հայրենակիցներուս, որ մեզի շնորհէ Ֆրանսայի աջակցութիւնը, որպէսզի Հայերը անգամ մըն ալ չգոհուին, եւ թէ չգոհանան անոնց համար խաղաղութեան դաշնագրին մէջ դնելով հինգ փողոնոց պարզ յօդուած մը, ինչպէս Պէրլինի Դաշնագրին 61րդ Յօդուածը, որ երբեք չէ գործադրուած։

Պ. Տէլքասէ զարմանք յայտնեց որ այդ փեսակ գրոյցներ փարածուեր են, որովհետեւ, ըսաւ, անոնք ոչ մէկ հիմ ունին, ոչ իսկ խնդիր եղած է արիկա։

Պատասխանեցի թէ շատ երջանիկ եմ ափոր համար. բայց թէ այս գրոյցները հաւատալի են եւ կրնան աւելի հաստատութիւն գտնել վաղը, ո՛չ թէ Դաշնակիցներուն ընթացքով, այլ նոյն ինքն Թուրքերուն։ Որովհետեւ բնաւ չպիտի զարմանայի որ Տարփանէլի գրաւումէն ամմիջապէս ետք, կամ նոյնիսկ անկէ առաջ, երբ խաղը կորստած նկատէ, Թուրքիոյ կառավարութիւնը հաշտութիւն խնդրէ,- պայմանաւ որ չփախալի. այս վերջին պարագային ալ, նոր կառավարութիւնը աւելի նպաստաւոր դիրքի մը վրայ պիտի գտնուէր, նոյն խնդրանքը ընելու համար։

Պ. Տէլքասէ չժխտեց թէ արիկա անկարելի է, եւ առանց վճռաբար արտայայտուելու, ըսաւ թէ չի կարծեր որ իմ երկիւղս հիմնաւոր ըլլայ. թէ ամէն պարագայի մէջ անջատ հաշտութեան խնդիր չկայ եւ թէ կրնամ հանգիստ ըլլալ։ Այնքան ապահովիչ շեշտով մը ըսաւ ասիկա, որ իրեն յայտնեցի թէ ինքզինքս բոլորովին սփոփուած կը զգամ այն մտածմամբ թէ փարակոյս չկայ որ անջատ հաշտութեամբ մը կարելի չպիտի ըլլար Թուրքիայէն ստանալ ա՛յն պայմանները, որոնք իրեն պիտի պարտադրուէին իր վերջնական պարտութենէն ետք։

Առիթէն օգտուելով խօսք բացի բովանդակ Հայ ժողովուրդին բնաջնջման համար կատարուած վերջին հալածանքներուն վրայ։ Իրեն փողեկութիւն փութի Պատրիարքարանէն եւ ներքին գաւառներէն ստացուած լուրերուն վրայ, նկարագրեցի խմբական բռնընթաց աքսորներն ու փարագրումները անապատներու մէջ, ուր ապահով մահ մը կը գտնէին բոլոր անոնք որ ճամբաներուն վրայ չէին ինկած անօթութենէ եւ յոգնութենէ։ Յիշեցի «Ժուռնալ փը Ժընէվ»ի յօդուածը, որ այսօրուան Թուրքերը կը բաղդատէր Ասորեստանցիներուն հետ, յիշեցնելով որ այս վերջինները, Իսրայէլացիները գերութեան վարելով հանդերձ, խնայեցին անոնց կեանքին, մինչդեռ այսօր, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, ամբողջ ժողովուրդը կ'աշխատին ոչնչացնել։²²⁸

Պ. Տէլքասէ ըսաւ թէ Գերմանիա կը քաջալերէ այդ բնաջնջումը։ Ասիկա ապահովաբար շատ հաւանական է, բայց յիշեցի Կ. Պոլսէն եկած Թուրք անձնաւորութեան մը կողմէ Պէրնի մէջ ինծի փրուած հաւաստիքը թէ Պառոն Վանկէնհայմ* Բ. Դրան մօտ բուռն կերպով բողոքած էր այդ ջարդերուն դէմ։

Պ. Տէլքասէ պատասխանեց թէ այդ պարագային Գերմանացիք երկդիմի խաղ մը կը խաղան։

Ինչ որ ալ ըլլայ, յարեցի, հալածանքներն ու խմբական կոտորածները կան ու կը մնան, եւ ցոյց փութի թէ այս բոլոր արարքներէն վերջ որքան անհնար պիտի ըլլար ընդունիլ ո՛րեւ լուծում որ Հայերը Թրքական լուծին փակ պիտի թողուր։ Աւելցուցի թէ որքան ալ խնդիրը ջարդերու եւ ամբողջ ժողովուրդի մը բնաջնջման վրայ է, կրկին Հայկական հարցը իր մարդասիրական կողմով չէ որ ի յայտ կու գայ, այլ թէ իր լուծումը պարտաւորիչ դարձած է

այսօր նոյն ինքն ապագայ խաղաղութեան շահուն համար։ Ինչպէս ցոյց փուած եմ յիշատակագրիս մէջ եւ զանազան առիթներով, Արեւելեան խնդիրը իր բոլոր վրանգներով, կնճռոտութիւններով ու վէճերով բաց պիտի մնար, որքան արեն որ Հայկական հարցը չլուծուէր վերջնական կերպով, եւ այն փեսակ եղանակով մը որ այդ ժողովուրդները այլեւ ենթակայ չմնային Թուրք կառավարութեան քմահաճոյքին, ու Գերմանիոյ ալ, որուն ազդեցութիւնը (Թուրքիոյ մէջ) բոլորովին մեծցած պիտի ըլլայ այս պատերազմէն վերջ։ Այն լուծումը զոր կը խնդրենք Դաշնակիցներէն, կը գոհացնէ այս պայմանները եւ խաղաղութիւնը երաշխաւորող փարր մը պիտի դառնայ արդի Ասիական Թուրքիան կազմող բոլոր երկիրներուն համար։

Հակառակ անոր որ Պ. Տէլքասէի յայտարարութիւնները, գէթ ներկային համար, զիս ապահովցուցած էին անջատ հաշտութեան մը գրոյցներուն մասին, կրկին օգտագործեցի այս առիթը ու դիւրմամբ այս արագ ակնարկութիւնը ըրի ինքնավար Հայաստանի մեր ծրագրին, որպէսզի անցողակի կերպով զայն իրեն յիշեցուցած ըլլամ։

Անցնելով ուրիշ նիւթի մը, Պ. Տէլքասէ ինձ ըսաւ թէ Վիքթոր Պէռարէն իմացած է որ վերջերս փեսնուեր եմ Խորիվին հետ, եւ հարցուց թէ Խորիվը միշտ կ'աշխատի՞ բանակցիլ գահէն հրաժարման մը համար։

«Երեք ամիս առաջ, ըսաւ Պ. Տէլքասէ, փողեկութիւն ստացայ որ փրամադիր է գահէն հրաժարելու, պայմանաւ որ իր նիւթական կացութեան մասին կարգադրութիւն մը ըլլայ»։

Հարցուցի Պ. Տէլքասէի թէ արդեօ՞ք Խորիվը իրեն ուղղակի դիմումներ ըրա՞ծ է։ Պատասխանեց թէ՛ ո՛չ, եւ թէ պարզապէս լաւարեղեակ աղբիւրէ մը իմացած է խնդիրը։

Ըսի թէ արդարեւ Խորիվը փափաքած էր զիս փեսնել եւ թէ Պէրն գացած էի՝ Սուլթանին (Եգիպտոսի) հաւանութիւնը խնդրելէ վերջ։ Կ'երեւայ Խորիվը իմ վրաս խորհեր էր, ինձմէ խնդրելու համար որ Լոնտոն երթամ եւ Անգլիական կառավարութիւնը հաճեցնեմ իր կացութիւնը կանոնաւորելու։ Սփիպուեցայ մերժել իր առաջարկը, յայտնելով սակայն թէ միշտ իր փրամադրութեան փակ կը գտնուիմ Ն. Վ. Սուլթանին ուղղուելիք ամէն խնդրանքի համար։ Մեր փեսակցութիւնը ուրիշ հետեւանք չունեցաւ։

Պ. Տէլքասէ ըսաւ թէ Խորիվը կը շարունակէ իր յարաբերութիւնները Գերմանիոյ հետ, եւ թէ արդէն մեկնած է Զուիցերիայէն, յայտնի չէ թէ ո՛ր։ Պատասխանեցի թէ հաւանականաբար մեկնած ըլլալու է Կ. Պոլիս, ուրկէ Թուրք կառավարութիւնը կը կանչէր զինքը մասնաւոր պնդումով մը։ Արդէն Կ. Պոլիս միշտ փեսակ մը ձգողութիւն կը գործէ Արեւելքի իշխաններուն վրայ. այսպէս՝ Իսմայիլ փաշա, գահէն հրաժարելէն ետք, փոխանակ անցնելու Երուսա, ուր պիտի կրնար ազատ ապրիլ, վերադարձաւ Կ. Պոլիս, ուրկէ Ապրիլ Համիտ ջոդուց որ դուրս ելլէ մինչեւ իր մահը։

Հրաժեշտ առած միջոցիս մինչեւ դուռը ինձ ընկերանալով, Պ. Տէլքասէ կրկնեց թէ պէտք չէ անհանգիստ ըլլամ անջատ հաշտութեան մը գրոյցներէն։

Կ'արձանագրեմ նաեւ սա թէ մեր փեսակցութեան ընթացքին ակնարկած ըլլալով Ռուսերուն պարտութեանց եւ հակառակ ռազմամթերքի պակասին իրենց ցոյց փուած զմայլելի դիմադրութեան, Պ. Տէլքասէ յայտարարեց թէ այդ պարտութիւնները, որոնց մէջ սակայն Ռուսերը միջոցը կը գտնեն հակայարձակումներով յաղթութիւններ փանելու, արդիւնք են մի միայն ռազմամթերքի անբաւականութեան, թէ կ'աշխատուի արիկա դարմանել, եւ թէ մինչեւ 2-3 ամիս Ռուսիա պիտի ունենայ իրեն պէտք եղած ամբողջ ռազմամթերքը։

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

* Կ. Պոլսոյ Գերմանական դեսպանը։

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Երեսփ. Ժողովոյ դեր-նախագահ եւ նախկին պարերազմական նախարար Պ. Էթիէնի հետ տեսակցութեան

(Հարուած)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 18 Սեպտեմբեր 1915

(Փաշան Պ. Էթիէնի կը պարզէ իր ծրագիրը, ծանօթ փաստարկություններով, ու կ'անկցնէ։)

... Մենք, Հայերս, զինուորական ոյժ չունինք մեր ազգային ցանկությունները պարտադրելու համար, մեր ամբողջ ոյժը համոզողությունն է հաստատուն, համոզիչ, եւ նոյն ինքն Դաշնակիցներու շահերուն վրայ հիմնուած փաստարկություններով։ Պ. Էթիէն պարասխանեց թէ բոլորովին համամիտ է իմ ծրագրիս եւ թէ իրեն պարզած փաստարկություններս զօրաւոր են։

.....

(Փաշան կ'ականարկէ Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան մը մասին շրջող զրոյցներուն, զորս կը հերքէ Պ. Էթիէն, վստահեցնելով թէ Թուրքերուն համար այլեւս ամէն բան վերջացած է եւ թէ վախճալու բան մը չկայ։)

... Պարասխանեցի թէ իր այս հաւաստիքը ա՛յլ աւելի կը հանգստացնէ եւ կ'ուրախացնէ զիս, որովհետեւ գիտեմ թէ Ֆրանսայի ու նոյնիսկ Քէ փ'Օրսէի դիւաններուն մէջ փակաւին կը գտնուին մարդիկ, որոնք չեն մխիթարուիր Օսմանեան Կայսրութեան անհետացումը տեսնելով, եւ որոնք բոլորովին պարտաստ պիտի ըլլային անոր պահպանման աշխատելու, եթէ ապիկա իրենցմէ կախուած ըլլար։

Կը ճանչնամ, ըսաւ Պ. Էթիէն, կը ճանչնամ Քէ փ'Օրսէի այդ մարդիկը, որոնց կ'ականարկէք. բայց բանէ մը մի՛ վախնաք, իրենց կարծիքը երբեք գերակշիռ չպիտի դառնայ. Թուրքերը այլեւս այդ մասին բնաւ պէտք չէ յոյս դնեն մեր վրայ։

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվոլսքիի հետ տեսակցութեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 22 Սեպտեմբեր 1915

Իրեն բացաւրեցի այն պարճառները, որոնց հետեւանքով Էքսի գիւղագնացությունս ընդհատելով Փարիզ վերադարձեր էի։ Սովորաբար լաւարեղեակ աղբիւրէ մը իմացեր էի թէ Փարիզի մէջ զրոյցներ շրջած էին Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան մը մասին, եւ որովհետեւ այս տեսակ պարահականություն մը ո՛չ միայն անհաւանական չէր, այլ նոյնիսկ հասկնալի ալ էր, վախցած էի որ յանկարծական որոշում մը կը փրուի եւ խաղաղութեան դաշնագրին կնքման միջոցին Հայկական խնդիրը մոռացութեան կը փրուի։ Հետեւաբար Փարիզ եկայ, մասնաւորաբար տեսնելու Պ. Տէլքասէն եւ անկէ խնդրելու որ ամէն պարագայի մէջ դաշնագիրը ունենայ մասնաւոր յօդուած մը, որ վերջնական կերպով մը լուծէ մեր խնդիրը, մեր ազգակիցները ազաւարդելով Օսմանեան ո՛րեւէ փրապետութենէ։ Աւելցուցի որ Պ. Տէլքասէ կարարելապէս ապահովցուցած էր զիս թէ այդ զրոյցները ցարդ բնաւ հիմ չունին, եւ նոյն արեւ յայտարարած էր թէ Հայերը պէտք չէ վախնան որ այդ կարգի մոռացման մը առարկայ կը դառնան։

Պ. Իզվոլսքի ըսաւ թէ իր ստացած տեղեկություններն ալ կը հաստատեն այդ խնդիրը։ Որովհետեւ ինք ալ կը հսկէ իր կողմէ, լաւ գիտնալով որ Ֆրանսական կարգ մը շրջանակներ, եւ նոյնիսկ Քէ փ'Օրսէի պաշտօնաւարներ, ներողամիտ են Թուրքիոյ մասին, եւ թէ մինչեւ անգամ կան մարդիկ, որոնք պիտի ցաւին Թուրքիոյ անդամահաւման համար։ Հետեւաբար, բոլորովին համամիտ գտնուեցաւ իմ ըրած դիմումիս, նկատելով որ եթէ շրջող զրոյցները իրօք սխալ են, գէթ սա ակներեւ է թէ անհաւանական չեն եւ թէ կրնան իրականանալ մէկ օրէն միւսը։

Այս առթիւ հարցուց ինծի թէ կը կարդա՞մ «Կէն Սօսիալ»^{*} լրագիրը,²²⁹ որուն պէտք է հետեւիլ, ըսաւ, որովհետեւ կ'արտացոլացնէ Ընկերվարական կուսակցութեան կարծիքը։ Եւ ինծի ցոյց փուսւ Հէրվէի նոյնիսկ այս օրուան յօդուածը, որմէ կ'արտագրեմ հետեւեալ հատուածը.-

«... Այսպէս ուրեմն, Քառեակ-Համաձայնութեան համար երկու կարելի ընթացք կայ Թուրքիոյ հանդէպ.

«Կամ այս միջոցիս, ուր գիտենք թէ ռազմամթերքի պակասէն կը նեղուինք, անոր վրայ արձակել 200-300,000 թարմ զինուորներ.....

«Եւ կամ խաղաղութեան ընթացքին այս խեղճ Տաճկաստանին, որուն դէմ ոչ մէկ ատելություն ունինք, որ իր կարգին իր դարաւոր պաշտպաններուն՝ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ դէմ ոչ մէկ սրտմտություն ունի, սա միայն ստանալով իրմէ որ Նեղուցները չէզոքացուին եւ բաց մնան Ռուսիոյ համար։»[†] Ռուսիա, անմիջապէս օգտուելու համար

^{*} Կիւսթավ Հէրվէի լրագիրը, որ վերջէն վերածուեցաւ «Լա Վիքթուառ»ի։

[†] Սրորագծուած են Փաշային կողմէ։

Պօսֆօրի եւ Տարփանէլի անցքէն, եւ կարելի եղածին չափ շուր ստանալու համար այն ռազմամթերքը, որուն այնքան պէտք ունի այս վայրկեանիս, թերեւս գոհանայ այս կէս-գոհացմամբ: Գալով Թուրքիոյ, կարելի է վստահ ըլլալ թէ Քառեակ-Համաձայնութեան գիրկը պիտի փութայ, եթէ այս վերջինը, պարտաւոր պայմաններով, ձիթենիի ոստը երկարէ իրեն»:

Յօդուածին այս մասը կարդալ փալէ ետք, դեսպանը ըսաւ որ ասիկա ցոյց կու տայ թէ պէտք է շարունակել արթուն մնալ, եւ թէ իրաւունք ունէի միջամտելով:

Պարասխանեցի թէ չէի գոհացած լոկ Փարիզի մէջ գործելով, թէ բոլորովին պարրասար էի Լոնտոն ալ երթալու, եթէ պէտք մնար, բայց բարեբախտաբար այս մասին շատ թանկագին աշխատակից մը գրայ յանձին Լորտ Պրայսի, որուն հետ մշտակայ թղթակցութեան մէջ եմ, ինչ որ պէտք չթողուց Լոնտոն երթալուս: Հետեւաբար գրեցի Լորտ Պրայսի, անոր փեղեկութիւն փալով շրջող գրոյցներուն եւ իմ երկիւղներուս մասին. իրմէ ստացած պարասխանս բացարձակ ապահովութիւններ կու տայ թէ ո՛չ միայն անջատ հաշտութեան խնդիր չէ եղած, այլ եթէ նոյնիսկ այդ հաւանականութիւնը իրականանայ օր մը, Թուրքիա ոչինչ պիտի ունենայ յուսալիք, որովհետեւ Անգլիոյ մէջ մտադրած են այլեւս Հայերը չթողուլ Թրքական լուծի փակ: Լորտ Պրայսի կողմէ յիշատակուած պարճառները մեծ կշիռ ունին Անգլիոյ հանրային կարծիքին վրայ,- եւ ատոնք այն բռնի իսլամացումներն են, որոնց Թուրքերը հարկադրած են Հայերը: Անգլիա չպիտի հանդուրժէ որ բռնութեամբ իսլամացուած քրիստոնեաներ անպաշտպան մնան, հետեւաբար պէտք պիտի ըլլայ անոնց համար ապահովել իրերու այն փեսակ կացութիւն մը, որուն շնորհիւ կարենան ազատօրէն վերադառնալ իրենց նախնական կրօնքին: Բառ առ բառ կը գրէ որ եթէ նոյնիսկ Ասիական Թուրքիոյ մէկ մասը պէտք ըլլայ «Սուլթանին թողուլ, Դաշնակիցներու պարտականութիւնը կը պահանջէ կա՛մ Հայերը կատարելապէս ազատել Թրքական իշխանութենէն,- ինչ որ լաւագոյն լուծումը պիտի ըլլար,- կամ գէթ Հայաստանի մէջ ստեղծել փեղական կառավարութիւն մը, այն փեսակ կերպով մը, որ կարենայ դրականապէս պաշտպանել քրիստոնեաները»:

Պ. Իզվօլսքի ըսաւ թէ այդ բոլորը շատ կարեւոր է, եւ թէ ուրախ է իմացած ըլլալուն համար: Կարծիք յայտնեց թէ լաւ պիտի ըլլայ որ թերթերուն մէջ քիչ մը աւելի հրապարակութիւններ փեղի ունենան: Պարասխանեցի թէ այս վերջերս, Անգլիոյ մէջ, մէկ քանի լաւ յօդուածներ հրապարակուեցան մեր մասին, թէ այնպէղ ղրկեցի Կ. Պոլսոյ Պարրիարքին մէկ նամակէն քաղուած հապուածներ, մամուլին համար, եւ թէ այդ հապուածներուն մէջ շատ ճշգրիտ մանրամասնութիւններ կը գտնուին բռնի կրօնափոխութեանց, ինչպէս նաեւ կիներու եւ աղջիկներու առեւանգութեանց մասին, որոնք ապահովաբար մեծ ազդեցութիւն պիտի ընեն: Միւս կողմէ, փորձեցի յօդուածներ հրապարակել փալ «Մաթէն»ի մէջ, եւ այս մտքով փեսայ Պունօ-Վարիլան,^{*} բայց, հակառակ անոր որ խոստումներ ըրած էր ինծի, արդիւնք մը չունեցաւ: Պիտի աշխատիմ մեր կողմէ գրուած յօդուածներ հրապարակել փալ նաեւ «Թան»ի մէջ:

Պ. Իզվօլսքի խորհուրդ տուաւ ինծի փեսնել նաեւ «Ժումնալ»ը,²³⁰ որ Պ. Հիւմպերի ձեռքը անցնելէն ի վեր մեծ կարեւորութիւն մը կը ստանայ: Նոյնիսկ այս մտքով յանձնարարական նամակ մը տուաւ ինծի, ուղղուած արժանիքի փէր հրապարակագրի մը, Պ. Ռընէ Մուլէնի, որ «Ռըվիւ Էպիօմափրէ»ի մէջ կը գրէ եւ որ շուրջով պիտի անցնի «Ժումնալ»ին:

Իրեն ծանուցի թէ յառաջիկայ շաբթու Հռոմ կը մեկնիմ: Կատարելապէս համաձայն

* «Մաթէն» լրագրի փէրը:

գտնուեցաւ եւ հարցուց թէ կը ճանչնա՛մ Պ. փր Կիրսը, զոր անպարճառ պէտք է երթամ փեսնեմ: Բնական է թէ զայն կը ճանչնամ լէֆօրմներու բանակցութեանց արենէն. հետեւաբար պէտք չունիմ յանձնարարականի:

Խօսելով պարերագմին եւ Տարփանէլի գործողութեանց դանդաղութեան վրայ, Պ. Իզվօլսքի ըսաւ թէ Անգլիացիք շատ ծանր սխալներ գործեցին:

Հարցուցի թէ վերջ ի վերջոյ չպիտի՞ որոշեն մեծ թուով զինուորներ ղրկել հոն, միանգամ ընդմիշտ վերջացնելու համար: Պարասխանեց որ կ'երեւայ թէ Տարփանէլի մէջ շատ փարածութիւն չկայ եւ թէ աւելի մեծ թուով զինուորներու առաքումը բանի մը չպիտի ծառայէ: Զօրավար փ'Ամար, որուն հետ փեսնուեր է այս վերջերս, հաստատեւ է այս պարագան, իբր նմանութիւն աւելցնելով թէ ճիշդ նոյնն է, ինչ որ պիտի ըլլար Մէթրօ-էն^{*} ելլող ժողովուրդը եթէ խմբովին դուրս խուժէր ելքի յատուկ նեղ նրբանցքներէն, ուրկէ քիչ թուով մարդիկ միայն կրնան անցնիլ միեւնոյն ժամանակ:

Տարփանէլի առթիւ, Պ. Իզվօլսքի ծանուց թէ իր զաւակը, որ այնպէղ վիրաւորուած էր, զինուորական մետալ ստացած է, ինչ որ իրաւամբ հպարտութիւն կը պարճառէ իրեն: Շնորհաւորեցի զինքը, խնդրելով որ բարի ըլլայ նոյնպէս իմ շնորհաւորութիւններս մատուցանելու Տիկին Իզվօլսքիի:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

* Մէթրօփօլիթէն,- սպորերկրեայ երկաթուղի:

Արձանագրություն Պօրոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի ծովային նախարար Պ. Օկանետրի հետ
յրեսակցության

(Հատում)

Բնագիրը հրատարակվել է

Փարիզ, 29 Սեպտեմբեր 1915

... Յոյս յայտնեցի թէ վերջին նախարարական գումարմանց ընթացքին (որոնց պար-
ճառաւ նախարարը երկու անգամ յետաձգած էր փաշային ընդունելութիւնը), կարելոր
որոշումներ փրուած են պարասխանելու համար Պուլկարական զօրաշարժին, որ սպառնալիք
մըն է Արեւելքի համար, եւ որ մեզ, Հայերս, բուռն վրդովման մը կը մարմնէ. որովհետեւ, եթէ
Գերմանները, Պուլկարներուն շնորհիւ, Կ. Պոլիս հասնին, այլեւս Հայ չի մնար:

Նախարարը պարասխանեց թէ արդարեւ Նախարարաց Խորհուրդը զբաղեցաւ Պալքան-
ներու խնդրով, եւ թէ Դաշնակիցները Սերպերուն օգնութեան պիտի հասնին եթէ Պուլկար-
ները անոնց վրայ յարձակին:

Պ. Օկանետրի գրած էի արդէն, եւ այս տեսակցութիւնն ալ խնդրած էի որպէսզի անձամբ
իրեն յայտնեմ բովանդակ Հայոց երախտագիտութիւնը Թուրք կառավարութեան հալածանք-
ներուն ենթակայ այն 5,000 Հայոց փրկութեան համար, զորս Ֆրանսական նաւապորմին
պարկանող յաճանաւ մը Ալէքսանդրէթի ծոցէն առնելով Բօրթ Սաիփ փոխադրած էր:²³¹
Նախարարը պարասխանեց թէ Ֆրանսական նաւապորմը երջանիկ է որ յաջողեցաւ ապահով
մահէ մը փրկել այդ դժբախտները, եւ հաւաստեց որ եթէ նոր առիթ մը ներկայանայ, կրնանք
վստահ ըլլալ որ պիտի փութայ մարտանաւեր դրկել օգնելու համար մեր ազգակիցներուն,
որոնց տառապանքները յայտնի են իրեն:

Այս առթիւ աւելցուց թէ սխալ է Գահիրէէն ուղղուած այն հեռագիրը զոր «Թան» հրապա-
րակած էր, եւ որ կը ծանուցանէր թէ 8,000 Հայերու նոր փրկութիւն մըն ալ եղած է:
Ապահովաբար տեղի ունեցած է հեռագրական շփոթութիւն մը զոր լաւ չէ հասկցեր «Թան»ի
թղթակիցը:

.....
(Խօսակցութիւնը կը դառնայ Հայկական խնդրին քաղաքական լուծման վրայ,
փաշան իր ծրագիրը կը պարզէ, եւ Պ. Օկանետր կը խոստանայ աջակցութիւն անոր
իրականացման համար:)

... Աւելցուց թէ Ֆրանսա, որ այսօր պարերագմի մէջ է Թուրքիոյ հետ, չի կրնար
անտարբեր մնալ Փոքր Ասիոյ վիճակով, եւ թէ առաջին ուղղացից մը հաստատելու համար,
իր նաւապորմին միջոցաւ գրաւած է Ռօսար կղզին, Սուրիոյ ծովեզերքին դէմ:

Բնական է կրկնեցի շնորհակալութիւններս, թէ՛ իմ եւ թէ հայրենակիցներուս անունով:
Յետոյ խօսեցանք Պուլկարիոյ նախարարական տազնապին վրայ, զոր կը ծանուցանեն
այս օրուան թերթերը, հաւաստելով թէ Պ. Մալինօֆ կոչուած է նոր դահլիճ մը կազմելու: Պ.
Օկանետր բնաւ չի հաւսարար ասոր. իր կարծիքով՝ միայն մէկ քանի նախարարներ պիտի

փոխուին, ինչ որ ուղղութեան փոփոխութիւն չի նշանակեր: Աւելցուց թէ Պուլկարիոյ թագա-
ւորը պաշարուած է Գերմանացիներով, եւ հաւանական չէ որ, գէթ այս միջոցիս, Քառեակ-
Համաձայնութեան կողմը անցնի:

Պ. Ժան Կու ալ, զոր տեսեր էի այս առփու, այդ իմաստով խօսած էր, ըսելով. «Պուլկարիոյ
դահլիճը չէ, այլ թագաւորը պէտք է փոխել»:

Միւս կողմէ, Պ. Օկանետր կը յուսայ թէ Դաշնակիցները պիտի յաջողին համաձայնիլ
Յունաստանի հետ:

Հարցուցի իրեն թէ Յունաստանի թագաւորն ալ պաշարուած չէ՞ իր աներձագին՝ կայսեր
կողմէ:²³² Պարասխանեց թէ «որքան արեւն որ Պուլկարները կռուին չմասնակցին, արիկա
հաւանական է. բայց տարակոյս չկայ թէ վերջ ի վերջոյ Կոստանդին թագաւորին Պուլկար-
ներուն դէմ սնուցած արելութիւնը պիտի յաղթանակէ»:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժոռժ Բլեմանսո-ի հետ տեսակցության

Բնագիրը գրանցվել է

Փարիզ, 25 Հոկտեմբեր 1915

Անյոդդոդդ համոզումը ունի վերջնական յաղթանակին:

Ըստ թե Շամբանեի եւ Արթուայի վերջին յաղթանակներով կարելի էր ճեղքել Գերմանական զիծը. զօրավարներուն ապուշութիւնն էր որ արգելք եղաւ:

Քլեմանսո հակառակ է ոեւէ կերպով տկարացնելու Ֆրանսական ճակատը, ուրկէ կախում ունի վերջնական յաղթութիւնը: Այդ ճակատը պիտի դիմադրէ Գերմանացւոց բոլոր ջանքերուն, բայց ասոր համար պէտք է այնպեղ մնան բոլոր տրամադրելի զինուորները:

Արդ, Անգլիացիք կ'ուզեն Ֆրանսա գրնուող իրենց բանակէն առնել Սէլանիկ դրկուելիք զինուորները: Ասոր հակառակ է Բլեմանսո, եւ այս պատճառաւ այնքան ուժգնօրէն կ'ընդդիմանայ Պալքաններու արշաւանքին: Ֆրանսացիք այսօր 30-40,000 մարդ ունին այնպեղ, եւ ընդամէնը 60,000էն աւելի չպիտի դրկեն երբեք, բացի Անգլիացիներէն: Բայց այսքան մարդ բնաւ չպիտի բաւեն նպատակին հասնելու համար:

Քլեմանսո հաւաստեց թէ Ֆրանսական, եւ ոչ թէ Անգլիական կառավարութիւնն էր որ ուզեց Սելանիկի արշաւանքը: Ինծի կարդաց նամակ մը, գրուած Անգլիացի շաք բարձր անձնաւորութեան մը կողմէ, որուն անունը չուզեց յայտնել, եւ որ իրմէ կը խնդրէր հեղքել հակառակը հաւաստող զրոյցները: Նամակը կը հաստատէր թէ Պ. Վիվիանին էր որ ապիկա խնդրած էր Լորպ Բիչնէրէն եւ զայն համոզած որպէսզի Ֆրանսա երթայ, յատկապէս այս խնդրին նկատմամբ Ժօֆրի հետ խորհրդակցելու համար: Միյեըրան վերջին շաբթուն Լոնտոն վերադարձած է միշտ այս խնդրին համար: Նամակը քննադատութիւններ կը պարունակէր նաեւ Անգլիական Դաիլիճին նկատմամբ, զգացնելով թէ պիտի հարկադրուի բարեփոխել իր կազմը:

Քլեմանսո ըսաւ թէ իր առած տեղեկութեանց համաձայն, Անգլիացիք չեն վախնար որ Գերմանները Եգիպտոս կը հասնին: Պիտի կրնան զանոնք կասեցնել Կիլիկիոյ մէջ: Կ. Պոլսէն Սուրիա զացող բանակի մը համար երկու ճամբայ միայն կայ. մէկը Տաւրոսի բարձրադիր լեռանցքերը, որոնք ձմրան ընթացքին ձիւնով ծածկուած եւ անանցանելի կը մնան, ու միւսը ծովեզերքը քերող ճամբան, որ նաւատորմին ռմբակոծութեան ենթակայ է: Անգլիացիք, ի հարկին, կրնան ցամաք ալ ելլել, ամրոցներ կառուցանելու համար:

Քլեմանսո ըսաւ նաեւ թէ Ֆրանսա կառավարութիւն չունի, այլ անճարակ դահլիճ մը եւ գէշ կազմուած խորհրդարան մը: Հանրային կարծիք ալ չկայ, այն պարզ պատճառաւ որ մարդիկը գէնքի տակ են:

Բայց հանրային ոգին զմայլելի է. որոշած են մինչեւ ծայրը առաջ երթալ: Տեսած է վիրաւորներ, որոնք իրենց վերքերուն անտարբեր, լոկ Ֆրանսայի յաղթանակին վրայ կը խորհին:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Գեորգ Կաթողիկոս առ Պողոս Փաշա

Բնագիրը հայերէն

[Էջմիածին, 15/28 Հոկտ. 1915]

Ծայրագոյն Պապրիարք

Եւ

Կաթուղիկոս

Ամենայն Հայոց

Նորին Վսեմափայլութեան

Պօղոս Փաշա Նուպարին

Ստացած են Ձերդ Վսեմափայլութեան Օգոստոս 22 եւ Սեպտեմբեր 14 թուակիր նամակները:

1.- Գոհ եմ, որ Բժիշկ Զաւրեանի եւ Պ. Աբրահամ Ղուկասեանի Երոպա գալու եւ նոցա Ձեզ ներկայացրած գրութիւնների առթիւ ծագած թիւրիմացութիւնը պարզուեց: Կ'ցանկանայի Ձեզ յայտնի լինէր նաեւ հետեւեալը նոցա՝ Երոպա մեկնելու առթիւ:- Պեղական Դումայի անդամ Պ. Միքայէլ Պապաջանեանը սոյն տարուայ Ապրիլ ամսի սկզբին եկաւ ինձ մօտ եւ խնդրեց Պետրոգրադի Հայոց Յանձնաժողովի եւ Թիֆլիզի Ազգային Բիւրոյի կողմից, որ ես պաշտօնապէս նշանակեմ եւ յանձնարարեմ Բժ. Զաւրեանին եւ Պ. Աբրահամ Ղուկասեանին եւ տամ լիազօրութիւն՝ պետութիւններին դիմումներ անելու, որի մասին նաեւ յայտնեմ Ռուսաց Արտաքին Գործոց Նախարարի միջոցով Լոնտոնի եւ Փարիզի դեսպաններին: Չհամաձայնեցի այդ առաջարկութեանը եւ յայտնեցի, որ իմ միակ ներկայացուցիչը Ձերդ Վսեմափայլութիւնն է, որից շաք գոհ եմ, շուտով մեկնելու է Երոպա եւ ոչ մի առիթ չունեմ նորերը նշանակելու եւ լիազօրելու, մինչ իսկ ժամանակաւորապէս: Մի՛ միայն համաձայնեցայ յիշել Ապրիլ 5/18ի Գահիրէ ուղարկած հեռագրիս մէջ Բժ. Զաւրեանի եւ Պ. Աբրահամ Ղուկասեանի անունները, ենթադրելով, որ կարող կ'լինեն հաղորդել Ձեզ մի քանի կարեւոր տեղեկութիւններ, որոնցից ցանկալի լինի օգտուել, ըստ Ձեր հայեցողութեան, Ձեր բանակցութեանց ժամանակ:

Այլ պաշտօն նոցա չէի յանձնել:

2.- Ստացայ Անգլիոյ եւ Ֆրանսիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարներին Ձեր ներկայացրած յիշատակագրերի պատճէնները, որոնք բնականաբար անհրաժեշտ էին: Երեւի արդէն ներկայացրած կ'լինէք նաեւ Իտալիայի Արտաքին Գործոց Նախարարին:

Անգլիայի Արտաքին Գործոց Նախարարին Յուլիս 13ին Լոնտոնում ներկայացրած Ձեր յիշատակագրի «Յետ Գրութեան (P.S.)» մէջ յիշած էք համառօտակի Կիլիկիայում եւ Հայաստանում տեղի ունեցած Տաճիկ կառավարութեան ձեռքով եւ հրամանով սոսկալի հալածանքի ընդդէմ Հայոց եւ բազմաթիւ սպանութիւնների եւ աքսորների մասին: Հայերին ներկայ պատերազմի վախճանից առաջ կոտորածով եւ խմբական աքսորներով բնաջինջ անելու դժոխային ծրագրի մասին աւելի ընդարձակ արդէն բացատրած էք Արտաքին Գործոց Նախարարի Օգնական Սըր Արթուր Նիկոլսընին եւ Դաշնակից Պետութեանց Լոնտոնի Դեսպաններին:

Ճշմարիտ է, առ այժմ Դաշնակից Պետությունները միջոց չունեն հայերի վիճակը բարուքելու եւ ազապելու անօգնական ժողովուրդը թուրք եւ քուրդ վայրագների խժոժություններից, սակայն պարբերաբար անհրաժեշտ է փեղեկություններով յիշեցնել եւ շեշտել փաճիկ կառավարութեան իսկական նպատակը, այն է՝ *Հայաստանը-Կիլիկիան դատարկել հայերից եւ քնակեցնել քրդերով եւ գաղթական մահմեդականներով*:

Այժմ, երբ սրտի դառն կսկիծով փեսնում ենք, որ փաճիկ անգութ կառավարությունը առանց արգելքի իրագործում է այդ ծրագիրը լայն չափերով, մասամբ որպէս պատասխան Դաշնակցաց հաւաքական ազդարարութեան՝ փաճիկ նախարարների անհատական պատասխանատուութեան մասին, ինչպէս դիտել է Ֆրանսիական Դեսպանատան Առաջին Թարգման Պ. Լըփուն եւս, մեր ամենամեծ աշխատանքներից մէկը պէտք է լինի՝ յաջողեցնել, որ Դաշնակից Պետութեանց (Ռուսիոյ, Ֆրանսիոյ, Անգլիոյ, Իտալիոյ) յաղթությունից յետոյ, նոցա բարեացակամ ազդու որոշմամբ եւ օգնութեամբ, ստանալով Հայաստանի ինքնավարությունը, թոյլ փրուի նաեւ *բոլոր ցանկացող հայերին* (Ռուսաստանից, Եգիպտոսից, Ամերիկայից եւ այլ երկրներից) *ստանց մի որեւէ արգելքի* վերադառնալ Հայաստան, փեր դառնալ փասնեակ փարիներով քրդերի ու թուրքերի յափշտակած իրենց կալուածներին:

3.- Օգոստոս 22ի թուակիր նամակի մէջ հարցնում էք Թիֆլիզի Ազգային Բիւրոյի մասին: Առ այժմ այսչափ կ'հաղորդեն, որ մի փարուց աւելի է, որ ստանում է նուէրներ եւ կազմակերպում է կամաւորական խմբեր: Այս գործը սկսել է անկախ, առանց մեր գիտութեան եւ վարում է մեզանից անկախ: Երբ դիմում է ինձ այս կամ այն ազգային խնդրի առթիւ, հաւանութիւն փալու դէպքում ընթացք եմ փալիս բարձր կառավարութեան առաջ, կամ անյարմար համարելով, մերժում եմ, ինչպէս վերոյիշեալ դէպքում եղաւ:

Անկախ կերպով կամաւորական խումբ են կազմել Հնչակեաններն ու Սահմանադիր-Ռամկավարները եւս:²³³

Այս բոլորի մէջ մի մեծ դժբախտութիւն եւ ցաւ պատճառող երեւոյթը՝ անմիաբանութիւն եւ անհամերաշխութիւնն է, որ դժբախտաբար մեր կուսակցությունները ցոյց փուին ազգի այս մեծ ճգնաժամին:

Երանի թէ սթափուեն գոնէ այսուհետեւ՝ այսչափ ծանր ազգային ցաւերից ու վերքերից յետոյ եւ վերջ փան անմիաբանութեան եւ կուսակցական կրքերին ու ձգտումներին: Այս առթիւ դուք եւս իրաւամբ ցաւ կ'յայտնէք Ձեր Յուլիս 29 գրութեան սկիզբը: Սակայն յուսահատութիւնն ու յոռեաբեւ կազմալուծող մտածումներն եւս հեռու պիտի վանենք մեզանից եւ կրկին, ինչպէս մինչեւ այժմ, ամէն կերպ աշխատենք ստեղծել համերաշխութիւն եւ միաբանութիւն, համազգային խնդիրների եւ գործունէութեան մէջ եւ լի հաւատով եւ ամենայն հեռաքեսութեամբ դիմենք դէպի ապագան, այսչափ ծանր հարուածներից յետոյ, փեսնելու Հայ ազգն ազափ, իւր հայրենիքում՝ ինքնավար Հայաստանում, միանգամայն ազափուած Տաճիկ անգութ կառավարութեան դարաւոր կապանքներից:

4.- Ներփակեալ ուղարկում եմ Ձեր առաքելութեան վերաբերեալ պաշտօնագիրը յանուն Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Իտալիայի Արաքքին Գործոց Նախարարների:

Կատարելապէս հաւաք ունենալով Ձեր Վսեմափայլութեան անկեղծ եւ եռանդուն ու հեռաքես գործունէութեան վրայ, աղօթում եմ առ Աստուած շնորհել Ձեզ երկար կեանք, կատարեալ առողջութիւն եւ յաջողութիւն Հայ ազգի փրկութեան եւ բոլորիս միախարութեան համար:

Վասն պատուական կենացդ ջերմեռանդ աղօթարար

ԳԷՈՐԳ Ե.
Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց

15 Հոկտեմբեր 1915 թ.
Ս. Էջմիածին

ՊԱՏՃԷՆ

(Թեմակալ Առաջնորդներու ուղղուած Շրջաբերական Կոնդակին)

ԳԷՈՐԳ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ
Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց,
Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարապետան
Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի,
Գերապարիւ Առաջնորդի Հայոց,
հարազատ որդւոյ Մայր Աթոռոյս ողջոյն եւ օրհնութիւն:

Ի պարճառս աշխարհաստան պատերազմի, կացութիւն Տաճկահայոց հետզհետէ վաւթարանայ: Տաճկա-Հայաստանն իսպառ աւերի, քաղաքք եւ գիւղորայք Հայոց կործանին, բիրաւոր Հայք գնդակահար եւ սրախողխող լինին, մնացեալք՝ գլխաւորաբար կանայք եւ մանկունք՝ բռնութեամբ փարագիր լինին ի հեռաւոր վայրս կամ փախչին ի լերինս եւ ի կողմանս մեր: Ի նկատ առեալ մեր զողբալի եւ գլուսահատ կացութիւն Տաճկահայոց, զբարբարոս հալածանս եւ զգժոխային ծրագիրս Տաճիկ յոռի կառավարութեան, ի նկատի առեալ զպաշտպանութիւնն շահաց բազմաչարչար ազգիս Հայոց, նաեւ զապագայն Տաճկա-Հայաստանի, Մեք նշանակեցաք Վսեմափայլ Պօղոս Փաշայ Նուպարն Նախագահ Ազգային Պարգամաւորութեան եւ Լիազօր Ներկայացուցիչ Մեր. ի 28 Ապրիլի փարոյս ընդ համարաւ 761 Կոնդակաւ Մերով յանձն արարաք նմա նախ՝ բողոքել պարբերաբար առաջի Եւրոպական Համաձայնութեան եւ չէզոք պետութեանց ընդդէմ անորակելի խժոժութեանց եւ բարբարոսութեանց Տաճիկ կառավարութեան, եւ երկրորդ՝ պաշտպանել զինքնավարութիւն Տաճկա-Հայաստանի, բացարբելով պետական պաշտօնէից, նախարարաց եւ քաղաքական գործչաց Եռապետեան Համաձայնութեան եւ չէզոք պետութեանց զամենայն հանգամանս եւ փալով նոցա զկարեւոր փեղեկութիւնս:

Վասն Ազգային առաքելութեան Վսեմափայլ Պօղոս Փաշայ Նուպարի Մեք պաշտօնապէս ծանուցաք Արարաքին Գործոց Նախարարաց Դաշնակից Պետութեանց:

Անհրաժեշտ համարեմք յայտնել ի ձեռն Ձեր, ամենայն Գործչաց մերոց եւ հայրաբար յորդորել զամենեսին վասն միութեան եւ յաջողութեան քաղաքական խնդրոյն Հայոց, յեր այսորիկ չդիմել անկախաբար առ պետական պաշտօնեայս եւ առ նախարարս Եռապետեան Համաձայնութեան եւ չէզոք պետութեանց վասն ապագայ կազմակերպութեան Տաճկա-Հայաստանի, այլ յանհրաժեշտ դէպս զդիմումն վասն քաղաքական խնդրոյս առնել մի միայն յեր խորհրդակցելոյ ընդ լիազօր ներկայացուցչի Մերում եւ նախագահի Ազգային Պարգամաւորութեան Վսեմափայլ Պօղոս Փաշայի, զի մի երեւեսցին հակասութիւնք եւ փարաձայնութիւնք ի պարճառաբանութիւնս, որով յայտնապէս թուանայ ազգային դատս մեր: Սակայն օգտակար համարիմք կազմակերպել յամենայն փեղիս բողոքս յԵւրոպական եւ յԱմերիկեան թերթս ընդդէմ գազանութեանց Տաճիկ կառավարութեան, որ կամի իսպառ ջնջել զազգն Հայոց եւ այդու դժոխային ծրագրաւ փալ վախճան խնդրոյն Հայոց եւ ինքնավարութեան Տաճկա-Հայաստանի:

Լիայոյս եմք, զի յայսմ պարմական վայրկենի հոգեւոր եւ սիրելի որդիք մեր յամենայն փեղիս միասիրտ եւ միական լեալ համերաշխաբար գործեսցին յօգուտ եւ ի փրկութիւն փարաբախտ Ազգիս Հայոց եւ արիւնաներկ Հայաստանի:
Ողջ լերուք, զօրացեալ ի Տէր եւ օրհնեալ ի Մենջ, Ամէն:

(Ստորագրութիւն)

յ12 Հոկտեմբերի 1915 ամի
եւ զՏոմարիս ՌՅԿԴ
ի Հայրապետութեան Մերում Դ. ամի
յԱրարապետան Մ. Աթոռ Ս. Էջմիածնի
ի Վաղարշապատ
թ. 1799

Բնագրին համեմատ է.
Դիւանապետ
ՏԻՐԱՅՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Ճառ Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ արքասանուած Փարիզի Ամերիկեան Քլիպի հացկերոյթին առթիւ, 1915 Նոյեմբեր 18ին

*Բնագիրը հրանւերէն**

(Փարիզ, 18 Նոյեմբեր 1915)

Պարոն Դեսպան, Պարոններ,

Համոզուած եմ որ գոհ պիտի մնաք, եթէ լիովին գնահատած ըլլալու համար այն պատիւը զոր ինձ կ'ընէք Ամերիկեան Գաղութին այս գումարման մէջ ընդունելով զիս, եւ միւս կողմէ՝ այդ մասին իմ երախտագիտութիւնս յայրնելու համար, Ձեր սեփական լեզուով խօսիմ Ձեզի։ Համոզուած եմ նոյնպէս թէ բարի պիտի ըլլաք ինծի ներելու, եթէ արքասանութիւնս շատ գոհացուցիչ չըլլայ ու մտքնէ իմ Հայկական ծագումն։

Շնորհակալ եմ նաեւ Ձեզի որ այսպէս առիթը կ'ընծայէք ինծի՝ Ամերիկեան Մեծ Հանրապետութեան քաղաքացիներուն առջեւ պարզելու Թուրքիոյ իմ հայրենակիցներուս ողբալի կացութիւնը։

Երբ Տոքթ. Արամս Կիպպընս, որ այդ ժողովուրդներուն մէջ ապրած եւ գիտցած է զանոնք ճանչնալ ու գնահատել, որ անոնց տառապանքները տեսնելով իր անձն իսկ վտանգի ենթարկած է զանոնք պաշտպանելու համար, որ առաջինը եղաւ Արամայի կոտորածներուն նկատմամբ ճշմարտութիւնը յայտնողներուն մէջ, եւ որուն երջանիկ եմ որ այսօր կրնամ յայտնել, բոլոր Հայոց եւ իմ ալ անունովս, մեր խորին երախտագիտութիւնը այն գործօն համակրութեան համար զոր մեզի կ'ընծայէ ամէն առթիւ²³⁴,– երբ Տոքթօր Կիպպընս, կ'ըսէի, ինծի հաղորդեց Ձեր շնորհալի հրաւերը եւ խնդրեց որ խօսք առնեմ Ձեր առջեւ, կը խոստովանիմ որ նախ վարանման պահ մը ունեցայ. եւ այս վարանման պատճառը այն զգուշաւորութիւնն է զոր ինձ կը հարկադրէ, ներկայ տագնապալից պահուն, Ն. Վ. Կաթողիկոսին եւ բովանդակ Հայոց Գերագոյն Պարրիարքին ներկայացուցի հանգամանքս։ Արդարեւ, Թուրք կառավարութիւնը կ'օգտուի ամէնէն աննշան առիթներէն, կրկնապատկելու համար իր հալածանքները Հայ բնակչութեան դէմ, որոնք բոլորովին ենթակայ են իր քմահաճոյքին։ Վերջին Մայիս ամսուն, Համաձայնական Պետութեանց կողմէ քրուած ծանուցագիրը որով անձնապէս ջարդերուն պատասխանատու կը նկատէին Օսմանցի նախարարները, իրեն անմիջական հետեւանք ունեցաւ նոր ձերբակալութիւններ եւ նոր սպանութիւններ,– որոնցմէ կը յիշեմ լոյ Օսմ. Բարլամէնթի երկու ամենայայտնի երեսփոխանները²³⁵ Թուրք կառավարութիւնը, այս նպատակով, բոլորովին մասնաւոր ուշադրութեամբ մը կը հետեւի նոյնիսկ ամենաանշան դիմումներուն եւ ցոյցերուն, մինչեւ Հայ թերթերու կողմէ եղած հրապարակութեանց, եւ ամէնէն աւելի իմ շարժումներուս, նկատի ունենալով իմ դիրքս։ Ինչ որ կրնամ ընել ու ըսել, միշտ կը մեկնուի այն տեսակ եղանակով մը որ վրիժառութեան պատրուակ մը դառնայ։ Կը հասկնաք ուրեմն թէ այս պայմաններուն մէջ սրիպուած եմ բացարձակապէս վերապահ մնալ, որպէսզի պատճառ չդառնամ Հայաստանի անմեղ զոհերուն յաւելման։

* Փաշան խօսած է Անգլիերէն։ Հայերէնի կը վերածենք իր իսկ կատարած Ֆրանսերէն թարգմանութեան վրայէն։

Եթէ այսօր բացառութիւն մը կ'ընեմ, պատճառը սա է որ բարի եղեր էիք ինձ տեղեկացնելու թէ այս գումարումը բոլորովին մտերմական հանգամանք մը պիտի ունենայ։ Մնաց որ, ներկայ պարագաներուն մէջ, Հայկական խնդիրը այլեւս քաղաքական բնոյթ չունի։ Այսօր խնդիրը էապէս մարդասիրական հարցի մը վրայ է. այսօրուան պէտք եղածն է օգնել քրիստոնեայ ժողովուրդի մը, որ կը հալածուի առանց պատճառի ու կը նահապաւնուի։

Պ. Չօպանեան, տաղանդով մը զոր անշուշտ գնահատեցիք, պատմական հակիրճ տեսութիւն մը ըրաւ Թուրքիոյ Հայոց մասին²³⁶ Չպիտի վերադառնամ իր ըսածներուն, այլ միայն անոնց ոյժ պիտի տամ եւ պիտի կրկնեմ իր եզրակացութիւնները։

Կ'ուզեմ սակայն Ձեզի յիշատակել մէկ քանի իրողութիւններ, որոնք ի յայտ կու գան վաւերական տեղեկագիրներէ, եւ Ձեզի կարդալ հակիրճ հատուածներ «Հայկական Խժդժութեանց Կոմիտէ»ին²³⁷ զմայլելի տեղեկագրէն, զոր Կոմիտէն խմբագրած է ականատես վկաներու յայտարարութեանց վրայ,– մեծ մասամբ Ամերիկացի միսիոնարներ, որոնք այդ ջարդերուն մէջ հրաշալի քաջութիւն մը եւ անձնուիրութիւն մը ցոյց տուած են, ամենամեծ վրանգներու ենթարկելով ինքզինքնին, իրենց կեանքին իսկ գնով մէկ քանի զոհեր փրկելու համար։

Այս կարեւոր տեղեկագրէն էն առաջ ի յայտ կու գայ սա պարագան թէ կառավարութիւնը, օրինական երեւոյթ մը տալու համար տարագրութեանց, բոլոր գաւառները դրկած է հրահանգներ, որոնցմէ կը բաւէ յիշատակել լոյ երկրորդ յօդուածը.–

«ՅՕՂՈՒԱԾ Բ.– Բանակներու, անկախ զօրաբանակներու կամ զօրաբաժիններու հրամանատարները կրնան, զինուորական պէտքերու վրայ եւ լրտեսութեան ու դաւաճանութեան կասկածի պարագային, խմբովին կամ ոչ արտաքսել զիւղերու եւ քաղաքներու բնակիչները, եւ զանոնք տարագրել ուրիշ ամէն տեղ»։

Եւ այս հրամանին համեմատ է որ Թուրքերը իրացուցած եւ գործադրութեան դրած են բնաջնջման աւելի դրական նոր մէթօք մը, այն է Հայերը խմբովին հանել իրենց *օճախ*ներէն եւ տարագրել կայսրութեան զանազան ամենահեռաւոր մասերուն մէջ։ Այս տարագրութիւնները տեղի ունեցած են այն տեսակ եղանակով մը, որ ընտանիքները բաժան բաժան եղած են, ամուսինները անջատուած իրենց կիներէն եւ մէկն ու միւսը իրարմէ շատ հեռաւոր կայքերու մէջ մնացած, փոքրիկները նոյնպէս բաժնուած իրենց ծնողքէն։ Ամբողջ քաղաքներ եւ գիւղեր այս կարգադրութեան առարկայ դարձած են, եւ այն աստիճան շրտալով որ կարելի չէր ոչ մէկ պատրաստութիւն տեսնել աքսորի ճամբորդութեան համար, եւ կարգ մը պարագաներու մէջ նոյնիսկ անհնար եղած է ճամբան պէտք ըլլալիք պարէնը առնել միասին։ Ամերիկացի միսիոնար մը կը հաւաստէ թէ միմիայն Էրզրումի, Սվազի եւ Խարբերդի վիլայէթներուն մէջ, 600,000 հոգի այս կերպով խլուեցան իրենց օճախներէն։ Շատ անգամ, այրերը իրարու կը կապէին չուաններով եւ շղթաներով։ Գիրկերնին մատաղաւորի մանուկներ ունեցող եւ կամ յառաջացած յղութեան մէջ գտնուող կիներ այդ կերպով առաջ կը քշուէին խարագանի տակ, իբր նախիր։ Կիներէն ոմանք տղաբերք ունեցան ճամբուն ընթացքին եւ մեռան արիւնահոսութեան հետեւանքով, չկարենալով տոկալ իրենց պահապաններուն վայրենութեան, որոնք կը բռնադատէին զիրենք անմիջապէս ճամբայ ելլելու։

Մեծ թուով կիներ եւ երիտասարդ աղջիկներ գերագոյն նախապինքին ենթարկուեցան։ Ժանտարմըրիի հրամանատար մը՝ տարագիրներու ստուար խումբ մը յանձնելով իր մարդոց, բացէ ի բաց յայտարարեց անոնց թէ իրենց ուզած կերպով կրնան վարուիլ այդ կիներուն եւ երիտասարդ աղջիկներուն հետ։

Շատ տեղեր Հայերը, կեանքերնին փրկելու համար, ուզեցին իսլամութեան յարիլ, բայց

իրենց դիմումները դիտությանք չընդունուեցան։ Այսպէս՝ օրինակի համար՝ Սվազի մէջ հետեւեալ պայմանները կը դնէին անոնց որոնք կ'ուզէին իսլամութիւնը ընդունիլ.- փաստերկու փարեկանէն վար եղող փղաքը պիտի յանձնուէին կառավարութեան, որ զանոնք որքանոց-ներու մէջ պիտի զեպեղէր, եւ ծնողները փեղահան ըլլալով պիտի բնակէին կառավարութեան կողմէ ցոյց փրուելիք ուրիշ վայրերու մէջ։

Ընդհակառակը, շար յաճախադէպ էր կիներու եւ երիտասարդ աղջիկներու բռնի իսլամացումը։ Խարբերդի գաւառին մէջ կիներն ու փղաքը իսլամներու փրամադրութեան փակ դրուեցան։ Ամենաբարձր պաշտօնապարէն սկսեալ մինչեւ յետին գիւղացին կ'ընփրէր իրեն հաճոյ թուած կիսն ու աղջիկը եւ զայն իրեն կնութեան կ'առնէր. ամէն մարդ ազապ էր ուզած թուով առնելու. մնացածները անօթի կը թողուէին, դափապարփուած ապահով մահուան մը։

Ասոնք մէկ քանի դրուագներն են այն նոդկալի ոճիրներուն, որոնց համար իրաւամբ ըսուեցաւ որ եթէ Ապրիլ Համիդ 300,000 Հայեր կոտորեց 1895-96ի ջարդերուն մէջ, Ժէօն Թիւրք կառավարութիւնը զփաւ աւելի ապահով միջոց մը, որուն շնորհիւ մէկ միլիոն հոգի կոտորեց, առանց զանոնք սրէ անցնելու։

Տակաւին երկու օր առաջ, Անգլիական Խորհրդարանին մէջ, պարասխանելով մեր Անգլիացի ամենավեհանձն ու ամենակորովի պաշտպաններէն երկուքին, Պ.Պ. Անիւրին Ուիլեամսի եւ Թ. Բ. Օ'Բօնօրի, որոնք կառավարութենէն կը խնդրէին կարելին ընել հոգեվարք Հայաստանին օգնութիւն հասցնելու համար, Արքաքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական Լորտ Ռօպէրթ Սէսիլ խարանեց այս ոճիրները։²³⁸

Ներեցէք որ քանի մը հափուածներ կարդամ իր պարասխանէն.-

«Հայաստանի կոտորածները ամէնէն սոսկալիներն են, որոնք փեղի ունեցած են երբեք։ Երեսփ. Ժողովը կը յիշէ անշուշտ որ պարերագմէն առաջ, 1914 Փետրուարին, Տէրութիւնները հարկադրած էին Թուրք կառավարութիւնը որ ընդունի թէֆօրմներ, որոնք, ըստ իրեն, պիտի բարելաւէին Հայոց վիճակը եւ կեանքի ապահովութիւն պիտի ընծայէին անոնց։ Բայց հազիւ պարերագմը ծագեցաւ, եւ նոյնիսկ Թուրքիոյ կռուի մփնելէն առաջ, Թուրք կառավարութիւնը մէկ կողմ թողուց թէֆօրմի ամէն մփածում. եւ Իթթիհատ Թէրաքքը Կօմիտէն, անմիջապէս որ ի վիճակի եղաւ անպարիժ գործելու, իրականացուց այն զարհուրելի ծրագիրը, որուն արդիւնքները կը հասարարենք այսօր։ Առանց ո'նէ չափազանցութեան կարելի է ըսել թէ աշխարհի պարմութեան մէջ երբեք աւելի սոսկալի ոճիր մը չէ գործուած. ոչ մէկ ծայրալեղութենէ, սպանութեան ոչ մէկ եղանակէ խուսափած են»։

Լորտ Սէսիլ աւելցուց որ չի կրնար սփանձնել առաջարկուած ձեւով յանձնառութիւն մը թէ Մեծն Բրիտանիա իր նաւափորմիդը, իր բանակը, իր հիւպատոսական մարմինը պիտի գործածէ Հայոց համար, որովհետեւ վերջապէս Հայոց ընծայուելիք լաւագոյն օգնութիւնը պիտի ըլլար յաղթել ներկայ պարերագմին մէջ (*հաւանութեան ձայներ*), եւ թէ ամէն բանէ առաջ արոր պէտք է ձգտին մեր ջանքերը։ Այս միակ վերապահութեամբ, Լորտը ապահով է որ երբ Հայերուն օգնելու առիթը ներկայանայ, ըլլայ հիւպատոսական մարմնին միջոցաւ, ըլլայ բանակին միջամտութեամբ, կառավարութիւնը չպիտի թերանայ մփածելու թէ երկրին ոյժերը չեն կրնար ասկէ աւելի ազնիւ նպարակի մը համար օգտագործուիլ։

Յարդ ոչինչ կրցաւ կասեցնել բարբարոսութեան այս հեղեղը. բոլոր ջանքերը ապարդիւն մնացին։ Յայրնեցի արդէն Ձեզի թէ ի'նչ հետեւանք ունեցած էր Տէրութեանց կողմէ Օսմանեան կառավարութեան փրուած ծանուցագիրը։

Գալով այն համակրութեանց եւ վեհանձն օժանդակութեանց զորս մեր հայրենակիցները

շարունակ եւ ամէն ժամանակ զփած են Միացեալ Նահանգներու կողմէ, կ'ուզեմ ծայնակցիլ,- եւ ասիկա կ'ընեմ ամբողջ սրտովս,- այն երախտագիտական արտայայտութեանց զորս ձեզի ուղղեց Պ. Չօպանեան։ Ինք կապարեալ յստակութեամբ ի յայտ բերաւ Ամերիկացի միսիոնարներու ո'չ միայն անխոնջ անձնուիրութիւնը, այլ նաեւ այն եռանդը որով միշտ նուիրուած են Հայաստանը դաստիարակելու եւ քաղաքակրթելու գործին։ Ասոնք բարիքներ են, որոնք չեն մոռցուիր, եւ որոնց յիշատակը առ յաւեր պիտի պահէ Հայ ժողովուրդը։ Եւ Ձեր Առաքելութեանց այս գործը, Ձեր վաթսուն փարիներու ջանքերուն ու զոհողութեանց արդիւնքն է որ Թուրք կառավարութիւնը այսօր կը ջանայ քանդել ու ոչնչացնել։

Պարոններ, Ձեզի ներկայացուցի քաղուածքներ այն ճշմարտապէս ջախջախիչ ամբաստանագրէն, զոր պարտասփած է «Հայկական Խժդժութեանց Յանձնաժողով»ը,²³⁹ որ իր մէջ կը պարունակէ Ձեր երկրին ամէնէն ականաւոր անձնաւորութիւնները, ինչպէս Չարլս Քրէյն, Սամուէլ Տըթթըն, Բիլվլընս Տօճ, Արթըր Ճէյմս, Սթիֆէն Ուայզ, Ֆրէնք Մէյզըն Նօթթ, Ճօն Մօթ, Սթանլի Հուայթ, Ճէյմս Պարթըն, Ուիլեամ Հէյվըն, Ճօրճ Բիլմքթըն, Ուիլեամ Սլօն, Քարլ Տէյվիս Ռօպինսըն, Ֆրէտէրիք Լինչ, Նորման Հօբկուփ, Էփուրըր Լինքըլն Սմիթ, Եպիսկոպոս Տավիթ Կրիր, Ուիլեամ Ռօքուէլ, Օսքառ Սթրաուզ, եւայլն։

Այս Քօմիթէն, իր շուրջը խմբուած բոլոր ազնուասիրտ մարդոց օժանդակութեամբ, չէ գոհացած միայն այս փեղեկագիրը հրատարակելով։ Անոնք ասկէ զաւր յաջողած են մամուլին եւ հանրային կարծիքին մէջ առաջ բերել համակրութեան այն փեսակ հոսանք մը, որ նոյնիսկ առաջին օրերուն յաջողած են հաւաքել եւ իբր անդրանիկ նպաստ Կ. Պոլսոյ Դեսպան Պ. Մօրկընթօի դրկել 100,000 փոլարի գումար մը։ Անհերքելի է թէ ասիկա ամէնէն կարեւոր չէքն է զոր մեր հայրենակիցները սփացած են ցարդ, եւ հանգանակութիւնը կը շարունակէ փալ արդիւնքներ, որոնք կը գերազանցեն մեր բոլոր յոյսերը։

Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնն ալ, իր կողմէ, չթերացաւ մեզի ընծայելու իր պաշտօնական աջակցութիւնը, ջանալով վերջ փալ հալածանքներուն։ Պ. Նախագահ Ուիլսոն, ի պարասխան Ն. Վ. Կաթողիկոսին կոչին, իր դեսպանին միջոցաւ դիմումներ կապարեց Թուրք կառավարութեան մօտ։ Նոյն դիմումները կրկնեց նաեւ Գերմանական եւ Աւստրիական կառավարութեանց մօտ։ Ասկէ զաւր, վեհանձնօրէն միջոցներ ձեռք առաւ դիւրացնելու համար Հայոց զաղթը Ամերիկա, միակ ապաստարանը ուր կրնային մահուրնէ ազափիլ։

Կ'ուզենք յուսալ փակաւին թէ Պ. Նախագահ Ուիլսոնի այս միջամտութիւնները ապարդիւն չպիտի անցնին, եւ թէ Աքսորը, ինչպէս է այսօր, փրկութեան միակ միջոցը չպիտի մնայ այդ դժբախտ ժողովուրդներուն համար։

Շար հակիրճ կերպով, ասոնք են այն համակրութիւններն ու աջակցութիւնները զորս մեր դարը զփած է Ամերիկայի մէջ, եւ ինծի համար, Վսեմաշուք Տէր, մասնաւորապէս հաճելի պարտականութիւն մըն է այսօրուան ընծայած առիթէն օգտուելով, իմ բոլոր հայրենակիցներուս անունով խնդրել Ձեզմէ որ բարեհաճիք Նախագահ Ուիլսոնի եւ Ամերիկայի մեր բարեկամներուն մօտ մեր թարգմանը ըլլալ, անոնց յայտնելու համար բոլոր Հայոց խոր ու անայլայլ երախտագիտութիւնը։

Եւ եթէ ներուի ինձ իղձերով վերջացնել խօսքս, ամէն բանէ առաջ պիտի խնդրեմ որ Ձեր կառավարութիւնը բարեհաճի միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի Բ. Դուռը ետ կոչէ այն անարդարանալի մերժումը, որով չէր ուզած ընթացք փալ Ամերիկեան Կարմիր Խաչին կողմէ եւ առաքելութեան մը միջոցաւ Թրքական գաւառներուն Հայոց օգնութիւն հասցնելու համար եղած խնդրանքին։ Այս խնդրանքը իրաւացի է անո'վ մանաւանդ որ 1895-1896ի կոտորած-

ներուն արեն Ամերիկեան Կարմիր Խաչը, իր անդամներէն բաղկացած եւ Միս Պարթընի ղեկավարութեան փակ գործող ամբողջ խումբ մը ղրկեց Հայերուն օգնելու համար.²⁴⁰ ու ներկայ պարագաներուն մէջ, սփոփման կարօտ թշուառութիւնները փասն անգամ աւելի մեծ են:

Երկրորդ իղձս սա է որ,- եւ ասիկա մասնաւոր կերպով կը խօսի մեր սրտին,- Ձեր երկրին նախաձեռնութեան շնորհիւ այժմէն միանգամ ընդմիշտ որոշուէր, թէ ինչ որ ալ ըլլան ներկայ պարերագմին հետեւանքները, այն բոլոր Հայերը որոնք սպառնալիքի փակ բռնի իսլամացուած են, պարերագմին վերջանալէն ետք իրատունք պիտի ունենան եւ պիտի հարկադրուին վերադառնալու քրիստոնէութեան, իրենց պապենական կրօնքին ու հաւաքքին:

Թո՛ղ ներուի ինձ յուսալ թէ այս երկու իղձերս պիտի կատարուին, եւ թէ այսքան վեհանձն ջանքեր պիտի յաջողին արգիլել Հայ ցեղին ամբողջական ջնջումը, ինչպէս նաեւ Ժէօն Թիւրք կառավարութեան կողմէ կանխամրաժուած ու ձեռնարկուած այս հակամարդկային ոճրին լիովին իրականացումը քաղաքակիրթ աշխարհի աչքերուն առջեւ:

Պօղոս Նուպար Փաշա առ Լորտ Պրայս

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 14 Դեկտեմբեր 1915

Սիրելի Լորտ Պրայս,

Շնորհակալ եմ որ մրաժումը ունեցեր էիք Ֆրանսայի Երեսփոխանական Ժողովի Արարաքին Գործոց Յանձնաժողովի անդամներուն խօսելու այն գործունէութեան մասին զոր Ազի Ֆրանսէզի Քօմիթէն կը կիրարկէ ի նպաստ Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն: Ուրախութեամբ իմացայ նաեւ թէ հաւանութիւն յայտներ էք ստանձնելու նախագահութիւնը Անգլիական Բարլամէնթական Քօմիթէին, որ Ֆրանսական համանման Քօմիթէին հետ ձեռք ձեռքի պիտի աշխատի աւելի սեղմ յարաբերութիւններ եւ աւելի մեծ ներդաշնակութիւն մը գոյացնելու երկու Դաշնակից երկիրներու քաղաքական գործունէութեան միջեւ:

Համոզուած եմ թէ այս փորձառութեամբ, ինչպէս նաեւ շնորհիւ այն դիւրութեան զոր երկուստեք պիտի ունենաք ազատօրէն գաղափարներ փոխանակելու եւ արագ որոշումներ փալու համար, կարելի պիտի ըլլայ խուսափիլ շար մը դժուարութիւններէ եւ լուծել ուրիշ դժուարութիւններ:

Երջանիկ եմ արեւնելով որ դուք ալ իմ կարծիքէս էք թէ պարերագմէն վերջ, Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն վերաբերող խնդիրներու կարգադրութեան մէջ Ձեր նկատի ունեցած դերը խաղալու կոչուած յարմարագոյն կազմակերպութիւնը Ազի Ֆրանսէզն է: Ազի Ֆրանսէզի այս Քօմիթէին անդամներէն շարերը մաս կը կազմեն Երեսփոխանական Ժողովի Արարաքին Գործոց Յանձնաժողովին. դիւրութիւն պիտի ունենաք ուրեմն իրենց խօսելու այդ մասին: Թերեւս կարելի ըլլայ նաեւ Ձեր յառաջիկայ Փարիզ այցելութեան առթիւ, զալիք շաբթո՜ւ ինչպէս թերթերը կը ծանուցանեն, Ազի Ֆրանսէզի Քօմիթէին խորհուրդը հրաւիրել գումարման մը, որուն մէջ Ձեր կողմէ արտասանուած մէկ քանի խօսքեր անփարակոյս ամենաբարի ազդեցութիւն մը պիտի բերեն:

Ամէն պարագայի մէջ, կը յուսամ թէ մեծ հաճոյքն ու պատիւը պիտի ունենամ Ձեզ արեւնելու Փարիզէն անցած արեւնիդ, ինչ որ ինծի առիթ մը պիտի ըլլայ Ձեր ձեռքը սեղմելու եւ անգամ մըն ալ շնորհակալութիւն յայտնելու:

Ընդունեցէք, եւլն.:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 20 Դեկտեմբեր 1915

Վեհափառ Տ. Տ. Գէորգ Ե.

Ծայրագոյն Պարբիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Ձեր Վեհափառութեան վերջին Հոկտեմբեր 15/28 թուակիր բարձր գրութիւնը սրանալու պարիւն ունեցայ։

Նախ եւ առաջ կը փափաքիմ խորին շնորհակալութիւնս յայրնել՝ գոհունակութեան այն թանկագին հաւաստիքին համար որ Ձեր Սրբութիւնը կու տայ ինձ նկատմամբ, ինչպէս նաեւ ի մասին այն բացարութեանց, որք կը վերաբերին իմ՝ Ձեր Վեհափառութեան ներկայացուցիչ անուանումէս եւ Տեարք Զավրիէֆի եւ Ղուկասեանի Երոպա մեկնելէն առաջ կատարուած ձեռնարկներուն։ Յաւալի է սակայն որ ժամանակին անոնց տեղեակ չէի, ապա թէ ոչ եթէ գիտնայի որ անոնք ոեւէ պաշտօն չունէին,- ինչ որ ենթադրել կու տար Ձեր Վեհափառութեան հեռագիրը,- աւելի վերապահութեամբ կը շարժէի Տոքթ. Զավրիէֆի հետ որ առանձինն եկած էր Բարիզ։

Միւս կողմէ ուրախ եմ որ Ձեր Վեհափառութիւնը հաճած է ճշդել Թիֆլիսի Ազգային Պիւրոյին հետ ունեցած իր յարաբերութիւնները, ինչ որ ցոյց կու տայ որ ան Ձեր Վեհափառութեան հետ ոեւէ կապ չունի. շար գոհ եմ որ հակառակ եղած յարաբեւ թախսանձանքին մերժեցի սոյն Պիւրոյին հետ սերտ եւ ուղղակի հաղորդակցութեան մտնել։ Ինձ եղած խնդրանքներուն միշտ եւ անփոփոխելի կերպով պատասխանեցի թէ ես Ձեր Վեհափառութեան կողմէ անուանուած ըլլալով,- կատարելու պաշտօն մը Երոպիոյ մէջ,- միշտ պէտք էի Ձեր Վեհափառութեան հրամանին տակ գտնուիլ եւ մնալ հեռի ամէն կուսակցութիւններէ։

Ձեր Վեհափառութեան պէս ես ալ խորին ցաւով կը հաստատեմ այն անհամաձայնութեան ոգին որ կը շարունակէ երկպառակել մեր հայրենակիցները, մանաւանդ Կովկասի մէջ, ուրկէ կը հասնին ինձ ապարդիւն եւ վնասակար հակառակութիւններու լուրերը։ Բարեբաղդաբար Ամերիկայի եւ մի քանի ուրիշ երկիրներու մէջ համաձայնութեան մը գոյութիւնը կը նշմարուի, ուր զանազան կուսակցութիւնք կարծես կը փափաքին համագործակցիլ եւ իրարու հետ համերաշխիլ. կը մաղթեմ որ այդպէս շարունակուի, եւ կը յուսամ որ Ձեր Վեհափառութեան բարձր հեղինակութիւնը եւ խորհուրդները վերջ մը պիտի դնեն այս ցաւալի երկպառակութեանց, որ մեզի մեծ վնաս կը հասցնեն, նոյնիսկ յաջս մեր պաշտպաններուն. սոյն երկպառակութիւնք դժբախտաբար ի վնաս մեզ կը շահագործուին օտար երկիրներու մէջ։

Յաւալի է մանաւանդ որ այդ անհամաձայնութիւնք առաջ եկած են կամաւորներու խնդրոյն մէջ ալ, վասն զի անկէ ծագում առած հակառակութիւնք Թուրքերու ուշադրութիւնը գրաւած են կամաւորներու կազմութեան վրայ՝ որ եղած է պատճառներէն, կամ աւելի եւս պարբրուակներէն մին՝ իրենց գործած հալածանքներուն։ Այս իսկ պատճառով է որ մենք այսօր

պէտք ենք աւելի շրջահայեցութեամբ շարժիլ կամաւորներու վերաբերեալ խնդրոյն մէջ։

Սկիզբէն ի վեր, եւ նոյնիսկ այն ժամանակ երբ հասարակաց կարծիքը նպաստաւոր էր կամաւորներու կազմութեան, ես միշտ վախցած էի անոր առաջ բերելիք հետեւանքներուն վրայ. մինչեւ անգամ նախընտրած էի որ այն հայերը՝ որ կ'ուզէին զինուիլ հայրենիքը պաշտպանելու կամ ազատելու համար, զինուորագրուին Դաշնակիցներու բանակներուն մէջ։ Եգիպտոս եղած ժամանակս բացայայտօրէն պարզեցի այս գաղափարս, եւ Ձեր Վեհափառութիւնը կը յիշէ որ այս գաղափարս որքա՛ն սաստկօրէն եւ անվայելօրէն դատափետուեցաւ. զիս մինչեւ անգամ իբր ոչ-հայրենասէր ամբաստանեցին։ Ընդհանուր հոսանքէն մղուած եւ Կովկասի կամաւորներուն ձեռք բերած առաջին նպաստաւոր յաջողութիւններէն շլացած, ստիպուեցայ տեղի տալ եւ աջակցիլ կամաւորներու ջոկատներու կազմութեան խնդրոյն, վասնզի ես ալ սկսայ, այլոց նման, յուսալ որ կամաւորները պիտի կրնային, իրենց օրինակով, ընդհանուր գործակցութիւն մը յառաջ բերել իրենց հայրենակցաց մէջ, ինչ որ մեզ իրաւունք պիտի տար ինքնավարութեան մը պահանջումին։

Դժբախտաբար բոլոր մեր յոյսերը վիժեցին. փարակուսելի չէ որ ծանր սխալներ գործուեցան, եւ անհամաձայնութիւնը կուսակցութեանց՝ որոնք իրենց կը վերագրեն այս ջոկատներու գործունէութիւնը, զիրենք աւելի երկպառակելու ծառայեցին եւ զլիսաւոր պարճառը եղան կամաւորներու հայրենասիրական ջանքերու անյաջողութեան։ Այնպէս որ, կը կրկնեմ, այդ կամաւորները միայն Թուրքերուն քստմնելի պարբրուակ մը հայթայթեցին իրենց ահռելի ռիսակալութեան եւ սարսափելի ջարդերուն համար։ Ձեր Վեհափառութիւնը այս ամէնը լաւ գիտնալուն, աւելի չեմ երկարեր այս խնդրոյն վրայ։ Բայց ասոնք պէտք են մեզի իբր դաս ծառայել, եւ համամիտ եմ, որ այս պարագաներուն մէջ, ծանր սխալ մը պիտի ըլլայ շարունակել միեւնոյն ընթացքը, որուն հետեւանքը պիտի ըլլայ փաճկական գաւառներու մէջ ողջ մնացած հայութեան բեկորներէն նոր գոհեր տալը։ Փորձը մեզի շար դառն եղաւ եւ ես իմ մասիս անկեղծօրէն կը ցաւիմ մինչեւ վերջը իմ առաջին գաղափարներուս վրայ յամառելուս։ Արդէն այս կարծիքը միայն իմ անձնական կարծիքս չէ։ Ամէն կողմէ, Ամերիկա, Անգլիա, Եգիպտոս եւ ուրիշ երկիրներ գտնուող մեր հայրենակիցներէն եւ մեր ամենաջերմ եւ ամենահաւաքարիմ օտար պաշտպաններէն, ի միջի այլոց Լորտ Պրայսէ, նամակներ կ'ստանամ, որոնցմով ինձ յստկօրէն հակառակ գաղափար մը կը յայտնեն կամաւորներու մասին որոնք այլեւս դրական ոեւէ արդիւնք մը չտալէ զաւր, Թուրքիոյ մէջ ողջ մնացած Հայ ժողովուրդը ամենամեծ վրանգներու պիտի ենթարկեն։ Ձէնք կրելու առակ հայերը, եթէ կ'ուզեն կռուիլ իրենց եղբայրներուն վրէժը լուծելու համար, կրնան Դաշնակիցներու բանակներուն մէջ զինուորագրուիլ։ Այդ մասին ինծի դիմողներուն միշտ այս կերպով կը պատասխանեմ։ Այդ համոզումս այնքան վճռական է որ երբ վերջերս Ամերիկայի «Հայկական Շահերու Պաշտպանութեան Միութիւն»ը ինծի դիմեց որպէսզի Ձեր Վեհափառութեան 5000 փօլար դրկեմ, մասամբ կամաւորներու յատկացուելու համար, խնդրեցի իրմէ որ ուղղակի Ձեր Վեհափառութեան դիմէ յայտնելու համար դրկուելիք գումարին գործածութիւնը, եւ ես յանձնառու եղայ միայն դրկելու Ձեր Վեհափառութեան կանխապէս ինծի դրկուած սոյն գումարը։* Ձեր Վեհափառութիւնը այս մասին հեռագիր մը ստացած պէտք է ըլլայ նոյն Միութենէն։

Երբ Լոնտոնէ վերադարձիս Գաղղիոյ եւ Անգլիոյ մէջ կատարած բանակցութեանցս արդիւնքը կը հաղորդէի Ձեր Վեհափառութեան, դեռ չէինք գիտեր սոսկալի համեմատութիւնը այն վայրագ հալածանքին որ մեր փառապէալ հայրենիքը խոցոտած էր. այն ժամանակ դեռ

* Տեսնել Փաշային [] հեռագիրը։

մասամբ գիտեինք կապարուած ջարդերը եւ չէինք կրնար երեւակայել Հայաստանի աղէտին անհունութիւնը։ Դժբաղդաբար բացայայտ է որ Արեւելքի, մանաւանդ Թուրքիոյ մէջ պարե-րազմին առած ընթացքը մեր կացութիւնը շար վաւրթարացուց։ Եւ եթէ հարիւր հազարաւոր Հայերու բնաջնջումը -որ ոմանք 800,000ի²⁴¹ կը հասցնեն- հաստատուի, բնականաբար Հայկական հարցը բոլորովին ուրիշ կերպարանք մը պիտի առնէ եւ մեր պահանջմանց ծրագիրը, այնպէս՝ ինչպէս որ ներկայացուցած էինք, չպիտի կրնայ առանց բարեփոխման եւ յաւելման ներկայացուիլ եւ պահանջուիլ Դաշնակից Պետութեանց կողմէ, հաշտութեան կնքումին ժամանակ։

Բայց ես միշտ կ'ուզեմ հաւարալ որ մեզի հաղորդուած այդ ահռելի ոճիրները չափազան-ցուած են, եթէ ոչ ի գործ դրուած վայրագութեանց մասին, գէթ թուական քանակութեան մասին. եւ ես կ'ուզեմ հաւարալ որ հակառակ զոհերու բարձր թիւին, պիտի մնան միշտ բաւականաչափ հայեր, արդարացնելու համար մեր պահանջքները եւ օրինաւորելու համար մեր ցանկութեանց իրագործումը։ Սակայն այժմ ամէն ինչ կախեալ է պարերազմի ելքէն եւ Դաշնակցաց յաղթանակէն. եւ մեր ճակարագիրը սերտօրէն կապուած է անոնց զինուորական յաջողութեան հետ։ Բացայայտ է դժբաղդաբար որ մեր բոլոր յոյսերը կ'անհետանան երբ պարերազմը չվերջանայ այնպէս ինչպէս որ մենք ի բոլոր սրտէ կը բաղձանք։ Հետեւաբար, այժմ մեզ կը մնայ սպասել իրերու ելքին, որուն պէտք ենք, կը կրկնեմ, ճակարագրօրէն հպա-տակեցնել բոլոր մեր գործունէութիւնը եւ ջանքերը, բոլոր մեր յոյսերն ու ցանկութիւնները։

Վերոյիշեալ պարճառներով սրիպեալ եմ այս վայրկեանիս դադրեցնել իմ բանակցու-թիւններս, վասնզի Դաշնակից Պետութեանց մօտ ընելիք ամէն ձեռնարկներս այժմ անտեղի եւ անօգուտ են. հետեւաբար, պաշտօնս հաստատող պաշտօնական երեք գրութիւնները -որ հինգ ամիս առաջ խնդրած էի Ձեր Վեհափառութենէն, եւ որ շար ուշ հասան ինծի- քովս պիտի պահեմ, ներկայացնելու համար երբ պարագաները թոյլատրեն։

Մարչելով ի համբոյր Ս. Աջոյն

Վեհափառ Հայրապետիդ,

Մնամ ամենախոնարհ որդի

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ.Գ.- Ուրախ եմ իմանալով որ Գաղղիոյ եւ Անգլիոյ Արքաքին Գործոց Նախարարներուն մատուցած յիշատակագիրներուս պարճէնները հասած են Ձեր Վեհափառութեան. Բայց Ձեր Վեհափառութիւնը չի յիշեր ընդունած ըլլալը նաեւ իմ բանակցութեանց եւ րեսակցութեանց համառօտագրութիւններուն զորս յանձնած էի Տոքթ. Զավրիէֆի։ Այս վերջինները *մտեր-մակաս* լինելուն, կը խնդրեմ Ձեր Վեհափառութենէն որ հաճի ինձ իմացնել թէ ստացա՞մ է նաեւ զանոնք։

ՆՈՅՆ

Գէորգ Կաթողիկոս առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը Հայերէն

[Էջմիածին, 8 Յունուար 1916]

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Նորին Վսեմափայլութեան

Պօղոս Փաշայի Նութար,

Պատուիրակի մերոյ յԵւրոպա

Վսեմափայլ Տէր, սիրելի Մեր,

Մի քանի օր առաջ ստացայ Ձեր Վսեմութեան անցեալ Դեկտ. 20 զեկուցագիրը, զոյգ ընդ Ֆրանսերէնի, որ գոհունակութեամբ սրտի ընթերցաք, միանգամայն համամիտ լինելով Ձերդ Վսեմութեան առաջ բերած րեսութիւնների եւ խոհական խոկումների հետ։

Թէ անձնական եւ թէ քաղաքական րեսակէտներից շար անհաճոյ է մեզ համար այստեղի գործող մարմինների անհամերաշխ գործակցութեան ընթացքը որոնց մէջ մինչեւ այսօր անկարելի եղաւ դեռ եւս մի ընդհանուր միութեան եւ համագործակցական կապ հաստատել։ Որքան եւ ցաւալի այս պարագան, սակայն յուսալի է, որ փորձերն անցեալի սխալ քայլերի եւ նոցանից ծագած հետեւանքներն ի խոհեմութիւն մղեն գործող մարմինների վարիչներին եւ միաբանութեան յանգեն։

Տաճկահայոց ապաբախտ վիճակը եւ հետզհետէ իրար յետեւից մին քան զմիւսը կսկծե-ցուցիչ մեզ հասնող լուրերը, որով րեղեկութիւն էր հաղորդում, թէ բազմաթիւ հազարաւոր անհաւքներ խոշտանգուած են Միջագետքի եւ Սիրիոյ անապատներում եւ որ նոյնպիսի դժնդակ վիճակի մէջ են գրնւում թէ Կիլիկիայի եւ թէ Կ. Պոլսոյ եւ Տաճկաստանի զանազան մասերում եղած Հայութեան մնացորդները, խորհել րուին մեզ մի դիմումն անել չէզոք Պետութիւններին ի նպաստ Հայութեան եւ Հայկական դարի։ Առ այս խորհեցանք, որ թէ Եւրոպայում եղած Հայ մրաւորական ոյժերից եւ թէ այստեղից կազմուի մի խմբակցութիւն, որ պաշտօն պիտի ունենար, միշտ Ձերդ Վսեմութեան ցուցմունքներով եւ խորհուրդովն, թէ պարասխանատուութեամբ, իբր միակ ներկայացուցիչ Մեր, իբրեւ լոկ գործակից-օժանդակիչ անդամներ Վսեմափայլութեանդ, դիմումներ անէր Եւրոպական բոլոր չէզոք Պետութիւն-ներին, ինչպէս եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Տ. Նախագահին, վերն առաջ բերած մրքով։ Այս խմբի անդամներ ի նկարի առնուեցան Տեարք Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեան, Յովհաննէս Խան Մասէհեան եւ այստեղից Դ-ր Զաւրեան։ Սակայն ի նկարի ունենալով Վսեմափայլութեանդ նախորդ գրութիւնները, որով Ձեր րեսակէտն առաջ կ'բերէիք, թէ Պատուիրակութեան անդամակցութեան նոր անձերի կարիք չունէք, ուստի բարուք ենք համարում նամակաւ խնդրիս նկատմամբ կանխօրէն Ձերդ Վսեմութեան խոհական կարծիքն ունենալ։

Մինչ այդ, կարելու դարեցինք հեռագրական դիմումով առ այժմ խնդրել Միացեալ Նահանգների Տ. Նախագահի ազնիւ ձեռնընդունելուն՝ Միջագետքի եւ այլուր գրնուած Հայութեան փրկութեան համար մի ընդարձակ հանգանակութեան ձեռնարկել: Ուստի 1915 թ. Դեկտեմբ. 19 հետեւեալ հեռագիրն ուղղուեցաւ այսպէտից.-

«Պարոն Նախագահ Հանրապետութեան, Ուիլսոն, Ուաշինկթոն.-

«Մեր կողմէ ստացուած քեղեկութեանց համաձայն, Միջագետք՝ Հալէպի եւ Մուսուլի միջեւ, ինչպէս նաեւ Կիլիկիա եւ Կ. Պոլիս քանի մը հարիւր հազար Հայեր կը գրնուին անել կացութեան մը մէջ, եւ նոյնիսկ իրենց գոյութիւնը վրանգի ենթակայ է:

«Պարտեազմի շրջանակին մէջ գրնուող իմ ազգիս միջոցները աննշան են որպէսզի կարենայ օգնութեան հասնիլ իր դժբախտ եղբայրներուն, մանաւանդ որ ոչ մէկ հնարաւորութիւն ունինք անոնց օժանդակելու եւ կամ գէթ քեղին վրայ ոեւէ օժանդակութիւն ընծայելու:

«Պարոն Նախագահ, ծանօթ ըլլալով Ձեր ազնիւ սրտին եւ Ձեր գթառար զգացմանց դէպի դժբախտները, Ձեզ կը դիմեմ ոգելին խնդրելով որ բարեհաճիք բարեացակամ նախաձեռնութիւնը ստանձնել փրկելու Թուրքիոյ մէջ գրնուող իմ ազգս, կազմակերպելով միջոցներ որպէսզի կարելի ըլլայ սնունդ, հագուստ եւ բնակարան հայթայթել անոնց եւ փրկել զանոնք ապահով կորուստէ մը:

«Թուրքիա գրնուող իմ ազգիս քառապանքները անսահման են եւ իրենց նմանը չունին պարմութեան մէջ: Հասարակապէս կը յուսամ թէ իմ ազգիս ողբերգական կացութիւնը եւ իմ կոչս Անդր-ովկէանեան Հանրապետութեան Նախագահին ասպետական սրտին, անյապաղ արձագանգ պիտի գրնեն այնպէղ, եւ Ամերիկեան ազնիւ ազգը վեհանձնօրէն ձեռք պիտի երկարէ օգնելու համար ժողովուրդի մը որ պարմական անցեալ մը ունի եւ որ ապահով կորուստի մը մարնուած է»:^{*}

Միաժամանակ Մեր կողմից հեռագիր ուղղուեցաւ Ամերիկայի Առաջնորդ Գերապատիւ Տ. Արսէն Ծ. Վարդապետին, հետեւեալ բովանդակութեամբ.-

«Worcester Mass Prelate Armenian Arsen Véhouny.-

«Այսօր հեռագրով դիմեցինք Ամերիկայի Նախագահ Վիլսոնին խնդրելով իւր նախաձեռնութիւնը Միջագետք քստորուած Հայ թշուառ ժողովուրդի եւ Պոլսի Հայութեան նիւթական օգնութիւն հասցնելու:

«Աշխարեցէք պարզամտութեամբ ներկայանալ նորան Մեր կողմից, քալով ընդարձակ քեղեկագիր հայութեան թշուառութեան մասին, խնդրելով իւր նախաձեռնութիւնը ընդարձակ հանգանակութեան, ազատելու հայութեան մեռնող մնացորդները, ուղարկելով այդ վայրերը յարուկ լիագօրներ կազմակերպելու օգնութեան, մարդասիրութեան գործը՝ սնունդի, զգեստի, բնակարանի եւ բժշկութեան. Մեր կողմից եղած օգնութիւնը շար չափաւոր կ'լինի, ոչ աւելի 200 հազարից. հետեւանքը հեռագրեցէք»:

Անկախ այս դիմումներից, Պետրոգրադի Հայկական Բիւրոյի մէջ միտք էր յղացած դիմումներ անել չէզոք Պետութեանց նոյն մտքով, այն է կարեկցութիւն զարթեցնել դէպի թշուառ հայութիւնը եւ հնար եղածին չափ ազատել կորստից մնացած հարուածը: Առ այս քեղեկութիւններ պահանջուեցան նոցանից, Հայրապետական Դիւանիս կողմից, իրենց արած

քայլերի մասին: Այդ քեղեկութիւններն ստացած ժամանակ պարտք կը համարուի կարելու քեղեկութիւնները հաղորդել Ձերդ Վսեմութեան՝ իրագեկ դարձնելու անցած-դարձածի մասին:

Դ-ր Զարեանի ձեռքով ուղարկած Վսեմութեանդ մտերմական զեկուցագիրն ստացուած է Պ. Միքայէլ Պապաշանեանի ձեռքով Դեկտեմբերի 19ին, որի ընթերցումը մեծ հետաքրքրութիւն պարճառեց եւ գոհունակութիւն Ձեր խոհական քայլերի նկատմամբ, առաւել եւս Ձեր իմաստուն քաղաքագիտական հետապնդումը Կիլիկիոյ վիճակի մասին: Սակայն այդ ամէնն, անշուշտ, ապագայի խնդիրներ են եւ քաղաքական բախտի որոշումը մեծապէս կախուած կ'լինի Դաշնակից Պետութիւնների պարտեազմական յաջողութիւնից: Այդ յաջողութիւնն անկասկած է ապագայի նկատմամբ, որի համար միշտ աղօթող ենք:

Այս ամէնի մասին բարուք ենք համարում քեղեկացնել Ձերդ Վսեմութեան, յանձնարարելով ի մօտոյ յղել մեզ Ձեր կարծիքն ու հայեցակէտը վերն առաջ բերած խնդրի մասին: Խնդրի շուրափոյթ լուծումն ստանալու համար կարող էք նոյնիսկ հեռագրական հակիրճ պարասխան ուղղել Մեզ, դրական դէպքում «այո» եւ բացասական դէպքում «ոչ». նամակով:

Օրհնելով Ձերդ Վսեմութիւնը հանդերձ ընտանեօք եւ ոյժ ու կարողութիւն մաղթելով եւ խոհական զգօնամտութիւն հայցելով ի Տեառնէ առ ի բարիւք վարել զղեկ պաշտօնիդ յօգուտ թշուառ ազգիս,

Կամք

Զերմեռանդ աղօթարար

ԳԷՈՐԳ Ե.

Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց

յ8 Յունուարի 1916

ի Ս. Էջմիածին

* Բնագրին մէջ այս հեռագիրը արձանագրուած է Փրանսերէն, շար յոռի խմբագրութեամբ մը, որմէ թարգմանած ենք: [Այս դիմումին հայերէն բնօրինակը հրապարակուած է «Արարատ» ամսագրին մէջ, ԽԹ. քարի, 1915, թիւ ԺԱ-ԺԲ., էջ 843-844 - Վ.Ղ.:]

Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 4 Փետրուար 1916

Վեհափառ Տ. Տ. Գէորգ Ե.

Ծայրագոյն Պապրիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Նախկին նամակներովս պափին ունեցած էի քանիցս Ձեր Վեհափառութեան նկարա-
ռութեան յանձնել մեր հայրենակցաց մէջ գոյութիւն ունեցող ցաւալի երկպառակութիւնները.
կ’ստիպուիմ այս անգամ կրկին սոյն խնդրոյն վրայ հրաւիրել Ձեր Սրբութեան ուշադրութիւնը:
Զանազան կողմերէ ինձ հասած տեղեկութեանց համեմար կը թուի թէ կուսակցական այդ
պառակտումները փոխանակ դադրելու աւելի սուր հանգամանք մը առնել սկսած են Կովկա-
սահայոց մէջ: Այդ կացութիւնը՝ Ձեր Վեհափառութեան մեծ վիշտ պարճառելուն եւ զայն
փարաբելու համար ձեռք առած ճիգերուն վրայ վարահ եմ. օգտակար կը համարեմ սակայն
տեղեկացնել Ձեր Վեհափառութեան որ այդ կացութիւնը ցաւալի եւ անհաճոյ տպաւորութիւն
մը առաջ կը բերէ Անգլիոյ, Գաղղիոյ, Զուիցերիոյ եւ Ամերիկայի մէջ: Մեր ամենահաւատարիմ
եւ ամենաանձնուէր պաշտպանները յուզուած եւ խռոված են, եւ կը վախճան որ եթէ այսպէս
դեռ շարունակուի, մեր փառապանաց սրեղծած համակրութիւնը պիտի նուազի եւ բոլոր
քաղաքակիրթ աշխարհին ցոյց տուած գթութեան եռանդն ալ պիտի նուազի: Կը վախճան
նաեւ որ այս վէճք եւ անհամաձայնութիւնք աւելի վնասակար արդիւնք մը ունենան՝
վրանգելով ապագան եւ նուազեցնելով հաւանականութիւնը այն ընդունելութեան որ պիտի
ընէին -երբ մեր դիմումները վերսկսելու ժամը հնչէ- մեր ազգային օրինաւոր պահանջմանց
իրագործումին համար իրենց աջակցութիւնն ու պաշտպանութիւնը խնդրելու համար (մտօք)
մեր կարարելիք ձեռնարկներուն, զոր պէտք ենք միշտ միեւնոյն հաւատքով հեղապնդել,
Դաշնակցաց վերջնական յաղթանակին:

Անհրաժեշտ է ուրեմն որ իրաց այս կացութիւնը վերջ գտնէ ընդ փոյթ, մանաւանդ որ մեր
անգլիացի, գուիցերիացի եւ ամերիկացի բարերարները, Կովկասէն ստացուած այդ անհաճոյ
լուրերէն յուզուած, պատուիրակներ որկած են տեղւոյն վրայ քննութիւն կատարելու ակնար-
կուած այդ դէպքերուն, իրենց Յանձնախումբերուն կողմէ որկուած օգնութեանց բաշխումին,
վարչական գործողութեանց, ի մի բան՝ կովկասի գաղթականներուն վերաբերեալ ամէն
խնդրոց մասին:

Աւելորդ կը դադեմ շեշտել այն ահռելի տպաւորութիւնը որ կրնայ ընել պատուիրակ-
ներուն վրայ երբ հաւաստեն թէ վերոյիշեալ պառակտումները եւ վարչական թերութիւնները
անհիմն չեն, եւ այն ծանր հարուածը որ կը տրուի մեր դատին երբ աննպաստ տեղեկագիրներ
ուղղուին Անգլիական, գուիցերիական եւ ամերիկեան Յանձնախումբերուն, որոնց համակրու-
թիւնը ցարդ մեզ շար թանկագին եղաւ:

Ձեր Վեհափառութեան բարձր հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը միայն կրնան արդիւ-

նաւորապէս գործել, խաղաղեցնելու եւ անհեղացնելու այս երկպառակութիւնները, եւ հաս-
կցնել մեր հայրենակցաց որ խիստ կարեւոր եւ ստիպողական է մեզ՝ հետեւիլ Գաղղիոյ եւ
Անգլիոյ օրինակին, ուր առանց վարանումի եւ հիանալի հայրենասիրական եռանդով մը բոլոր
կուսակցութիւնք, նոյն իսկ ծայրայեղները, իրենց վէճերն ու ռիսերը մոռնալով, իրենց զգացում-
ներն ու անհատական շահերը դադրեցնելով, սերտօրէն միացած են ամբողջութիւն մը
կազմելու եւ կեդրոնացնելու բոլոր իրենց ջանքերն ու ուժերը՝ Հայրենիքին փրկութեան հա-
մար: Անգլիոյ մէջ Գործաւորական կուսակցապետը Պահպանողական կուսակցապետին քով
նստած է. Գաղղիոյ մէջ ընկերվարական կուսակցապետները մաս կը կազմեն նախարա-
րութեան մը, ուր հաւաքուած են ո՛չ միայն հանրապետական ամէն կուսակցութիւնք, այլեւ
պահպանողականք եւ միապետականք: Պէտք է հետեւիլ այս օրինակին, եւ անհրաժեշտ է որ
մեր մէջ ալ միեւնոյն զինադադարը կնքուի՝ իրագործելու համար միեւնոյն միութիւնը, միեւնոյն
կարարեալ գործակցութիւնը ամէն ուժերու եւ ամէն գործունէութեան:

Կը յուսամ թէ դեռ ուշ չէ պէտք եղած դարմանը տանելու, եւ վստահ թէ Ձեր Վեհափառու-
թեան ազդու միջամտութիւնը պիտի կրնայ ապահովապէս յառաջ բերել փրկարար արդիւնքը,
կը մաքշիմ ի համբոյր Սբ. Աջոյն Ձերդ Վեհափառութեան, որուն եմ ամենախոնարհ որդին

ՊՕՂՈՍ ՆՌԴԱՐ

Յ.Գ.- Պարտ կը համարիմ իմացնել Ձեր Վեհափառութեան զանազան գրութիւններ ստացած
ըլլալս, որ կը մաքնանշեն թէ Ձեր Դիւանը իրեն ղրկուած դրամական օգնութիւնները
ընդունած ըլլալու մասին ռեւէ տեղեկութիւն չէ տուած ցարդ: Վերջերս Սիլիսթրէի (Ռումանիա)
Հայկական Յանձնախումբը դիմած էր ինձ, ըսելով թէ 2 Սեպտեմբերին 1000 ռուպլի ղրկած
էին եւ մինչեւ 14 Դեկտեմբեր, հակառակ երկու յաջորդական նամակներ ղրկած ըլլալուն,
ռեւէ պատասխան չէին ստացած: Նոյնպէս այս շաբաթ Ժընէվէն նամակ մ’առի ուր կ’ըսէին
թէ Պատուելի Շահվելտեան՝ Սոֆիայէն, 15 Օգոստոսին, 3000 ֆրանք ղրկած էր եւ ցարդ չէր
գիտեր թէ սոյն գումարը հասա՞ծ էր Ձեր Վեհափառութեան: Վերջապէս, Նիւ-Եորքէն ինձ կը
գրեն թէ ցանկալի ու օգտակար է որ, օտար նուիրաբունները քաջաւերելու համար, տեղեկու-
թիւններ ղրկուին Ամերիկայէն եղած դրամական առաքմանց գործածութեան մասին: Բոլոր
ստացած նամակներուս մէջ ինձ խնդիրք կ’ընեն գրել Ձեր Վեհափառութեան, որպէս զի
հրահանգ տրուի առ որ անկ է, պատասխանելու իրենց ղրկած նամակներուն եւ դրամական
առաքումները ստացուած ըլլալու մասին: Կ’ըմբռնեմ թէ այդ յապաղումներն ու անկանոնու-
թիւնները առաջ կու գան Դիւանին չափազանց ծանրաբեռնեալ ըլլալէն. կը խնդրեմ սակայն
որ Ձեր Վեհափառութիւնը արժանն բարեհաճի փնօրինել՝ որպէս զի ապագային կարելի ըլլայ
խսկոյն պատասխանել, մանաւանդ մեր օտար նուիրաբուաց, զիրենք հանգստացնելու
համար:

Զար ծրարով Ձեր Վեհափառութեան կը ղրկեմ «Revue des Deux Mondes»ի²⁴² օրինակ մը,
որուն մէջ իմ խնդրանքիս եւ տեղեկութեանցս վրայ, Պ. Ռընէ Բիւօն Հայաստանի աղէտներուն
վրայ յօդուած մը գրած է:²⁴³ Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի նշմարէ որ հանրութիւնը մեր դա-
տին սիրաշահելու համար խնդիրը ներկայացուած է մասնաւորապէս գաղղիական տեսակէ-
տով, շեշտելով Գերմանիոյ դերը եւ պատասխանատւութիւնը Տաճկահայոց կոտորածին մէջ:
Այդ յօդուածը անտարակոյս մեզի նպաստաւոր ազդեցութիւն մը պիտի գործէ, հեղինակին
հռչակին եւ «Revue des Deux Mondes»ի հանրածանօթ ըլլալուն պատճառաւ: Ձեր Վեհա-

փառությւնը հաճոյքով պիտի կարդայ նաեւ 4 ուրիշ գրքոյկներ -որոնց երկուքը ես թարգմանել Կրուի անգլիերէնէ- զոր զար ծրարով առաքած եմ Ձեր հասցէին:²⁴⁴

Պ. Ն.

Գէորգ Կաթողիկոս առ Պօղոս Փաշա

Բնագիրը Հայերէն

[Էջմիածին, 1 Մարտ 1916]

Ծայրագոյն Պապրիարք
Եւ Կաթողիկոս
Ամենայն Հայոց

Վսեմափայլ Պօղոս Նուբար Փաշայի,
Պապուիրակի եւ Լիագօրի մերոյ
Վսեմափայլ Պօղոս Նուբար Փաշայի
Սիրելւոյ Մերոյ,

Գոհունակութեամբ ստացանք Վսեմափայլութեանդ փարոյս Փերրուար 4-ի նամակը, ուր առաջ էր բերուած Ձեր փեսութիւնը ներկայ ծանր դրութեան եւ մեր ազգային գործերի փազնապալից վիճակի մասին, որ առաւել եւս խորանում է մեր մէջ գոյութիւն ունեցող զանազան կուսակցութիւնների եւ յարանուանական ընկերակցութիւնների անհամերաշխ գործունէութեամբ:

Մեզ համար եւս, թէ անձնապէս եւ թէ ընդհանուր գործի փեսակէտով, միանգամայն անհաճոյ է եւ անհասկանալի թոպէի մեծութեան հանդէպ այսպիսի անհամերաշխ գործակցութիւնը մեր մարմինների, որոնց ի մի համախմբումը թէ՛ մեր ներքին գործերի ընթացքի բարելաման պիտի ոյժ փար եւ թէ մեր Եւրոպա եւ այլուր գրնուած բարեկամների եւ մեր դպրին համակրողների սէրն ու զնահափութիւնը պիտի ապահովէր:

Ի նկատի ունենալով, որ ներկայ թոպէին դժուարութիւնների պիտի հանդիպի Մեզ մօտ հրաւիրել ազգային զանազան կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներին եւ միասին խորհելու եւ դարմանելու ցաւը, ուստի բարւոք համարեցինք պապուիրել յղել Մեր դիւանի կողմից Վսեմափայլութեանդ գրած նամակի որոշ մասերից քաղուածք մի քանի կենտրոնների հասփափութիւններին եւ ազդեցիկ անհաւաններին, որպէս զի ի նկատի ունենալով Վսեմափայլութեանդ խոհական ցուցումներն ու ցաւը, աշխատեն համագործակցութեան միտքն ընդգրկել եւ անցեալի դառն փորձերի խրափներից օգտուել, ի մի գալ Մայր Աթոռիս շուրջը, որ միշտ հովանաւոր է եղած դարերի ընթացքում իւր ցրուած հօտին, եւ այնպէս՝ ընդհանուր ոյժերով գործել:

Յոյս ունենք, որ այս քայլը զգաստութեան դաս կ'լինի մեր ցրուած ոյժերի համար, օրինակ առնելու Եւրոպայի մեր բարեկամ պետութիւնների համերաշխ գործելու անհրաժեշտութիւնից, որ մեզ՝ փոքրաթիւ մի ժողովրդի համար՝ առաւել քան անհրաժեշտ է եւ սփալտողական պահանջ:

Կարելոր եմք համարում Վսեմափայլութեանդ ուշադրութիւնը դարձնել այն պարագայի վերայ, որ դրամական նպաստների ստացման մասին փողեկութիւնների փալու պարտաւորութիւնը մեր անձնական Դիւանի վերայ չէ ծանրացած, այլ Ս. Էջմիածնի Սինոդի:

Իւրաքանչիւր գումար, որ ուղարկուում է Մեր անունով, իսկոյն, դրամն ստանալուն պէս, ուղարկուում է Սինոդին. վերջինս մուծում է իւր հաշուեմարեանների մէջ, ըստ կանխորոշ նպատակների, եւ ապա անդորրագիր է ուղարկում ըստ պատկանելեաց: Ի նկատի պէտք է առնել, որ այսպիսի բարդ հաշուակալութիւնը իւր այն մեծ անյարմարութիւնն ունի, որ անդորրագրերն ըստ պատկանելեաց ուղարկելու գործը շարք է յապաղում եւ երբեմն ամիսներ տեւում, հակառակ Մեր իսկ ցանկութեան: Եւ եթէ սորա վերայ աւելացնենք եւ այն պարագան, որ դրամական առաքման եւ գանձելու եւ դրամը Մեզ հասնելու ժամանակամիջոցն, երբեմն, ամբողջ ամիսներ է տեւում, ապա պարզ պիտի լինի, յուսանք, Վսեմափայլութեանդ համար, որ երբեմն եւ յանիրաւի տրտունջներ են լսւում, զորս վերացնել Մենք անկարող ենք, պատերազմից վիճակի շնորհիւ ստեղծուած պարագաների զուգադրութեամբ:

Ունենք գումարներ, որ փոխադրուած են անցեալ տարուայ Յունիս ամսին իսկ, եւ սակայն մինչ այսօր գանձուած չեն. բնականաբար առաքողների համար անհասկանալի է այսչափ ժամանակ ստացման մասին ապահովութիւն չստանալը. բայց պարագաների, եւ ոչ Մեր կամ այլ մէկի, մեղքն է այդ:

Սիլիստրիայի 1000 ռուբլու գումարի մասին պէտք է յայտնեմք Վսեմափայլութեանդ, որ այդ գումարը ստացուած եւ յանձնուած է Սինոդին, որը եւ անցեալ տարուայ Հոկտեմբերի 19-ին անդորրագիրն ընդ No. 716 ուղարկած է Սիլիստրիա, Պ. Մինասեանի անունով. նոյն թուի Դեկտեմբերի 5-ին Մեր Դիւանի կողմից եւս առանձին, հեռագրով, յայտնուած է նոյն Մինասեանին գումարի ստացման մասին: Սակայն տակաւին Ձեզ եւս նեղութիւն կուտան նոյն խնդրի առիթով:

Սօֆիայից ո՛չ մի գումար, նամակ ստացուած չէ ցարդ, բացի 454 ռ. 60 կոպէկի մի գումարից, այն եւս ՊատուելիՇահվերպեանի²⁴⁵ պահանջից առաջ, որից ոչինչ ստացուած չէ, ո՛չ գրութիւն եւ ո՛չ դրամ:

Ի վերջ՝ կ'յանձնարարենք Վսեմափայլութեանդ, յայտնել բոլոր դիմողներին առ Ձեզ, որ դրամական առաքումների պատասխաններն ուշանում են վերն առաջ բերած, Մեզնից բոլորովին անկախ պարճառների շնորհիւ. իսկ դրամը գանձուածին պէս՝ անմիջապէս ապահովագրերը ուղարկուում են տէրերին: Վստահացրէք բոլոր դիմողներին, որ դրամական կորուստ այն թոպէից, երբ դրամը գանձուած է Մեր ձեռքով, երբեք չէ կարող լինել եւ ոչ մի սանտիմ եւ սենթ իսկ: Քաջալերեցէք առաքողները, որ առաւել եւս յորդառապ սիրով ուղարկեն իրենց լուման, զի կարիքը ծով է, իսկ մեր ունեցած նպաստից քանակը չնչին. եւ միայն Վսեմափայլութեանդ ջանից շնորհիւ է, որ այդպիսի գումարների նպաստ շարունակաբար ստացւում են:

Վսեմափայլութեանդ խոհական ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում նաեւ հետեւեալ շարք մեծ արժէք եւ կշիռ ունեցող պարագայի վերայ: Կովկասեան քաջարի զօրքերի յառաջխաղացման հետ յառաջանում է նաեւ Մեր ապաբախտ զաւակների ազապագրութեան շրջանը. իսկ այդ շրջանի ընդլայնմամբ ընդլայնւում է նաեւ Մեր անմիջական պարտաւորութիւն եղած հոգածութեանց խնդիրը իւր բոլոր մասերով, խնամելու, սնուցանելու, վերականգնելու իսպառ քայքայեալ տնտեսական վիճակը, սկզբնական նպաստից հայթայթման բազմապիսի հոգածութեան հետ: Մինչեւ այժմ Եւրոպայի մեր բարեկամների դրամական ամբողջ նպաստից քանակը Մեր անունով էր յղւում եւ Մեր տրամադրութեան տակ դրւում: Արդ, վերջին ժամանակներս, ինչ-ինչ պարագաների եւ անձերի ու ընկերակցութիւնների շնորհիւ, նպաստից հոսանքը իւր հունը փոխած, մեր այլ ընկերակցութեանց է ուղարկւում, որոնց պահանջը

շարք առաւել նուագ է քան Մերը: Այս պարագան եւս վերն առաջ բերած ցաւաւանջ երկպառակութեան եւ անմիաբան գործակցութեան մի զօրեղ քայլ լինելով հանդերձ, որին վերջ տալու համար Մեր եւ Ձերդ Վսեմութեան ջանքերն ու իղձերը միացած են, պէտք եղած նպաստից քանակի սղութիւնը Մեզ վարանման մէջ է դնում շարք անգամ: Ուստի խոհական հոգածութիւն ենք յանձնարարում Վսեմափայլութեանդ, կարեւոր քայլեր առնելու ուր եւ ում պէտք է, նպաստներն ըստ առաջնոյն մի միայն Մեզ եւ Մեր անունով փոխադրելու. իսկ Մեր կողմից արդարացի չափ ու քանակով կ'մասնաւորուի մէն մի կարիքի, ընկերութեան, խմբակցութեան եւայլն:

Աղօթելով առ Ամենաբարձրեալն, ոյժ եւ կար, զգօնամտութիւն եւ խոհական հեռաւրեստութիւն շնորհելու Ձեզ, անձնուէր զաւակիդ ազգիս եւ սիրեցեալ որդւոյս Մերոյ՝

Մնամ աղօթարար

ԳԷՈՐԳ Ե.
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
No. 482
1916 թ. Մարտ 1
ի Ս. Էջմիածին

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ սուրիացի գործիչ Տոքթ. Սամնէի հետ տեսակցության

Բնագիրը գրանշուրէն

Փարիզ, 1 Մարտ 1916

Տոքթ. Սամնէ ըսաւ թէ Փրանսայի եւ Անգլիոյ միջեւ գոյացած է համաձայնություն մը, որ այս միջոցիս ենթարկուած է Ռուսիոյ հաւանութեան: Պէյրուօի նախկին Ընդհանուր Հիւպա-
պոս Պ. Բիքօն է որ այս մասին բանակցած է Լոնսոնի մէջ, եւ այս նպատակով Բէթրօկրապ
պիտի մեկնի:

Համաձայնությունը կը կայանայ.

- 1.- Չէզոքացնել Երուսաղէմն ու Սուրբ Երկիրը:
- 2.- Սուրիան, Ալէքսանդրէթով, մինչեւ Պասրա, Փրանսայի թողուլ:
- 3.- Քայֆայի նաւահանգիստը Անգլիոյ, Քայֆայէն Պարսից Ծոց երկարելիք երկաթու-
ղիով մը, նաեւ Միջագետքը:
- 4.- Արաբական խալիֆայութիւն մը, Մէքքէի Շէրիֆով, Անգլիական թելարկութեան տակ:
- 5.- Կ. Պոլիս եւ Սեւ Ծովու ամբողջ եզերքը Ռուսիոյ: (Տոքթ. Սամնէ որոշ կերպով չէ
տեղեկացած Ռուսիոյ սահմանուած բաժնին ամբողջութեան: Իր ըսածէն հետեւցուցի
թէ տակաւին վերջնական որոշում մը չկայ այդ մասին, բայց կը սպասուի որ Ռուսիա
իրեն կցէ Հայաստանը եւ մինչեւ Կ. Պոլիս երկարող ամբողջ երկրամասը: Ուրեմն
Թուրքիա բոլորովին պիտի ջնջուի՞):
- 6.- Իտալիոյ բաժին մը պիտի սահմանուի Արալիոյ մէջ:

* * *

Հարցուցի Տոքթորին թէ Արաբական Սուլթանութեան մը եւ Ճէմալ Փաշայի²⁴⁶ մասին
խօսքը չեղա՛ւ: Պատասխանեց թէ բանակցութիւններ տեղի ունեցան թէեւ, բայց Սուլթա-
նութեան խնդիր չէ եղած: Ճէմալ պիտի պահանջէ ընդհանուր կառավարութիւնը Սուրիոյ մէջ
հաստատուելիք Արաբիայի մը, որուն մայրաքաղաքը պիտի ըլլայ Դամասկոս, եւ ուրկէ դուրս
պիտի մնայ Սուրբ Երկիրը, չէզոքացուելու համար:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ «Թայմզ»ի քաղաքական բաժնի տնօրէն Պ. Սթիտի հետ
տեսակցության

Բնագիրը գրանշուրէն

Փարիզ, 7 Մարտ 1916

Շնորհաւորեցի զինքը «Foi et Vie»ի իր երէկուան բանախօսութեան համար,²⁴⁷ յայտնելով
թէ իր մէկ նախադասութիւնը որով արձագանգ եղած էր Աստրալիացի զինուորներու կողմէ
Տարփանէլի մէջ կռուող թուրք զինուորներու քաջութեան եւ պատերազմի մէջ ցոյց տուած
ուղիղ ընթացքին նկատմամբ եղած գովեստներուն, վիշտ պարճառեցին բանախօսութեան
ներկայ գրնուող մեր հայրենակիցներէ շատերուն. որովհետեւ անոնք չէին կրնար ըմբռնել թէ
ինչպէ՛ս կարելի է *ճէնդլմէն* հռչակել Հայաստանի ջարդերուն բարբարոս հեղինակները:
Աւելցուցի թէ, անձնապէս ոչ մէկ կարեւորութիւն ընծայած էի ատոր, նկատելով զայն մանրա-
դէպ մը որ կը միտէր ցոյց տալ թուրք զինուորին քաջութիւնը, բան մը զոր ոչ ոք ժխտած է
երբեք, եւ որ սակայն ոչինչ կը պակսեցնէ Հայաստանի ոճիրներուն հեղինակ թուրք վարիչ-
ներու եւ պաշտօնատարներու ներշնչած նողկանքէն:

Սթիտ պատասխանեց թէ ատոր մասին տարակոյս չկայ, թէ այդ մանրադէպը յիշած էր
ցոյց տալու համար որ անգլիացի զինուորին համար պատերազմը *սթորթ* մը չէ, ինչպէս
կ’ենթադրեն ոմանք, եւ թէ համաշխարհային բնոյթ մը ունի թուրքերուն դէմ ընդհանուր
առմամբ եւ անոնց վարիչներուն դէմ մասնաւոր կերպով գոյութիւն ունեցող մեղադրանքը
որուն տեղի տուած են իրենց ոճիրներուն բարբարոսութեամբ:

Սթիտ յարեց թէ Օսմ. Կայսրութիւնը պէտք է անհետանայ այս պատերազմէն վերջ, թէ
Դաշնակիցները չպիտի թոյլատրեն որ ան մնայ իր ներկայ կազմով: Ամէն պարագայի մէջ,
Հայաստանը բնաւ չպիտի թողուն թուրքերու լուծին տակ: Կը հաւատայ ուրեմն անխուսափելի
անդամահատութեան մը, որուն պայմանները կարելի չէ նախատեսել, թէեւ արդէն իսկ
որոշուած է Կ. Պոլսոյ բախտը. Կ. Պոլիս եւ նեղուցները պիտի փրուին Ռուսիոյ:

Հարցուցի որ, բնական է Բ. Դրան խնդրանքին վրայ, Թուրքիոյ հետ տեղի ունենալիք
անջատ հաշտութեան մը պարագային, վերստին պիտի պնդե՞ն անդամահատութեան մասին,
թէ այդ խաղաղութիւնը ձեռք բերելու եւ Թուրքիան Գերմանիայէն բաժնելու համար պիտի
հաւանին պահել Օսմ. Կայսրութիւնը, ինքնավար դառնալիք նահանգներուն վրայ անուա-
նական գերիշխանութեամբ մը: Սթիտ պատասխանեց թէ շատ հաւանական չի նկատեր
ապիկա, թէեւ կրնայ ալ ըլլալ. ամէն բան կախուած է դէպքերէն:

Վերադառնալով հայկական խնդրին, իրեն յիշեցուցի, ընդհանուր գիծերով, ինքնավար
Հայաստանի իմ ծրագիրս, Դաշնակիցներու հաւաքական թելարկութեամբ, եւ հարցուցի թէ
կրնա՞նք այդ մասին յոյս դնել «Թայմզ»ի աշակցութեան վրայ: Ուժեղ կերպով մը պատաս-
խանեց. «Այո՛, անտարակոյս»: Աւելցուց թէ մշտակայ յարաբերութեան մէջ է Լորտ Պրայսի
հետ, եւ կը բաժնէ հայկական խնդրին նկատմամբ անոր ունեցած գաղափարները, զորս պիտի
պաշտպանէ «Թայմզ»ի մէջ, երբ ժամանակը գայ: «Թայմզ», ինչպէս Անգլիական միւս թերթե-
րը, կը խուսափին այժմէն ծրագիրներ կազմել պատերազմէն ետք ըլլալիքին համար: Կան-

խահաս պիպի ըլլար արիկա. նախ պէտք է յաղթել, եւ առայժմ խուսափիլ անոնց մասին վիճելէ մամուլին մէջ: Բայց կարելի է, եւ պէտք է պարտաստել հանրային կարծիքը, հանդէսներու մէջ հրապարակուած ուսումնասիրութիւններով:

Սթիպ յայտնեց այս առթիւ թէ մտադիր է քիչ արենէն, եւ հաւանականաբար «Էտինպուրկ Բըվիու»ի մէջ հրապարակել ընդհանուր քաղաքականութեան վերաբերող յօդուած մը,²⁴⁸ որուն մէջ, ուրիշ խնդիրներու կարգին, պիպի յիշատակէ նաեւ հայկական հարցը, սպասելով որ ժամանակը գայ անոր մասին խօսելու «Թայմզ»ի մէջ:

Սթիպ վաղը կը մեկնի Շամբայն, եւ Լոնտոն պիպի վերադառնայ՝ Լիօնի մէջ իր բանախօսութիւնը կրկնելէ վերջ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Արնէ Բինօնի հետ տեսակցութեան

(Հարուած)

Անգիլիոյ Գրասէրէն

Փարիզ, 10 Մարտ 1916

Պ. Բինօն ինձ նման կը հաւաքայ թէ դէպքերը կրնան մղել Դաշնակիցները Թուրքիոյ հետ անջար հաշտութիւն մը ընդունելու, եւ թէ այդ պարագային այլեւս (Թուրքիոյ) անդամահարման խնդիր չի մնար:

.....

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Կոմս Կոմիտասի հետ պետակցության

(Հայրուած)

Բնագիրը փրանսերէն

Փարիզ, 12 Մարտ 1916

Կոմսը ըսաւ թէ Բիքօ-ի ծրագիրը, որով Սուրիա Ֆրանսայի կը թողուէր եւ Քայֆայի նաւահանգիստը Անգլիոյ, հաւանութիւն չգտաւ երեսփոխաններու կողմէ որոնք շար կը գտնեն Անգլիոյ թողուած բաժինը: Իրենցմէ խումբ մը գացեր տեսեր է Պրիանը, արորը ընդդիմանալու համար, եւ Պրիան իրաւունք տուեր է իրենց:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Միրան Երամի հետ պետակցության

Բնագիրը փրանսերէն

Փարիզ, 14 Մարտ 1916

Երամ երկու անգամ տեսեր է Պրիանը, եւ երկու օրէն վերստին պիտի տեսնէ զայն: Պրիան իրենց յայտարարեր է թէ Թուրքիոյ հետ անշար հաշտութիւն չպիտի ըլլայ. Ռուսիա չպիտի ընդունէր արիկա, որովհետեւ չպիտի հրաժարի Կ. Պոլսէն:

Երամ անոր ըսեր է թէ Գերմաններն ալ իրենց մասնակցութեան բաժինը ունեցած են հայոց բնաջնջման ծրագրին մէջ: Պրիան պատասխաներ է թէ լոկ թուրքերն են պատասխանատուները:

Կը կարծեմ թէ Պրիանի հետ եղած այս պետակցութեան գլխաւոր նպատակն է Փոքր Ասիա տեղի ունենալիք արշաւանք մը, որուն պիտի մասնակցին հայ կամաւորներ: Դիտել տուի թէ ուժգնօրէն հակառակ եմ որ հայկական կամաւորական խումբեր կազմուին, թէ կամաւորները պէտք է արձանագրուին Դաշնակից բանակներու մէջ եւ անոնց խառնուին, եւ թէ պէտք չէ անջատուած մնան որպէս զի վրիժառութեան նոր առիթներ չտրուին թուրքերուն: Իրեն յայտնեցի այն յանձնարարութիւնները զորս ըրած էր Կ. Պոլսոյ Պարտիարքը, մեզ զգուշացնելով այն տեսակ ցոյցերէ որոնց զոհ կրնային դառնալ Թուրքիոյ մէջ ողջ մնացող հայերը: Երամ խոստացաւ այդ ուղղութեամբ շարժիլ:

Խօսելով Լէկի մասին, ըսաւ թէ ուրիշ ամէն արեւնէ աւելի կողմնակից է Թուրքիոյ բաժանման, Սուրիան ու Կիլիկիան Ֆրանսայի մնալու պայմանաւ: Միայն թէ՝ ամբողջական կցում չէ ուզածը, այլ Մարօքի նման թէժիմի մը հաստատումը:²⁴⁹

Երամ տեսնուեր է Հերվէի հետ, որ թուրքերուն հակառակ է, թէեւ համամիտ Օսթրօթօկի ծրագրին.²⁵⁰ վստահութիւն ունի Օսթրօթօկի մասին, զոր ազնուական մը կը նկատէ:

Ընդհակառակը, հաւաստեց Երամ, Օսթրօթօկ լաւ չի դիտուիր Քէ Կոթէի կողմէ, եւ թէ իր աշխատութեանց արդիւնքն է ասիկա:

Հերվէ պիտի ընդունի զիս. պիտի տեսնեմ զինքը, խօսելու համար հայկական խնդրին վրայ, թէեւ Երամ կը տարակուսի որ կարենամ զայն համոզել:

Երամ յոյս ունի որ զինքը Եգիպտոս պիտի դրկեն, Սուրիոյ եւ Փոքր Ասիոյ մէջ բրօքա-կանս ընելու համար իսլամներուն մօտ, զինուորական արշաւանքի մը հետ համընթացաբար:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ «Թան» լրագրի Պ. Էփկառ Ռօէլսի հետ տեսակցության

(Հատում)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 16 Մարտ 1916

Չի կարծեր որ թուրքերը կրնան անջապ հաշտություն խնդրելու որոշում րալ, որովհետև Գերմանները, որոնց ձեռքն է բանակը, պիտի արգիլեն զիրենք։ Չի հաւարար նաեւ (թուրք) կառավարութեան րապալման, որ միայն բանակին կողմէ կրնայ տեղի ունենալ։ Ճիշդ է որ Սուրիոյ բանակը կայ՝ Ճէմալ Փաշայի հետ։ Բայց անիկա մասամբ Հայասրան պէտք է դրկուած ըլլայ, ռուսերուն դէմ, ու միւս կողմէ, Ճէմալ Փաշա նոյնքան թուրք է որքան Կ. Պոլսոյ վարիչները։ Թէեւ խօսքեր եղան անջաքման միպումներու եւ արաբական սուլթանութեան մը մասին, որուն զլուխը պիտի ըլլար (Ճէմալ), սակայն ասոնք սին ու անհիմն զրոյցներ են։

.....
Ակնարկեցի Բիքօ-ի ծրագրին որով Սուրիա Ֆրանսայի պիտի մնար եւ Քայֆա Անգլիոյ պիտի տուէր իբր գլխակայարան Պաղտարի ճամբով Հնդկաստան երկարելիք երկաթուղիի մը։ Պարասխանեց թէ ծրագիրը լուրջ չէ, եւ թէ րակաւին վերջնական բան մը չկայ այդ մասին։

.....
Յետոյ, խօսք բացուած ըլլալով Սուրիոյ եւ այն աջակցութեան մասին զոր սուրիացիք, մասնաւորաբար Շըքրի Կանէմ կը սրանան ֆրանսական կառավարութենէն, Պ. Ռօէլս ըսաւ թէ Շըքրի Կանէմ լուրջ մարդ մը չէ եւ թէ անոր համար ամէնէն կարեւորը սրացած դրամական օգնութիւնն է։ Արաբերէն թերթը²⁵¹ զոր հիմնեց, լայնօրէն կը նպաստաւորուի։

.....
Իրեն շնորհակալութիւն յայտնեցի այն զանազան յօդուածներուն համար զորս «Թան»ի մէջ հրատարակեց հայոց ի նպաստ. խոստացաւ շարունակել, ամէն անգամ որ առիթը ներկայանայ։ Յայտնեց թէ այն հապուածը զոր հրատարակած էր Allgemeine Mission Zeitschriftէն բղխող Գերմանական վկայութեանց մասին,²⁵² որոնք ջարդերը կը հաստատէին, իրեն հաղորդուած էր Ֆրանսուա Ա. փողոցը հաստատուած Արտաքին Գործոց Բօքսականրի Բիւրօ-ին կողմէ, եւ թէ Պ. րը Քէէն կրնայի սրանալ Գերմաներէն ամբողջական օրինակը։

Հրաժեշտ առած միջոցիս խօսեցանք նաեւ Քլէմանսօ-ի կողմէ մղուած ընդդիմադիր պայքարին վրայ։ Պ. Ռօէլս ըսաւ թէ կարեւորութիւն չեն ընծայեր անոր, եւ թէ աքիկա չ'ազդեր բանակին բարոյականին վրայ։

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Նախարարապետ Պ. Պրիանի եւ Արտ. Գործոց Նախարարութեան պաշտօնապարներէն Պ. Պէրթօ-ի հետ տեսակցութեան*

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 17 Մարտ 1916

Պ. Պրիան նախ մինակ ընդունեց զիս, յետոյ կանչել տուաւ Պ. Պէրթօն, որուն հետ լոկ երկուքս տեսակցեցանք իր գրասենեակին մէջ։

Նախարարապետը ըսաւ թէ կատարելապէս տեղեակ է ռէֆօրմներու վերաբերող բանակցութեանց, Փետրուար 8ի համաձայնութեան, ընդհանուր քննիչներու անուանման եւ Բ. Դրան կողմէ անոնց պաշտօնանկութեան, որ կասեցուցած է ռէֆօրմներու գործադրութիւնը։

Իրեն ըսի թէ այս փորձառութենէն ետք, հայերը այլեւս չեն կրնար աչքի առաջ ունենալ այն բոլոր լուծումները որոնք զիրենք թուրք րիրապետութեան րակ կը պահեն։ Պ. Պրիան համամտութիւն յայտնեց, վստահեցնելով զիս Հանրապետութեան կառավարութեան ամբողջ համակրութեան եւ պաշտպանութեան մասին։ Գալով տրուելիք լուծումներուն, ըսաւ թէ դեռ բոլորովին կանխահաս է անոնց վրայ խորհիլ. նոյն իսկ, ներկայ պարագաներու մէջ, անկարելի է վիճիլ անոնց մասին. այն բոլոր ծրագիրները որոնց խօսքը կ'ըլլայ, անհաստատ բաներ են եւ թէ առ այժմ ուրիշ բան չի կրնար ընել, այլ միայն կրկնել ինծի թէ հայերը կրնան ապահով ըլլալ որ Ֆրանսայի բովանդակ համակրութեան առարկայ պիտի դառնան։

Իրեն յանձնեցի Ն. Վ. Կաթողիկոսին նամակը որով իմ պաշտօնս կը հաստատէր ֆրանսական կառավարութեան մօտ։²⁵³ Պ. Պրիան զայն կարդաց եւ ըսաւ թէ կ'արձանագրէ։²⁵⁴

Հրաժեշտ առած միջոցիս յանձնարարեց որ տեսնուիմ Պ. Պէրթօ-ի հետ, եւ անոր պարզեմ այն բոլոր տեսութիւնները զորս օգտակար կը դատեմ։

* * *

Հետեւաբար, Պ. Պէրթօ-ի հետ իր գրասենեակը գացինք, եւ այնտեղ ունեցանք նոր տեսակցութիւն մը զոր կ'ամփոփեմ հետեւեալ կերպով.-

- Պ. Պէրթօ ըսաւ թէ ոչինչ կայ ճիշդ թուրքիոյ հետ անջապ հաշտութեան մը զրոյցներուն մէջ, եւ թէ կարելի չի նկատեր աքիկա, Կ. Պոլսոյ խնդրին պատճառաւ։

- Գալով Ճէմալ Փաշայի հետ համաձայնութիւն մը գոյացնելու հարցին, ատոր ալ չի հաւարար. անոր հետ ո' եւ լուրջ բանակցութիւն չէ եղած, հակառակ փոշիի նման շրջաբերող զրոյցներու։

- Տակաւին ոչ մէկ բան որոշուած է Ասիական Թուրքիոյ տրուելիք լուծման մասին։

- Հայաստանի համար՝ նախաձեռնութիւնը պէտք է գայ Ռուսիայէն որուն հաճոյ չպիտի թուի ուրիշ տէրութեան մը կողմէ այդ մասին ըլլալիք ամէն ձեռնարկ։ Քէ տ'Օրսէի մէջ ոչ մէկ որոշ տեղեկութիւն ունին թէ հայկական խնդրին նկատմամբ ռուս կառավարութեան միտումները ի՞նչ պիտի ըլլան։

* Տեսակցութիւնը տեղի ունեցած է Քէ տ'Օրսէի մէջ։

- Իրեն յիշեցուցի թէ ռուս կառավարութիւնը նախորդ փարի փափաք յայտնած էր Հայաստանը իրեն չկցելու եւ զայն ինքնավարութեամբ օժտելու: Պ. Պէրթլօ պարասխանեց թէ անիկա կրնայ իր միտքը փոխած ըլլալ, եւ զգացուց ինծի թէ՛ այս պարագային՝ Ֆրանսայի կողմէ ընդդիմութեան չպիտի հանդիպի:

- Իրեն ըսի թէ քարակոյս չկայ որ մենք միշտ կը յուսանք Դաշնակից Տէրութեանց թեւարկութեան ենթակայ ինքնավարութիւն մը ունենալ. բայց եթէ Ռուսիա կցէ Հայաստանը, կը յուսանք որ այդ պարագային Ֆրանսա Կիլիկիան ալ կը պահանջէ իբր իր բաժինը՝ Սուրիոյ հետ: Պ. Պէրթլօ պարասխանեց որ եթէ բաժանում ըլլայ, Կիլիկիա պէտք է Ֆրանսայի մնայ:

- Ըսաւ թէ հայկական փոքրամասնութեամբ ինքնավարութիւն մը անկարելի կը նկատէ: Պարասխանեցի թէ թիւի խնդիրը ապահովաբար արգելք մը պիտի ըլլար, եթէ խնդիրը դառնար անկախութեան շուրջ, բայց թէ նոյն կարեւորութիւնը չունի ինքնավարութեան (semi-autonomie) մը համար որ պիտի դրուի Դաշնակիցներու թեւարկութեան փակ: Որովհետեւ ինքնավարութիւնը պիտի փրուի հայկական նահանգներուն, եւ ո՛չ թէ լոկ հայոց. այդ նահանգներու միւս իսլամ եւ քրիստոնեայ բնակիչներն ալ պիտի վայելեն զայն: Եւ ազատութեան ու հաւասարութեան թէժիմի մը փակ, հայերը շուտով մեծամասնութիւն մը պիտի դառնան անոնց մէջ: Պ. Պէրթլօ համամտութիւն յայտնեց:

- Ակնարկեցի Սուրիոյ մասին Անգլիոյ հետ համաձայնութեան մը նախագծին նկատմամբ շրջող զրոյցներուն, որոնց համեմատ Զայֆա Անգլիոյ պիտի թողուէր, իբր գլխակայարան Պարսից Ծոց երկարող Պաղփարի գծին: Պարասխանեց թէ ոչինչ եղած է այդ մասին, եւ թէ շրջող զրոյցները կարեւորութենէ զուրկ են (ասիկա կարծես կը հաստատէ Կոմս Կոնէի այն խօսքերը որոնցմով նախորդ օրը զիս հաւաստած էր թէ խորհրդարանական անձնաւորութիւններ կը հակառակին այդ ծրագրին եւ թէ նոյն իսկ անոր դէմ բողոքած են Պ. Պրիանի):

- Հրաժեշտ առած միջոցիս իրեն յայտնեցի թէ Բրօքականփի Խորհրդարանական Յանձնաժողովին կողմէ հրաւիրուած էի իր յառաջիկայ Երկուշաբթի օրուան նիստին: Պ. Պէրթլօ այն փեսակ պարասխան մը փուաւ, որով կը հասկցնէր թէ բնաւ կարեւորութիւն չէր ընծայեր այդ յանձնաժողովին:

Ի վերջոյ, ինք ալ Պ. Պրիանի նման կրկնեց ինձ թէ հայերը առարկայ են ֆրանսական կառավարութեան բովանդակ համակրութեան, բայց թէ ներկայ պարագաներուն մէջ կանխահաս է ո՛ր եւ է լուծում նկատի առնել, եւ թէ անկարելի է ծրագիրներ շինել, դէպքերուն սրանալիք ընթացքէն եւ խաղաղութեան բանակցութեանց վիճաբանութեան ժամը հնչելէն առաջ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Հրախրագիր

Բնագիրը փրանսերէն

ԲԱՐԱԿՄԷՆԹԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ
243 Պուլվառ Սէն-Ժեռմէն

Փարիզ, 18 Մարտ 1916

Ն. Վ. Նուպար Փաշա
12 Ավրնիւ Թրօքարէրօ

Վսեմաշուք Տէր,

Կը հաստատեմ ինչ որ հաճեցաք ընդունիլ թելեֆօնով փեղի ունեցած մեր փեսակցութեան ընթացքին.- Իսլամական Գործերու Ենթայանձնաժողովը, Պ. Ֆլանսլէնի նախագահութեամբ, երջանիկ պիտի ըլլայ Ձեզ լսելով Երկուշաբթի 20 Մարտ, կէսօրէ վերջ ժամը 4-ին, 243 պուլվառ Սէն-Ժեռմէն:

Յարակից կը հաղորդեմ Ձեզի Ենթայանձնաժողովին անդամներուն մէկ ցանկը:
Հաճեցէք ընդունիլ, Վսեմաշուք Տէր, իմ ամենէն յարգալիր զգացմանցս հաւաստիքը:

Է. ՖՈՒՐՆՕԼ

Իսլամական Երկիրներու Ենթայանձնաժողով

Նախագահ.- Պ. Ֆլանսլէն, ծերակուրական

ՊՊ.- Ժօռժ Լէկ
Մօրիս Լօնկ
Լէմէրի
Ֆրանքլէն-Պուլետոն
Շըքրի Կանէմ
Լիսիէն Հիւպէր
(Տըքթ.) Սամնէ
Քապաթօն
Էմիլ Պրուսսէ
Օկիսթէն Պէռնար
Ռընէ Մուլէն
Ռընէ Բիւօն
Էթիէն Ֆուրնօլ

Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 23 Մարտ 1916

Վեհափառ Տ. Տ. Գէորգ Ե.
Ծայրագոյն Պապրիարք եւ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Ձեր Վեհափառութեան 8 Յունվար թուակիր գրութիւնը սրանալէս անմիջապէս վերջը պարասխանեցի հեռագրաւ, վասն զի նամակները այնքա՛ն դանդաղօրէն կը փոխանակուին Էջմիածնի հետ՝ որ դրապէս անկարելի է թղթափարով թղթակցիլ։ Հետեւաբար, Ձեր Վեհափառութեան ուղղեցի հետեւեալ հեռագիրը....²⁵⁵

Թէպէտ այս մասին ցարդ ո՛ր եւ է հաղորդագրութիւն չսրացայ Ձեր Վեհափառութեան կողմէ, բայց կը յուսամ որ Ձեր Սբ. Օծութիւնը դիմումներ կարարած է՝ իր նամակով անուանած երեք անձնաւորութեանց մօտ,- այսինքն՝ Վսեմ. Նորապրունկեան Էֆէնպիի, Յովհաննէս Խան Մասէհեանի եւ Տօք. Զավրիէֆի մօտ, եւ Իր Բարձր միջամտութեամբ ընդունել րուած է իրենց անուանումը։ Պէտք եմ յիշեցնել Ձեր Վեհափառութեան որ Ձեր գրութիւնը սրանալէս առաջ իսկ, Վսեմ. Մասէհեան Խանի Պերլինէն Լոնտրա երթալու համար Բարիզէն անցած պահուն, առիթէն օգտուելով, այս խնդիրն իրեն առաջարկած էի, սակայն շար ցաւեցայ իմանալով որ չէր կրնար ընդունիլ զայն, պարսկական դիւանագիտութեան մէջ գրուած իր դիրքին պարճառով.²⁵⁶ Բայց կը յուսամ որ Ձեր Վեհափառութեան դիմումին վրայ՝ միջոց մը պիտի գտնայ իր դիւանագիտական դիրքը հաշտեցնելու Ձեր Սբ. Օծութեան իրեն առաջարկած պաշտօնին հետ։

Միեւնոյնը պարահեցաւ նաեւ Տօք. Զավրիէֆի հետ՝ երբ մօտերս, Բարիզ գտնուած միջոցին, իրեն հաղորդեցի Ձեր Սրբութեան գրութեան իրեն պարկանող անցքը (հապուածը)։ Տօք. Զավրիէֆ յայտնեց թէ չէր կրնար այն պաշտօնը ընդունիլ, քանզի իր պարտականութիւնը զինք քիչ արեւէն Ռուսիա վերադառնալ կը ստիպէր, եւ կը ցաւիմ աւելցնել որ, ըսաւ նաեւ թէ չէր կրնար հաւանիլ անդամակցիլ Ձեր Վեհափառութեան կողմէ նշանակուած (երկու) անդամներէն միոյն հետ կազմուող ժողովի (խորհուրդի) մը։ Խորապէս կը ցաւիմ որ անձի մը խնդիր վրանգի մէջ եղող մեր Ազգին շահերուն խնդրին հետ ո՛ր եւ է կապ մ'ունենայ, մանաւանդ որ այդ անձին համար, անձնական բարեկամական զգացումներէ զատ, մեծ յարգանք մը կը տածեմ եւ արժէքաւոր կը նկատեմ իր գործակցութիւնը հայկական խնդրոյն, մանաւանդ ընդհանուր դիւանագիտական խնդիրներու վրայ իր ունեցած կարարեալ հմտութեանը համար։ Արդէն Տօք. Զավրիէֆ միեւնոյն առարկութիւնը ըրած էր ինձ՝ երբ անցեալ Յուլիս ամսոյն Ձեր Վեհափառութեան կը գրէի, խնդրելով որ ինձ աշխարակիցներ նշանակէ, եւ այն արեւն իսկ իմ նամակի ծրագրիս մէջ յիշած էի վերոյիշեալ անձնաւորութեանց, այսինքն Վսեմ. Նորապրունկեան Էֆէնպիի, Յովհաննէս Խանի եւ Տօքթ. Զավրիէֆի անունները։

Շար նշանակալից է որ այսօր Ձեր Վեհափառութիւնը իր նամակով կը նշանակէ ճիշդ միեւնոյն անձնաւորութիւնները որ ես խորիւմ էի անցեալ Յուլիսին. եւ պէտք եմ յաւելու որ նոյն ինքն Տօք. Զավրիէֆի խնդրանքին վրայ էր որ զանց առի յիշել նոյն անձնաւորութիւնները, Տօքթօրին Ռուսիա մեկնելուն առթիւ իր միջոցաւ Ձեր Վեհափառութեան ուղղած 29 Յուլիս թուակիր նամակիս բնագրին մէջ։ Եւ որովհետեւ ուրիշ յարմարագոյն թեկնածուներ չգտայ առաջարկելիք, գոհացած էի յայտնել Ձեր Վեհափառութեան որ, Տօք. Զավրիէֆի հետ համախորհուրդ, որոշած էի կոչել, իբր Պապուիրակութեան աշխարակից, զադդիացի մը, որ իր գրուած դիրքով կրնար մեզ օգտակար ըլլալ։ Այս կարգադրութիւնը չաջողեցաւ, եւ այսօր, կը կրկնեմ, երախտագիտութեամբ պիտի ընդունիմ Ձեր Վեհափառութեան անուանելիք աշխարակիցները՝ որոնք ապագայ դիմումներու յաջողութեան ապահով երաշխիք մը կրնան ըլլալ։

Արդ, ինչպէս հեռագրովս ըսած եմ, կը սպասեմ որ Ձեր Սբ. Օծութիւնը այդ անձնաւորութեանց մօտ Իր ըրած դիմումներուն արդիւնքը ինձ հաղորդէ։

Ձեր Վեհափառութիւնը ուղղակի կերպով Ամերիկայէն րեղեկացած է արդէն որ Նախագահ Վիլսօնի մօտ Իր ըրած դիմումները, շնորհիւ Բարձրելոյն, առաջին նպաստաւոր արդիւնք մը տուած են, քանզի Ամերիկեան Յանձնախումբերը կարեւոր գումարներ հաւաքած են, մէկ ու կէս միլիոն ֆրանքէ աւելի նպաստ որկած են եւ յաջողապէս կը շարունակեն հանգանակութիւնները։ Յետոյ, Արտաքին Գործոց Նախարարութեան միջամտութեան շնորհիւ, այս Յանձնախումբերը Պօլսոյ Պապրիարքարանի հետ հաղորդակցութեան կրցած են մտնել եւ նպաստներ ալ որկել Պօլիս, զոր Ամերիկեան դեսպանը, Պապրիարքարանի հետ համախորհուրդ, կը բաշխէ՝ մահէ զերծ մնացող զոհերուն։ Այս պարեհ առիթէն օգտուելով, ես ալ Պօլիս որկեցի Սբ. Պապրիարքին, 84589 ֆրանք, առանց հաշուելու 58000 ֆրանքի ուրիշ գումար մը՝ որ Ամերիկայի Ազգային Շահերու Պաշտպանութեան Միութեան կողմէ ուղղակի իրեն որկել տուի, ինչպէս նաեւ, միեւնոյն ճամբով, Միսի Վեհ. Կաթողիկոսին հասցուցի 29139 ֆրանք, եւ վերջապէս, Զուիցերիոյ ճամբով, Ուրֆայի որբանոցին համար որկեցի 11275 ֆրանք։

Նոյնպէս մեր Ամերիկայի հայրենակիցները Վաշինկթօնի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան միջոցաւ կրցած են Պօլսոյ Սբ. Պապրիարքէն հաղորդագրութիւն մը ընդունիլ, որուն մէկ պարճէնը ներփակ կը ներկայացնեմ Ձեր Վեհափառութեան, եթէ զայն ուղղակի ընդունած չէ ցարդ Ամերիկայէն։²⁵⁷ Այդ հաղորդագրութեամբ Սբ. Պապրիարքը օտար երկիրներ գտնուող հայութեան զանազան յանձնարարութիւններ կ'ընէ, ի միջի այլոց կը յանձնարարէ զգուշանալ ո եւ է յայտնութիւն, հրապարակութիւն կամ ցոյցէ՝ որոնք կրնան Թուրքիոյ մեր հայրենակցաց կեանքը վրանգի ենթարկել։

Ինչպէս զիտէ Ձեր Վեհափառութիւնը, այն օրէն ի վեր երբ թուրք կառավարութեան՝ հայութիւնը ոչնչացնելու զագրելի եւ անարգ գաղափարի մասին զիտակցութիւն ունեցայ, իմ բռնած ուղղութիւնս ալ այդ եղած էր, րեղի չրալու համար որ վրիժառութեան նոր պարճառներ սրեղծուին մեր ողջ մնացած հայրենակցաց վրայ, որ իրենց ձեռքին մէջ ճշմարիտ պարանդներ են։ Հետեւաբար, միշտ զգուշացայ եւ յանձնարարեցի բոլոր մեր հայրենակցաց զգուշանալ ամէն այն բաներէ որոնք կրնային նոր վրիժառութեան պարտուակներ սրեղծել։

Այս պարճառով է որ Գաղղիոյ մէջ քօնֆէրանսներով, հրապարակութիւններով (լրագիր կամ գրքոյկի միջոցաւ) արտայայտուած ամէն համակրական ցոյցերու մէջ զգուշացանք մեր անունը խառնելու եւ կամ անոնց պաշտօնապէս մասնակցելու։ Յառաջիկայ 9 Ապրիլին Սօրպօնի մէջ մեծ ու շքեղ հանդէս մը րեղի պիտի ունենայ, Բարլամէնթի նախագահ Պ. Բօլ

Տեշանելի նախագահության փակ, եւ ուր պիտի խօսին անուանի անձնաւորութիւններ, ինչպէս Պ. Բէնըվէ, արդի Հանրային Կրթութեան Նախարարը, Անաթօլ Փրանս, Գաղղիոյ Ակադէմիոյ անդամը, եւայլն:²⁵⁸

Էրզրումի գրաւումը եւ Ռուսիոյ բանակին փայլուն յաղթութիւնները,²⁵⁹ որ, ինչպէս կը յուսանք, ամբողջովին Հայաստանը պիտի ազապեն քաճկական լուծէն, նոր այժմէութիւն մը կ'ընծայեն հայկական խնդրոյն, եւ պէտք չեմ զգար շեշտել Ձեր Վեհափառութեան որ արդէն նոր դիմումներու սկսած եմ՝ անպարտասար չգործելու համար այնպիսի պարագաներու առջեւ՝ որ պարտագմի բախտը կրնայ մեզ յանկարծ ընծայել:

Հայկական խնդիրը այժմ անջապ խնդիր մը չէ եւ կապ ունի Օսմանեան Կայսրութեան, եւ առաւելապէս Ասիական Թուրքիոյ (խնդրին) վերջնական լուծումին հետ. հետեւաբար պէտք ենք նախապեսել որ պարագաները կրնան մեր ծրագրին մէջ ի՛նչ ի՛նչ փոփոխութիւններ պահանջել, որ թէպէտ այսօր դժուարին է ճշդել, բայց կապ ունին միմիայն դէպքերուն առնելիք ընթացքէն:

Արդ, Ձեր Վեհափառութիւնը կ'ըմբռնէ որ ես չպիտի կրնամ այսօր, ներկայ պարագաներուն մէջ, ճշդումներ ընել, սակայն կրնամ զՁեզ ապահովցնել որ մօտէն եւ ամենայն ուշադրութեամբ դէպքերուն կը հետեւիմ եւ միշտ շփման մէջ կը մնամ այն անձանց հետ որոնք ազդեցութիւն մը կրնան ունենալ Արեւելեան Խնդրոյն վերջնական լուծման վրայ: Բայց անտարակուսելի է, աւելի այսօր քան երբեք, որ հայկական խնդրոյն լուծումը ամէնէն աւելի կախուած է այն մարդասիրական վերաբերմունքէն, որ մեզ հանդէպ ցոյց պիտի փայ Ռուսիոյ կառավարութիւնը, որ Դաշնակիցներուն մէջ ամէնէն աւելի շահ ունեցողն է, եւ թէ մեր խնդիրը պիտի լուծուի Բէթրօկրափի մէջ, եւ ո՛չ Բարիզի կամ Լօնտրայի մէջ: Ինձ անկարելի պիտի ըլլայ դժբախտաբար Բէթրօկրափ երթալ. առողջական վիճակը Տիկնոջս որ մի քանի ամիսներէ ի վեր ծանրապէս հիւանդ էր, զիս շատ կը վրդովէ. չեմ կրնար զինքը առանձին թողուլ. յետոյ իմ ալ, մի քանի արեւնէ ի վեր ունեցած չափազանց աշխատութեանցս հետեւանքով, առողջութիւնս խանգարած է եւ չեմ կրնար երկար ճանապարհորդութեան մը ձեռնարկել:

Հետեւաբար կը խորհիմ որ իմ հոս ըրած դիմումներուս հետ միաժամանակ անհրաժեշտ է որ Ձեր Վեհափառութիւնն ալ իր կողմէն յարաբերութեան մէջ մտնէ Վեհափառ Կայսեր կառավարութեան հետ եւ խնդրէ իր Բարեացակամութենէն՝ ցոյց փալ ծրագիր մը որ ծառայէ մեզ իբր հիմ ուրիշ պետութեանց մօտ ընելիք մեր դիմումներուն: Յիրաւի պէտք է որ այդ դիմումները կատարուին նոյն իսկ Բէթրօկրափի մէջ, վասն զի Բարիզի Ռուսական դեսպանը հայկական խնդրոյն շատ փեղեակ չէ եւ կը զգուշանայ ինքն իր կողմէն նախաձեռնարկ ըլլալ:

Արդ, մտահոգ եմ (ջանադիր եմ հետեւաբար) չձեռնարկել հոս ո՛ր եւ դիմումի որ թերեւս Վեհափառ Կայսեր կառավարութեան դիտաւորութեանց հակառակ ըլլայ, մանաւանդ որ մենք ամէնքս ալ վստահ ենք անոր մեծանձն զգացմանց՝ որոնց ապացոյցը միշտ փութած է մեր Թուրքիոյ եղբայրներուն հանդէպ, եւ թէ այդ զգացումները երաշխիք մ'են որ Տաճկական Հայաստանի խնդրոյն իր փալիք լուծման ժամանակ, ապահովապէս, կարելի եղածին չափով, պիտի ներշնչուի (հոգ պիտի փանի) գոհացում փալու նաեւ մեր արդարացի պահանջումներուն (ձգորումներուն):

Մտաչելով ի համբոյր Մր. Աջոյն Վեհափառ Հայրապետիդ Մնամ ամենախոնարհ որդի

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ.Գ.- Ներփակ կը ներկայացնեմ Ձեր Վեհափառութեան, Իր Բարձր Հովանաւորութեան ներքեւ գործող «Ազգային Հիմնադրամի Հանգանակութեան» մի հաշուեցուցակը,²⁶⁰ սկիզբէն մինչեւ այսօր:

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Արնէ Բինօնի հետ պեսակցութեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 17 Ապրիլ 1916

Բիքօ-ի ծրագիրը փակաւին վերջնական հանգամանք չէ ստացած, որովհետեւ կախում պիտի ունենայ դէպքերէն: Պ. Բինօն երեք շաբաթ է ի վեր անոր խօսքը չէ լսած, եւ անոր մասին ունեցած ամենավերջին տեղեկութիւնը սա է թէ Պաղեստինի համար դժուարութիւններ կան եւ թէ Անգլիոյ հետ համաձայնութիւնը չէ կնքուած դեռ: Անկէ ասդին, Բիքօ Բէթրօսկրապ գացած է անգլիացիի մը՝ Սայքսի հետ:

Պ. Բինօն ըսաւ թէ ամէն պարագայի մէջ որոշում մը չեն կրնար փալ հիմա: Կ’երեւայ թէ ծրագիրը պարբաստուած է այն տեսակ կերպով մը որ կարենայ պարշաճիլ խաղաղութեան կնքման ժամանակ գոյութիւն առնելիք պայմաններուն, եւ նկարի ունի ինքնավարութիւններ կամ ազդեցութեան շրջանակներ, պարագային համեմատ:

Պ. Բինօն յայտնեց թէ ծրագրին մանրամասնութիւնները չի գիտեր, չէ կարդացած զայն, բայց տեղեկութիւն ունի թէ Ֆրանսա պիտի ստանայ Սուրիան եւ Կիլիկիան, Անգլիա Միջագետքը եւ հաւանականաբար,- թէեւ այս կէտը փարփամ թողուած է,- արաբական թերակղզին: Գալով Ռուսիոյ, պիտի ստանայ Կ. Պոլիսը՝ նեղուցներով, եւ Հայաստանը: Թուրքերը պիտի թողուին Անաթոլուի մէջ: Պ. Բինօն կարծիք յայտնեց թէ թուրքերը կրնան անկախ մնալ, առանց Դաշնակիցներու խնամակալութեան, ինչ որ զարմանք պատճառեց ինծի, եւ ըսի թէ այդ պարագային անկաւ ազապ դաշտ մը պիտի դառնայ Գերմանիոյ ազդեցութեան ծաւալման համար: Պ. Բինօն պատասխանեց որ թերեւս հնարաւոր չըլլայ արիկա արգիլել, որովհետեւ Ասիական Թուրքիոյ մէջ կարելի չէ ուրիշ մաս մը բաժին հանել Գերմանական ազդեցութեան: Աւելցուց թէ Անաթոլը քշուած եւ Կ. Պոլսոյ ու Հայաստանի կողմէ Ռուսիան սահմանակից ունեցող Տաճկաստան մը չի կրնար շաք վնասակար դառնալ: Ընդունեցաւ սակայն թէ պատերազմի վրանգ մը պիտի ըլլար ապագային: Կ’երեւայ թէ Պ. Բինօն դարման մը չի տեսներ աբոր դէմ: Ամենէն աւելի կը հակառակի համապիտրութեան (condominium), որովհետեւ կարելի չպիտի ըլլար անկէ դուրս թողուլ Գերմանիան: Եթէ Թուրքիա խնամակալութեան մը ենթարկուի, ոչ մէկ տերութեան կարելի պիտի ըլլայ արգիլել որ բաժին մը չպահանջէ:

Հաւաքական թելարկութեան եւ համապիտրութեան խնդիրներու մասին՝ Պ. Բինօն համակարծիք ըլլալ կը թուի Պ. Լէկի, որ ինծի յայտարարած էր թէ չի սիրեր այդ դրութիւնները: Պ. Բինօն հասկցուց նաեւ թէ Իսլամական Յանձնաժողովին մէջ, իմ ծրագրիս փկար կէտը նկատած էին արիկա,- այսինքն հաւաքական թելարկութիւնը:

Իրմէ իմացայ թէ Բիքօ-ի ծրագրին մասին Պ. Լէկ ոյժ կու փայ նախարարին, թէ Լէկ, ինչպէս ինք, հակառակ են Սուրիան Ֆրանսայի կցելու:

Այս առթիւ յայտնեց նաեւ թէ նախորդ շաբթու գացած էր լսելու փը Քրէսաթիի մէկ բանախօսութիւնը Սուրիոյ մասին, բայց ան խօսքը չվերջացուցած թողեր մեկներ էր, տեսնելով որ Սուրիոյ Ֆրանսայի կցումը կը պահանջէ:²⁶²

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվոլսքիի հետ պեսակցութեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 22 Ապրիլ 1916

Իրեն տեղեկութիւն փութի Սպանիոյ թագաւորին ուղղած հեռագրիս մասին, որով իր միջամտութիւնը խնդրած էի Կ. Պոլսոյ Պատերազմական Արեանին առջեւ փարուող հայ մարառականներուն նկատմամբ, եւ հաղորդեցի թագաւորին պատասխանը:²⁶³

Բիքօ-ի ծրագրին նկատմամբ իմացածներս ալ յայտնեցի իրեն: Ըսաւ թէ Բիքօ եւ Սայքս իրենց պաշտօնը աւարտած են Բէթրօսկրափի մէջ եւ արդէն իսկ վերադարձած են: Տակաւին մանրամասն տեղեկութիւն չունի այդ բանակցութեանց արդիւնքին նկատմամբ: Գիտէ միայն որ խնդիրը հիմնուած է Խալիֆայութեան Մէքքէի Շէրիֆին փոխանցման վրայ. թէ Ֆրանսայի բաժինը պիտի ըլլայ Սուրիան, Կիլիկիայով եւ Պաղեստինով, առանց Սրբազան Վայրերուն որոնք պիտի միջազգայնացուին, եւ Քայֆայի նաւահանգիստն ալ պիտի փրութի Անգլիոյ, Պարսից Ծոց երկարելիք իր երկաթուղիին յարկացուելու սահմանուած հողալեզուով մը:

Իմ սեփական տեղեկութեանցս համեմատ, Անգլիա պիտի ստանայ ամբողջ Պաղեստինը, բայց Պ. Իզվոլսքի ըսաւ թէ սխալ է, եւ թէ համաձայն ծրագրին՝ Պաղեստին Ֆրանսայի պիտի մնայ: Անգլիա պիտի ստանայ Միջագետքը: Գալով Ռուսիոյ, Պ. Իզվոլսքի ըսաւ որ անտեղեակ է անոր թողուած ճիշդ բաժնին, բայց կը խորհի թէ զայն ազապ պիտի թողուն ուզածին պէս շարժելու վեց նահանգներուն եւ Անաթոլլի մէջ, եւ թէ Ռուսիա պիտի ստանայ Կ. Պոլիսն ու նեղուցները: Բայց, յարեց, փակաւին վերջնական բան մը չկայ եւ այս վայրկեանիս չի կրնար ալ ըլլալ:

Հարցուցի թէ Ռուսիա մտադի՞ր է կցել նաեւ վեց նահանգները,- բացի Էրզրումէն եւ որոշ շրջանակէ մը զոր պիտի կցեր սահմանագծի ճշդման համար,- Պ. Իզվոլսքի պատասխանեց թէ չի կարծեր, եւ թէ կը հաւաքայ որ Ռուսիա զանոնք ինքնավարութեամբ օժտէ:

Դիտել փութի որ եթէ այդ մասին ապահովութիւն ունենայինք, արիկա մեծապէս պիտի դիւրացնէր իմ բանակցութիւններս, եւ ինծի պիտի թոյլարբեր որ կարենամ հաճութիւն ձեռք բերել այդ ինքնավար Հայաստանին միացնելու Կիլիկիոյ մէկ մասը, Արանայով ու Մէրսինի նաւահանգիստով, որպէս զի կարելի ըլլայ ծովուն վրայ ազապ ելք մը ունենալ Կովկասի վաճառականութեան համար:

Աւելցուցի նաեւ թէ Հայաստանը երկուքի բաժնելու լուծումը, որ վեց վիլայէթները Ռուսական եւ Կիլիկիան ֆրանսական պիտի դարձնէ, նպաստաւոր չէ Ռուսիոյ. թէ մեր մասին, մենք այդ լուծումը պիտի ընդունինք երախտագիտութեամբ, որովհետեւ մեզ պիտի ազապէր թրքական բարբարոսութենէն, եւ Կովկասի հայոց վայելածին չափ երջանկութիւն եւ բարգաւաճում պիտի պարգեւէր վեց նահանգներու հայոց, ինչպէս Ֆրանսայի թելարկութեան փակ ալ Կիլիկիոյ հայոց. սակայն այդ կերպով Ռուսիա ֆրանսական պատուարով մը բաժնուած պիտի մնար Միջերկրական Ծովէն:

Յիշեցուցի իրեն թէ ծովուն վրայ ելք մը անհրաժեշտութիւն մըն է Ռուսիոյ համար, եւ այս

առթիւ իրեն պարզեցի իմ նոր յիշարակագրիս²⁶⁴ բոլոր փաստարկութիւնները հայկական խնդրին փրութիւք զանազան վարկածներու մասին.- անբաւականութիւն Կ. Պոլսոյ եւ նեղուցներու՝ պարերազմի ժամանակ ազապ անցք մը ունենալու համար. առաւելութիւններ որոնք պիտի գոյանային եթէ Հայաստան հաւաքական թեւարկութեան մը տակ դրուելով չէզոքացուէր եւ չէզոք նաահանգիստ մը ընծայէր միանգամայն թէ՛ Ռուսական եւ թէ՛ Հայաստանի վաճառականութեան. բարձում Ֆրանսայի հետ ապագայ վեճերու ամէն վրանգի, քանի որ Ֆրանսա այլեւս արգելք մը չպիտի ըլլար Ռուսիոյ դէպի ծով յառաջացման դէմ, եւայլն, եւայլն:

Այս բոլորը նկատի առնելով, յարեցի, կը կարծեմ թէ շահաւոր պիտի ըլլար եթէ, ձեւական գոհողութիւն մը ընելով, իբր վերջնական լուծում ընդունուէր հաւաքական թեւարկութիւնը. ըսի թէ այդ ուղղութեամբ կ'աշխատիմ եւ թէ այս թէզը պաշտպանեցի Իսլամ Երկիրներու մէջ Ֆրանսական Շահերու Բարլամէնթական Կոմիտէին, եւ Օտար Երկիրներու մէջ Ֆրանսական Շահերու Ծերակուրական Խմբակցութեան առջեւ, որոնցմէ հրաւիրուած էի մեր բովանդակ ծրագիրը պարզելու: Այս ծրագիրը այն է զոր ժուս կառավարութիւնը ընդունած էր նախորդ տարի: Իմ մասիս, միշտ չպիտի դադրիմ կրկնել թէ հայկական խնդրին լուծումը ամէն բանէ առաջ Ռուսիայէն կախուած է,- որովհետեւ վեց վիլայեթները ամէնէն աւելի զինքը կը շահագրգռեն,- եւ թէ մեզի, հայերուս, կը մնայ երախտագիտութեամբ ընդունիլ իր ընտրելիք լուծումը. բայց որպէս զի կարենանք արդիւնաւոր աշխատութիւն մը նուիրել այդ գործին, պէտք է որ ունենանք որոշ ծրագիր մը որ մեր ցանկութեանց համապատասխան ըլլալով հանդերձ, Ռուսիոյ աջակցութիւնը վայելէ: Այս պարագային միայն ինծի կարելի պիտի ըլլար օգտակարապէս աշխատիլ համոզելու ֆրանսական կառավարութիւնը՝ Կիլիկիոյ մասին: Անհրաժեշտ է ուրեմն որ գիտնանք թէ Ռուսիա կը շարունակէ՞ ոյժ տալ նախորդ տարուան մեր ծրագրին, մանաւանդ Կիլիկիոյ եւ հաւաքական թեւարկութեան խնդիրներուն նկատմամբ:

Պ. Իզվոլսքի ըսաւ թէ Ռուսիա հաւանութիւն յայտնած ըլլալով որ Կիլիկիա Ֆրանսայի մնայ, ի հարկէ հիմա չի կրնար պահանջել որ անկէ հրաժարի, եւ հետեւաբար մեզի, հայերուս, կ'իյնայ այդ ուղղութեամբ աշխատիլ:

Պատասխանեցի որ արիկա տարակոյսի ենթակայ չէ. բայց յաջողելու համար պէտք է նախ գիտնամ թէ Ռուսիա ո՛ր եւ է առարկութիւն ունի՞ իմ հեղափոխական ուղղութեանս դէմ, որ ուրիշ բան չէ՝ այլ միայն ըսել Ֆրանսացոց թէ Հայաստանի վրայ հաւաքական թեւարկութիւն մը պիտի ընդունուի այն պարագային երբ անիկա լոկ վեց վիլայեթներուն մէջ չսահմանափակուի. եւ ազապ ելք մը ունենայ ծովուն վրայ:

Պ. Իզվոլսքի ըսաւ թէ արդարեւ այդ կէտը մաս կը կազմէր նախորդ տարուան մեր ծրագրին, եւ ընդունուած էր Ռուսիոյ կողմէ:

Ասկէ օգտուելով պատասխանեցի թէ ուրեմն կարելի է հետեւեցնել որ կրնանք մեր բանակցութիւնները շարունակել նոյն հիմերուն վրայ, եւ թէ այս պարագային կը յուսամ որ պիտի յաջողիմ ծովուն վրայ ազապ ելքը ստանալ:

Յետոյ քննեցինք իմ քարտէսս, որուն վրայ հետեւեցաւ իմ նոր յիշարակագրիս նկատմամբ պարզած փաստարկութեանցս: Հետաքրքրութեամբ լսեց զանոնք եւ խնդրեց քարտէսին մէկ օրինակը զոր խոստացայ դրկել: Ինք ալ իր կողմէ խոստացաւ թէ պիտի գրէ Բէթրօկրապ, տեղեկանալու համար իր կառավարութեան տեսակէտներուն, եւ թէ որոշ պատասխան մը ստանալու պարագային ինծի լուր պիտի տայ:

Ի վերջոյ խօսեցանք ընդհանուր խնդիրներու, մասնաւորաբար այն ժուս զինուորներուն վրայ որոնք, համերաշխութեան հաւաստիք մը տուած ըլլալու համար Ֆրանսա դրկուած էին.

նաեւ Տրապիզոնի գրաման վրայ,²⁶⁵ որու մասին շնորհաւորեցի զինքը, եւայլն:

Մինչդեռ կը մեղադրէի Իսլաւացիները, որոնք չէին հետեւած Ռուսիոյ օրինակին եւ զօրախումբ մը չէին դրկած Ֆրանսա, Պ. Իզվոլսքի ըսաւ թէ Իսլաւացիք տակաւին բաւարար ռազմամթերք չունին, եւ թէ արդէն նոյն կացութեան մէջ կը գտնուին միւս բոլոր դաշնակիցները:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 16 Մայիս 1916

Վեհափառ Տէր

S. S. Գէորգ Ե.

Ծայրագոյն Պապրիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Սպասեցի, Ձեր Վեհափառութեան գրելու համար, պատասխանին 8 Մայիս թուակիր հեռագրիս՝ որով կը յայտնէի թէ անկարելի էր ինձ Բէթրօկրափի Համաժողովին²⁶⁶ ներկայանալ (ներկայ գտնուիլ), նոյն իսկ Բարիզէն բացակայիլ, եւ կը խնդրէի Ձեր Վեհափառութենէն զարժանն փնտրինել՝ իմ փեղս ուրիշ մը անուանելու համար։ Այսօր սրացայ հետեւեալ պատասխանը.

«Կրնաք մնալ, Ձեր ներկայութիւնը ի Բարիզ անհրաժեշտ է. կը մերժենք Ձեր փեղը ուրիշ մը անուանել. կը ցաւինք Տիկին Նուպարի առողջական վիճակին եւ կը մաղթենք ապաքինում»։

Խորապէս զգածուած եմ Ձեր Վեհափառութեան ցոյց փուած բարեացակամութեան եւ վստահութեան նոր ապացոյցէն. սակայն ներեցէք յայտնել որ՝ հակառակ ազգիս օգրակար ըլլալու բոլոր իմ բարի կամեցողութեանս եւ անկեղծ փափաքիս, կը փեսնեմ որ ինձ անկարելի պիտի ըլլայ -կենակցիս հիւանդութեան պարճառաւ սրեղծուած պարագաներու բերմամբ- խղճմբօրէն շարունակել Ձեր Վեհափառութեան ինձ յանձնած պարուարեր ներկայացուցչութիւնը։ Տիկնոջս առողջական վիճակը կը պահանջէ միշտ իմ ներկայութիւնս իր մօտ եւ կ'արգելու ո՛ր եւ է ճանապարհորդութիւն։ Բժիշկները՝ որոնց խորհրդակցութեան դիմեցի, յայտնեցին զայդ ամենայն անկեղծութեամբ, որով չեմ կարող իրմէ հեռանալ նոյն իսկ ամենակարճ ժամանակամիջոցի մը համար. հետեւաբար կը գտնուիմ այն պարագային մէջ յորում ես ինքս հիւանդ եղած ըլլայի։ Կը փեսնեմ եւ համոզուած եմ որ չէ՛ հոս, այլ ամէնէն աւելի Բէթրօկրափի մէջ է որ մեր ազգին ճակարագիրը պիտի որոշուի եւ որ հո՛ն է որ իմ ներկայութիւնս կարելոր է,- առանց նկատի առնելու Լոնփոն եւ Հռոմ ընելիք ճանապարհորդութիւններ՝ որ հաւասարապէս օգրակար են,- եւ որովհետեւ անդարմանելի անկարողութեան մատնուած եմ շարունակելու իմ առաքելութիւնս, պարտաւոր կ'զգամ ինքզինքս կրկնելու Ձեր Վեհափառութեան ուղղած հեռագրովս ըրած խնդրանքս, եւ հայցել որ հաճիք զարժանն փնտրինել իմ փեղս ուրիշ մը անուանելու։

Ձեր Վեհափառութիւնը վստահ կրնայ ըլլալ որ վերջնական ստիպողականութեան առջեւ միայն որոշած եմ հրաժարականս մատուցանել, եւ խորին ցաւով է որ անկարար պաշտօնս կ'ընդհատեմ։ Բայց չեմ փափաքիր որ իմ պարճառովս մեր դատին յաջողութիւնը վրանգի ենթարկուի։

Անցեալ փարի իսկ Ձեր Վեհափառութեան բարձր նկատառութեան յանձնած էի ինձ

օգրակար աշխատակիցներ փալու պէտքը եւ ցաւալի է որ մեր այն հայրենակիցները որոնց վրայ յոյս դրած էինք, Ձեր Վեհափառութիւնը եւ ես, մերժեցին իրենց աջակցութիւնը. ապա թէ ոչ այսօր արժանաբար պիտի կրնային, ինձմէ ետքը, շարունակել սկսուած եւ իրենց հետ համախորհուրդ կատարուած գործը։ Բայց շնորհիւ Բարձրելոյն, ազգիս մէջ բարձր արժանիքի փէր մարդիկ չեն պակսիր եւ չեմ փարակուսիր որ Ձեր Վեհափառութիւնը չգտնայ պահանջուած պայմաններով օժտուած մարդիկ որ չյօժարին զոհաբերուիլ (նուիրուիլ) այս հայրենասիրական գործին։

Թոյլ փուէք, Վեհափառ Տէր, յաւելլու որ ըրած փորձառութեամբս այն եզրակացութեան յանգած եմ՝ որ ապագայ Պատուիրակութիւնը բազմանդամ պէտք չէ լինի. առ առաւելն 4-5 անդամ լայնօրէն բաւական են. յետոյ պէտք է որ նորակազմ Պատուիրակութիւնը գործի չսկսած իր բանակցութեանց մէջ զինքը առաջնորդող ծրագիր մը ունենայ, պատրաստուած՝ կարելոր կէտերն իբր հիմ ունենալով։*

Դեռ չեմ գիտեր թէ մի քանի օրէն Բէթրօկրափ գումարուելիք Համաժողովին ճշգրիտ դերը ի՞նչ պիտի ըլլայ, քանզի այդ մասին միմիայն հեռագրական անորոշ հաղորդագրութիւններ ստացած եմ, որոնցմով կը մակաբերեմ թէ պարզ ժողով մը պիտի ըլլայ՝ փաճկահայ գաղթականներու օգնող Ռուսիոյ նպաստամատոյց մարմիններու ներկայացուցիչներով, նպատակ ունենալով նպաստի միջոցները կանոնաւորել, անոնց ոյժ փալ եւ գաղթականներու վիճակը բարւոքել։ Հեռագրով զիս հրաւիրած էին այդ Համաժողովին մասնակցիլ եւ խնդրած՝ որ հրաւիրեմ նաեւ Եւրոպիոյ, Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի նպաստամատոյց մարմինները, պատուիրակներ դրկել։

Այդ փեղեկութիւններէն կը մակաբերեմ որ Համաժողովին դերը պիտի ըլլայ պարզապէս միութիւն մը գոյացնել բոլոր նպաստամատոյց մարմիններու միջեւ, ինչպէս որ ես համարձակութիւն առած էի Ձեր Վեհափառութեան եւ Ռուսիոյ մեր հայրենակցաց ոմանց ուշադրութիւնը գրաւել (հրաւիրել) այդ մասին. եւ շար շնորհաւորելի եւ ուրախալի պիտի ըլլայ եթէ Համաժողովը յանգի նոյն իսկ այդ միութեան մի՛այն,- որ այսօր մեր ամէնուս համար անհրաժեշտ է։

Կը կարծեմ սակայն որ Համաժողովը չպիտի գոհանայ միմիայն այդ դերով, եւ օգտուելով ազգիս ծանօթ անձնաւորութեանց ներկայութենէն ի Բէթրօկրափ, ուր բնականօրէն Ռուսիոյ կառավարութեան հետ շփման մէջ ալ պիտի գտնուին, պիտի ընդլայնէ իր բանակցութեանց սահմանը եւ ծրագիր մ'ալ պիտի պատրաստէ որ մեր ազգային պահանջմանց իրագործումին ստարտէ։ Այս պարճառով է մանաւանդ որ խորապէս կը ցաւիմ Համաժողովին չկարենալ ներկայ գտնուելուս։

Սակայն եթէ, գուշակել կարծած մի քանի պարճառներուս հետեւանօք, Համաժողովը իր աշխատութիւնը եւ խորհրդակցութիւնները սահմանափակէ միմիայն նպաստամատոյց մարմիններու շուրջ, անհրաժեշտ է այդ պարագային որ Ձեր Վեհափառութիւնը ծրագիր մը պատրաստէ, յարմար դատած անձերու աշխատակցութեամբ։

Խորհուեցաւ Բարիզ կամ Լոնփոն համաժողով մը գումարել, որուն մասնակցին օտար երկիրներու բոլոր հայ գաղութները։ Ես չեմ կարծեր որ պէտք ըլլայ Բէթրօկրափէ վերջ ուրիշ

* Պատուիրակութեան դիւանին այս թարգմանութիւնը մութ է եւ չի համապատասխաներ նամակին Ֆրանսերէն օրինակին, որուն վրայէն կու փանք պարբերութեան ճիշդ թարգմանութիւնը. «... եւ ամէն բանէ առաջ պէտք է որ Պատուիրակութիւնը, գործի չձեռնարկած, ստանայ ընդհանուր գիծերով պատրաստուած ծրագիր մը, որ իրեն ուղեցոյց դառնայ իր բանակցութեանց մէջ»։

երկրորդ համաժողով մ'ալ գումարել. նոյնպէս չեմ յուսար որ այդպիսի համաժողով մը, ուր բազմաթիւ պատուիրակներ ներկայ պիտի գտնուին, դրական արդիւնք մը տայ, մանաւանդ եթէ ինձ յայտնուած պայմաններուն մէջ կազմուի: Ոմանք կ'ուզեն որ այդ համաժողովը ազգային պահանջմանց ծրագրով զբաղի, այլք կ'ուզեն որ համաժողովը մշտապէս ըլլայ, այսինքն բարլամէնթի ձեւով, ուր աւելորդ վիճաբանութիւններով ժամավաճառ պիտի ըլլան, առանց եզրակացութեան: Առանց անհամար բողոքներու եւ վիճաբանութիւններու տեղի տալու, շար դժուար պիտի ըլլայ, նոյն իսկ անկարելի, կազմել այդ համաժողովը՝ որու պիտի մասնակցին ներկայացուցիչներ բոլոր կուսակցութիւններու եւ գաղութներու, որոնք պիտի կարծեն թէ իրաւունք ունին մասնակցելու այդ ժողովին իրենց կարեւորութեան համեմատութեամբ, մանաւանդ նկատմամբ Ռուսիոյ հայերուն* որ անհերքելի կերպով աւելի բազմաթիւ են եւ ներկայացման աւելի լայն իրաւունք ունին:

Համարելով նոյն իսկ որ այդ մասին համաձայնութիւն մը գոյանայ, Համաժողովին որոշումները չեն կրնար փափաքուած հեղինակութիւնը ունենալ եւ ամէնուն պարտադրելի ըլլալ, վասնզի ժողովը գումարուած պիտի ըլլայ Ձեր Վեհափառութեան հեղինակութեան եւ ազդեցութեան շրջանէն շար հեռու:

Այս պարճառաւ կը կարծեմ որ դրական տեսակէտով, ինչպէս նաեւ ընդհանրապէս ամէն տեսակէտով, լաւագոյն պիտի ըլլայ որ Ձեր Վեհափառութիւնը իւր նախագահութեան, եւ Տումայի մեր երեսփոխան Տիար Բաբաջանօֆի արեւնապետութեան ներքեւ, հրաւիրէ ի ժողով մեր հայրենակիցներէն ամէն անոնք որոնք իրենց դիրքով, իրենց մասնագիտութեամբ եւ անցելոյն ազգային գործերու մէջ ունեցած փորձառութեամբ յարմարագոյններն են: Լաւագոյն կ'ըլլայ որ այդ ժողովը բազմանդամ չըլլայ, 6 կամ 8, առ առաւելն 10 անդամ, նախագահներով հանդերձ, վասն զի բազմաթիւ ըլլալու չէ՝ արագ եւ դրական արդիւնքներու հասնելու համար: Ձեր Վեհափառութիւնը կրնայ այդ ժողովին կոչել Թիֆլիզի Ազգային Ժողովին (Բիւրօ) անդամներէն շարերը, եւ ես կը կարծեմ որ լաւ կ'ըլլար որ Տօքթօր Զավրիէֆ, որ ցարդ մեր բանակցութեանց մասնակցեցաւ եւ որ քաղաքական խնդիրները շար լաւ գիտէ եւ այդ մասին ուղիղ գաղափարներ ունի՝ որոնց ես համամիտ եմ, մասնակցի այդ ժողովին: Այդ ժողովը պէտք է որ պատրաստէ վերջնականապէս ազգային ծրագիրը, հիմ բռնելով այն ծրագիրը որուն հետեւեցայ ես իմ բանակցութիւններուս մէջ, ներշնչուելով ընդհանուր պետութեանց, եւ ի մասնաւորի Ռուսիոյ Կայսերական Կառավարութեան տեսակէտներով, որուն հետ միշտ հաղորդակցութեան մէջ պէտք է գտնուի Ձեր կազմած ժողովը:

Տարիէ մ'ի վեր ստացած փորձառութենէս օգտուելու համար եւ ի գործ դրուած դիմումներուս ընթացքն ըստ կարելւոյն նոյնութեամբ շարունակելու համար, ես կրնամ ընդարձակ տեղեկագիր մը դրկել, ծառայելու իբր առաջնորդ նոր ծրագրին, ուր պէտք է ներմուծել, բնականաբար, քաղաքական եւ զինուորական գործողութեանց պարճառաւ նոր սրեղծուած պահանջները: Անհրաժեշտ է որ մեր ապագայ ծրագիրը միակ եւ անփոփոխելի չըլլայ եւ չներկայացնէ միայն մեր պահանջումները, առանց զբաղուելու անոր (անոնց) գործադրութեան կարելիութիւնով: Պէտք է որ ան յարմարելի ըլլայ պարագաներու եւ պէտք է որ ան ներկայացնէ բազմաթիւ լուծումներ, որոնց իւրաքանչիւրը համապատասխանէ իւրաքանչիւր այն ենթադրական լուծման որ կրնանք այսօր կանխատեսել Օսմանեան Կայսրութեան խնդրոյն լուծման համար, որպէս զի ապագայ Ազգային Պատուիրակութեան անդամները անպատ-

րաստ չգտնուին դէպքերու առջեւ եւ կարենան պաշտպանել ազգային դատին այս կամ այն լուծումը որ կրնայ սրեղծուիլ անակնկալ պարագաներու բերմամբ:

Կարծեմ թէ ամենադրական լուծումը այս է՝ որոշ, վերջնական եւ ազդու ուղղութիւն մը տալու ապագայ բանակցութեանց, եւ օգտակար արդիւնքի մը յանգելու համար: Արդ, Ձեզ անկ է, Վեհափառ Տէր, զարժանն փնօրինել:

Գալով ինձ, սպասելով Ձեր որոշման, պիտի շարունակեմ աշխատիլ եւ ձեռքէս եկածը ընել, մինչեւ որ Ձեր Վեհափառութիւնը իմ յաջորդս անուանէ իբր Նախագահ Ազգային Պատուիրակութեան:

Վերոգրեալ պարագաներուն առթիւ յայտնելով ցաւս եւ Ձեր բարձր բարեացակամութեան համար կրկնելով խորին երախտագիտութիւնս, կը մատչիմ ի համբոյր Սբ. Աջոյն Ձերդ Վեհափառութեան, որուն եմ

ամենախոնարհ որդին՝

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

* Պէտք է ըլլայ «... մանաւանդ նկատի ունենալով Ռուսիոյ հայերը եւայլն»:

Արձանագրություն Պօրոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Միլիուքօֆի հետ պեսակցության*

Բնագիրը գրանցվել է

Փարիզ, 25 Մայիս 1916

Նախ իրեն շնորհակալություն յայրնեցի այն ճառին համար զոր արտասանեց Ֆրանքեւօ-պար Բարեկամութեանց հաւաքոյթին մէջ, ուր յայտարարած էր թէ Ռուսիա կը պատերազմի՝ Բօլօնիոյ եւ Հայաստանի ինքնավարութիւն փալու համար։²⁶⁷

Պատասխանեց թէ Տումային մէջ ալ յայտարարած է որ Ռուսիա պէտք է ինքնավարութիւն փայ վեց նահանգներուն, բայց թէ համակարծիք չէ որ Կիլիկիան ալ անոնց միացուի, այն պարճառներով զորս պարզած է իր ճառին մէջ։²⁶⁸

Ըսի թէ գիտեմ այդ պարճառները, բայց թէ իմ առաջարկած լուծումս պիտի կրնայ անոնց զոհացում փալ, նոյն արեն Կիլիկիան միացնելով վեց նահանգներուն, ինքնավար ամբողջական Հայաստանի մը կազմութեան համար։ Եւ իրեն պարզեցի մեր ծրագիրը, հետեւեալ առաւելութիւններով.- *թաւքօն* մը. չէզոք երկիր մը. Ռուսիա՝ չէզոք Հայաստանի մէջէն դէպի ծով ազատ անցք մը եւ ազատ նաւահանգիստ մը կ'ունենայ, առանց զայն պաշտպանելու համար նաւարորմիղ պահելու հարկին. խուսափում Ֆրանսայի հետ ապագայ վէճերէ, քանի որ Ֆրանսա այլեւս չպիտի գտնուի Ռուսիոյ ծովային հաղորդակցութեան ճամբուն վրայ, եւայլն, եւայլն։

Պ. Միլիուքօֆ պատասխանեց թէ ինք այս լուծումը աւելի նպաստաւոր կը գտնէ Ֆրանսայի, քան Ռուսիոյ համար։ Ֆրանսա այդ կերպով բաժնուած պիտի մնար Անաթօլլի մէջ պարփակուած Թուրքիայէն։ Յամառեցաւ պնդելու թէ Հայաստան մինչեւ ծով փարածուելով, Ռուսիա Միջերկրականի մէջ պէտք պիտի ունենայ նաւարորմիղի մը, ծովեզերքին պաշտպանութեան համար. թէ Կիպրոսէն՝ Անգլիական սպառնալիքին ենթակայ պիտի մնայ. թէ հաւաքք չունի չէզոքացման մը դրականութեան մասին, որովհետեւ Պելճիգայի օրինակը ցոյց կու փայ թէ կարելի չէ արգիլել չէզոք երկիրներու բռնաբարումը. ըսաւ թէ, փնտեսական փեսակէտով, նոյն ինքն Ֆրանսայի հետ դաշնագիր մը կնքելով եւ Մէրսինը ազատ նաւահանգիստ դարձնելով, կարելի է կարգադրել ֆրանսական Կիլիկիոյ մէջէն առեւտրական ազատ անցքի մը խնդիրը։ Նոյնպէս հակառակ երեւցաւ նաեւ ինքնավար ամբողջական Հայաստանի մը, որովհետեւ ապագային կրնար ձգողութիւն մը ունենալ Կովկասի հայոց վրայ, զանոնք համոզել որ իրեն միանան, եւ այս կերպով ընդարձակ Հայաստան մը կազմել։

Տոքթ. Զավրիէֆ չժխտեց այդ կարելիութիւնը, բայց աւելցուց թէ արիկա առաւելապէս կախում պիտի ունենայ Կովկասի մէջ կիրարկուած րէժիմէն։ Եթէ ռուս կառավարութիւնը պէտք եղածին չափ ազապական ընթացք մը ցոյց չփայ հայոց մասին, այս վերջինները բնականաբար պիտի մղուին Հայաստանի իրենց եղբայրներուն միանալու, մինչդեռ հակառակը պիտի պարտահի, եթէ հայերը, Կովկասի մէջ, աւելի լաւ վարմունք մը ունենան քան ինքնավար

* Տեսակցութիւնը փեղի ունեցած է Օթէլ Քրիօնի մէջ, եւ անոր ներկայ գտնուած են նաեւ Տօքթ. Զավրիէֆ եւ Պ. Շինկարով (???)։

Հայաստանի իրենց եղբայրները՝ թրքական կամ արաբական գերիշխանութեան փակ։

Դիտել փուի թէ ամէն բանէ առաջ, Ռուսիա իրեն պիտի կցէ Բարձր Հայքի մէկ մասը, իր սահմաններուն ճշդման համար. ասիկա իմ համոզումս է, եւ շար բնական կը գտնեմ զայն։ Հետեւաբար, երբ ինքնավարութեան խօսք կ'ընենք, արով կ'ըմբռնենք վեց վիլայէթներու մնացեալ մասը, անոնցմէ զեղչելով Ռուսիոյ իրեն կցելիք հողերը։

Պ. Միլիուքօֆ ըսաւ թէ ապահով է այդ մասին. բայց չի գիտեր թէ ի՞նչ փարածութիւն պիտի ունենան Ռուսիոյ կցուելիք մասերը. Ռուսիայէն մեկնելէն առաջ՝ խնդիր կ'ըլլար վերադառնալ Սան Սթէֆանօ-ի Դաշնագրին սահմաններուն,²⁶⁹ սակայն կը կարծէ թէ, վերջին յաղթանակներէն ետք, փարակոյս չկայ որ զօրավարները աւելի պահանջկոտ պիտի ըլլան։ Պ. Միլիուքօֆ աւելցուց թէ անպեղեակ է կառավարութեան հայեացքներուն. ըսաւ որ Պ. Սազօնօֆ շար անբաւական ծանօթութիւն միայն ունի հայկական խնդրին նկատմամբ, եւ թէ նոյն իսկ մինչեւ այս վերջերս կը կարծէր որ Հայաստան մեծագոյն մասամբ քիւրպերէ բնակուած է. անկէ ասդին՝ իրեն մաքնանիշ ըրած են այդ սխալը, բայց կրկին այս խնդրին նկատմամբ շար փարքամ գաղափարներ միայն ունի։ Լաւ պիտի ըլլայ եթէ փեղեկութիւններ փրուին իրեն, լաւագոյն կերպով մը ծանօթացնելով հայկական խնդիրը։

Վերադառնալով Կիլիկիոյ, չի կարծեր որ Ֆրանսայի ներկայութիւնը Կիլիկիոյ մէջ, այսինքն ինքնավար Ռուսական Հայաստանի (l'Arménie autonome russe) եւ ծովուն միջեւ, ապագայ վէճերու պարճառ մը դառնայ. որովհետեւ Ռուսիա, արդէն Կ. Պոլիսը ունենալով, պէտք չունի այդ կողմէն ծով հասնելու։ Կ. Պոլիս եւ նեղուցները, պատերազմի պարագային, պաշտպանողական դիրք մը պիտի դառնան ռուսերուն համար։

Դիտել փուի թէ, պատերազմի պարագային, նեղուցները պիտի փակուին թշնամի նաւափորմին եւ ընդծովեաներուն կողմէ։ Պատասխանեց թէ արիկա ճիշդ է, բայց նոյնը պիտի ըլլայ նաեւ Մէրսինի համար որ կը գտնուի Անգլիական Կիպրոսի դէմը։ Ըսի թէ նոյն բանը չպիտի ըլլար եթէ Մէրսին չէզոք Հայաստանի մէկ նաւահանգիստը դառնար։ Սակայն Պ. Միլիուքօֆ միշտ սկեպտիկ մնաց չէզոքացման դրականութեան մասին։

Պ. Շինկարով ըսաւ թէ կարելի է ինքնավար Հայաստանի նաւահանգիստ մը փալ Մեւ Ծովուն վրայ։ Քարտէսիս վրայ իրեն ցոյց փուի որ Տրապիզոնէն սկսեալ բովանդակ ծովեզերքին երկայնքը լայն հողամաս մը թողած ենք, որպէս զի ազատ անցք մը գոյանայ Կովկասէն մինչեւ Կ. Պոլիս։ Տոքթ. Զավրիէֆ ալ յիշեցուց թէ արիկա մէկն է այն սահմանագծումներէն որոնք նկատի առնուած են Ռուսիոյ մէջ, մասնաւորաբար զօրավար Քուրօբաթքինի կողմէ։

Տոքթ. Զավրիէֆ եւ ես հարցուցինք Պ. Միլիուքօֆի թէ արդեօք Անգլիոյ մէջ, կառավարութեան հետ խօսեցա՞ւ Հայաստանի մասին, եւ թէ ի՞նչ եղաւ իր փեսակցութեանց արդիւնքը։ Պատասխանեց թէ այդ մասին խօսած է Լորպ Պրայսի, Պ. Պըքսթոնի, Պ. Ուիլեամսի, եւայլն հետ, եւ բոլորն ալ համաձայն գտնուած ու հաւանութիւն յայտնած են այն գաղափարներուն զորս Պ. Միլիուքօֆ պարզած էր Տումային մէջ արտասանած ճառով, որուն ֆրանսերէն ճշգրիտ թարգմանութիւնը ունէին աչքի առաջ։

Պ. Միլիուքօֆ այդ մասին փեսնուեր է նաեւ Սըր Էփուարպ Կրէյի հետ, եւ ահա, մերձաւորապէս իր փեսակցութեան արդիւնքը.-

«ՄԻԼԻՈՒՔՕՖ.- Ի՞նչ կը խորհիք հայկական խնդրին նկատմամբ։

«ՍԸՐ Է. ԿՐԷՅ.- Տումային մէջ ձեր արտասանած ճառը ուժեղ փաւորութիւն մը ըրաւ Անգլիոյ մէջ (դէմքին արտայայտութենէն կ'երեւար թէ անկէ զոհ չէր մնացած)։ Անգլիա ազատ պիտի թողու Ռուսիան, հայկական խնդրին կարգադրութեան մէջ. բայց Պ. Սազօնօֆ ինձ

գրեց թէ կը փափաքի Հայաստանը կցել Ռուսիոյ:

«ՄԻԼԻՌԻԶՕՖ.- Ըստ ձեզ՝ ի՞նչ պիտի ըլլան Հայաստանի սահմանները հարաւային կողմէն, դէպի Միջագետք:

«ՍԸՐ Է. ԿՐԷՅ.- Չեմ կրնար բան մը ըսել այդ մասին, քարտէս մը չունենալով աչքի առաջ:

«ՄԻԼԻՌԻԶՕՖ.- Բնական սահմաններ գոյութիւն ունին դաշտին լեռնոսր շրջանակին բաժանման գծին մէջ:

«ՍԸՐ Է. ԿՐԷՅ.- Այս պահուս կարելի չէ քննել այդ խնդիրը:»

Պ. Միլիուքօֆ խնդրեց որ բացարձակապէս գաղտնի պահենք ասիկա:

Յետոյ խօսեցանք պատերազմին եւ ռուս երեսփոխաններու կողմէ ռազմաճակատ կա-
տարուած այցելութեան վրայ:

Համաձայն մնացինք թէ այս տեսակցութիւնը աւելի օգտակար կերպով կրնայ շարու-
նակուիլ Բէթրօկրապի մէջ, ուր պիտի երթայ Տոքթ. Զալրիէֆ, եւ Տոքթորին Պ. Սազօնօֆը
տեսնելէն վերջ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Ծանօթութիւններ՝ Տոքթ. Զալրիէֆի կողմէ Պ. Իզվոլսքիի տրուած այցելութեան մը մասին

(Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի)

Բնագիրը գրանւերէն

Փարիզ, 28 Մայիս 1916

Պ. Իզվոլսքի այն տպաւորութիւնը ունի թէ Ֆրանսայի մէջ բացարձակապէս կը պահանջեն
Կիլիկիան (կցել), մինչդեռ Սուրիոյ համար ամբողջ խնդիրը կը դառնայ ինքնավարութեան մը
վրայ, որ պիտի ենթարկուի Խալիֆա հռչակուելիք Մէքքէի Շէրիֆին եթէ ոչ գերիշխանութեան,
գէթ ազդեցութեան:

Ըստ իրեն, Ֆրանսա եւ Անգլիա համաձայնած են Թուրքիայէն իրենց ստանալիք փոխա-
դարձ բաժիններուն նկատմամբ, եւ Ռուսիոյ ալ յայտարարած են թէ ինք ալ ազատ է Ասիական
թուրքիոյ մնացեալ մասէն առնելու ինչ որ կ’ուզէ, այսինքն Հայաստանը եւ նոյն իսկ Օսման-
եան Կայսրութենէն մնացած ամբողջ երկիրը:

Իզվոլսքի անձնապէս համամիտ չէ վեց վիլայէթներու Ռուսիոյ կցման. եթէ ինք ալ կոչուի
խաղաղութեան վերջնական բանակցութեանց մասնակցելու, ոյժ պիտի տայ մեր ծրագրին եւ
պիտի ջանայ համոզել (ռուս) կառավարութիւնը թէ պէտք է խուսափիլ աւելորդ կցումներէ:
Միւս կողմէ, այն կարծիքը ունի թէ ինչ որ ալ ըլլան ներկայիս նկատողութեան առնուած
լուծումները, հաւանականաբար վերջ ի վերջոյ ընդունուելիքները չպիտի ըլլան, որովհետեւ
մեծ փոփոխութեանց պիտի ենթարկուին խաղաղութեան բանակցութեանց միջոցին:

Պաղտապի Երկաթուղիին չէզոքացման գաղափարը (անցնելով չէզոք երկրէ մը), որ կը
գրնուէր իմ ծրագրիս մէջ, իրեն հաճելի է, որովհետեւ չի կարծեր թէ նեղուցներուն սեփակա-
նութիւնը ապահով կացութիւն մը պիտի ընծայէ Ռուսիոյ: Ըստ իրեն, լաւ բան մըն է, երկա-
թուղիի չէզոք գիծի մը շնորհիւ, մշտապէս ազատ երթելու մը ունենալ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պօրոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվոլսքիի հետ
 փեսակցություն

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 6 Յունիս 1916

Իրեն ըսի թէ՝ Տոքթ. Զավրիէֆի հետ իր ունեցած վերջին փեսակցութենէն ետք, Տոքթորին հետ համաձայն մնացի որ ինք Բէթրօկրապ երթալով քեսնէ Պ. Սագօնօֆը եւ անկէ փեղեկաւայ թէ կառավարութեան արդի հայեացքները ի՞նչ են, թէ կը պնդէ՞ քակաւին նախորդ քարուան ծրագրին վրայ. որովհետեւ, դիմումներս շարունակելէ առաջ, անհրաժեշտ է որ հասքար փեղեկութիւն մը ունենամ այդ մասին:

Պ. Իզվոլսքի կարարելապէս իրաւունք քուաւ ինծի:

Իրեն յայտնեցի թէ այցելեցի Պ. Միլիուքօֆի եւ թէ ցաւ զգացի հասքարելով որ համամիտ չէ Կիլիկիոյ վերաքերեալ մեր ծրագրին, ճիշդ այն պարճառներով զորս պարզած էր Տումային մէջ, եւ թէ որքան ալ կը յուսայի որ մեր մքածած եղանակը զինք պիտի գոհացնէ, սակայն շարունակեց ընդդիմանալ, հակառակ կիրարկած փասքարկութեանցս:

Պ. Իզվոլսքի ըսաւ թէ Պ. Միլիուքօֆի կարծիքը մեծ կարեւորութիւն մը չունի, թէ ջանալու է ո՛չ թէ զինքը համոզել, այլ Ֆրանսայի քաղաքական անձնաւորութիւնները, որովհետեւ այն եզրակացութեան յանգած է թէ այսքեղ շար կարեւորութիւն կու քան Կիլիկիոյ եւ թէ որոշած են անկէ չիրաժարիլ: Ուզածնին ամբողջ Կիլիկիան է, մինչեւ Տաւրոս, Մէքսինն ու Աքանան ալ մէջը, եւ թէ ինք այն քաւաւորութիւնը ունի թէ պիտի յամառին պնդել: Իրենց կարծիքով՝ Սուրիան մինակը չի բաւեր Ֆրանսայի, որովհետեւ լոկ ոսկորն է, եւ թէ պէտք է նաեւ միտը, այսինքն Կիլիկիան:

Պաքասիսանեցի թէ զիքեմ այդ բոլորը, թէ ինծի ալ ըսած են նոյն բաները, բայց թէ նոյն աքեն հաւասքած են որ կ'ընդունին թէ Ռուսիա աւելի անմիջական շահ մը ունի Հայասքանի մէջ, եւ թէ միշտ նկաքողութեան պիտի առնեն անոր փափաքը:

Ըստ Պ. Իզվոլսքիի, ասիկա ճիշդ է լոկ վեց նահանգներուն համար, եւ ո՛չ թէ Կիլիկիոյ, ուր Ֆրանսացիք կը յաւակնին ունենալ մասնաւոր շահեր եւ իրաւունքներ:

ԵՍ.- Այո՛, բայց կը կարծեմ թէ կարելի պիտի ըլլայ ծովուն վրայ ելք մը սքանալ, այսինքն Մէքսինը եւ Աքանան, եթէ կարենամ վսքահեցնել թէ այս ծրագիրը կը վայելէ Ռուսիոյ եթէ ո՛չ աշակցութիւնը, զէթ հաւանութիւնը:

ԴԵՄՊԱՆԸ.- Այդ մասին կրնաք լուսաբանուիլ Տոքթ. Զավրիէֆէն, որուն անշուշտ պաքասիսան մը պիտի քայ Պ. Սագօնօֆ. բայց, իմ փեղեկութեանցս համաձայն, Ֆրանսա ամէնէն աւելի կը փափաքի ձեռք ձգել Մէքսինը, եւ մասնաւորաքար Աքանան: Կը մաղթեմ որ յաջողիք, բայց ձեզի կ'իյնայ աքիկա ձեռք բերել, որովհետեւ կը կրկնեմ թէ խնդիրը կախում ունի առաւելապէս այսքեղէն, քան Բէթրօկրաքէն:

ԵՍ.- Կ'աշխաքիմ աքոր, եւ երբեք չեմ դադրած աշխաքելէ. բայց ոչ մէկ կերպով կրնամ յաջողիլ, եթէ Բէթրօկրաքէն չսքանամ յուսացած պաքասիսանս:

Իրեն ներկայացուցի Ֆրանսայի խորհրդարանական անձնաւորութեանց համար պաք-

րասքած յիշաքակագիրս, դիտել քալով թէ ջանացած եմ ի վեր հանել իմ ծրագրիս առաւելութիւնները մանաւանդ Ֆրանսական շահերու քեսակէքով,²⁷⁰ եւ թէ լռութեամբ անցած եմ Ռուսական շահերու քեսակէքով ունենալիք կարգ մը առաւելութեանց վրայէն, ինչպէս օրինակի համար այն շրջանակը զոր Ռուսիոյ թողած ենք ծրագրուած ինքնավար Հայասքանի հիսիսակողմը, ծովեզերքին ամբողջ երկայնքին վրայ, ինչ որ իրեն ազաք անցք մը կու քայ դէպի Անաքօլը եւ Կ. Պոլիս, մինչդեռ միւս կողմէ ալ կ'ունենայ *թամքօն* մը՝ Ռուսիոյ եւ Ֆրանսական ու Անգլիական թեւարկութեանց միջեւ: Ասիկա ցոյց քուի իրեն յիշաքակագրիս ընկերացող պզքիկ քարքէսին վրայ: Գնաց առաւ ամիս մը առաջ իրեն քուած մէկ քարքէսս, զոր պահած էր սեղանին վրայ, եւ ինծի հետ մօքէն քննեց զայն: Յեքոյ խոսքացաւ կարդալ յիշաքակագիրս, եւ ինծի հաղորդել իր դիտողութիւնները, եթէ ունենար:

Ֆրանսացուց մէջէն յանձնաքարեց որ քեսնեմ Բիշօնը, քանի որ մեծ ազդեցութիւն ունի իբր քնօրէն կարեւոր լրագրի մը.^{*} նաեւ Զլէմանսօն, Պարթուն, Լէկը, Զլօձը, ու մանաւանդ Պէրթլօն որ շար ազդեցիկ է Քէ ք'Օքսէի մէջ: Ժոզէֆ Ռէյնախը ազդեցիկ չի նկաքեր Երեսքփոխանական Ժողովին չմասնակցելէն ի վեր:

Իսկ ժուսերուն մէջէն յանձնաքարեց որ քեսնեմ Շինկաքովը (զոր քեսայ արդէն Պ. Միլիուքօֆի հետ), որ ըստ իրեն Ռուսիոյ մէջ աւելի ազդեցութիւն կը վայելէ քան Միլիուքօֆը. անկէ աւելի լուրջ եւ նուազ փոփոխամիտ է: Յիշաքակեց նաեւ պեքական Տումայի անդամ Գնդապեք Էնկէլիաքոյը, որ վերջերս ճառ մը արքասանեց Ֆրանքեւօքար Բարեկամութեանց (Amitiés Franco-Etrangères) հացկերոյթին մէջ:²⁷¹ Զինուորական մըն է, եւ այս միջոցիս ճակաքը կը գքնուի: Պ. Իզվոլսքի անկէ պիտի խնդրէ որ զիս ընդունի Փարիզ դարձին: Որովհետեւ զինուորական է, ըսաւ, իր կարծիքը կրնայ կշիռ ունենալ:

Համաձայնեցանք որ, սպասելով Բէթրօկրաքէն սքանալիք լուրերուս, շարունակեմ աշխաքիլ այսքեղ, քեսնելով քաղաքական անձնաւորութիւններ: Կրկնեց թէ իր մասին, ինք միշտ հակառակ է հողային կցմանց, եւ համամիտ է ինքնավարութեան, բայց, յարեց, այս մասին ինծի չէ որ խորհուրդ պիտի հարցնեն. ամէն բան կախում ունի Կեղրոնական Կառավարութենէն, մա՛նաւանդ զինուորականներէն:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

* «Բըթի Ժուռնալ»ը:

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսական Ծերակոյրի Արքաքին Գործոց Յանձնաժողովի նախագահ Պ. Ժոռժ Բլեմանսօ-ի հետ տեսակցութեան

(Հատում)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 7 Յունիս 1916

(Փաշան Պ. Բլեմանսօ-ի կը պարզէ իր նոր յիշատակագիրը, եւ արձանագրութեան մէջ քանիցս կը կրկնէ որ անիկա հաւանութիւն յայտնեց իր տեսութեանց: Պ. Բլեմանսօ կանխահաս կը նկատէ սակայն այդ կարգի խնդիրներով զբաղիլ, որովհետեւ, կ'ըսէ, հիմա ամենուն ուշադրութիւնը Վերտօնի վրայ է,²⁷² եւ Ֆրանսայի ու Անգլիոյ միջեւ տեղի ունեցող բոլոր բանակցութիւնները զինուորական եւ պաշտպանութեան խնդիրներու շուրջ կը դառնան: Այս առթիւ, կը պատմէ հետեւեալ միջադէպը.-)

... Առջի օր մտացիութենէ զուրկ (ինք շար աւելի յարկանշական ածական մը գործածեց) ծերակուրական մը, Պ. Ֆլանսրէն, սուրիական խնդրին վրայ խօսեցաւ Ծերակոյրին Արքաքին Գործոց Յանձնաժողովին առջեւ: Ոչ ոք մտիկ ըրաւ զինքը, եւ որքան արեւն որ պարագաները չփոխուին, այսպէս պիտի ըլլայ միշտ այն բոլոր խնդիրներուն համար որոնք պարերազմին եւ ազգային պաշտպանութեան հարցին չեն վերաբերիր:

.....

... Պ. Բլեմանսօ խօսեցաւ նաեւ Լորս Բիչնէրի մահուան վրայ որ երէկ տեղի ունեցած էր, եւ զոր մեծ աղէտ մը կը նկատէ Անգլիոյ համար:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Տումայի անդամ Գնդապետ Էնկէլհարտի հետ տեսակցութեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 13 Յունիս 1916

Խօսեցանք նախ ռուսերուն կողմէ աւսորիացոց վրայ տարուած վերջին յաղթանակներուն վրայ, որոնց մասին շնորհաւորեցի զինքը: Ըսաւ թէ կը յուսայ որ բանակը պիտի շարունակէ իր յաջողութիւնները, որովհետեւ աւսորիացիք հիմա իրենց վերջին պահեսպները կը գործածեն. արդէն իսկ գէնքի տակ կոչած են 19 եւ նոյն իսկ 18 տարեկաններու բոլոր կարգերը: Նոյնը չէ Գերմանիոյ համար որ տակաւին մէկ տարուան բաւելու չափ պահեսպներ ունի: Իրեն ըսած ըլլալով թէ Ռուսիա, ընդհակառակը, անասիման թուով պահեսպներ ունի, պարասիսանեց թէ արիկա սխալ է, թէ Ռուսիոյ պահեսպները տարակոյս չկայ որ մեծ թիւ մը կը կազմեն, բայց Ֆրանսայի մէջ ընդհանուր կերպով սխալ կը գործեն հաւաքալով թէ անոնք ուղղակի համեմատութիւն մը ունին բնակչութեան ամբողջական թիւին հետ. թէ պէտք է նկատի ունենալ իւրաքանչիւր քառակուսի քիլոմէթրի վրայ գտնուող բնակչութեան հոծութիւնը, որ Ռուսիոյ մէջ շար աւելի պակաս է, բաղդատմամբ կեդրոնական կայսրութեանց. բայց կրկին Ռուսիա դեռ ահագին թուով պահեսպներ ունի:

Գնդապետը մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէր Դաշնակիցներու միջեւ գոյանալիք համաձայնութեան մը, պատերազմէն ետք պայքարելու համար Գերման վաճառականութեան դէմ: Այս խնդիրը ամէնէն աւելի դժուարիններէն մէկն է, ըստ իրեն, եւ անհրաժեշտ կը նկատէ որ վաղը Փարիզի մէջ գումարուելիք խորհրդաժողովը լուծումներ գտնէ:²⁷³

Կ'անցնինք հայկական խնդրին:

Տեսնելով որ շար տեղեակ չէ ներկայ հալածանքներուն եւ կոտորածներուն ծագման, եւ այն տպաւորութեան տակն է թէ սկզբնապարճառը հայերը եղած են՝ ապստամբելով, իրեն բացաւրեցի թէ արիկա պատրուակ մըն է զոր թուրքերը փորձած են արժեցնել, իրենց ոճիրը արդարացնելու համար. թէ բնական է որ հայերը համակրութիւն պիտի սնուցանէին ռուսերուն նկատմամբ որոնք կու գային զիրենք ազատել թրքական լուծէն, եւ թէ նոյն իսկ իրենցմէ ոմանք, Վանայ սահմանակից շրջանակին մէջ, կամաւոր արձանագրուած են, միանալու համար ռուս ազատարար բանակին. բայց ասիկա չի կրնար արդարացնել այն բնաջնջման դրութիւնը զորս թուրք վարիչները կը կիրարկեն կայսրութեան բոլոր նահանգներու հայ բնակիչներուն դէմ: Ըշմարտութիւնը սա է որ թուրք կառավարութիւնը յղացած ու գործադրութեան դրած է կայսրութեան ամբողջ հայ բնակչութիւնը ջնջելու մաքիավէլական ծրագիրը, եթէ ոչ քաջալերութեամբ, գէթ արօժնութեամբ Գերման կառավարութեան, որ կրնար արգիլել այս ոճիրները, եւ որ սակայն ոչ իսկ փորձ մը ըրած է այդ նպատակով:

Իրեն մանրամասնօրէն պարզեցի մեր ծրագիրը, լաւ մը շեշտելով սա կէտը թէ մեր բախտը, ամէն բանէ առաջ, կախուած է Ռուսիայէն: Ըսի որ եթէ Ռուսիա ուզէ իրեն կցել Հայաստանը, մեզի կը մնայ խոնարհիլ, բայց մեր ծրագիրը կազմուած է այն փրամադրութեանց վրայ զորս նախորդ տարի գծած ենք Բէթթօկրատի մէջ, ուր կառավարութիւնը մեզի զգացուցած

էր թէ ինք պարզ կցում մը չ'ուզեր, թէ համամիպ է ինքնավարութեան մը, վեց վիլայէթներու մէջ, Ռուսական թեւարկութեամբ, եւ թէ նոյն իսկ պիտի յօժարի այդ թեւարկութիւնը բաժնել իր դաշնակիցներուն հետ, եթէ Կիլիկիա ալ միացուի Բարձր Հայաստանի: Բացաւրեցի թէ Ֆրանսայի մէջ շար կը պնդեն որ Կիլիկիան ալ ստանան Սուրիոյ հետ,- ինչպէս կը հաստատէ Պ. Իզվոլսքի ալ եւ անշուշտ ըսած է իրեն,- եւ թէ իմ բոլոր ջանքերս կը ձգտին ֆրանսական կառավարութեան ցոյց փայլու թէ Կիլիկիոյ անջատումը միւս հայկական վիլայէթներէն, եւ հետեւաբար Ֆրանսայի կողմէ Կիլիկիոյ իւրացումը ո՛չ միայն սխալ մը պիտի ըլլար, այլ նաեւ հակառակ նոյն ինքն Ֆրանսայի շահերուն: Թէ այն պարճառաբանութիւնները զորս յարուցած են այդ մասին, պարճառաբանուած են իմ յիշարակագրիս մէջ եւ կրցած են համոզել շար մը քաղաքական անձնաւորութիւններ, ինչպէս Քլէմանսօ, Ֆլանպէն, փ'Օնէ, Ժօնար, եւայլն, եւ խախտած ուրիշ շարերու չկամութիւնը:

Գնդապետը հարցուց թէ ի՞նչ եղած է Պ. Քայեօ-ի կարծիքը: Պարասխանեցի թէ նպաստաւոր երեւցած է:

Գնդապետը նօթեր կ'առնէր եւ իմ բացատրութեանցս կը հետեւէր քարտէսին վրայ:

Հետզհետէ պարզեցի բոլոր փաստարկութիւնները եւ անոնց հետեւանքները Ռուսիոյ համար, եւ *թամբօն* Հայաստանի մասին խօսած արեւնս իրեն դիպել փութի թէ անիկա Ռուսիոյ համար *թամբօն* պիտի ըլլար լոկ Միջագետքի Անգլիական եւ Սուրիոյ ֆրանսական թեւարկութեանց հանդէպ, եւ թէ հոգ փարած էի Հայաստանէն դուրս ձգելու հողի լայն մաս մը Սեւ Ծովու բովանդակ եզերքին վրայ, որպէս զի Ռուսիա ազաւ անցք մը ունենայ դէպի թրքական Անաթօլը եւ դէպի Կ. Պոլիս: Ռուսիա, յարեցի, բնական է թէ սահմանագծման սրբագրութեամբ մը իրեն պիտի կցէ Բարձր Հայաստանի մէկ մասը, շար հաւանականաբար պիտի կցէ նաեւ Տրապիզոնը եւ արեւմտեան կողմը գրնուող հողերը, այնպէս որ ուղղակի շփման մէջ պիտի մնայ ապագայ թրքական Անաթօլիի հետ, որուն վրայ հակակշիռ մը պիտի ունենայ, ըլլայ միմակը, ըլլայ իր դաշնակիցներուն հետ:

Երբ բացատրութիւններս աւարտեցի, Գնդապետը ինծի ուղղեց բազմաթիւ հարցումներ, որոնց պարասխանեցի: Մասնաւորաբար հարցուց թէ արդեօք կարելի չէ՞ ձեռի համար երկու համանման թեւարկութիւններ ստեղծել, իւրաքանչիւրը իր առանձին ընդհանուր կառավարիչով, մէկը Ռուսական վեց նահանգներուն մէջ՝ Ռուսական թեւարկութեան փակ, միւսը ֆրանսական, Կիլիկիոյ մէջ, եւ Ֆրանսայի թեւարկութեան փակ: Պարասխանեցի թէ իրապէս արիկա իմ յիշարակագրիս մէջ նախատեսուած լուծումներէն մէկուն պիտի համապատասխանէր. բայց խնդիրը հոն է որ, գործնականին մէջ, ֆրանսական Կիլիկիա մը միայն պիտի ըլլար, այն բոլոր անպարտեհութիւններով զորս բացաւրած են այնքեղ, որքան Ռուսիոյ տեսակէտով որուն դէպի ծով ելքը պիտի կապուէր, նոյնքան նաեւ Անգլիոյ տեսակէտով, իր Հնդկաստանի երթեւեկին իբր արգելք:

Գնդապետը ընդունեց թէ ասիկա ճիշդ է, եւ թէ իմ ծրագիրս, արդարեւ, լաւ նկարի ունեցած է այս զանազան շահերը:

Եզրակացնելու համար՝ ըսաւ թէ խնդրին այս առաջին քննութեամբ բնականաբար չի կրնար վերջնական կարծիք մը յայտնել, թէ խորապէս պիտի ուսումնասիրէ գայն, կարդալով իմ յիշարակագիրս, եւ թէ այս մասին պիտի խօսի Պ. Մազօնօֆի: Նոյն ատեն՝ պիտի պատրաստէ փեղեկագիր մը զոր պիտի մատուցանէ Տումային:

Գնդապետը Հոկտեմբերեան է, հողափրական կուսակցութենէն:²⁷⁴ Խորհուրդ փուսաւ որ տեսնեն Պ. Շինկարէվը: Գալով Պ. Միլիուքօֆի, երբ ըսի թէ կը հակառակի Կիլիկիոյ Հայաս-

տանի միւս մասին միացման, Գնդապետը պարասխանեց թէ արոր պարճառը գլխաւորաբար Պ. Միլիուքօֆի խաղաղապաշտ ըլլալն է:

Հարցուց նաեւ թէ ի՞նչ է Պ. Իզվոլսքիի կարծիքը: Պարասխանեցի որ բազմիցս ինծի յայտարարեց թէ հայկական խնդիրը կախում ունի մի միայն Բէթրօկրափէն. թէ այդ մասին ցարդ իր խորհուրդը չեն հարցուցած, բայց ինք անձնապէս, սկզբամբ հակառակ է կցման, եւ կողմնակից ինքնավարութեան:

Աւելի քան երկու ժամ տեսեց այս տեսակցութիւնը: Բաժնուած միջոցիս Գնդապետը խոստացաւ թէ պիտի տեսնէ Պ. Իզվոլսքին եւ անոր հետ վերստին պիտի խօսի մեր խնդրին նկատմամբ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Գէորգ Կաթողիկոս առ Պօղոս Փաշա

Հետագիւր՝
Բնագիրը փրանսերէն

Էջմիածին, 20 Յունիս 1916

Ն. Վսեմութիւն Պօղոս Փաշա Նուպար
12 Ավրնիւ Թօքապէրօ
Փարիզ

Սրացանք Ձեր Մայիս 16 նամակը: Խորապէս կը ցաւինք Տիկին Նուպար Փաշայի հիւանդութեան (համար): Համոզուած ենք որ Ձեր ներկայութիւնը (Պաքուիրակութեան գլուխը) *սինէ քուս նօն* պայման է յաջողութեան, հետեւաբար չենք կրնար ընդունիլ Ձեր հրաժարականը մեր ներկայացուցչութեան պաշտօնէն: Չենք ճանչնար մէկը որ կարենայ Ձեր Կրողը բռնել եւ գործերը վարել Ձեր Վսեմութեան չափ ճարարութեամբ, պահանջուած խոհեմութեամբ եւ յարապելու եռանդով: Կը թախանձենք (vous conjurons) պահել Ձեր պաշտօնը, պարտաբեր ծանր պարտաւորութիւն գոր անգամ մը եւս կը դնենք Ձեր վրայ: Այս կը պահանջէ մեր դարը: Ազապ էք Ձեզ միացնելու օգտակար աշխատակիցներ: Արդէն ունինք Մասէհեան Խանի հաւանութիւնը: Առէք նաեւ ուրիշներ, բայց մնացէք Պաքուիրակութեան պէտք եւ մեր միակ ներկայացուցիչը: Չափազանց պահանջել է այս ամէնը, բայց հայկական դարն է որ կը հրամայէ մեզ գայդ: Ազնիւ դարերը կը պահանջեն մեծ գոհողութիւններ: Աւելի եւս վստահ եմ Ձեր բարեկամեցողութեան (մասին) եւ կ'օրհնեմ Ձեզ, ինչպէս նաեւ Տիկին Նուպար Փաշան, մաղթելով առողջութիւն, ապաքինում:

ԳԷՈՐԳ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ռօպէր Կրը Քէի հետ Կրեսակցութեան

Բնագիրը փրանսերէն

Փարիզ, 6 Յուլիս 1916

Պ. Ռօպէր Կրը Քէ ալ համամիտ է իմ ծրագրիս, եւ արիկա պիտի յայտարարէ Սուրիական Կոմիտէին:²⁷⁵ Ինք ալ գայն կը նախընտրէ Բիքօ-ի ծրագրէն.²⁷⁶ չ'ուզեր որ Քայֆա Անգլիոյ թողութի եւ Պաղեստին միջազգայնացութի: Խայրալլահի²⁷⁷ պէս՝ կողմնակից է որ Սուրիոյ մէջ ֆրանսական շատ մը անջատ թեւարկութիւններ հաստատուին: Ուրեմն բնական պիտի ըլլայ նաեւ հայկական Կիլիկիոյ ֆրանսական թեւարկութիւն մը ստեղծել, այն պարագային ուր Ամբողջական Հայաստանի իմ ծրագիրս չյաջողի, Ռուսիոյ ընդդիմութեան եւ պահանջմանց պարճառաւ: Այս մասին համակարծիք ենք երկուքս ալ: Յառաջիկայ Երեքշաբթի ցերեկուան ճաշի պիտի գայ ինծի, եւ վերստին պիտի խօսինք այս խնդրին վրայ:

Պ. Կրը Քէ գէշ գաղափար մը ունի սուրիացոց մասին. ըսաւ թէ անիշխանութեան մէջ կը գտնուին, եւ իրարու հակառակ են, բոլորն ալ անձնական փառասիրութեանց պարճառաւ: Իր կարծիքով՝ Խայրալլահ ալ կը ջանայ Սուրիոյ ընդհանուր կառավարիչ դառնալ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

* 20 Յունիս թուակիր այս հեռագիրը 27 Յունիսին հասած է Փարիզ, բոլորովին անընթեռնելի վիճակի մէջ: Պօղոս Փաշա իսկոյն երկրորդ օրինակ մը խնդրած է Էջմիածնէն, եւ ուրիշ օրինակ մըն ալ Փարիզի թղթափարարունէն, որմէ սրացած դարձեալ սխալ պատճենին վրայ դրկած է իր 17 Յուլիսի հեռագիրը (Կրես [էջ 330]): Հեռագրին բուն ճշդուած օրինակը, որուն վրայէն կը թարգմանենք, Փարիզ հասած է Օգոստոս 7ին:

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօնարի հետ տեսակցության

(Հայրուած)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 6 Յուլիս 1916

Պ. Ժօնար ըսաւ թէ չուզելով ընդունեց Սուրիական Կոմիտէի նախագահութիւնը, զոր մերժած էր բազմիցս, իր ժամանակը գրաւուած ըլլալով ծերակոյտով, Սուէզով եւ մանաւանդ թշնամիին ձեռքը գրնուող հիւսիսային նահանգներով, զորս կը ներկայացնէ ծերակոյտին մէջ։ Իր բացակայութեան ընտրուել է Կոմիտէին նախագահ, հակառակ քանի քանի անգամ մերժած ըլլալուն. հետեւաբար, սրիպուել է համակերպիլ։ Յայտնեց թէ այս պարճառաւ չպիտի կրնայ ընդունիլ Ֆրանս-Արմենի Կոմիտէին նախագահութիւնը զոր իրեն առաջարկելու եկել էի։ Մեր դատը սակայն առարկայ է իր բովանդակ համակրութեան եւ խոստացաւ ամէն կերպով աջակցիլ անոր, ծերակոյտին մէջ թէ այլուր։

.....

... Խօսեցանք Բիքօ-ի ծրագրին վրայ, որուն համամիտ չէ։ Ինք հակառակ է Քայֆայի Անգլիոյ թողուելուն եւ Պաղեստինի միջազգայնացման. ալ աւելի հակառակ է Պաղեստինի Անգլիոյ տրուելուն։

.....

... Խօսելով Տէլքասէի մասին, ըսաւ թէ ակներեւ է որ անիկա խաբուեցաւ պուլկարներէն, բայց պէտք է ընդունիլ որ այս մասին աւելի հետեւեցաւ Սըր Էտուարտ Կրէյի, առաջին պարասխանատուն այդ քաղաքականութեան որ Տէլքասէի հրաժարման պարճառ դարձաւ։ Տէլքասէի գլխաւոր թերութիւնն էր ամէն բան ինք ընել եւ ոչ մէկու խորհուրդ հարցնել։

* * *

Կ'երեւայ թէ նախորդ օրը անգլիացիք լուրջ ձախողութիւն մը կրել եւ Անքրի ճակարին վրայ,²⁷⁸ սպանելու պակասին պարճառաւ, եւ որոշել եւ Ֆրանսայէն խնդրել մէկ քանի սպայակոյտի սպանել, որոնք իսկոյն դրկուել եւ իրենց։ Ժօֆր անձամբ գացել է այս մասին խորհրդակցելու Անգլիական հրամանաւարին հետ։

Պ. Ժօնար ըսաւ որ եթէ Լորտ Քիչնէր ողջ ըլլար, անգլիացիք երբեք կոչում չպիտի ընէին Ֆրանսացի սպանելու, որովհետեւ Լորտ Քիչնէր յամառօրէն հակառակ էր ատոր, ապահովաբար հպարտութեան պարճառաւ։

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ռօպէր քը Զէի հետ տեսակցության

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 10 Յուլիս 1916

Իր գաղափարները բարեփոխուած ըլլալ կը թուին զինք վերջին անգամ տեսնելէս ի վեր։ Հասարակեց թէ համաձայնութիւն մը գոյութիւն ունի Ռուսիոյ հետ, որուն համեմատ կը ստանայ Կ. Պոլիսն ու նեղուցները, եւրոպական երկրին վրայ գրնուող շրջանակով մը որուն սահմաններն են Էնօս [Էնեզ] եւ Միտիա, եւ ասիական երկրին վրայ ալ հողամաս մը որ իր մէջ կը պարունակէ Իզմիրը։ Ի փոխարէն, Ֆրանսա պիտի ստանայ Կիլիկիան մինչեւ Սվազ եւ Տիարպէքիր, այս երկու քաղաքները մէջը ըլլալով։ Հաւասարեց նաեւ թէ Անգլիա հրաժարած է Ալէքսանտրէթէն, բայց կը պնդէ Քայֆայի վրայ զոր կ'ուզէ գլխակայարանը դարձնել մինչեւ Պարսից Ծոց երկարելիք երկաթուղիի մը։

Դիտել տուի թէ Մէրսինը նախընտրելի պիտի ըլլար Անգլիական տեսակէտով։ Ինք այդ կարծիքէն ըլլալ չի թուիր, թէեւ կ'ընդունի որ Քայֆայի զիջումը կը հակառակի ֆրանսական շահերուն։

Գալով Ռուսիոյ, իր կարծիքով անիկա պէտք չունի Կիլիկիոյ մէջէն ծովու վրայ ելքի մը, քանի որ Կ. Պոլսոյ եւ նեղուցներուն պիտի տիրանայ։

Ասիկա ճիշդ այն առարկութիւնն է զոր նախորդ տարի ինծի ըրած էր Պ. Բօլ Քամպօն, Լոնտոնի մէջ։

Իբր պարասխան՝ կրկնեցի իմ յիշատակագրիս փաստարկութիւնները, զորս այստեղ արձանագրելու պէտք չունիմ, բայց յայտնի էր որ չէր ուզեր համոզուիլ։ Հայաստանի խնդիրը, ընդհանուր առմամբ, շար կնճռուած կը նկատել, այնտեղ գրնուող բազմաթիւ ցեղերուն եւ հայոց փոքրամասնութեան պարճառաւ։ Գալով ինքնավարութեան, ըսաւ որ թող նախ Ռուսիա այդ ռէժիմով օժտէ վեց վիլայէթները եւ թէ Ֆրանսա արկէ ետք թերեւս հաճի զիջում մը ընել, եւ անոնց միացնել Կիլիկիոյ այն մասը զոր կը պահանջենք։

Կարճ խօսքով, տեսակ մը յայտնի մերժում էր ըրածը, եւ նոյնքան ակներեւ էր որ անձնապէս կարգ մը յանձնառութիւններ ստանձնած է Կիլիկիոյ մասին։ Կը կասկածիմ որ խօսք տուած է պաշտպանելու Բիքօ-ի ծրագիրը։ Վերստին պիտի տեսնուիմ իրեն հետ, յարմար առթիւ մը։

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Հեռագիր
Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 17 Յուլիս 1916

Կաթողիկոս
Էջմիածին

Հաղորդագրութեան սխալներու հետեւանօք, որոնք բովանդակութիւնը անըմբռնելի կը դարձնէին, այսօր միայն ստացայ (Ձեր) ճշդուած հեռագիրը։* Խորապէս զգածուած եմ վստահութեան նոր ապացոյցէն եւ Ձեր Վեհափառութեան պնդման վրայ պարտականութիւն կը համարեմ ինձ խոնարհիլ եւ ջանքերս նուիրել մեր դատին, այնքան ժամանակ որ կարենամ։ Երջանիկ եմ ձեռք բերած ըլլալուս թանկագին աջակցութիւնը Մասէհեան Խանի, որ արդէն սկսած է աշխատակցութիւնը։

ՆՈՒՊԱՐ

* Կ’ակնարկէ թղթատարատունէն ստացած օրինակին։
(Հայաստանի Ազգային Արխիւին մէջ պահպանուած է Էջմիածնի դիւանապան աշխատակիցներուն կողմէ նոյն հեռագրին հետեւեալ թարգմանեալ օրինակը՝
«Հեռագրի փոխադրութեան գիծը վնասուած լինելով անհասկանալի էր դարձած ստացած հեռագիրը. այսօր ստացայ միայն ուղղած, վաւերական հեռագիրը։
Խորապէս զգածուած եմ նոր վստահութեան արտայայտութեանց համար եւ Ձերդ Սրբութեան ցանկութեան առաջ խոնարհելով պարտաւորութիւն եմ զգում շարունակել զոհել ջանքերս ի պաշտպանութիւն մեր դատի, այնչափ ժամանակ, որչափ հնարաւորութիւն կ’ունենամ։
Բաղդաւոր եմ զգում ինձ, որ կարողացայ ունենալ Մասէհեան Խանի գնահատելի գործակցութիւնը, որ արդէն սկսել է իւր համաշխատակցութիւնը։
Նուբար» - Վ.Ղ.)։

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվօլսքիի հետ
տեսակցութեան

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 19 Յուլիս 1916

Իրեն յանձնեցի այն նամակը զոր ուղղած էի Պ. Սազօնօֆի, եւ որով նախարարին տեղեկութիւն կը հաղորդէի Լօզանի մէջ գումարուած Ազգայնութեանց Համաժողովին²⁷⁹ նկատմամբ, նոյն ատեն խնդրելով որ պէտք եղած հրահանգները տայ Կովկասի Ռուսական բանակին, որպէս զի Հայաստանի ազատագրուած շրջաններուն մէջ հետազօտութիւններ կատարուին, գրնելու եւ ազատելու համար այն կիները որոնք իսլամացուած էին ու բռնի կը պահուէին հարէմներու մէջ։

Պ. Իզվօլսքի խոստացաւ այսօր իսկ նամակս դրկել Պ. Սազօնօֆի։

Յետոյ իրեն տեղեկութիւն տուի Ֆրանքօ-Հայկական Կոմիտէի մը²⁸⁰ կազմութեան համար մեր վարած բանակցութեանց մասին, որոնք լաւ ճամբու մէջ են։ Ըսի թէ արդէն իսկ անդամակցութեան հաւանութիւն յայտնած են Ալպէր Սարօ, Բէնլըվէ, Պուրժուա, Լուի Ռընօ, Ժօզէֆ Ռէյնախ, եւայլն։ Պ. Ժօնար չկրցաւ անդամակցիլ, որովհետեւ արդէն ընդունած էր Սուրիական Կոմիտէին նախագահութիւնը, բայց համակրութիւն ցոյց կու տայ իմ ծրագրիս եւ պիտի աշխատի հաշտեցնել սուրիացւոց եւ հայոց շահերը որոնք ինքնին իրարու չեն հակառակիր։

Պ. Իզվօլսքի ըսաւ թէ տակաւին շատ կանուխ է ծրագիրներ կազմել այն երկիրներու հողերուն նկատմամբ որոնց հետ պատերազմ կը մղուի։ Եւ որովհետեւ երկիւղ յայտնեցի թէ, ընդհակառակը, դահլիճներու ծրագիրները կրնան մեզ կանխել, պատասխանեց թէ իրաւ է որ դահլիճները ատով կը զբաղին, բայց ըստ իրեն, հաւանական է որ իրենց այսօրուան կազմած ծրագիրներէն ոչինչ գործադրութեան դրուի։ Արիկա ամէն բանէ առաջ կախում պիտի ունենայ այն դէպքերէն եւ պարագաներէն որոնց մէջ պիտի գտնուինք խաղաղութեան վերջնական բանակցութեանց ընթացքին։ Պէտք է մանաւանդ, յարեց, նկատի ունենալ անակնկալները։

Ըսի թէ ես ալ համոզուած եմ որ վերջնական որոշումներ պիտի կրնան փրուիլ այն ատեն, երբ բոլոր շահակից կողմերը բոլորուած ըլլան սեղանի մը շուրջը, բայց նոյն ատեն անհրաժեշտ կը նկատեմ չսպասել մինչեւ այդ օրը, վիճաբանութեան ենթարկելու եւ պաշտպանելու համար այն տեսակ ծրագիր մը որ միանգամայն ամէնուն ալ շահերուն նպաստաւոր է։

Պ. Իզվօլսքի պատասխանեց թէ այդ մասին համամիտ է, բայց ինծի կը վերաբերի այդ ուղղութեամբ աշխատիլ, քանի որ ե՛ս պէտք է պաշտպանեմ մեր դատը եւ համոզեմ այն բոլոր անձնաւորութիւնները որոնցմէ կախուած է անոր յաջողութիւնը։ Գալով իրեն, ինք անձնապէս պէտք է ձեռնպահ մնայ առ այժմ եւ թողու որ մինակ աշխատիմ, իբր Թուրքիոյ հայոց դատը պաշտպանող հայ մը։

Բաժնուելէ առաջ իրեն հարցուցի թէ արդեօք Բէթրօսկրապէն ո՛ր եւ է հրահանգ ստացա՞ւ հայկական խնդրին մասին։ Պատասխանեց թէ ոչինչ հասած է, եւ թէ հրահանգ ստանալուն՝ չպիտի թերանայ ինծի տեղեկութիւն տալու։

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Հեռագիր
Բնագիրը գրանաւրէն

Փարիզ, 29 Յուլիս 1916

Գէորգ Ե.
Կաթողիկոս Հայոց
Էջմիածին

Երջանիկ եմ Ձեր Սրբութեան ծանուցանելու կազմութիւնը քօմիթէի մը,²⁸¹ բացառապէս բաղկացած հայոց բարեկամ Ֆրանսացիներէ, որոնք անուանի անդամներ են ֆրանսական Բարլամէնթին եւ Կաճառին, եւ որոնց նպատակն է իրենց բովանդակ աջակցութիւնը նուիրել մեր դարին:

ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 1 Օգոստոս 1916

Վեհափառ Տէր
Տ. Տ. Գէորգ Ե.
Ծայրագոյն Պապրիարք եւ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,
Հեռագիրը՝ զոր Ձեր Վեհափառութիւնը պատին ըրած էր ինձ դրկելու 20 Յունիս թուականին, հեռագրական այնքա՛ն բազում եւ կարեւոր սխալներ կը պարունակէր որ ստիպուեցայ կրկնել փալ. ստացած հեռագրիս ճշգրիտ եւ բառացի մի պատճէնը ներփակ կը դրկեմ Ձեր Վեհափառութեան, որպէս զի կարենաք հաստատել թէ որքա՛ն դժուարին էր ինձ անոր իմաստը հասկնալ:

Պատերազմի պատճառաւ հեռագրական թղթակցութիւնք այնքա՛ն դանդաղացած են որ Ձեր Վեհափառութեան հեռագիրը 9 օրէն ինձ հասաւ.^{*} պահանջուած կրկնումը դեռ չէ հասած.[†] հետեւաբար շաբաթ մը սպասելէ վերջ, փեղոյս թղթատունէն ստացած օրինակի մը վրայ,- որ քիչ մը աւելի լոյս կը սփռէր Ձեր հեռագրի իմաստին վրայ, եւ հակառակ կրկին բազում սխալներու՝ մի քիչ հասկնալի կ’ընէր զայն,- որոշեցի, առանց աւելի սպասելու, ուղղել Ձեր Վեհափառութեան պատասխան-հեռագիր մը:

Այսօր հաստատելով վերոյիշեալ հեռագրական պատասխանս, որուն պատճէնը կը ներփակեմ, եւ առանց սպասելու Ձերդ Վեհափառութեան հեռագրին կրկնումին, որ յոյսս կտրած եմ սրանալու, կը փութամ յայտնել Ձեր Վեհափառութեան որ խորապէս զգածուած եմ Ձեր ցոյց փութած վստահութեան հաւաստիքին, մանաւանդ այն պարբերութեան համար, որով զիս կը հրաւիրէք մնալ Ձեր ներկայացուցիչը՝ իբր Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ յերոպիոյ:

Կը խոնարհիմ Ձեր հրամանին առջեւ եւ հակառակ անձնական դիրքիս ինձ յարուցած դժուարութիւններուն, զորս յայտնած էի Ձեր Վեհափառութեան, հակառակ իմ երկիւղիս՝ որ այդ պարագաներուն մէջ չպիտի կրնամ իմ փափաքածիս պէս պէտք եղած աշխատութիւնը արտադրել ի նպաստ մեր դարին, կը համակերպիմ Ձեր Վեհափառութեան փափաքին եւ կը շարունակեմ ինձ յանձնուած պաշտօնը, այնքան ժամանակ որ կարելի պիտի ըլլայ ինձ: Արդէն ապահոված եմ աշխատակցութիւնը Վսեմ. Յովհաննէս Խան Մասէհեանի, որ ընդունեցաւ եւ սկսաւ ինձ հետ աշխատիլ: Իւր աջակցութիւնը ինձ շատ թանկագին պիտի ըլլայ: Կը յուսամ ուրիշ օգտակար աջակիցներ ալ ունենալ որոնք իմ աշխատութիւնս պիտի դիւրացնեն:

^{*} Ծիշղը 7 օր է, համաձայն հեռագրին օրինակին վրայ գրնուող դիւանական մակագրութեան:

[†] Այդ կրկին օրինակը հասած է 7 Օգոստոսին, երբ Փաշան Էվիան, օդափոխութեան զացած էր:

Դժբախտաբար Վսեմ. Մասէիեան Խան քանի մը օր Բարիզ մնալէ վերջ ստիպուեցաւ Զուի-ցերիա մեկնիլ եւ այժմ կրկին առանձին եմ:

Այս առթիւ կը փութամ կրկնել անձնուիրութիւնս մեր Ազգային Շահերուն Պաշտպա-նութեան համար, որուն պիտի նուիրեմ բոլոր ջանքերս եւ բոլոր գործունէութիւնս, հակառակ իմ դէմ ծառացած դժուարութեանց:

Ձեր Վեհափառութիւնը գիտէ որ քանի մը տարիէ ի վեր Անգլիոյ մէջ Յանձնախումբ մը կը գտնուի, Armenia British Committee, բաղկացած Անգլիական Բարլամէնթի անդամներէ, ի միջի այլոց լորդ Պրայս, որ մեծ ծառայութիւն մատուցած է մեր դարին:

Երկար ժամանակէ ի վեր կ'աշխատէի՝ մեր Գաղղիոյ բարեկամներուն միջոցաւ՝ հոս ալ նոյնանման յանձնախումբ մը կազմել. ուրախ եմ յայտնել Ձեր Վեհափառութեան, որ, ինչպէս հեռագրած եմ, ջանքերս արդիւնաւորուեցան: France-Arménie անուան տակ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, որուն անդամներուն անուանց ներփակ ցուցակէն²⁸² Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի տեսնէ որ թէ՛ բարլամէնթական եւ թէ՛ գիտական միջավայրի ամենամեծ անձանց աջակցութիւնը ձեռք բերած եմ, ի մասնաւորի Տեարք Բէնլըվէ եւ Տընի Բօշէն, ի պաշտօնէ նա-խարարներ, Ծերակոյտի եւ Բարլամէնթի Արտաքին Գործերու Յանձնաժողովի երկու նախա-գահները՝ Ժօրժ Բլէմանսօ եւ Ժօրժ Լէյկ, եւ դեռ ուրիշ նախկին նախարարներ, ծերակուտա-կաններ, երեսփոխաններ, Ակադեմիոյ անդամներ, ինչպէս Անաթօլ Ֆրանս եւ Էթիէն Լամի, մշտակայ քարտուղար Ակադեմիոյ, Էւայլն, Էւայլն:

Վերոյիշեալ յանձնախումբը իր առաջին նիստը գումարեց, որուն ես ալ հրաւիրուած էի, ուր կարճ բանախօսութիւն մ'ըրի, շնորհակալութիւն յայտնելով իրենց, յանուն հայոց, այն անգնահատելի ժամնակութեան որ կու տան մեզ իրենց բարձր հեղինակութեամբ եւ մեծ ազդեցութեամբ. միեւնոյն ժամանակ համառօտիւ պարզեցի իրենց մեր իղձերը եւ պահանջ-ները. բնական է թէ առաջին նիստի մը մէջ ըրած բանախօսութեամբս ընդհանուր գիծերու վրայ պէտք էի խօսիլ, յաջորդ նիստերու վերապահելով յայտնել մեր ընդհանուր ծրագիրը: Ներփակ կը գտնէք սոյն բանախօսութեան մի պատճէնը, որ Ձեր Վեհափառութեան յայտնի պատճառներով պէտք չէ որ հրապարակութեան տրուի: Հոս մերժեցի հրապարակել տալ տեղական թերթերու, թէպէտ ժողովին համարատրութիւնը ըրած ժամանակնին համառօտիւ բանախօսութեան իմաստն ալ հրապարակած են:²⁸³

Յանձնախումբը զիս լսելէ վերջ որոշեց համակրական հեռագիր մը դրկել Ձեր Վեհափա-ռութեան որուն պատճէնը ներփակ կ'ուղարկեմ, կարենալ ունենալու համար ճիշդ բնագիրը, եթէ հեռագրական սխալներ սպրդած են Ձեզ հասած հեռագրին մէջ:

Միեւնոյն ժողովին մէջ շնորհատրական հեռագիր մ'ալ Ն. Ա. Բ. Մեծ-Դուքսն Նիքոլայի ուղղուած է, Երզնկայի յաղթութեան եւ գրաւման առթիւ:²⁸⁴

Մտախնդր ի համբոյր Հայրապետական Ս. Աջոյն, եմ խորին յարգանքով Ձերդ Վեհափառութեան՝ ամենախոնարհ եւ ամենահնազանդ որդին

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ «Նովոյէ Վրէմիա»յի թղթակից Պ. Էօժէն Սէմէնօֆի հետ փոսակցութեան

Բնագիրը գրանցուելն

Փարիզ, 4 Օգոստոս 1916

Զինքը մեր տունը հրաւիրած էի ցերեկուան ճաշի: Խօսեցաւ նախ Բօլօնիոյ մասին: Զ'ուզեր որ անկախութիւն կամ նոյն իսկ լայն ինքնավարութիւն մը տրուի Բօլօնիոյ, ուր Ռուսիոյ հակառակ շատ տարրեր կը գտնուին: Պէտք չէ որ Բօլօնիա օր մը վրանգ մը ըլլայ Ռուսիոյ համար, եւ պատերազմի մը միջոցին Գերմանիոյ եւ Աստրիոյ կողքին կանգնի: Յիշեց Բօլօնիոյ պատմութիւնը, այն պատերազմները զորս մղած է Ռուսիոյ դէմ, ինչպէս նաեւ անոր յաւակնութիւնները որոնք մինչեւ Մոսկուայի փրացման կը ձգտէին: Հետեւաբար կուսակից է Ռուսական Բօլօնիայի մը պահպանման, անոր կցելով ներկայիս Գերմանական եղող բօլօնիական նահանգները, ինչպէս նաեւ բօլօնիական Կալիցիան, եւ այս կերպով կազմուած Բօլօնիոյ տալով վարչական մասնաւոր դրութիւն մը, Ռուսիոյ թողլով բանակին, ֆինանսներու եւ արդարութեան վերին ուղղութիւնը, դատական վերաքննիչ ատեանը Բէթրօկրատ ըլլալու պայմանաւ: Ազատական լաւ վարչութեան մը շնորհիւ, ժամանակ անցնելով պիտի գայ օր մը ուր կարելի պիտի ըլլայ առանց վրանգի ինքնավարութիւն տալ Բօլօնիոյ:

Կուսակից է նաեւ Աստրիոյ անդամահատման: Կայսրութեան 9,000,000 Գերմանները անխուսափելի կերպով պիտի միանան Գերմանիոյ, ինչ որ իրեն համար պիտի փոխարինէ բօլօնիական նահանգներու կորուստը. բայց միւս կողմէ՝ Աստրիայէն անջատելով Հունգա-րիան եւ իր իտալական, սլաւ, Էւայլն հողամասերը, նոր պատերազմի մը պարագային Գերմանիայէն խլուած պիտի ըլլան այդ վայրերու բնակիչները որոնք աւելի քան 40 միլիոնի կը հասնին: Ուրեմն մեծապէս կարեւոր կը նկատէ որ Աստրիոյ անդամահատումը իրակա-նանայ յառաջիկայ Խաղաղութեան Վեհաժողովին մէջ: Գրեթէ նոյն գաղափարն է զոր Շերա-տամ* պարզած է Համա-Գերմանութեան նկատմամբ հրապարակած հատորին մէջ:²⁸⁵

Անցնելով հայկական խնդրին, ըսաւ թէ անոր մասին այստեղ խօսած է շատ մը քաղա-քական անձնաւորութեանց հետ, եւ զարմացած է տեսնելով թէ որքա՛ն քիչ կ'ըմբռնեն անոր կարեւորութիւնը, եւ նոյն իսկ շահագրգռուիլ չեն թուիր: Լոկ Կիլիկիան կը հետաքրքրէ զիրենք, եւ կ'երեւայ թէ ֆրանսական կառավարութիւնը որոշած է տեղի չտալ անոր մասին: Կ. Պոլսոյ բախտը հիմա վերջնականապէս որոշուած է. խորհրդարանական յանձնաժողովները անով զբաղած են եւ նոյն իսկ ստորագրուած է համաձայնութիւն մը որ Ռուսիան կատարելապէս տէր կը դարձնէ Կ. Պոլսոյ եւ նեղուցներուն: Ռուսիա այս կերպով ծովու վրայ ելքի մը փրա-նալով, այլեւս չի կրնար պահանջել նաեւ Կիլիկիան, եւ արդէն Դաշնակիցները ասոր չպիտի հաւանին: Կրնայ պատահիլ որ Գերմանիա դրդէ Ռուսիան որպէս զի Կիլիկիան միացնէ վեց նահանգներուն, բայց ասոր մէջ իր նպատակը պիտի ըլլայ երկպառակութիւն յարուցանել եւ Դաշնակիցները իրարմէ բաժնել:

* André Chéradame:

Պ. Մեմէնօֆ յստակօրէն հասկցուց ինծի թէ Ռուսիա աշխարհակալած ըլլալով վեց նահանգները, որոշած է զանոնք իրեն կցել: Ինք թէւ անձնապէս կողմնակից է ինքնավարութեան, սակայն չի կարծեր որ ռուս կառավարութիւնը, եւ մասնատրաբար արտաքին գործոց նախարար Պ. Շթուրմէր, այդպէս խորհին: Որովհետեւ գոյութիւն ունի սա վրանգը թէ Կովկասի հայերը կը մղուին պահանջելու որ կովկասեան նահանգն ալ միանայ վեց վիլայէթներու ինքնավար Հայաստանին:

Պ. Միլիուքօֆ ալ, այն տեսակցութեան ընթացքին զոր Զավրիէֆի հետ ունեցանք միասին, այս վրանգին ակնարկած էր:

Պ. Մեմէնօֆի պատասխանեցի թէ չեմ կարծեր որ այդ վրանգէն վախճալու տեղի ըլլայ, որովհետեւ հայերը Կովկասի մէջ, ռուսերու, վրացիներու, թաթարներու, եւայլն կողքին, փոքրամասնութիւն մըն են, թէ շար շար մէկ բան միայն կրնայ պատահիլ. այսինքն Կովկասի հայերը կը զաղթեն ինքնավար վեց նահանգները, ինչ որ չի կրնար վրդովուիմ պատճառել Ռուսիոյ: Աւելցուցի նաեւ որ եթէ Ռուսիա վեց նահանգները աշխարհակալէլէն ետք ուզէ զանոնք իրեն կցել, հայերը չեն որ պիտի ուզեն կամ պիտի կրնան զիրենք արգիլել. հայերը գէթ սա շահը պիտի ունենան որ ազատած են թրքական լուծէն եւ թէ պիտի ենթարկուին այն միեւնոյն պայմաններուն որոնց մէջ կ'ապրին Կովկասի իրենց եղբայրները, երջանիկ ու բարգաւաճ: Խնդիր է սակայն գիտնալ թէ ընդհանուր առմամբ այս լուծումը լաւագո՞յնն է, եւ թէ իսկապէս կը համապատասխանէ՞ նոյն ինքն Ռուսիոյ շահերուն: Որովհետեւ, տարակոյս չկայ թէ այն պարագային որ Ռուսիա կցէ վեց նահանգները, Փրանսան ալ անհրաժեշտաբար Կիլիկիան պիտի միացնէ Սուրիոյ, որ իրեն բաժին պիտի իյնայ Թուրքիոյ անդամահաբման պարագային: Այս պարագային, ինչպէս մեզի ապահովութիւն տրուած է, Կիլիկիոյ հայերը պիտի ստանան ինքնավարութիւն մը Փրանսայի թելարկութեան փակ: Հայերը ապահով պիտի ըլլան թէ այնպեղ պիտի գրնեն վարչութիւն մը աւելի ազատական քան այն որուն առարկայ են այս միջոցիս ռուս բանակին գրաւած նահանգներուն մէջ ուր կը մեկուսացուին զինուորական իշխանութեանց կողմէ, որոնք իրենցմէ նախապարիւ կը նկատեն նոյն ինքն թուրքերը:

Պ. Մեմէնօֆ, որ տեղեակ ըլլալ կը թուի այդ դէպքերուն, ըսաւ թէ արոր պատճառը այն է որովհետեւ լրտեսութենէ կը վախճան: Իրեն հարցուցի թէ արդեօ՞ք կը հաւատայ որ հայերը կրնան Ռուսիոյ դէմ լրտեսութիւն ընել թուրք կառավարութեան հաշուին:

Աւելցուցի թէ Կիլիկիոյ հայկական ինքնավարութիւնը անկախ պիտի ըլլայ Սուրիոյ եւ Լիբանանի ինքնավարութիւններէն, եւ, նկատի ունենալով ֆրանսական աւանդութիւնները, պիտի հաստատուի շար ազատական ոգուով մը որ կատարելապէս պիտի համապատասխանէ այդ բնակչութեանց ցանկութեանց եւ իսկապէս պիտի դառնայ հայկական ինքնավարութիւն մը, օժտուած կենսունակութեան լաւագոյն պայմաններով, Միջերկրականի վրայ բաց ելքով մը: Չեմ ուզեր ծանրանալ փակաւին ուրիշ առաւելութեանց վրայ, եւ կը խորհիմ թէ, Ռուսական տեսակէտով արդեօք աւելի նախընտրելի չպիտի՞ ըլլար այն լուծումը զոր աչքի առաջ ունէինք նախորդ փարի, եւ որուն տեղեակ էր Բէթրօկրափի կառավարութիւնը:

Պ. Մեմէնօֆ առանց ուղղակի հարցմանս պատասխանելու, հասկցուց թէ վեց վիլայէթները կցելու որոշումը տրուած է Բէթրօկրափի մէջ, եւ թէ բնաւ յոյս չկայ որ այդ որոշումը ետ կ'առնուի: Կրկնեց թէ ինք անձնապէս կողմնակից է ինքնավարութեան մը, բայց ո՛չ անմիջական. արիկա տեղի պիտի ունենայ ժամանակ ետքը, իրերու ոյժովն իսկ, եւ կախում պիտի ունենայ վեց վիլայէթներու ժողովուրդներուն ընթացքէն:

Այստեղ պարզապէս կը համառօտեմ այն երկար տեսակցութիւնը զոր ունեցանք, եւ չեմ արձանագրեր մեր ծրագրին վերաբերող բացատրութիւնները զորս փութի իրեն: Մեր տեսակցութենէն ունեցած շար յստակ տպաւորութիւնս սա եղաւ թէ Բէթրօկրափի մէջ որոշումներ տրուած են վեց վիլայէթներու մասին, որոնք պիտի կցուին, եւ թէ Դաշնակիցներուն միջեւ գոյացած է բացայայտ համաձայնութիւն մը որ Կիլիկիան Փրանսայի կը թողու:

Այն տպաւորութիւնը ունեցայ մանաւանդ թէ Պ. Մեմէնօֆ, որ ինքնաբերաբար եկած էր զիս տեսնելու,- ինծի ներկայացուած էր Սըր Օսթէն Լիի կողմէ,- կ'ուզէր անպատճառ զիս տեղեակ դարձնել Դաշնակիցներու միջեւ տրուած որոշմանց, եւ թերեւս յարկապէս ալ Ռուսիոյ կողմէ պաշտօն ստացած էր արիկա ինծի յայտնելու: Ամէն պարագայի մէջ մեր տեսակցութիւնը պիտի հաղորդէ Բէթրօկրափ, ուր կը վերադառնայ ուղղակի:

* * *

Պ. Մեմէնօֆի յայտարարութիւնները աւելի կարեւորութիւն կը ստանան անոր համար մանաւանդ որ կատարելապէս կը համաձայնին Զավրիէֆի հեռագրին, զոր դրկած էր արտաքին գործոց նախարարին²⁸⁶ հետ տեսնուելէն վերջ:

Ուրեմն այսօր հարկ կը ծագի փոխել մեր ծրագիրը եւ զայն հիմնել Փրանսայի թելարկութեամբ հայկական ինքնավար Կիլիկիոյ մը վրայ, շարունակելով հանդերձ պահանջել Ռուսիոյ թելարկութեան ենթակայ ինքնավարութիւն մը վեց վիլայէթներու համար:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ պետական նախարար Պ. Տընի Քօշէնի հետ պեսակցության

(Հապուած)

Բնագիրը գրանւերէն

Էվիան, 20 Օգոստոս 1916

... Ռուսիա, ընդհանուր առմամբ, ո՛ր է է վստահութիւն չի ներշնչեր իրեն, եւ որքան ալ շար վերապահ ըլլայ իր գնահատութեանց մէջ, մտերմաբար յայտնեց ինծի թէ հայերը ոչինչ յուսալու են անկէ, մանաւանդ ինքնավարութեան մը մասին:

Երկարօրէն խօսեցանք այս նիւթին, ինչպէս նաեւ Սազօնօֆի անկման եւ Պ. Շթուրմէրի արտաքին գործոց նախարար անուանման հետեւանքով առաջ եկած քաղաքականութեան փոփոխման մասին, եւ այն համաձայնութեան հասանք որ եթէ,- ինչպէս հաւանական կը թուի,- հաւաքական թելարկութեամբ ամբողջական Հայաստանի մը լուծումը մերժուի, հայերը պէտք է խնդրեն Ֆրանսայէն որ ինքնավարութիւն շնորհէ Կիլիկիոյ, իր թելարկութեան փակ:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօնարի հետ պեսակցության

(Հապուած)

Բնագիրը գրանւերէն

Էվիան, 31 Օգոստոս 1916

Ներողութիւն խնդրեցի նախ իրմէ որ իր Փարիզ մեկնելու օրն իսկ զինքը այսպէս անհանգիստ ըրի, բայց շար կը փափաքէի իրեն հետ գաղափարներու փոխանակութիւն մը ունենալ այն վայրկեանին ուր դէպքերը, ու մանաւանդ Ռուսիոյ մէջ տեղի ունեցած նախարարական փոփոխութիւնը զիս կը հարկադրէին մեր ծրագիրը փոխելու:

Արդարեւ, տարակոյս չկայ թէ մեր նախնական ծրագիրը,- զոր միշտ լաւագոյնը կը նկատեմ ամէն պեսակէտներով, եւ մանաւանդ Դաշնակիցներուն պեսակէտով, ինչպէս նաեւ մեր, հայոցս պեսակէտով,- այլեւս բնաւ չպիտի ընդունուի այն ծայրայեղ-պահպանողական եւ իմբերիալիսթ նախարարին կողմէ որ Բէթրօկրափի մէջ Պ. Սազօնօֆի յաջորդեց: Անշուշտ չպիտի դադրիմ աշխատել որ վեց վիլայէթները որոնք այսօր գրաւուած են ռուս բանակներուն կողմէ եւ որոնք Ռուսիոյ պիտի կցուին, քիչ շար ինքնավար թէժիմ մը ստանան: Բայց չեմ ծածկեր թէ շար յոյս չունինք այդ կողմէն ո՛ր է գոհացում ստանալու, եւ մեր ամբողջ ակնկալութիւնը դրած ենք հիմա Ֆրանսայի վրայ, որ բնաւ չենք տարակուսիր թէ իւրացնելով Կիլիկիան,- զոր Դաշնակիցներու միջեւ վերջերս կնքուած համաձայնութիւնը իրեն կը թողու Սուրիոյ հետ,- զայն պիտի օժտէ ինքնավար թէժիմով մը, իր թելարկութեան փակ: Ուրեմն, այս նոր ծրագրին համեմատ, մեր շահը կը համաձայնի նոյն ինքն Ֆրանսայի շահուն. երկուքս ալ շահ ունինք որ Ֆրանսայի բաժին ինկած հողամասերը կարելի եղածին չափ ընդարձակ տարածութիւն մը ունենան: Այս է պարզառը եթէ կը փափաքինք որ Կիլիկիոյ մէջ առնուին հիւսիսի կողմէն Սվազը եւ արեւելքի կողմէն Տիարպէքիրը: Բայց ասիկա ըլլալէն ետքը,- եւ ճիշդ այս կէտին նկատմամբ մանաւանդ Պ. Ժօնարի աջակցութիւնը կը խնդրեմ,- բոլորովին յուսախաբ պիտի ըլլայինք մեր ցանկութեանց մէջ, եթէ Ֆրանսա ազատական ինքնավար թէժիմ մը չտար Կիլիկիոյ, յարգելով ազգայնութեան իրաւունքները եւ լայն բաժին մը չտարկացնէր հայոց, իրենց հայրենի երկրին մէջ:

.....

(Պ. Ժօնար համամտութիւն կը յայտնէ, յայտնելով թէ ինք ջերմ կուսակից է գաղթավայրերու վարչութեան սպակեղորոնացման, դրութիւն զոր կիրարկած է Ալճերիոյ մէջ, երբ կուսակալ էր այնպեղ. եւ արդէն այս տրայմանաւ միայն տրանձնած էր այդ պաշտօնը: Ըստ իրեն, Ֆրանսայի բաժին ինկած նոր երկիրները պէտք է իրարմէ անջատ ինքնավար կազմակերպութիւններ ունենան, իւրաքանչիւրը իրեն յարուկ կառավարիչով մը, օրէնսդիր ժողովով մը եւ վարչական խորհուրդներով: Պէտք է կազմել երեք ինքնավար վարչութիւններ,- Սուրիա, Լիբանան, Կիլիկիա,- թերեւս նաեւ ուրիշներ, որոնց կառավարիչները իրարու հետ յարաբերութիւն պիտի ունենան լոկ ընդհանուր կառավարիչի մը միջոցաւ, որուն միակ պաշտօնը պիտի ըլլայ

հսկել իւրաքանչիւր շրջանի սահմանադրութեանց գործադրութեան: Պ. Ժօնար այն մտքէն է նաեւ թէ կարելի եղածին չափ քիչ պէտք է ըլլան Ֆրանսացի պաշտօնատարները, եւ թէ պէտք է օգտուիլ բնիկ տարրերէն: Կ'անելցնէ տակաւին որ եթէ իրեն վիճակուէր կազմակերպել այդ ղեժիւնը, լոկ 2-3 ելմտական քննիչներ պիտի առնէր հետը, եւ առաջին գործը որուն պիտի լծուէր, տուրքերու եւ ելեւմտութի հաստատուն դրութեան մը ստեղծումը պիտի ըլլար:)

.....

... Տեսակցութեան ընթացքին անդրադարձանք նաեւ Միջագետքի փարագիրներուն պարէն եւ դեղ դրկելու անհրաժեշտութեան: Իրեն պաքմեցի այն ամբողջ դիմումները զորս կատարած էի Ամերիկայի եւ նոյն իսկ Գերմանիոյ մօտ, զոր փորձած էինք համոզել որպէս զի Բ. Դրան վրայ իր ունեցած ազդեցութեամբ պարէն եւ դեղ դրկելու արտօնութիւնը ձեռք բերէ: Զուիցերիացի չէզոք անձնաւորութիւն մը, որուն յանձնած էինք այս պաշտօնը այն խոր տպաւորութիւնը կրած է թէ Գերման կառավարութիւնը պիտի փափաքէր ընդ առաջ երթալ այս առիթին, ջնջելու համար իր անցեալ ընթացքին թողած վար ազդեցութիւնը, եւ ցոյց տալու համար թէ կը շահագրգռուի հայոց վիճակով. բայց թէ այսօր, իրականութեան մէջ, Գերմանները «բացի զինուորական հարցերէ դուրս» ո՛ր եւ է ազդեցութիւն չունին Թուրքիոյ վարիչներուն վրայ, եւ թէ Պերլինի կառավարութիւնը չէ կրցած ձեռք բերել խնդրուած արտօնութիւնը:

Հարցուցի Պ. Ժօնարի թէ ինք ի՞նչ ըրած է սուրիացոց համար, որովհետեւ գիտեմ թէ անձնապէս դիմումներ ըրած էր անոնց օգնութեան հասնելու համար: Պատասխանեց թէ Սպանիոյ թագաւորին դիմած էր որպէս զի անոր միջոցաւ Թուրքիան համոզէ ընդունելու դրկուելիք պարէնն ու դեղերը որոնց պիտի ընկերանան չէզոքներէ բաղկացած առաքելութիւններ, բաշխման գործին հսկելու համար: Սպանիոյ թագաւորը սիրայօժարութեամբ միջնորդած է Թուրքիոյ մօտ, բայց ցարդ ո եւ է պատասխան չէ հասած:

Համաձայնեցանք որ ավոր արդիւնքին սպասեմ, յաջողութեան պարագային ես ալ այդ ուղղութեամբ գործելու համար:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ «Կազէթ փը Լօզան»ի²¹⁷ քաղաքական բաժնին տնօրէն Պ. Մօրիս Միւրէի հետ տեսակցութեան

Բնագիրը գրանւելէն

Մօռժ, 12 Սեպտեմբեր 1916

Իրեն յանձնեցի յարակից նօթերը զորս պատրաստած էի «Կազէթ փը Լօզան»ի մէջ հրապարակուելիք յօդուածի մը համար եւ զորս բերանացի բացատրեցի: Կատարելապէս համամիտ գտնուեցաւ անոնց իմաստին եւ խոստացաւ անոնցմէ օգտուիլ գէթ միակ յօդուածի մը համար:²⁸⁷

Նոյն ատեն ինծի ցոյց տուաւ «Բէշ»ի մէկ յօդուածին մեքենագրուած թարգմանութիւնը, զոր ստացած էր թղթափառութեան միջոցաւ, եւ չէր գիտեր թէ ո՞վ էր դրկողը: Կարդալով յօդուածը, հաստատեցի թէ ճիշդ ու ճիշդ արտագրութիւնն է անոր զոր «Թրիպիւն փը Լօզան»²⁸⁸ հրապարակած էր Սեպտեմբեր 11-ին, առանց յիշատակելու թէ այդ յօդուածը լոյս տեսած է «Բէշ»ի 1916 Յուլիս 28ի (10 Օգոստոս) համարին մէջ: Այս յօդուածը, նոյն թերթին մէջ լոյս տեսած ըլլալուն համար իսկ, պիտի ստանայ մասնաւոր կարեւորութիւն մը, ու միւս կողմէ ո՛ր եւ է փարակոյս չի թողուր այլեւս այն ժուսացման ծրագրին նկատմամբ զոր Ռուսիա կը հետապնդէ աշխարհակալուած հայկական նահանգներուն մէջ:²⁸⁹

Պ. Միւրէ ըսաւ թէ իրեն այցելութիւն տուած է հայ մը, որուն անունը չի կրնար յայտնել, եւ որ եկած էր Բարիզէն ուր բազմաթիւ ամիսներ մնացած էր, եւ վերջ ի վերջոյ ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ հրաւիրուած էր Ֆրանսայէն դուրս ելլել: Պ. Միւրէ կը կարծէ թէ այս հայը սերտ յարաբերութիւններ ունի Ժէօն Թիւրքերուն եւ արդի թուրք կառավարութեան անդամներուն հետ, եւ թէ անոնց կողմէ դրկուած է Զուիցերիա, Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան մը կնքման աշխատելու համար: Այդ նպատակով՝ ուզեր է գնել «Կազէթ փը Լօզան»ի կամ «Ժումնալ փը Ժընէվ»ի նման զուիցերիական լրագրի մը բաժնեթուղթերը, եւ այդ միջոցով ատեն ատեն, հողը պատրաստելու համար, յօդուածներ հրապարակել փալ Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան մը ի նպաստ: Պ. Միւրէ իրեն պատասխաներ է թէ ի զուր իր ժամանակը կը վատնէ բանակցելով զուիցերիական թերթերու հետ, որոնք ծախու չեն: Այն ատեն, ակնարկուած հայը իրեն յայտներ է թէ պատրաստ է զուիցերիական նոր լրագիր մը հիմնելու Լօզանի մէջ, զուիցերիացի խմբագիրներով, որոնց ուղղութիւնը պիտի ըլլայ բումն յարձակում մը Թուրքիոյ արդի վարիչներուն դէմ, ու նոյն ատեն պայքար մը ի նպաստ Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան: Ըստ իրեն, այդ հաշտութիւնը պիտի կնքուի օսմանցի նոր քաղաքական անձնաւորութեանց հետ որոնք այսօր, ներկայ անել պայմաններուն մէջ, չեն գործեր, բայց եթէ վստահութիւնը ունենան որ Համաձայնական Տէրութիւնները պիտի հաւանին անջատ հաշտութեան մը՝ այդ պարագային պիտի շարժին՝ Ժէօն Թիւրք վարիչները փապալելու համար: Վերոյիշեալ հայը աւելցուցեր է թէ այդ թերթը հիմնելու համար իր փրամադրութեան փակ դրուած է 500,000 ֆրանք, եւ նոյն իսկ միամտութիւնը ունեցեր է խոստովանելու թէ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնը 200,000 ֆրանքի նպաստ մը պիտի ընէ այս գործին: Աւելցուցեր է նաեւ թէ յարաբերութեան մէջ է Պէրնի թուրք

դեսպանին հետ, եւ անոր ուղղութեամբ կը գործէ. այս մասին ապացոյցներ ալ փութեր է Պ. Միւրէի, անոր մօտ թողլով մեքենագրուած ծանօթագիր մը որուն մէջ պարզուած է եղեր իր ամբողջ ծրագիրը, եւ խնդրեր է զայն ուսումնասիրել մինչեւ իր յառաջիկայ այցելութիւնը:

Պ. Միւրէ իրեն յայտարարեր է թէ այդ պայմաններուն մէջ պէտք չէ յոյս դնէ իր աշխատակցութեան վրայ, բայց չէ մերժեր զինքը ընդունիլ, մտածելով որ անօգուտ չ'ըլլար փեղեակ մնալ այս մարդուն գործունէութեան արդիւնքին:

Այս մասին իմ կարծիքս հարցուց: Միասին խնդիրը քննեցինք երկարօրէն, ի հարկէ մեկնելով այն փաստէն թէ Դաշնակիցները շահ ունի՞ն ներկայիս Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութիւն մը կնքելու: Այս խնդիրը շատ կատարեալ կերպով մը ուսումնասիրուեցաւ Գնդապետ Ֆէյլէրի կողմէ, «Ժումնալ փը Ժընէվ»ի մէջ հրատարակուած յօդուածաշարքով մը, որուն հետեւութիւնն է թէ Դաշնակիցներու շահը կը պահանջէ Թուրքիան անջատել պատերազմէն, պայմանաւ որ համակերպի իրեն պարտադրուելիք պայմաններուն: Ի՞նչ կրնան ըլլալ այս պայմանները: Պ. Միւրէ համամիտ է ինձ հետ թէ Դաշնակիցները, որոնք հաւաքական ծանուցագրով Բ. Դրան յայտարարեցին որ թուրք վարիչները պարասխանափութ կը նկատեն Հայաստանի խժոժութեանց ու կոտորածներուն, բնաւ չեն կրնար բանակցիլ անոնց հետ. բայց ապահովաբար ասիկա բոլորովին անանցանելի արգելք մը չպիտի ըլլայ եթէ, ինչպէս արդէն ցոյց կու տայ վերոյիշեալ հայուն կատարած դիմումը, այսօր իշխանութեան գլուխը գրնուող Ժէօն Թուրքերը կը փափաքին անջատ հաշտութեան: Անոնք կրնան մէկ կողմ քաշուիլ, բանակցութեանց համար նոր մարդիկ ի յայտ բերելով, այն յոյսով անշուշտ թէ կնքուելիք հաշտութենէն քիչ վերջը պիտի կրնան վերստին ձեռք ձգել իշխանութիւնը:

Գալով հաշտութեան պայմաններուն, փարսկոյս չկայ թէ Թուրքիա պէտք է կրէ հետեւանքները իր յիմար արարքին, որով պատերազմ յայտարարեց Համաձայնական Տէրութեանց դէմ, թէ այս վերջինները նախ պիտի պահանջեն որ Կ. Պոլիսը թողու ռուսերուն,- որոնց հանդէպ այդ մասին յանձնառութիւն ստանձնած են,- եւ խալիֆայութիւնն ալ փոխանցուի Մէքքէի Շէրիֆին: Միւս կողմէ, դաշնակիցները, նկատելով որ Արաբիա արդէն կորսուած է թուրքերուն համար, չպիտի կրնան հաւանիլ որ հայկական եւ սուրիական նահանգները, վերջին խժոժութիւններէն ետք, այլեւս աւելի երկար ատեն մնան թրքական լուծին տակ. այնպէս որ, եթէ անջատ հաշտութիւն մը կնքելու համար դաշնակիցները հրաժարին այդ նահանգներուն փրանալէ, գէթ պիտի պահանջեն որ անոնք ինքնավար դառնան եւ իրենց թելարկութեան ենթարկուին, Սուլթանին պարզապէս անուանական գերիշխանութիւնը միայն պահելով անոնց վրայ: Բուն Օսմանեան Կայսրութիւնը, այս կերպով պիտի սահմանափակուի Անատոլիոյ մէջ, իբր մայրաքաղաք ունենալով Գօնիան կամ Պրոսան,- քանի որ Սուլթանը լոկ անուանական գերիշխանութիւն մը միայն պիտի ունենար ինքնավար դարձած բոլոր նահանգներուն վրայ:

Պ. Միւրէ այն կարծիքը յայտնեց թէ ասոնք նուազագոյն պահանջներն են զորս դաշնակիցները կրնան ընել, Թուրքիոյ հետ ներկայիս անջատ հաշտութեան մը հաւանելու համար:

Խոստացաւ զիս փեղեակ պահել իր հայ-Ժէօն-թիւրք այցելուին կողմէ անջատ հաշտութեան մը համար կատարուած դիմումներուն նկարմամբ քաղելիք լուրերուն:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պ. Միւրէի ակնարկած հայը լրտես Նաֆլեանն է (չշփոթել ճարտարապետ Նաֆլեանի հետ):

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ «Կազէթ փը Լօզան»ի քաղաքական բաժնին փնտրէն

Պ. Մօրիս Միւրէի հետ փասակցութեան

Մտերմական

Բնագիրը գրանցուի

Լօզան, 22 Սեպտեմբեր 1916

Ինծի յայտնեց թէ ի նպաստ թուրքերուն ուժեղ բրօքականս մը փեղի կ'ունենայ Լօզանի մէջ: Հայր եւ որդի Ռամպէր խառնուած են այդ բրօքականսին:

Տեսակ մը Ուշիի հաշտութեան²⁹⁰ կ'ուզեն յանգիլ:

Նոյն իսկ կը խորհին Լօզանի մէջ շինել մզկիթ մը, որուն համար 10,000 ֆրանք պարտասկայ արդէն:

Նաֆլիեան «Թրիպիւն փը Լօզան»ի 10,000 ոսկի առաջարկած է, պայմանաւ որ պայքար մը սկսի Գերմանիոյ դէմ, եւ ի նպաստ Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութեան մը: Թերթը պարասխանած է թէ իր կարծիքը ծախու չէ: Այս առաջարկը եղած է միջնորդութեամբ թուղթի մեծ գործարանատէրի մը, որ նոյն թերթին թուղթը կը հայթայթէ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պօրոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարության պաշտօնադարձերէն Պ. Կուի հետ տեսակցութեան

Բնագիրը գրանցուելն

Փարիզ, 2 Հոկտեմբեր 1916

Ծանոյց թէ Ֆրանսացի հրամանադար Ռօմիէօ շաբաթ օրը Եգիպտոս մեկնած է: Իր պաշտօնը պիտի ըլլայ զինուորական եւ ոչ-զինուորական կամաւորներու խումբ մը պատրաստել, Փոքր-Ասիա կարարուելիք հաւանական արշաւանքի մը համար: Այս խումբը պիտի պատրաստուի Կիպրոս կղզիին մէջ, ուր պիտի մարզուին մարդիկը, եւ այս կերպով պիտի գոյանայ արշաւախումբի մը կորիզը որուն հրամանադարն ու սպաները Ֆրանսացիներ պիտի ըլլան: Այնպէղ պիտի սպասեն, առիթը ներկայացած միջոցին գործելու համար: Կրնան պատահիլ երկու հաւանականութիւններ, որոնց հետեւանքով Փոքր Ասիոյ արշաւանքին ընթացք փրուի. նախ՝ Մէքքէի Շէրիֆին ապստամբութեան²⁹¹ տարածումը դէպի հիւսիս եւ մինչեւ Սուրիոյ մէջ, եւ երկրորդ՝ դաշնակիցներուն կողմէ Պալքաններու մէջ տարուած յաղթանակ մը որ պիտի խզէր Գերմանիոյ հաղորդակցութիւնները Թուրքիոյ հետ, պիտի մեկուսացնէր այս վերջինը՝ անոր բանակը պարտութեան մատնելով եւ դէպի Անաթօլը քշելով:

Մէկ կամ միւս պարագային՝ դաշնակիցները արշաւախումբ մը ցամաք պիտի հանէին, ըլլայ Սուրիա, ըլլայ Կիլիկիա, եւ տարակոյս չկայ թէ այս արշաւախումբը ամէն բանէ առաջ բաղկացած պիտի ըլլար դաշնակից ոյժերու ստուար զօրամասէ մը, եւ թէ կամաւորները զորս կը խորհին զէնքի տակ առնել, անոնց պիտի օժանդակէին օգտակարապէս՝ երկրին, լեզուին, եւայլն մասին իրենց ունեցած ճանաչողութեամբ: Աւելի ետքը, այս կամաւորներէն պիտի առնուէին կազմուելիք միլիսի մը սպաներն ու աստիճանաւորները, եւ կամ պիտի ծառայէին երկրին քաղաքական վարչութեան կազմակերպութեան: Առ այժմ որոշ չէ թէ անպարճառ արշաւախումբը ցամաք պիտի հանուի. արիկա կախուած է դէպքերէն: Հետեւաբար, խնդիրը պարզապէս կը դառնայ նախատեսուած պատահականութեան մը համար ըլլալիք պարտաստութեան մը շուրջը:

Պ. Կու հարցուց թէ կրնա՞նք Եգիպտոսի մէջ եւ այլուր գտնել 1000ի չափ հայեր, որոնք կամաւոր դառնան. աւելցուց թէ Բօրթ Սաիտի մէջ կը գտնուին 2-300 քաջառողջ մարդիկ որոնք կը յարմարին այս գործին, բայց բաւական չեն:

Պատասխանեցի թէ ճիշդ այս խնդրին համար Փարիզ դարձած էի: Արդարեւ, ըսի, Եգիպտոսի մեր հայրենակիցներուն երեւելիներէն մէկը նամակ մը գրած էր ինծի, տեղեկութիւն տալով այն խօսակցութեան նկատմամբ զոր այս մասին ունեցած էր Ֆրանսացի գնդապետի մը հետ, որուն անունը չէր տուած, թէւ կ'ենթադրեմ թէ նոյն ինքն Գնդապետ Պրէմօնն է, որ Եգիպտոսէն անցած էր՝ ֆրանսական մասնաւոր առաքելութեան մը հետ Մէքքէ երթալու համար:²⁹²

Պ. Կու ըսաւ թէ արդարեւ Գնդապետ Պրէմօնը ըլլալու է, որովհետեւ Եգիպտոսի մէջ այդ աստիճանով ուրիշ Ֆրանսացի սպայ չի գտնուիր:

Գնդապետը, յարեցի, փափաքած էր տեսնել հայ զաղութին երեւելիները, եւ անոնց

խօսած էր ճիշդ ու ճիշդ այն միեւնոյն խնդրին վրայ զոր հիմա յայտնեցիք ինձ, թէւ առանց այսքան մանրամասնութեան ու ճշգրտութեան: Իմ հայրենակիցներս, յայտարարելով հանդերձ թէ պատրաստ են իրենց ամբողջ աջակցութիւնը նուիրելու, Գնդապետին ուշադրութիւնը հրաւիրեր էին սա կէտին վրայ թէ Օսմանեան հպատակ հայերէ բաղկացած կամաւորական խումբերու կազմութիւնը, մանաւանդ Եգիպտոսի նման տեղ մը, կրնար վտանգի ենթարկել այն հարիւր հազարաւոր հայ տարագիրները զորս թուրքերը իբր պատանդ եւ իրենց ճոկանին տակ կը պահեն Հալէպի շրջականները եւ Միջագետքի անապատներուն մէջ: Աւելցուցեր էին թէ իրենք ոչ մէկ որոշում կրնան տալ առանց ինծի դիմելու, եւ Գնդապետին հետ համաձայնութեամբ որոշեր էին ինձմէ խնդրել որ այս մասին հրահանգներ տամ իրենց, եթէ կարելի է հեռագրով:²⁹³

Ասիկա բացաւրելէս ետք Պ. Կուի յայտարարեցի թէ բնաւ պէտք չէ տարակուսի որ հայերը ուրախութեամբ պիտի ընդունին ներկայիս հանրապետութեան կառավարութեան կողմէ նկատողութեան առնուած այս ծրագիրը, որովհետեւ երկար ապենէ ի վեր կը սպասեն Փոքր Ասիա տեղի ունենալիք արշաւանքի մը, զոր ես ինքս խնդրեցի 1914 տարուան ծմբան մէջ, դիմելով Գահիրէի ֆրանսական ներկայացուցչին եւ անոր առաջարկելով մեր կարարեալ աջակցութիւնը: Բայց, յարեցի, դուք եւս ինձ նման գիտէք թէ անկէ ասդին, թուրքերը բնաջնջման զարհուրելի դրութեան մը ենթարկեցին հայերը, եւ միշտ սա պատճառաբանութիւնը դրին մէջտեղ թէ հարկադրուած էին այդ դրութիւնը կիրարկել, որովհետեւ հայերը, պատերազմին սկիզբէն իսկ, իրենց դէմ կռուելու համար զինուորագրուած էին թշնամի բանակներու կողքին: Տարակոյս չկայ թէ դիւրին է հերքել իրենց ոճիրներուն այս կարծեցեալ արդարացումը, բայց մէջտեղ դրուած պարտուակը կրկին կը մնայ գլխաւոր պարճառաբանութիւնը զոր Գերմանները, իրենց դաշնակցին պաշտպանութեան նուիրուած բազմաթիւ գրքոյկներու մէջ անարգել կը գործածեն մինչեւ այսօր: Չեմ ուզեր ուրեմն վերստին տեղի տալ արոր եւ Միջագետքի տարագիրները այս պարճառաւ ենթարկել վրիժառութեանց: Հետեւաբար, կը կարծեմ թէ ամէն բանէ առաջ պէտք է խուսափիլ կամաւորներու արձանագրութեան վերաբերող ո՛ր եւ է հրապարակութենէ, եւ մանաւանդ Եգիպտոսի մէջ չկարարել անոնց կազմութեան գործը: Կարելի է արձանագրուիլ ուզող մարդիկը անջատ անջատ փոխադրել Կիպրոս, եւ այնպէղ միայն մարգել զանոնք, փոխանակ վարուելու այնպէս՝ ինչպէս եղաւ Բօրթ Սաիտի փախստականներուն համար: Արդէն այս վերջիններուն պարագան տարբեր է նոր արձանագրուելիքներէն, որովհետեւ իրենք ազատուած եւ հիւրընկալուած են Ֆրանսայի կողմէ, եւ իրենց Բօրթ Սաիտ ժամանելէն ի վեր անոր ընձեռած միջոցներով կ'ապրին. շատ բնական պիտի ըլլար ուրեմն որ ֆրանսական կառավարութիւնը՝ իր ծախքով պահուող այդ մարդիկը փոխադրէր իրեն աւելի յարմար երեւցող վայր մը, Կիպրոս կամ այլուր: Միւս կողմէ, չեմ կարծեր որ խնդիրը դառնայ լոկ 1,000-2,000 հայ կամաւորներով կարարուելիք արշաւանքի մը շուրջ, եւ կը հաւատամ թէ այն օրը ուր այս ծրագիրը գործադրութեան պիտի դրուի, արշաւանքին պիտի յարկացուի դաշնակից զինուորներու ուժեղ զօրախումբ մը, որուն բնականաբար պիտի աւելցուին կամաւորները: Բայց նոյն իսկ այս պարագային, հաստատապէս այն կարծիքէն եմ թէ պէտք չէ կամաւորական անջատ խումբ մը կազմուի, իր որոշ պիտակով, այլ կամաւորները պէտք է ձուլուին արշաւախումբին մէջ, ինչպէս եղած են այն բազմաթիւ հայ կամաւորները որոնք կը կռուին Վերտէօնի մէջ եւ Սօմի վրայ,²⁹⁴ խառնուած ֆրանսական զօրագունդերուն: Ֆրանսական ճակատի այս կամաւորներն ալ բոլորովին նախասահմանուած են Կիպրոս ղրկուելու, ուր աւելի օգտակար պիտի ըլլային քան Ֆրանսայի մէջ:

Պ. Կու պարասխանեց թէ կը հասկնայ իմ երկիւղներս եւ այդ մասին համամիտ է ինծի, թէ արդարեւ (թուրքերուն) վրիժառութեան վրանգը իրական է, որքան ալ իրենց կողմէ մէջտեղ դրուած պարուակը անպաշտպանելի ըլլայ: Հետեւաբար, համաձայն է որ գործը առաջ փարուի ճիշդ ու ճիշդ իմ ցոյց փուած եղանակովս:

Օգտուելով այս առիթէն, խօսեցայ հայկական խնդրին փրուելիք լուծման վրայ, մասնաւորաբար ծանրանալով Կիլիկիոյ մասին, որ ամենայն հաւանականութեամբ Ֆրանսայի պիտի մնայ Սուրիոյ հետ: Ըսի թէ հայոց համար մեծ քաջալերութիւն մը եւ կամաւորներու արձանագրութիւնը հզօրապէս երագացնող շարժառիթ մը պիտի ըլլար, եթէ իրենց փրուէր այն յոյսը թէ Ֆրանսա ինքնավար թէժիմով մը պիտի օժտէ Կիլիկիան,- անջափաբար Սուրիայէն,- իր թելարկութեան փակ առնելով զայն: Ռուս բանակին կողմէ գրաւուած նահանգներէն մեզի հասնող լուրերը, յարեցի, այս մասին քաջալերիչ չեն. կառավարութիւնը անոնց մէջ կը կիրարկէ կցման եւ ռուսացման քաղաքականութիւն մը, եւ խորապէս անարդար վարմունքի առարկայ կը դարձնէ հայ բնակիչները, որոնք այս պարճառաւ կարարելապէս հիասթափուած են: Հայոց բովանդակ յոյսը հիմա դրուած է Ֆրանսայի վրայ, որ հաւաքարիմ իր ազգաբական աւանդութեանց, պիտի ուզէ Հայաստանի այդ անկիւնը օժտել թէժիմով մը որ մեզի հնարաւորութիւն ընծայէ մեր ազգութիւնը վերականգնելու իր պաշտպանութեան փակ: Շեշտեցի հայ փարրին կարեւորութիւնը որ Ֆրանսայի համար անհրաժեշտ պիտի ըլլար Արեւելքի մէջ, յիշատակելով Գերմաններու (Ռօհրպախ) կարծիքը այն օգտակարութեան մասին զոր մեր ցեղը կրնայ ունենալ խաղաղ թափանցման մը եւ երկրին ամէն փեսակէտով արժեւորման մէջ:

Պ. Կու պարասխանեց որ ինք համաձայն է թէ հայ փարրը ամէնէն կարեւորը եւ ամէնէն օժտուածն է, եւ թէ Ֆրանսա չպիտի թերանայ զայն նկատողութեան առնելու. ըսաւ նաեւ թէ փակաւին կարելի չէ ծախել արջուն մորթը,^{*} բայց կրնանք վստահ ըլլալ թէ Ֆրանսա շար ազգաբական վարչութեան մը պիտի ենթարկէ հայերը, ինչ որ, ինչպէս ըսեր էի, իր աւանդութեանց կը համապարասխանէ:

Որոշեցինք որ գրեմ Առաքելին,[†] որպէս զի փեսնէ հրամանաւարար Ռօմիէօն:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ռընէ Բինօնի հետ փեսակցութեան

(Հատում)

Բնագիրը գրանւերէն

Փարիզ, 2 Հոկտեմբեր 1916

Ուզեր էր զիս փեսնել, ծանուցանելու համար հրամանաւարար Ռօմիէօ-ի Եգիպտոս մեկնումը: Գրեթէ նոյնը կրկնեց ինչ որ ըսած էր Պ. Կու, Կիպրոսի մէջ արշաւախումբի մը պարտականութեան մասին: Պարասխանեցի որ արդէն փեղեկութիւն ստացած եմ թէ՛ Պ. Կուէ եւ թէ՛ Եգիպտոսէն ստացած նամակներէս:

... Ընդհանուր խօսակցութեան մը ընթացքին ըսաւ թէ բնաւ ապահով չէ որ Փոքր Ասիա արշաւախումբ մը կը հանուի. ամէն բան կախում պիտի ունենայ դէպքերէն: Եւ եթէ ափիկա ըլլայ ալ, Թրիբօլին լաւագոյնը կը թուի իրեն:

... Փորձեր են պուլկարներուն հետ անջար հաշտութիւն մը ընել, բայց չեն յաջողեր. պուլկարները Թրակիան չեն ուզեր, այլ կը պնդեն Մակեդոնիոյ վրայ:

... Ակնարկելով Թուրքիոյ հետ անջար հաշտութեան խնդրին, խորհուրդ փուաւ որ փեսնեմ Պ. Պրիանը, աւելցնելով թէ Զուիցերիոյ մէջ քաղած փեղեկութիւններս ապահովաբար պիտի հետաքրքրեն զայն: Յաւ յայտնեց որ Պ. Թիթօնի, հիւանդ ըլլալով, բացակայ է այս միջոցիս, որով այդ փեղեկութիւնները շար պիտի շահագրգռէին զինք, եւ անոնցմէ օգուտ քաղելու կարող մարդ է:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

* «Արջը չապաննած կարելի չէ մորթը ծախել».- ակնարկութիւն Թուրքերուն:

† Պօղոս Փաշայի զաւակը:

Պօղոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Հեռագիր
Բնագիրը գրանցելն

Փարիզ, 7 Հոկտեմբեր 1916
Կաթողիկոս
Էջմիածին

Ամերիկեան կառավարութիւնը որոշած է Հոկտեմբեր 21ի եւ 22ի օրերը յարկացնել բովանդակ հանրապետութեան մէջ ի նպաստ փարագիր հայոց (կապարուելիք) հանգանակութեանց:²⁹⁵ Կը յուսամ թէ Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի բարեհաճի օրհնութեան հեռագիր մը ուղղել նախագահ Ուիլսոնի, որպէս զի կարենայ զայն ստանալ եւ թերթերու մէջ հրապարակել Հոկտեմբեր 21էն առաջ:

ՆՈՒՊԱՐ

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօնարի հետ պեսակցութեան

(Հապուած)
Բնագիրը գրանցելն

Փարիզ, 7 Հոկտեմբեր 1916

Տեղեկութիւն փութ Եգիպտոսի մէջ Գնդապետ Պրէմօնի կողմէ կամաւորներու համար կապարուած դիմումին նկատմամբ, եւ հարցուցի թէ արդեօք նոյն դիմումը չէ՞ եղած նաեւ սուրիացւոց մօտ: Պ. Ժօնար ժխտական պատասխան փուռ, ըսելով որ արդէն սուրիացւոց մէջ գէնքի փակ առնուելիք շար փարրեր չկան: Ինք եւ իր նախագահական քօմիթէն վերջերս փեսնուեր են Պ. Պրիանի հետ, խնդրելով որ Սուրիա զինուոր հանուի: Պ. Պրիան պատասխաներ է թէ կարելի չէ, որովհետեւ ատոր համար անպատճառ պէտք կայ անգլիացւոց աջակցութեան, եւ այս վերջինները կը մերժեն՝ բաւարար թուով զինուոր չունենալին առարկելով: Արեւմտեան ճակարը (Ֆրանսա) եւ Սելանիկը գրաւած են իրենց բոլոր փրամադրելի ոյժերը: Պ. Ժօնար չի կարծեր թէ արշաւանք մը հաւանական ըլլայ. ուրիշ բան՝ եթէ զինուորական կացութեան մէջ փոփոխութիւններ փեղի ունենան:

... Սուրիացւոց համար ըսաւ թէ շար բաժնուած են իրենց գաղափարներով եւ ձգտումներով: Անոնցմէ մէկը վերջերս իրեն եկեր է, իբր իրաւունք մը պահանջելով Սուրիոյ բացարձակ անկախութիւնը: Ընդհակառակը, ուրիշներ՝ ինչպէս Զրէսաթի, կը պահանջեն որ Ֆրանսա պարզապէս իրեն կցէ Սուրիան: Խայրալլահն ալ գէշ միտք մըն է որ անիրականանալի յաւակնութիւններ ունի:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ֆլանտենի հետ տեսակցության

(Հարուած)

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 18 Հոկտեմբեր 1916

.....
Պ. Ֆլանտեն ըսաւ թէ (Փոքր Ասիոյ դէմ կարարուելիք) արշաւախումբ մը հաւանական չէ ներկայիս: Այդ մասին խորհած էին այն յոյսով թէ Շերիֆին ապստամբութիւնը կը փարածուի դէպի հիւսիս. բայց սպայակոյրները չկրցան ունենալ անհրաժեշտ զինուորները: Բազմաթիւ զօրաբանակներու պէտք կար, մինչդեռ հազիւ մէկ քանի զօրախումբ ունէին:

Խօսեցանք Ասիական թուրքիոյ բաժանման ծրագրին վերաբերող բանակցութեանց վրայ: Պ. Ֆլանտենի ըսածներէն կը հետեւի թէ.

Տակաւին վերջնական համաձայնութիւն մը չկայ.

Ֆրանսա պիտի ստանայ Սուրիան, ինչպէս նաեւ Կիլիկիան մինչեւ Սվազ, Խարքերդը եւ Մուսուլը մէկտեղ, բայց ո՛չ Տիարպէքիրը:

Գալով Պաղեստինի, դեռ համաձայն չեն: Անգլիա կը պահանջէ Քայֆան, Սուրիոյ մէջէն երկարող հողալեզուով մը՝ Պարսից Ծոցը յանգելիք իր երկաթուղիին համար, բայց կ'ուզէ միջազգայնացնել Պաղեստինը: Կ'երեւայ թէ Պ. Պրիան ընդունած է միջազգայնացման առաջարկը, սակայն խորհրդարանական անձնաւորութիւններ կը հակառակին անոր, ըսելով որ վեճերու աղբիւր պիտի դառնայ: Նախընտրելի կը նկատուի լոկ Սրբազան Վայրերու միջազգայնացումը, տերութեանց թելարկութեան փակ, պայմանաւ որ Ֆրանսա գերակշիռ դիրք ունենայ:

Կը վախցուի նաեւ որ Պաղեստինի միջազգայնացումը Վարիկանի հետ յարաբերութեանց (վերահաստատման) խնդիրը չարուցանէ:

Ալէքսանտրէթ Սուրիոյ մաս պիտի կազմէ, բայց Անգլիա փակաւին չէ լքած անոր նկատմամբ սնուցած յաւակնութիւնները:

... Ըստ Պ. Ֆլանտենի, Անգլիա պիտի պահանջէ կա՛մ Ալէքսանտրէթը եւ կամ Քայֆան. իր մտածումը ըլլալ կը թուի Ֆրանսան դէպի հիւսիս քշել:

Հարցուցի որ եթէ Ալէքսանտրէթ Անգլիոյ թողուի, Կիլիկիան ի՞նչ պիտի ըլլայ: Պ. Ֆլանտեն ըսաւ թէ չի հասկնար որ Ֆրանսա,- որուն պիտի փրուի Կիլիկիա,- ինչպէ՛ս կրնայ հաւանիլ որ Անգլիա հաստատուի Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ մէջտեղը, Ալէքսանտրէթի մէջ:

Կարճ խօսքով, այս խնդիրները փակաւին վիճաբանութեան ենթակայ են. եւ այնպէս կը թուի թէ վերջնական որոշում մը չէ փրուած:

Իտալիա ալ կ'ուզէ իր բաժինը, բայց չի գոհանար լոկ Արալիայով. կ'ուզէ նաեւ Իզմիրը, եւ նոյն իսկ յաւակնութիւններ ունի Ալէքսանտրէթի վրայ:

Կայ նաեւ Յունաստանը, որուն ալ բան մը փալու է:

.....

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Փարիզի Ռուսական դեսպան Պ. Իզվոլսքիի հետ տեսակցության

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 19 Հոկտեմբեր 1916

Խօսեցանք Զուիցերիոյ մասին, ուր, ըսաւ, կը գտնուին շատ մը թուրք լրտեսներ (աւելի քան 500) որոնք Էնթրիկներ կը բանեցնեն: Յիշեց մասնաւորաբար Ռէշիտ Պէյը, որ ներքին գործոց նախարար էր Քեսամիլ Փաշայի դահլիճին մէջ: Պ. Մանտէլշթամ, որ վերադարձած է Զուիցերիայէն, շահեկան տեղեկութիւններ փուած է իրեն այդ մասին:

Պ. Իզվոլսքի հարցուց թէ Զուիցերիա գտնուած միջոցիս առիթ ունեցա՛յ անոնց հետ տեսնուելու: Պատասխանեցի թէ արդարեւ այնպեղ կը վխտան թուրք եւ Գերման լրտեսներ, բայց անոնց Էնթրիկներուն խառնուելու ո՛ր եւ է փափաք չունենալով, յարկապէս խուսափած էի անոնցմէ ո՛ր եւ է մէկը տեսնել: Ոչ իսկ տեսակցեցայ նախորդ Խաիվին հետ, որ Քլարանս կը բնակի, շատ մօտերը Վալմօնի, ուր մնացի շաբաթ մը:

Իրեն յայտնեցի այն զրոյցները զորս իմացեր էի, եւ որոնց համաձայն՝ թուրք կառավարութիւնը այնպեղ պայքար մը կը մղէր անջատ հաշտութիւն մը ձեռք բերելու համար: Պ. Իզվոլսքի ըսաւ թէ արիկա Էնվէրէն բոլիսած չի կրնար ըլլալ, այլ շատ հաւանականաբար Թալէաթէն: Դիտել փուի սակայն թէ այս լուրերը կը շրջէին ռումէններու պարտութենէն առաջ, եւ թէ իրերը, թուրքերու անջատ հաշտութեան փրամադրութեանց տեսակէտով, կրնան փոխուած ըլլալ անկէ ի վեր:

Այս առթիւ Պ. Իզվոլսքի յայտնեց թէ Ռուսիա բոլոր կարելին կ'ընէ ռումէններուն օգնութեան հասնելու համար, թէ կացութիւնը ծանր է, բայց ոչ մտահոգիչ:

Անդրադարձայ կովկասէն հասած լուրերուն եւ խօսեցայ «Բէջ» լրագրի յօդուածին վրայ որ բուռն յուզում մը առաջ բերաւ հայոց մէջ: Այս յօդուածին համեմատ, Հայաստանի աշխարհակալուած նահանգներուն մէջ ռուս կառավարութեան կիրարկելիք քաղաքականութիւնը պիտի ըլլայ ռուս գիւղացիներու եւ քօզակներու միջոցաւ գաղթավայրի վերածման ծրագիր մը, եւ թէ հայերը պիտի վարարուին անոնցմէ: Այս կերպով կ'ուզուի ստեղծել էապէս ռուս շրջանակ մը որ Կովկասի հայերը անջատէ Թուրքիոյ հայերէն: Այս վերջիններուն նոյն իսկ չպիտի թոյլատրուի փուն դառնալ եւ փրանալ իրենց այնպեղ ունեցած ստացուածքներուն, եթէ չկարենան ցոյց փալ իրենց սեփականափրութիւնը հաստատող վաւերագրեր:

Արդ, «Բէջ» լրագիրը ինքն իսկ դիտել կու փայ թէ այս հրամանագիրը նոյն երկիրներու բնիկ փարրերը կը գրկէ իրենց *օճախները* դառնալու ամէն կարելիութենէ, որովհետեւ Թուրքիոյ մէջ սեփականութիւն հաստատող կանոնաւոր վաւերագրեր ունենալը խնդրական բան մըն է, եւ թէ գոյութիւն ունեցած ալ ըլլան, կորսուած ըլլալու են, քանի որ ապաստանած են՝ առանց իրենց փախուստին մէջ միասին ո՛ր եւ է բան առնել կարենալու:

Յիշեցի նաեւ Զօրավար Բէշքօֆի *ինթերվիու*ն «Մանչէսթր Կուարտիան»ի մէջ, որուն համաձայն՝ կարգ մը վիլայէթներու, ինչպէս օրինակի համար Վանայ, հայ փախստականները որոնք պիտի արքօնուին իրենց երկիրը դառնալու, անջատ շրջանակներու մէջ պիտի

համախմբուին, առանց նկարի առնուելու այն վայրերն ու գիւղերը որոնց մէջ կը բնակէին նախապէս, եւ որոնց մէջ սրացուածքներ ունին: Քիւրքերն ալ նոյնպէս պիտի համախմբուին ուրիշ շրջանակներու մէջ:

Յայտնեցի թէ բնական է որ այս կարգադրութիւնները մեծ յուսախաբութիւն եւ յուզում մը առաջ բերին հայոց մօտ, եւ թէ չէի կրնար այս պարագան ծածկել իրմէ, որովհետեւ փա-կաւին կը յուսամ թէ այդ որոշումները վերջնական չեն, եւ մանաւանդ հաւաքը ունիմ Ն. Վեհափառութեան ազապական ոգիին ու ողորմածութեան մասին:

Պ. Իզվոլսքի պարասխանեց թէ չէ կարդացած «Բէշ»ի յօդուածը եւ փեղեկութիւն ալ չունի, բայց չի կարծեր որ խնդրոյ առարկայ ծրագիրը, եթէ իրապէս գոյութիւն ունի, նախարարու-թեան ծրագիրը ըլլայ: Աւելցուց որ եթէ այդ մասին ծանուցագիր մը յանձնելու ըլլամ իրեն, բոլորովին պարբաստ է զայն Բէթթօկրապ դրկելու, իր կողմէն ալ ոյժ փալով, որքան ալ Պ. Սազօնօֆի մեկնումէն ետք, որուն հետ շար լաւ յարաբերութիւններ ունէր, այլեւս բնաւ ազդեցութիւն չունի անոր յաջորդին մօտ, զոր ոչ իսկ կը ճանչնայ անձնապէս: Նախարարի փոփոխութեամբ, յարեց, կառավարութեան քաղաքականութիւնը չէ փոխուած արտաքին գործերու փեսակէտով, բայց այլեւս նոյնը չէ ներքին գործերու համար: Գալով իրեն, ինք ազապական ըլլալով, այդ քաղաքականութեան կողմնակից չէ, միշտ ոյժ փուած է հայերուն, եւ նոյն իսկ Հռոմ գրնուած միջոցին անձնապէս աշխատած է Կալիցինեան քաղաքակա-նութեան²⁹⁶ դէմ: Կրկնեց որ եթէ ծանուցագիր մը յանձնեմ իրեն, չպիտի թերանայ դրկելու եւ անոր ոյժ փալու:

Սրտագին շնորհակալութեամբ ընդունեցայ իր առաջարկը: Որոշեցինք սակայն որ լաւագոյն կերպով փեղեկութիւն ստանալու համար նախապէս այս մասին գրեմ Ն. Վ. Կաթողիկոսին: Հետեւաբար, կը յուսամ ծանուցագիրը իրեն յանձնել Լոնքոնէն դառնալէս ետք, ուր քանի մը օր պիտի մնամ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Լորդ Պրայսի հետ փեսակցութեան

Բնագիրը գրանւելն

Լոնքոն, 26 Հոկտեմբեր 1916

Իրեն պարզեցի նոր կացութիւնը, ինչպէս նաեւ այն անհրաժեշտութիւնը որ մեզ կը հար-կադրէր պահանջել որ Ֆրանսայի բաժին իյնալիք Կիլիկիան կարելի եղածին չափ ընդարձակ ըլլայ եւ իր մէջ պարունակէ Սվազը, Խարբերդը եւ Տիարպէքիրը: Իրեն ըսի թէ ակներեւ է որ համաձայնութիւն մը գոյացած է Դաշնակիցներուն, եւ մասնաւորաբար Անգլիոյ ու Ֆրանսայի միջեւ, որուն համաձայն Ֆրանսա Կիլիկիան եւ Սուրիան պիտի ունենայ իր թելարկութեան փակ:

Լորդ Պրայս ինծի դիտել փուաւ թէ արիկա ճիշդ չէ Պաղեստինի մասին:

Պարասխանեցի թէ համամիտ եմ իրեն, եւ թէ Սուրիա ըսելով կը հասկնամ Քայֆայի հիւսիսակողմը գրնուող երկիրը:

«- Սէն Ժան փ’Աքրի (Աքքիա) հիւսիսակողմը», ճշդեց Լորդ Պրայս:

Խնդրեցի իրմէ ոյժ փալ մեզի որպէս զի ընդունուի Ալէքսանդրէթը Կիլիկիոյ եւ ոչ թէ Սուրիոյ միացնելու համար մեր ըրած պահանջումը: Ֆրանսա պէտք չէ առարկութիւն ունենայ այս մասին, քանի որ Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ երկու երկիրները հաւասարապէս իր թելարկու-թեան պիտի ենթարկուին:

Լորդ Պրայս կատարեալ համամտութիւն յայտնեց, մանաւանդ որ, ըսաւ, Ալէքսանդրէթի հարաւային շրջանակը հայկական է. այնպեղ կը գրնուի Ճէպէլ Մուսան, ուրկէ Ֆրանսացիք փրկեցին 4,000 հայեր, որոնք այսօր Բօրթ Սափա ապաստանած են:

Ըստ իրեն, Ֆրանսայի թելարկութեան փակ ինքնավար Հայաստանի մը կազմութիւնը շար լաւ է ամէնուն ալ համար,- Ֆրանսայի համար՝ որ բնակչութեան յաւելում չունենալով չի կրնար զայն գաղթավայր մը դարձնել, եւ որ այնպեղ պիտի գրնէ երկիր մը բնակուած խելացի եւ գործունեայ բնակիչներով, որոնք զայն պիտի արժեցնեն իր պաշտպանութեան փակ. Հայաստանի համար ալ, որ ապահովութեամբ օժտուելով պիտի կրնայ զարգանալ, բարգա-ւաճիլ եւ վերաշինել իր ազգաբնակչութիւնը: Այս պայմաններուն մէջ, Քալուրի խօսքը՝ «l’Italia fara da se», պիտի պարշաճի Հայաստանի,- «l’Armenia fara da se»²⁹⁷, եւ ասիկա՝ շնորհիւ Ֆրանսայի:

Լորդ Պրայս խոստացաւ ոյժ փալ Ալէքսանդրէթի Կիլիկիոյ միացման խնդրին:

Ակնարկելով երեք վիլայէթներու մասին Ռուսիոյ կիրարկած քաղաքականութեան, ըսաւ թէ չի կարծեր որ անիկա վերջնական ըլլայ: Ըստ իր սրացած փեղեկութեանց, Ռուսիա կ’ուզէ գաղթավայրի վերածել լոկ Էրզրումի եւ Պիթլիսի երկու վիլայէթները, եւ անոնցմէ վտարել հայերը, բայց ո՛չ Վանը, ուր հայերը արդէն արքօնուած են վերադառնալու: Ինք կը կարծէ թէ հայերը նեղացուցած են ռուսերը, Վան մփնելէ վերջ հայ կառավարիչ մը նշանակելով:²⁹⁸ Բայց կը յուսայ թէ ժամանակին հետ իրերը պիտի կարգաւորուին:

Իրեն փեղեկութիւն փուի Ֆրանսայի կողմէ՝ մեզմէ խնդրուած կամաւորներու խնդրին նկատմամբ: Կատարելապէս համամտութիւն յայտնեց իմ պահանջած զգուշական միջոցնե-

րուս, եւ միւս կողմէ ըսաւ թէ ինք ալ համաձայն է որ չէինք կրնար մերժել խնդրուած կամաւորները, եւ թէ մեզմէ կախում ունեցող ամէն բան պէտք ենք ընել, այդ խնդրանքին գոհացում տալու համար:

Հաճոյքով իմացաւ թէ այսօր պիտի ընդունուիմ Լորտ Կրէյի կողմէ, բան մը զոր շարյարկանշական կը նկատէ, քանի որ Ֆօրէյն Օֆիսը ցարդ խուսափած էր զիս պաշտօնապէս ընդունելէ:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ սըր Մարք Սայքսի հետ տեսակցութեան*

Բնագիրը գրանւելն

Լոնտոն, 27 Հոկտեմբեր 1916

Սըր Մարք Սայքս ուզած էր մեզ տեսնել այսօր, Պ. Բիքօ-ի հետ ցերեկէ վերջ ունենալիք գումարումէն առաջ, մտերմական հանգամանքով մեզի յանձնարարելու համար որ պնդենք հետեւեալ կէտերուն վրայ.-

1. Պահանջել որ հայ կամաւորները բանաւոր վճարում մը ստանան, Ֆրանսացիք կծծի (parcimonius) եւ կարծրասիրտ (durs) ըլլալով:
2. Պահանջել որ հայ կամաւորները լոկ իրենց շահերուն հետ ուղղակի առնչութիւն ունեցող ճակատներու վրայ միայն կռուին, եւ ոչ թէ Ֆրանսայի մէջ:
3. Նկատի ունենալով որ Ֆրանսայի վիրաւորները շար գէշ կը դարմանուին (յիշեց պարագաներ որոնց մէջ շար ցաւառիթ վիրաբուժական գործողութիւններ կատարուած են առանց անզգայացման, որ լոկ անդամահատութեանց համար կը կիրարկուին, պահանջել որ վիրաւոր հայերը դարմանուին Ամերիկեան Կարմիր Խաչի դարմանաւորներուն մէջ:
4. Եթէ Ֆրանսացիք այս եւ ուրիշ միջոցներով կարենան շահիլ հայոց ամբողջ աշակցութիւնը,- Լորտ Պրայսէն սկսեալ մինչեւ զանազան կուսակցութիւնները, դաշնակ, հնչակ, եւլն.,- ապահովաբար պիտի կրնան ստանալ 30,000 հայ կամաւորներ մինչեւ յառաջիկայ տարուան Յունիս եւ Յուլիս ամիսները, որոնց միջոցին անոնք պիտի կրնան օգտագործուիլ:

Սըր Մարք Սայքս համոզուած է թէ այս պայմանները չպիտի խրպչեցնեն Պ. Բիքօն, որովհետեւ Ֆրանսացիք մարդու պէտք ունին:

Ըստ Սըր Մարքի, մենք այս պայմանները պէտք է այժմէն ներկայացնենք, որովհետեւ Ֆրանսացիք շար դժուարահամբոյր են, եւ մեզի համար վրանգ կայ որ հայ կամաւորները Ֆրանսայի արեւմտեան ճակատին վրայ գործածուին: Այս առթիւ, շար մտերմաբար յիշատակեց սա իրողութիւնը՝ դեռ քիչ ատեն առաջ բօրթուկացիք առաջարկած էին զօրաբաժին մը դրկել, այն միակ պայմանաւ որ այդ զօրաբաժինը կռուի Անգլիական շրջանակին մէջ, բօրթուկալացոց հին դաշնակիցներու կողքին: Ֆրանսա բացարձակապէս հակառակեցաւ այս պայմանին, այնպէս որ հիմա վախ կայ թէ կորսնցնենք այդ աշակցութիւնը:

Իբր ուրիշ օրինակ մը յիշեց նաեւ թէ Ֆրանսացիք չեն թոյլատրեր որ անգլիացիք գրաւեն Տիւնքէրքը, վախնալով որ անկէ չեն ելլեր, եւ թէ ոչ մէկ անգլիացի զինուոր արտօնուած է Ամիէն մտնելու:

Գալով այն եղանակին, որով կարելի պիտի ըլլար համոզել հայ կամաւորները որ արձանագրուին, առջի օր, իմ պահանջմանս վրայ, Պ. Բիքօ-ի հետ խնդիր եղած էր որ ֆրանսական

* Տեսակցութիւնը տեղի ունեցած է Սըր Մարքի բնակարանը եւ անոր ներկայ գտնուած են նաեւ ՊՊ. Մօսքիչեան եւ Մալքօմ:

կառավարությունը Պաշտօնաթերթին մէջ ազդ մը հրապարակէ ըսելով թէ նկարի առնելով այն լաւ արդիւնքները գորս հայ կամաւորները փութած էին Ֆրանսայի մէջ, կառավարութիւնը փրամադիր է նոր (հայ) կամաւորներ արձանագրել, ֆրանսական բանակին մաս կազմելու համար: Սըր Մարք թելադրեց որ փոխանակ այս փեսակ հրապարակային ծանուցում մը ընելու, խնդրենք Պ. Բիքօէն որ Պ. Պրիանը համոզէ ուղղակի (խորհրդարանի) բեմէն յայտարարելու թէ պատերազմին վերջանալէն ետք Ֆրանսա եւ իր դաշնակիցները գոհացում պիտի փան հայկական ցանկութեանց, եւ նոյն ատեն ակնարկութիւն մը ընէ նաեւ այն եղանակին նկատմամբ, որով հայ կամաւորները նշանակելի հանդիսացած են ֆրանսական բանակին մէջ:

[ՊՕՂԱՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Լորպ Զրօմըրի հետ փեսակցութեան

Բնագիրը գրանցելն

Փարիզ, 29 Հոկտեմբեր 1916

Շատ զբաղած է այս միջոցիս Տարփանելի արշաւանքին քննիչ յանձնաժողովով, որուն նախագահն է: Իր ամբողջ ժամանակը ատոր յարկացումը է: Ինք նախ հակառակած էր այդ քննութեան, որմէ նախընտրելի էր խուսափիլ այս պահուս, դիւրըմբռնելի պատճառներով: Կան բաներ գորս կարելի չէ ըսել, որովհետեւ թշնամիին պիտի ծառայէին: Բայց վերջ ի վերջոյ ընդունած է, պայմանաւ որ «thorough enquiry» մը պիտի ըլլայ իրենց ընելիքը: Հետեւաբար, ժամանակ չունենալուն, շատ փեղեակ չէ քաղաքական միւս խնդիրներուն:

Իրեն փեղեկութիւն փութի հայկական խնդրին նկատմամբ Փարիզի մէջ լսածներուս վրայ, որովհետեւ այսպեղ իմացած լուրերս ամենափարփամ բաներ են, քանի որ Անգլիա մեծ վերապահութիւն ցոյց կու փայ այն ամէն հարցերու մասին որոնք առնչութիւն ունին Սուրիոյ եւ Ասիական Թուրքիոյ այն բաժնին հետ, գորս աւելի ուղղակի կերպով ֆրանսական ազդեցութեան շրջանակին ենթակայ կը նկատէ:

Հետեւաբար, Լորպ Զրօմըրի ըսի թէ ստիպուեցանք հրաժարիլ ինքնավար ամբողջական Հայաստանի մը մեր նախնական ծրագրէն, սկսեալ այն օրէն երբ Ռուսիա, Էրզրումի, Վանայ եւ Պիթլիսի վիլայէթները գրաւելէ ետք, զանոնք իրեն կցելու եւ ռուսացնելու բացորոշ միտում մը ցոյց փուաւ: Յիշեցի Լորպին Ռուսական գաղթականացման ծրագիրը որ հրապարակուած էր «Րէչ»ի մէջ, ինչպէս նաեւ Զօրավար Բէշքօֆի *ինթելլիցուն* գոր «Մանէսթըր Կուարտիան» հրապարակեց, ու նկարագրեցի այն մեծ հիասթափութիւնը որուն ենթարկուած էինք, իմանալով որ հայ փախստականները չեն արքօնուիր իրենց *օնախները* վերադառնալու:²⁹⁹

Միւս կողմէ, Ֆրանսայի խորհրդարանական շրջանակներէն իմացայ թէ Դաշնակիցներուն միջեւ գոյացեր է համաձայնութիւն մը, որուն համաձայն Ֆրանսա պիտի ունենայ իր շրջանակը Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ: Այս պայմաններուն մէջ, բնական է մեզի ուրիշ բան չի մնար ընել, այլ միայն լքել մեր նախնական ծրագիրը եւ աշխարհիլ որ Ֆրանսա, որ անշուշտ շատ ազատական թէժիմ մը պիտի պարգեւէ մեզի, կարելի եղածին չափ ընդարձակէ Կիլիկիոյ սահմանները եւ մեզի շնորհէ լայն ինքնավարութիւն մը իր թելարկութեան փակ: Ամէն պարագայի մէջ կը խնդրենք որ մեզ չմիացնեն Սուրիոյ, եւ մեզի համար առանձին թելարկութիւն մը հաստատեն: Ահա, քանի մը բառով, մեր ծրագիրն ու ցանկութիւնները, որոնց համար իր աջակցութիւնը կը խնդրեմ:

Լորպ Զրօմըր սքանչելի գրաւ այս կարգադրութիւնը: Ինք միշտ հակառակ եղած է որ Անգլիա գրաւէ Սուրիան, թէեւ սուրիացիք աքիկա իրմէ խնդրած են, երբ ինք Ընդհանուր Հիւպարոս էր Եգիպտոսի մէջ: Նոյն իսկ այս խնդրին նկատմամբ իր մասին կասկածներ ունեցած են Եգիպտոս գրնուող Ֆրանսացի պաշտօնատարներ, որոնք անիրաւ փեղը կարծած են թէ Սուրիոյ վրայ միտումներ ունի: Լորպը չի հաւաքար նաեւ որ Ֆրանսա լաւ կ'ընէ Սուրիա երթալով. եթէ իր կարծիքը հարցնէին, խորհուրդ պիտի փար որ չերթան: Բայց վերջապէս աքիկա Ֆրանսացուց պատկանող գործ մըն է, եւ քանի որ իրենց կառավարութիւնը

կը փափաքի, Անգլիա ոչինչ ունի առարկելիք: Այս պայմաններուն մէջ, Լորտը կը կարծէ թէ հայկական րեսակէտով լաւ բան մըն է Կիլիկիան եւ երեք վիլայէթները պարունակող ինքնավար Հայաստանի մը լուծումը: Բայց համակարծիք չէ որ մեզի անկախութիւն րրուի:

Պապասխանեցի թէ երբեք անկախութիւն չենք պահանջած. թէ ռէֆորմներու բանակցութեանց ընթացքին բացորոշապէս յայտարարած էի որ մենք օսմանցի մնալ կ’ուզենք, բայց նաեւ, Տէրութեանց կողմէ երաշխաւորուած ռէֆորմներ: Ստացանք զանոնք, ինչ որ մեծ ուրախութիւն պարճառեց մեզի, բայց յանցանքը մերը չէ եթէ Բ. Դումը, Գերմանիոյ կողմէ պարերազմի յայտարարութիւնը ըլլալուն պէս, պարեց այն յանձնառութիւնը զոր հանդիսաւորապէս սրանձնած էր Տէրութեանց հանդէպ: Այս վերջին ակտէն ետք, այլեւս կարելի չէ վստահիլ նոր յանձնառութեանց, եւ այսուհետեւ հնարաւոր չպիտի ըլլայ թողուլ որ հայերը թուրքերուն րհրապետութեան րակ մնան:

Պնդեցի այս կէտին վրայ, որովհետեւ չէի ուզեր իրմէ ծածկել թէ այն ճառը զոր վերջերս արտասանած էր սերպերուն համար, եւ որուն մէջ «kind and virile Turks» բացարրութիւնը գործածած էր, խոր վիշտ պարճառած է ինծի եւ իմ հայրենակիցներուս, որքան ալ ապահով ըլլայինք թէ թուրքերուն գործած անասելի ոճիրներէն ետք բնաւ չի կրնար մտքէն անցընել այդ բարբարոսները Հայաստանի մէջ թողուլ:

Պապասխանեց թէ պէտք չէ ո եւ է րարակոյս ունենամ այդ մասին, թէ ոչինչ աւելի հեռու գրնուած էր իր մտածումէն: Ճառը արտասանած միջոցին հայերը աչքի առջեւ չունէր: Խոստացաւ ինծի ոյժ րալ Ֆրանսայի թեւարկութեան րակ գրնուող ինքնավար Հայաստանի մը ծրագրին, եւ յառաչիկայ առիթէ մը օգտուելով խօսիլ ի նպաստ հայերուն:

Խորին շնորհակալութիւն յայտնեցի իրեն, աւելցնելով թէ արդէն իրմէ ուրիշ բան չէի սպասեր:

Քանի մը բառ ալ փոխանակեցինք Թուրքիոյ մասին: Ինք միշտ՝ առաւելապէս թրքասեր եղած է, իրարմէ զանազանելով ժողովուրդը,– որուն մէջ լաւ րարրեր կը գրնուին,– եւ կառավարութիւնը:

Պապասխանեցի թէ համամիտ եմ իրեն, բայց շարերը, ըլլայ Ապրիլ Համիտի օրով, ըլլայ Ժէօն Թիւրքերու օրով, միշտ կառավարութեան կողմէ հրամայուած ըլլալով, կառավարութեան փոփոխութիւն մը ոչինչ պիտի շրջէ, եւ հետեւաբար, ուրիշ ընդունելի լուծում չի մնար, այլ միայն հայկական նահանգները ազարագրել թրքական լուծէն:

Կրկնեց թէ բոլորովին համամիտ է ինծի, եւ թէ այդ պարագան խնդրոյ առարկայ չէ: Միւս կողմէ՝ ո՛ր դնել թուրքերը որպէս զի ինքզինքնին իրենց րան մէջ զգան:

Պապասխանեցի թէ թուրքերը իրենք իրենց գլխուն եւ իրենց րան մէջ կրնան ըլլալ Գօնիայի, Էնկիւրիի, Պրուսայի, եւայլն մէջ, ինչ որ Ֆրանսայի մօտաւորապէս կիսուն չափ րարածութիւն մը կը ներկայացնէ:

Լորտը համամրութիւն յայտնեց: Կը վախնայ սակայն որ դժուարութիւններ ծագին Իտալացոց, եւ թերեւս հէլլէներուն հետ, որոնք նոյնպէս Թուրքիայէն բաժին կ’ակնկալեն: Բայց, յարեց, ասիկա առնչութիւն չունի հայկական խնդրին հետ, որ լաւ լուծում մը ստացած պիտի ըլլար իմ պարզած ծրագրովս:

Հրաժեշտ առնելէս առաջ, անգամ մըն ալ խոստացաւ թէ յարմար ըուպէին ոյժ պիտի րայ այդ ծրագրին:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Լոնտոնի Ռուս դեսպան Կոմս Պէնքէնորֆի հետ րեսակցութեան

Բնագիրը գրանւելէն

Լոնտոն, 30 Հոկտեմբեր 1916

Դեսպանին ըսի թէ շար քիչ պիտի մնամ Լոնտոն, ուր չէի եկեր աւելի քան րարիէ մը ի վեր, եւ թէ պարտք նկարեցի զինքը րեսնելով յայտնելու հայոց ուրախութիւնը այն յադթանակներուն նկարմամբ որոնցմով ռուսերը թրքական լուծէն ազարագրեցին երեք վիլայէթները:

Դեսպանը ըսաւ, զիս ընդմիջելով.

«- Այո՛, բայց դժբախտաբար Հայաստանի միւս մասին հայ բնակչութիւնը կոտորուած կամ րարագրուած է»:

Խօսեցանք այն ջանքերուն վրայ որոնք կ’ըլլային դեղ եւ պարէն հասցնելու համար: Հարցուց թէ յաջողեցա՛նք: Իրեն րեղեկութիւն րուի Ամերիկայի եւ Զուիցերիոյ մէջ մեր կարարած ձեռնարկներուն նկարմամբ. նաեւ այն ձեռնարկներուն մասին զորս Պ. Ժօնարի նախագահութեան րակ գրնուող Սուրիական կոմիտէն ըրած էր Սպանիոյ թագաւորին, Նախագահ Ուիլսոնի եւ նոյն իսկ Պապին մօտ, առանց արդիւնքի: Դեսպանը ինծի ըսաւ թէ դժուարութիւնը անկէ կու գայ որ թուրքերը եթէ նոյն իսկ արտօնեն պարէնի երկիր մուտքը, պիտի գողնան զանոնք, որով ոչինչ պիտի հասնի հայերուն եւ սուրիացիներուն, եւ թէ դաշնակիցները չեն կրնար ձեռք բերել ոչ մէկ երաշխաւորութիւն որ զիրենք ապահովէ թէ դրկուած օգնութիւնները իրենց հասցէին պիտի հասնին:

Դեսպանը յետոյ խօսեցաւ պարերազմին եւ ռումանացոց պարտութեանց մասին: Ըսաւ թէ ռուսերը անոնց օգնութեան կը փութան, բայց ցարդ միայն երկու ռուս զօրաբաժին կը գրնուի Թրանսիլվանիոյ ճակարին վրայ եւ Տոպրուճայի մէջ ալ լոկ միակ ուժեղ զօրաբաժին մը:

Խօսեցանք այն սխալներուն վրայ զորս դաշնակիցները գործեցին, ուշ հասնելով սերպերուն եւ ռումանացոց օգնութեան, ինչպէս նաեւ Տարտանէլ, ուր սկիզբէն փոքրիկ զօրախումբի մը ցամաք հանումը պիտի վճռէր յաղթանակը:

Խօսակցութիւնը այսպէս ընդհանուր հարցերու շուրջը յածեցաւ, եւ ես խուսափեցայ ո՛ր եւ է ակնարկութիւն ընելէ հայկական խնդրին, ու մասնաւորապէս դաշնակիցներու միջեւ կնքուած համաձայնութեան մասին ունեցած րեղեկութիւններուս նկարմամբ, զորս պէտք է անգիտանալ ձեւացնեմ:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պողոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

*Բնագիրը անշաղթ**

Լոնպոն, 31 Հոկտեմբեր 1916

Վեհափառ Տէր,

Լոնպոնէն է որ, ուր չէի եկեր փարիէ մը ի վեր, պապիւը ունիմ այս նամակը ուղղելու Ձեր Վեհափառութեան:

Անմիջապէս որ ինձ կարելի եղաւ, այսպեղ եկայ, համոզուած՝ թէ իմ ճանապարհորդութիւնս, երկար բացակայութենէ մը վերջ, բարեղէպ պիտի դառնար, եւ թէ պէտք էր որ անգամ մը երեւայի: Օգտուեցայ արկէ, արտաքին գործոց նախարար Լորպ Կրէյի մատուցանելու համար իմ պաշտօնիս հաստատագիրը, զոր Ձեր Վեհափառութիւնը անցեալ փարի դրկած էր, համեմար միանգամայն Փարիզի եւ Հռոմի համար դրկուածներուն, եւ զոր դեռ առիթ չէի ունեցած ներկայացնելու Անգլիական կառավարութեան:

Լորպ Կրէյ ամենաբարեացակամ ընդունելութիւն ըրաւ ինձ, եւ երջանիկ եմ Ձեր Վեհափառութեան կարենալ ըսելու թէ ինչպէս Փարիզի, այնպէս նաեւ Լոնպոնի մէջ ամէն փեղ հանդիպեցայ ամենանպաստաւոր քրամադրութեանց, եւ համակրական արտայայտութեանց զորս մեր ազգին ենթարկուած մեծ դժբախտութիւնները աւելի խոր եւ աւելի բուռն դարձուցած են:

Երկու օրէն Փարիզ կը դառնամ, Լոնպոնի իմ այցելութենէս միասին բերելով լաւ ու կազդորիչ փաւտրութիւն մը զոր երջանկութեամբ կը հաղորդեմ Ձեր Վեհափառութեան:

Կը խնդրեմ Ձեր Վեհափառութենէն որ բարեհաճի ընդունիլ նորագոյն հաւասարիքը իմ ամենայարգալիր եւ ամենախոր անձնուիրութեանս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Արձանագրութիւն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Կ. Պոլսոյ Անգլիական դեսպանապրան Ա. թարգման Պ. Ֆից Սօրիսի [Ֆիցմօրիսի] հետ փեսակցութեան*

Բնագիրը գրանւերէն

Լոնպոն, 31 Հոկտեմբեր 1916

Տեսակցութիւնը, որուն սկսանք ճաշէն ետք, շար երկարեցաւ եւ փեւեց մինչեւ ժամը 5: Չպիտի փորձեմ զայն ամփոփել, այլ պիտի արձանագրեմ միայն մէկ քանի շահեկան կէտեր:

* * *

Ըստ Պ. Ֆիցմօրիսի, Ժէօն Թիւրքերը երկար ապենէ ի վեր մտադրած էին ջարդերով ոչնչացնել հայերը: Իրենց նպատակն էր բնաջնջել զանոնք, արմատախիլ ընելով: Վաղուց պատրաստուած ծրագիր մըն է ասիկա: Ինք, Պ. Ֆիցմօրիս, այն միջոցին ուր Ա. թարգմանն էր Կ. Պոլսոյ Անգլիական դեսպանապրան, հակառակած էր թէֆօրմներուն, որովհետեւ կը նախադեսէր թէ թէֆօրմները ջարդերու պարճառ մը, պատրուակ մը պիտի դառնային:

* * *

Պ. Ֆիցմօրիս չի հաւատար թէ ջարդերը կազմակերպուած ու գործադրութեան դնել քրուած են Գերմաններուն կողմէ, որոնք հայոց պէտք ունէին Փոքր Ասիոյ մէջ իրենց ծաւալման ծրագիրներուն իրականացման համար. բայց սա ճիշդ է թէ Գերմանիա չըրաւ՝ ինչ որ պարտաւոր էր ընել, զանոնք արգիլելու համար:

* * *

Պ. Ֆիցմօրիս այն կարծիքէն է թէ հայոց համար լաւագոյն լուծումը պիտի ըլլայ կցուիլ ռուսերուն, որովհետեւ այս վերջինները երբեք չպիտի կրնան զանոնք ռուսացնել. Կովկաս գտնուող երկու միլիոն հայերը Ռուսիոյ հպատակ են մէկ դարէ ի վեր, եւ սակայն անվթար պահած են իրենց ազգութիւնը: Կ'ընդունի սակայն թէ, մանաւանդ այն պարագային երբ ռուսերը սրանան Կ. Պոլիսը, չպիտի կրնան ձեռք դնել նաեւ Կիլիկիոյ վրայ, եւ թէ հետեւաբար՝ դաշնակիցներու վերջին համաձայնութեամբ նախադեսուած լուծումը պէտք է իրականանայ:

* * *

Կ. Պոլսոյ մէջ բովանդակ իշխանութիւնը ձեռք առած են սէլանիկցիները,- «Տէօնմէ»ները,- որոնց բոլորն ալ ֆրան-մասօններ են: Հրէական ազդեցութիւնը գերակշիռ դիրք մը ունի իրենց քաղաքականութեան մէջ: Եթէ չկարենան Սէլանիկ քաղաքը վերստանալ, կը փափաքին որ գէթ Աւստրիոյ քրուի:

* * *

* Թարգմանուած ֆրանսերէնէ: Հայերէն օրինակ չկայ:

* Տեսակցութիւնը փեղի ունեցած է Սըր Մարք Սայքսի բնակարանը, ցերեկուան ճաշի մը ընթացքին:

Թուրքերը վաղուց կ’ուզէին պարերագմը, որուն պարրասպուած էին Գերմանիոյ հետ, եւ որուն մղում րտւին: Կը յուսան վերստանալ Պալքանեան պարերագմներուն հետեւանքով Երոպայի մէջ իրենց կորսնցուցած սպացուածքները: Պուլկարներուն հետ՝ Ադրիանուպոլսոյ եւ Էնօսի միջեւ րեղի ունեցած սահմանագլխու ճշդման հաւանած են այն յոյսով թէ վերջէն ետ պիտի առնեն Պուլկարիոյ թողուած հողամասը, ուրիշ փոխարինութիւն մը ընելով: Թուրքերը հիմա կը հասկնան թէ իրենց աշակցութիւնը որքա՛ն կարելոր է Գերմանիոյ, որմէ չեն ծածկեր այս պարագան: Այս պարճառաւ է որ Գերմանիա կը շոյէ զանոնք:

* * *

Թէ՛ Սըր Մարք Սայքս եւ թէ՛ Պ. Ֆիցմօրիս հաւասար խստութեամբ կը քննադարեն Մէլանիկի արշաւանքը: Զօրավար Սարայլ իր ժամանակը կը կորսնցնէ Յունաստանի թագաւորին հետ քաղաքականութիւն ընելով: Մէլանիկի բանակը անբաւական է եւ կազմուած է զանազան երկիրներու պարկանող զինուորներու խառնուրդէ մը, որոնց մէջ կը գտնուին, Էսափ Փաշայի ալպանացիներէն սկսեալ, սերպեր, աննամցիներ, ֆրանսական ուրիշ գաղթա-վայրերու բնիկներ, եւայլն, մինչեւ իսկ անգլիացիներ: Այս բանակը, այդ լեռնուր երկրին մէջ, ոչինչ պիտի կրնայ ընել Գերմաններուն եւ պուլկարներուն դէմ: Գերմանները, եթէ նոյն իսկ կարող ըլլային ծով թափելու այդ բանակը, պիտի զգուշանային արկէ, նախընտրելով այնտեղ անշարժ պահել 2-300,000 հոգինոց բանակ մը, որ անկարող է Կ. Պոլսոյ հետ իրենց հաղորդակցութեան գիծը կտրելու:

* * *

Թուրքերուն յաղթելու եւ Գերմանիոյ ծանր հարուած մը տալու համար, պէտք էր Ալէքսանտրէժ զինուոր հանել: Այս կերպով՝ անոնց երկաթուղիով հաղորդակցութիւնը կտրուած կ’ըլլար, եւ շուտով պարտութեան կը մարնէին զանոնք՝ Արեւելքէն գալիք ռուսերուն օգնութեամբ: Թերեւս ասոր առիթը վերստին ներկայանայ, երբ հարկադրուին Մէլանիկէն հրաժարելու: Պ. Ֆիցմօրիս նոյն իսկ կը կարծէ թէ նոր արշաւանք մը Տարտանէլի դէմ, ուր թուրքերը շար քիչ զինուոր եւ թնդանօթ ունին, այս անգամ կրնայ յաջողիլ, եթէ լաւագոյն կերպով մը պարրասպուի, օգտուելով ձեռք բերուած փորձառութենէն՝ յաջողութեան պարագային ամենամեծ կարելորութիւն պիտի ունենար, որովհետեւ ռուսերը պիտի կրնային հաղորդակցիլ արտաքին աշխարհի հետ:

* * *

Ըստ Սըր Մարք Սայքսի եւ Պ. Ֆիցմօրիսի, թուրքերը ընդամէնը 450,000 զինուոր միայն ունին, մէջը ըլլաով բոլոր երիտասարդ կարգերը, եւ *պէտէլ* րուողները, որոնք շար գէշ զինուորներ են ու դասալիք կ’ըլլան առաջին առթիւ: Լաւագոյն ծրագիրը պիտի ըլլար ուրեմն՝ կարելի եղածին չափ մեծ թուով թուրք զինուորներ քաշել Ասիա, Եգիպտոսի ու Միջագետքի կողմէն անոնց սպառնալով, որպէս զի ստիպուին տկարացնել եւրոպական ճակատները, որոնց մէջ Պալքաններէն մինչեւ Կալիցիա, նոյն իսկ Իզօնգօ-ի վրայ, թուրք զինուորներ կը գտնուին: Եգիպտոսի մէջ, փոխանակ նեղուցին մօտերը սպասելու թուրքերուն, պէտք է յառաջանալ մինչեւ սահմանագլուխը, այսինքն Ագապա, եւ սպառնալ երկաթուղիին: Մաանի կայարանը արկէ հազիւ 100 քիլօմէթր հեռուն կը գտնուի:

* * *

Թուրքերը դեռ կը պահեն Մէտինէն, եւ Պ. Ֆիցմօրիս չի կարծեր որ Շերիֆը պիտի կրնայ գրաւել այդ քաղաքը. թուրքերը թնդանօթներ ունին, եւ ինք պէտք եղածին չափ՝ չունի: Ճիշդ է որ երկաթուղին կտրուած է, սակայն թուրքերը կը նորոգեն զայն, եւ իրենց հաղորդակցու-թիւնները ազատ են փոխադրութեանց համար:

* * *

Կ. Պոլսոյ իւրացումը ներկայիս պարերագմի նպատակներէն մէկը դարձած է: Ռուսերը այնտեղ կրնան հասնիլ ցամաքային ու ծովային երկերկու ճամբաներով: Տարտանէլի արշա-ւանքին անյաջողութեան եւ Սեւ Ծովու Ռուսական նաւաորմին տկարութեան պարճառաւ, ծովով հասնելու ամէն հաւանականութիւն պէտք է ի բաց թողուլ: Կը մնան ցամաքային երկու ճամբաները: Մէկը Պալքաններու ճամբան է, բայց արոր համար անհրաժեշտ է օգնութիւնը Պուլկարիոյ, զոր կեդրոնական կայսրութեանց զիրկը նետելու սխալը գործեցին: Պուքրէշի Դաշնագիրը դիւանագիտութեան մեծագոյն սխալներէն մէկը եղաւ եւ նոյն արեն՝ անիրա-ւութիւն մը Պուլկարիոյ դէմ, որովհետեւ Մակեդոնիա առաւելապէս պուլկար է, քան սերպ կամ թուրք:³⁰⁰ Պուլկարիա կը միանար դաշնակիցներուն, եթէ Մակեդոնիան իրեն տրուէր: Բայց ասիկա չըրին, սերպերը զոհած չըլլալու եւ յոյներուն տիաճութիւն պարճառելէ խուսափելու համար: Մինչդեռ տեսանք թէ յոյները որքան քիչ արժանի էին այդ բարեացակամութեան. գալով սերպերուն, կարելի է անոնց փոխարինութիւններ ընել արեւմտտքի կողմէն, Աւստրիա-յէն: Ասիկա չընելով՝ պուլկարները մղեցին որ Գերմանիոյ միանան: Անկէ ասդին, պուլկար-ները յաջորդաբար երեք անգամ անջատ հաշտութիւն առաջարկեցին, զորս դաշնակիցները (Ֆրանսա) մերժեցին: Վերջին առիթը (ասիկա մտերմական է) ընծայուեցաւ ռումէններու պա-րերագմի մտնելէն 15 օր առաջ. պուլկարները լոկ Մակեդոնիան եւ Ֆերտինանտ ձարին զահուն վրայ մնալը կը պահանջէին: Ֆրանսա չհաւանեցաւ:

Ուրեմն Կ. Պոլիս հասնելու համար կը մնայ միայն Ասիոյ ճամբան, Սեւ Ծովու երկայնքէն. բայց արոր համար շար գօրք պէտք է, եւ Մեծ Դուքսը ո՛չ միայն օգնական զինուոր չի ստա-նար, այլ նոյն իսկ կը հարկադրուի իր ոյժերէն մաս մը ետ դարձնել, որպէս զի Ռումանիա դրկուին: Սակայն Ռուսիա չպիտի կրնայ ստանալ Կ. Պոլիսը, եթէ զայն աշխարհակալած չըլլայ: Որովհետեւ, պէտք չէ մոռնալ թէ թուրքերը Պարսկաստանի մէջ գրաւած են առնուազն ռուսերուն կողմէ աշխարհակալուած երեք վիլայէթներուն հաւասար տարածութեամբ երկիրներ:

* * *

Խօսելով Լորտ Կրէյի մասին, Պ. Ֆիցմօրիս չծածկեց ինձմէ թէ շար նպաստաւոր գաղա-փար մը չունի անոր մասին: Միջակութիւն մը կը նկատէ զայն: Ճիշդ է որ ասիկա ըսաւ այն միջոցին ուր երկուքս միմակ էինք, որովհետեւ Սըր Մարք Սայքս ստիպուեր էր մեկնիլ, խորհրդարան երթալու համար:

* * *

Թէ՛ Սըր Մարք եւ թէ Պ. Ֆիցմօրիս ինձմէ տեղեկութիւններ ուզեցին Պ. Քայեօ-ի եւ Պ. Ֆրանքլէն-Պոյետնի մասին: Գիտցածս յայտնեցի իրենց: Մասնաւորաբար Պ. Քայիօ-ի մասին յայտնապէս աննպաստ կարծիք մը ունէին: Չեմ ըմբռներ թէ իր Գերմանասեր քաղաքականու-

թենեն եւ Քալմէթի իր կնոջ կողմէն սպաննուելէն վերջ, փակաւին կարենայ դեր մը խաղալ Ֆրանսայի քաղաքականութեան մէջ:³⁰¹ Բացաւորեցի թէ արոր պարճառն է Երեսփոխանական Ժողովին արմատական-ընկերվարական մեծամասնութիւնը որ ընտրուած է Քայեօ-ի վարչապետութեան օրով, թէեւ այսօր երկրին մեծամասնութիւնը չի ներկայացներ: Եթէ նոր ընտրութիւններ փեղի ունենան, Երեսփոխանական Ժողովին մեծամասնութիւնը բոլորովին ուրիշ կազմ պիտի ունենայ, բայց արոր համար հարկ պիտի ըլլայ լուծել Երեսփոխանական Ժողովը, սա պարերազմի օրերուն, եւ չեն համարձակիր արիկա ընելու: Գալով Պ. Ֆրանքլէն-Պույեոնի, որ նոյն խմբակցութեան պէտքն է, ներքին գործոց նախարար Պ. Մալվիի նման գործիքն է Պ. Քայեօ-ի:

(Փօրէյն Բրէս Ասօսիէշընի նախագահ Պ. Քուրուրիէ փը Շասէներ, որ վերջերս նախագահեց այն հացկերոյթին ուր Լորս Կրէյ իր ճառը արտասանեց, քանի մը օր առաջ նոյնպէս շար աննպաստ կերպով խօսեցաւ ինծի Քայեօ-ի մասին: Յայտնեց թէ Քայեօ, նախարարապետ եղած միջոցին, ուզած էր իրեն պաշտօն յանձնել որպէս զի Ափրիկէի քարտէսին փոփոխութեան եւ Քօնկօ-ի նկատմամբ կարգ մը առաջարկութիւններ ընէ Պ. Աքքուիթի, որուն հետ ինք յաճախ կը փեսնուէր մտերմօրէն: Պ. Քուրուրիէ, Ֆրանսայի համար աղէտալի նկատելով այդ առաջարկութիւնները, չէր հաւանած, եւ բացէ ի բաց խօսելով Պ. Աքքուիթի, մերժել փուած էր Պ. Քայեօ-ի առաջարկութիւնները:- Շահեկան է արձանագրել նաեւ թէ միեւնոյն փեսակցութեան մէջ Պ. Քուրուրիէ ինծի յայտարարեց թէ միշտ կը սպասուի Գերմանիոյ կողմէ Անգլիա զօրք հանելու փորձի մը, թէ այս կարծիքը ունին շար մարդիկ, եւ թէ արոր համար մանաւանդ ահագին զինուորական ոյժեր կը պահեն Անգլիոյ մէջ, փոխանակ զանոնք ցամաք դրկելու:)

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Ճառ Պօրոս Փաշայի, արտասանուած Ֆրանս-Արմէնի Կոմիտէին առջեւ

Բնագիրը գրանարէն

Փարիզ, 20 Նոյեմբեր 1916

Պարոններ,

Շնորհակալ եմ Ձեզի որ հաճեցաք այս առիթը ընծայել ինձ, որպէս զի Ձեզի պարզեմ մեր ազգային ցանկութեանց ծրագիրը. մասնաւոր փութկոտութեամբ մը կ'օգտուիմ այս առիթէն, որովհետեւ, իմ հայրենակիցներէս մէկուն ու միւսին անձնական իղձերը արտայայտող այն-քան ծրագիրներ շրջան կ'ընեն այս միջոցիս որ ճշդում մը անհրաժեշտ կը դառնայ,- թէեւ այն սահմանաւորումն ալ զոր ես ինքս պիտի ընեմ մեր ծրագրին նկատմամբ, չի կրնար ո' եւ է վերջնական հանգամանք ունենալ:

Ամէն բանէ առաջ, կ'ուզեմ լաւ մը հաստատել սա կէտը թէ Հայաստանի վրայ խօսելով մենք կ'ընթռնենք միայն Ասիական Թուրքիոյ նահանգները, այսինքն վեց վիլայէթները եւ Կիլիկիան: Յաճախ ինձ հարցուցած են թէ ապագայ Հայաստանի վերաբերող մեր ծրագրին մէջ փեղ փուա՞ծ ենք նաեւ Կովկասի ռուսահայ շրջաններուն: Ապահովաբար ոչ, եւ պէտք է խուսափինք այս մասին ո' եւ է երկդիմութեան փեղի փալէ: Կովկասի հայերը բարգաւաճ կացութիւն մը ունին, գոհ են իրենց վիճակէն, եւ ուրիշ բան չեն խնդրեր այլ միայն Ռուսիոյ հաւատարիմ հպատակներ մնալ: Իրենց մասին խնդիր չկայ. մեզի համար բուն հարցը Թուրքիոյ հայերուն վրայ է, որովհետեւ անոնք միայն կը հալածուին ու կը ջարդուին, եւ իրաւունք ունին դատուելու հարստահարուած ժողովուրդներու կարգը, որոնց ազատագրութեան համար կը պարերազմին դաշնակիցները:

Հայկական խնդրին լուծումը սա մասնայատկութիւնը ունի որ կախուած է ո'չ թէ հայերէն, այլ Դաշնակից Պետութիւններէն եւ այն դարձուածքներէն զոր պիտի ստանայ պարերազմը: Տարակոյս չկայ թէ վերջնական յաղթանակէն ետք, Ասիական Թուրքիոյ վիճակը պիտի դառնայ մէկը այն ամենակարեւոր խնդիրներէն զորս լուծելու պիտի կոչուին դաշնակից դահլիճները: Եւ անոնց կողմէ այս խնդրին փրուելիք լուծումէն է որ ուղղակի կերպով կախում պիտի ունենայ Հայաստանի ապագան: Բայց ինչ որ ալ ըլլայ ընդունուելիք լուծումը, անտարակուսելի է թէ այս պարերազմէն վերջ, այլեւս կարելի չպիտի ըլլայ Հայաստանը թրքական լուծին փակ թողուլ: Ասիկա, ըստ մեզ, իրողութիւն մըն է զոր ոչ ոք կրնայ ժխտել: Թուրքերուն գործած անլուր ոճիրներէն ետք, Դաշնակիցները չպիտի թոյլատրեն երբեք որ դժբախտ հայ բնակչութիւնները վերջնականապէս չխլուին իրենց հարստահարիչներէն: Պ. Պրիան այս մասին վերստին հաւաստիք փուլաւ մեզ, այն գեղեցիկ նամակին մէջ զոր ուղղեց ծերակուտական Պ. Լուի Մարթէնի, եւ Պ. Աքքուիթ նոյնքան հաստատական կերպով արտայայտուեցաւ այդ մասին Կիլիկիոյի իր ճառին մէջ, Լորս Քաղաքապետին հացկերոյթին առթիւ:³⁰²

Այս առաջին կէտը հաստատելէ ետք, կը մնայ քննել թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ Հայաստանի վիճակելիք բախտը: Գիտենք թէ ոմանք նոյն իսկ անոր համար անկախութիւն պահանջելու չափ առաջ գացին, եւ մեզի նուազ զարմանք չպարճառեց այս վերջերս հայու մը կողմէ կովկասեան լրագրի մը մէջ հրատարակուած նամակ մը որ այդ անկախութիւնը կը պահանջէր: Ոչինչ աւելի հեռու է մեր մտածումներէն: Մեր ծրագրին պատրաստութեան միջոցին մենք

ամէն բանէ առաջ հոգ փարած ենք կանգ առնել լոկ գործնական եւ իրականանալի բաներու վրայ, զգուշանալով մտնելէ ցնորքներու մարզին մէջ, որքան ալ առերեւոյթս հրապուրիչ ըլլան անոնք: Արդ, նկարի ունենալով գոյութիւն ունեցող պարագաները եւ հաշուի առնելով ազգաբանական պայմաններն ու բնակչութեան թիւերը, Հայաստանի անկախութիւնը այսօր անկարելի է. եւ զայն պահանջելը պարզապէս ապահով ձախողութեան մը ընդ առաջ երթալ պիտի ըլլար: Ուրիշ բան է սակայն թեւարկութեան ենթարկուած ինքնավարութիւնը. եւ ճիշդ այս է որ կը պահանջենք, ճիշդ այս է որ հիմը կը կազմէ մեր Ազգային Ցանկութեանց ծրագրին: Բնականաբար մեր բաղձանքը պիտի ըլլար որ դաշնակից տէրութեանց թեւարկութեան ենթակայ այս ինքնավարութիւնը փարածուէր Թուրքիոյ բոլոր հայկական հողամասերուն վրայ, որպէս զի կարելի ըլլար կազմել միակ եւ ամբողջական Հայաստան մը. բայց ճիշդ ապիկա մէկն է այն կէտերէն որոնք մեզմէ կախում չունին: Այս կէտին վրայ ի յայտ կու գան դաշնակիցներու փոխադարձ շահերը, եւ կարգադրութիւնները զորս ըրած են իրենց մէջ եւ կամ պիտի ընեն մինչեւ պարերազմին վախճանը, անհրաժեշտաբար այն ազդակներն են որոնցմէ միայն կախում ունի խնդրին լուծումը: Որքան ժամանակ որ այդ կարգադրութիւնները անձանօթ մնան, մեր կողմէ ոչ մէկ վերջնական ծրագիր կարելի է կազմել: Եթէ ցարդ շրջած կարգ մը գրոյցներ ստոյգ ըլլային, հարկ պիտի ծագէր որ հրաժարինք Ամբողջական Հայաստանէն. ըստ այդ գրոյցներուն՝ վիլայէթներն ու Կիլիկիա երկու մասի պիտի բաժնուէին, եւ հետեւաբար՝ իրենց թեւարկութիւնը փոխադարձաբար պիտի վիճակէր դաշնակիցներէն երկուքին:

Հարկ կա՛յ ըսելու թէ այս պարագային մեր ամէնուս իղձը այն է որ կարելի եղածին չափ ընդարձակուի Ֆրանսայի սահմանուելիք բաժինը: Մենք պիտի խնդրէինք որ Ֆրանսա իր թեւարկութեան փակ դրուած այս Հայաստանին փար ինքնուրոյն կառավարութիւն մը, բաժնուած Ասիոյ ապագայ միւս թեւարկութիւններէն, եւ անոր ընծայէր Հիմնական Օրէնք մը եւ առաւելապէս տեղական փարրերու յենած (*largement indigène*) վարչութիւն մը որ պիտի թոյլատրէր մեզի մեր ազգութիւնը վերակենդանացնել եւ երկիրը արժեցնել իր սեփական փարրերուն միջոցաւ, միանգամայն արթուն ու ազատական թեւարկութեան մը եւ հակակշռի մը փակ: Այս փեսակ Հայաստան մը՝ հզօր ազդակ մը պիտի ըլլար Արեւելքի մէջ Ֆրանսայի քաղաքակրթական ու քաղաքական գործունէութեան համար:

Ընդհանուր գիծերով (...) այս է ահա այն ծրագիրը զոր ներկայ պարագաները մեզի կը թոյլատրեն աչքի առաջ ունենալ: Զանազինք համեստ պահել զայն, անոր յաջողութիւնը ապահովելու, զայն դաշնակիցներու փեսակէտներուն յարմարեցնելու եւ անոնց ծրագիրներուն կամ շահերուն չբաղխելու մշտակայ մտահոգութեամբ:

Կը յուսանք որ Ֆրանս-Արմէնի Կոմիտէն պիտի բարեհաճի իւրացնել զայն եւ անոր պաշտպանը դառնալ:

Պարոններ, մենք ծանօթ ենք մեր դժբախտ ազգին նկատմամբ Ձեր փածած զգացմանց. դուք զայն պաշտպանելու համար է որ համախմբուեցաք եւ հիմնեցիք Ֆրանս-Արմէնի Կոմիտէն: Ասոր համար է որ կատարեալ վստահութեամբ մեր դատը Ձեր ձեռքերուն մէջ կը դնենք,- համոզուած ըլլալով որ եթէ ուզէք մեզի ընծայել Ձեր աջակցութիւնը, Ձեր ջանքերը յաջողութեամբ պիտի պսակուին, եւ թէ Ֆրանսա սրտովին պիտի ջանայ, ինչպէս Պ. Պրիան յայտարարեց վերջերս, մեզի ապահովելու խաղաղութեան եւ յառաջդիմութեան կեանք մը: Եւ եթէ իր պաշտպան դրօշը օր մը ծածանի մեր ազատագրուած նահանգներու յիշատակներուն վերակերպուած աւերակներուն վրայ,- անիկա մեզի համար պիտի ըլլայ, ինչպէս ամէն

տեղ եւ միշտ եղած է, սրբազան խորհրդանշանը Ազատութեան, Արդարութեան եւ փկարներու իրաւանց պարտադրած յարգանքին:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Ֆրանսայի Արարքին Գործոց Նախարարության պայմանները կամաւորներու արձանագրութեան համար

(Ծանուցագիր սրացուած Պ. Կուէ)

Բնագիրը գրանցուած է

(Փարիզ), 5 Դեկտեմբեր 1916

Որոշուած է Կիպրոս կղզիին մէջ ստեղծել «Արեւելեան Լեզէոն» մը որ պիտի բաղկանայ օսմանեան ծագում ունեցող օժանդակ զինուորներէ, Ֆրանսացի սպաներու եւ աստիճանաւորներու հրամանաւարութեամբ:

Այն հայերը եւ սուրիացիները որոնք կը փափաքին արձանագրուիլ, յանձնառու պիտի ըլլան ծառայել ֆրանսական դրօշին տակ, պատերազմին տեւողութեան ընթացքին, Թուրքիոյ մէջ գործելու համար. իրենց ցեղին եւ կրօնքին համեմատ պիտի բաժնուին զօրախումբերու մէջ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սուրիական եւ Հայկական Կօմիտէները իրենք պիտի ստանձնեն կամաւորներու արձանագրութիւնը: Որպէս զի դիւանագիտական կարգի պարկանող դժուարութիւններ չարուցուին, անհրաժեշտ է որ արձանագրութեան աշխատութիւնները կատարուին առանց Ֆրանսայի հիւպատոսական կամ դիւանագիտական ներկայացուցիչներու մասնակցութեան: Ասկէ զար, մեր թշնամիներուն ուշադրութիւնը չգրաւելու եւ Թուրքիոյ մէջ մնացած հայերն ու սուրիացիները վրիժառութեան չենթարկելու համար, փափաքելի պիտի ըլլար որ աշխատութիւնը առաջ տարուէր ամենածայրայեղ խոհեմութեամբ, եւ որքան որ կարելի է՝ առանց ո՛ր եւ է բրօքականքի:

2. Կօմիտէները պիտի ապահովեն Ամերիկայի մէջ արձանագրուած կամաւորներու Ֆրանսա (Պօրթօ կամ Մարսէյլ) փոխադրութիւնը, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսի եւ Հնդկաստանի մէջ արձանագրուողներուն Բօրթ Սաիտ փոխադրութիւնը: Ֆրանսական կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ այդ կօմիտէներուն վճարել, եթէ անոնք պահանջեն, եւ ապացուցիչ թուղթերը ներկայացնեն, ճամբու ծախքերը այն բոլոր կամաւորներուն որոնք ծառայութեան յարմար պիտի դատուին ու վերջնականապէս զէնքի տակ պիտի առնուին:

3. Կամաւորները պիտի ներկայանան՝
Պօրթօ-ի եւ Մարսէյլի արձանագրութեան բիւրօները, եթէ Ամերիկայէն կու գան.
Բօրթ Սաիտի հիւպատոսարանը կամ Կիպրոս, Արեւելեան Լեզէոնի հրամանաւարին բիւրօն, եթէ Արեւելք կը գտնուին:
Պէտք է ներկայացնեն՝

Բարի վարուց վկայական մը, եթէ Ֆրանսա կը բնակին.
Իսկ եթէ արտասահմանէն կու գան, վերջին անգամ իրենց բնակած վայրին ֆրանսական հիւպատոսէն տրուած վկայագիր մը որ հաստատէ իրենց պատուաւորութիւնը. եւ կամ, համանման վկայագիր մը, հարկ եղած լիազօրութիւնը ունեցող Հայկական եւ Սուրիական կօմիտէներէն մէկուն նախագահին ստորագրութեամբ:

4. Կամաւորական յանձնառութիւնները պիտի ընդունուին պատերազմին բովանդակ տեւողութեան համար, ըլլա՛յ Փարիզի, Պօրթօ-ի կամ Մարսէյլի իրաւասու զինուորական դեր-համբարապետներու (sous intendants), ըլլայ Բօրթ Սաիտի ֆրանսական հիւպատոսին, ըլլայ Արեւելեան Լեզէոնի հրամանաւարին կողմէ:

5. Արձանագրուած կամաւորներու ճամբորդութիւնը տեղի պիտի ունենայ 3-րդ եւ 4-րդ կարգերով, եւ ծախքերը պիտի հոգացուին իմ պաշտօնատրանս* կողմէ, արձանագրող կօմիտէի նախագահին, եւ կամ, իր բացակայութեան, շահագրգռողին:

6. Յանձնառութիւն ստանձնող կամաւորներուն ծախքերը, իրենց յանձնառութեան օրէն սկսեալ, պիտի ստանձնէ պետութիւնը, եւ զանոնք ձրիաբար պիտի փոխադրէ Կիպրոս:

* Արարքին Գործոց Նախարարութիւնը:

Արձանագրություն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժան Կուի հետ պեսակցության*

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 12 Դեկտեմբեր 1916

Իրեն յայտնեցի թէ Եգիպտոսէն սրացայ նամակներ որոնք ինծի տեղեկութիւն կու փան կամաւորներու արձանագրութեան համար եղած աշխատութեանց նկատմամբ եւ ամենամեծ գովեստով կը խօսին Հրամանաւար Ռօմիէօ-ի մասին որ խոհեմութեամբ կը շարժի եւ կատարելապէս համաձայն կ'ընթանայ այն ծրագրին զոր առաջարկած էի: Կարելի չէր լաւագոյն ընտրութիւն մը ընել այս փափուկ պաշտօնին համար:

Պ. Կու ըսաւ թէ իր ալ կարծիքն է որ Հրամանաւար Ռօմիէօ լաւագոյնն էր այս գործին համար, եւ թէ զայն մասնաւորապէս ճանչցած է իբր մեծ արժանիքի փէր մարդ մը: Հարցուց թէ խորհեցա՞յ կամաւորներու խնդրին մասին, եւ թէ ի՞նչ է պատասխանս:

Պատասխանեցի թէ վերջին այցելութենէս ի վեր ուրիշ բանի վրայ չեմ խորհած այլ միայն այս խնդրին վրայ, որ մեզի համար ամենաժանրակշիռ հանգամանք մը ունի, եւ խնդրեցի իրմէ թոյլատրել որ, ձեռք առնուելիք միջոցներուն անցնելէ առաջ, արագօրէն իրեն պարզեմ այն պարագաները որոնց մէջ ինծի հաղորդուեցաւ այդ խնդիրը, եւ այն բանակցութիւնները որոնց մասնակցելու հրաւիրուեցայ:

Եգիպտոսի մէջ է որ կատարուած էր առաջին դիմումը, Աղեքսանդրիոյ հայ երեւելիներուն մօտ, Մէքքէ գացող առաքելութեան անդամ Գնդապետ Պրէմօնի կողմէ: Իմ հայրենակիցներս պատասխանեցին թէ խնդիրը ազգային նշանակութիւն ունենալուն, ստիպուած էին ինծի հարցնել, եւ ինձմէ հրահանգներ խնդրեցին: Իսկոյն գրեցի իրենց թէ մեզի համար անկարելի էր չպատասխանել մեզի ուղղուած այդ կոչին եւ թէ մեր պարտականութիւնը ու նոյն ատեն մեր շահը կը պահանջեն որ զայն ընդունինք փութկոտութեամբ, պայմանաւ սակայն որ անհրաժեշտ գզուշական միջոցներ ձեռք առնուին, վրիժառութենէ զերծ պահելու համար Թուրքիոյ մեր հայրենակիցները,- ճշմարիտ պատանդներ թուրքերուն ձեռքը: Այս նպատակով Եգիպտոս ղրկեցի գործունէութեան ծրագիր մը, որ ենթարկուեցաւ Պ. Տըֆրանսի, ինչպէս նաեւ Բրիտանական Վերին Հրամանաւարութեան: Երկուքն ալ ընդունեցին զայն, ինչպէս նաեւ Հրամանաւար Ռօմիէօ, եւ հիմա այդ ծրագրին համեմատ է որ կը գործեն Եգիպտոսի մէջ:

Քիչ ետքը, Լոնտոնի հայ գաղութին մօտ ալ, տեղւոյն ֆրանսական դեսպանաւան կողմէ համանման դիմում մը եղած ըլլալով, մեր հայրենակիցները նոյն կերպով պատասխանեցին ինչ կերպով որ պատասխանած էին Եգիպտոսի հայերը, եւ ինձ հեռագրեցին խնդրելով որ Անգլիա երթամ, իմ ներկայութիւնս պահանջող կարեւոր խնդրի մը համար:

Յիշեցուցի Պ. Կուի թէ իր բարեացակամութեան շնորհիւ էր որ ճամբորդութիւնս դիւրացած էր, բան մը որուն համար դարձեալ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ իրեն: Մեկնած միջոցիս, ինչպէս իրեն ալ ըսեր էի հրաժեշտ առած պահուս, չէի գիտեր թէ ի՞նչ պատճառաւ զիս

Լոնտոն կը կանչեն. հոն հասնելուս միայն տեղեկացայ: Իսկոյն ընդունուեցայ (ֆրանսական) դեսպանաւան կողմէ ուր խնդիրը երկարօրէն քննեցինք նախ միայն Պ. Բիքօ-ի հետ, եւ յետոյ, դեսպանաւան մէջ տեղի ունեցած վերջին գումարման մը ընթացքին, ի ներկայութեան նաեւ Սըր Մարք Սայքսի հետ որ Ֆօրէյն Օֆիսը կը ներկայացնէր:

Մանրամասն տեղեկատւութիւնը ըրի այն բանակցութեանց,- ինչ որ աւելորդ է կրկնել հոս,- եւ այն եզրակացութեանց որոնց յանգած էինք: (Արոնք կը գտնուին Լոնտոնի բանակցութեանց վերաբերող արձանագրութեանցս մէջ): Պ. Կուի կարդացի այն հեռագիրը զոր, Պ. Բիքօ-ի խնդրանքով եւ իր պնդման վրայ թէ պէտք է անպարճառ հեռագրեմ Եգիպտոս, իրենց յանձնած էի, խնդրելով որ բարեհաճի դեսպանաւան ծածկագրով զայն հասցնել Գահիրէ, իմ զաւակիս, Առաքելին:

Դիտել րուի (Պ. Կուի) թէ այդ հեռագրին մէջ զաւակիս կը յայտարարէի որ բացարձակ ապահովութիւններ ստացած էի թէ մեր ազգային ցանկութիւններուն զոհացում պիտի փրուի դաշնակիցներու յաղթութեան պարագային: Արդարեւ, կամաւորներու արձանագրութիւնը քաջալերելու համար, խնդրած էի որ արքօնուիմ իմ հայրենակիցներուս յայտարարելու թէ Հանրապետութեան կառավարութենէն ապահովութիւն ստացած եմ որ իրենց զոհողութիւնները պիտի վարձափրուին շատ լայն ինքնավարութեամբ մը, ֆրանսական դրօշակին ու պաշտպանութեան փակ: Թէեւ Պ. Բիքօ այդ մասին ապահովութիւն րուաւ ինձ, իմ խնդրանքս համաձայն գրնելով ֆրանսական կառավարութեան տեսութեանց, սակայն կրկին յայտնեց թէ հեռագիրս կ'ընդունի ad referendum, * իրեն վերապահելով զայն հաղորդել Փարիզ, արտաքին գործոց նախարարութեան, որ իր կարգին, հաւանութեան պարագային միայն պիտի ղրկէր Եգիպտոս: Այս հաւանութիւնը փրուած է, քանի որ զաւակիս մէկ նամակը կը ծանուցանէ թէ ստացած է հեռագիրս: Կը խորհիմ ուրեմն թէ իրաւունք ունիմ հետեւցնելու որ նախարարութիւնը հաստատած է Լոնտոնի մէջ ինծի փրուած ապահովութիւնը:

Պ. Կու պատասխանեց թէ ինքն իսկ ստացաւ հեռագիրը եւ զայն ղրկեց. թէ միւս կողմէ, բոլորովին պատրաստ է հաստատելու,- առանց բացարձակ ու մանրամասն կերպով մը սահմանելու հայկական խնդրին փրուելիք լուծումը,- որ Ֆրանսայի մնալիք Հայաստանի բաժնին համար կրնանք յոյս դնել լայն ինքնավարութեան մը վրայ, եւ թէ նոյն իսկ ինքնավարութենէն աւելին պիտի ունենանք, ազատութիւնը:

Հարցուցի թէ ի՞նչ կը հասկնայ ազատութիւն ըսելով: Պատասխանեց թէ հայերը, Ինքնավար Բէժիմի մը փակ, պիտի վայելեն անհատական ազատութիւն եւ ամէնուն համար ալ հաւասար արդարութիւն մը: Ֆրանսա հիմա գաղթային փորձառութիւն մը ունի, ինքնավարութեան ամէնէն այլազան ձեւերուն նկատմամբ: Ալճէրիոյ մէջ սկիզբները սխալներ գործուած են, բայց քիչ առ քիչ վարչական դրութիւնը ընդլայնուած է ի նպատար բնիկներուն. Թունուզի ռէժիմը աւելի ինքնավար եղած է, եւ Ֆրանսա Ափրիկէի մէջ ունի ստացուածքներ որոնք շատ աւելի լայն ինքնավար դրութեամբ մը օժտուած, կը կառավարուին գրեթէ անկախ փոքր իշխաններու կողմէ, թէեւ Ֆրանսայի թելարկութեան փակ: Տարակոյս չկայ թէ Ֆրանսա չ'ուզեր գաղթավայրի մը վերածել Հայաստանը. իր բնակիչները իրեն համար իսկ անբաւական են. պիտի պահանջէ միայն որ հայերը, որոնք Արեւելքի ամէնէն խելացի ցեղը կը կազմեն, նոյն իսկ աւելի քոկուն են քան յոյները, լաւ Ֆրանսացիներ դառնան, եւ ժամանակին հետ բոլորն ալ սորվին ֆրանսերէնը ու իւրացնեն ֆրանսական մտայնութիւնը:

Յովհաննէս Խան եւ ես պատասխանեցինք թէ արդէն հիմակուց իսկ հայ տղաքը մենք

* Տեսակցութիւնը տեղի ունեցած է Քէ տ'Օրսէ, Յովհաննէս Խան Մասէհեանի ներկայութեան:

* Անոր մասին խորհուրդ հարցնելու պայմանաւ:

բազմութեամբ կը յաճախեն ֆրանսական միսիոնարութեանց վարժարանները, եւ թէ փարա-կոյս չկայ որ այն օրը որ ֆրանսական թեւարկութիւնը պիտի հաստատուի, ֆրանսերէնը արագօրէն պիտի ծաւալի: Նոյն ատեն, շնորհակալութիւն յայտնեցինք այն շատ սրտապնդիչ ապահովութեանց համար զորս մեզի վերակրկնեց Հայաստանի ապագայ թէժիմին նկատմամբ: Ուրիշ բան չէինք սպասեր վեհանձն եւ րկարներու ու հարստահարուած ժողովուրդներու ազատարար Ֆրանսայէն:

Հայոց յարկութեանց եւ ընդունակութեանց ակնարկելով, Պ. Կու իր կարծիքը յայտնեց այն փարբերութեան մասին որ գոյութիւն ունի գաւառներու հայոց եւ այն միւս հայոց միջեւ, որոնք կը բնակին Կ. Պոլիս ու նաւահանգիստները,- շրջաններ՝ որոնց մէջ Բիւզանդիոնի ազդեցութիւնը կը շարունակէ այլափոխել բոլոր անոնք որոնք բնակութիւն հաստատած են մէկ երկու սերունդէ ի վեր: Ասիկա նոյնքան ճշմարիտ է թուրքերուն, որքան հայոց համար: Ըստ Պ. Կուի, Անաթոլի թուրքը, ինչ որ ալ ըլլայ, յարկութիւններ ունի. սակայն փոխադրուելով Կ. Պոլիս, կը դառնայ իր բոլոր թերութիւններով մեզի ծանօթ փաշան: Անցնելով Կ. Պոլսոյ հայոց, աւելցուց թէ Քէօջէ Օղլուներու^{*} եւայլն նման փապարներու վրայ չէ որ եւրոպացիք պէտք է դադեն զանոնք:

Շնորհակալութիւն յայտնեցինք իր դատողութեան անկողմնակալութեան համար, որմէ հեռացած են Բիէր Լօթիի նման կարգ մը գրագէտներ, որոնք ամբողջ ազգը դատած են Կ. Պոլսոյ մէջ իրենց տեսած քանի մը աններկայանալի մարդոց վրայ:

Յովհաննէս Խան ըսաւ թէ կը ցաւի որ Պ. Կու չի ճանչնար Կովկասի հայերը, որոնք աւելի լուրջ, աւելի իրեալիսթ եւ նուազ շահամոլ են:

Պ. Կու համամտութիւն յայտնեց ըսելով որ Ռուսիոյ հայերը բնաւ չեն հարստահարուած, ինչպէս Թուրքիոյ հայերը, եւ թէ կատարեալ ազատութիւն մը վայելած են: Յովհաննէս Խան պարասխանեց թէ ասիկա ճիշդ է, թէ շատ պարտական ենք Ռուսիոյ, բայց թէ մեր ազգային ցանկութիւնները միշտ զսպուած են այնպեղ. հայերը չեն կրնար իրենց լեզուն ազատօրէն աւանդել իրենց վարժարաններուն մէջ:

Պ. Կու այս մասին ալ համամտութիւն յայտնեց, աւելցնելով թէ արոր պարճառն է կրօնքին փիրական ազդեցութիւնը ռուս պետութեան մէջ:

Այնուհետեւ սկսանք քննել այն միջոցները որոնք Ամերիկայի եւ Ռուսիոյ մէջ ձեռք պիտի առնուին կամաւորներու արձանագրութեան համար:

Իրեն յիշեցուցի թէ վերջին այցելութեանս միջոցին, հայ կամաւորներու ֆրանսական բանակին մէջ առնուելու խնդրին նկատմամբ առարկութիւն ըրած էր, յիշատակելով 1915 Օգոստոս 16-ի օրէնքը, որուն առաջին յօդուածը կ'արգիլէ ֆրանսական բանակին մէջ առնել Ֆրանսայի հետ պատերազմի մէջ եղող տերութեանց հպատակները: Ըսի թէ այդ օրէնքը ձեռք անցընելով հաստատեցի որ քրուած արգելքը առնչութիւն չունի Օտար Լէզեռնին հետ: Միւս կողմէ, խորհուրդն հարցուցած ըլլալով Պ. Ռընէ Բինօնին, ուրախութեամբ իմացայ իրմէ թէ ինք մասնաւորաբար զբաղած էր այդ օրէնքին մեկնաբանութեամբ, եւ թէ նոյն իսկ այդ մասին Պատերազմական Նախարարութեան ուղղած էր տեղեկագիր մը, որմէ քանի մը հարուածներ ալ կարդաց ինծի. ատոնցմէ կ'երեւայ թէ օրէնքին նպատակը եղած է վերջ տալ Օտար

^{*} Ակնարկութիւն Կ. Պոլսոյ հայ-կաթոլիկ Քէօջէ Օղլու նշանաւոր ընթանիքին պարկանող Անթոն Քէօջէ Օղլուի, յայտնի լրագ, որ 1914ին տերօրի ենթարկուեցաւ Պոլսոյ մէջ ու կաղ մնաց, թէւ առանց խրատուելու: Պատերազմի ընթացքին իբրեւ լրագ կը գործէր Զուիցերիոյ մէջ, եւ ցարդ այդ հանգամանքով կը շրջի եւրոպական երկիրներ:

Լէզեռնին մէջ օտարականներու, մասնաւորաբար Գերմաններու մուտքին, որոնք կամաւոր կ'արձանագրուէին ո՛չ թէ Ֆրանսայի ծառայելու համար, այլ կեդրոնացման կայքերէ խուսափելու նպատակով: Ըստ Պ. Ռընէ Բինօնի, ոչինչ կ'արգիլէ հայոց կամաւոր արձանագրումը, մանաւանդ եթէ մասնաւոր լէզեռն մը պիտի կազմեն:

Պ. Կու ըսաւ թէ չէ տեսած Պ. Ռընէ Բինօնի այդ տեղեկագիրը, բայց համամիտ է անոր եզրակացութեանց: Հետեւաբար, արձանագրեցի թէ այդ օրէնքը չ'արգիլեր այն զօրահաւաքումները որոնք, ինչպէս պահանջած էի Լոնտոնի մէջ, տեղի պիտի ունենան ուղղակի կառավարութեան կողմէ:

Ինչ կը վերաբերի Ամերիկայէն կամաւորներու հաւաքման, պատուիրակներ պիտի դրկենք, որպէս զի այդ մասին համաձայնութիւն գոյացնեն հայկական կոմիտէներու հետ, եւ առաջքը առնեն հայ լրագիրներու մէջ ըլլալիք ամէն հրատարակութեանց: Պ. Կու Հրամանափար Ռօմիէօ-ի մէկ նամակէն իմացած էր արդէն ընտրուած երեք պատուիրակներուն անունները, որոնք են,- Թէքէեան, Սապահ Գիւլ եւ Հանըմեան:³⁰³ Շուրջ Փարիզ պիտի հասնին, Ամերիկա մեկնելէ առաջ Պատուիրակութեան հրահանգները ստանալու համար:

Պ. Կու խնդրեց որ Ամերիկայի մեր կոմիտէները արձանագրուողները դրկեն Պորպօ, ուր մասնաւոր Բիւրօ-ի մը միջոցաւ զէնքի տակ պիտի առնուին, բժշկական քննութեան ենթարկուելէ ետք: Կառավարութիւնը պիտի հատուցանէ ճամբու ծախքը բոլոր անոնց, որոնք զինուորական ծառայութեան յարմար պիտի դատուին եւ զէնքի տակ պիտի առնուին: Գալով Սիպերիա գտնուող հայ գերիներուն եւ արձակուած կամաւորներուն, Պ. Կու վախ յայտնեց որ անոնց փոխադրութիւնը դժուարութեանց բաղխի: Բնականաբար լոկ ծովու ճամբով կրնան գալ, խուսափելով Շուէտէն անցնելէ, բայց Մուրմանսքի կողմէն վերադարձող նաւերը բոլորովին ծանրաբեռնուած են ալքօլով, եւայլն, եւ երկաթուղիին փոխադրութիւններն ալ տակաւին շատ սահմանափակ են:

Համաձայնեցանք սակայն որ գրեմ Բէթրօկրապ, Կովկասի մեր երեսփոխանին,^{*} թէ՛ անոր տեղեկութիւն տալով եւ թէ իրմէ խնդրելով որ միջոցներ ձեռք առնէ կովկասի արձակուած հայ կամաւորներուն Փարիզ ճամբորդութեան համար:³⁰⁴ Բնական է այս մասին հաւանութիւն պիտի ստանայ ռուս կառավարութենէն:

Պ. Կու հաւանեցաւ դիւանագիտական պայուսակով հասցնելու թէ՛ այդ նամակը, եւ թէ այս խնդրին վերաբերող ուրիշ նամակ մը զոր Վարանդեան պիտի դրկէ Կովկասի իր բարեկամներուն:³⁰⁵

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

^{*} Պ. Բաբաջանօֆի:

Արձանագրություն Պողոս Նուպար Փաշայի՝ Ֆրանսայի Արարաքին Գործոց Նախարարության պաշտօնավար Պ. Կուի հետ տեսակցության

Բնագիրը ֆրանսերեն

Փարիզ, 14 Դեկտեմբեր 1916

Իրեն Կուի Պ. Բաբաջանօֆի ուղղուած նամակս զոր խոստացեր էր դրկել դիւանագի-
տական թղթածրարով: Իմ ներկայութեանս իսկ կարդաց զայն մէկ ծայրէն միւսը, եւ հաւա-
նութիւն յայտնեց գրածիս, աւելցնելով լոկ երեք բառ, ճշդելու համար թէ Ռուսիոյ մէջ կամաւոր
արձանագրուելիք հայերը պէտք է ըլլան թրքահպատակ, եւ ոչ երբեք ռուսահպատակ:

Յարկապէս կը փափաքէի որ Պ. Կու կարդար այս նամակս, որպէս զի վստահ ըլլայի թէ
անոր մասին հաւանութիւն յայտնելով հաստատած է այն բոլոր պայմանները զորս կնքեր
էինք փոխադարձ համաձայնութեամբ եւ զորս մասնաւոր դիտումով կրկներ էի նամակիս մէջ,
մանաւանդ այն յանձնառութիւնը զոր ստանձնած էր Քէ Կըօրսէ, վերջնական յաղթանակէն
ետք մեզի լայն ինքնավարութիւն մը շնորհելու համար:

Պ. Կու, իմ նամակիս ամբողջական հաւանութիւն յայտնած ըլլալով, իրաւունք ունինք այս
յանձնառութիւնը բացորոշ նկատելու:

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

Պողոս Փաշա առ Գէորգ Կաթողիկոս

Բնագիրը Հայերէն

Փարիզ, 15 Դեկտեմբեր 1916

Նորին Օծութիւն
Տէր Տէր Գէորգ Ե.
Սրբազնագոյն Կաթողիկոս եւ
Ծայրագոյն Պատրիարք Ամենայն Հայոց
Էջմիածին

Վեհափառ Տէր,

Մեծ հաճոյքով իմացայ որ Ձերդ Սր. Օծութիւնը բարեհաճած է, ի նշան երախտագիտու-
թեան, օրհնածիր Կոնդակ մը դրկել անձնուէր հայասէր Լորպ Պրայսի՝ երկար տարիներէ ի
վեր մեր ազգային դարին ի նպաստ իր մատուցած անգին ծառայութեանց (համար):
Խորապէս համոզուած եմ որ լորպը մեծ գոհունակութիւն մը պիտի զգայ, ինչպէս ես եւ ինձ
նման բոլոր զինք ճանչցողները, որ գիտեն թէ նա արժանի է Ձեր Վեհափառութեան ցոյց
տուած այդ բարձր համակրանքին:³⁰⁶

Այս առթիւ պիտի համարձակիմ Ձեր Սր. Օծութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել ուրիշ երեք
մեծանձն հայասէրներու վրայ: Արոնցմէ մին է Տ. Լէօթօլպ Ֆավր, գովիցերիացի, Ժընէվ հաս-
տատուած, որ ամէն առթիւ եռանդուն եւ դրական ապացոյցներ տուած է մեզ ի նպաստ իր
տաճած անկեղծ համակրանքին:

Ինչպէս գիտէ Ձեր Վեհափառութիւնը, Հայաստանի մէջ հաստատուած կրթական հաստա-
տութեանց եւ որբանոցներու միշտ մասնակցած է: Նոյնպէս՝ նախագահն է Զուիցերիական
Հայանպաստ Գօմիթէին. անխոնջաբար իր գրութիւններով եւ բանախօսութիւններով, նոյն
իսկ իր անձնական նիւթական նպաստներով, իր անձը դրած է ի սպաս մեր դարին,
արժանանալով մեր խորին երախտագիտութեան, որ կ'աճի օր քան զօր:

Ապահով եմ որ խորապէս պիտի զգածուի Ձեր Վեհափառութեան կողմէ եղած պաշտօ-
նական գնահատումէ մը, որուն անուրանալի կերպով արժանի է:

Նոյնպէս արժանի են ՏՏ. Անաթօլ Ֆրանս եւ Վիքթօր Պէրար մեծ Ֆրանսացի հայասէր-
ները, մանաւանդ Բրէսանսէի յաջորդներն ու աւանդապահները, որ երկար ժամանակէ ի վեր
եւ ամէն պարագայի մէջ եռանդով մեր դարին պաշտպանութիւնը ստանձնած են: Տ. Անաթօլ
Ֆրանսի մասին կը բաւէ ըսել որ Գաղղիական Կաճառին ամենաերեւելի անդամներէն մին է
եւ իր տաղանդաւոր գրական գործերով փիեզերական հռչակ կը վայելէ: Կը փութամ նաեւ
յիշեցնել որ վերջին արկածներու (դէպքերու) առթիւ չգործուեցաւ ուրիշ մը որ հայոց վրայ իրեն
չափ շահագրգռուի: Միշտ պատրաստ է ընդհանուր համակրական ցոյցերու մէջ կարեւոր դեր
մը կատարել եւ իր անուան հռչակը բաւական եղած է այդ ցոյցերուն յատուկ նշանակութիւն
եւ մեծ համբաւ մը տալ:

Գալով Տ. Վիքթօր Պէրարի, պէտք է ընդունիլ որ երբ ժամանակ մը, անցելոյն, դեռ քիչ
անձինք կը շահագրգռուէին հայոց ճակատագրով, ինք մին եղաւ անոնցմէ, որ մեծ չափով

օժանդակեցին այդ բրօքականքի գործին, մեզ նպաստաւոր համակրանքի հոսանք մը ստեղծեցին եւ պաշտօնական հանրային կարծիքը մեր վրայ հրաւիրեցին։* Ինչպէս Ձեր Վեհափառութիւնը տեղեակ է արդէն, Տ. Վիքթոր Պէրար իմ անցեալ բանակցութեանցս մէջ միշտ ինձ շնորհեց եւ միշտ կը շարունակէ իր աջակցութիւնը։ Լորտ Պրայսի, Լէօօլտ Ֆավրի եւ Անաթօլ Ֆրանսիի հետ, հայկական դարին ջարագովներուն (պաշտպաններուն) առաջին կարգին մէջ կրնայ դասուիլ։

Եթէ Ձեր Վեհափառութիւնը այս երեք մեծանձն անձնաւորութեանց մէյ մէկ օրինաձիր Կոնդակ դրկել բարեհաճի, լրացուցած պիտի ըլլայ այն բարձր գնահատման գործը որ սկսած է Լորտ Պրայսով, եւ իբր Ծայրագոյն Պարբիարք Ամենայն Հայոց, յայտնած պիտի ըլլայ, յանուն Ազգին, մեր խորին երախտագիտութիւնը ամէն անոնց որ վեհանձնօրէն ստանձնած են մեր բոլոր դժբախտութեանց արդար հատուցումը պահանջելու գործը։

Մարչելով ի համբոյր Հայրապետական Ս. Աջոյն,

իմ խորին յարգանքով

Ձերդ Վեհափառութեան

ամենախոնարհ եւ ամենահնազանդ ծառան

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ.Գ.- Եթէ Ձերդ Վեհափառութիւնը բարեհաճի ընդունիլ առաջարկս, կը խնդրեմ որ Կոնդակները իմ հասցէիս ուղղուին, որպէս զի ես անձամբ պաշտօնապէս յանձնեմ։

Պ.Ն.

Արձանագրութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի՝ Պ. Ժօռժ Բիքօ-ի հետ տեսակցութեան*

Բնագիրը գրանաւորէն

Փարիզ, 28 Դեկտեմբեր 1916

Պ. Ժօռժ Բիքօ Փարիզ եկած է քանի մը օրուան համար, եւ յառաջիկայ շաբթու Լոնտոն պիտի վերադառնայ, անմիջապէս երբ կարենայ ընդունուիլ Պ. Պրիանի կողմէ, որ կռիբէ վարակուած է եւ անկողին կը մնայ։

Պ. Բիքօ կ'ըսէ թէ հայկական խնդրին նկատմամբ հիմա ուրիշ բան չկայ ընելիք, այլ միայն սպասել դէպքերուն։ Մեր շահուն համար իսկ, խաղաղութիւնը պէտք չէ կնքուի ներկայ պայմաններուն մէջ, որովհետեւ միակ առաւելութիւնը զոր Գերմանիա պիտի կրնայ քաղել պարտազմէն, Արեւելքի կողմէն պիտի ըլլար, եւ այլեւս խնդիր իսկ չպիտի ըլլար անդամահատելու Թուրքիան զոր Գերմանիա իրեն պիտի հպատակեցնէր։ Հետեւաբար, մեր հասարակաց շահուն համար իսկ, պէտք է մտղթենք որ պարտագմը շարունակուի մինչեւ այն օրը ուր կարելի ըլլայ Ասիական Թուրքիոյ խնդիրը լուծել մեր ցանկութիւնները գոհացնող եղանակով մը։

Ինչ կը վերաբերի կամաւորներու խնդրին, այսօր շատ աւելի սրիպողութիւն կայ, որքան որ չկար իմ Լոնտոն այցելութեանս միջոցին։

Երբ ասիկա ըսաւ, ակնարկութիւն ըրի անգլիացուց դէպի Էլ Արիշ յառաջխաղացման³⁰⁷ եւ հարցուցի թէ այդ սրիպողութիւնը առնչութիւն ունի՞ այս յառաջխաղացման հետ։ Պարաս-խանեց թէ անիկա առաւելապէս կախում ունի դէպքերու դարձուածքէն եւ թէ առ այժմ անկարելի է այդ մասին որոշ բան մը ըսել։ Կարելորը ժամանակ չկորսնցնելն է, եւ ամէն ժամ պէտք է պարտասօր ըլլալ գործելու։ Դժբախտաբար, ցարդ Եգիպտոսի մէջ ձեռք բերուած արդիւնքները գոհացուցիչ չեն։ Պարտագմական նախարարութենէն իրեն ըսեր են որ մինչեւ հիմա հազիւ 300 կամաւոր ներկայացած է։

Դիտել տուի թէ այս թիւին մէջ պէտք չէ ըլլան Բօրթ Սաիտի փախստականները, թէ համաձայն մեր տեղեկութեանց, մօտաւորապէս 600 հոգի արձանագրուած է, այսինքն աւելի քան ինչ որ նախատեսուած էր։ Միւս կողմէ, իրեն տեղեկութիւն տուի հրամանաւարար Ռօմիէօ-ի գործունէութեան մասին, անոր գովեստը ընելով, ինչ որ հաճոյքով լսեց, որովհետեւ ժամանակէ մը ի վեր ուղղակի լուր չէր ստացած Հրամանաւարէն։

Խնդրեց ինձմէ որ իրեն հայթայթեմ ցուցակը այն հայ կամաւորներուն, որոնք կռուած են Օտար Լէզէոնին մէջ, եւ, եթէ կարելի է, անոնց ցուցակն ալ, որոնք աստիճանի տիրացած են։ Այս վերջինները անմիջապէս Կիպրոս պիտի դրկուէին, կամաւորներու սպայախումբին մաս կազմելու համար։

Խոստացայ զբաղիլ այդ գործով, որքան ալ դժուար ըլլար ամբողջական ցուցակ մը ունենալ։

* Տեսակցութիւնը տեղի ունեցած է Պ. Բիքօի բնակարանը, 16 Ավընիւ Կուրկօ, Փարիզ։

* Պարտիքականութեան Դիւանը առ հասարակ շատ յոռի եւ անճիշդ կերպով թարգմանած է Պօղոս Փաշայի նամակները։ Այնպէս նաեւ այս նախադասութիւնը, որ, համաձայն նամակին ֆրանսերէն օրինակին, պէտք է ըլլայ. «Գալով Պ. Վիքթօր Պէրարի, արդար է, վերը ըսածներէս ետք, յիշեցնել թէ անոնցմէ մէկն է, որոնք, անանկ արեւն մը ուր Ֆրանսայի մէջ քիչեր կը շահագրգռուէին Հայաստանի իրերով, ամէնէն աւելի նպաստած են զանոնք ծանօթացնելու, թանկագին համակրութեանց հոսանք մը ստեղծելու եւ հանրային կարծիքը դրականապէս մեզի ի նպաստ դարձնելու։» Ա.Ա.

Իրեն հարցուցի թե՛ ինչո՞ւ այդ մասին պատերազմական նախարարության չի դիմեր։ Պատասխանեց թե՛ դիմած է արդէն, բայց վարչական գործերը այն աստիճան դանդաղ կ’ընթանան որ նոյն իսկ ամենաաննշան պատասխան մը սպանալու համար ամիսներ պէտք են։

Խօսեցանք Պ. Կուի հետ իմ ունեցած տեսակցութեանս վրայ։ Ըսաւ թե՛ իմացած է որ անոր խօսեր եմ Լոնտոնի մեր համաձայնութեան մասին, որոնց նկատմամբ ինք տեղեկութիւն չէր տուած Պ. Կուի։ Լոկ Պ. փը Մարժըրի տեղեակ էր խնդրին։

Պատասխանեցի թե՛ չէի կրնար գիտցած ըլլալ այդ պարագան եւ թե՛ ցաւալի էր որ անոր լուր չէր փրուած։ Թէ փորձած էի տեսնել Պ. փը Մարժըրին եւ անկէ ժամադրութիւն մը խնդրած էի, բայց, կը թուի թե՛ աւելի կարետոր բանակցութիւններով զբաղած ըլլալուն, Պ. փը Մարժըրի չկրցաւ ժամադրութիւն մը փալ ինծի։ Այն ապեն է որ Պ. Կու, թէլէֆօնով խնդրեց ինձմէ որ Քէ փ’Օրսէ երթամ զինքը տեսնելու, եւ ինքն իսկ խօսք բացաւ մեր կամաւորներու խնդրին մասին։ Աւելցուցի թե՛ անոր հետ ունեցած առաջին տեսակցութիւնս շաք հիասթափութիւն պատճառեց ինծի, երբ տեսայ որ բնաւ տեղեկութիւն չունի Լոնտոնի մէջ ինձ փրուած ապահովութիւններէն, եւ մեծ յուսախաբութիւն կրեցի, տեսնելով որ Պ. Կու մէկ կողմ կը դնէ ինքնավարութեան խնդիրը եւ լոկ ֆրանսական կառավարութեան հայոց մասին սնուցած բարեացական փրամադրութեանց խօսքը կ’ընէ։ Արիկա էր պատճառը որ իմ երկրորդ այցելութեանս ընթացքին որոշեցի կրկին վերադառնալ հարցին եւ յիշեցնել Պ. Կուի թե՛ փարփամ խոստումներով չենք կրնար գոհանալ եւ թե՛, կամաւորներ հրապուրելու համար, անհրաժեշտ է որ անոնց կարենանք ըսել թե՛ ինքնավարութեան մը խոստումը ստացած ենք՝ դաշնակիցներու վերջնական յաղթանակի պարագային։

Պ. Բիքօ պատասխանեց թե՛ Պ. Կուի ըսածը նշանակութիւն չունի, թե՛ իր մօտ՝ խօսելու այդ եղանակը նկարագրի հարց մըն է, հետեւաբար անձնական բան մը, որուն պէտք չէ կարելորութիւն ընծայել, եւ թե՛ Պ. փը Մարժըրիի հետ պէտք է խօսիլ։

Ուրախութիւն յայտնեցի իր խօսքերուն համար եւ ըսի թե՛ քանի որ այդպէս է, երախտապարտ պիտի մնամ իրեն եթէ ինքն իսկ խնդրէ Պ. փը Մարժըրիէն որ ամէն անգամ երբ պէտք ըլլայ, ինք զիս իր մօտ կանչէ. որովհետեւ, յարեցի, հիմա կը զգուշանամ առանց հրաւերի իրեն երթալու, որպէս զի չվիրաւորուի եւ չկարծէ իր գլխուն վրայէն անցնիլ կ’ուզեմ։ Պ. Բիքօ խոստացաւ։

Իրեն խօսեցայ Շըքրի Կանէմի մասին, զոր Պ. Կու ինձ հետ միեւնոյն ժամանակ հրաւիրած էր։ Պատմեցի Սուրիական Կոմիտէի միջադէպը, որուն ընթացքին Կանէմ անգաղտնապահութիւնը ըրած էր զիս յիշատակելու եւ հայ կամաւորներու արձանագրութեան համար իմ ըրած ջանքերուս վրայ խօսելու։ Ըսի թե՛ պէտք է որ ամենայն խոհեմութեամբ եւ զաղքնապահութեամբ գործէինք. հետեւաբար՝ Կանէմի ըրածը ամենավտանգաւոր բան մըն է Թուրքիոյ մէջ գրնուող մեր հայրենակիցներուն համար։ Պէտք է առաջը առնել այս կարգի ամէն նոր անխոհեմութեան, եւ ասոր համար անհրաժեշտ է որ երկու գործողութիւնները, այսինքն Շիւքրի Կանէմինը՝ սուրիացուց համար, եւ իմս՝ հայոց համար, բոլորովին անջատուած ըլլան իրարմէ։ Պ. Բիքօ խոստացաւ այս մասին խօսիլ Քէ փ’Օրսէի։

Սուրիացուց վրայ խօսելու առթիւ, իրեն յիշեցուցի թե՛ Լոնտոնի մէջ խոստացած էր ոյժ փալ Ալէքսանտրէթի համար մեր ըրած պահանջման, որուն համաձայն այդ նաւահանգիստը պէտք է մաս կազմէր ինքնավար Հայաստանի եւ ո՛չ թե՛ Սուրիոյ։ Արդ, յարեցի, Փարիզի մէջ, կարգ մը խորհրդարանական անձնաւորութեանց կողմէ, ընդդիմութեան հանդիպեցայ այս կէտին նկատմամբ։

Պ. Բիքօ ապահովցուց զիս եւ բացորոշապէս յայտարարեց թե՛ փարակոյս չկայ որ Ալէքսանտրէթ Հայաստանի մաս պիտի կազմէ։ Անկէ զաւր, խնդրեց ինձմէ որ ես ալ իմ կողմէս աշխատիմ որպէս զի կարելի ըլլայ ստանալ, բացի Կիլիկիայէն, հնարաւոր եղածին չափ ընդարձակ հողամաս մը։ Պէտք է մասնաւորաբար պահանջենք որ անիկա Միջերկրականի արեւմտակողմէն փարածուի մինչեւ Արամուրի(?) հրուանդանը։ Ուրիշ կերպ ըսելով,՝ զեղչելով անշուշտ Ռուսիոյ մնալիք շրջանակները,՝ պէտք է պահանջենք կարելի եղածին չափ ընդարձակ ամբողջական Հայաստան մը, որպէս զի օր մը անիկա Բօլժոնիոյ բախտին չենթարկուի։

Յաջորդաբար երկու անգամ կրկնեց Բօլժոնիոյ հետ այս բաղդափութիւնը, իբր պատճառաբանութիւն մը զոր պէտք է գործածենք Հայաստանի բաժանման ամէն ձեռնարկի դէմ։ Որքան ալ որոշ բան մը չըսաւ, գէթ այնպէս հասկցայ թե՛ այս է իր բուն միտքը, եւ թե՛ այդ առթիւ ի մտի ունէր Իրալիոյ ցանկութիւնները եւ անոր յաւակնութիւնները Կիլիկիոյ ամբողջութեան կամ մէկ մասին նկատմամբ։

Պատասխանեցի թե՛ ես ալ ճիշդ ու ճիշդ այդ ծրագիրը պարզած էի Ֆրանս-Արմէնի Կոմիտէին վերջին նիստին մէջ, ուր Կոմիտէին անդամներուն աջակցութիւնը խնդրած էի, որպէս զի ապագայ ինքնավար Հայաստանը, որ Ֆրանսայի թեսարկութեան փակ պիտի գրնուէր, Կիլիկիոյ հետ իր մէջ պարունակէ նաեւ ամբողջ հայկական շրջանները, պատմական եւ ազգաբանական իրողութեանց հիման վրայ։ Այս ծրագիրը ընդունուեցաւ Կոմիտէին կողմէ եւ որոշուեցաւ որ յարմար ըուպէին իրենց ամբողջ աջակցութիւնը պիտի նուիրեն ինծի, անոր իրականացման համար։

Բաժնուելէս առաջ հարցուցի Պ. Բիքօ-ի թե՛ արդեօք Անգլիոյ վերջին նախարարական փոփոխութենէն ասդին, որ տեղի ունեցած էր Լոնտոնի ուղեւորութենէս ետք, Սըր Մարք Սայքսի դիրքը փոփոխութիւն մը կրա՞ծ է։ - Բնա՛ւ, պատասխանեց Պ. Բիքօ. Սըր Մարք Սայքս կրնար նոյն իսկ նախարարութեան անդամակցիլ, եթէ մերժած չըլլար։ Բացառիկ դիրք մը ունի, եւ իր մեծ հարստութիւնը կը նպաստէ արոր։ Մասնաւորապէս իր պաշտօնն է զբաղիլ Ասիական Թուրքիոյ խնդրով, որուն խորապէս տեղեակ է, հետեւեալ նախարարութեանց հաշուին՝ Արտաքին Գործոց, Պատերազմական, Ծովային, Գաղթային եւ Հնդկաստանի։ Ամէն օր յաջորդաբար այդ պաշտօնատուները կ’երթայ եւ կը ներկայացնէ իր պաշտօնին վերաբերող բոլոր աշխատութիւնները։

Պ. Բիքօ ֆրանսական կառավարութեան կողմէ համանման պաշտօն մը ստանձնած ըլլալով, ամէնօրեայ յարաբերութեանց մէջ է Սըր Մարք Սայքսի հետ։ Ուրեմն մեր դատը բնաւ չպիտի վնասուի Անգլիոյ Արտաքին Գործոց նախարարին փոփոխութեամբ։

[ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ]

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

1. Կը դժուարանանք որեւէ յստակ կամ մօտաւոր բան ըսել «ուրիշ աղբիւրներ»ու մասին: Ինչ կը վերաբերի Սոֆիայի աղբիւրին, Ան շար հաւանաբար Միքայէլ Վարանդեանն էր: Վարանդեան 1915-ի Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն կը գտնուէր Սոֆիա, ուր ֆրանսական դեսպանին այցելած էր Մարտի 3-ին, յայտնելու համար թէ հայերը տրամադիր են օժանդակել Դաշնակիցներուն, եթէ անոնք ուզեն ցամաքահանում կատարել Փոքր Ասիա (Արթիւր Պէլլերեան, *Մեծ Տէրութիւնները, Օսմանեան Կայսրութիւնը Եւ Հայերը Ֆրանսիական Արիւսներուն (1914-1918)*, Ա. հատոր, Երեւան, 2005, էջ 78):

Պէտք է նշել թէ Սոֆիայէն բխող լուրը Գէորգ Ե. կաթողիկոսին հասած էր միջնորդաւորուած ձեւով, Թիֆլիսի Ազգային Պիւրոյին կողմէ, անոր փոխ նախագահ Յովսէփ Խունունցի եւ քարտուղար Յովհաննէս Սպենդիարեանի ստորագրութիւնը կրող 4 Ապրիլ 1915 թուակիր գրութեամբ մը, ուր հետեւեալ չակերտուած հատուածով կը ներկայացուէր բովանդակութիւնը Սոֆիայէն սրացուած հեռագրի մը. «Միստեմապիկ կոտորածներ՝ Էրզրում, Դերջան, Զէյթուն ու շրջանակներ: Արիւնահեղ ընդհարումներ՝ Բաղէշ, Վան, Մուշ: Ապստամբութիւն՝ Կիլիկիա: Բռնութիւններ, թալան, սպանութիւններ՝ Ակն ու Փոքր Հայք: Տնտեսական աւերում ամբողջ ազգաբնակչութեան: «Ազապամարտը»՝ դադարեցուած, խմբագիրներից մէկը՝ աքսորուած Անգորա: Բողոքեցէք չեզոք պետութիւնների առաջ ընդհանուր կոտորածն արգելելու համար»:

Նամակագիրները կ'աւելցնէին թէ տեղեկութիւնը ճշդելու եւ կատարելի քայլեր նկատի առնելու համար դիմած էին Կովկասի փոխարքային՝ Վորոնցով Տաշքովի, որ հաստատելէ ետք լուրին ստուգութիւնը, կարծիք յայտնած էր թէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը պէտք է ռուս արտաքին գործերու նախարար Սազոնովին միջոցով դիմումներ կատարէ Ամերիկայի նախագահին եւ Իտալիոյ թագաւորին, որպէսզի անոնք եւ անոնց կառավարութիւնները «յանուն մարդկութեան եւ քրիստոնէութեան, անյապաղ եւ կտրուկ ճնշում գործ դնեն» Պոլսոյ մէջ սկսած Մեծ աղէտին վերջ դնելու եւ աւելի մեծ աղէտներ կանխարգիլելու համար» (*Հայկական Խորհրդակցութիւններ (1912-1920ԹԹ.) - Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու*, պատասխանատու խմբագիր՝ Ամատունի Վիրաբեան, Երեւան, 2004, էջ 72-73):

2. Յօգուտ Դերջանի կը խօսի նաեւ այն իրողութիւնը, որ Դաշնակից Տէրութիւններու 24 Մայիսին հրապարակած ազդարարագրին մէջ գրեթէ նոյն շարքով կը յիշատակուին Էրզրումը, Դերջանը, Զէյթունը, եւլն. (տես ծանօթ. թիւ 47): Բացի այդ, Գէորգ Ե.ի կողմէ Սազոնովին առաքուած 7 Ապրիլ 1915 թուակիր հեռագիրը կը սկսի ասոր մօտիկ տողերով, որոնցմէ յստակ կը դառնայ թէ խօսքը Դերջանի մասին է: Կաթողիկոսը հոն կը նշէ թէ հեռագրով միաժամանակ կը դիմէ չեզոք տէրութիւններու պետերուն՝ խնդրելու խաղաղ բնակչութեան պաշտպանութիւն, եւ ռուսական կառավարութենէն կը խնդրէ յանձնարարել իր դեսպաններուն, որ միջամտեն Մ. Նահանգներու եւ Իտալիոյ մօտ, որպէսզի ջանան դադրեցնել «Թրքահայաստան»ի մէջ հայերու կոտորածներն ու անոնց դէմ կիրարկուող վայրագութիւնները (*Հայերի Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում - Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու*, խմբ. Մ. Գ. Ներսիսեան, Երեւան, 1991, էջ 337): Հարկ է դիտել տալ թէ Ներսիսեանի ռուսերէնէ հայերէնի վերածուած վաւերագիրը բառընտրական եւ շարադասական տարբերութիւններ ի յայտ կը բերէ հայերէն այն բնագրէն, որ լոյս տեսած է Ս. Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռի պաշտօնական ամսագրին՝ «Արարատ»ի 1915 թուականի Փետրուար-Մարտ միացեալ թիւին 171-175-րդ էջերով:

Դիտել պէտք է տալ թէ Անտոնեանի արտագրած բնագիրէն կը բացակայի Ակնի յիշատակումը եւ հեռագրին առաքման թուականը կը ներկայացուի որպէս Ապրիլ

22, մինչդեռ Մայր Աթոռի պաշտօնաթերթին մէջ հրապարակուած փարբերակը յղում կը կատարէ Ապրիլ 7-ի (նոր տոմարով՝ Ապրիլ 20) եւ կ'ակնարկէ Ալնի մէջ եւս կատարուող բռնութիւններու. «Սօֆիայից եւ այլ աղբիւրներից ստացուած տեղեկութիւնները հաստատում են, որ վերսկսուել են կոտորածներ Էրզրումում, Դերջանում եւ Զէյթունում, տեղի են ունենում արիւնահեղ խռովութիւններ Բիթլիսում, Վանում, Մուշում եւ կատարում են ոճրագործութիւններ, բռնութիւններ Ակնում, Կիլիկիայում...» («Արարապ» ամսագիր, Խժ փարի, 1915, Բ-Գ. թիւ, Ս. Էջմիածին, էջ 175):

Ինչպէս նախորդ ծանօթագրութենէն կը պարզուի, Կաթողիկոսը Սազոնովին հեռագրած էր հիմնուելով Թիֆլիսի Ազգային Պիտոյէն 4 Ապրիլ 1915-ին իրեն ուղղուած նամակին վրայ: Սազոնով 9/22 Ապրիլին պատասխան հեռագրով կը տեղեկացնէ թէ Իրալիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու դեսպաններէն խնդրած է պաշտպանել Գէորգ Ե.ի դիմումը (*նոյն*, էջ 175):

3. Ամերիկեան միջամտութեան մը յոյսը կը հիմնուէր այն նկատառման վրայ, թէ Ամերիկան մնացած ըլլալով չէզոք պետութիւն Ա. Աշխարհամարտի ծագումէն ի վեր, թերեւս կարենար ազդեցութիւն մը բանեցնել, մանաւանդ որ ամերիկեան դեսպանը նաեւ կը ներկայացնէր այն դաշնակից պետութիւնները, որոնք իրենց դիւանագիտական առաքելութիւնները փուն կանչած էին պատերազմին հետեւանքով: Օրինակ, 28 Ապրիլին Մորկընթաու ամերիկեան արտաքին գործերու նախարարին տեղեկացուցած էր թէ նոյն օրը, ձայնակցելով ուրիշ դիւանագիտական մարմիններու, դիմած էր Բարձր Դուռ՝ ներկայացնելու հայոց Կաթողիկոսին բողոքը եւ միջամտելու, որ կասեցուին քրիստոնեայ հայերու դէմ կատարուող կոտորածները: Նոյն օրը, ամերիկեան արտաքին գործերու նախարարն ալ իր հերթին Մորկընթաուի ուշադրութեան յանձնած էր ռուսական կառավարութեան խնդրանքը, միշտ հիմնուելով հայոց Կաթողիկոսին դիմումին վրայ, որպէսզի միջամտութիւն մը կատարուի թրքական կառավարութեան մօտ: Մորկընթաու, որ առօրեայ տեղեկագրեր կը ստանար հիւպատոսներէն եւ այլ աղբիւրներէ՝ հայոց վրայ գործադրուած կոտորածներուն եւ փարագրութեան մասին, իր կառավարութենէն ի վերջոյ պիտի խնդրէր որ Ամերիկա եւս միջամտէ՝ կասեցնելու համար հայոց դէմ գործադրուող անմարդկային արարքները: Գալով Իրալիոյ Վիքթոր Էմմանուէլ Գ. թագաւորին ուղղեալ դիմումին, Կաթողիկոսը կոտորածներու վերսկսումը յայտնելէ ետք, հայցած էր միջամտութիւն՝ պաշտպանելու հին քրիստոնեայ ազգ մը, որ անգթօրէն կը հալածուէր եւ մարմնուած էր մոլեռանդ թուրքերու կատաղութեան (Պէյլերեան, էջ 80):

Իրալիոյ թագաւորին ուղղուած 7 Ապրիլ 1915 թուակիր դիմումին հայերէն բնագիրը ունի հետեւեալ բանաձեւումը. «Խորապէս յուզուած այն վրդովեցուցիչ լուրերով, որոնք հաստատում են հայ ժողովրդի դէմ գործադրուող կոտորածների եւ սիստեմատիկ ճնշումների վերսկսումը Տաճկահայաստանում, եւ ինձ թոյլ եմ տալիս կոչ անել Ձեր Մեծութեան բարձր մարդասիրական զգացումներին, ինչպէս եւ Իրաւական ազգի ազնիւ զգացումներին, եւ խնդրում եմ յարգանքով, շնորհել, յանուն քրիստոնէական հաւատի եւ մարդկութեան, Թիւրքիայում Ձեր դիպլոմատիական ներկայացուցիչների ազդեցիկ միջամտութեամբ, հզօր պաշտպանութիւն ամենահին քրիստոնեայ մի ժողովրդի, հալածուած անգթօրէն եւ թողնուած թիւրք ֆանատիկոսութեան կատաղութեան» («Արարապ», *նոյն*, էջ 172):

Գէորգ Ե. իր դիմումները չէր սահմանափակած միայն Սազոնովով, Ուիլսընով եւ Էմմանուէլ Գ. կայսրով. ան նաեւ դիմած էր փոխարքայ Վորոնցով-Տաշքովի, Ֆրանսայի

նախագահին եւ Անգլիոյ Գէորգ Ե. թագաւորին, վերջին երկուքէն խնդրելով որ կոտորուող անմեղ քրիստոնեաները փրկելու համար իրենց բոլոր միջոցները գործադրելէ բացի, յանձնարարեն որ իրենց դեսպանները աշխատանք տանին չէզոք պետութիւններ Իրալիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու մօտ յանուն մարդասիրութեան, որպէսզի վերջ տան «Թիւրք ֆանատիկոսութեան կատաղութեան» մարմնուած հայ ժողովուրդի կոտորածին (*նոյն*, էջ 173-174):

4. «Արեւ» երկօրեայի 11 Մայիս 1915-ի թիւէն կը տեղեկանանք թէ Պօղոս Նուպար Վահան Մալեգեանի ընկերակցութեամբ Գահիրէէն Փարիզ մեկնած է 4 Մայիսին՝ հայկական խնդիրը «Ռաշնակից Պետութեանց դաւիլիճներուն մօտ հետապնդելու նպատակաւ»:

Թերթին համաձայն, այս յանկարծակի մեկնումը հարկադրանքն էր երկու հեռագիրներու, զորս Նուպար ստացած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն:

Առաջինով Կաթողիկոսը տեղեկացուցած էր թէ Տոքթ. Զավրիեւ եւ Ղուկասօֆ Լոնտոն մեկնած են եւ «քաղաքական կարեւոր տեղեկութիւններ ունին իրեն հաղորդելիք», միաժամանակ նշելով թէ զինք կը կարգէ իր միակ ներկայացուցիչը Դաշնակից պետութեանց մօտ իբրեւ նախագահ Ազգային Պատուիրակութեան:

Պօղոս Նուպար իր ստացած հեռագրին «ինչ ինչ մասերը մութ գրնելով», հեռագրով Կաթողիկոսէն խնդրած է յստակացնել թէ ովքե՞ր են պատուիրակութեան միւս անդամներն ու «ի՞նչ հիման վրայ պիտի պաշտպանուի ազգային դատը»:

Ստացուած պատասխանը յստակացուցած է թէ անդամները կը մնային նոյնը, ինչ որ էին հայկական բարենորոգմանց հետապնդման ժամանակ.՝ Գէորգ Արք. Իւթիւճեան, Եագուպ Արթին փաշա եւ Յարութիւն Մոստիշեան,՝ բոլորն ալ արեւմտահայ, եւ թէ «Հայկական դատը պաշտպանուելու է ինքնավարութեան հիման վրայ»:

Այս ստացուած պատասխանէն ետք է որ Պօղոս Նուպար իրեն վստահուած պարտականութիւնը հաւանած է յանձն առնել:

5. Մեր տեսած նիւթերուն մէջ կար ոչ մէկ բան, որ կարելի դարձնէր յստակացնել ակնարկեալ նամակին պարունակութիւնը: Յաջորդող տողերը կը մղեն ենթադրելու թէ ան գրուած է Պոլսէն:
6. Միսիոնարական շարժումը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը թուի սկիզբ առած ըլլալ 1813-ին եւ կարեւոր թափ ստացած՝ 1860-ականներէն սկսեալ: Մօտաւոր գաղափար մը տալու համար, կ'արժէ Էտուին Պլիսի *Թուրքիա եւ Հայկական Կոտորածները* գիրքէն քաղելով նշել թէ 1896-ին, Համիդեան կոտորածներու շրջանին, երոպական, արեւմտեան, արեւելեան եւ կեդրոնական Թուրքիոյ փարածքին (վերջին երեքի պարագային առաւելաբար հայերու մէջ) միսիոնարներն ունէին 227 քարոզչական կայաններ մեծ թէ փոքր քաղաքներու կամ աւաններու մէջ, դպրոցներու, եկեղեցիներու, բարձրագոյն վարժարաններու եւ ընծայարաններու կողքին (Edwin Munsell Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Edgewood Publishing Company, 1896, էջ 315-317): Իսկ Ա. Պատերազմէն անմիջապէս առաջ, ամերիկացի միսիոնարներն Ասիական Թուրքիոյ մէջ ունէին 120 աւերարանական եկեղեցի, երկուքասնեակ մը քոլէճներ 3,500 ուսանողութեամբ, եւ շուրջ 500 դպրոցներ 25,000 աշակերտութեամբ (Ararat. A Searchlight on Armenia, Գ. փարի, թիւ 28, Հոկտեմբեր 1915, էջ 171):

7. Նախագահ Ուիլսըն 1914-ին Ֆրանսայի մօտ ամերիկեան դեսպան նշանակած էր Ուիլիըմ Կրէյվզ Շարփը (William Graves Sharp [1859-1922]), որ այդ պաշտօնը պիտի

գրադեցներ մինչև 1919:

8. Տեղին պիտի ըլլայ նշել թէ Արամ Անտոնեանի պատրաստած թղթածրարին մէջ կը գտնուի Պէռարի կողմէ Պօղոս Նուպարին ուղղուած նամակ մը, ուր ակնարկութիւն կ'ըլլայ չորս բարեկարգումներուն: Ահաասիկ այդ նամակը, ուր ուղղանկիւն փակագիծերու մէջ կը փրուին Անտոնեանի ներմուծած բացաւորութիւնները:

Փարիզ, 5 Փետրուար 1915

Սիրելի Պարոն եւ բարեկամ,

Նոյն իսկ Օգոստոս ամսուն [1914] Դաշնակցութիւնը զիս դրկեց Պ. Իզվօլսքիի մօտ, անոր յայտնելու համար թէ հայկական բոլոր կազմակերպութիւնները Ռուսերու ծառայութեան մէջ կը մտնեն:

«Ի՞նչ կը պահանջեն» [հարցուց դեսպանը]:

«-Երոպական ռէֆօրմներ՝ միակ նահանգի մը վերածուած եօթ վիլայէթներուն մէջ, Երրեակ Համաձայնութեան հակակշռին ենթարկուած կառավարութեամբ մը, հոգ չէ թէ Երրեակ Համաձայնութիւնը այդ հակակշիռը ի գործ դնէ իր ուղղակի պատուիրակներուն միջոցաւ, եւ կամ այդ գործը վստահի իր երեք անդամներէն մէկուն, եւ ժուս, անգլիացի կամ ֆրանսացի կառավարչի մը մօտ հաստատել միւս երկու անդամներուն պատկանող մէյ մէկ քօմիսները:

«-Բայց ի՞նչ տեսակ ռէֆօրմ, ինքնավարութի՞ւն, անկախութի՞ւն:

«-Ո՛չ ինքնավարութիւն, ո՛չ անկախութիւն, ո՛չ ալ ընտրովի խորհրդարան. ոչինչ, *սո ալթմ*, որ հեռուէն կամ մօտէն քաղաքական բնոյթ մը ունենայ. խաղաղեցում, վարչութիւն, բռնցքի ոյժ եւ բարգաւաճում, շնորհիւ Չորս Պառաւերուն [Փոխաբերաբար գործածուած բացաւորութիւն մը որ կը նշանակէ «Չորս վաղնջական կամ էական ռէֆօրմներուն»].- Ժանտարմըրիի, արդարութեան, ֆինանսներու եւ հանրօգուտ շինութեանց միջոցաւ»:

Իսկոյն Բէթրօկրապ հեռագրուած այս դիմումին վրայ է որ Հայերը հազարներով մտան Ռուս բանակին մէջ եւ խոստումներ եղան Կովկասի Փոխ-Արքային կողմէ: Այս իրիկուան ֆրանսական թերթերը կը ծանուցանեն հրապարակութիւնը *Նարնջագոյն Գիրքի* մը [Ռուսիոյ Արաքին Գործոց Նախարարութեան թոյլտուութեամբ, այդ Նարնջագոյն Գիրքը հայերէնի թարգմանուեցաւ 1915ին, իրաւագէտ Պ. Մեդրակ Աւագեանի կողմէ, հետեւեալ խորագրով.- «Ժողովածու Դիպլօմատիկական դօկումէնտների.- Բարեկարգումները Հայաստանում. 1912 թ. Նոյեմբեր 12ից մինչև 10 Մայիսի 1914 թ.», Թիֆլիս, Տպարան «Էպօխս», 1915 <...>:- Վաճառման գուր հասոյթին կէտը յարկացուած էր Հայ փախստականներու] որ կը պարունակէ 1913ի ռէֆօրմներու մասին կարարուած բոլոր թղթակցութիւնները եւ կ'ապացուցանէ թէ Ռուսիա կ'ուզէր ձեռք բերել ամբողջական ռէֆօրմներ, սակայն Գերմանիա հակառակեցաւ.- «Այս Նարնջագոյն Գիրքը, կ'ըսէ Ռուսական դեսպանին զեկոյցը, հայկական ազգին նոր սահմանադրութիւնն է (Charter)»:

Կը յուսամ հայկական դարձած տեսնել Մէրսինն ու Արաման, եւ ամբողջ Հայաստան մը որ փարածուի Մէրսինէն Սինօպ եւ Սվազէն Վան: Այդ օրը ես ալ իմ Սիմէօնի օրհներգութիւնս պիտի ընեմ. Nunc dimittas servum tuum Domine, qua ocueli mei viderunt... [«Արդ արձակեա զծառայս քո Տէր, զի

տեսին աչք իմ գիրկութիւն...»]: Տեսած պիտի ըլլամ այն ինչ որ իմ բովանդակ կեանքիս երազներէն մէկը եղած է:

Իմ ամբողջ մտածումս Ձեզի յայտնած ըլլալու համար ըսեմ թէ, ըստ իս, այս պատերազմին պէտք է հետեւի միացում մը, քրտօ-հայ զանգուած մը՝ հաստատուած Սեւ ծովուն եւ Կիպրոսի ծովուն միջեւ, ընդմէջ Գօնիա-Էնկիւրիով կազմուած Թուրքիոյ, Ռուսիոյ ու Պարսկաստանի ներկայ սահմաններուն, եւ Ալեքսանդրէթէն Մուսուլ երկարող Պաղպարի Գիծին, որ դէպի Արաքիա իր հարաւային սահմանը պէտք է կազմէ: Այս զանգուածին վրայ, 10-15 տարուան կորովի ոստիկանութիւն մը ամէն կողմ պիտի վերակերպէր հայկական բարգաւաճումը եւ քրտօ-հայ ընկերակցութիւնը [association]: Միեւնոյն ժամանակ՝ եւրոպական ռէֆօրմներ, վարչական ու ֆինանսական, միանգամայն ցեղին ու երկրին պիտի թոյլատրէին որ փոխադարձաբար վերածնին եւ ինքզինքնին արժեցնեն: Հետզհետէ աւելի լայն ընդունելութիւն մը բնիկներու՝ ամէն կարգի պաշտօններու մէջ, եւրոպական հակակշռի տակ: Այս տեսակ եւրոպական դաստիարակութիւն մը 15-20 տարի շարունակ ... եւ մնացեալը պիտի տեսնեն մեր յաջորդները: Տակաւին չեմ համարձակիր Ձեզի ըսելու թէ յաջողած ենք: Բայց հաստատապէս կը հաւատամ որ Երրեակ Համաձայնութեան յաղթանակը պիտի նշանակէ «Հայկական Բօլօնիա»:

Ձերդ բոլորովին անձնուր

ՊԷՌԱՐ

Պեռար կ'ուզէր ըսել թէ Հայաստանին ինքնավարութիւն պիտի շնորհուի, ինչպէս էր ռուսական իշխանութեան ներքեւ գտնուող Լեհաստանի պարագան: Թերեւս հարկ է նշել թէ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի շրջանին աւստրոգերմանացիներն ու ռուսերը հաւասարապէս կարիքը կը զգային լեհական ուժերը պատերազմի մէջ ներգրաւելու իրենց կողքին եւ երկու կողմերն ալ կեղծ խոստումներ կը շռայլէին: Լեհաստանին ինքնավարութիւն շնորհելու ռուսական խոստումը կու գար մեծ դուքս Նիքոլայ Նիքոլայեւիչէն 14 Օգոստոս 1914-ին:

9. Պրիթիշ Արմէնիա Կոմիտէն կը ներկայացնէր փոքրաթիւ անգլիացիներէ բաղկացած մարմին մը, որ Լոնտոնի մէջ հիմնուած էր հայկական դատին զարկ տալու նպատակով կա՛մ 1912-ի աւարտին եւ կամ 1913-ի սկզբնաւորութեան (Ազապի Նասիպեան, *Բրիտանիա եւ Հայկական Հարցը 1915-1923*, Պէյրութ, 1994, էջ 49): Անոր արեւնապետն էր երեսփոխան Անիւրին Ուիլիըմզ, որ կը վայելէր նոյն մարմնին մէջ գործակցութիւնը ուրիշ երեսփոխաններու ալ, ինչպէս՝ Նոէլ Պաքսթընն ու Թի. Փի. Օ'քանըրը, երկուքն ալ յիշատակուած այս գիրքին մէջ այլուր:

Կոմիտէին հովանաւորութեամբ 1913-ին հրապարակուած Armenia: Its People, Sufferings and Demands գրքոյկով կը տեղեկացուի թէ կոմիտէն իր նպատակներէն մին կը նկատէ ստիպել որ Մեծն Բրիտանիան, այլ տէրութիւններու հետ միասին, թրքական կառավարութեան պարտադրէ իրագործումը հայկական բարենորոգումներու (Բենիամին Պօղոսեան, *Բրիտանիա-Հայաստան Կոմիտէի Գործունէութիւնը (1913-1924թթ.)*, Երեւան, 2003, էջ 6):

10. Տեսնել Ուիլիըմզի նամակին յաջորդող Խումունցի հեռագիրը:

11. Բարձր Դուռը, որ հայ գրականության մէջ յաճախ կը ներկայացուի «Բ. Դուռ» կամ «Բարձրագոյն Դուռ» փարբերակներով, կը վերաբերի օսմանեան «Պապը Ալի»ին, որ ժամանակի հոլովոյթին հետ արեւմտաւրոպական դիւանագիտութեան կողմէ պիտի նկատուէր օսմանցիներու արտաքին գործերու նախարարութիւնը: Մեծ Վեզիրը, այլապէս՝ վարչապետ, կը գլխաւորէր Բարձր Դուռը, որ կը գտնուէր Թուփգափուի պալատին մէջ, ուր սուլթանը պաշտօնական արարողութեամբ կ'ընդունէր օտար երկիրներու դեսպանները:
12. Westminster Gazette-ը Լոնդոն հրապարակուող ազդեցիկ ազգայական թերթ մըն էր, հիմնուած 31 Յունուար 1893-ին: Ան իր արեւմտեան նկատմամբ է քաղաքական գործիչներու կողմէ,- իրենց կուսակցական պարկանելութենէն անկախ,- անհրաժեշտօրէն կար-դացունելիք թերթ:
13. Տես Կայ Լոքոքի 4 Մայիս թուակիր նամակը (էջ 11) եւ անոր նախորդող 3 Մայիս թուակիր հեռագիրը (էջ 10), որոնք կը փրփին իբրեւ կցորդ Ուիլիըմզի նամակին:
14. Տեսնել թիւ 8 ծանօթագրութեան վերջին պարբերութիւնը:
15. Manchester Guardian-ը հիմնուած է 1821-ին հիւսուածեղէնի վաճառականներու կողմէ իբրեւ միջին դասակարգի խօսափող: Թերեւս փեղին է նշել թէ 1872-ին թերթին խմբագիրը դարձած եւ 1905-ին իր զարմիկին զաւկէն թերթին սեփականատիրութիւնը ապահոված Charles Preswich Scott-ը մտերիմ կապեր հաստատած էր Chaim Weizmann-ի հետ, որ դերակատարութիւն ունեցած է Բրիտանիոյ արտաքին գործերու նախարար Պալֆուրի 1917-ի յայտարարութեան մէջ, որով ան Ուոլթըր Ռոջիլսի միջոցով Մեծն Բրիտանիոյ եւ Իրլանդիայի Միոնական Դաշնակցութեան կը փեղեկացներ թէ բրի-տանական կառավարութիւնը նպատարաւոր աչքով կը դիտէ Պաղեստինի մէջ հրեայ ժողովուրդին համար ազգային փրան մը հիմնումը: Մըթք կը դաւանէր թէ թերթի մը գլխաւոր առաքելութիւնը ճշգրիտ լրատութիւն կատարել է եւ թէ մեկնաբանութիւնը ազատ ըլլալով հանդերձ՝ իրողութիւնները նուիրական են:
16. 1912-ի Հոկտեմբերի վերջերուն, զանազան հայաբնակ վայրերու ներկայացուցիչներ Թիֆլիսի մէջ խորհրդակցութիւններու իբրեւ արդիւնք կը ստեղծէին ժամանակաւոր պիւրօ մը, որ կը բաղկանար Սամսոն Յարութիւնեանէ, Ալեքսանար Խապիսեանէ, Արարշէս Քալանթարէ, Համբարձում Առաքելեանէ, Ա. Պողոսեանէ, Յովհաննէս Թու-մանեանէ եւ Նիկոլ Աղբալեանէ: Այս ժամանակաւոր մարմինը 25 Նոյեմբերին պիտի վերընտրուէր աւելի ընդարձակեալ ներկայացուցչական կազմի մը կողմէ՝ յաւելումովը երկու անդամներով՝ Արշակ Զամալեան եւ Բժիշկ Կ. Սրեփանեան, հայկական հարցին գծով օժանդակելու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին եւ կապեր հաստատելու նոյն ուղղութեամբ աշխատանք փանող զանազան մարմիններու հետ, անոնք գտնուէին Պոլիս, Փարիզ, թէ այլուր (Լէօ, *Անցեալից*, Երեւան, 2009, էջ 234-236): Այս առումով ալ մարմինը կապեր կը պահպանէր ռուսական կառավարութեան հետ եւ կը ջանար օգնել Նուպարի, որ իբրեւ Ազգային Պարուիրակութեան նախագահ հետապնդէ հայոց ազգային շահերը: 22-25 Փետրուար 1915-ի իր համագումարէն ետք, Պիւրոյին փոխ-նախագահութիւնը կը վստահուէր Ալեքսանար Խապիսեանի եւ Յովսէփ Խունունցի: Պիւրոյին քսանմէկ անդամներէն ինն կը յարէին Դաշնակցութեան, երկուքը՝ Մշակա-կան շարժումին, մինչ մնացեալները չունէին որեւէ յարուկ պարկանելութիւն: Ան կը նկատուէր գործիք մը՝ ենթակայ Դաշնակցութեան ազդեցութեան (Դաւիթ Անանուն, *Ռուսահայերի Հասարակական Զարգացումը*, Գ. հատոր, Վենետիկ, 1926, էջ 550):

17. Լոնդոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը հիմնուած էր 1898-ին եւ վերակազմակեր-պուած՝ 1913-ին, Դեր-զնդապետ Գ. Մ. Կրեկորիի նախագահութեան ներքեւ: Պարուակալ քարտուղարութիւնը վստահուած էր Մ. Կուրենեանի: Յ. Մոսպիչեան անդամ էր անոր Ընդհանուր Խորհուրդին: Ընկերութիւնը կը հրապարակէր Ararat. A Searchlight on Armenia անունով պարբերաթերթը, որուն նպատակներէն մին էր Լոնդոնի մէջ քովէ քով բերել հայերը, զանոնք շփման մէջ դնել բրիտանացիներու հետ եւ աւելի սերտ համակրանք յառաջացնել երկուստեք:
18. 1913-1916 փարիներուն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պաշտօնավարող ամերիկեան դես-պանն էր Հենրի Մորկընթաւ (Henry Morgenthau [1856-1946]), որ 1918-ին Ambassador Morgenthau's Story խորագիրը կրող հատորով մը Նիւ Եորքի մէջ փապգրութեան պիտի յանձնէր իր յուշերը, ուր լայն կերպով պիտի անդրադառնար Հայկական Հարցին ու Յեղասպանութեան: Հայկական Յեղասպանութեան փաստագրման առումով կարեւոր սկզբնաղբիւր մը նկատուող այս յուշերը 1919-ին հայերէնի թարգմանած է Ենովք Արմէն:
19. Այդ ապահով աղբիւրը Թիֆլիսի Ազգային Պիւրօն էր (փեսնել Խունունցի հեռագիրը, էջ 9):
20. 1915-ի Մայիսի 2-ին Մորկընթաւ Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղար Պրայընի հեռագրով կը յայտնէր թէ օր մը առաջ, ընկերակցութեամբը Իրալիոյ դեսպանին, որ «իր սրացած հրահանգներուն համանման հրահանգներ սրացած էր» իրաւական կառավարութենէն՝ «խիստ դիմումներ» կատարելու Բ. Դրան մօտ, իրագործած էր սրացուած հրահանգը: Մինչ այդ, «Նիւ Եորք Թայմզ» օրաթերթը իր 28 եւ 29 Մարտի յաջորդական համարներով կը փեղեկացներ թէ Պրայըն Մորկընթաւին հեռագրով մը փեղեկացուցած էր ռուս դեսպան Պախմէթեի միջոցով իր ուշադրութեան բերուած ըլլալը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին դիմումին, ուր կը խնդրուէր Ամերիկայի միջամտութիւնը՝ կանխելու համար Թուրքիոյ փարածքին մէջ խաղաղ հայերու կոտորածը: Պրայըն դեսպանին պատուիրած էր հարցը ներկայացնել թուրք կառավարութեան, պնդելով որ միջոցներ ձեռք առնուին հայերու ապահովութեան ուղղութեամբ: Այնուհետեւ, Մորկընթաւ իր մեծաւորին յայտնած էր թէ նոյնիսկ այդ պատուէրն սրանալէ անկախ ինք եւ թրքական մայրաքաղաքին մէջ գործող կարգ մը դիւանագիտական մարմիններու ներկայացուցիչներ նախաձեռնած էին նման քայլի մը (փեսնել նաեւ *Հայերի Յեղասպանութիւնը Օսմանե-եան Թուրքիայում (1915-1918) - Օրարերկրեայ Պետութիւնների Դիւանագիտական Փաստաթղթերի Վկայութիւններ*, Բ. հատոր, Երեւան 2011, էջ 174-176):

Վերոնշեալ դիմումներուն վերաբերեալ ակնարկութեան կը հանդիպինք Լոնդոնէն 8 Մայիսին Արշակ Զօպանեանէն Պողոս Նուպարին հասցեագրուած ֆրանսագիր նա-մակին հայերէն թարգմանութեան մէջ: Հոն Զօպանեան կ'ըսէ.-

Շար երջանիկ եմ իմանալով որ քանի մը օրէն Փարիզ կը հասնիք: Մեր խնդիրը, թէեւ հրապարակաւ անոր խօսքը չեն ըներ, օրակարգի վրայ է այն արեւնէն ի վեր ուր որոշեցին Կ. Պոլսոյ առումը: Քանի ամսէ ի վեր, Փարիզի եւ Լոնդոնի մեր բարեկամներուն հետ, կրցածս ըրի հողը պարտաստելու համար: Շար բան կայ ընելիք: Ձեր ժամանումը ամենէն բարեղէպ իրո-ղութիւնն է:

Արդէն Փարիզ եկած պիտի ըլլայի որպէս զի Ձեր ժամանման իսկ փեսնեմ Ձեզ, բայց սրիպուած եմ փակալին 7-8 օր այստեղ մնալ: Ամէն պարագայի մէջ, Փարիզ կ'ըլլամ 15ին կամ 16ին, որովհետեւ կաճառի անդամ Պ. Լաքու-

Կայէ զիս հրաւիրած է որ 25ին բանախօսութիւն մը ընեմ, նիւթ ունենալով «Թրքական լուծի փակ գործուող Հայաստանը», ինչ որ մաս պիտի կազմէ բանախօսութեանց այն շարքին զոր «Ֆուայէ» կազմակերպած է ի մասին Գերմաններու, Ասորիացոց եւ Թուրքերու կողմէ հարստահարուող ժողովուրդներու: Վերադարձիս իսկոյն կը գրեմ Ձեզ, ժամադրութիւն մը խնդրելու համար: Շար բաներ կան որոնց մասին կ'ուզեմ Ձեզ փեղեկացնել:

Պարագաները ձեռնարու են մեր դարին եւ ա՛յ աւելի նպաստաւոր պիտի դառնան, որովհետեւ Դաշնակիցները,- երբեք չեմ տարակուսած, յաղթական պիտի ելլեն: Բայց այս պահուս, Հայաստանի եւ Կ. Պոլսոյ մէջ, կացութիւնը սոսկալի է մերայնոց համար: Պ. Ուիլիամսէն իմացայ թէ անգլիական եւ ռուսական կառավարութեանց պնդման վրայ, ամերիկեան եւ իտալական կառավարութիւնները միջամտած են Կ. Պոլիս: Գրեցի Պ. Կուի, որպէսզի Պ. Տելքասէն հաճեցնէ համանման դիմում մը ընելու ամերիկեան եւ իտալական կառավարութեանց մօտ, որպէս զի շարունակեն պաշտպանել մեր հայրենակիցները: Տարակոյս չունիմ թէ ֆրանսական կառավարութիւնը պիտի ընէ արիկա, եթէ արդէն չէ ըրած:

Չեմ գիտեր թէ իրօք հայկական դաւադրութիւն մը փեղի ունեցա՞ծ է Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ կամ թուրք կառավարութիւնը ի՞նք հնարած է արիկա, Հայերը հարստահարելու համար: Ծանր տագնապ մըն է զոր կ'անցընեն մեր հայրենակիցները, բայց վերջինը պիտի ըլլայ: Թուրքերն ու քիւրդերը անհատներ միայն կրնան սպաննել. երբեք չպիտի յաջողին Հայ «Ազգը» սպաննելու: Կատարեալ վստահութիւն մը ունիմ մեր ժողովուրդին ապագային նկատմամբ:

Հաճեցէք ընդունիլ, Վսեմաշուք Տէր, իմ յարգալիր զգացմանցս հաւաստիքը:

Հոս հարկ է նշել թէ «հայկական դաւադրութեան» մը մասին Գերմանիոյ նախաձեռնութեամբ շրջանառութեան մէջ դրուած ակնարկութիւնները կրնային բոլորովին անհիմն չըլլալ եւ հակառակ անոր որ անոնք չէին կրնար արդարացնել հայերու զանգուածային փեղահանութիւնները սահմանամօտ փարածքներէն, լաւագոյն պատրուակի վերածուեցան թուրք վարիչներու կողմէ՝ իրականացնելու հայաջինջ քաղաքականութիւնը: Հայոց դէմ ուղղուած զլխաւոր մեղադրանքը իրենց աջակցութիւնն էր Ռուսաստանի (James Morgan Read, *Atrocity Propaganda 1914-1919*, New Haven, 1941, էջ 118-119 եւ 218-222): Թերեւս ալ գերմանացիներն ու թուրքերը նաեւ փեղեկացած էին թէ փակաւին 1915-ի Փետրուարին, Զէյթունէն պատուիրակութիւն մը ռուսերուն յայտնած էր 15,000 զէյթունցի հայերու պարտաստականութիւնը՝ ռուսերուն օգնելու նպատակով թուրքերու դէմ զենքի դիմելու ուղղութեամբ (Պէյլերեան, *նշւ. աշխտ.*, էջ 7):

Տեղին պիտի ըլլայ նշել թէ Չօպանեանի եւ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութեան Միջին Արեւելքի հարցերու փնօրէն Ժան Կուի միջեւ փոխանակուած նամակներուն պատճէնները արեւին լոյս տեսած են Լոնտոն հրապարակուող Ararat. A Searchlight on Armenia պարբերականին 1915-ի Ապրիլի համարով (Բ. փարի, թիւ 22), էջ 357: Նոյն համարը նաեւ փութած է կենսագրական նոթեր Չօպանեանի մասին, ինչպէս նաեւ համարաբարութիւնը անոր կատարած բանախօսութեան:

21. Ակնարկութիւն Փեթրոկրափի Ծրագրին (էջ 13): Հոս ներկայացուող «Փեթրոկրափի

Ծրագիրը», որ Ա. Պատերազմի շրջանին հիմքը պիտի կազմէր Պօղոս Նուպարի եւ իր գործակիցներուն կատարած աշխատանքին, ամփոփ փարբերակն է աւելի ընդարձակ փաստաթուղթի մը, որ Տոքթ. Զավրիեւ յանձնած էր Լոնտոնի եւ Փարիզի ռուս դեսպաններուն: Ընդարձակ օրինակը հրապարակուած է Զոն Կիրակոսեանի *Հայաստանը Միջազգային եւ Սովետական Արտաքին Քաղաքականութեան Փաստաթղթերում 1828-1923* ժողովածուին մէջ (Երեւան, 1972, էջ 371-374): Կիրակոսեան ծանօթագրութեամբ մը կը յստակացնէ թէ ռուս դեսպաններ Պենքենպորֆն ու Իզվոլսքին 17 Ապրիլ 1915 թուակիր հեռագրով մը փեղեկացուած էին թէ Զավրիեւ Լոնտոն եւ Փարիզ պիտի այցելէ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի «կառավարութիւններն ու հանրային կարծիքը հայկական բաղձանքներու իրագործման ի նպաստ փրամադրելու նպատակով»: Հեռագիրը Զավրիեւը կը ներկայացնէր իբրեւ ռուսական արտաքին գործերու նախարարութեան «ամենալաւ կողմէն ծանօթ» անձ, խնդրելով որ ան ծանօթացուի քաղաքական շրջանակներուն եւ անոր հանդէպ ցուցաբերուի հովանաւորութիւն:

Հեղաքրքրական է դեսպանին անփեղեակ ձեւանալը խնդրոյ առարկայ փաստաթուղթէն:

22. Յունաստանի Կոստանդին Ա. թագաւորը (1868-1923), որ ամուսնացած էր գերման Վիլիելմ Բ. կայսեր քրոջ հետ, իր ազգականին խոստացած էր թէ Յունաստանը պարբերազմ պիտի չյայտարարէ Գերմանիոյ դէմ: Վենիզելոս, սակայն, դրական չէզոքութեան քաղաքականութիւն որդեգրած էր Դաշնակիցներուն նկատմամբ, խոստանալով անոնց կողքին պատերազմիլ ի հարկին՝ Փոքր Ասիոյ մէջ հողային զիջումներու դիմաց:
23. 1831-ին եւրոպական փերութիւններ Պելճիգան հռչակեցին «անկախ եւ մշտապէս չէզոք» երկիր: 1839-ին բոլոր շահագրգիռ կողմերը վերահաստատեցին իրենց կեցուածքը, սակայն Գերմանիան 1914-ին «թուղթի կտորի մը հանգոյն» ոտնակոխեց փրութեան երաշխիքները՝ Պելճիգայի ընդմէջէն փութով Ֆրանսայի վրայ արշաւելու համար: «Թուղթի կտոր մը» արտայայտութիւնը,- ինչպէս հեղաքային պիտի գրառէր Պերլինի մօտ Բրիտանիոյ դեսպան Է. Կոշէն,- արտասանած է գերման վարչապետ Հոլվէկը:
24. Եւրոպական դիւանագիտութեան մերձեցումով, «Արեւելեան Խնդիր» եզրը կը փարածուէր բոլոր այն դիւանագիտական եւ քաղաքական խնդիրներուն վրայ, որոնք հետեւանք էին Օսմանեան Կայսրութեան քայքայումին: Եզրին արմատները կ'երկարին մինչեւ 1774 թուականը, երբ օսմանցիները Ռուսաստանի դէմ վեցամեայ պատերազմէ մը ետք վար դրին իրենց զենքերը: Նոյն հետայն, Ասորո-Հունգարիան եւ Անգլիան յարմար նկատեցին իրենց շահերուն համար պահպանել Օսմանեան Կայսրութիւնը: Եզրը, սակայն, որպէս այդպիսին նուիրականացաւ միայն 1821-ին, երբ յոյները անկախութիւն հռչակեցին եւ ի վերջոյ ստացան սուլթանին ճանաչումը 1832-ին: Օսմանեան Կայսրութեան անդամահատումը այդպիսով կը թեւակոխէր նոր փուլ մը:
25. Bulletin du Comité de l'Asie française-ը սկսած է հրապարակուիլ 1901-ին Գաղթարարներու Կուսակցութեան կողմէ Ռոպէր փր Բէի փնօրինութեան ներքեւ: Յափկապէս 1909-էն սկսեալ խմբագրութիւնը իր ուշադրութիւնը Ափրիկէէն շեղելով կը կեդրոնացնէ Օսմանեան Կայսրութեան վրայ: Սուրիոյ նկատմամբ ֆրանսական հոգաբարութեան ջերմ ջարագով Տր Բէ 1919-ին պիտի դառնար Զօր. Կուրոյի փեղակալը Սուրիոյ մէջ եւ ապա գործէր որպէս Լիբանանի մէջ ֆրանսական բարձր քոմիսէրի ընդհանուր քարտուղար:
26. Պաղտապապահնը (գերմաներէնով) կամ Պաղտապի Երկայթուղագիծը կը նկատուի Ա.

Աշխարհամարտի գլխաւոր դրդապատճառներէն մին: Գերմանիա Պերլինէն մինչեւ Պադարաք երկարող երկաթուղիին կառուցման ձեռնարկած էր 1903-ին, ձգտելով նաւահանգիստ մը կերպել Պարսից Ծոցին մէջ, զօրացնելու համար իր Կոնստանտնուպոլիսը եւ ամրապնդելու իր աշխարհակալական քայլերը: Ռուսաստան եւ Անգլիա յարկապէս չէին կրնար հաշտ աչքով դիպել իրենց շահերուն սպառնացող այս նախաձեռնութիւնը:

27. 1905-ի Մարտին Գերմանիոյ Վիլհելմ Բ. կայսրը Թանճիր այցելելով դուռ կը բանար միջազգային թնճուկի մը, որ կը յանգեցնէր Ա. Պարսերագմէն առաջ երկու առանցքներու նախնական ձեւաւորման՝ մէկ կողմէ Ասորո-Հունգարիա իբրեւ Գերմանիոյ կողմնակից, իսկ միւս կողմէ Բրիտանիա, Ռուսիա, Իտալիա, Սպանիա եւ Միացեալ Նահանգներ իբրեւ Ֆրանսայի աջակից: Ի տես այս կացութեան, Գերմանիա կը դիմէր զիջումի, սակայն Ֆրանսա ալ կը հարկադրուէր ձեռք քաշել մարտեան ոստիկանական ուժերուն վրայ հակակշիռ բանեցնելէ: 1911-ի Յուլիսին Գերմանիա պարճառ կը դառնար մարտեան երկրորդ թնճուկի մը՝ մարտանաւ ուղարկելով դէպի Ադաքիւր, իսկ 1912-ին կնքուած Ֆէզի պայմանագրով Թանճիրը կը մտնէր Մարտքի սպանական գօտիին մէջ: Մինչ այդ, 1911-ին ծայր առած մարտեան ապստամբութիւնը զսպելու նպատակով ուժի դիմելու ֆրանսական դիպաւորութիւնը սկզբնապէս կը բախէր բրիտանական ընդդիմութեան, բայց նկարի ունենալով ընդհանուր միջազգային կացութիւնը, Բրիտանիա ի վերջոյ կը հարկադրուէր նեցուկ կանգնիլ Ֆրանսայի: Պօղոս Նուպարի ակնարկութիւնը կը վերաբերի երկու դաշնակիցներուն միջեւ փրած այդ ձգտեալ շրջանին:
28. 1915-ի Ապրիլին, սկզբնական կարգ մը յաջողութիւններէ ետք, ռուսական զօրքերը սկսած էին նահանջել գերմանական եւ ասորիական յարձակումներու առջեւ: Էլէֆթերիոս Վենիզելոս, որ երիցս մերժած էր սերպերուն օգնելու նպատակով Եռեակ Համաձայնութեան պետութիւններու կարարած դիմումները, Փարիզի եւ Լոնտոնի դառնութիւնը մեղմացնելու համար 1915-ի Յունուարին կը հարկադրուէր առաջ քաշել Յունաստանի թշնամի Պուլկարիան Դաշնակիցներուն ի նպաստ պատերազմի մէջ ներգրաւելու առաջարկը՝ որպէս խայծ անոր զիջելով Տրամա-Զալլալայի մակեդոնական գաւառը, որ ամենահարուստն էր Յունաստանի բոլոր նահանգներուն: Առ այս ան Կոստանդին Ա. թագաւորին գրած էր երկու խորհրդապահական նամակներ, որոնք երեւան հանուած էին շուրջով:
29. Սարըղամիշի յաղթական ճակատամարտէն ետք (22 Դեկտեմբեր 1914-17 Յունուար 1915), ռուսական զօրքերն սկսած էին յառաջանալ դէպի Էրզրում:
30. Նուպար փաշա Նուպարեան (1825-1899) անգլիացիներուն կողմէ երիցս վարչապետ նշանակուած էր Եգիպտոսի՝ 1878-1879, 1884-1888 եւ 1894-1895 տարիներուն: Իր պաշտօնավարութեան ընթացքին, ան յաջողած էր հաստատել խառն դատարաններու դրութիւն մը, որ Եգիպտոսի իրաւական դաշտին մէջ կարելոր բարեփոխում մը ըլլալով՝ նշանակալի հռչակ մը ապահոված էր հայագգի վարչապետին: Նուպար փաշայի մէկ այլ կարելոր իրագործումը կը նկատուի, վարչապետ դառնալէ առաջ, օսմանեան սուլթանէն 1867-ին ապահովումը հրամանագրի մը, որով Եգիպտոսի փոխարքային կը շնորհուէր Խտիվի անուանում եւ անոր իրաւունք կը տրուէր մաքսատան, ոստիկանութեան, թղթարարութեան, տարանցիկ առեւտրորի եւ այլ մարզերու մէջ կառավարական պաշտօններ վստահելու օտար պաշտօնեաներու:
31. Պօղոս Նուպար փաստօրէն կը խնդրէր որ Զլեմանսօ տեսակցութեան ընթացքին արծարծուած հարցերը մամուլով չշօշափէ, որովհետեւ Զլեմանսօ իր քաղաքական

գործունեութեան առընթեր սերտօրէն առնչուած կը մնար հրապարակագրութեան հետ՝ իբրեւ զանազան թերթերու հիմնադիր եւ խմբագիր: 1915-ին ան կը խմբագրէր իր իսկ հիմնած L'Homme enchaîné թերթը:

32. Թուրքիոյ հետ պատերազմական վիճակը նկարի ունենալով, անգլիական կառավարութիւնը Անգլիա բնակող թրքահպարակները, որոնց շարքին նաեւ թրքահպարակ հայերը, հռչակած էր օտարահպարակ թշնամիներ: Մանչեսթըրի եւ Լոնտոնի հայկական կոմիտէները աշխարանք տարած ըլլալով կառավարութեան մօտ, յաջողած էին ձեռք բերել օրէնքի բարեփոխեալ տրամադրութիւն մը, որ կը թոյլատրէր բացառութիւն ընել յոյներու, հայերու, սուրիացիներու եւ ուրիշ համայնքներու պատկանող անձերու, որոնց թրքական վարչակարգին դէմ ըլլալը կը հաստատուէր, պայմանաւ որ անոնք ըլլան քրիստոնեայ: Այս բարեփոխեալ օրէնքով, փաստօրէն թրքահպարակ հայերը կը նկատուէին օտարահպարակ բարեկամ: Այս առիթով Լոնտոնի եւ Մանչեսթըրի մէջ կը հաստատուէին Գէորգ Արք. Իլթիմեանի կողմէ վաւերացուած երկու հայկական ներկայացուցչական մարմիններ, որոնց կ'արտօնուէր իրենց դիմող հայերուն տալ «Ազգութեան Վկայական», եթէ մարմինները համոզում գոյացուցած ըլլային անոնց հաւարարմութեան նկատմամբ: Յիշեալ վկայականներուն հիման վրայ կառավարական համապատասխան պաշտօնեաներ բացառութեան վկայական պիտի տային դիմորդներուն: Պարագան հանրութեան աւերող յայտարարութիւն մը հրապարակ կը հանուէր 13 Յունուար 1915-ին Լոնտոնի եւ Մանչեսթըրի Հայկական Ներկայացուցչական Կոմիտէներու անունով դեր-գնդապետ Կրեկորիի (Լոնտոն) եւ Գամպերեանի (Մանչեսթըր) ստորագրութեամբ (Ararat..., Բ. տարի, թիւ 19, Յունուար 1915, էջ 236-238): Նաեւ կը տեղեկացուէր թէ վկայականներու տուչութեան գործը յաջողութեամբ յառաջ սկսած էր տարուիլ Յունուարի 18-էն սկսեալ:
- Այս յաջողութեամբ հանդերձ, սակայն, հետագային պիտի պարահէին պարագաներ, ուր հայեր պիտի դիտուէին կասկածանքով: Օրինակներէն մին կը վերաբերի Արշակ եւ Միհրան Գարակէօզեան եղբայրներուն հաստատած գորգի ներածումով զբաղող ընկերութեան: Վահան Քիւրքճեան, ՀԲԸՄ-ի Ամերիկայի Շրջանակային Յանձնաժողովի արեւնադպիրի հանգամանքով, այն շրջանին երբ Միհրան Գարակէօզեան արեւնապետն էր նոյն մարմնին, 12 Մայիս 1916 թուակիր նամակով Պօղոս Նուպարի կը յայտնէր թէ Լորտ Պրայսէն եւ Նիւ Եորքի անգլիական հիւպատոսէն իր ստացած նամակներուն համաձայն, անգլիական Ֆորէյն Օֆիսը կը մերժէր վերացնել Ա. եւ Մ. Գարակէօզեան հաստատութեան պարսկական գործառնութիւններուն վրայ դրուած արգելքն ու թոյլատրել անոնց լոնտոնեան գրասենեակի հաստատումը, քանի որ հաստատութեան Պարսկաստանի ներկայացուցիչները «բոլորն ալ հայեր, կասկածով կը դիտուէին տեղական բրիտանական գործակալութիւններու կողմէ»:
33. Այսինքն Գէորգ Արք. Իլթիմեանին (1851-1919), որ Մկրտիչ Խրիմեան Կաթողիկոսին կողմէ նշանակուած էր կաթողիկոսական պատուիրակ Երուսալի հայոց:
34. Տեսնել էջ 26-ի որոշմանագիրը:
35. Կարելի չէր ի ձեռին գրնուող նիւթերուն վրայ հիմնուելով յարակ բան մը ըսել ակնարկուած յիշատակագրին մասին: Դիպել պէտք է տալ, սակայն, որ Արշակ Չօպանեան Փարիզի Հայկական Կոմիտէի քարտուղարի հանգամանքով պատրաստած էր 7 Ապրիլ 1915 թուակիր յիշատակագիր մը, որ բաւական նման է Յունիս ամսուն Պօղոս Նուպարի կողմէ

Ֆրանսական իշխանություններուն յանձնուած յիշարակագրին (տե՛ս էջ 59): Չօպանեան իր յուշագիրը պաշտօնապէս ներկայացուցած էր Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութեան պաշտօնադար ժան Կուի (Arthur Beylerian, *Les grandes puissances l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives Françaises (1914-1918)*, Publication de la Sorbonne, Paris, 1983, էջ 34-40) եւ կարելի է ենթադրել, որ անոր պատճէնը կրնար մտերմական հանգամանքով փութած ըլլալ Պրիթիշ Արմէնիա Կոմիտէի անդամներուն:

36. Նոր փոմարով 3-24 Յուլիս 1913-ին Պոլսոյ մէջ դեսպանաժողովներու ընթացքին քննարկուած Հայկական Բարենորոգումներու ծրագիրով,- որ ռուսական նախաձեռնութեամբ էր որ կը դրուէր սեղանի վրայ,- կը նախապեսուէր Կարնոյ (Էրզրում), Վանի, Բաղէշի (Պիթլիս), Տիգրանակերտի (Տիարպէքիր), Խարբերդի եւ Սվազի հայկական վեց նահանգներէն կազմել մէկ նահանգ՝ մեծ տէրութիւններու համաձայնութեամբ նշանակուած քրիստոնեայ նահանգապետի մը իշխանութեան ներքեւ, ինքնավարական լայն իրաւունքներով: Ֆրանսա եւ Անգլիա համաձայն էին ծրագրին նախապետութիւններուն, բայց Գերմանիա մասնաւորապէս կ'ընդդիմանար անոր: Դիւանագիտական սակարկութիւններն ի վերջոյ կը յանգեցնէին անոր, որ բանակցութիւններուն մասնակից բոլոր պետութիւնները կը համաձայնէին Արեւմտեան Հայաստանի վերոյիշեալ վեց նահանգները բաժնել երկու հատուածներու, անոնց աւելցնելով Տրապիզոնը, եւ կառավարումը յանձնել երկու օտարերկրեայ ընդհանուր քննիչներու, որոնք պիտի նշանակուէին մեծ պետութիւններու հաւանութեամբ: Հայկական Բարենորոգումներու այս Ծրագիրը օրէնքի պիտի վերածուէր 1914-ի Փետրուարին միայն՝ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ փոխադարձ սպորագրութեամբ, նոյն փարուան Դեկտեմբերի 16-ին չեղեալ յայտարարուելու համար Ա. Աշխարհամարտին պատճառով:
37. Ակնարկութիւն հաւանաբար յարկապէս Պելճիգայի մէջ 1914-ի Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր ամիսներուն գերմաններու գործադրած բարբարոսութիւններուն, որոնք բրիտանական պատերազմական քարոզչութեան կողմէ մկրտուեցան «Պելճիգայի բռնաբարումը» եզրով: Աքրուիթի կառավարութիւնը 1914-ի Դեկտեմբերին Լորտ Պրայսէն խնդրած էր քննել գերմանացիներուն վերագրուած վայրագութիւնները եւ հինգ ամիս ետք, իր 12 Մայիս 1915-ին հրապարակած Report of the Committee on Alleged German Outrages Appointed By His Britannic Majesty's Government and Presided Over By the Right Hon Viscount Bryce խորագրեալ տեղեկագրին մէջ, որ ծանօթ է «Պրայսի Տեղեկագիր» անունով, Պրայս նշած էր թէ գերմանացիները բռնաբարած էին կանայք եւ աղջիկներ, կռիւներու ժամանակ անգէն քաղաքացիները գործածած էին իբրեւ վահան, իրենց ահաբեկեալ ծնողներուն աչքերուն առջեւ կտրած էին մանուկներու ձեռքերն ու ականջները, եւայլն: Այս տեղեկագիրը մեծ ազդեցութիւն գործած էր չեզոք պետութիւններու հանրային կարծիքին վրայ:
38. Լոնտոնի Հայոց Քաղաքական Կոմիտէն Լոնտոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան ենթակոմիտէն էր (տես էջ 77, Մոստիչեանի նամակը):
39. Տեսնել 20 Ապրիլ 1915-ի Որոշմնագիրը (էջ 26):
40. Զէ փ'Օրսէ անունն է այն փողոցին, որ կ'երկարի Փարիզը հատող Սէն գետի ափին եւ տեղ կու փայ զանազան նախարարութիւններու, որոնց շարքին՝ արտաքին գործերու նախարարութեան, որով եւ կը դառնայ հոմանիշ անոր:
41. Երկիցս ակնարկուած (տեսնել նաեւ էջ 77) այս նամակին հայերէն պատճէնը չկրցանք

ունենալ մեր փրամադրութեան ներքեւ:

42. Նոէլ Պաքսթընի ուղղուած 14 Մայիս թուակիրը (տեսնել էջ 33) կրնայ նշեալ նամակներէն մին ըլլալ: Մեր ձեռքին ներքեւ գտնուած հայերէն պատճէններէն կը բացակայէր Կրեկորիի ակնարկած 15 Մայիս թուակիրը:
43. Հակառակ անոր որ Պուլկարիա ճաշակած էր օսմանեան փրապետութեան դառնութիւնները մինչեւ Սան Սթեֆանոյի դաշնագրով իր անկախութեան հռչակումը 1879-ին, եւ հակառակ անոր որ պուլկար ժողովուրդը գէթ պատմական յիշողութեան գետնի վրայ հիմքեր ունէր հեռու մնալու Թուրքիայէն, պուլկարական փարածքներու նկատմամբ սերպերու եւ յոյներու ոտնձգութիւնները ջղագրգռած էին պուլկար կառավարութիւնը եւ, ի շարս այլ դրդապատճառներու, մղած՝ որ բարեկամանայ իր հին թշնամիին՝ Թուրքիոյ հետ: Ի դէպ, Պուլկարիա իր վարչապետին՝ Վասիլ Ռափոսլավովի բերնով 11 Հոկտեմբեր 1916-ին պիտի յայտարարէր իր պաշտօնական միացումը Կեդրոնական Ռուսերուն (Գերմանիա, Աստրօ-Հունգարիա եւ Օսմանեան Կայսրութիւն):
44. Արեւելեան Ռումելիին ստեղծուած էր 1878-ի Պերլինի Դաշնագրին հետեւանքով իբրեւ ինքնավար նահանգ: Ան խորքին մէջ կը ներկայացնէր Հիւսիսային Թրակիան իր բազմազգ բնակչութեամբ: 1885-ի Սեպտեմբերի 6-ին նահանգին պուլկար մեծամասնութիւնը անարիւն յեղափոխութեամբ զայն կցուած կը հռչակէ Պուլկարիոյ եւ 24 Մարտ 1886-ին Ապրիլ Համար Բ. Թովհանէի Համաձայնագրով կը պաշտօնականացնէ կապարուածը, ընդունելով որ Պուլկարիոյ իշխանը դառնայ ընդհանուր կառավարիչը Արեւելեան Ռումելիի:
45. Այս գերմաներէն բառը կը կիրարկուի մէկէ աւելի իմաստներով, սակայն այս պարագային կը վերաբերի Ալեքսանդրէթի նաւահանգիստէն անդին (դէպի արեւելք) ձգուող հողային փարածութիւններուն:
46. Ռուսերը Զօրավար Եուփինիչի հրամանադրութեան ներքեւ Վանը գրաւեցին 21 Մայիս 1915-ին, երբ հայերն արդէն շուրջ մէկ ամիս յաջողութեամբ կրցած էին ինքնապաշտպանուիլ:
47. Սկզբնական կարգադրութեան մը համաձայն, կամաւորական երկրորդ գունդին վիճակուած էր գործողութիւններ ծաւալել Վանի շրջանները Դրասպամար Կանայեանի (Դրօ) եւ Արմէն Գարոյի հրամանադրութեան ներքեւ: Ռուսական բանակին հետ հայկական կամաւորական այլ միաւորներ եւս մուտք պիտի գործէին Վան, ուր պիտի հասնէր նաեւ Զօրավար Անդրանիկ: Արմենակ Եկարեան, որ կը գլխաւորէր Վանի ինքնապաշտպանութիւնն իբրեւ զինուորական մարմնի ղեկավար, իր յուշերուն մէջ կը նշէ թէ հայ կամաւորներու եւ ռուս զինուորներու Վան մուտքէն միայն օր մը առաջ տեղեկացած է անոնց յառաջխաղացքին, երբ նախ վանեցի մը յայտնած է Հաֆթա–Տադի բարձունքներուն վրայ բազմութիւն մը նշմարած ըլլալուն մասին, ապա ինք ստացեր է երկփող մը, ուր «կամաւոր գունդերու ընդի. հրամանադար Վարդան» կը գրէր. «Արի կեցէք. մէկ օրէն ձեր մօտ կ'ըլլանք» (*Յուշեր Արմենակ Եկարեանի*, խմբագրեց Լ. Աճեմեան, Գահիրէ, 1947, էջ 232): Ուրիշ վանեցի մը՝ Արքակ Դարբինեան, իր յուշերուն մէջ կ'արձանագրէ. «Մայիս 5ին հայ ձիաւոր կամաւորներու խումբ մը դարապաղցի Խէչոյի առաջնորդութեամբ քաղաք մտաւ ժողովուրդին կողմէ պապրաստուած խանդավառ ընդունելութեան մէջ: Նոյն խանդավառութեամբ յաջորդ օրը ընդունուեցաւ ռուս զօրքը: Յաջորդաբար քաղաք մտան կամաւորական խումբերը Դրոյի, Համազասպի, Վարդանի,

Քեռիի, Սեպուհի ղեկավարությամբ: Անելի ուշ Վան մարա Անդրանիկ, որուն եղաւ ար-
տակարգ ժողովրդական ընդունելութիւն (Արտակ Դարբինեան, *Հայ Ազատագրական
Շարժման Օրերէն*, Երեւան, 2003, էջ 197): Թիֆլիսի Ազգային Պիւրօն Գէորգ Ե.
Կաթողիկոսին ուղարկուած իր 20 Մայիս 1915 թուակիր տեղեկագրով (տեսնել՝ Մ. Գ.
Ներսիսեան, «Խրիմեան Հայրիկի Դիմումը Նիկոլայ Երկրորդին (1907 թ.) Եւ Արխիւային
Այլ Նիւթեր Հայկական Հարցի Ու Հայ Կամաւորական Շարժման Մասին (1912-1915 թթ.)»
Պատմաքանասիրական Հանդէս, 1993, թիւ 1-2, էջ 175-176), կը նշէ հետեւեալը.

... Հայ կամաւորների թիւը հասնում է 5000-ի. նրանք հինգ խմբերի վրայ էին
բաժանուած, իւրաքանչիւր խումբ առանձին խմբապետի հրամանապա-
րության տակ:

Բայց վերջին ժամանակ խմբերի կազմակերպության մէջ փոփոխութիւն
տեղի ունեցաւ, որով երկրորդ, երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ խմբերը
միանալով բաժանուեցին երեք հազարեակի կամ բարալիոնի Դրոյի, Քեռու
եւ Համագասպի հրամանաւարության տակ:

Այդ երեք բարալիոնները միացած կազմեցին մի գունդ–Հայկական Արա-
րապեան գունդը Վարդանի ընդհանուր հրամանաւարության տակ:

Այդ գունդը Ապրիլի վերջին ... շարժուեց ռուս զօրքերի հետ միասին դէպի
սահմանը ... Մայիսի 8-ին հեռագիրը աւերեց իւրաքանչիւր հայի համար
անձկալի լուրը, թէ Վանը վերցրել է մեր գունդը:

Յաւելեալ մանրամասնութիւններու համար յղում կը կատարենք Ռուբէն Սահակեանի
«Ռուսական Բանակի Հայկական Եւ Քրդական Զոկաւորները Առաջին Համաշխարհային
Պատերազմի Տարիներին» հրապարակման ծանօթագրութիւններուն (*Բանբեր Հայաս-
տանի Արխիւների*, թիւ 1 (115), Երեւան, 2010, էջ 37-39):

48. Օսմանեան Կայսրութեան պաշտօնական օրացոյց Մալնամէին համաձայն, Հայկական
Նահանգները կ'ընդգրկէին 1,330,000 հայ, 530,000 թուրք, 120,000 քիւրտ եւ 82,300 այլ
ազգութիւններու պատկանող բնակիչներ Պերլինի Զոնկրէսի օրերուն, 1878-ին: Փարիզի
Խաղաղութեան Համաժողովին ներկայացուելու համար Միացեալ Հայկական Պատուի-
րակութեան կողմէ պարտաստուած վիճակագրութիւն մը, որ կը հիմնուէր 1912-ին
կատարուած մարդահամարի մը վրայ, կը նշէր թէ Հայկական Նահանգներուն մէջ կը
բնակէին 1,718,000 մահմետականներ, 1,185,000 քրիստոնեաներ եւ 254,000 այլազգիներ:
Տուեալ թիւերն ըստ ազգութեան բաժնելու պարագային, կը պարզուէր թէ Հայկական
Նահանգներուն մէջ կը բնակէին 1,018,000 հայեր, 666,000 թուրքեր, 424,000 քիւրտեր,
եւայլն: Այլ խօսքով, առանձնաբար վերցուելով, հայերը Հայկական Նահանգներուն մէջ
տակաւին կը ներկայացնէին մեծամասնութիւն (Գաբրիէլ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ
Դատը, Փաստաթուղթեր*, Գահիրէ, 1946, էջ 90-92 եւ 252):

Օսմանեան Թուրքիոյ հայ երեսփոխաններէն Արմէն Գարօ (Գարեգին Փաթարմաճեան) իր
պարտաստած յուշագրին մէջ, որ 18 Դեկտեմբեր 1918-ին ծերակուտական Լոճի կողմէ ներ-
կայացուած է ամերիկեան ծերակոյրի արտաքին յարաբերութիւններու յանձնախումբին,
նշած է հետեւեալ մարդահամարային տուեալները.- հայկական վեց նահանգներ (Կարին,
Վան, Բաղէշ, Խարբերդ, Տիգրանակերտ, Սվազ) եւ Կիլիկիա՝ 1,425,000 հայեր, իսկ Թրքական
կայսրութեան այլ շրջաններ՝ 678,000 հայ բնակիչներ. համագումար՝ 2,103,000 (*Armenia and
Her Claims to Freedom and National Independence*, Ուաշինկթըն, 1919, էջ 8):

49. «Նովոյէ Վրեմիա»ն ռուսական մեծագոյեցիկ լրագիր մըն էր, որ մինչեւ Լենինի կողմէ
փակուիլը, 1868-1917 տարիներուն կը հրատարակուէր Ս. Փեթերսպուրկի մէջ: Ունենա-
լով ազատական սկզբնաւորութիւն, հետզհետէ թերթը վերածուած էր կառավարութեան
կամակարարի: Անոր առաջին հրատարակիչները եղած են Ա. Գ. Գրիգոր եւ Ն. Ն.
Եումաթով (1868-1872): Թերթը դիմագիծ փոխած է յափկապէս 1876-էն ետք, երբ Ա. Ս.
Սուվարին դարձած է անոր հրատարակիչը:

50. «Հայ բարեկամ»ին ինքնութիւնը կարելի չեղաւ պարզել:

51. Լոնտոնի հռչակաւոր The Times օրաթերթը սկսած էր հրատարակուիլ 1785-ի Յունուարի
1-ին Ճոն Ուոլթըրի կողմէ The Daily Universal Register անունով եւ The Times անունով
սկսած էր ներկայանալ 1788-ի Յունուարի 1-ին: 1908-ին Ալֆրէտ Հարմզուրթ, որ կարճ
պահ մը ետք ծանօթ պիտի դառնար նամակի մը մէջ յիշատակուած Լորտ Նորթքլիֆ
անունով, գնած էր թերթը, որուն գլխաւոր խմբագիր կարգած էր Ուիլքին Սթիւրը:
Վերջինը Առաջին Աշխարհամարտի տարիներուն սկսած էր ջափագովել այն գաղա-
փարը, թէ Բրիտանական Կայսրութիւնը պէտք է իր մասնակցութիւնը բերէ պատե-
րազմին:

Պօղոս Նուպար հարկ տեսած էր 1913-ի Մայիսի 15-ին «Թայմզ»ի խմբագրութեան ուղղել
նամակ մը, որ լոյս տեսած էր Մայիսի 23-ին այդ «տիեզերահռչակ թերթին ճակարը»
(Երուանդ Օրեան, *Պօղոս Փաշա Նուպար [Կենսագրական Նօթեր]*, Կ. Պոլիս, 1913,
էջ 74), ուղղելու համար Պոլսէն դրկուած եւ թերթին 12 Մայիսի թիւով հրատարակուած
հեռագրի մը պարունակած երկու սխալները: Առ այդ, Պօղոս Նուպար նախ կը յտա-
կացնէր թէ՝

ա. Ազգային Պատուիրակութիւնը իրաւամբ կը ներկայացնէ օսմանեան հայերը, քանի
որ նշանակուած է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կողմէ, որ գերագոյն պետն է
բովանդակ հայութեան, ներառեալ՝ օսմանեան հայերը. իր գլխաւորած պատուի-
րակութիւնը կազմուած է միայն օսմանեան հպատակներէ, միակ պաշտօնով մը՝
պահանջել Ասիական Թուրքիոյ հայաբնակ գաւառներու Բարենորոգումներու գոր-
ծադրութիւնը.

բ. Պատուիրակութիւնը իր ներկայացուցած պահանջներուն իբրեւ հիմք ունեցած է
Պերլինի Դաշնագրին 61-րդ յօդուածը, որով «մէկ կողմէ Թուրքիա յանձնառու կ'ըլլայ
հայաբնակ գաւառներու մէջ բարենորոգումներ գործադրելու եւ միւս կողմէ Պետու-
թիւնները յանձն կ'առնեն անոնց գործադրութեանը հսկելու: Հեռագրին մէջ սպորդած
սխալը հաւանօրէն սա պարագայէն յառաջ կու գայ որ հայկական բարենորոգումներու
ծրագիրը խնդրոյ նիւթ եղած արեւն, քննուած էր հակակշռի մը գաղափարը որ իբր թէ
միակ Պետութեան մը կողմէ ի գործ պիտի դրուէր իբրեւ փոխանորդ Պերլինի Դաշ-
նագիրը ստորագրող Պետութեանց», բայց պատուիրակութիւնը ստիպուած էր «միայն
Դաշնագիրներու բնագրին հետեւիլ, միջազգային հակակշիռ մը խնդրելով եւ թէ միայն
Պետութիւններուն կը պատկանէր որոշել թէ հակակշիռը ի՞նչ ձեւի տակ պիտի կա-
տարուէր»:

Առիթէն օգտուելով, Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը կ'աւելցնէր.

... Պատգամաւորութիւնը յանուն Հայերու չպահանջեր ո՛չ բաժանում, ո՛չ
անկախութիւն, ո՛չ քաղաքական ինքնավարութիւն — ինչ որ ամէնքս ալ
հայաբնակ գաւառներու ցեղագրական եւ աշխարհագրական պայմաններուն

մէջ ցնորաւորեալթիւն մը կը նկարենք.— մենք կը պահանջենք միայն Պերլինի Դաշնագրին 61րդ յօդուածովը խոստացուած բարենորոգումները որոնք Կ. Պոլսոյ Պետութեանց դեսպաններուն կողմէ ծրագրով մը բանաձեւուած են, 1895 մայիս 11ի յիշարա[կա]գրին մէջ: Հետեւաբար մենք կը խնդրենք օսմանցի մնալ վարչական լուրջ բարենորոգումներով, որոնք դիւրաւ իրագործելի են եւ որոնք երաշխաւորուած պէտք է ըլլան միջազգային հակակշռով մը: Այս բարենորոգումները արդէն,— կը փափաքիմ ճշդել այս կէտը,— պիտի ըլլան այնքան շահաւոր մահմետական բնակիչներուն որքան քրիստոնէայ բնակիչներուն համար: Անոնք նպատակ ունին, վիլայէթները իմաստուն վարչութեան մը ներքեւ դնելով, պաշտպանել թէ՛ մահմետական եւ թէ քրիստոնէայ՝ հաստատուն բնակութիւն ունեցողները թափառաշրջիկներու աւագակութեանց, խռովութեանց եւ սպանութեանց դէմ: Ամէնուն ալ հաւասար արդարութեամբ մը, պիտի փան կարգ կանոն եւ կեանքի ու ինչքի ապահովութիւն,— ինչ որ ամէնուն ալ պիտի նպաստէ վերականգնելու եւ բարգաւաճելու:

Ուստի բարենորոգումները չհասկնալ կը նշանակէ կարծելը թէ անոնք մահմետական բնակչութեան դէմ ուղղուած են: Ընդհակառակը այս վերջինները պիտի նպաստաւորուին անոնցմէ եւ այս պարճառաւ իսկ օսմանեան կառավարութիւնը ո եւ է պարճառ չունի զանոնք մերժելու: Իր շահը, անվիճելի կերպով, զանոնք ընդունելու մէջն է, թէ՛ երկրին ամբողջութիւնը պահպանելու եւ թէ խաղաղեցնելու համար խռովութեան մաքնուած երկիր մը եւ անոր փնտեսական բովանդակ զարգացման օգնելու...:

52. «Նիւ Եորք Թայմզ»ի 24 Մայիս 1915-ի թիւով հրատարակուած միացեալ յայտարարութիւնը կ'ըսէր. «Անցեալ ամսուան ընթացքին, Հայաստանի քիւրդ եւ թուրք բնակչութիւնը ձեռնարկած էր հայերը կոտորելու՝ Օսմանեան իշխանութիւններու թոյլատրութեամբ եւ օգնութեամբ: Այսպիսի կոտորածներ տեղի ունեցան Ապրիլի կէսերուն Էրզրումի, Դերջաուի [Դերջան], Մուշի, Զէյթունի եւ բովանդակ Կիլիկիոյ մէջ: «Վանի մօտ շուրջ հարիւր գիւղերու բնակիչները բոլորն ալ սպաննուած են: Նոյնինքն քաղաքին մէջ Հայկական թաղամասը պաշարուած է քիւրդերու կողմէ: Միաժամանակ, Պոլսոյ մէջ Օսմանեան կառավարութիւնը իր կատաղութիւնը կը թափէ անպաշտպան հայ բնակչութեան վրայ: Ի տես Թուրքիոյ կողմէ գործադրուած այս նորագոյն ոճիրներուն, Դաշնակից Կառավարութիւնները Բարձրագոյն Դրան հրապարակաւ կը ծանուցեն թէ կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ անոնց ներգրաւած գործակալները, անձամբ պատասխանատու պիտի նկատուին նման կոտորածներու» (ըստ Richard D. Kioian-ի *The Armenian Genocide – News Accounts from the American Press: 1915-1922* ժողովածուին, Դ. փապգրութիւն, Քալիֆօրնիա, էջ 14):

Տեղին է դիտել տալ թէ այս յայտարարութիւնը որդեգրուած էր ռուս արտաքին գործերու նախարար Սազոնովի նախաձեռնութեամբ, «գոհացնելու համար Ռուսաստանի մէջ հայոց նկատմամբ տիրող կարծիքը»: Առաջարկուող բնագիրը Թուրքիան կ'ամբաստանէր «Քրիստոնէութեան եւ քաղաքակրթութեան» դէմ ոճիրներու գործադրութեան մէջ եւ կը շեշտէր թէ «հայկական կոտորածներու» պատասխանատու պիտի նկատուին ոճիրները գործողները: Ֆրանսական եւ բրիտանական կառավարութիւնները կ'առաջարկէին ամբողջովին դուրս ձգել «Քրիստոնէութեան եւ քաղաքակրթութեան» բառերը եւ «հայ-

կական կոտորածներ»ը վերածել «նման կոտորածներ»ու: Սազոնով կը համաձայնէր վերջինին եւ փոխադարձաբար կ'առաջարկէր «Քրիստոնէութեան եւ քաղաքակրթութեան» բառերը փոխարինել «Մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան» բառերով, որոնք, սակայն, չեն երեւիր «Թայմզ»ի հրապարակած ազդարարագրին մէջ (Արթիւր Պէյլէրեան, *նշ. աշխար.*, էջ 25-28): Սազոնով նաեւ կը համաձայնէր դուրս ձգել իր սկզբնական առաջարկը, թէ ազդարարագրին մէջ կարելի էր յիշեցնել 1860-ին Սուրիոյ մէջ գործադրուած կոտորածներուն իբրեւ հակազդեցութիւն Եւրոպայի որդեգրած պատժամիջոցները: Իսկապէս ալ, 1860-ին, օսմանեան իշխանութիւնները տիրոջի-մարոնի բախումներուն հետեւանքով քաջալերած էին որ մոլեռանդ մահմետական փարբեր կոտորեն աւելի քան քսան հազար քրիստոնէաներ, միաժամանակ կործանելով 380 քրիստոնէական գիւղեր, 560 եկեղեցիներ եւ 40 վանքեր: Արարքը իր հերթին ճամբայ հարթած էր 5 Սեպտեմբեր 1860-ին Փարիզի մէջ Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Ռուսաստանի, Թուրքիոյ, Աստրիոյ եւ Փրուսիոյ ներկայացուցիչներով կայացած համաժողովի մը, որ համաձայնած էր քննիչներ դրկել Սուրիա՝ հետաքննելու, բացայայտելու եւ պարժելու պատասխանատուները:

Քայլ մը ետ երթալով, Պոլսոյ ռուսական դեսպանապան թարգման Սերաֆիմով ռուսական արտաքին գործերու նախարարութեան ուղղուած 10 Ապրիլ 1915 թուակիր հեռագրով կը տեղեկացնէր թէ հայերու եւ ընդհանրապէս քրիստոնէաներու նկատմամբ Թուրքիոյ մէջ ստեղծուած կացութիւնը հետզհետէ աւելի փազնապալի կը դառնայ եւ բարելաւում չի խոստանար՝ եթէ արտաքին հանգամանքներ Բ. Դուռը չհամոզեն որ նման արարքներով ենթակայ կը դառնայ անխուսափելի պատրիժի (*Հայերի Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում - Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու*, խմբ. Մ. Գ. Ներսիսեան, Երեւան, 1991, էջ 338): Երկու օր անց, արտաքին գործերու նախարար Սազոնով Փարիզի եւ Լոնտոնի ռուս դեսպաններ Իզվոլսքիին եւ Պենքենպորֆին կը թելադրէ ֆրանսական եւ անգլիական կառավարութիւններուն առաջարկել համարել դիմումի մը հրապարակումը՝ թէ հայերու կոտորման համար անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատուին Թուրքիոյ նախարարական խորհուրդի բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ այդ իրադարձութիւններուն հետ առնչուող բոլոր քաղաքացիական եւ զինուորական պաշտօնատարները (*վերոնշեալ աղբիւր*, էջ 339):

Նոյնպէս տեղին է դիտել տալ թէ բնագիրը հրապարակուած է նաեւ երկրորդ փարբերակով մը, որ հիմնուած է Սազոնովի վերջին առաջարկին վրայ...: Գահիրէի «Արեւ» թերթի 4 Յունիսի թիւով խմբագրութիւնը կը հաղորդէ. «Ահաւասիկ այդ Յայտարարութեան բնագրին թարգմանութիւնը, առնուած երէկուան հոս հասած եւրոպական մամուլէն: ... Շուրջ ամիսէ մը ի վեր Հայաստանի Քիւրդ եւ Թուրք ժողովուրդները, օսմանեան իշխանութեանց մեղսակցութեամբ եւ շար անգամ անոր աջակցութեամբ հայկական ջարդերու ձեռնարկած են: Ասոնք տեղի ունեցած են Էրզրում, Տէօրթ-Եօլ [իմա՝ Դերջան - Վ.Ղ.], Էկին (Ակն), Պիթլիզ, Մուշ, Սասուն, Զէյթուն եւ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ. Վանի շրջակայ հարիւրաւոր գիւղերու բնակիչները ամենքն ալ սպաննուած են քաղաքին մէջ, իսկ հայկական թաղը քիւրդերէն պաշարուած է: Միաժամանակ, Պոլսոյ մէջ Օսմանեան կառավարութիւնը անմեղ Հայ ժողովուրդը կը ճնշէ: Մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ կատարուած Թուրքիոյ այս ոճիրներուն առջեւ Դաշնակից պետութիւնները հրապարակաւ կ'իմացնեն Բ. Դրան թէ այս ոճիրներուն անձնապէս պատասխանատու պիտի բռնեն Օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ իր պաշտօնատարներէն անոնք որ այսպիսի ջարդերու

մասնակից գտնուին»։ Եւ ա՛յս փարբերակն է որ նաեւ «Հավա» լրատու գործակալութեան միջոցով հաղորդուած է թրքական իշխանութիւններուն։

Տակաւին կար երրորդ փարբերակ մը, որուն կը հանդիպինք Դաւիթ Անանունի *Ռուսահայերի Հասարակական Զարգացումը* աշխատութեան երկրորդ հատորին մէջ (Վենետիկ, 1926, էջ 589)։ «Հայաստանում րեղի է ունենում հայերի կոտորած վերջին ամբողջ ամսուայ ընթացքում՝ քրդերի եւ րաճիկների ձեռքով, օսմանեան իշխանութիւնների պարզ անփութութեան պատճառով, եւ երբեմն էլ նրանց անմիջական աջակցութեամբ։ Ապրիլի կիսին (նոր տոմարով) րեղի է ունեցել հայերի կոտորած Էրզրումում, Դերջանում, Էգիւնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զէյթունում եւ ամբողջ Կիլիկիայում։ Վանի շրջակայքում գլխովին կոտորած են հարիւրաւոր գիւղերի բնակիչներ։ Վանում քիւրդերը պաշարել են հայկական մասը։ Միեւնոյն ժամանակ Պօլսում թուրք կառավարութիւնը ձերբակալում եւ անլուր ճնշումների է ենթարկում խաղաղ հայ բնակչութիւնը։ Նկարի առնելով այս նոր ոճիրները՝ որ գործում է Թուրքիան մարդկութեան դէմ՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի դաշնակից կառավարութիւնները հրապարակով յայտարարում են Դրանը, որ իրանք այս բոլոր ոճիրների համար անձնական պատասխանատւութիւն են դնում թուրք կառավարութեան բոլոր անդամների, նոյնպէս օսմանեան իշխանութիւնների այն րեղական ներկայացուցիչների վրայ, որոնք մասնակից եղած կլինեն այդպիսի կոտորածների»։

Դաւիթ Անանունի մէջբերումը գրեթէ յարանման է Էջմիածնի պաշտօնաթերթ «Արարար»ի 1915-ի Ապրիլ-Մայիս միացեալ թիւին 302-303-րդ էջերով տպագրուածին, այն փարբերութեամբ որ վերջինին մէջ Դերջանը դարձած է Բերգան, իսկ վեցերորդ նախադասութիւնը «քաղաքակրթութիւն» բառին ընդգրկումով կ'ըսէ. «Նկարի առնելով այս նոր ոճիրները, որ գործում է Թիւրքիան մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ, Ռուսաստանի...» եւայլն։

Թուրք կառավարութիւնը Յունիս 4-ին, Պոլսոյ գերման դեսպանին հետ խորհրդակցելէ ետք, պիտի պատասխանէր թէ ինք իր ինքնապաշտպանութեան ինքնիշխան իրաւունքն է որ կը կիրարկէր եւ թէ Հայկական Նահանգներուն մէջ բոլոր պատահարներուն պատասխանատւութիւնը կ'իյնար Դաշնակից պետութիւններուն վրայ, որոնք *կազմակերպած եւ ուղղութիւն տուած էին յեղափոխական շարժումին* (Martin Gilbert, *The First World War—A Complete History*, Նիւ Եորք, 1994, էջ 166)։

Մուշեղ Մերոբեան այս ուղղութեամբ կը գրէ. «Բ. Դուռը չքաշուեցաւ շնականօրէն յայտարարելու իր Յունիս 6 նօթով, թէ Համաձայնականներու ամբաստանութիւնները սուրեր են միայն, թէ Էրզրումի եւ Կիլիկիոյ Հայերը երբեք առարկայ չեն եղած մասնաւոր կարգադրութեանց, որովհետեւ հանրային կարգն ու խաղաղութիւնը վրդովելու արարք մը չեն գործած։ Այս շնական յայտարարութեան մէջ գոնէ անոնք ականայ կը խոստովանին թէ Կիլիկիոյ եւ Կարնոյ Հայերը հանրային կարգն ու անդորրութիւնը խանգարող արարքի մէջ չեն գտնուած։ Այս հաւաստումը հաւասարապէս ճիշդ էր բոլոր Թուրքիոյ հայութեան համար...» (Մ. Մերոբեան, *Մեր Գոյսպայքարը Հայ Ազատագրութեան Ուղիով*, Գահիրէ, 1948, էջ 239)։

Հերաքրքրական է թրքական պատասխանին վերագրուող վերոյիշեալ թուականներու անհամապատասխանութիւնը, որ հաւանաբար պէտք է բխեցնել հեղինակներու օգտագործած աղբիւրներէն։ Զաւէն Պապրիարքի յուշերը կը թելադրեն թէ թրքական պաշտօնական պատասխանը արդէն իսկ տրուած էր Յունիս 3-ին (Զաւէն Արքեպս. [Տէր

Եղիայեան], *Պապրիարքական Յուշերս - Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ*, Գահիրէ, 1947, էջ 105)։

Պէտք է ենթադրել թէ Լորտ Պրայս ծանօթ էր Իզվոլսքիի նախաձեռնութեան, դարելով Դեր-գնդապետ Կրեկորիի 20 Մայիս թուակիրէն, ուր կ'ըսուէր թէ Պրայսի կարծիքով կարելոր էր որ թուրք ղեկավարներ անձամբ պատասխանատու նկատուին, եւլն.։

53. 5/18 Մայիս 1915-ի իր հեռագրին մէջ Սագոնով Իզվոլսքիի կը յայտնէր. «Հայերու հետ քննարկումները կը կրէին ակադեմական բնոյթ։ Զավրիւիւն ոչ մէկ որոշակի ծրագիր մատնանշուեցաւ։ Զավրիւիւի խնդրանքին՝ թէ պէտք է նկարի առնել Կիլիկիան հայկական մարզին մէջ ներգրաւուած րեսնելու հայկական ակնկալութիւնները, անոր պատասխան րրուեցաւ, թէ մենք չենք կրնար այդ ցանկութեան ընդառաջել, նկարի ունենալով Ֆրանսայի շահերուն գերիշխումը Կիլիկիոյ մէջ» (Զոն Կիրակոսեան, *նշւաշխար.*, էջ 375)։ Սագոնովի կողմէ Կովկասի Փոխարքայի օգնականին դրկուած ուրիշ հեռագիր մը, որ կը կրէր 22/9 Ապրիլ 1915 թուականը, կը նշէր թէ «Արեւմտեան Հայաստանի ապագայ կարգաւորման հարցին վերաբերեալ արտաքին գործերու նախարարութիւնը տակաւին չէ յանգած վերջնական որոշման» (*նոյն*, էջ 368-369)։
54. Իշխան Լուի Նաբոլէոն երկար տարիներ ռուսական բանակին մէջ ծառայած սպայ մըն էր։ Փոխարքայ Վորոնցով-Տաշքով զինք Երեւանի ընդհանուր կառավարիչ նշանակած էր 1905-ին (Christopher Walker, *Armenia—The Survival of a Nation*, Նիւ Եորք, 1984, էջ 75)։
55. Սըր Էտուըրտ Կրէյի ուղղուած նամակին հայերէն տարճէնը կը բացակայէր մեր տրամադրութեան ներքեւ գտնուած նիւթերէն։
56. Գերմանացիներու՝ քանադացի զինուոր մը կամ զինուորներ Պելճիգայի մէջ 24 Ապրիլ 1915-ի շուրջ խաչած ըլլալու մասին րեղեկութիւնը տրենին ներկայացուած է զանազան փարբերակներով եւ կարգ մը աղբիւրներ մղուած են կասկածի տակ առնելու անոր հաւաստիութիւնը։
57. Ինչպէս յաջորդ էշով տրուող նամակէն կարելի է հետեւցնել, իրականութեան չի համապատասխաներ տրուած թուանշանը։ Հայկական թէ օտար աղբիւրներու տուեալները կը յուշեն թէ բացի փոքրաթիւ ըմբոստացողներէ, Զէյթունի հայ բնակչութիւնը առաջին իսկ պահէն սպիտակ դրօշ տարգած է զիրենք շրջապատելու եկած շուրջ 5,000 զինուորներուն առաջ եւ հանուած՝ րարագրութեան (*Յուշամտրեան Մեծ Եղեռնի*, հրատ. «Զարթօնք» օրաթերթի, Պէյրութ, 1965, էջ 476-484)։
58. Զէյթունի ապստամբութիւնը կազմակերպուած էր Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէ։ Ան սկսած էր 4 Հոկտեմբեր 1895-ին ու տեւած՝ մինչեւ 2 Փետրուար 1896։ Ապստամբները ճնշելու ելած 5-րդ զօրաբանակին կրկնուող ձախողութիւնները պատճառ դարձած էին որ ընդհանուր հրամանատար Ռէմզի փաշա փոխարինուի Էրիէմ փաշայով։ 24 գումարտակներ, 12 թնդանօթներով եւ զօրակցութեամբը Զէյալէք զօրամասի 8,000 զինուորներուն ու յաւելեալ 30-35,000 քիւրտ, թուրք եւ չերքէզ անկանոն ուժերու, ձախողած էին ծունկի բերել սահմանափակ զինամթերքով մարտնչող 1,500 ապստամբները, յանգեցնելով վեց եւրոպական պետութիւններու միջամտութեան՝ հրադադար հաստատելու համար։
59. Կելիպոլիի գործողութիւններն սկսած էին 1915-ի Փետրուարին եւ պիտի աւարտէին 1916-ի Յունուարին։ Եռեակ Համաձայնութիւնը (Դաշնակից պետութիւնները) կը յուսար ծովային ճամբով արագօրէն նուաճել Տարտանէլի նեղուցը, բայց նախաձեռնութիւնը

վերածուեցաւ գերմանեւթուրք պաշտպանութիւնը խորտակելու ճախող փորձերու շարքի մը: Գործողութիւնը, որուն համար Եռեակ Համաձայնութիւնը յարկացուցած էր 480,000 բանակային, աւարտեցաւ մահովը շուրջ 205,000 բրիտանացի, 47,000 ֆրանսացի եւ 250,000 թուրք կռուողներու:

60. Իրալիա պաշտօնապէս առաջին զինեալ գործողութեան ձեռնարկեց 1915-ի Մայիսի 23-ին, աւսրո-գերմանական ուժերուն դէմ նոր ճակար մը բանալով Իսոնլօ գետին ուղղութեամբ: Ան միջոցները չունէր Կիլիկիա ցամաքահանում կապարելու:

61. L'Information թերթը, զոր Լէոն Շաւլընոն հիմնած էր 1899-ին իբրեւ փնտեսական եւ ընդհանուր հարցեր շօշափող հրապարակութիւն, իր արենին կը նկատուէր Ֆրանսայի ամենահեղինակաւոր փնտեսական թերթը:

62. Զրտական կարգ մը ցեղախումբերու հայկական ծագման վերաբերեալ զանազան աղբիւրներու մէջ կատարուած են յիշարակութիւններ՝ նաեւ իբրեւ ապացոյց մատնացոյց ընելով մասնաւորաբար որոշ սովորութիւններ: Պլիս, օրինակ, 1895-96-ի հայկական կոպորածներուն վերաբերող իր գործին մէջ կ'ըսէ թէ Խարբերդի հիւսիսային շրջանի քիւրտերէն շարեր եղած են ծագումով հայ (Edwin Munsell Bliss, *նշւ. աշխար.*, էջ 89): Խ. Ս. Գուրեան քիւրտերու մասին ստորագրած իր մէկ յօդուածաշարքին մէջ, որ լոյս տեսած է «Արեւ»ի 23 Հոկտեմբեր-6 Նոյեմբերի 1916-ի յաջորդական թիւերով, կը նշէ թէ իսլամութիւն ընդունած քիւրտեր հետզհետէ իրարու միանալով՝ 14-րդ դարուն կազմեցին զօրաւոր աւարական միութիւն մը եւ իրենց աշխարհագրական դիրքով կղզիացած հայերը հալածանքի ենթարկելով, զանոնք իսլամութիւն ընդունելու եւ քրտանալու բռնադատեցին: «... Այսօր քուրդ աշիրէթներու մէջ կը հանդիպինք մնացորդներուն հայ փոհմիկներու, որք թէւ քրդացած, սակայն դեռ իրենց վրայ կը կրեն եւ կը պահեն հայ ցեղային եւ լեզուական որոշ յարկանիշներ: Կրնանք ըսել թէ Տէրսիմի բոլոր Քուրդերը, նաեւ այն բոլոր աշիրէթները որոց լեզուն Զազա քրդերէնն է, ծագումով հայ են: Բանասէր Խաչատուր Լեւոնեան իր *Քրդօ–հայ ցեղաբանութեան* մէջ կը յիշէ փասն քրդացած հայ փոհմիկներ, որք են *Բազրանցիք, Մամկանցիք, Ռշկաւրօնցիք, Խչուրանցիք, Մալէ Միքայէլցիք, Հայտէրանցիք, Թագուրցիք, Խաւշտանցիք, Աւետանցիք եւ Տիւրէրք*», կ'ըսէ ան («Արեւ», 30 Հոկտեմբեր 1916) եւ փալով մանրամասնութիւններ անոնց սկզբնական հայկական փոհներուն կամ նախահայրերուն, ինչպէս նաեւ փարածման շրջաններուն վերաբերեալ, Նազարէթ Տաղաւարեանի աշխատութիւններուն վրայ հիմնուելով կ'անդրադառնայ նաեւ Գզըլպաշներու հայկական ծագման:

63. Le Temps 1861-1942 Փարիզ հրապարակուող ֆրանսական ամենաժողովրդական օրաթերթն էր:

64. Պաշտօնական անունով՝ Սուէզի Նաւարկային Զրանցքի Տիեզերական Ընկերութիւն (Compagnie universelle du canal maritime de Suez): Եգիպտական ընկերութիւն մը, որ հիմնուած էր Ֆերդինանս փր Լէսէփսի կողմէ 1858-ին: Ֆրանսացի ներդրուներ կը կազմէին բաժնետէրերու մեծամասնութիւնը: Շարլ Սելեսթին Ժոնար (1857-1927) եղած է ընկերութեան չորրորդ նախագահը 1913-1927: Ան նաեւ ունեցած է քաղաքական գործունէութիւն, զբաղեցնելով արտաքին գործերու նախարարի պաշտօնը 1913-ին եւ Շրջափակման եւ Ազատագրեալ Շրջաններու նախարարութեան պաշտօնը 1917-1920 փափներուն:

65. Տեսնել ծանօթ. թիւ 33: 1913-ին բանակցութիւններու առարկայ դարձած Հայկական Բա-

րենորոգումներու փաթեթը կ'օրինականացուէր 8 Փետրուար 1914-ին, Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ ստորագրութեամբ:

66. «Նարնջագոյն Գիրք»ը Ռուսաստանի արտաքին գործերու նախարարութեան պաշտօնական հրապարակութիւնն էր, որուն մէջ լոյսին եկող փաստաթուղթերը կը վերաբերէին Համաշխարհային Ա. Պատերազմի նախօրեակին մեծ տէրութիւններու միջեւ տեղի ունեցած դիւանագիտական բանակցութիւններուն (տեսնել նաեւ ծանօթ. թիւ 8):

Տեղին պիտի ըլլայ հոս ներկայացնել Պօղոս Նուպարէն Միքայէլ Պապաջանեանին ուղղուած հետեւեալ նամակը:

Միքայէլ Պապաջանեանին, անդամ Պետական Տումայի

Հէլիոպոլիս, 19 Ապրիլ 1915

Միրելի Պ. Պապաջանեան եւ բարեկամ,

Այս վերջերս սրացայ Հայաստանի վերաբերող Նարնջագոյն Գիրքը զոր բարի եղեր էիք ինձի դրկելու. բայց աւելի քան մէկ ամիսէն հասաւ ձեռքս, որովհետեւ անցեր էր Փարիզէն ուր դրկեր էիք: Թերթերը ծանուցած էին այս գիրքին հրապարակութիւնը եւ շատ անհամբեր էի օրինակ մը ունենալու. կը հասկնաք ուրեմն թէ որքա՛ն երախտապարտ եմ Ձեզի, զայն ինձի դրկելու մտածումը ունեցած ըլլալնուդ համար:

Յաջողեցայ թարգմանել փալ ամոր էական մասերը որոնք հաստատեցին իմ սեփական բանակցութեանցս ընթացքին գոյացուցած համոզումս թէ առանց ռուս կառավարութեան նախաձեռնութեան եւ յարարել ու կորովի գործունէութեան, ոչինչ պիտի կարենայինք ձեռք բերել, Գերմանիոյ ընդդիմութեան պատճառաւ որուն ոյժ կու փային կարգ մը էնթրիկներ, որոնց վրայ կատարեալ լոյս մը կը սփռէ *Նարնջագոյն Գիրքը*: Բայց այս բոլորը այլեւս յեղահայեաց նշանակութիւն մը միայն ունին, որովհետեւ թուրքերը եղծեցին իրենց յանձնառութիւնները եւ ճամբու դրին երկու Ընդհանուր Զինիչները, նոյն իսկ Դաշնակիցներուն դէմ պատերազմ յայտարարելէ եւ անձնասպանութեան մը դիմելէ առաջ:

Ապահովաբար մեզի չ'իյնար դժգոհիլ ասկէ, որովհետեւ փորձառութիւնը լաւ մը ցոյց փուաւ թէ թէֆօրմները բնաւ չպիտի գործադրուէին, կամ գէթ անոնցմէ պիտի խուսափէին անվերջանալի էնթրիկներով:

Շնորհիւ Թուրքիոյ վարիչներուն այս յիմարական արարքին, Հայկական Խնդիրը բոլորովին փոխեց իր կերպարանքը: Այս լուծումները որոնք անհրաժեշտ կը դառնային 1913ին՝ պատերազմէ մը խուսափելու համար, այլեւս գոյութեան իրաւունք չունին այսօր ուր Եւրոպա կրակի մէջ է. եւ մեր հայրենակիցները իրաւամբ կրնան ապահովուիլ թէ ինչ որ ալ ըլլայ նախամեծար նկատուելիք լուծումը, իրենք, ամէն պարագայի մէջ, պիտի ազատին թրքական լուծէն, որուն արդէն հաստատապէս մտադրած են չենթարկուիլ այսուհետեւ: Անոնք իրենց ամբողջ յոյսը կ'եղդոնացուցած են Ռուսիոյ վրայ որ, ինչպէս Պ. Մագօնօֆ ըսաւ Տումայի մէջ, Հայ ժողովուրդին դատը ձեռք առած է՝ զայն դարաւոր լուծէն ազատելու համար. բայց ասիկա անհրաժեշտաբար կախում պիտի ունենայ պատերազմական գործողութեանց սրանալիք դարձումաժքէն. այս պատճառաւ պէտք է ուրախանանք

տեսնելով մեր կամաւորները որոնք ամէն կողմերէ Կովկաս կը փութան, Ռուս բանակին կողքին կռուելու համար հասարակաց թշնամիին դէմ: Որքա՛ն աւելի կարարեալ ըլլայ յաղթանակը, այնքա՛ն արմատական պիտի ըլլայ մեր դարին տրուելիք լուծումը:

Ռուսիայէն հասած լուրերը, որոնց կը տեղեկանանք թերթերու մէջ հրատարակուած հեռագիրներէն, գրեթէ ամբողջովին կը վերաբերին զինուորական գործողութեանց, եւ ասիկա շար բնական է. բայց ասկէ կը հետեւի որ լաւատեղեակ չենք թէ Ռուսիոյ մէջ ի՞նչ կը խորհին այսօր Հայկական Խնդրին նոր երեւոյթին նկատմամբ: *Րէչի* մէկ յօդուածին մէջ, որմէ անկաւար թարգմանութիւն մը ձեռքս անցաւ, Պ. Միլիուքօֆ մերայնոց համար շար համակիր կերպով մը խօսած էր այս մասին, եւ Կիլիկիոյ նկատմամբ յանգած էր եզրակացութեան մը որ մեր ազգին համար աւագ կարեւորութիւն մը կրնայ ունենալ եթէ Ռուս կառավարութեան տեսակէտն ալ անոր համաձայն ըլլայ:

Կրնա՛մ խնդրել Ձեզմէ որ, այն պարագային ուր ժամանակ պիտի ունենաք գրելու, քանի մը տողով լուսաբանութիւն տաք ինծի այս մասին, եւ առ հասարակ մեր դարին հետ առնչութիւն ունեցող ամէն խնդրի նկատմամբ: Մասնաւոր կերպով երախտապարտ պիտի մնամ Ձեզի, որովհետեւ մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար որ տեղեկանայի հանրային կարծիքին ձգտումներուն եւ, եթէ կարելի ըլլայ, կառավարութեան մտադրութեանց:

Կարարեալ յաղթանակ մը եւ խաղաղութեան մօտալուր կնքումը մաղթելով, կը խնդրեմ որ իմ մեծարանքներս մատուցանէք Տիկին Պապաջանեանին, եւ ընդունիք, սիրելի բարեկամ, իմ շար անձնուէր զգացմանցս հաւաստիքը:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

67. Վերը յիշատակուած 8 Փետրուար 1914-ի յանձնառութեամբ, Թուրքիա կ'ընդունէր որ Հայկական Նահանգներուն համար նշանակուին երկու ընդհանուր քննիչներ վարչական լայն իրաւասութիւններով: Այդ պաշտօնին համար Ռուսիա ընդունիլ տուած էր Հոլանտական Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ պաշտօնավարող Վեսթենէքը եւ գերմաներօքական ճնշումներուն տեղի տալով իբրեւ երկրորդ քննիչ ընդունած էր թեկնածութիւնը նորվեկիացի Հոֆի:
68. Ռուսերէն «տումայ» (մրածել) բառէն յառաջացած *տումա* եզրը կը տարածուի ընտրեալ պարզամատրներէ բաղկացած ներկայացուցչական մարմիններու վրայ եւ այս գիրքին փաստաթուղթերուն մէջ կը մարմնաւորէ Պետական Տուման, որ Ռուսաստանի բարձրագոյն օրէնսդրական մարմինն էր մինչեւ Բոլշեւիկեան յեղափոխութեան բռնկումը:
69. «Քարէթ»ը ռուսերէն կրճատեալ միակցումն է սահմանադիր եւ ռամկավար բառերուն, որմով յղում կը կատարուէր Ժողովուրդներու Ազատութեան Կուսակցութեան, հիմնուած՝ 1905-ին (որոշ պատմաբաններ կազմակերպութիւնը պաշտօնապէս հիմնուած կը համարեն 5-12 Յունուար 1906-ին գումարուած իր Բ. համագումարի ընթացքին): Քարէթը Տումայի մէջ կեդրոնի ուժ էր եւ կը ջարագովէր սահմանադրական միապետութիւնը:
70. Ռուսական յաղթական բանակը Վան հաստատուեցաւ 21 Մայիս 1915-ին, երբ Զօրա-

վար Եուրենիչ հասաւ հոն եւ պաշտօնապէս ստանձնեց քաղաքին ու միջնաբերդին բանալիները:

71. Վարանդեան թերեւս կ'ականարկէ մշակականներուն, ռամկավարներուն եւ հնչակեաններուն՝ իբրեւ Պօղոս Նուպարի անունը շահագործողներ: Ահաւասիկ պատճէնը յիշեալ նամակին:

Հելիոպոլիս, 7 Ապրիլ 1915

Սիրելի Վարանդեան,

Ռուսճուզէն գրուած Ձեր Փետրուար 25 թուակիր նամակը, որ ամիս մը ետք ինձ հասաւ, հաւասարապէս հաճոյք եւ շահագրգռութիւն պարճառեց ինծի: Անձկութեամբ կը հետեւիմ դէպքերուն, որոնցմէ,- իրաւունք ունինք յուսալու,- հայկական խնդիրը դուրս պիտի գայ լուծուած մեր բաղձանքներուն համաձայն: Բացայայտ է թէ այլեւս պարզ ռէֆօրմներու հարց չի կրնար ըլլալ. յիմար ակտը Թուրքիան կառավարողներուն որոնք իրենց երկիրը անձնասպանութեան մղեցին, փոխեց իրերու կերպարանքը՝ Հայաստանի վերաբերող հարցերու մասին: Կարելի չէ այլեւս նկարի ունենալ այն լուծումները որոնք երէկ, պարագաներուն բերմամբ, հարկեցուցիչ դարձած էին: Ամէնէն դրական լծակը որուն վրայ կրցած էինք յենուլ մեր բանակցութեանց ընթացքին, տերութեանց այն միահամուռ բաղձանքն էր որով կ'ուզեն խուսափիլ ընդհանուր պատերազմէ մը. արիկա այլեւս գոյութիւն չունի այսօր ուր բովանդակ Եւրոպա ընդարձակ պատերազմի դաշտ մը դարձած է եւ Օսմանեան Կայսրութեան բաժանումը անխուսափելի է: Այս նոր կացութեան նոր լուծումներ պէտք են:

Ուրախութեամբ հաստատեցի որ Ռուսիոյ հանրային կարծիքը շար նպաստաւոր կ'երեւայ ինքնավարութեան մը: Պ. Սազօնօֆի յայտարարութիւնը չափազանց քաջալերիչ է, եւ հաստատապէս կը յուսամ որ վերջնական կարգադրութեան միջոցին, ռուսական նոր յաղթանակներէն ետք որոնք անշուշտ չպիտի յապաղին հիմա որ ձմեռը անցած է, կայսերական կառավարութիւնը պիտի ներշնչուի ազատական ոգիէ եւ ազգայնութեանց սկզբունքէն, որուն այնքան ապացոյցները տուած է ներկայ թագաւորութեան օրով: Թէեւ Ռուսիոյ լուրերը շար հազուագիւտ կերպով կը հասնին ինձ, սակայն այն տպաւորութիւնը ունիմ թէ վարիչ շրջանակներու մէջ սկսած են ըմբռնել այն մեծ առաւելութիւնները որոնք առաջ պիտի գային, եթէ Հայաստանի մեր հայրենակիցներուն համար ըլլալիք կարգադրութեան մէջ լայն բաժին մը տրուէր ազատական գաղափարներու:

Տարակոյս չկայ թէ հայ կամաւորները, որոնք թշնամութեանց սկսած պահուն իսկ Կովկաս փութացին եւ քաջութեամբ կռուեցան իրենց ազատարարներուն կողքին, շար բան ըրին մեր դարին համար: Կը յիշեմ անշուշտ այն երկիւղները զորս զգացած էինք Պալքանեան Պատերազմին ատեն: Իմացեր էինք թէ Յունաստանէն քաջալերուած հայ կամաւորներու խումբ մը փորձած էր Կիլիկիա ելլել եւ ապստամբութիւն մը առաջ բերել. բոլոր կրցածս ըրի արգիլելու համար այս գործողութիւնը որ պիտի վտանգէր մեր բանակցութեանց յաջողութիւնը. եւ, շնորհիւ բոլոր մերայնոց իմաստութեան,

կարելի եղաւ այդ վրանգը անհերացնել: Բայց այսօր նոյնը չէ. պարերագմը պայթած է, եւ կամաւորները, Դաշնակիցներու կողքին կռուելով, զօրացուցած կ'ըլլան մեր դասը եւ մեզի նոր իրաւունքներ կը ստեղծեն որպէս զի կարենանք լսելի ընել մեր ձայնը՝ երբ մեր արդար եւ համեստ պահանջումները ձեւաբանելու ժամը հնչէ:

Սպասելով ապոր, պէտք է պարտաստութիւնք վերստին զարնելու դռները եւ մեր դասը պաշտպանելու, առանց աչքէ հեռացնելու սա պարագան թէ, ինչպէս միշտ, դարձեալ դժուարութեանց պիտի հանդիպինք ամէն անգամ որ հարկ ծագի փրկութեանց շահերը հաշտեցնելու: Պէտք է գործօն բրոքականս մը մղենք եւ օգտութիւնք մամուլէն: Այս մտքով է որ կոչ մը ուղղեցի մեր հայրենակիցներուն եւ ի նպաստ մեր Ազգային Շահուց Պաշտպանութեան ձեռնարկեցի հանգանակութեան մը, Վեհափառ Կաթողիկոսին հովանաւորութեամբ: Ինչպէս պիտի տեսնէք Շրջաբերականներէն, որոնց օրինակը կը ներփակեմ, փափաքեցայ այս հանգանակութիւնը ընել անկախաբար Բարեգործական Ընդհանուր Միութենէն, նկատելով որ քաղաքական հանգամանք ունի, եւ Միութեան իրաւասութիւններէն դուրս կը մնայ, անոր կանոնագրին փրամադրութեանց համաձայն: (Անցողակի ըսեմ թէ Կովկասի փախստականներուն ի նպաստ հանգանակութիւնը զոր բանալ տուեր էի Միութեան, մօտ 200,000 ֆրանք գոյացուց:)

Լաւ գործելու համար պէտք է որ բոլորս ալ միացած ըլլանք, ինչպէս որ էինք թէֆօրմներու բանակցութեանց ընթացքին. յաջողութիւնը արկէ կախուած է: Մեծ բարեբախտութիւն մըն է որ, ընդհանուր կերպով մը, գոյութիւն ունի այս միութիւնը. ասոր ապացոյցը կը զգնեմ այն արտայայտութեանց մէջ որոնք ամէն կողմէ կը հասնին ինձ: Զանգակի գէշ ձայն մը լսեցի միայն Եգիպտոսէն ուր կարգ մը հայրենակիցներ կը յաւակնին իրենց կամքը պարտադրել մեզ, ընդդիմութիւն կ'ընեն եւ կը փորձեն երկդիմութիւն մը առաջ բերել: Յեղընթաց [à rebours] հայրենասիրութիւն մըն է ասիկա: Թերեւս աւելորդ չէ Ձեզ տեղեակ պահել, որպէս զի տեսնէք իրենց կիրարկած միջոցներուն բնոյթը: Գիտէք թէ Թուրքիոյ պարերագմի մտնելէն ասդին Եգիպտոսի կացութիւնը ամենափափուկ հանգամանք մը ստացաւ: Թուրք զօրքերուն մօտեցած արեւը կը վախցուէր որ իսլամական մոլեռանդութեան պայթում մը տեղի կ'ունենայ: Անմիջապէս որ զրոյց շրջեցաւ թէ Դաշնակիցները կը խորհին զինուոր հանել Ալէքսանդրէթի կողմը, Դաշնակից երեք պետութեանց ներկայացուցիչներուն դիմում ընելով, անոնց առաջարկեցի հայ կամաւորներու օժանդակութիւնը. բոլորն ալ պարասխանեցին թէ առ այժմ չեն ուզեր, բայց եթէ պէտք ծագի, չպիտի թերանան ինծի լուր տալու: Ասկէ զար, գրաւոր պետութեան [Անգլիոյ] զինուորական եւ քաղաքային իշխանութիւնները ինձ յանձնարարեցին առ այժմ ոչինչ ընել եւ արգիլել Եգիպտոսի մէջ ամէն կամաւորական արձանագրութիւն եւ հանգանակութիւն, այն տեսակ պահու մը միջոցին ուր գերիշխանութեան հռչակումն ու վեհապետական փոփոխութիւնը, կնճռոտած նաեւ սրբազան պարերագմի [ճիհար] յայտարարութեամբ եւ թրքական զինուորներու յարձակման մը սպառնալիքով, ամենամեծ խոհեմութիւն կը պահանջէին իշխանութիւն-

ներէն: Խոստացայ իրենց, եւ այս մասին տեղեկութիւն տուի մեր Առաջնորդին, ինչպէս նաեւ զաղութին զխաւոր անդամներուն: Մեծ եղաւ սակայն զարմանքս, երբ քիչ ետքը անոնցմէ ոմանք սկսան յայտնաբար գլուխ կանգնիլ կամաւորներու ի նպաստ հանգանակութեան մը, ինչ որ պարզապէս զիս խոստմնադրուծի մը դիրքին մէջ կը դնէր հանդէպ իշխանութեանց: Կ'ըմբռնէք անշուշտ սրտմտութիւնս: Իբր ամբողջ պարասխան իմ դիտողութեանցս, փորձեցին երկդիմութիւն մը ստեղծել, լուր հանելով թէ ես հակառակ եմ կամաւորներուն, մինչդեռ ամէնէն առաջ ե՛ս առաջարկած էի կամաւոր տալ, եւ Ազգային Շահուց Պաշտպանութեան հանգանակութիւնը բացած արեւս հոգ տարած էի յայտարարելու թէ խնդիրը կը կայանայ ազգին ամենալայն առումով եւ ամէն ձեւի փակ ներկայանալիք շահերուն վրայ, որոնք պիտի կրնան զգացնել պարագաները եւ որոնց օժանդակելու հարկ կրնայ ծագիլ: Բայց արդէն իսկ շատ երկարեցի այս մասին:

Կը վերադառնամ Ձեր նամակին, եւ կը կրկնեմ որ կարարելապէս համամիտ եմ Ձեզի թէ մօտ է ժամը ուր պէտք պիտի ըլլայ վերսկսիլ մեր պայքարը. բայց շատ կանուխ է փակաին, պէտք է սպասել որ թնդանօթը իր դերը լրացուցած ըլլայ: Դիւանագէտները այսօր չափազանց ծանրաբեռնուած են պարերագմով եւ այն բանակցութիւններով որոնք ուղղակի անոր կապուած են: Բազմաթիւ քաղաքական անձնաւորութիւններ անցան Եգիպտոսէն, մասնաւորաբար Անգլիական Բարլամէնթի ազդեցիկ անդամներ. ամէնքն ալ ինձ պարասխանեցին թէ մինչեւ որ դէպքերը լաւագոյն կերպով մը չճշդորոշուին, կանխահաս պիտի ըլլայ խօսիլ հայկական խնդրին վրայ: Մեր դասը, եւ անոր փրուելիք լուծումը, կախում ունին այն ընթացքէն զոր պիտի ստանան դէպքերը:

Երբ բանակցութեանց ժամը հնչէ եւ մեր իսկ հայրենակիցներուն մօտ չհանդիպիմ ընդդիմութեանց ու փարակարծութեանց որոնք ամուլ կը դարձնեն ամէն աշխատութիւն, պարտաստ պիտի ըլլամ վերստին գործի լծուելու: Այդ պարագային, պէտք պիտի ունենամ Ձեր անձնական աջակցութեան զոր լիովին գնահատելու առիթ ունեցայ թէֆօրմներու մեր պայքարին ընթացքին. կը հաւարամ թէ վերստին կրնամ յոյս դնել անոր վրայ:

Ընդունեցէք, սիրելի Վարանդեան, իմ լաւագոյն զգացումներս:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Հոս հարկ է աւելցնել թէ Պօղոս Նուպարի կողմէ Միքայէլ Վարանդեանին ուղղեալ 5 Փետրուար 1916 թուակիր նամակն ալ լոյսին պիտի փրուէր Դաշնակցութեան «Հորիզոն» թերթին մէջ եւ արտադրաւոր Գահիրէի «Արեւ»ին մէջ (3 Մայիս 1916), այն յոյսով որ ճիգ մը կարարուէր համերաշխութիւն հաստատելու կովկասահայ իրերամերժ հոսանքներու միջեւ, որովհետեւ անոնց անմիաբանութիւնն ու վէճերը խռոված էին միտքերը Արեւմուտքի հայասերներուն եւ կրնային աղիտալի հետեւանքներ ունենալ հայոց օգնելու անոնց կամեցողութեան առումով: Նուպար կ'աւելցնէր թէ նոյն միտքով գրած է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին (տեսնել 4 Փետրուար թուակիրը, էջ 288), ինչպէս նաեւ Կովկասի Հայոց Բարեսիրական Ընկերութեան կեդրոնական մարմնի նախագահ Սամսոն Յարութիւնեանին ու «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելեանին:

72. Յայտնի չէ թե՛ որո՞նք են անորոշ պատասխանողները: Կարելիություն մըն է ենթադրել թե՛ յոլումը կը կատարուի ընդհանրապէս ֆրանսական կեցուածքին:
73. Թունուգ, Ալճերիոյ օրինակով, Օսմանեան փրապետութենէն ֆրանսական թեաքլութեան ներքեւ անցաւ 1881-ին, առանց բացայայտ նուաճումի, այլ՝ պարզապէս համաձայնագրի մը հիմամբ, սկզբնական շրջանին անփոփոխ ձգելով կառավարական կառոյցը:
74. Պալքանեան Պատերազմ անուան փակ ծանօթ են երկու իրերայաջորդ պատերազմներ: Առաջինը սկսած էր 1912-ի Հոկտեմբերի 8-ին Օսմանեան Թուրքիոյ դէմ Պուլկարիոյ, Յունաստանի, Մոնթենեկրոյի եւ Սերպիոյ միացեալ յարձակումով, որ աւարտեցաւ 1913-ի Մայիսի 30-ին Լոնդոնի Պայմանագրով, վերջ դնելով Պալքաններու մէջ օսմանեան փրապետութեան, թէեւ պատերազմական գործողութիւնները դադրած էին 1912-ի Դեկտեմբերի 2-ին: Երկրորդը հռչակուած էր յիշեալ պայմանագրէն դժգոհ Պուլկարիոյ կողմէ եւ աւարտեցաւ Պուքրէշի Պայմանագրով, 10 Օգոստոս 1913-ին, Պուլկարիան կանգնեցնելով հողային կորուստներու դիմաց:
75. Կոնդակին պարճէնը կցեալ չէր այս նամակին՝ Անտոնեանի փաստաթուղթերուն մէջ: «Արեւ» օրաթերթի 11 Յունիս 1915-ի համարով հրատարակուած է Վահան Մալեգեանի ստորագրութիւնը կրող 10 Յունիս թուակիր հեռագիր մը կը տեղեկացնէ. «Պօղոս փաշա Նուպար սրացաւ զինք լիագօր անուանող կոնդակը: Սրիպողական խնդրանաց համաձայն՝ Կաթողիկոսին դրկեց 15,000 թուպլի Վանի եւ Պիթլիսի համար, եւ 10,000 թուպլի վճարելի Կեդր. Պիւրօյին, Կամաւորներու համար...»: Նոյն համարով, Թիֆլիսի «Մշակ» թերթին դրկուած հեռագրի մը արտադրեալ օրինակը կը յայտնէ. «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը երէկ, ապրիլ 28ին, մի նոր կոնդակով, տրուած յանուն Պօղոս փաշա Նուպարի, վերահաստատելով նրան իբրեւ իր միակ լիագօրը եւ նախագահ Ազգային Պարզամաւորութեան հայկական դարի պաշտպանութեան համար, յայտնում է որ Ազգային Պարզամաւորութեան անդամները մնում են միեւնոյն անձինք, այն է՝ Արթին փաշա Եադուբ, Գէորգ արքեպիսկոպոս Իթիւմեան եւ Յ. Մոստիչեան: Թիֆլիսի Հայկական Բիւրօյի միջնորդութիւնը՝ նշանակել Պօղոս փաշային իբրեւ օգնականներ եւ պարզամաւորութեան անդամներ Պ.Պ. Բժ. Զաւրիեւիլին եւ Աբրահամ Ղուկասեանին, Վեհափառը անհնարին գրաւ յարգել շար հիմնաւոր պարճառներով...»:
76. Ուրպանոս Բ. Պապին կողմէ 1095-ին հռչակուած խաչակրութեան սկիզբէն իսկ հայերը մաս կազմեցին անոր եւ 1097-ին հայոց օգնութեամբ Տարսոնը, Արաման ու Մամեստիան ազաւարտուեցան սելճուգներէն: Այս խաչակրութեանց շրջանին էր որ Կիլիկիոյ Լեւոն Գ. իշխանը պաշտօնապէս Կիլիկիոյ թագաւոր ճանչցուեցաւ Ֆրեպերիք Ա. Շիկամօրոսին կողմէ: Մինչեւ 1291 տեւած իրերայաջորդ խաչակրական շարժումներուն յայտարարուած նպատակն էր Երուսաղէմի եւ Սուրբ Տեղերու ազաւարտումը մահմետականներու ձեռքէն:
77. Հայոց ընդհանրական կաթողիկոսական աթոռը քաղաքական պայմաններու բերումով 1293-ին Էջմիածնէն փոխադրուած էր Սիս, բայց 1441-ին աթոռին Էջմիածին վերահաստատումէն ետք ալ կիլիկեհայութիւնը շարունակեց պահպանել Սիսի կաթողիկոսական աթոռը:
78. Միջոց մը Արեւելքի ամենանշանաւոր առեւտրական նաւահանգիստը նկատուած էր ոչ թէ Բայասը, այլ՝ Այասը, որուն վերաբերեալ գնահատական տողեր ունի յայտնի իտալացի ճանապարհորդ Մարքօ Փոլօ, որ կ'ըսէ թէ Վենետիկի եւ Ճենովայի, ինչպէս նաեւ

- այլ երկիրներու վաճառականներ հոն կը հանդիպին իրենց ապրանքները վաճառելու եւ իրենց չունեցածները գնելու համար (*Armenians in the Ottoman Empire: An Anthology of Transformation 13th-19th Centuries*, editor Vatche Ghazarian, Waltham, Massachusetts, 1997, էջ 6):
79. Մոնթենեկրօն գտնուելով հանդերձ օսմանեան փրապետութեան ներքեւ, կրցած էր պահպանել յարուկ ինքնավարութիւն մը, ուստի՝ Զէյթունի նմանեցումը անոր:
80. Տեսնել ծանօթ. թիւ 48:
81. Անարկութիւն 1894-1896 տարիներուն գործադրուած ջարդերուն, որոնց մասին գոյութիւն ունին հայ թէ օտար ականապետներու եւ ժամանակակիցներու բազմաթիւ վկայութիւններ:
82. 1909-ի Ապրիլին Երիտասարդ Թուրքերու հրահրումով հայոց սպանդ կատարուեցաւ Արամայի եւ շրջակայ հայաբնակ գիւղերուն մէջ, իսկելով շուրջ 30,000 հայերու կեանքը եւ պարճառելով ինչքերու հսկայ կորուստ մը:
83. 1890-ականներու վերջերուն, փոքրաթիւ թուրք սպաներ եւ ուսանողներ, Երիտասարդ Իտալացիներու շարժման ներշնչմամբ, կը սկսէին զաղտնօրէն խմբուելով կազմակերպուիլ՝ Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ բարեկարգութիւններ պարտադրելու նպատակով: 1908-ին անոնք կը յաջողէին ստիպել որ Ապրիլ Համիտ վերահաստատէ սահմանադրութիւնը: Երիտասարդ սպաներէն մէկն էր Մուսթաֆա Քեմալ (հետագային մկրտուած Աթաթիւրք [թուրքերու հայր] պատուանունով), որուն խումբը միաձուլուելով ուրիշ խումբերու, պիտի կազմէր Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն (Իթթիհատ վէ Թերաքքը) Կոմիտէն՝ այլապէս ծանօթ Երիտասարդ Թուրքեր անունով: Երիտասարդ Թուրքերը իրենց ձեռքը պիտի առնէին երկրին դէկը 1909-ին եւ ծրագրէին հայոց ամբողջական բնաջնջումը:
84. Յունական թագաւորութիւնը վերահաստատուեցաւ Ադրիանուպոլսոյ Պայմանագրէն ետք, որ 1829-ին վերջ դրաւ ռուս-թրքական պատերազմին եւ Օսմանեան Թուրքիոյ պարտադրեց ճանչնալ Յունաստանի անկախութիւնը:
85. Գահիրէի «Արեւ» լրագիրն իր 2 Յուլիս 1915 համարով կը հրատարակէ Փարիզէն դրկուած երկու փոքր լրատուութիւն, որոնցմէ մին կը նշէ թէ Փարիզի հայկական զաղութի ներկայացուցիչներ Իտալիոյ դեսպան Թիթթօնիի յանձնած են Իտալիոյ թագաւորին ուղղուած ուղերձ մը եւ 3000 ֆրանք՝ իտալական Կարմիր Խաչին յանձնելի: Մինչ միւսը կը յայտնէ թէ բանախօսութեանց շարք մը կազմակերպուած ըլլալով (*Conférences du Foyer*), գերմանական, աստրիական եւ թրքական լուծին փակ հարստահարուող ժողովուրդներու նկատմամբ, 10րդ բանախօսութիւնը կատարած է Արշակ Զօպանեան՝ նիւթ ունենալով «Հայաստանը թուրք լուծին փակ»: Նախագահը՝ Բօլ Տումէ, հայերու մասին համակրական խօսքեր ըրած է եւ ըսած. «Վաղը միայն ողջ մնացողները պիտի չի համբերեք, այլ մեռեալները եւս»:
86. Ազի Ֆրանսէզը (*Comité de l'Asie Française*) զաղթարարութիւնը ջափագովող քաղաքական խմբակցութիւն մըն էր: 1915-ի Փետրուարին, ան թողլքած էր անբաժան Օսմանեան Կայսրութեան մը մէջ ֆրանսական գերակշռութեան հետամտելու իր աւանդական քաղաքականութիւնը, փոխարէնը պահանջելով որ Ֆրանսա իր ազդեցութեան ենթարկէ Կիլիկիան եւ ամբողջական Սուրիան (*David Stevenson, The First World War and International Policies*, Oxford University Press, 1988, էջ 128):

87. Սկզբնական անդամներու համար տեսնել ծանօթ. թիւ 4 եւ 75:
88. The Armenian Society անունով գործած համախմբումը հիմնուած է 1914-ին: Իր առաջին ընդհանուր ժողովը գումարած է 1915-ին տէր եւ տիկին Ռէյնոլծներու տան մէջ Հայկական Ընկերութեան նախագահ երեսփոխան Ճորճ Ուիլիըմ Ըրսքին Ռասըլի նախագահութեան ներքեւ: Ժողովավարական գծով իրենց մասնակցութիւնը բերած են համախմբման պարտական քարտուղարն ու պարտական գանձապահը՝ օրիորդ Էմիլի Ռոպինսոն եւ պարոն Հ. Ա. Կոքսըն Պոն: Ժողովին ներկայ գտնուած են Լորտ Պրայս եւ իր կողակիցը, սըր Էտուին Փիրս, դեր–գնդապետ Գ. Մ. Կրեկորի եւ իր կողակիցը, տիկին Ադամուր, եւայլն: Լորտ Պրայս խօսք առնելով նշած է թէ Պերլինի Վեհաժողովին հետեւանքով թուրքերը մտածած էին թէ Հայկական Հարցէն ձերբազատուելու միայն մէկ միջոց գոյութիւն ունէր՝ հայերէն ձերբազատուիլը: Խօսք առած են նաեւ սըր Էտուին Փիրս, որ երկար տարիներ վարած էր երոպացի փաստաբաններու միութիւնը Պոլսոյ մէջ եւ հեղինակ էր Թուրքիոյ նուիրուած աշխատութիւններու, ինչպէս նաեւ դեր–գնդապետ Կրեկորի, որ նախագահն էր Լոնտոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան (Ararat..., Բ. տարի, թիւ 24, Յունիս 1915, էջ 479-482):
89. Կը թուի թէ Armenian Red Cross and Refugee Fund-ը, որ կը գործէր The Armenian Society-ի (Հայկական Ընկերութիւն) հովանիին ներքեւ, պաշտօնապէս կեանքի կոչուած էր 1915-ի Դեկտեմբերի 18-ին, Հենրի Ա. Կոքսըն Պոնի տան մէջ, երեսփոխան Ճորճ Ուիլիըմ Ըրսքին Ռասըլի նախագահութեան ներքեւ, տիկին Պոնի կողմէ հրաւիրուած ընդունելութեան մը ընթացքին, ընդառաջելով Հայկական Ընկերութեան պարտական քարտուղար Էմիլի Ռոպինսընի խնդրանքին: Հրաւիրեալներուն մէջ էին Հայաստանի բարօրութեամբ շահագրգիռ անձեր եւ Լոնտոնի հայ գաղութի երեսիլի դէմքեր: Ռոպինսըն խնդրած էր որ հիւրընկալը կարողայ կարգ մը ստացուած նամակներ, ուր՝ կոմսուիի Պենքենտորֆ (ռուս դեսպանին կողակիցը) կը նուիրէր 5 տօնիկին՝ իմացած ըլլալով որ հիմնադրամ մը պիտի ստեղծուէր հայ զինուորներու օգնելու նպատակով. Լորտ Պրայս կը նշէր թէ Հայաստանի բոլոր բարեկամները պիտի ուրախանան որ Ռոպինսըն եւ իր ընկերները քայլի կը դիմեն հայ տառապեալներուն օգնելու համար եւ կը ցաւէր որ քաղաքէն բացակայելով պիտի չկարենար ներկայ գտնուիլ. Ուալթըն եպիսկոպոս կ'արտօնէր որ իր անունը գործածուի ինչպէս որ յարմար նկատուի. երեսփոխան Ռասըլ հաճոյքով կ'ընդունէր հիմնադրամին փոխ–նախագահութիւնը. Աննա Պրայս, Ուիլիըմ Պոլ, Սթիֆըն Կլարքսթըն եւ Կանանց Հայկական Օգնութեան Հիմնադրամի պարտական արեւնադպիր տիկին Մաքըլէն Քոլ եւս կ'ընդունէին փոխ–նախագահ անուանուիլ հիմնադրամին: Արշակ Սաֆրասեան ելոյթ ունենալով կը խօսի հայ կամաւորներու կարիքին շուրջ: Խօսք կ'առնեն նաեւ փրոֆեսոր Կարապետ Յակոբեան եւ դեր–գնդապետ Կրեկորի (Ararat..., Բ. տարի, թիւ 18, Դեկտեմբեր 1914, էջ 205-208): Թղթակցութեան աւարտին, կը նշուի թէ վերջին պահուն ստացուած տեղեկութիւններու համաձայն, Լորտ Պրայս, Friends of Armenia-ի նախագահ լէյտի Ֆրեմերիք Զավենպիշ եւ նոյն միութեան պարտական արեւնադպիր տիկին Հիքսըն թոյլատրած են որ իրենց անունները կապակցուին հիմնադրամին: Կ'աւելցուի թէ բոլորին յոյսն այն է, որ Լորտ Պրայս ընդունի նախագահութիւնը հիմնադրամին, որ, ի դէպ, մինչեւ հոս կը ներկայացուի իբրեւ Հայկական Կարմիր Խաչի Աշխատանք (Armenian Red Cross Work): Armenian Red Cross and Refugee Fund անուանումին կը հանդիպինք յաջորդ ամիս՝ Յունուարին, նոյն թերթին հրատարակած լրատուութեան մէջ, ուր կը նշուի թէ հիմնադրամը ստեղծուած է «եռանդուն ջանքերովը օրիորդ Է[միլի] Ճ. Ռոպինսընի», որ

- նաեւ պարտական քարտուղարուին էր հիմնադրամին, հայոց ամենահրապալ կարիքներուն հասնելու նպատակով: Իր կազմութենէն անմիջապէս ետք, հիմնադրամը 200 անգլիական ոսկի արդէն ուղարկած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին Մոսկուայի եւ Թիֆլիսի միջոցով (Ararat..., Բ. տարի, թիւ 19, Յունուար 1915, էջ 230): Տեսնել նաեւ Ազապի Նասիպեան, *ևշու. աշխար.*, էջ 65-66, ուր կ'ըսուի թէ հիմնադրամին նախագահութիւնը վստահուած է լէյտի Պրայսի, իսկ արեւնապետութիւնը՝ դեր–գնդապետ Գ. Մ. Կրեկորիի:
90. Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին 22 Ապրիլ 1915 թուակիր կոնդակին պարճէնին չենք հանդիպած մեր տրամադրութեան ներքեւ գտնուած դիւանաթուղթերուն մէջ:
91. Երբ 1875-ին անգլիացիները գնեցին շալլօրէն ծախսող եւ պարտքերու ենթարկուած Խտիվ Իսմայիլի բաժնեպոմսերն ու դարձան եգիպտեւֆրանսական Սուէզի Զրանցքի Ընկերութեան մէջ գերակշիռ ներկայութիւն, անգլո-ֆրանսական տիրակցութիւն կամ թեւարկութիւն հաստատուեցաւ. Եգիպտոսի վրայ, որ դեռ անուանապէս մաս կը կազմէր Օսմանեան Կայսրութեան: Շուտով վրայ հասած անգլո-եգիպտական պարտքազմին հետեւանքով, որուն Ֆրանսա մերժեց մասնակցիլ, յաղթական անգլիացիները Եգիպտոսը հռչակեցին զուր անգլիական թեւարկութիւն եւ զայն այդպէս պահեցին 1881-էն մինչեւ 1922:
92. L'Écho de Paris օրաթերթը հիմնուած է 1848-ին իբրեւ աշակողմեան պահպանողական եւ ազգայնական թերթ: Բանակայիններու նախասիրած թերթն եղած է ան եւ իր շուրջ համախմբած է բանակայինները, կաթոլիկ կղերը, միապետականները, պոնափարթեանները, եւայլն:
93. Առեւտրական շահերու հետամուտ ճէնովացիներ եւ վենետիկցիներ շփման մէջ գտնուած են ոչ միայն Կիլիկիոյ ծովային քաղաքներուն մէջ բնակող, այլեւ Սեւ ծովու ափին ապրող հայոց հետ, որոնք ԺԳ. եւ ԺԴ. դարերուն նկատառելի թիւով գաղթած եւ հաստատուած են Թէոդոսիա եւ Ղրիմ՝ կանխելով ճէնովացի վաճառականները:
94. Միխրթանեան Միաբանութիւնը հիմնուած է Պոլիս 8 Սեպտեմբեր 1701-ին իբրեւ անտոնեան միաբանութիւն: Պապը զայն պաշտօնապէս ճանչցած է 1712-ին եւ միաբանութեան առաջնորդը՝ Միխթար, հռչակուած է աբբահայր: Միաբանութիւնը իր կեդրոնաւորեղին Իփալիոյ Սբ. Ղազար կղզին փոխադրած է 1717-ին:
95. Հիւպարոս Վիթթօ, որ բաժին վերցուցած էր 1896-ին Զէյթունի ապստամբութեան հետեւանքով եւրոպական տէրութիւններու կողմէ ձեռնարկուած բանակցութիւններուն մէջ, իր *Gli Armeni e Zeitoun* երկիատոր գիրքը գրած եւ հրատարակել տուած է Անաթոլիո Լաթինօ կեղծանունան տակ 1897-ին, Ֆրենզէ, Իփալիա:
96. «Ամենաստոյգ աղբիւրը» Թուրքիոյ Հայոց Պարբիարք Զաւէն Արք. Տէր Եղիայեանն էր:
97. Թէ ինչ դէպքի կ'ականարկուի՝ դժուար է ըսել, քանի որ պարահաձ էին մէկէ աւելի դէպքեր, բոլորն ալ կառավարիչ ճավարթի գրգռութիւններով: 1 Ապրիլ 1915-ին, զինեալ բախում մը տեղի կ'ունենար Վանի Շաքախ թաղամասի հայերուն եւ թուրք ոստիկաններու միջեւ: Ինքնապաշտպանութեան բնոյթով այս միջադէպէն ետք, ճավարթ կը կազմակերպէր թրքական խորհրդարանի անդամ Վռամեանի եւ Իշխանի սպանութիւնները: Անմիջապէս յետոյ, 4/17 Ապրիլին, Վանի հայերը կը կազմակերպէին Ինքնապաշտպանութեան Զինուորական Խորհուրդը: 7/20 Ապրիլին, մինչ հայ կանայք Շուշանցէն Վան կը վերադառնային, թուրք զինուորներ զանոնք բռնի կը տանին իրենց խրամարները: Հայ պահակներ կը կրակեն թուրք զինուորներուն վրայ, կիները ազատելու համար: Այս միջադէպը կը դառնայ այն կայծը, որմէ կը բռնկին մինչեւ 10 Մայիս

տեւած կռիւները: Այս առթիւ ֆրանսական կառավարութիւնը Մելանիկէն կը ստանար հեռագիր մը, ուր կ'ըսուէր թէ հայերը գրաւած եւ աւերած են Վանը, այնուհետեւ թուրքերը գրաւած են զայն եւ գործադրած՝ կոտորածներ (Պենքենպորֆը Սազոնովին, 12 Մայիս 1915, [Զոն Կիրակոսեան, *նշւ. աշխար.*, էջ 370]):

98. 15 Մայիս 1915-ին, Պենքենպորֆի ուղղած իր պատասխանին մէջ, Սազոնով կ'ըսէր. «Կասկած չկայ թէ Վանի մէջ հայերու ապստամբութիւնը հրահրուած է կոտորածով եւ ոչ թէ հակառակը» (*նոյն*, էջ 374): Նոյնը հաստատուած էր նաեւ Պոլսոյ մէջ աւստրո-հունգար դեսպան Փալլաւիչինին (*նոյն*):
99. Հիմնադրամին լրիւ անունն էր Ազգային Շահերու Հիմնադրամի Հանգանակութիւն ընդ բարձր հովանաւորութեամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին:

«Ազգային Հիմնադրամը եւ Ազգային Կարգախօսը» խորագիրը կրող գրութեան մը մէջ Վահան Մալեգեան կը յայտնէ թէ Պօղոս Նուպար Մարտի սկիզբը ՀԲԸՄ-ի ժողովարեղին եւ ապա Հէլիոպոլսոյ իր բնակարանին մէջ խորհրդակցութիւններ ունեցած էր այն համոզումով, որ անհրաժեշտ էր Եգիպտոսի մէջ կեդրոնացնել ազգային-քաղաքական մարմին մը եւ կազմել ազգային հիմնադրամ մը:

Սակայն ... էնթրիկներու զոհ գնաց գործը. նախ՝ աշխատեցան գործադրութիւնը յետաձգել, յետոյ՝ իր սաղմին մէջ զայն վիժեցնել յաջողեցան անոնք՝ որ հասկնալի պատճառներ ունէին այս ազգաշէն ձեռնարկութեան մէջ մրցակցութեան վրանգ մը տեսնելու...:

Վսեմ. Պօղոս Նուպար փաշա ուշ հասկցաւ լարուած մեքենայութեանց բուն իմաստը, բայց երբ իրազեկ եղաւ կացութեան, բոլորովին մէկդի դրաւ Եգիպտոսի մէջ Կեդրոնական Յանձնախումբ մը կազմելու գաղափարը, եւ դառնութեամբ մը զոր չի ծածկեց՝ իր հոյակապ ծրագիրը զեղչեց «Ազգային Շահերու Պաշտպանութեան» յատուկ հանգանակութեան մը պարզ ձեռնարկին:

Այս պայմաններուն մէջ էր որ արտասահմանի Հայութիւնը չի կրցաւ ունենալ ազգային քաղաքականութեան կեդրոնական ղեկավար մարմին մը, ինչպէս Կովկաս յաջողած էր ունենալ ազգային կեդրոնական պիւրօ մը:

Անուան որդեգրման ակնարկելով, Մալեգեան կը տեղեկացնէ թէ Պօղոս Նուպար շրջա-հայեցաբար նշելով որ թրքահայութիւնը կը գտնուի թուրք խուժանի քմահաճոյքին տակ, իսկ եգիպտահայութիւնը՝ մահմետական երկրի մը մէջ, «Ազգային շահեր» անունը կացութեան փրկութեան կը ծառայէ, մանաւանդ որ ինք «պաշտօնապէս հրահանգ ունի» այդպէս շարժելու:

... Գահիրէի մէջ քանի մը անպատասխանատու մարդիկ, որ Կուսակցութեան մը հիւրընկալ հովանիին տակ մեծադողորդ հանգանակութեան մը ձեռնարկած էին [ակնարկութիւն կամաւորական շարժման նեցուկ կանգնելու նպատակով ՀՅԴ-ի բացած հանգանակութեան – Վ.Ղ.], սկսան խռովայոյզ պայքար մը մղել...: Այնքա՛ն աղմուկ հանեցին... Ն. Վսեմութիւնը անուանարկելու եւ զայն ազգային գործէն ի սպառ վիհաբեցնելու յայտնի դիտումով, եւ Սօֆիայի մէջ հրապարակուող քոյր թերթ մը եկաւ այնպէ՛ս իւրացուց եւ այն աստիճան սաստկացուց կռիւը... որ իր նախադիմքները ամբողջ Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ մէջ բողոքի միահամուռ փոթորիկ մը

պայթեցուցին: Նոյնը պատահեցաւ նաեւ Ֆրէզնօյի մէջ...:

Այսպիսով րուժած կ'ըլլար Կաթողիկոսին բարձր հովանաւորութիւնը վայելող Ազգային Հիմնադրամի Հանգանակութիւնը եւ հետեւաբար հայութիւնը, ըստ Մալեգեանի, որ կը շարունակէ.

«... ազգին անունով խօսող խումբ մը մարդիկ ... «կամաւորները» պանծացնող եւ իրենց տեղերէն չի շարժող կամկարներ, կռի՛ւ, ազատութիւն բառերը բերնի ծամոց ըրած՝ բայց կռիւը եղբօր դէմ եւ ազատութիւնը Հայը ոտնակոխ ընելու մէջ դաւանողներ, յաջողեցան... գրեթէ անկարելի ընելու Ազգային Հիմնադրամի մը յաջողութիւնը...» («Արեւ», 9 Յուլիս 1915, թիւ 27, էջ 1):

Նոյն խորագիրը կրող յօդուածին Բ. մասով Մալեգեան կ'ակնարկէ Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթէն «Յուսաբեր»ի կատարած արտաբայումի մը, որ հատուած մըն էր Պօղոս Նուպարի կողմէ Միքայէլ Վարանդեանին ուղղուած նամակին (տեսնել ծանօթ. թիւ 71), աւելցնելով թէ Պօղոս Նուպար կամաւորներու հարցով զբաղած է դեռ 1914-ի վերջերը, երբ «Եգիպտահայերը տակաւին խոր քունի մէջ» էին: Ապա կու տայ կարգ մը մանրամասնութիւններ՝ ապացուցելու համար թէ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը կամաւորներու ի նպաստ յարկացումներ կատարած է («Արեւ», 12 Յուլիս 1915, թիւ 28, էջ 1):

100. Ակնարկուած ներփակեալը չէր գտնուեր մեր պրպարած դիւանաթուղթերուն մէջ:

101. Le Progrés Egyptien ֆրանսալեզու օրաթերթը սկսած է հրապարակուիլ 1893-ին եւ ներկայիս կը պատկանի «Ալ Կումհուրիա» լրահրապարակչական կազմակերպութեան: Ակնարկուած ներփակեալը կցուած չէր մեր աչքէ անցուցած դիւանաթուղթերու պատճէններուն:

102. Լոզանի Խորհրդաժողովը նախաձեռնութիւնն էր Դաշնակից պետութիւններուն, Մերձաւոր Արեւելքին խաղաղութիւն բերելու նպատակով: Ան կայացաւ երկու հանգրուանով՝ 20 Նոյեմբեր 1922-4 Փետրուար 1923 եւ 23 Ապրիլ 1923-24 Յուլիս 1923: Խորհրդա-ժողովը վերապետութեան ենթարկեց Մերի Դաշնագիրը, որ ստորագրուած էր 10 Օգոստոս 1920-ին, Թուրքիան ազապ հռչակեց իր բանակին եւ ծովուծին վրայ հաստատուած բոլոր արտաքին հակակշիռներէն եւ բաւարարուեցաւ Թուրքիոյ կողմէ կորզելով խոստում մը, թէ ան պիտի կատարէ արդարադատական բարեկարգումներ եւ պաշտպանէ այն քանի մը փոքրամասնութիւնները, որոնք տակաւին մնացած էին «թրքական հող»ի վրայ: Հայկական պատմագրութեան մէջ Լոզանի Խորհրդաժողովը պիտի դիտուէր իբրեւ տապանաքարը Հայկական Հարցին:

103. Քիւրտերը Հայաստանի հարաւակողմը հաստատուած էին ԺԱ-ԺԲ դարերուն: Թրքական իշխանութիւնները քիւրտերուն համար եւս մշակած էին բնաջնջումի ծրագիր մը, որ յար եւ նման էր հայկականին, որպէսզի կանխարգիլեն անոնց մեծամասնութիւն դառնալը Արեւելեան Անապոլոսի հայերէ դատարկուած նահանգներուն մէջ: Տեղին է դիտել տալ թէ 20 Նոյեմբեր 1919-ին Պօղոս Նուպար Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան փոխ-նախագահ Համազասպ Օհանջանեանի եւ Քրտական Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Շերիֆ փաշայի հետ Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին անկախ Քիւրտիստան մը ստեղծելու խնդրագիր կը ներկայացնէր, առանց հաշուի առնելու այն իրողութիւնը, որ կարգ մը տարածքներ վէճի առարկայ էին հայերու եւ քիւրտերու միջեւ (Կարօ Սասունի, *Քիւրտ Ազգային Շարժումները Եւ Հայ-*

Քրտական Յարաբերությունները, Պեյրուֆ, 1969, էջ 235):

104. 1915-ի Մայիսի 20-ին, Ադեքսանդրիոյ մէջ, Եգիպտոս, հնչակեան եւ ռամկավար բանագնացներ ստորագրած էին համագործակցութեան համաձայնագիր մը, ուր կը նշէին թէ իրենց նպատակն էր ապահովումը ինքնավար Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ՝ կան Դաշնակիցներու հաւաքական եւ կան առանձնապէս Ռուսիոյ թելարկութեան ներքեւ: Երկու կուսակցութիւնները այս փաստաթուղթով կը ներկայանային իբրեւ անջատողականներ, որոնք կտրականապէս կը մերժէին ինքնավար Հայաստանի մը գաղափարը Թուրքիոյ իշխանութեան փակ: Անոնք նաեւ կը յայտարարէին թէ պիտի չընդդիմանային եթէ Ռուսիա Հայաստանը կցեր իրեն՝ Դաշնակիցներուն միջեւ ծագելիք անհամաձայնութեան մը հետեւանքով նման կացութիւն մը ստեղծուելու պարագային: Անոնք նաեւ ընդունելի կը համարէին բաւականանալ միայն Կիլիկիոյ ինքնավարութեամբ, եթէ իրադարձութիւնները նման լուծում մը հարկեցուցիչ դարձնէին (Գաբրիէլ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ Դատը Հայեւոոս Յարաբերություններու Լոյսին Տակ*, Գահիրէ, 1957, էջ 198-200):

«Արեւ» պաշտօնաթերթը իր 13 Մայիս 1915-ի թիւով կը տեղեկացներ ՄԴՀԿ-ի եւ ՌԱԿ-ի Եգիպտոսի պատասխանաբար մարմիններուն կատարեալ համաձայնութիւն գոյացուցած ըլլալը ներքոնշեալ կէտերուն շուրջ եւ կ'աւելցնէր թէ կը սպասուի որ Ամերիկայէն գալար, արասասիմանի եւ Կովկասի իրենց բոլոր մարմինները հետեւին նոյն ընթացքին, պահելով հանդերձ իրենց ուրոյն կազմակերպութիւնն ու քաղաքական հայեացքները:

ա. Հայաստանի ապագայ էութիւնն ու այդ նպատակին հասնելու համար ձեռք առնուելիք միջոցները.

բ. Ազգային շահերու պաշտպանութեան յարկացեալ բոլոր գումարներու յանձնումը Պօղոս Նուպարի.

գ. Դիւանագիտական բանակցութիւններու համար Պօղոս Նուպարի ճանաչումը որպէս միակ ընտրելի:

Համախոհական նման շարժումներ տեղի կ'ունենային նաեւ այլուր: Դարձեալ «Արեւ»ի մէջ լոյս տեսած լրատուութիւն մը կը տեղեկացնէր թէ Միացեալ Նահանգներու մէջ Ս. Դ. Հնչակեան, Վերակազմեալ Հնչակեան եւ Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցութիւնները կատարելապէս համերաշխած են ազգին արդի բաղդորոշ կացութեան հանդէպ, եւ չէզոք ժողովուրդին հետ միանալով, կազմած են Armenian Defence Committee «Ազգային Պաշտպանութեան Գօմիթէ» անունով խառն յանձնաժողով մը, նախագահութեամբ Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդ Արսէն Վարդապետ Վեհունիի, որ ընդհանուր հանգանակութեան ձեռնարկած է ազգին միահամուռ պէտքերուն օժանդակելու համար: Մարմինն արդէն հաւաքած է փասը հազար ոսկի եւ յարաբերութեան մէջ մտած Պօղոս Նուպարի հետ, որ յայտնած է թէ մարմնին ծրագիրը ի՛ր ալ ծրագիրն է:

105. «Մշակ» օրաթերթը լոյս տեսած է Թիֆլիս 1872-1921 տարիներուն: Անոր պաշտօնական ուղեգիծը եղած է Հայկական Հարցին լուծումը կապել Ռուսիոյ եւ անոր աջակցութեամբ ապահովել արեւմտահայերու իղձերուն իրականացումը: Առաջին Համաշխարհայինի փառիներուն անոր խմբագիրն էր Համբարձում Առաքելեանը եւ թերթը յստակօրէն յարած կը մնար սահմանադրական ռամկավար հոսանքին, հնարաւոր դարձնելով հետգիտել ժողովրդական Կուսակցութեան վերածուած մշակական շարժման մասնակցութիւնը Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան կազմութեան բանակցութիւններուն:

«Արեւ»ի 11 Յունիս 1915-ի թիւով Թիֆլիսի «Մշակ»էն արտաբաղուած լրատուութիւն մը,

օրինակ, որ կը վերաբերի կովկասահայ կամաւորներուն նպաստելու նպատակով Ամերիկայի մէջ ձեռնարկուած քայլերուն, կ'ըսէ. «Ամերիկայի Բօսթօն քաղաքում նստող «Ազգային Պաշտպանութեան Ամերիկահայ Յանձնախումբը» (Armenian National Defence Committee of America), որի նախագահն է Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդ Արսէն Ծ. Վ. Վեհունի, իսկ գանձապետը՝ Մուշեղ [Մերոբեան] արքեպիսկոպոսը ... եւ որ փոխադրել էր սրանից մի քանի ժամանակ առաջ իր հանգանակած 40000 դօլլար գումարից՝ 5000 դօլլար Վեհ. Կաթողիկոսին յօգուտ թիւրքահայ փախստականների, այժմ եւս փոխադրել է Վեհափառին 23000 ր. խնդրանօք, յանձնելու Հ. Առաքելեանին, իբրեւ Հայ Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցութեան Ամերիկայի ճիւղի ներկայացուցչին, գործածելու ազգային դատի պաշտպանութեան համար՝ կամաւորների եւ այլ միջոցով...»:

106. Դաշնակցականներու պայքարը Պօղոս Նուպարի դէմ սկսած էր իր Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ վերանշանակումէն առաջ՝ երեւոյթապէս կամաւորական շարժումը հիմք ունենալով:

Օրինակ, փակաւին 1915-ի Ապրիլի սկիզբները ակնարկութիւններ կային այդ ուղղութեամբ, ինչպէս՝ ներքեւը արտադրուածը.–

Գահիրէ, 4 Ապրիլ 1915

«Մշակ», Առաքելեան

Թիֆլիս.–

Եգիպտոսի Դիօշակեանները աղտոտ պայքար կը մղեն Նուպար փաշայի եւ իր գործին դէմ, Ն. Վսեմութիւնը զգուցնելու, խռովութիւն յարուցանելու համար: Աշխատեցէք բարձր շրջանակի մօտ: Տեսէք Վարանդեանը:

ՄԱԼԷԶԵԱՆ

Ի տարբերութիւն դաշնակցականներու, ռամկավարները որոշած էին լիովին գործակցիլ Պօղոս Նուպարի հետ, ինչպէս ի յայտ կու գայ հետեւեալ գիրէն.–

18 Ապրիլ 1915

Հայ Սահմ. Ռամկ. Կուսակցութեան Եգիպտոսի Ակումբները պարտք կը համարեն ներկայացնել Ձեր Վսեմութեան իրենց խորին երախտագիտութիւնը այն գերազանցապէս հայրենասիրական ձեռնարկին համար զոր ստանձնած էք ապահովելու մօտիկ ապագայի մը մէջ, ինչպէս յուսալի է, մեր ժողովուրդին վիճակին բարւոքումը, համապատասխան, կարելիութեան սահմանին մէջ, մեր ազգային բաղձանքներուն:

Ռամկավար Կուսակցութիւնը արդէն որոշած է իր բոլոր ոյժերը Ձեր Վսեմութեան տրամադրութեան փակ դնել եւ համեստ աշխատակցութեան բաժինը բերել Ձեր ձեռնարկին:

Ի դիմաց Եգիպտոսի Սահմ. Ռամկ. Կուսակցութեան Ակումբներու:

[ինը ստորագրութիւն]

Այս նիւթին մասին տեսնել նաեւ ծանօթ. 189 եւ 190:

107. La Revue hebdomadaire գրական-պատմական-ուղեգրական պարբերաթերթը սկսած էր հրատարակուիլ Յունիս 1892-ին եւ ունէր շեշտուած աշակողմեան թեքում:

108. Մաքլէր իր L'Effort Arménien խորագրով գրութիւնը, որ լոյս տեսած է պարբերականին 455-466 էջերով, կը սկսի հայը ներկայացնելով իբրեւ մեծ ազգերու կողքին կռուող ժողո-

վուրդ մը եւ անմիջապէս կ'աւելցնէ. «Հայը այնչափ ցնորապէս չէ որ իր երկրին ինքնավարութիւնը կ'երազէ, կամ ոմանց պէս, իր հայրենիքին կարարեալ անկախութիւնը սպասէ: Չափաւոր հայը որ ցնորքներու երեւէ չի վազեր, կ'ուզէ իր կեանքին համար քիչ մը ազատութիւն, իր աշխատութեանը համեմատական ապահովութիւն մը եւ վստահութիւն՝ թէ օրուան բռնաւորին կամայական քմահաճոյքէն չպիտի չարչարուի»:

Այնուհետեւ ան կ'անդրադառնայ՝ Եւրոպա ուսում ստացած հայ երիտասարդներու նախաձեռնած լուսաւորական շարժման. Պերլինի Վեհաժողովին որոշ շրջան մը հայերու համբերաբար սպասումին՝ որ փրուած խոստումներն իրականանան. յուսախաբութեան հետեւանքով սրեղծուած գաղտնի կոմիտէներուն. «պաշտօնական խնամաբար» Անգլիայի հեռաւորութեան պարճառով արեւմտահայերու դէպի Ռուսիա հակումին. ցաւագին փորձառութենէ մը խրատուելով ինքը իրեն միայն ապաւինելու համոզումին յառաջացման որպէս վերածնութեան երաշխիք եւ գիտակցութեան՝ թէ ճիգ մը պէտք է ընել իր գոյութիւնը ապահովելու համար, սպասելով լաւագոյն օրերու, Եւրոպայի բարեկամեցողութեամբ:

Մաքլէր 1908-ի Յուլիսին հռչակուած Սահմանադրութեան յաջորդող կարգ մը միջադէպեր ներկայացնելով, կը հաստատէ թէ հայերուն համար կարելի պիտի չըլլար եղբայրակցիլ բարենորոգումներու անընդունակ հայրենակիցներու հետ, եւ առաջ անցնելով կը նշէ թէ Ա. աշխարհամարտի ծագումէն անմիջապէս ետք, տակաւին 4 Օգոստոսէն սկսեալ, ֆրանսահայեր կամաւոր կ'արձանագրուին ֆրանսական բանակին, ամերիկահայերը հազարաւոր կամաւորներ կը դրկեն Կովկաս եւ հանգանակութիւններ կը կարարեն կամաւորական գործին եւ հայ գաղթականներու օգնելու նպատակներով, անգլիահայաբակ հայերը նոյնպէս կամաւորներ կու տան եւ հանգանակութեան կը ձեռնարկեն: Տակաւին կամաւորներ ուղարկուեցան Եգիպտոսէն, Եթովպիայէն ու Պալքաններէն, Թիֆլիսի մէջ, որ «Ռուսական Հայաստանի մայրաքաղաքը կը նկատուի», խորհրդակցութիւններ եղան այն համոզումով որ համաշխարհային պատերազմը պիտի բերէր Հայաստանի ազատագրութիւնը: Հայ կանայք եւս այրերէն ետ չմնացին իրենց նախաձեռնութիւններով, կը նշէ ան եւ, վերջապէս, անդրադառնալէ ետք թուրք իշխանութիւններու կողմէ հայոց վրայ գործադրուած ճնշումներուն եւ զանոնք բաժան-բաժան ընելու քայլերուն, կը նշէ թէ պատմութեան մէջ աննախադէպ նահապտկութեան եւ բռնի թշուառութեան մատնուած հայերը 250,000 պատերազմիկներով պատերազմի առաջին օրէն ոտքի կանգնած են կռուելու իրենց հայրենիքին սրբազան դատին եւ ազատութեան համար եւ թէ անոնց «Այսօրուան ճիգը մօտաւոր ապագայի ամենէն ապահով երաշխիքն է»:

109. Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը (Հ.Բ.Ը.Մ.) բարեսիրական պիտակով բայց քաղաքական բնոյթի առաքելութեամբ հիմնուած էր 1906 թուականի Ապրիլին, Զաքիկ օրով, Գահիրէի մէջ, Պօղոս Նուպար փաշայի նախագահութեամբ, դառնալու համար հայ իրականութեան խոշորագոյն եւ ամենաազդեցիկ բարեսիրական կազմակերպութիւնը:

110. Այսինքն դաշնակցական ղեկավարներու:

111. Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի ռամկավարներն ու հնչակեանները:

112. Թէեւ Զէյթունէն փեղահանութիւնն սկսած էր 1915-ի Մարտին, զինեալ դիմադրութիւնը շարունակուած էր մինչեւ Յունիսի կէսերը, երբ քաղաքն անձնատուր եղած էր 12,000 զինուոր հաշուող թրքական ուժերուն (Ծափուր Ադայեան, *Հայ Ժողովրդի Ազատագ-*

րական Պայքարի Պատմութիւնից, Երեւան, 1976, էջ 424):

113. Խաբբերդէն փեղահանումներն սկսան 1915-ի Յունիսի վերջերուն (Christopher Walker, *Armenia—the Survival of a Nation*, Նիւ Եորք, 1984, էջ 218), յաջորդելով զանազան ձերբակալութիւններու եւ խուզարկութիւններու, որոնք կարարուիլ սկսած էին Մարտին՝ կանխաձրագրեալ բնոյթով (A. J. Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, Լոնտոն, 1916, էջ 258 եւ Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide - A Complete History*, Նիւ Եորք, 2011, էջ 385-388):

114. «Արեւ»ի 28 Յունիս 1915-ի թիւը կը յայտնէ թէ սուլթանը նորահասարար եգիպտական պատուանշաններու առաջին բաշխումը կարարելով Նեղոսի կարգին մեծ ժապաւէնը (Grand Cordon du Nil) շնորհած է Պօղոս Նուպարի: Սուլթանը այս առիթով նաեւ իր անձնական քարտուղար եւ Պօղոս Նուպարի որդի Առաքել պէյին շնորհած է Ա. կարգի Պէյի փափոս:

115. Տեսնել 105-րդ էջով փրուող նամակն ու Տելքասէի փրուած յիշատակագիրը (էջ 69):

116. 1914-ի Դեկտեմբերի 14-ին գումարուած ժողովի մը ընթացքին, Միացեալ Նահանգներու մէջ գործող չորս հայ քաղաքական կուսակցութիւններու պատգամաւորներ եւ Ազգային Համագումարի ներկայացուցիչներ համաձայնած էին հաստատել Ազգային Պաշտպանութեան Ամերիկահայ Յանձնախումբը՝ ձեռնարկելու համար համագգային դրամահաւաքի, որպէսզի գօրակցին Հայկական Դատին եւ Կովկասի կամաւորներուն ու գաղթականներուն (Միւրան Տամարեան, *Իմ Յուշերէս*, Պէյրութ, 1985, էջ 110-111): Մինչ այդ, 12 Նոյեմբեր 1914-ին, Հայ Սահմանադրական Ռամկավար, Վերակազմեալ Հնչակեան եւ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւններէն եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութենէն երկուքական ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ կազմուած էր Միջկուսակցական Խորհրդաժողով անունով «առժամանակեայ յանձնախումբ մը», նպատակ ունենալով աջակցիլ Ա. Պատերազմին պարճառով հայ ազատագրութեան համար ըլլալիք համագգային ջանքերուն՝ օգնելով Արեւմտահայաստանի մէջ կռուող խումբերու, ըստ կարելիութեան Դաշնակից պետութիւններու հաւանութեամբ զինեալ շարժում յառաջ բերելով եւ դիւանագիտական հետապնդումներ կարարելով: Իր 2 Դեկտեմբեր 1914-ի հինգերորդ նիստին, այս մարմինը կ'որոշէ առաջնորդարանի ներկայացուցիչներն ալ ընդգրկել իր մէջ, իսկ 16 Դեկտեմբերի 6-րդ նիստով կ'որոշէ իր աշխատանքին համագգային բնոյթ տալու նպատակով որդեգրել Ազգային Պաշտպանութեան Ամերիկահայ Յանձնախումբ (Armenian National Defence Committee of America) անունը: Երբ կարգը կը հասնի հանգանակուելիք գումարներու յարկացման մասին որոշումներու, դաշնակցական ներկայացուցիչները համաձայն չգտնուելով եւ նկատի ունենալով որ «Հայրենիք» թերթին միջոցով արդէն իսկ ձեռնարկած էին առանձին դրամահաւաքի մը, կը դադրեցնեն իրենց գործակցութիւնը:

Յանձնախումբը այնուհետեւ հետզհետէ իր մէջ ընդունելով ներկայացուցիչներ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութենէն եւ Ամերիկայի Հայ Անտարանական Եկեղեցիէն, 1 Սեպտեմբեր 1915-ին պիտի կրէր անուանափոխութիւն եւ ճանչցուէր Ազգային Պաշտպանութեան Միութիւն Ամերիկայի (Armenian National Defence Union of America) անունով (*Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի 1917-1921*, Պոստոն, 1922, էջ 7-9):

117. Նշեալ յօդուածին եւ նամակին պատճենները չէին գտնուեր մեր աչքէ անցուցած

դիւանաթուղթերուն մէջ, սակայն Ա. Պապերագմի ընթացքին Իրալիոյ կեցուածքն ու ձգքումները յստակացնելու, ինչպէս նաեւ միջազգային յարաբերութիւններու եւ քաղաքական շահերու առումով արմատական գործօնին կշիռը գնահատելու գծով հեղաքրքրական պիտի ըլլայ մէջբերումներ կատարել Միհրան Տամապեանի թարգմանութեամբ «Արեւ»-ի 24 Մայիս 1915-ի թիւով լոյս տեսած «Իրալիա Փոքր Ասիոյ Մէջ» յօդուածէն, որուն իբրեւ աղբիւր նշուած է «Մեսաճերօ Էճիցիանօ»ն։

Քսան եւ աւելի քարիներ բոլորեցան, յորմեհեպէ Հռոմի կառավարութիւնը իր քաղաքականութեան գլխաւոր հիմնակէտերէն մէկն ըրած է արեւելեան խնդիրը...։

Դաշնակիցներուն Թուրքիոյ դէմ գործողութիւնները վերիվայր կը շրջեն *արեւելեան իրաց կացութեան* ամբողջ դիւանագիտական կառուցուածքը։ Իրալիա չի կրնար թոյլ տալ որ իր յոգնութեանց պտուղը քաղեն ուրիշներ...։

... իրաւական չեզոքութիւնը աստիճանաբար կը դողդի ի նպաստ Երրեակ Համաձայնութեան, առանց ափյափոյ որոշումներու...։

Երբ եւրոպական միջազգային հորիզոնին վրայ ծայր փուլա Փոքր Ասիոյ ապագայ կարգադրութեան ամենալուրջ հարցը ... Իրալիա որոշեց ասպարէզ իջնալ եւ նպատակ ունեցաւ վաստկիլ իր կորսնցուցած կռուանը ... ճարպիկօրէն օգտուելով անկլօ–ֆրանքօ–ռուսօ–գերմանական մրցակցութենէն, իմաստուն շրջահայեցութեամբ մը երբեմն մէկ կողմին երբեմն միւս կողմին վրայ կռթնելով։

Միայն ... 1910ին, երբ արդէն բոլոր պետութիւնները ի պաշտօնէ ճանչցած էին մեր իրաւունքները Արեւելքի մէջ, Հռոմի կառավարութիւնը ... մասնաւոր ու ազգային կերպարանք փուլա իրաւական շահերուն ... Ասիական Թուրքիոյ այն երկրամասին մէջ որ կ'երկարաձգուի Իզմիրի ներսերէն մինչեւ Իսկէնդերունի ներսերը...։

Իրալիա սկսաւ զարգացնել իր նաւագնացութիւնը եւ ընդարձակել Թուրքիոյ եւ Արեւելքի հետ իր առուրուրը, որ ... արդէն 1909–1910ին միմիայն Թուրքիոյ համար բարձրացած էր 75 միլիոն ներածութեան եւ 32 միլիոն արտածութեան։

Իրալեւթրքական պատերազմը մեր ազդեցութիւնն աւելցուց արեւելքի մէջ։ Արալիայի մէջ մեր երկաթուղային եւ հանքային արտօնութիւնները, Թուրքիոյ ներքին շահաստաններուն հետ առեւտրական յարաբերութեանց յաճախումը, Տօպէքանէզին (12 կղզիներ) գրաւումը ... նպաստաւորեցին արեւելքի մէջ Իրալիոյ շահերուն ծաւալումը եւ մեր երկրին ապահովեցին անվիճելի իրաւունքներ։

Եւրոպական մեծ փոթորիկը ամենանուազ չափով իսկ չանդամալուծեց մեր թափանցումը որ ընդհակառակը ալ աւելի մեծ ծաւալ առաւ. այսօր Թուրքիոյ հետ գրեթէ բոլոր առեւտուրը կը կատարուի իրաւական դրօշ կրող շոգենաւերով։

Ի՞նչ աւելի քրամաքանական եւ գեղեցիկ զինակցութիւն, քան Անկլօ-Իրալականը, միջերկրականեան մեծագոյն նաւային պետութեան զինակցութիւնը՝ աշխարհի գերազանցագոյն նաւային պետութեան հետ։

Միջերկրականի մէջ իրաւական եւ անգլիական կայանները իրենց դիրքով զիրար կը լրացնեն եւ կը կազմեն կարծես կրկնաշար օղակ մը...։

Սակայն ապագայ զինակցութիւնները շար աւելի հաստատուն պիտի ըլլան եթէ անոնք ընթանան միաբան գործակցութենէ մը դէպի հասարակաց նպատակակէտ մը, այն է՝ Միջերկրականի կարգադրութիւնը։

118. Ռուսական կառավարութեան թոյլտուութեամբ եւ Յովհաննէս Զանփուլպեանի ղեկավարութեան ներքեւ կազմուած 6-րդ կամաւորական գունդը մեծամասնութեամբ կը բաղկանար հնչակեան կամաւորներէ եւ Ամերիկայի Ազգային Պաշտպանութեան Յանձնախումբը 1500 փոլար առաքած էր Թիֆլիսի Պիւրոյին յարկացուելու անոնց (Մ. Ս. Սյրեփանեան, «Կամաւորական Շարժումը եւ Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը», *Լրաբեր*, Երեւան, 2004, թիւ 1, էջ 158-166)։ «Արեւ» օրաթերթի 23 Յունիս 1915-ի համարին մէջ «պաշտօնական աղբիւր»ի մը կը վերագրուի այն տեղեկութիւնը, թէ Հնչակեան մասնաճիւղերը 22 շրջաններու լիազօր պատուիրակներու մասնակցութեամբ Թիֆլիսի մէջ միաձայնութեամբ որոշած են, ի հետեւողութիւն Պարսկաստանի մասնաճիւղերու որոշումին, հայ կամաւորական շարքերը խորացնել նոր վաշտերով։ «Բացի Օլթիի եւ Մարի–Ղամիշի ճակարին վրայ գործող Հնչակեան կամաւորներու խումբերէն, որոնք առանձին գործել հարկադրուած էին Թիֆլիզի Բիւրօ-ին խորական վերաբերումին հետեւանօք, ընկեր Պանդուխտի իրական հրամանաւարութեան տակ կազմուած 6րդ վաշտը, 600 կամաւորէ բաղկացած, պատրաստ կը գտնուի կռուի թափերաբեմը մեկնելու։

«Ձեռնարկուած է կազմելու երկու նոր ուրիշ վաշտեր ալ, եւ ամէն յոյս կայ ձեռնարկը յաջողութեամբ պսակուելուն, քանի որ Ամերիկայի համագործակցող երեք կուսակցութեանց– Հնչակեան, Ռամկավար եւ Վեր. Հնչակեան– ներկայացուցչական մարմինը՝ «Ազգ. Պաշտպանութեան Յանձնախումբ» որ իր մէջ ունի նաեւ ազգ. իշխանութիւնները եւ դրուած է Առաջնորդ Հօր նախագահութեան ներքեւ, իր դրական աջակցութիւնը փուած է արդէն...»։

119. Պերլինի Վեհաժողովը (1878-ի Յունիս 13-էն Յուլիս 13) հրաւիրուած էր Ասպրօ-Հունգարիոյ եւ Բրիտանիոյ նախաձեռնութեամբ, վերապետութեան ենթարկելու Սան Սթեֆանոյի Դաշնագիրը։ Յուլիս 8-ի նիտերէն մէկուն ընթացքին, մասնակիցները բանաձեւեցին 61-րդ յօդուածը, որուն համաձայն Բարձրագոյն Դուռը յանձն կ'առնէր «առանց յաւելեալ յապաղումի գործադրել հայերէ բնակեցուած նահանգներու մէջ տեղական պահանջներէ բխող բարեփոխումներն ու բարեկարգութիւնները, – երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը չերքէզներէ եւ քիւրտերէ»։ Ինչպէս ենթադրելի էր, յանձնառութիւնը երբեք չիրագործուեցաւ։

120. Հայկական Հարցին ի նպաստ Պրայսի կեցուածքին յստակ արտայայտութիւնն է հրապարակութիւնը The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 ժողովածուին։ Ականատեսներու վկայութիւններու եւ փաստաթուղթերու վրայ հիմնուած ժողովածուն դասաւորուած էր պարմաբան Առնոլդ Թոյնպիի կողմէ եւ ներկայացուած արտաքին գործերու նախարար Էփուրըր Կրէյին՝ Պրայսի նախաբանով։ Ազգային Պատուիրակութիւնը այս ծրագիրը գլուխ հանելու համար իր նպաստը բերած էր Թոյնպիին եւ Պրայսին։ Մինչ այդ, փակաւին 1896-ին, Պրայս հրապարակած էր Transcaucasia and Ararat խորագրեալ գիրք մը, ուր նկարագրած էր Անդրկովկասի եւ

Հայաստանի մէջ 1876-ին կապարած իր շրջագայութիւնը, Հայկական Հարցին քսան տարիներու հոլովոյթը ամփոփող յաւելումով մը մէկտեղ:

121. 1907-1913 տարիներուն Միացեալ Նահանգներու մօտ Բրիտանիոյ դեսպանի պարտականութիւնները կապարելէ ետք, Պրայս հանգստեան կոչուած էր եւ իր ժամանակը կը յարկացնէր իր գրութիւններուն:
122. «Սպիտակ փիղ»ը դարձուածաբանական արտայայտութիւն մըն է, որ իր ծագումը առած է հարաւարեւելեան Ասիոյ մէջ սպիտակ փիղերը սրբազան կենդանի համարելու սովորութենէն, որ կը նկատուէր խիստ պարուարեր առաքինութիւն, սակայն նաեւ խիստ ծախսալից շռայլութիւն: 19-րդ դարուն Եւրոպայի մէջ դարձուածքն սկսած էր գործածուիլ ծախսալից բայց անպէտ եւ միայն ցուցադրանքի ծառայող բանի իմաստով:
123. Իրաւիկա Մասաուա ներխուժեց 1885-ի Փետրուարի 6-ին եւ հետզհետէ յառաջանալով երկրին խորերը, Էրիթրեան վերածեց գաղութի: Այս եթովպական նաւահանգիստը այնուհետեւ իրաւացիներուն համար կապարեց Ափրիկէի մէջ դէպի ծով ելքի գլխաւոր դերակատարութիւնը:
124. Մեքքէի կամ Հիճազի Շէրիֆը խնամակալն էր իսլամական սուրբ քաղաքներու՝ Մեքքէի եւ Մեդինէի: 1201-էն սկսեալ շէրիֆութեան գլուխ կու գային Հաշէմ ընտանիքին պատկանող անդամներ, որոնք հակառակ անոր որ 1517-ին ընդունած էին գերագահութիւնը Օսմանեան Խալիֆին, կը շարունակէին պահպանել տեղական ինքնավարութիւն մը եւ աստիճանաբար ընդլայնել գայն: 1925-ին Սաուտ գերդաստանը վերջ պիտի դնէր Հաշէմ գերդաստանի այդ մենաշնորհին՝ ձեռք դնելով Հիճազի վրայ: Մինչ այդ, Երիտրօրքերու յեղափոխութեամբ ծայր առած թրքական ազգայնամոլութիւնն սկսած էր խրամապ մը բանալ անոնց եւ այդ օրերու Մեքքէի Շէրիֆ Հիւսէյն պին Ալիի միջեւ: Անգլիացիները պարագան օգտագործելով զինք պիտի ներգրաւէին բանակցութիւններու մէջ ի նպաստ դաշնակից պետութիւններուն եւ ընդդէմ համաձայնական Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ: Հիւսէյն պիտի պահանջէր վերահաստատումը արաբական խալիֆայութեան՝ իր իշխանութեան ներքեւ: Անգլիացիները սկզբունքօրէն ընդունելով հանդերձ պահանջը, իրենց բանագնաց ՄքՄահոնի միջոցով պիտի ձեռնարկէին բանակցութիւններու, որոնց երկարաձգումէն յոգնած եւ անհամբեր դարձած Հիւսէյն 1916-ի Յունիսին ազդանշանը պիտի տար Արաբական Մեծ Ընթոստութեան ընդդէմ Երիտրօրքական Թուրքիոյ:
125. Հեռագրին պատճէնը տեսնել էջ 115: Մեր ձեռքը գրնուող այս պատճէնին կ'ընկերանար ոչինչ: Մաքսուէլի ներկայացուած յուշագիրը կը կրէր 3 Յուլիս 1915 թուականը: Յուշագրին հեղինակները կ'ըսէին. «... ժամանակը եկած էր վրանգի մէջ եղող իրենց եղբայրներուն օգնութեան փութալու, եւ թէ՛ իրենց կողմէ պարզապէս ոճրային արարք պիտի ըլլային աւելի երկար սպասելն ու ձգձգումը: Եզիպտոսի կամաւորներուն պիտի միանային Ամերիկայի, Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ եւ Յունաստանի հայ գաղութներէն կամաւորներ: Բայց անոնք կը խնդրէին բրիտանական կառավարութեան գործնական աջակցութիւնը: Անոնք շեշտեցին թէ Կիլիկիոյ մէջ ցամաքահանում մը կրնար նաեւ օգնել Դաշնակիցներու ճիգին: Յամաքահանումը կրնար բոլորովին անջատել Սուրիան, Միջագետքը եւ Արաբիան ու կրնար թրքական կառավարութիւնը գրկել զինուորական ուժերու իր կարելու արդիւրներէն» (Ազապի Նասիպեան, *նշու. աշխար.*, էջ 96):
126. Ահաւասիկ պատճէնը 1915-ի Փետրուար 3-ի յուշագրին կամ յիշատակագրին:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅԵՐԸ

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ

Գահիրէ, 3 Փետրուար 1915

Այս հակիրճ Յիշատակագրին մէջ հարկ չեմ դարեր անդրադառնալու Թուրքիոյ Հայոց հարստահարութեանց եւ կոտորածներուն. անօգուտ չպիտի ըլլար սակայն յիշեցնել թէ նախորդ տարի, երկար բանակցութիւններէ ետք, եւ Տէրութեանց ճնշման տակ, Բ. Դուռէն յանձնառութիւն ձեռք բերինք թէ համեստ թէֆօրմներ պիտի մտցնէ Հայաստանի մէջ:

Թուրքիա չարգեց այս յանձնառութիւնը, եւ նոյն ինքն Տէրութեանց առաջարկութեան վրայ Բ. Դրան կողմէ պաշտօնի կոչուած երկու ընդհանուր քննիչներուն պայմանագրութիւնները եղծուեցան, երբ դեռ Թուրքիա պատերազմի ալ չէր մտած. այնպէս որ, Հայերը, այսօր Դաշնակիցներէն զատ ուրիշ յոյս չունին:

Հաւանական է որ Ռուսիա իրեն կցէ Կովկասի սահմանակից Մեծ Հայաստանի նահանգները. եւ Հայերը պարճառներ ունին յուսալու թէ Նորին Վեհափառութիւն Զարը, ինչպէս Բօլօնիոյ ըրաւ, իրենց ալ շնորհէ վարչական ինքնավարութիւն՝ Ռուսիոյ գերիշխանութեան տակ: Հետեւաբար, ներկայ Յիշատակագիրին մէջ այդ նահանգներով չպիտի զբաղին:

Բայց խնդիրը աւելի կնճռու է Կիլիկիոյ կամ Փոքր Հայաստանի համար, որ կը պարունակէ Զէյթունի, Մարաշի, Արսնայի, եւայլն շրջանները եւ Ալէքսանդրէթի նաւահանգիստը Միջերկրականի վրայ: Իր վիճակը կախում ունի պատերազմական գործողութեանց ապագայ ընթացքէն: Եթէ Ռուսերը իրենց յաղթանակներուն շնորհիւ կարենան ծով հասնիլ խաղաղութեան կնքումէն առաջ, կարելի է ենթադրել որ Դաշնակիցներուն միջեւ համաձայնութիւն մը պիտի գոյանայ՝ որպէս զի Փոքր եւ Մեծ Հայաստանները միացուին միակ թէժիմի մը տակ: Բայց ի՞նչ պիտի պարտաւոր այն պարագային, զոր պարտաւոր ենք նախարեսել,՝ երբ խաղաղութիւնը պիտի կնքուի Կիլիկիոյ Ռուսերուն կողմէ գրաւուէին առաջ: Արդե՞օք պիտի մտածուի այդ շրջանակը վերստին թողուլ թրքական վարչութեան տակ: Հայերը ամէնէն աւելի կը վախճան այս բանէն, զոր երբեք չպիտի ընդունին, աչքի առաջ ունենալով թէֆօրմներու վերջին փորձառութիւնը, ինչպէս նաեւ Բ. Դրան կողմէ տրուած այն ապացոյցը թէ բնաւ չպիտի գործադրէ իր յանձնառութիւնները: Արդէն նախորդ տարի, այն միջոցին ուր իբր Պարտիքակ Նորին Վեհափառութիւն Կաթողիկոսին եւ յանուն բոլոր Հայոց, Տէրութեանց հետ կը բանակցէի թէֆօրմներուն համար, Կիլիկիոյ բնակչութիւնները, այլեւս համբերելու անկարող, ապստամբելու վրայ էին, եւ ամենամեծ ջանքերով միայն, շնորհիւ նաեւ եկեղեցական իշխանութեանց օժանդակութեան, յաջողած էինք առաջը առնել ըմբոստութեան մը որ կրնար վրանգել Եւրոպայի խաղաղութիւնը: Բայց ընդհակառակը, անկարող պիտի ըլլանք յուսահատական արարքի մը առաջը առնել, եթէ մեր հայրենակիցները, թրքական խնդրին կարգադրութեան միջոցին, ապահովութիւնը չունենան որ վերջապէս պիտի ազատին անցեալին չարաշուք լուծէն: Անոնք պիտի

ընդունին լոկ կցում մը Դաշնակից Տերութիւններէն մէկուն, եւ կամ ինքնավարութիւն մը՝ Տերութեանց երաշխատրութեամբ: Այս վերջին լուծումը արդէն ո՛չ միայն փրկութիւն մը պիտի ըլլար Հայաստանի բնակչութեանց համար, այլ նոյն արեւն պիտի ունենար առաջնակարգ կարելորութիւն մը, քանի որ այդ կերպով կարելի պիտի ըլլար չեզոքացնել ամբողջ շրջանակ մը որուն մէջ կը գտնուի Պաղտարի Երկաթուղիին ելակէտը, իբր վերջնակայարան ունենալով Ալէքսանդրէթի նաւահանգիստը: Աւելորդ պիտի ըլլար այսպէղ ծանրանալ այն միջազգային տնտեսական ու քաղաքական առաւելութեանց վրայ որոնք պիտի գոյանային այս կարգադրութեամբ:

Նորին Բրիտանական Վեհափառութեան կառավարութիւնը այսօր որոշած ըլլալով արշաւախումբ մը ցամաք հանել Ալէքսանդրէթ, Զօրավար Սըր Ճօն Մաքսուէլ պարիւր ըրաւ ինձ անոր մասին խօսելու եւ տեղեկութիւններ խնդրելու այն աջակցութեան վրայ զոր Արշաւախումբը կրնայ գտնել Կիլիկիոյ հայ բնակչութեան մօտ: Պարասխանելով այս հարցման, չեմ վարանիր յայտնելու թէ իմ հայրենակիցներս իբր ազատարարներ պիտի ընդունին անգլիական զինուորները, եւ ա՛լ աւելի փութկոտութեամբ պիտի օժանդակեն անոնց՝ անոր համար մանաւանդ որ իրենց ազգային իշխանութիւնները այլեւս չպիտի ընդդիմանան արոր: Այսօր, ուր ա՛լ Եւրոպայի խաղաղութիւնը վրանգելու խնդիր չկայ, քանի որ պարերագմը գոյութիւն ունի արդէն, ես առաջիններէն մէկը պիտի ըլլամ անոնց յայտարարելու որ միանան անգլիական զինուորներուն, եթէ կարենամ ասիկա ընել այն տեսակ կերպով մը որ զիրենք վրիժառութեան չենթարկէ, ինչպէս եղաւ Էրզրումի ու Վանայ նահանգներուն մէջ, ուր Թուրքերը, Ռուսերուն Կովկաս նահանջելէն եւ Արտահանի ու Սարըղամիշի ճակարամարտներէն ետք, ջարդեցին Հայերը որոնք, պարերագմին սկիզբը, Ռուս զինուորներու Հայաստան մուտքի միջոցին, կարծած էին թէ գրաւումը վերջնական պիտի ըլլայ եւ համակրութիւն արտայայտած էին Ռուսերուն համար:

Եթէ երբեք Անգլիա ժամանակաւոր կերպով միայն պիտի գրաւէ Կիլիկիոյ ծովեզերքը եւ անկէ պիտի քաշուի խաղաղութեան կնքումէն ետք, կարելի չէ ընդունիլ որ Հայերը այնուհետեւ թուրքերուն վրիժառութեան մարմնուին. կը հասկցուի անշուշտ թէ այս պարագային չպիտի կրնայինք զիրենք քաջալերել որ թշնամութեանց մասնակցին: Հետեւաբար, իրենց ո՛ր եւ է ձեռով մասնակցութիւնը այն արեւն միայն կրնայ տեղի ունենալ երբ Նորին Բրիտանական Վեհափառութեան կառավարութիւնը յանձնառութիւն ստանձնէ թէ զիրենք չպիտի լքէ պարերագմէն վերջ, կա՛մ Կիլիկիան Դաշնակից Տերութիւններէն մէկուն գրաւման առարկայ դարձնելով, եւ կամ խաղաղութեան դաշնագրով անոր ապահովելով ինքնավարութեան ու չեզոքութեան մասնաւոր ըէժիմ մը՝ Տերութեանց երաշխատրութեան տակ:

Այս պայմաններուն մէջ՝ պիտի կրնայինք ցամաք հանուելիք արշաւախումբին տրամադրութեան տակ դնել Կիլիկեցի հայրենակիցներ որոնք շատ լաւ ճանչնալով երկիրն ու մարդիկը, թանկագին օժանդակներ պիտի ըլլային: Եւ անգլիական զինուորները այս կերպով պիտի ապահովուէին թէ ամենակարարեալ եւ ամենադրական աջակցութիւն մը պիտի գտնեն Հայոց

կողմէ. կը բաւէ միայն անոնց հայթայթել զէնքեր, որովհետեւ թուրք իշխանութիւնները ամէն ժամանակ զինաթափ ըրած են զանոնք, որպէս զի ի վիճակի չըլլան ջարդերուն դիմադրելու: Կը յիշեցնեմ նաեւ թէ Կիլիկիոյ Հայերը, իրենց ռազմական ընդունակութեան մասին յիշատակելի ապացոյց մը տուած են 1895-ի ապստամբութեան առթիւ, որուն ընթացքին Զէյթունցիները ամիսներ շարունակ կուրծք տուին 30.000 հոգիէ բաղկացած թրքական բանակի մը:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս

Ն.Վ. Գէորգ Ե.ի

Եւրոպայի Պապուիրակ

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

127. Անունը պէտք է ուղղել եւ կարդալ Շմաւոնեան: Բժիշկ Սամուէլ Շմաւոնեան մահացաւ բանտէն ազատ արձակուելէ ետք, ըստ երեւոյթին բանտին մէջ ստացած իր զգացական ցնցումին հետեւանքով (*Ոսկեմարեան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Արծաթեայ Յոբելէան, 1906-1931*, հատոր Ա., Փարիզ, 1935, էջ 152-153):

128. Կիլիկիա դրկուելիք հայ հետախոյզներու ծրագրին կը վերաբերի ակնարկութիւնը:

129. Ակնարկութիւն Պապուելի Թովմաս Մկրտիչեանի, որ հետագային պիտի հեղինակէր *Տիգրանակերտի Նահանգի Զարդերը Եւ Քիւրտերու Գազանութիւնները (Ականարեսի Պատմութիւն)* խորագրով գիրք մը (Գահիրէ, 1919), իր հեղինակային անուան տակ նշելով իր հանգամանքը որպէս «Անգլիական նախկին դեր–հիւպատոս Տիգրանակերտի»:

130. Տեսնել Եագուպ Արթինի Յունիս 27-ի նամակը, էջ 103:

131. Ակնարկութիւն Ազգային Պաշտպանութեան Հիմնադրամի տրամադրութեան ներքեւ գրնուող պատրաստ գումարին:

132. 1914-ի Նոյեմբերին կատարուած դիմումը մաս չէ կազմած Անտոնեանի հաւաքած դիւանաթուղթերուն:

133. Սըր Տանըլտ Սըքքենգի Ուալլըս (1841-1919) անգլիացի լրագրող մըն էր, որ իբրեւ արտասահմանեան աշխատակից նիւթեր կը հայթայթէր Լոնտոնի The Times օրաթերթին եւ եղած էր անձնական քարտուղարը Հնդկաստանի մէջ պաշտօնավարող երկու փոխարքաներու: Հեղինակ էր Ռուսիոյ մասին երկու հատորներու, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսի եւ Եգիպտական հարցին նուիրուած գիրքի մը:

134. Բրիտանիան Եգիպտոս ներխուժած էր 14 Սեպտեմբեր 1882-ին եւ Գահիրէն գրաւած՝ յաջորդ օրն իսկ: Այդպիսով սկիզբ առած էր բրիտանական փրապետութիւնը հոն, տեւելու համար մինչեւ 1952: Այսուհանդերձ, Բրիտանիա Եգիպտոսը պաշտօնապէս իր թելարկութեան տակ առնուած պիտի յայտարարէր 1914-ի Դեկտեմբերին, Նոյեմբեր ամսուն Օսմանեան Կայսրութեան դէմ պարերագմ հռչակելէ ետք:

135. Հիւսէյն Բամէլ (19 Դեկտեմբեր 1914 - 9 Հոկտեմբեր 1917) Եգիպտոսի սուլթան հռչակուած էր անգլիացիներու կողմէ՝ իր զարմիկին՝ Ապաս Հիւմի Բ.ի գահընկէցութենէն ետք:

136. Արաբական բառ, որ կը նշանակէ երկրագործներ կամ գիւղացիներ: Եգիպտոսի մէջ, մասնաւորապէս, ֆելլաի սահմանումը կը գործածուէր հողագուրկ գիւղացիներու եւ աշխատաւորներու համար:

137. Այս նամակէն հապտածներ արենին հրապարակուած են Թոյնպիի եւ Պրայսի կազմած The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16 ժողովածուին մէջ (վերահրապարակուած Պէյրութ 1979-ին, էջ 17-19):
138. Տարսունի Ամերիկեան Գոլէճ կամ Ս. Փոլ Գոլէճ անունով ծանօթ ուսումնական հասարակութիւնը հիմնուած էր 1888-ին թերթի հրապարակիչ Էլիըթ Ֆիչ Շէփըրտի նախաձեռնութեամբ: 1893-1920 տարիներուն Կոնստնտնուպոլիսէն էր Թամըս Տէյվիսըն Բրիտի, որ յաջորդած էր աւերարանական աշխարանքներ կարարած Յարութիւն Ճենանեանի:
139. Մորկընթաու թիւ 18 ծանօթագրութեամբ նշուած իր գիրքին մէջ արժէքաւոր տեղեկութիւններ կու տայ Հայկական Յեղասպանութեան նկարմամբ թրքական պարտաւարութեան եւ գերմաններու պարասխանապրութեան վերաբերեալ: Թելադրուած իր կառավարութենէն, Մորկընթաու զանազան շփումներ ունեցած էր դեսպան Վանկենհայմի հետ, համոզելու համար որ ան միջամտելով կասեցնէ հայերու դէմ գործադրուող ջարդերն ու տեղահանութիւնները: Վանկենհայմ պնդած էր թէ հայերը թշնամի ըլլալով, ինք ոչինչ կ'ուզէ ընել անոնց համար:
140. Բժիշկ Նազիմ Պէյ (1870-1926), որ Աթաթիւրքի դէմ մահափորձ կատարելու ամբաստանութեամբ կախաղան պիտի բարձրանար հետագային, Օսմանեան Թուրքիան Արաւայի եւ այլ վայրերու 1909-ի կոտորածներուն հետեւողութեամբ իր ոչ-թուրք բնակիչներէն մաքրագործելու գաղափարին գլխաւոր ջարագովն էր: Յեղասպանութենէն եւ Ա. Պարերագմի աւարտէն ետք, Դաշնակիցներուն հասարարած Պարերագմական Արեանը զինք մահուան դարապարարած էր իր հայաջինջ դերակատարութեան համար:
141. «Գարակէօզ» երգիծաթերթը սկսած էր հրապարակուիլ Օսմանեան կեղծ Սահմանադրութեան հռչակումին յաջորդող յարաբերական ազատութեան շրջանին, 10 Օգոստոս 1908-ին, գծագրիչ Ալի Ֆուարի կողմէ: Երգիծաթերթը քննադարած է իթթիհապական վարչութիւնը, սակայն շար մեղմ կերպով՝ իր գոյութիւնը չվտանգելու համար: Ա. Պարերագմի տարիներուն, խմբագիրը՝ Աքա Կիւնրիւզ, ամենամարգական բառեր գործածած է Դաշնակիցներուն դէմ (Sibel Kiliç, “Contributions of Karagoz Humor Magazine (1908-1955) to Socio-cultural Transformations of the Turkish Society...,” *The Journal of International Social Research*, vol. 4, issue 6, 2011, էջ 238-247):
142. Կարելի չեղաւ գրնել ակնարկուած գրութիւնը:
143. Պոլսոյ մօտ 1878-1879 Ռուսաստանի դեսպանութիւնը վարած Ալեքսէյ Պորիսովիչ Լոպանով-Ռոսթովսքի (1824-1896), որ աւելի ուշ իբրեւ դեսպան պաշտօնավարած էր նաեւ Պերիւնի մէջ, 1895-ին դարձած էր արտաքին գործերու նախարար: Բարձր Դրան հետ իր ունեցած մտերմիկ կապերուն պարտառով ան ազար ձգած էր Ապրիլ Համիդ Բ.ը՝ հայոց դէմ կազմակերպելու 1895-96-ի կոտորածները: Ան համոզուած էր թէ Օսմանեան Կայսրութեան բռնապիրութեան ենթակայ ժողովուրդներու ինքնավարական ձգտումներու պաշտպանութիւնը կը յանգեցնէ կայսրութեան փլուզումին: Հետեւաբար, Գերմանիոյ ձայնակցելով, ան դէմ էր Օսմանեան Կայսրութեան նկարմամբ բրիտանական քաղաքականութեան: Ան նաեւ դէմ էր Ռուսաստանի սահմանակից հայկական նահանգի մը կազմութեան գաղափարին (Զոն Կիրակոսեան, *նշւ. աշխար.*, էջ 26):
144. 1890-1898 Պոլսոյ մէջ Ֆրանսայի դեսպան Փիէր Փոլ Քամպոն (1843-1924) հայոց կողմէ ճանչցուած էր որպէս Հայկական Հարցի մասնագէտ շնորհիւ իր Exposé historique de la question arménienne խորագրեալ տեղեկագրին, ուր ան Հայկական Հարցին ծնունդը կը

- կապէր օսմանեան միջազգային գրգռութիւններու հետ եւ կը ներկայացնէր իբրեւ Անգլիոյ եւ Ռուսաստանի միջեւ գոյութիւն ունեցող հակամարտութեան արտայայտութիւն (Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, Փրաիպրենս, 1995, էջ 35):
145. Լիբանանի մարոնիներու աւանդական պաշտպան Ֆրանսայի ճնշումներուն տեղի տալով, օսմանեան կառավարութիւնը 1861-ին Լեռնալիբանանի համար հրապարակեց Հիմնական Կանոնակարգ մը (*օրկանիք ռեկուլէշըն*): Այդպիսով Լեռնալիբանանը իբրեւ առանձին վարչական միաւոր կը դրուէր օսմանցի քրիստոնէայ կառավարիչի մը իշխանութեան ներքեւ՝ սուլթանին նշանակումով եւ եւրոպական տէրութիւններու հաւանութեամբ: Այս դրութիւնը պիտի տեւէր մինչեւ 1915:
146. Առաջին Պալքանեան Պարերագմէն ետք, գերման ազնուական Վիլհելմ Ֆրիպրիխ Հէյնրիխի (1876-1945) կը վստահուէր Ալպանիան ժառանգաբար կառավարելու պարտականութիւնը եւրոպական մեծ տէրութիւններուն կողմէ: Ան իր պաշտօնին կը ձեռնարկէր 1914-ի Մարտի 7-ին եւ աքսորի ճամբան կը բռնէր նոյն տարուան Մեպրեմբերի 3-ին:
147. Իշխան Ֆուար հետագային պիտի փոխարինէր իր եղբայրը՝ Հիւսէյն Քամէլ, իբրեւ Եգիպտոսի սուլթան եւ ապա թագաւոր (1917-1936): 1913-ին Ֆուար ձախող փորձ մը կատարած էր ձեռք անցընելու Ալպանիոյ գահը, հիմնուելով երկու տուեալներու վրայ: Առաջին, այն՝ որ իր զարմիկը՝ Ապպաս Բ., սուլթանն էր Եգիպտոսի եւ հաւանական չէր թուէր որ ինք դառնայ միապետը Եգիպտոսի: Երկրորդ, այն՝ որ ըլլալով շառաւիղը ալպանական ծագումով Մուհամմէտ Ալիի, կը խորհէր իրաւունք ունենալ Ալպանիոյ գահին նկարմամբ:
148. Ակնարկութիւն Կիլիկիա ցամաքահանում կատարելու ուղղութեամբ դիմումին: Դիմումէն տաս օր ետք տակաւին պարասխան սրացուած չըլլալուն մէջ թերեւս բաժին ունէր Առաքել Նուպար, որ չէր ուզած Մաքսուէի յանձնել զայն՝ առանց նախ իր հօրը ուշադրութեան բովէն անցընելու (տեսնել էջ 124):
149. Հաւանական է որ Զալիիէ հանդիպած ըլլայ Ճենալ փաշային, որ յեղաշրջում կը ծրագրէր (Արթիւր Պէյլերեան, *նշւ. աշխար.*, էջ 158):
150. Հաշուեցոյցին պարճէնին չենք հանդիպած Անտոնեանի թղթածրարին մէջ:
151. Le Figaro փարիզեան օրաթերթը հիմնուած էր 1826-ին իբրեւ երգիծաթերթ: Ասրի-ճանաբար նկարագիր փոխելով, ան պիտի դառնար ամենաժողովրդական ֆրանսական օրաթերթը: Ֆինանսներու նախարար Ժոզէֆ Զայիօ-ի կինը՝ Հենրիէթ, 16 Մարտ 1914-ին սպաննած էր թերթին Կոնստնտնուպոլիսէն՝ Կասթոն Քալմէթ, քանի որ ան հրապարակած էր իր ամուսնին պարկեշտութիւնը կասկածի տակ դնող նամակ մը: 1915-ին թերթն ունէր երկու գլխաւոր խմբագիր՝ Alfred Capus եւ Robert de Flers:
152. The Sunday Times-ը սկսած էր հրապարակուիլ 1821-ին The New Observer անունով եւ 1822-ին կրած էր իր հիմնական անուանափոխութիւնը: 1915-ին William Berry-ն իր եղբոր՝ Gomer-ի հետ թերթը դարձուցած էր իր սեփականութիւնը եւ սկսած վարել անոր գլխաւոր խմբագրի պաշտօնը:
153. Սթիւի եւ Մաքսի հետ հանդիպման տեղեկագիրը տեսնել էջ 161:
154. Այս յիշատակագրին շեղ հապտածներէն մի քանին աւելցուած են Լորտ Պրայսի թելադրութեամբ, ինչպէս կը պարզուի նախորդ արձանագրութենէ մը (տեսնել էջ 149):
155. «Ըէ» օրաթերթը պաշտօնական խօսնակն էր ժուսական Սահմանադրական Ռամկավար

- Կուսակցության: Ան կը հրապարակուէր Ս. Փեթերսպուրկ եւ 1906-1917 փարիներուն անոր խմբագիրներն էին Միլիուքով եւ Կեսէն:
156. The National Review թերթը հիմնուած էր 1883-ին գրողներ Alfred Austin-ի եւ William Courthope-ի կողմէ՝ փարածելու համար պահպանողական կուսակցութեան փեսա-կէտները: Ա. Պարերազմի փարիներուն զայն կը խմբագրէր Leopold Maxse-ը, որ դեռ պարերազմէն առաջ ոչ-բարեկամական կեցուածք կը պարզէր կայսերական Գերմանիոյ հանդէպ:
157. Henry Wickham Steed, *L'Angleterre et la Guerre*, Paris, 1915, 32 էջանի գրքոյկ:
158. 28 Դեկտեմբեր 1914-ին Գէորգ Ե. Սուրէնեանց Կաթողիկոսին կոնդակով կեանքի կոչուած Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովը նպատակադրած էր զբաղիլ վիրաւոր հայ կամաւորներով եւ գաղթական հայերով: Յանձնաժողովը մասնաճիւղեր պիտի ունենար Երեւան, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ, Փեթրոկրատ, Մոսկուա եւ այլուր: Կը թուի թէ աւելի ուշ, օրուան կարիքները նկատի ունենալով, մարմինն ընդարձակած է իր ծիրը: Եգիպտոսի «Արեւ» երկօրեայի 31 Մայիս 1915-ի թիւով լրատուութիւն մը կ'ըսէր. «Ամենայն Հայոց Վեհ. Հայրապետը շրջաբերական կոնդակով մը մարմանիչ ընելով Ռուսաց յաղթական զօրքին հետ իրենց քարուքանդ հայրենիքը վերադարձող Հայաստանցի գաղթականներուն փնաշինական եւ երկրագործական անհրաժեշտ պէտքերը, կը ծանուցանէ թէ Իր բարձր հովանաւորութեան փակ կազմուած է Ս. Էջմիածնի մէջ Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողով մը...»:
159. Դժուար է մեկնաբանել թէ ինչո՞ւ կամ ինչպէ՞ս նամակագիրը կ'ըսէ թէ ձերբակալութիւնները կատարուած էին Մայիս 1-ին, երբ ինք ալ կը ներկայանայ իբրեւ մին այն ձերբակալեալներէն, որոնց Ապրիլ 24-ին ձերբակալուած ըլլալը անվիճելիօրէն կը հաստատեն բազմաթիւ աղբիւրներ:
160. «Բիւզանդիոն» օրաթերթը լոյս փետած է Պոլիս 1896-1918 թուականներուն՝ հիմնադիր ունենալով Բիւզանդ Բէշեանը: Բիւզանդ եւ Աշոտ Բէշեաններէն ետք թերթին խմբագրութիւնը վարած է Արշակ Ալաօյաճեանը:
161. «Սապահ» ազդեցիկ թերթը Տիրան Բէլէկեանի կողմէ հիմնուած էր 1908-ին, օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն քիչ ետք, եւ Բէլէկեան շարունակած էր զայն խմբագրել մինչեւ իր ձերբակալութիւնը 1915-ի Ապրիլին Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ, որոնք թերթը իւրացնելով պիտի ծառայեցնէին իրենց նպատակներուն:
162. Բազմաթիւ են աղբիւրները, որոնք կ'ապացուցեն Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին Գերմանիոյ ունեցած հակակշիռը Թուրքիոյ վրայ: Հետեւեալ մէջբերումը յստակ պատկերացում կու տայ այդ մասին. «Էնվէրը կը հիանար Գերմանիոյ: Ան գերմանացի սպաներ բերած էր իր զօրքերը մարզելու համար եւ վերջաւորութեան զանոնք դրած էր գերման զօրավար Վոն Սանտերգի հրամանադրութեան ներքեւ: Այս զօրավարն ու Վանկենհայմը, Պոլսոյ մէջ գերման դեսպանը, գլխաւոր խորհրդականներն էին երիտասարդ ղեկավարին: Էնվէրի միջոցով պարերազմական գծով, իսկ Թալաաթի միջոցով դիւանագիտական առումով գերմանները կը հակակշռէին Թուրքիան» (Charles F. Horne [ed.], *Source Records of the Great War*, Բ. հատոր, 1923, էջ 93):
163. Անգլիոյ ամենաժողովրդական երեկոյեան լրագիրը՝ The Evening News, կեանքի կոչուած էր 1881-ի Յուլիսին Coleridge Kennard-ի եւ Harry Marks-ի կողմէ: 1894-ին թերթը գնուած էր Alfred Harmsworth-ի կողմէ, որ հետագային պիտի հռչակուէր իբրեւ Lord Northcliffe եւ

- թերթը պիտի դարձնէր քաղաքական առումով ամենաազդեցիկ լրատուամիջոցներէն մին:
164. H. Charles Woods, *The Danger Zone in Europe - Changes and Problems in the Near East*, Boston, 1911: Նկարագարող գիրքին չորրորդ եւ հինգերորդ գլուխները (էջ 120-165) կը կրեն «1909-ի Ապրիլի Հայկական Կոտորածները» խորագիրը, իսկ վեցերորդ գլուխին վերնագիրն է «Զարդին Պարճառներն Ու Հետեւանքները» (էջ 166-188):
165. Ծանօթագրողը հաւանաբար նկատի ունի թրքական ուժերու գործադրած հազարաւոր հայերու կոտորածը 1918 Սեպտեմբերի 15-ին Պաքուի անկումէն ետք: Հայ վերապրողները թուրքերու նահանջէն եւ բրիտանական գրաւումէն ետք վերադարձան իրենց տունները (Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia 1919-1920*, Բ. հատոր, Լոս Անճելըս Համալսարանի Տպարան, Պըրքլի, 1982, էջ 184-185): Աւելի ուշ, երբ բրիտանական կառավարութիւնը կը քննարկէր շրջանէն քաշուելու ծրագիրը, Սեսիլ մէկն էր անոնցմէ, որ կը պնդէր թէ Բրիտանիա կը գրնուի հայերը պաշտպանելու բարոյական պարտաւորութեան փակ (*link*, էջ 120): Բրիտանական հեռացումն սկսաւ 1919-ի Օգոստոսի 15-ին:
166. Ազգերու Լիկան խաղաղութեան պահպանման եւ միջազգային համագործակցութեան նպատակով հիմնուած առաջին գլխաւոր կազմակերպութիւնն էր, որուն մէջ կը համախմբուէին զանազան երկիրներու ներկայացուցիչներ: Ան պաշտօնապէս հիմնուած էր 1920-ի Յունուարի 10-ին՝ 1946-ի Ապրիլի 18-ին լուծարուելով փոխարինուելու համար Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեամբ:
167. Միհրան Տամարեան իր յուշերուն մէջ կ'արձանագրէ թէ Պալքանեան պարերազմի հռչակման առաջին օրերուն (իմա՝ 8 Հոկտեմբեր 1912–էն ետք), «Եգիպտոսի ռամկավար, հնչակեան, դաշնակցական եւ վերակազմեալ ընկերներէն խումբ մը, Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիտէ անունով միութիւն մը ստեղծած էին, որուն նպատակն էր այս պարերազմի առիթէն օգտուելով Կիլիկիոյ մէջ ապստամբական շարժում յառաջացնել: Սոյն կոմիտէն 1912 Հոկտեմբերին ազգային շրջանակներու մէջ փարածեց գաղղնի յայտարարութիւն մը, որուն մէջ ... կը պարզէր Կիլիկիոյ կացութիւնը եւ զինեալ ինքնապաշտպանութեան շարժումի մը անհրաժեշտութիւնը»:
- Տամարեան այնուհետեւ կու տայ մանրամասնութիւններ, որոնք ի յայտ կը բերեն թէ ստեղծումն կարճ պահ մը ետք, դաշնակցականները կը հեռանան «Հայկական Ազգային Պաշտպանութեան Զոմիթէն», որուն ծրագիրը ձախողութեան կը մարմնուի, քանի որ՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապայեան, Պօղոս Նուպար, Պոլսոյ ազգային պարրիաքարանը հակառակ էին ծրագրին, Դաշնակցութիւնը Կովկասի մէջ իւրացուցած էր յանուն յեղափոխութեան կատարուած հանգանակութեան ամբողջական գումարը, ազգը փակաւին բոլորովին հիասթափուած չէր իթիհատականներու խաբէպարիք քաղաքականութենէն եւ Պալքանեան պարերազմը շուրջ վերջացած ըլլալով, յունական կառավարութիւնը սեղմումներու ենթարկած էր փոխադրութիւնը զէնքերու, որոնց համար Վենիզելոսի հետ բանակցութիւն վարած էր Տամարեան (Պետրոս Տեփոյեան, *Միհրան Տամարեան [1863-1945]*, «Զարթօնք»-ի թերթօն, թիւ 52, Պէյրութ, էջ 131-137):
- Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիտէին գլխաւոր քարտուղարութիւնը փութեալ շրջանին կը վարէր Վահան Մալեգեան, որ այս եւ 187-189-րդ էջերով ներկայացուող երկրորդ ծանուցագրին օրինակները 29 Սեպտեմբեր 1915-ին պիտի յանձնէր Փրանսայի դեսպան Տըֆրանսի ուշադրութեան, յուսալով որ Փրանսա դրապէս վերաբերի անոր (Պէյլերեան, *նշւ. աշխար.*, էջ 187-192):

168. 4 Օգոստոս 1915-ին Ռուսական բանակները Վարշավիան սրիպուեցան յանձնել գերման յաղթական ուժերուն, որոնք կը գլխաւորուէին Արեւելքի ընդհանուր հրամանաւար Զօրավար Հինպենպուրկի կողմէ:
169. 4 Սեպտեմբեր 1914-ին Սըր Էփուըրպ Կրէյ, Փոլ Քամպոն եւ Կոմս Պենքենպորֆ իրենց կառավարութիւններուն՝ Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ, անունով Լոնպոնի մէջ ստորագրած էին յայտարարութիւն մը, նշելով. «Բրիտանական, ֆրանսական եւ ռուսական կառավարութիւնները փոխադարձաբար կը համաձայնին ներկայ պատերազմի ընթացքին խաղաղութեան անջար համաձայնագրեր չկնքել: Երեք կառավարութիւնները կը համաձայնին որ, երբ հասնի խաղաղութեան պայմաններու քննարկման պահը, Դաշնակիցներէն ոչ մէկը պիտի պահանջէ խաղաղութեան պայմաններ՝ առանց միւս Դաշնակիցներէն իւրաքանչիւրին կանխաւ համաձայնութեան» (Edmund Von Mach, *Official Diplomatic Documents Relating to the Outbreak of the European War*, Նիւ Եորք, 1916, էջ 521):
170. Թոյնպիի եւ Պրայսի կազմած The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16 ժողովածուին մէջ (էջ 468-470), Զօրավար Մաքսուէլի ուղղեալ 3 Յուլիս 1915 թուակիրով, եգիպտահայ զաղութի ներկայացուցիչները իրաւացի հիւպարոս Cavalliere Guttieri-էն քաղելով կը յայտնեն թէ Տօրթ-Եոլի մէջ գերման լրտես մը իբրեւ բրիտանական սպայ ներկայանալով հայերը գրգռած է կառավարութեան դէմ, որուն իբրեւ հետեւանք կառավարութիւնը գործադրած է ձերբակալութիւններ եւ կոտորածներ:
171. Կարելի չեղաւ ստուգել թէ Արշակ Զօպանեանի կողմէ ծրագրուած ինչպիսի՛ միջոցառումի կը վերաբերի ակնարկութիւնը: Պարզապէս յարմար կը թուի ըլլալ նշել թէ Զօպանեան հիմնական դերակատարութիւն մը ունեցած էր «Ֆրանսան՝ Հայաստանի» բնաբանով Սորպոնի համալսարանի լսարանին մէջ 9 Ապրիլ 1916-ին Ֆրանքօ-Օտար Բարեկամութեանց Ընկերակցութեան հովանաւորած հանդիսութեան կազմակերպման մէջ: Հոն, իր մէջ դեսպաններ եւ պաշտօնական անձնաւորութիւններ ընդգրկող երեք հազարէ աւելի բազմութեան մը ներկայութեան, խօսք առած էին ընկերակցութեան նախագահը՝ Անայօղ Ֆրանս, եւ ուրիշ հեղինակաւոր դէմքեր, մինչ զաղութահայ արուեստագէտներ մասնակցութիւն բերած էին արտասանութիւններով եւ երաժշտական կատարողութեամբ:
172. Այդ տեղեկագրերը (գէթ մասնակի) լոյս տեսած են Թոյնպիի եւ Պրայսի կազմած The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16 ժողովածուին մէջ (էջ 468-472):
173. Տեսնել 18 Յուլիս 1915 թուակիր հեռագիրը (էջ 164):
174. Նշեալ պատասխանին վերաբերող ակնարկութիւն մը կատարուած է նաեւ Պօղոս Նուպարի կողմէ Գէորգ Ե.ին ուղղուած 28 Յուլիս թուակիրին մէջ (էջ 194), առանց հայացեալ պատճէնին մէջ ընդգրկուած ըլլալու: Հայաստանի ազգային արխիւարան մէջ պահպանուած բնօրինակը կ'ընդգրկէ հեռագրին ֆրանսերէն շարադրանքը, որուն միտք բանին հետեւեալն է. «Թուրքիոյ հայոց բնաջնջումը կանխարգիլելու համար ես արդէն պաշտօնապէս ամբողջ կարողութեանս սահմանին մէջ աշխատեցայ վարչապետարաններու մօտ՝ առանց որեւէ գործնական արդիւնք ձեռք բերելու: Եթէ հարցը կը վերաբերի հանդիսական բողոք մը կատարելուն՝ ան աւելի կշիռ պիտի ունենար Ձերդ Սրբութեան կողմէ կատարուելով»:
175. Դաւադիր մարմութեամբ 14 Յուլիս 1914-ին ձերբակալուած քսան հնչակեան գործիչները, որոնց մէջ էին, ի շարս այլոց, Փարամազ, Ալըզպաշեան եւ Տոքթ. Պեննէ, Երիտասարդ

Թուրքերու կառավարութեան պատերազմական արեանին որոշումով կախաղան կը բարձրացուին 15 Յունիս 1915-ին, Սուլթան Պայազէտի հրապարակը: «Բիւզանդիոն»ի 17 Յունիս 1915-ի համարով կը հաղորդուի թէ պատերազմական արեանը հասարարած է որ ձերբակալեալ անձերը «անկախ եւ ինքնօրէն Հայաստան մը կազմելու համար, ոճ-րափորձեր սարքած եւ օտարներ կայսերական կառավարութեան դէմ գրգռելու եղանակով՝ ձեռնարկած են կայսերական երկիրներէն մէկ մասը օսմանեան կառավարութենէն անջարելու, եւ այս նպատակաւ՝ օտար երկիրներու զանազան տեղերը գաղտնի ու յայտնի համաժողովներ գումարելով հանդերձ՝ հրապարակութիւններ, գրգռութիւններ եւ թղթակցութիւններ ըրած են»:

Փաստաթուղթին մէջ փակագիծով ներկայացուած է 21 թուանշանը՝ թերեւս ալ իբրեւ Արամ Անպոնեանի կողմէ կատարուած միջարկութիւն: Այս միջարկութիւնը կատարուած կրնայ ըլլալ երկու պատճառով: Նախ պատերազմական արեանը նաեւ կախաղանի դատապարտած էր հնչակեան պարագլուխ Սապահգիւլեանը, սակայն ի տարբերութիւն քսան կախելիներուն, ի բացակայութեան, որովհետեւ կը գտնուէր երկրէն դուրս՝ Եգիպտոս: Ապա, կար իրապէս քսանմէկերորդ ձերբակալեալ մը՝ մարմիչ Հմայեակ Արամեանը (Զաւէն Արքեպս., *նշւ. աշխար.*, էջ 89):

«Բիւզանդիոն»ի վերոնշեալ համարը նաեւ կը տեղեկացնէ թէ պատերազմական արեանը որոշած է հնչակեան ղեկավարներէն Վարազդարի նկատմամբ ձեռնարկել օրէնքի պահանջմանց գործադրութեան: Վարազդար այդ շրջանին կը գտնուէր Եւրոպա եւ տեղեկութիւններ կը հաղորդէր եւրոպական լրագրերու: 3 Օգոստոս 1915-ին, օրինակի համար, ան իբրեւ անդամ ՄԴՀԿ-ի Գործադիր Յանձնախումբի, Փարիզի ընկերվարական «Հիւմանիթէ» թերթին տեղեկութիւններ տուած էր թուրքերու գործադրած կոտորածներուն եւ անկախ Հայաստան մը հիմնել փափաքած քսան հնչակեաններու կախաղան բարձրացուելուն մասին (*The New York Times*, 4 Օգոստոս 1915):

Հնչակեան Զսան Կախաղաններ անունով ծանօթ դէպքին վերաբերեալ հետաքրքրական տեղեկութիւններ տուած է Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան իր *Պատմութիւն Ամերիկահայ Քաղաքական Կուսակցութեանց – 1890-1925* աշխատութեան մէջ, Ֆրեզնօ, 1930, էջ 152-159:

176. «Պուքրէշ Հնչակեան եւ Դաշնակցական գաղտնի ժողով»ին մասնակցելու ամբաստանութեամբ կախաղան բարձրացուած կեսարացի հայերու, ներառեալ՝ հնչակեան եւ դաշնակցական մարմիչներ Մինաս Մինասեանի եւ Միհրան Եազըճեանի մասին մանրամասնութիւններու համար տեսնել՝ *Ալպոս-Յուշամարեան Էվերեկ-Ֆենեսէի* գիրքին մէջ (պատրաստութիւն՝ Խորէն Գըլըճեանի, Պէյրութ, 1984) տողերս գրողին խմբագրութեամբ՝ Մելքոն Ասատուրի (Հմայեակ Ուղուրեան) «Կախաղանն Ու Եաթաղանը Թուրքիոյ Հայաբնակ Եւ Արաբախօս Նահանգներուն Մէջ 1915-1918» խորագրեալ վկայութեան համապատասխան հատումը (էջ 204-207):
177. Բնագիրը կը բացակայի, բայց հեռագրին ամփոփումը պահպանուած է Պօղոս Նուպարի կողմէ 21 Յուլիս 1915-ին Դուրեան Եպիսկոպոսին ուղղուած նամակին մէջ (տեսնել էջ 178-179, ինչպէս նաեւ թիւ 174 ծանօթագրութիւնը):
178. Ազգային Հիմնադրամի Հանգանակութեան մասին շօշափելի գաղափար մը տալու համար թերեւս տեղին ըլլայ ներկայացնել հետեւեալ գրութիւնը:

30 Յուլիս 1915 [կը թուի ստացուած ըլլալ 14 Նոյեմբեր 1915-ին]

[...]

Վեհափառ Տէր,

Հաճոյքով կը տեղեկացնեմ Ձեր Վեհափառութեան թէ իւր Բարձր հո-վանաւորութեան ներքեւ գտնուած Ազգային Հանգանակութեան նուիր-ւեցան վերջերս կարեւորագոյն գումարներ, եւ ըստ ներփակ ցուցակի, հանգանակութեան համագումարը ներկայիս կը յանգի մօտաւորա-պէս Անգլ. Ոսկոյ 7000

Սոյն գումարէն վճարած եմ

Ձանագան առիթներով Ձեր Վեհափառութեան, կամաւորներուն եւ Հայաստանի սրիպողական պէտքերուն համար, մօտաւորապէս Անգլ. Ոսկի 4720

Դաշնակիցներու զանազան բարենպաստակ հաստատութեանց, եւայլն 288

Համագումար վճարմանց 5008

Իմ մօտ քրամադրելի Անգլ. ոսկի 1992

ի հարկին Փոքր Ասիոյ անմիջական պէտքերուն յարկացուելու համար:

Շնորհապարտ կ'ըլլամ Ձեր Վեհափառութեան եթէ բարեհաճի հաստատել Իրեն յղուած գումարներու ստացումը:

Մարչելով ի համբոյր պատուական Ս. Աջոյն

Վեհափառ Հայրապետիդ

Մնամ ամենախոնարհ որդի

[Պօղոս Նուպար]

Ծանօթ.- Յուցակէն ի յայտ կու գայ թէ գումարները հաւաքուած են Եգիպտոս, Երոպա եւ Ամերիկա, եւ յարկացումները կատարուած են՝

ա. Վանի եւ շրջակայքի հայոց անմիջական պէտքերուն (15,000 ռուպլի)

բ. Կամաւորներուն (10,000 ռ. + 20,000 ռ. [= 860 + 1600 անգլ. ոսկի])

գ. Ժողովուրդին անմիջական պէտքերուն (8,100 ռ. + 5,600 ռ.)

դ. Լոնտոնի Անգլ. Տիկնանց Հայկական Կարմիր Խաչին (100 անգլ. ոսկի)

ե. Դաշնակիցներու զանազան բարենպաստակ հաստատութեանց, եւայլն (188 անգլ. ոսկի):

179. Հայ կամաւորական շարժման նկատմամբ առ հասարակ Պօղոս Նուպարի կեցուածքը պարզաբանող կարեւոր փաստաթուղթ մըն է հետեւեալը, որ, ինչպէս Անտոնեանի ձեռագրով կատարուած նշումէն կը մակաբերուի, չէ դրկուած Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսին:

Պօղոս Փաշա Նուպար առ Տ. Սահակ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ

[Թարգմանութիւն ֆրանսերէնէ]

[Ձէ դրկուած]

Հէլիօպոլիս (Գահիրէ) 17/30 Ապրիլ 1915

Ն. Ամենապատուութիւն

Տ. Սահակ Խապայեան

Կաթողիկոս Աթոռին Կիլիկիոյ

Միս

Ամենապատիւ Տէր,

Պէտք չունիմ Ձեր Ամենապատուութեան բացարելու թէ անցեալին մէջ որչա՛նի հակառակ էի իմ հայրենակիցներուս ամէն յեղափոխական եւ ապստամբական շարժմանց, որոնք իբր թէ կը ձգտէին Օսմանեան Կայսրութեան Հայոց վիճակը բարելաւելու: Որովհետեւ վստահ էի թէ մենք, մեր սեփական ոյժերով, չէինք կրնար մեր ազգային կամքը պարտադրել Թուրքիոյ, եւ աւելի նուազ եւս Եւրոպայի. թէ այս վերջինը՝ իր քաղաքական եւ քննադատական շահերուն անձնատուր՝ շատ կարեւորութիւն չէր ընծայեր մեր զանգապներուն եւ թէ մեզ մինակ պիտի թողուր մեր հարստա-հարիչներուն հետ: Այսպէս, մեր կողմէ ամէն անմիջական գործողութիւն ո՛չ միայն չպիտի բարելաւեր մեր վիճակը, այլ ընդհակառակը աւելի պիտի վարթարացնէր զայն:

Այս պարճառաւ էր որ երկու տարի առաջ ամբողջ կրցածս ըրի կասեցնելու համար ապստամբութեան այն փորձը զոր քանի մը անխորհուրդ հայ-րենասէրներ ընելու վրայ էին Կիլիկիոյ մէջ, եւ այս մասին մեծապէս երախ-տապարտ եմ Ձեր Ամենապատուութեան որ Ձեր դրական աջակցութեամբ երկրորդեցիք իմ ջանքերս:

Մինչեւ այս վերջին արեւներս, բոլոր ողջամիտ Հայոց ընդհանուր նպա-տակն էր պահպանել մեր ցեղին գոյութիւնը իր հայրենի երկրին մէջ, խուսափելով ամէն գործողութենէ որոնք կրնային սոսկալի փոխադար-ձութիւններ յառաջ բերել. եւ կամայ ականայ յարմարիլ այն կացութեան զոր մեր հարստահարիչները ստեղծած էին մեզ համար:

Որքան արեւն որ Եւրոպա կ'ուզէր պահպանել Օսմ. Կայսրութեան ամբող-ջութիւնը, չեմ հասկնար թէ ինչպէ՛ս կրնայինք շեղիլ մեր զգուշաւոր ընթացքէն եւ լուազոյն ապագայ մը յուսալ:

Բայց իրողութիւն մը որ յղի է հետեւանքներով, Եւրոպական պատերազմը, եւ թուրքերուն անսպասելի մասնակցութիւնը այս պատերազմին, կոչուած են կարճ ժամանակի մէջ խախտելու Օսմ. Կայսրութեան գոյութիւնն իսկ:

Թուրքերու թշնամական ընթացքը Դաշնակիցներուն՝ իր բարերարներուն նկատմամբ, չպիտի ներուի: Այս անգամ, կայսրութեան անդամահատումը անխուսափելի կը դառնայ, եւ արկէ լայն չափով մը պիտի օգտուին հա-րստահարուած ժողովուրդները,- եւ անոնց մէջ՝ Հայերը:

Այս նամակս ստանալնուդ, ապահովաբար իմացած պիտի ըլլաք Կ. Պոլսոյ անկումը Դաշնակիցներու ձեռքը: Ասկէ զատ, անձամբ տեսած պիտի ըլլաք թէ դաշնակից զինուորներ ցամաք հանուած են մեր սիրելի Կիլիկիոյ հողին վրայ: Այս զինուորները հրաման ստացած են երկրէն չհեռանալ, մինչեւ որ

Կիլիկիոյ Հայոց բախարը չորոշուի:

Այս առթիւ պարտք կը զգամ Ձեր Ամենապարտութեան տեղեկացնելու թէ Թուրքիոյ հետ թշնամութեանց սկսած օրէն, մեր մարտիրոս ժողովուրդին սրբազան դարը իմ ամենամեծ հոգածութեանս առարկայ դարձաւ, եւ այս նպարակով զանազան դիմումներ ըրի Դաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչներուն մօտ:

Ն.Վ. Էջմիածնայ Կաթողիկոսին հրամանով,- որ բարեհաճած էր վերստին զիս պարուել իր բարձր վստահութեամբ, երկրորդ անգամ ըլլալով զիս անուանելով Երոպայի իր ներկայացուցիչը եւ նախագահ Ազգ. Պարուիրակութեան,- Փարիզ եւ Լոնտոն կը մեկնիմ մէկ քանի օրէն, որպէս զի մօտէն հետեւիմ միջազգային քաղաքականութեան, օգտուիմ այն համակրութեան հոսանքէն որ կը յայտնուի մեր դարին շուրջ՝ որքան պաշտօնական շրջանակներու, այնքան նաեւ հանրային կարծիքին մէջ, ու վերջապէս, որպէս զի աշխարհիմ մեր ժողովուրդին ապահովելու ապագայ մը որ, կարելի եղած չափով, համաձայն ըլլայ մեր ազգային ցանկութեանց, այն տեսակ եղանակով մը որ այլեւս ո՛ր եւ է հեռաւոր կամ մերձաւոր շփում չունենայ ապագայ թուրք կառավարութեան հետ:

Այս առթիւ, երջանկութեամբ կը ծանուցանեմ Ձեր Ամենապարտութեան թէ այս մասին տեսութեանց կարարեալ ներդաշնակութիւն կը տիրէ Ն.Վ. Կաթողիկոսին եւ Պարուիրակութեան միջեւ: Եւ պարճառներ ունիմ յուսալու թէ մեր ծրագիրը բարեացակամութեամբ պիտի ընդունուի Դաշնակիցներուն կողմէ:

Անպատեհ կը նկատեմ այստեղ մանրամասնութեանց մտնել, բայց այս նամակը բերողները, ...[անուններ աւելցնելու համար բաց ձգուած միջոց– Վ.Ղ.] Ձեր Ամենապարտութեան տեղեկութիւն պիտի տան մեր ազգային պահանջմանց մասին:

Եւ սակայն, պէտք չունիմ անշուշտ դիտել տալու Ձեր Ամենապարտութեան, թէ ամէն հարստահարուած ժողովուրդ, իր ազատագրութեան արժանի դառնալու համար, պէտք է իր կողմէն կարարէ կարգ մը պարտականութիւններ, առանց որոնց՝ դիւանագիտական ջանքերը իրենց դրականութեան մէջ տկարանալու վտանգին կրնան ենթարկուիլ:

Այսպէս, օրինակի համար, Կովկասի մեր հայրենակիցները ռուս կառավարութեան եւ ժողովուրդին համակրութիւնը շահած են ի նպաստ Հայկական դարին, իրենց ծախքով ճակար դրկելով բազմաթիւ հազարաւոր կամաւորներ, որոնք, ռուսական շարքերուն մէջ, քաջաբար կռուեցան հասարակաց թշնամիին դէմ:

Այդպէս ալ, Ֆրանսայի մէջ, փոքրիկ Հայկական գաղութը բանակին տուաւ քանի մը հարիւրի հասնող կամաւորներու խումբ մը որ կը կռուի խրամներուն մէջ:

Այս օրինակներուն վրայ՝ խորհեցայ թէ Կիլիկիոյ Հայոց պարտականութիւնն է իրենց միջոցներուն ներած չափով օգնել Դաշնակիցներուն, երբ արշաւախումբերը ցամաք հանուին:

Ակնարկած օգնութիւնս պէտք չէ արտայայտուի լոկ խանդավառ ընդունելութեամբ մը եւ մէկ քանի մանր մունր ծառայութիւններով, այլ դրական եղանակով մը, այսինքն՝ Հայոց համախումբ ապստամբութեամբ թրքական իշխանութեանց դէմ, այն շրջանակներուն մէջ ուր այս բանը կարելի է:

Այս ապստամբութեան առաջարկը եւ ըրի արդէն Դաշնակիցներուն, զինուոր ցամաք հանելու պարագային եւ այն պայմանաւ որ իրենք պիտի հայթայթեն մերայնոց պէտք ըլլալիք ամբողջ զէնքերն ու ռազմամթերքը, եւ պարտք կը դարեմ իմացնել Ձեր Ամենապարտութեան թէ իմ առաջարկութիւնս նպաստաւոր ընդունելութիւն մը գտաւ:

Կ’աւելցնեմ նաեւ թէ այս նամակը բերողները կ’ընկերանան արշաւախումբին, եւ պաշտօն ունին գործօն բրօքականս մը կատարելու հայ ժողովուրդին մէջ:

Միայն թէ մեր խեղճ ժողովուրդը այնքան անգամներ իր յոյսերէն հիասթափուած եւ դուրսի իրերուն նկատմամբ կատարեալ քգիտութեան մը մէջ մխրճուած ըլլալով, աւելի դիւրութեամբ եւ աւելի վստահութեամբ պիտի հնազանդի իր Հոգեւոր Պետին, քան դուրսէն եկած անձերու գորս հազիւ թէ կը ճանչնայ:

Հետեւաբար, կը համարձակիմ խնդրել Ձեզմէ, Ամենապարի Տէր, որ բարեհաճիք դիւրացնել մեր բրօքականսիսթներուն գործը, Ձեր կողմէն ալ ճշմարտութիւնը յայտարարելով Ձեր ամբողջ հօտին:

Թո՛ղ գիտնան թէ հինգ դարերու գերութենէ մը ի վեր, երբեք աւելի յարմար առիթ մը չէ ներկայացած մեր փրկութեան համար: Ջանանք օգտուիլ անկէ:

Հաճեցէք ընդունիլ, եւայլն...

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

180. Ֆրանսերէն նամակին պատճէնը կցեալ չէր այս դիւանաթուղթին:

181. Տեսնել 8 Յուլիս 1915-ին Այվազեանի ուղղած նամակը Պօղոս Նուպարի (էջ 132), որ կը թուի ըլլալ այն նամակը, որուն կ’ակնարկէ Թովմաս Մկրտիչեան:

182. 1915-ի Օգոստոսի 1-ին, Տումայի նիստերու բացման առիթով, «մեծ ոգեւորութեամբ ողջունուած» դաշնակից դեսպաններու ներկայութեան, Սազոնով կը դրուարէ Իրալիոյ մասնակցութիւնը պատերազմին, կը դատապարտէ գերման հրէշային մեթոքները (զինուորներու զանգուածային թունաւորում, կիներու եւ երախաներու ոչնչացում) եւ կ’աւելցնէ թէ թուրքերը, տեսնելով մօտեցող փոթորիկը, քրիստոնեաները հեղեղած են դաժանութեամբ, հայերն ու յոյները ենթակայ կը դառնան սոսկալի հալածանքներու (Morning Bulletin, Ռաքիեմպթըն, 3 Օգոստոս 1915): Սազոնով իր խօսքը կ’եզրափակէ նշելով թէ Ռուսիա վճռած է պատերազմը շարունակել մինչեւ յաղթանակի երաշխաւորումը (The Argus, Մեյպուռն, 3 Օգոստոս 1915): Այս ճառը կարեւոր էր անով որ շահագրգիռ կողմերու մօտ կար կասկած եւ մտավախութիւն թէ Ռուսաստան կրնայ անջար հաշտութիւն կնքելով վերջ տալ Ա. Պատերազմին իր մասնակցութեան: Այս առիթով Գահիրէի «Արեւ» երկօրեային Օգոստոս 4-ի համարով հրատարակուած հեռագրաւորին համաձայն Սազոնով ըսած է. «Թուրքերն զգալով փոթորկին իրենց շուրջ որոտալը, արտասովոր անգթութիւններ թափեցին իրենց քրիստոնեայ հպատակներուն գլխուն, բայց Հայոց

հաւաքքը անխախտ կը մնայ եւ արոր ապացոյցն է Վանի մէջ իրենց հերոսական դիմադրութիւնը՝ մինչեւ որ ռուսերը եկան գիրենք ազարել»:

183. 28 Յուլիս 1915-ին դերկոմս Պրայս Լորտերու Տան մէջ հարց տուած էր Հայաստանի մէջ քրիստոնեաներու սպանութեան հանդէպ քրիստոնական քաղաքականութեան մասին: Լորտ Քրոմըր անմիջապէս աւելցուցած էր թէ դժբախտաբար կասկած չկար տեղեկութիւններու ճշմարտացիութեան վերաբերեալ: Դժուարութիւնը գիտնալն էր թէ ինչ պէտք էր ընել քրիստոնացիներու զգացած համակրութեան գործնական ազդեցութիւն տալու համար (The New York Times, 29 Յուլիս 1915, արտատպում The Times-էն):

184. Լորտ Քրոմըրի նամակը The Times-ի 30 Յուլիս 1915-ի համարով լոյս տեսած էր «Գերմանիա եւ Արեւելքը – Լորտ Քրոմըրի Ազդարարութիւնը» խորագրով: Քրոմըր կ'ըսէր իրեն. «Իբրեւ անձ մը, որ իր կեանքին լաւագոյն տարիներն անցուցած է Արեւելքի մէջ եւ ամենախոր շահագրգռութեամբ կը մօտենայ Արեւելքի բնակիչներու բարոյական եւ նիւթական բարեկեցութեան, կը փափաքիմ հնարաւոր ուժգնութեամբ նշել թէ Օսմանեան տիրոջներու բնակիչները,– անոնք ըլլան Մահմետական թէ Քրիստոնեայ,– ոչինչ կրնան յուսալ Գերման տիրապետութեան հաստատումէն իրենց մէջ»: Ան իր նամակը կ'եզրափակէ հրաւեր կարդալով անխտիր բոլոր դաւանանքներէ եւ ազգութիւններէ Արեւելեաններու, որ լաւ մտորեն գերման տիրապետութենէ մը յառաջանալիք հետեւանքներուն մասին: Նամակը կը վերածուի գերման ազդեցութեան մեծացման դէմ դնելու կոչի մը:

185. 28 Յուլիս 1915-ին դերկոմս Պրայս Լորտերու Տան մէջ խորհուրդի նախագահին հարցուցած էր թէ Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնն արդեօք որեւէ տեղեկութիւն ունէ՞ր քրիստոնեայ բնակիչներու կոտորածներուն մասին, որոնց թուրքերու կողմէ գործադրուած ըլլալը կը տեղեկագրուէր Զէյթունի, Մուշի, Տիգրանակերտի, Պիթլիսի, ինչպէս նաեւ հայերէ բնակուած այլ շրջաններու մէջ, թէ [տեղեկութիւն ունէ՞ր] որոշ զաւառներու բնակիչներուն ընդհանուր տարագրութեան մասին դէպի Կեդրոնական Փոքր Ասիա եւ Միջագետքի անապատային մասը, եւ թէ եթէ այս տեղեկութիւնները հիմնաւոր էին, արդեօք կառավարութեան տեսակէտով կա՞ր առնուելիք որեւէ քայլ՝ փրկելու համար ինչ որ մնացած էր Հայաստանի քրիստոնեայ բնակչութենէն (The New York Times, 29 Յուլիս 1915, արտատպում The Times-էն):

186. Լորտ Քրէու, ի պատասխան Լորտերու Տան մէջ կատարուած հարցապնդումներուն, փաստօրէն ակնարկելէ ետք հայերու վրայ գործադրուած ոճիրներուն կապակցութեամբ գերմանացիներու պարզած շնական կեցուածքին եւ ունեցած պատասխանատւութեան, յայտարարած էր թէ յայտնի պատճառներով ոչ մէկ անմիջական քայլի կարելի էր դիմել վայրագութիւններու կասեցման համար եւ աւելցուցած՝ թէ պատասխանատուները պէտք է համապատասխան պատիժներու ենթարկուին [պատերազմի յաղթական աւարտէն ետք, անշուշտ]: Կերպով մը վերահաստատումը Դաշնակիցներու կողմէ 24 Մայիսին հրապարակուած ազդարարութեան, թէ եւ իր նախաբանին մէջ Լորտ Քրէու կ'ընդունէր թէ այդ ազդարարութեան հրապարակումէն ետք ոճիրները արձանագրած էին քանակական եւ որակական աճ, եւ խմբական ջարդեր ու տարագրութիւններ գործադրուած էին «անհրաժեշտութեան պատրուակով» (*նոյն*):

187. Բենթըրպըրիի Եպիսկոպոս Ռանփըլ Թամըս Տէյվիսընին ուղղուած նամակին պարճէնը կը բացակայի դիւանաթուղթերէն: 28 Յուլիս 1915-ին, Լորտերու Տան ժողովի ընթացքին, Արքեպիսկոպոսը յայտարարած էր թէ ինք թրքական եւ պարսկական ճակատներուն շուրջ

գտնուող քրիստոնեաներու հետ յաճախակի հաղորդակցութեան մէջ է եւ թէ վերջին երկու ամիսներուն ստացուած նամակները տեղեկութիւններ տուած են թուրքերու կողմէ գործադրուած կոտորածներու եւ վայրագութիւններու մասին այն տարածքներուն մէջ, որոնք այժմ գրաւուած են Ռուսերու կողմէ: Աւելցուցած էր թէ մարդիկ իրենք ընդհանրապէս կը զգան թէ Եւրոպայի մէջ ոչ ոք իրենք իրենց համար, բայց թէ ինք կը յուսար որ առ նուազն բան մը պէտք է ըլլայ այդ երկրի մարդոց կարեկցանք եւ բնակիչներու կացութիւնը բարւոքելու ցանկութիւն ցոյց տալու համար (*նոյն*):

188. «Ազգ»ը պաշտօնաթերթն էր Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան (ՀՍՌԿ) Ամերիկայի շրջանակին: Սկսած էր հրատարակուիլ 1907-ին իբրեւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՎՀԿ) պաշտօնաթերթ՝ 1908-ին դառնալով ՀՍՌԿ-ի խօսափողը մինչեւ 1921, երբ միանալով ՎՀԿ-ի «Պահակ»ին, 1922-ին ի վերջոյ պիտի մկրտուէր «Պայքար» անունով:

189. 16 Ապրիլ 1915 թուակիր անստորագիր սպառնալիքին պատճէնը պահպանուած է Ազգային Պատուիրակութեան դիւանաթուղթերուն մէջ: Արամ Անտոնեան իբրեւ ծանօթութիւն նշած է. «Բնագիրը, հայերէն, ապահովաբար տրուած է ոստիկանութեան: Պատճէնին վրայ գտնուող դիւանական մակագրութեան համաձայն, գրուած էր կարմիր թանաքով եւ գիրն ալ կեղծուած էր»:

Ահաւասիկ բովանդակութիւնը այդ կարճ նամակին:

Փաշա,

Եթէ մինչեւ 5 օր ըրած ելելպսիզութիւններդ [անբարեկիրթ վարմունքդ – Վ.Ղ.]

չի դադրեցնես մահուան դատապարտուած ես:

Տասնըվեց ապրիլ 1915

190. Ահաւասիկ պատճէնը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Եգիպտոսի Կոմիտէին բաց նամակին, որուն իբրեւ ծանօթագրութիւն Արամ Անտոնեան նշած է. «Տպագիր թռուցիկ, գոր Դաշնակցութիւնը ձրի ցրուած է Եգիպտոսի, ինչպէս արտասահմանի մէջ:– Խմբագրած է Սուրէն Պարթեւեան»:

ԽՈՒՆԱՐՀԵՅԷՔ, ՓԱՇԱ, ՀԱՅ ԿՈՒՒՒՆ ԱՌՋԵՒ

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐԻՆ

[Եգիպտոս, 8 Ապրիլ 1915]

Վսեմ. Փաշա՛,

Մենք ըրինք ինչ որ մարդկօրէն կարելի էր ընել, խուսափելու համար ամէն պայքարէ, չի ցուցադրելու համար անգամ մըն ալ, մեր ու օտարներու աչքին, մեր ներքին անմիաբանութեան զգուելի պատկերը, չի վրդովելու համար հայ ազապագրութեան հերոսական մարտիկներուն հերոսական աշխատանքը եւ մագաչափ իսկ չի խանգարելու համար այն գերագոյն համերաշխութիւնը, որ պէտք է բոլիսի վճռական թուէներու տիրական ստիպողականութենէն:

Հագիւ լուր առած «Ազգային Շահերու Պաշտպանութեան» անունով ձեր ձեռնարկելիք հանգանակութենէն, մենք մտածեցինք որ այդ ձեռնարկը, խաչածելելով արդէն հրապարակի վրայ գտնուող Կամաւորներու նպատարը, շփոթութիւններու եւ անախորժութիւններու դուռ պիտի բանար, եւ այդ անտեղութիւններուն առաջըը առնելու համար պատգամաւորութիւն մը

փութացուցինք ձեզ մօտ՝ ձեր Ա. Շրջաբերականը լոյս չտեսած: Մեր պարգամաւորներուն շար համեստ, շար խոնարհ թելադրութիւնները դուք մերժեցիք բացարձակապէս, եւ ընդունելով հանդերձ ձեր նոր ձեռնարկին առաջ բերելիք ամէն անպարեհութիւնները, չի խղճահարեցաք մեզի առաջարկել իբր պայման այն միակ միջոցը որ չէինք կրնար ընդունիլ. անմիջապէս դադարեցնել կամաւորներու հանգանակութիւնը:

Մենք ձայն չի հանեցինք, Փաշա՛, եւ ուզեցինք լռիկ առաջ քանիլ մեր գործը, յուսալով որ իսկապէս չի պիտի զբաղուէիք կամաւորներով, ինչպէս որ ըսած էիք մեր պարգամաւորներուն, յուսալով որ պէտք եղած խղճահարութիւնը պիտի դնէիք ձեր աշխատելու միջոցներուն մէջ՝ չի վնասելու համար կամաւորներու նուիրական ձեռնարկին: Բայց ձերիները առջի օրէն իսկ ամէն սրբութիւն ուրքի տակ տալով սկսան պայքարը, խուլ ու զգուելի պայքար, որ մութին մէջ առաջ տարուելուն համար ո՛չ մէկ փաստի կը կարօտի: Դրամ մի՛ տաք, կամաւորները դրամի պէտք չունին, այս մարդիկը դրամը պիտի ուտեն, դրամը Փաշային տուէք, Փաշան Կաթողիկոսին փոխանորդն է, ու դեռ ինչե՛ր:

Մենք նորէն ձայն չի հանեցինք, Փաշա՛, եւ դիմեցինք Առաջնորդին՝ խնդրելով որ միջնորդէ ձեր կամ ձեր Մասնախումբին մօտ, որուն ինք ալ կ'անդամակցի, որպէս զի հրապարակաւ հերքէիք ձեր անունով խօսողներուն մեղապարտ թշնամանքները: Այդ դիմումն ալ մնաց սակայն անարձագանգ եւ բանսարկութեան ու զրպարտութեան գործը աւելի քան երբեք եռանդով առաջ տարուեցաւ ձերիներուն կողմէ, եւ այս անգամ անոր գլուխ կանգնեցան շար աւելի կարեւոր անձնաւորութիւններ, նոյն իսկ ձեր Հանգանակիչ Մասնախումբին անդամներէն:

Մենք նորէն ձայն չի հանեցինք: Առաջնորդ եւ Քաղաքական Ժողով համաձայնութեան միջնորդ հանդիսացան բարեմտօրէն, ու մենք սին երագներով օրօրուեցանք՝ մինչեւ որ յաջողեցաք Կաթողիկոսին հովանաւորութիւնը բերել տալ: Եւ հիմա դիմակը կը պատռի այլեւս ու հրապարակ կու գաք Բ. Շրջաբերականով մը իբր հակառակորդ (դուք էք որ հակառակորդ կ'անուանէք մեզի), համերաշխութեան անունով գերագոյն պառակտումի անտեղի ձեռնարկը կը նետէք մէջտեղ, կամաւորներու հակառակ չեմ ըսելով կամաւորներու գործը կը քանդէք եւ ազգին է՛ն փափուկ ու վճռական թուպին պայքարի ձեռնոցը կը նետէք մեզի:

Մեղքը ձեր ու ձերիներուն վիզը, Փաշա՛. մենք կը վերցնենք ձեռնոցը, յանուն հայ կամաւորներուն, վստահ մեր իրաւունքին ու մեր դատին արդարութեանը վրայ, կարելի ու անկարելի ամէն զոհողութիւն ըրած ըլլալու հանդարտ խղճմտանքով:

* * *

Հասարակական գործերու մէջ չեք զբնուած, Փաշա՛, եւ կը կարծէք որ կը բաւէ երկու շրջաբերական հանել հրապարակ, կոչ ընել Ազգային գերագոյն շահերու տարտամ բայց շլացնող բացաւորութիւնով եւ թոյլ տալ որ ձերիները շահագործեն ժողովուրդին միամիտ դիւրահաւանութիւնը՝ 30.000

ոսկինոց նոր ֆոնտ մը հաւաքելու եւ անշարժացնելու համար, ինչպէս անշարժացուցիք Բարեգործականի 30 հազարը, որը կը պահէք խղճի անհասկնալի հանդարտութիւնով մը, երբ անդին Հայութեան կէտը արցունք կու լայ, տասնեակ հազարաւորներ մերկ ու անպատասպար կը թափառին ծմրան ձիւն ու բորանին, եւ հազարաւոր կիներ ու մանուկներ, հայութեան ապագայի յոյսերը, անսուաղութենէ կը մեռնին՝ բրդուճ մը հացի կարօտովը զալարուած:

Չէ՛, Փաշա՛, ո՛չ ձեր անձնական դիրքն ու տիպոգոսը, ո՛չ ալ ազգային շահերու պաշտպանութեան տարտամ բացաւորութիւնը չեն բաւեր իբր ծրագիր, մանաւանդ երբ ձերիները ապստամբութեան, կամաւորներու, մեծ գործերու խորհրդաւոր անունները կը շահագործեն, մանաւանդ երբ դուք ու ձերիները ձեր հանգանակութեան հիմերը կ'ուզէք դնել կամաւորներու ձեռնարկին աւերակներուն վրայ:

Չէ՛, դուք պարտաւոր էիք պարզել ձեր ծրագիրը, եթէ ոչ մանրամասնօրէն, գէթ իր լայն գիծերուն մէջ, որպէսզի ձերիները ամէն սրբութիւն չի շահագործէին ձեր հանգանակութեան անունով, եւ որպէսզի ժողովուրդը որոշ կերպով տեսնայ ու գիտնայ թէ նախապատուութիւն կրնա՛յ տալ ձեր ձեռնարկին:

Ու քանի որ դուք չէք ուզեր ձեր ծրագիրը պարզել հրապարակաւ, թոյլ տուէք որ մենք հրապարակենք զայն, ճիշդ այնպէս ինչպէս բացաւրած էիք զայն մեր պարգամաւորներուն, առանց կէտ մը աւելցնելու կամ պակսեցնելու:

Ձեր հիմնադրամը պիտի ծառայէ,

Ա.- Թարգմաններ ու առաջնորդներ տալու...

Բ.- Դիւանագիտական դիմումներու եւայլն ծախսերը հոգալու...

Գ.- Եւրոպական կարգ մը մեծ թերթեր դրամով շահելու մեր դատին:

Թարգմաններ ու առաջնորդներ... Բայց անոնք արդէն լիուլի կը վարձաւորուին եւ երբեք մեզի համար ամօթ չէ որ վարձաւորուին:

Եւրոպական թերթերու կաշառո՛ւմ... Բայց հայկական դիւցազնութիւնն ու արիւնը կաշառած են արդէն զանոնք: Չի կարդացի՞ք *Թ-սնի* եւ *Նիլըր Իսթի* գրութիւնները, ամէնէն վերջիները միայն յիշելու համար. ո՛վ կաշառած էր զանոնք: Իսկ եթէ իրաւցնէ կաշառել պէտք ըլլար եւրոպական մամուլին մէկ մասը, մենք կը կարծենք որ եզիպտահայոց ամբողջ հարստութիւնը հազիւ թէ կը բաւէր այդ գործին:

Գալով դիւանագիտական ծախսերուն, արդար է որ ժողովուրդը հոգայ զանոնք, բայց արոր համար պարեպար ճարտարութիւններու, երկնքի ամբողջ սուրբերը վար իջեցնելու, ազգային գերագոյն շահերու անունով բարբառելու պէտք չի կայ. ժողովուրդը զանոնք կը հոգայ, Փաշա՛, արոր վստահ եղէք. բայց ամէն բան իր ժամանակին, ու այսօր ժամանակը չէ դիւանագիտական ծախսերու վրայ մտածելու. այսօր կռիւ է ամբողջ ճակատին վրայ, հայրենիքը հուրի ու սուրի մարնուած է, խօսքը ամէն տեղ սուրինն է. խոնարհեցէ՛ք Հայ Կռիւին առջեւ:

* * *

Այնպիսի՝ կնճռալից վայրկեանի մը մէջ կը գտնուինք «երբ սրիպողաբար անհրաժեշտ է պատրաստ գտնուիլ մեր դատին պաշտպանութեան», կը գրէք դուք ձեր Բ. Շրջաբերականին մէջ:

Կ’երազէ՞ք արդեօք, Փաշա՛. բայց մեր դատը մեր լաւագոյն զաւակներուն արիւնովը, հինգ ամիսներէ ի վեր է որ կը պաշտպանուի, չըսելու համար 30 տարիէ ի վեր, արեան դաշտերուն վրայ, եւ դուք ձեր երանաւէտ հանգստութեանը մէջէն կը կարծէք թէ նո՞ր պիտի պաշտպանուի անիկա. զարմանալի՝ պաշտպանութիւն, որ հայրենիքի զինուորներուն յարկացուած պատառ մը հացին աչք կը փնկէ ամէն բանէ առաջ:

Ի՞նչ պիտի ըսէիք եթէ Ֆրանսայի մէջ դիւանագիտական կամ ուրիշ ապագայ ծախսերու յարկացուելու նպատակով պետութեան եկամուտները վար դնէր մէկը՝ ի վնաս բանակի պարէնաւորման: Արդարութեան Բարձր Արեւմտին առջեւ պիտի հանէին այդ անձը, որքան ալ բարձր ըլլար իր դիրքը, պետութեան ապահովութիւնն ու հայրենիքին է՛ն սրբազան շահերը վրանգած ըլլալուն համար: Ամէն համեմատութիւն պահելով, նոյն կացութիւնն է որ սրբեղծուած է մեր մէջ:

Ի՞նչ խղճով, Փաշա՛, ոտքի փակ փալ կ’ուզէք, դուք եւ ձերիները, այն զմայլելի խոյանքը որով ժողովուրդը դիմաւորեց, ամբողջ Արտասահմանի մէջ, կամաւորներու օգտին կազմակերպուած ձեռնարկները: Ի՞նչպէս սիրտ կ’ընէք բզքփելու, մրտփելու, սպաննելու, հայութեան ամէնէն աւելի այժմեական, ամէնէն աւելի նուիրական գործը՝ անոր արիւնոտ աւերակներուն վրայ կերտելու համար ձեր դիւանագիտական «հիմնադրամ»ը: Ա՛յս է իրականութիւնը. ձեր անունով խօսողները, ձեր Մարմնին անդամները, օգտուելով մեր պայքարի մտնելու անվճռականութենէն, փուն փուն, խանութ խանութ կը պտտին, շատ անգամ հինգ հոգինոց յանձնախումբերով, համոզելու համար կամաւորներու նպաստ արձանագրողները որպէսզի չի վճարեն իրենց դրամը:

Անոնց ըսածները եթէ չըլլային նողկալի՝ պարզապէս փղայական պիտի ըլլային ու ծիծաղելի: Կամաւորները դրամի պէտք չունին, կ’ըսեն ձերիները. կարդացէ՛ք *Իճիքշըն Կազէթ*ի մէջ հրապարակուած Անգլիական Կարմիր Խաչին կոչը որ կ’ըսէր թէ հայ կամաւորները օրական 6000 ոսկի ծախս ունին եւ այդ ծախսը կը հոգան աշխարհի չորս կողմը գտնուող հայերը:

Դրամները պիտի ուրեն, կ’ըսեն ձերիները. Փա՛ռք Աստուծոյ, ամէն օր յարաբերութիւն ունիք Cr dit Lyonnais-ին հետ եւ թէլէֆօնի պզտիկ հարուածով մը կրնաք փեղեկանալ ճշմարտութեան: Իսկ եթէ մենք չէ որ պիտի ուրենք այլ Թիֆլիսի Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, ուրեմն զաղթականներու հանգանակութեան հաշուոյն ձեր միջոցաւ նոյնին դրկուած 20.000 բուպլին ալ կերուեցաւ:

Մենք դեռ մէկ կողմ կը ձգենք միւս բոլոր ստոր զրպարտութիւնները որոնք չեն կրնար հասնիլ մեզի: Բայց ինչ որ մեզ կը քսմնեցնէ, այն կատաղութիւնն է որով ձերիները բան գործ ձգած կ’աշխատին նոյնիսկ ստորագրութիւն հաւաքել՝ կամաւորներու համար արձանագրուած գումարները

վճարել չի փալու համար: Տեղեր գիտենք ուր ձերիներէն եօթը փարբեր մարդիկ, մէկը միւսին երեսէն դիմած են՝ հասնելու համար իրենց ազգադաւ նպատակին:

Ու փակաւին համերաշխութեան խօսք կ’ընէք, Փաշա՛. ո՞ր համերաշխութիւնն է արիկա: Երբ մեր պարգամաւորներէն մէկը յանուն համերաշխութեան շատ քաղաքավարօրէն խնդրեց ձեզմէ որ գոնէ 15 օր յեփաձգէք ձեր ձեռնարկին հրապարակումը, շփոթութիւններու փեղի չի տրուելու եւ ժամանակ փալու համար որպէսզի կամաւորներու հանգանակութիւնը լրանայ, խոստանալով այնուհետեւ նիւթական ու բարոյական ամէն աջակցութիւն ձեր ձեռնարկին, դուք զինքը «խենդ» անուանեցիք, չի կրնալով ըմբռնել թէ հասարակ մահկանացու մը ի՞նչպէս կրնար համարձակիլ այդ փեսակ առաջարկ մը բերել ձեզի:

- Մինակ 15 օր, Փաշա՛...

- Ոչ իսկ ժամ մը, ոչ իսկ վայրկեան մը...

Տառապէս ասոնք են ձեր խօսքերը:

Ա՛յս է ձեր համերաշխութիւնը:

Արդէն ի՞նչպէս համերաշխութեան խօսք կրնաք ընել դուք, որ «ես»ով ու «ինձի»ով միայն կը խօսիք: Ձեր ամէն ըսածին այո՛ եթէ ըսուի, համերաշխութիւն կայ. այսպէս սորվեցուցած են ձեզի ձեր շրջապարի մարդիկը: Կամայականութիւն եւ համերաշխութիւն բառերը երբեք չեն կրնար համաձայնիլ իրարու հետ, ու ձեր սիսթեմը գերազանցօրէն կամայական է: Եթէ այդպէս չըլլար, ետով ու ինձիով չի պիտի խօսէիք դուք, մանաւա՛նդ մեր ժողովուրդին հետ, ձեր շրջաբերականները չի պիտի ունենային արքայական հրովարտականերու այն կտրուկ ու խրոխտ ոճը որ առնուազն անհասկնալի է մեզի համար, եւ ձեր աջակիցներն ու Մարմնի անդամները յարգելու եւ խամաճիկներու փեղ չի դնելու համար ձեր շրջաբերականներուն փակ չի պիտի դնէիք սոսկական Պօղոս Նուպար սպորագրութիւնը:

Այս լեզուն նոր է ձեզի համար եւ անշուշտ շատ դառն, բայց ճշմարտութիւնը միշտ դառն կ’ըլլայ:

Ու հիմա, ըսէք մեզի, Փաշա՛, ո՛վ փուաւ ձեզի իրաւունք ձեր վէթօն դնելու կամաւորներու ձեռնարկին վրայ. ո՛վ փուաւ ձեզի իրաւունք ձեր հիմնադրամովը հրապարակ իջնելու եւ Եգիպտոսէն Ամերիկա, Ամերիկայէն Պալքան սրբեղծելու այն պղտոր ու շփոթ կացութիւնը որ ողբալի է պարզապէս:

Այդ իրաւունքը հաստատելու պէտքը կ’երեւի դուք ալ զգացեր էիք, քանի որ *Միութիւնի* վերջին առաջնորդողը կ’ըսէ թէ, դուք այդպէս ընելու համար շարժեցաք «իբրեւ Լիազօր-Պատուիրակ»: Լիազօր-Պատուիրա՛կ... Ի՞նչ բանի Պատուիրակ եւ երբէ՛ն ի վեր Լիազօր: Մենք որքան որ գիտենք, դուք Կաթողիկոսին կողմէ նշանակուած Հայկական Պատուիրակութեան նախագահն էիք եւ երբե՛ք Կաթողիկոսի Լիազօր-Պատուիրակը. փարբերութիւնը ահագին է, դուք ալ կը հասկնաք, ձերիներն ալ կը հասկնան: Այդ Պատուիրակութիւնը -ինչպէս աշխարհի վրայ ամէն պատուիրակութիւն- որոշ նպատակի մը համար կազմուած էր, այն էր մղում փալ հայկական բարենորոգումներու ծրագրին որ

դիւանագիտութեան սեղանին վրայ էր այն ժամանակ: Այդ հարցը փակուելով Պատուիրակութիւնն ալ լուծուած է ինքնին, այս շաւր պարզ է: Իսկ եթէ այդ Պատուիրակութիւնը գոյութիւն ունի մինչեւ այսօր, սպասելով ապագայ դիմումներու, անիկա միա՛յն եւ մի միա՛յն իրաւունք ունի զբաղուելու այն գործերով որոնց համար կոչուած է պաշտօնի: Ենթադրելով նո՛յնիսկ պահ մը թէ ձեր այս նոր ձեռնարկը ձեր պատուիրակութեան կոչումին իրաւասութեան սահմաններուն մէջ ըլլար, մենք կը հարցնենք ձեզի, Փաշա՛, թէ դուք արդեօք ձեր ծրագիրը ենթարկեցի՞ք Պատուիրակութեան միւս ամբողջ անդամներուն հաւանութեանը: Եւ եթէ այո՛, ինչո՞ւ համար հրապարակ չիջաք ձեր Պատուիրակութեան նախագահի հանգամանքովը՝ այլ իբր սոսկ Պօղոս Նուպար:

Ու մի՛ խօսիք մեզի Կաթողիկոսին հեռագրական հաւանութեանն ու հովանաւորութեանը մասին: Այսպեղ, Եգիպտոսի Հայութիւնը փակաւին բան մը չի գիտեր ձեր ծրագրին էութենէն, Կաթողիկոսը ի՞նչ կ'ուզէիք որ գիտնար եւ ի՞նչպէս չի շլանար «Ազգային Շահերու Պաշտպանութիւն» ուռուցիկ անունէն: Ըսի՞ք Կաթողիկոսին թէ ինչ բանի պիտի յարկացնէք հաւաքուած գումարները. ըսի՞ք Կաթողիկոսին որ հրապարակի վրայ կամաւորներու հանգանակութիւն մը կայ եւ կ'ուզէք զայն քանդել նախ եւ առաջ՝ փեղ բանալու համար ձերինին. զգացուցի՞ք իրեն թէ ամբողջ Արքասահմանի մէջ նմանը չի փեսնուած շփոթ շրջան մըն է որ կը բացուի՝ ազգային շահերու պաշտպանութեանը համար:

Ու փակաւին երկդիմութեան խօսք կ'ընէք, Փաշա՛. մե՛նք ենք երկդիմութիւն ստեղծողը թէ դուք ու ձերինները: Դուք մեր պարզամաւորներուն որոշ կերպով, լաւ հայերէնով ու լաւ ֆրանսերէնով ըսիք ու կրկնեցիք թէ դուք «հակառակ էք մեր ձեռնարկին», թէ «մենք պէտք չէինք այդ ձեռնարկը հրապարակ հանել», թէ «կամաւորներու գործը շաւր երկրորդական նշանակութիւն մը ունէր», թէ «Մեծ-Հայքը արդէն կորսուած էր մեզի համար», թէ «ամէն պարագայի Ռուսահայերը կրնային հոգալ կամաւորները» եւ «Արքասահմանի Հայերը պէտք չունէին կամաւորներով զբաղուելու, այլ աւելի կարելորդ, աւելի մեծ ձեռնարկներով»: Աւելին կայ. ի յարգանս կամաւորներու սարքուած հանդէսին համար ձեզ դրկուած Ավան-Սէնի օթեակին փոմսակը սքանալ ու վար դնելէ յետոյ, երբ մեր հաւաքիչը սքանցական ի ձեռին ներկայացաւ ձեր գանձապահին, երեկոյթէն երեք շաբաթ յետոյ, ձեր գանձապահը ըսաւ որ ինք հրահանգ սքանցած էր ձեզմէ՛ այդ փոմսակին գինը չի վճարելու. ինչո՞ւ, չենք գիտեր:

Ասոր հակառակութիւն կ'ըսեն, Փաշա՛:

Դուք ձեր Բ. Շրջաբերականով կը յայտարարէք թէ հակառակ չէք օգնութեան ձեռք երկնցնելու կամաւորներուն: Մենք ուրախութիւնով կ'ընդունինք այդ յայտարարութիւնը իբր անկեղծ յետս կոչում մը եւ առաջին քայլը զիջումներու ճամբուն մէջ: Վաղը, մենք վստահ ենք, դուք պիտի լքէք ձեր այն եռանդուն բրօքականփոսքները որոնք ազգին փունը կը քանդեն, միշտ ձեր անունով, եւ որոնց յարգելի անունները մենք պարտասփ ենք հրապարակելու, եթէ կ'ուզէք:

Վաղը, մենք վստահ ենք դարձեալ, կեանքի պահանջն ու վայրկեանին անստեղծութիւն ստիպողականութիւնը ձեր վրայ պարտաւորութիւն պիտի դնեն յայտարարելու որ ձեր հիմնադրամէն կարելոր բաժին մը պիտի յարկացնէք Կովկասի կամաւորներուն:

Բայց ա՛յր ալ չի բաւեր, Փաշա. եթէ դուք կ'ուզէք իսկապէս Հայու գործ կատարել, պարտաւոր էք ձեր հիմնադրամը ամբողջ, մինչեւ յետին կոպէկը դրկել Կովկաս, որովհետեւ Եգիպտոսի կամ Եւրոպայի մէջ չէ որ այսօր կը պաշտպանուին ազգային շահերը, այլ հո՛ն, Կովկասի մէջ, հեռաւոր ու դժբախտ հայրենիքին մխացող աւերակներուն վրայ, ազգին լաւագոյն զաւկներուն քրտինքովն ու երիտասարդ կարմիր արիւնովը:

Խոնարհեցէ՛ք, Փաշա՛, Հայ Կռիւին առջեւ:

Եգիպտոս, 8 Ապրիլ 1915

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷ

191. ՀՅԴ–ի Եգիպտոսի Կոմիտէն երկու նամակներ հարկ փեսած էր դրկել այս առիթով, մին ուղղուած Պօղոս Նուպարի, միւսը՝ եգիպտահայութեան: Ահա-ւասիկ պարճէններն անոնց:

Գահիրէ, 19 Ապրիլ 1915

Վսեմաշուք Տէր,

Ապահով աղբիւրէ մը իմացանք թէ անստորագիր սպառնական նամակ մը սքանցած էք: Ներփակ պիտի գրնէք պարճէնը այն շրջաբերականին զոր մեզի պարտք նկատեցինք ուղղել գաղութին, խարանելու համար նողկալի արարքը այն սինլքորին որ, օգտուելով ներկայ պարագաներէն, Ձեր գործերը բոլորովին պղտորելու համար, համարձակած է վարաբար խաբել Ձեզ:

Փափաքելով անարգանաց սիւնին գամել Ձեր սքանցած նամակին ան-պարկառ հեղինակը, յարկապէս կը խնդրենք Ձեր Վսեմութենէն որպէս զի խորաթափանց քննութեան մը ենթարկէք, մանաւանդ անոնց միջեւ որոնք կրնան օգտագործել այս փեսակ պարագայ մը եւ անկէ դրամ շահիլ Ձեր անձը պաշտպանելու պարտուակին փակ:

Կը խնդրենք որ ընդունիք, Վսեմաշուք Տէր, մեր ամենաբարձր մեծարանաց հաւաստիքը:

Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Եգիպտոսի Կոմիտէ

* * *

Եգիպտահայ հասարակութեան

Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Եգիպտոսի Կոմիտէն կուգայ հրապարակաւ իր զգուանքը յայտնել այն դաւաճան արարքին համար որով հայ անունին եւ մարդ անունին անարժան հայ մը, արդէն զրգռուած մտքերը գերագրգռելու եւ կառավարական միջամտութիւն յառաջ բերելու համար, ոճրապարտ միտքը յղացած է, ինչպէս կը լսենք, սպառնական անստորագիր նամակ մը դրկելու Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպարին:

Մեր պայքարը մնալով զուր գաղափարական եւ սկզբունքային հողի վրայ,

մենք առաջինը կ’ըլլանք հրապարակով ցաւ յայտնող այդ արարքին համար, որ, իբրեւ սպառնալիք, mystificationի մը սահմաններէն անդին չանցնելով հանդերձ, չի դադրիր իր փեսակին ամէնէն վար եւ ամէնէն սորո դաւաճանութիւնն ըլլալ ո՛չ թէ փաշային այլ Ազգին հանդէպ:

Մենք կը պահանջենք ամենախիստ քննութիւն եւ ամենածանր պարիժ այդ սպառնագրին հեղինակ ցած սինլքորին դէմ, որ ուրիշ մը չի կրնար ըլլալ, բայց եթէ փխրահռչակ դաւադիր մը մասնաւորապէս Դաշնակցութեան եւ ընդհանրապէս Ազգին:

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷ
Եգիպտոս, 19 Ապրիլ 1915
[Տպագիր թռուցիկ]

192. Տեսնել ծանօթ. 178:

193. Ակնարկեալ նամակին պարճէնը կը բացակայէր մեր աչքէ անցուցած դիւանաթուղթերէն:

194. Տեսնել Զաւէն Պարբիարքին կողմէ Դուրեան Եպիսկոպոսին հասցեագրուած 13 Յուլիս 1915 թուակիրը (էջ 185):

195. Նոյն:

196. Նոյն:

197. Manchester Guardian թերթը 1915-ի ակնարկեալ Օգոստոս 2–Օգոստոս 16 ժամանակահատուածի ընթացքին հրապարակած է Հայաստանի եւ հայութեան կացութեան վերաբերող հինգ գրութիւններ.– Օգոստոս 2-ի համարով՝ A Brilliant Armenian Exploit - The Capture of Van խորագրով ակնաւարեսի տեղեկատուութիւն մը Վանի առման մասին եւ The Fate of Armenia խորագրով խմբագրական մը. Օգոստոս 6-ի համարով Turkish Outrages in Armenia վերաբառնալիքով տեղեկագրութիւն մը, որուն նիւթը հայթայթած է Լորտ Պրայս, ինչպէս նաեւ The Sufferings of Armenians վերնագրով խմբագրական մը. իսկ Օգոստոս 12-ի համարով Armenia Without Armenians խորագրեալ թղթակցութիւնը:

Առաջին չորս գրութիւններուն անդրադարձած կամ զանոնք արտաբայած է Ararat. A Searchlight on Armenia թերթը իր երրորդ տարուան 26-րդ համարին (Օգոստոս 1915) 76-80-րդ էջերով:

Զարլզ Վուրգ, որուն թղթակցութիւնը տրուած է մանչեսթըրեան թերթին Օգոստոս 16-ի համարով, իբրեւ «Եունայթըդ Փրէս» ամերիկեան լրատու սպասարկութեան Պոլսոյ աշխատակից 14 Օգոստոսին ամերիկեան մամուլով եւս շօշափած է հայերու կացութիւնը, տալով թէ՛ թրքական պաշտօնական եւ թէ՛ Պոլիս գտնուող ամերիկացիներու տեսակէտներն ու մեկնաբանութիւնը: Հոն թուրք պաշտօնատարներ հայերու դէմ գործադրուած միջոցներուն համար իբրեւ պատրուակ կը ներկայացնեն «Վանի հայկական ապստամբութիւնը»: Տեսնել Պրայսի նախաձեռնութեամբ կազմուած The Treatment of Armenians... ժողովածուին 2-3-րդ էջերը:

Անտոնեանի ծանօթագրութիւնը հիմք ընդունելով, կարելի է եզրակացնել թէ Պրայսի վերոյիշեալ ժողովածուին 48-րդ էջով տրուած 7 Յունիս 1915 թուակիր նամակին որպէս հեղինակ նշուած Y. K. Rushdouni-ն նոյնինքն Գառնիկ Ֆնարզլեանը պէտք է ըլլայ եւ այդ

նոյն նամակն է որ լոյս է տեսած Manchester Guardian թերթին Օգոստոս 2-ի թիւով:

198. Տեսնել Զաւէն Պարբիարքին կողմէ Դուրեան Եպիսկոպոսին հասցեագրուած 13 Յուլիս 1915 թուակիրը (էջ 185):

199. Բառի անպարզած ընտրութիւն (փառաւոր սուգ), զոր կը պահենք նոյնութեամբ:

200. 10 Օգոստոսին աւարտած այս նամակը գրուիլ սկսած պէտք է ըլլայ 9 Օգոստոսին, ինչպէս կը նշուի 25 Օգոստոս 1915-ին Զավրիւի հասցեագրուած Պօղոս Նուպարի նամակին մէջ:

201. Գալուստ Կիւլպէնկեանը (1869-1955) Միջին Արեւելքի մէջ քարիւղի արդիւնաբերութեան ռաիվիրաներէն էր եւ գործած էր իբրեւ փնտեսական խորհրդական Փարիզի եւ Լոնտոնի թրքական դեսպանատուններու: Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ընթացքին ան ներգրաւուցաւ թրքական կառավարութիւնը տապալելու ծրագրի մը մէջ: 27 Փետրուար 1915 թուակիր գաղտնի հեռագրի մը մէջ Փետրոկրապի մօտ Ֆրանսայի դեսպան Փալէոլոկ արտաքին գործերու նախարար Տելքասէին կը յայտնէր թէ լոնտոնաբնակ Կիւլպէնկեանը կ’ուզէ Երիտթուրք գործիչներ կաշառել, որպէսզի Պոլսոյ մէջ Դաշնակիցներուն ի նպաստ յեղաշրջում մը կազմակերպեն: Փալէոլոկ կ’աւելցնէր թէ ռուս արտաքին գործերու նախարարը՝ Մազոնով, պատրաստ էր միանալու ճիգին, եթէ Տելքասէ կողմնակից էր նիւթապէս սարարելու նախաձեռնութեան (Պէլլերեան, *նշւ. աշխտ.*, էջ 73):

202. Վանի նահանջը պիտի սկսէր 1915-ի Յուլիսի 18-ին, քանի որ ռուսական ուժերու հրամանատար Զօր. Նիքոլայէվ օր մը առաջ տուած էր նահանջելու որոշումը, նկատի ունենալով որ արեւելեան նահանգներու մէջ ռազմական գործողութիւններու յաջողութիւնը շրջած էր ի նպաստ թուրքերու: Արտակ Դարբինեան կը գրէ թէ մինչ Վանի հայոց ներկայացուցիչներու ընդհանուր տրամադրութիւնը կը թեքէր ռուսական բանակին հետ չգաղթելու կողմը եւ առ այդ համապատասխան եզրակացութեան կը յանգէին անոնք Յուլիս 16-ին, յաջորդ օր Արամ Մանուկեան Վանի հայութեան կը հրահանգէր «առանց ժամ մը կորսնցնելու ճանապարհ ելլել դէպի սահմանագլուխ» եւ այդպիսով Յուլիսի 18-ին կը սկսէր 120,000 բնակիչներու խուճապահար գաղթը դէպի Իկրիր (Արտակ Դարբինեան, *նշւ. աշխտ.*, էջ 200): Նահանջը իր հերթին պիտի խլէր հազարաւոր վանեցիներու կեանքը:

203. Մոնկոլներն առաջին անգամ Հայաստան եւ Անդրկովկաս արշաւեցին 1220-ին: Այնուհետեւ, կրկնուող մոնկոլեան յարձակումները աւերեցին Հայաստանը: Մոնկոլեան փրապետութիւնը, որ տեւեց մինչեւ տասնչորրորդ դարու առաջին կէսը, կը նկատուէր հայոց պարտադրուած ամենէն աղիւրակի ու վայրագ շրջանը մինչեւ 1895-96-ի կոտորածներն ու անոնց յաջորդած 1915-ի ցեղասպանութիւնը:

204. «Դէպի Ինքնավարութիւն» խորագրեալ գրութեան մը մէջ Վահան Մալեգեան, իր «տպաւորութիւնները» կիսելով ընթերցողներու հետ, նշած էր. «... բանաւոր պարճառներ ունիմ լաւապէս ըլլալու Հայաստանի ապագային նկատմամբ: Ըստ իս, Ռուսիա, որուն հայանպաստ տրամադրութիւնները արդէն յայտնի են, իր հզօր Դաշնակիցներուն հետ մէկտեղ սիրայօժար նկատողութեան պիտի առնէ մեր Ազգին արդար պահանջները՝ Հայաստանը օժտելով «ինքնավար» վարչութեամբ մը: Շատ հաւանական է նաեւ որ, շնորհիւ Ֆրանսայի բարեացակամութեան, վեց նահանգներուն կցուի Կիլիկիոյ մէկ կարեւոր մասը եւս, Ինքնավար Հայաստանին Միջերկրականի վրայ նաւահանգիստ մը ապահովելու համար: Վերջապէս, յուսալի է որ Եռեակ Պետութիւնները երաշխաւորեն

ապագայ Հայաստանի «չեզոքությունը» եւ «հաւաքաբար» սրանձնեն անոր պաշտպանությունը: Գալով ինքնավար Հայաստանի ներքին վարչութեան, կը կարծեն թէ Ռուսիոյ կողմէ առաջարկուած բարենորոգումներու վերջին ծրագիրը, զոր Գերմանիա եւ Թուրքիա մերժած էին, հիմ պիտի կազմէ ապագայ Հայաստանի վարչական դրութեան, անշուշտ հարկաւոր բարեփոխումները կրելէ վերջ:—Ահա՛ իր ընդհանուր գիծերուն մէջ Հայկական Հարցին լուծումը, այնպէս ինչպէս Վսեմ. Պօղոս Նուպար փաշա ուրուագծեց՝ հաշտեցնելով ազգային պահանջները պաշտպան պետութեանց շահերուն հետ...» («Արեւ», 2 Յուլիս 1915, թիւ 24, էջ 1):

205. Զավրիւս իր 226-233-րդ էջերով քրուած Կեղեկագիրը գրած է ժուսերէնով:

206. Նշուած թերթերու պարճէնները չէին զբնուեր մեր աչքէ անցուցած դիւանաթուղթերուն մէջ: Հաւանական է որ անոնք ըլլան Manchester Guardian թերթին Օգոստոս 2-ի եւ 6-ի թիւերով հրապարակուած գրութիւնները:

207. Անարկություն Զաւէն Պարթիարք Տէր Եղիայեանի 13 Յուլիս թուակիրին, որ Պօղոս Նուպար քը Զէին ուղարկած էր զայն հրապարակուած Կեսնէլու յոյսով:

208. Le Matin ֆրանսական օրաթերթը սկսած էր հրապարակուիլ 1884-ին՝ ամերիկեան ներդրումներու կողմէ 1883-ին հիմնուելէ ետք, իբրեւ փիպար ունենալով անգլիական The Morning News օրաթերթը: Սկզբնական շրջանին թերթին շուրջ խմբուած էին չափաւոր հանրապետականները, որոնք կը հակադրուէին ընկերվարութեան, իսկ Ա. Պարերագմի Կարիններուն ան զգեցած էր ազգայնական եւ հակախորհրդարանական նկարագիր, երբ արդէն կը զբնուէր Maurice Bunau-Varilla-ի քնօրինութեան ներքեւ (1901-էն ի վեր):

209. Հենրի Մորկընթաու, ծանօթագրուած նախապէս:

210. Տեսնել 8 Յուլիս 1915-ին Այվագեանի ուղղած նամակը Պօղոս Նուպարին (էջ 132): Պօղոս Նուպար շար հաւանաբար ներվակած է Այվագեանին նամակը (Կեսնէլ Պօղոս Նուպարի կողմէ 29 Յուլիս 1915-ին Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին ուղղուած նամակը, էջ 197):

211. Մորկընթաու իր նախապէս յիշեալ յուշագրութեան 27-րդ գլուխը յարկացուցած է Վանկենհայմի հետ իր ունեցած Կեսակցություններուն: Հոն Վանկենհայմ յարակօրէն կ'ըսէ, մէկէ աւելի անգամներ, թէ ինք (Գերմանիոյ պաշտօնական գիծին հետեւելով) «ոչինչ պիտի ընէ հայերուն համար» եւ թէ իր երկրին «միակ նպատակն է շահիլ պարերագմը», որուն առջեւ բնականաբար պիտի նսեմանար ուրիշ ամէն նկարառում: Նոյնիսկ Վանկենհայմի մահէն երկու օր առաջ, երբ Մորկընթաու անոր հետ կ'ունենար իր վերջին հանդիպումն ու քննարկումը հայերու կացութեան մասին, գերման դեսպանը կ'ըսէր թէ Թուրքիոյ ներքին հարցերու ներկայ հանգրուանին ինք միջամտութիւն պիտի չկարարէր ի նպաստ հայերու (*Ambassador Morgenthau's Story*, Նիւ Եորք, 1975 [1918]էջ 382):

212. Կարելի չէ որոշ կերպով ըսել թէ ով է այդ թուրք անձնաւորությունը:

213. 4 Յուլիս 1915-ին, Կեղի Կալով նաեւ գերմանացի անձնաւորություններու ճնշումին առջեւ, Վանկենհայմ առ ի ձեւակերպութիւն Մեծ Վեզիրին ներկայացուց պաշտօնական գիր մը (*Ambassador Morgenthau's Story*, Նիւ Եորք, 1975 [1918], էջ 370-374): Մորկընթաուի գիրքը ի յայտ կը բերէր հայերու բնաջնջման քաղաքականութեան հանդէպ գերման քաղաքացիական եւ զինուորական իշխանություններու միջեւ զոյութիւն ունեցող հակասությունները, որոնք շօշափուած են Պօղոս Նուպարի նամակներուն մէջ: Աստիճան գերման դեսպան Փալլափիչինի Թալաթին իր մտահոգությունները յայտնած էր արդէն 1 Յուլիսին: Այս յայտարարած կոչերուն պարճառն էր Միացեալ Նահանգները պարերագմի

մէջ ներքաշելու նպատակադրութեամբ կարարուած պարերագմական քարոզությունը (Christopher Walker, *Armenia: the Survival of a Nation*, Նիւ Եորք, 1984, էջ 232-233):

Լեփսիուսի կազմած ժողովածուն (*Գերմանիան Եւ Հայաստանը 1914-1918՝ Դիւանա-գիտական Փաստաթղթերի Ժողովածու*, հրապարակությունը եւ ներածությունը՝ Դոկտոր Յովհաննէս Լեփսիուսի, Ա. հատոր, Երեւան, 2006, էջ 213-214), սակայն, կը պարզէ թէ Վանկենհայմ Յուլիսի 4-ին մեծ վեզիրին յանձնած է յուշագիր մը, ուր հաստատելէ ետք թէ գերմանական կառավարությունը առարկություն չունի Արեւելեան Անապոլուի հայ բնակչութեան դէմ օսմանեան կառավարութեան պարժիչ միջոցառումներուն, «որոնք թելադրուած են ռազմական նկարառումներով եւ օրինական ինքնապաշտպանութեան միջոց են», կը նշէ.

... գերմանական կառավարությունը չի կրնար անպեսել այն վրանգը, որ կը ստեղծուի այս միջոցառումներուն, առանձնապէս՝ զանգուածային Կեղա-հանություններուն պարճառով, որուն ենթակայ են թէ՛ մեղաւորները եւ թէ՛ անմեղները...:

Եւ ինչպիսի հաղորդումներ ալ քրուին, թշնամաբար քրամադրուած մեծ Կերությունները կրնան օգտուիլ անոնցմէ, որպէսզի քարոզություն կարարեն հայոց մէջ, իսկ արտասահման Կարածուող լուրերը մեծ յուզում յառաջ կը բերեն չեզոք երկիրներու, յարկապէս՝ Միացեալ Նահանգներու մէջ, որուն ներկայացուցիչները որոշ ժամանակէ մը ի վեր սկսած են հետաքրքրուիլ Թուրքիոյ մէջ ապրող հայերու ճակատագրով: Գերմանական կառավարությունը, որպէս Թուրքիոյ բարեկամ եւ դաշնակից պետություն, պարտաւորուած կը զգայ Բ. Դրան ուշադրությունը հրաւիրել այն հետեւանքներուն վրայ, որոնք կրնան վնասակար ազդեցություն գործել իրենց ընդհանուր շահերուն վրայ, ինչպէս ներկայ պարերագմի ընթացքին, այնպէս ալ ապագային: Ան (գերման կառավարությունը) պէտք է կանխապես թէ հաշտութեան պայմանագիրն ընդունելէ յետոյ Հայկական Հարցը արտասահմանեան Կերություններուն նոր առիթ կու Կայ միջամտելու Թուրքիոյ ներքին գործերուն: Դեսպանությունը կը կարծէ թէ անհրաժեշտ է փոքով պարտադրիչ ցուցումներ Կալ նահանգային իշխանություններուն՝ արդիւնաւէտ քայլերու դիմելու թէ՛ փոխադրութեան ընթացքին եւ թէ՛ նոր բնակավայրեր Կարագրուած հայոց կեանքն ու սեփականությունը ապահովելու համար...:

214. The Daily News օրաթերթը հիմնած եւ անոր առաջին 17 թիւերը խմբագրած է վիպագիր Զարլգ Տիքընզ 1846-ին՝ արմապապէս հակադրուելու համար աշակողմեան թերթի մը: Ուիլիամզի ուղարկած նիւթը, զոր թերթը հրապարակած է իր 16 Օգոստոսի թիւով, կը կրէ «Հայերը Անապատ Կը Դրկուին Ոչնչանալու Համար» (Armenians Are Sent to Desert to Perish) խորագիրը եւ New York Times-ին կողմէ արտապալուած է 18 Օգոստոսին (Richard Kioian, *նշու. աշխատ.*, էջ 24):

215. Զարլգ Վուրզի գրութեան պարճէնը չէր կցուած մեր աչքէ անցուցած դիւանաթուղթերուն եւ կարելի չեղաւ զայն ձեռք անցնել:

216. Լոնքոնի եւ Մանչեսթրի Հայկական Կոմիտէներու միացեալ նիստի մը ընթացքին որոշուած ըլլալով դիմել Պապին եւ խնդրել անոր միջամտությունը, ներկայացուցիչներ մօտեցած էին երեսփոխան Թ. Բ. ՕՔոնըրի, որ հարցը անմիջապէս բերած էր

Ուեսթմինսթերի արքեպիսկոպոս Քարտինալ Պուռնի ուշադրության: Վերջինը իր 14 Սեպտեմբեր 1915 թուակիրով հաղորդած էր թե երեսփոխանին 23 Օգոստոս 1915 թուակիր նամակն ստանալէ անմիջապէս ետք դիմած էր Հռոմ եւ հաւասարիք ստացած՝ թէ Սուրբ Աթոռը կարարած է եւ կը շարունակէ կարարել ինչ որ կրնայ ի դիմաց Օսմանեան Թուրքիոյ հպարակ դժբախտ հայերու: Թ. Բ. Օ'Զոնըր բրիտանական խորհրդարանի նիստի ընթացքին պիտի յայտնէր թէ դիմած է Պապին, որ միջամտութիւն կարարած է արդէն, իսկ Լորտ Սեսիլ պիտի աւելցնէր. «Մարդկութիւնը երախտապարտ է Ն.Ս. Պապին իր արդէն իսկ առած քայլերուն համար, որպէսզի փորձէ ապահովել հայոց անվտանգութիւնը: Ան կարարած է հնարաւոր ամենագորաւոր ներկայացուցչութիւնը... եւ եթէ այդ քայլերը արդիւնք չեն տուած, պարճառն այն է, որ «քարէն արին կարելի չէ դուրս բերել»:

Իր 10 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր նամակով, ուղղուած՝ Սուլթան Մեհմէտ Ե.ի, Բենեդիկտոս ԺԵ. Պապը, ի միջի այլոց, կ'ըսէր.

... Այժմ, կ'իմանանք թէ գիւղերու եւ աւաններու բովանդակ բնակիչները պարտաւոր են լքել իրենց տունները, որպէսզի հասնին,- անասելի դժուարութիւններով եւ չարչարանքով,- հեռաւոր վայրեր, ուր աղքատութիւնն ու անօթութիւնը պիտի աւելնան իրենց հոգեկան տառապանքին: Մենք կը հաւատանք թէ այս անօրինական արարքները կը կարարուին ի հեճուկս ձեր կառավարութեան կամքին:

Հետեւաբար, վստահութեամբ կը դիմենք ձեզի,Նորին Վսեմութիւն, եւ կը խնդրենք որ բարեսրտութիւն եւ խղճմտանք ցուցաբերէք եւ միջամտէք ի նպաստ ժողովուրդի մը, որ նոյնիսկ իր հաւաքքին զօրութեամբ հարկադրուած է հաւաքարիմ մնալ ձեր երկրին:

Սակայն Նորին Վսեմութիւն, թոյլ մի տաք որ անմեղները պարժուին եւ հոգ տարէք որ նոյնիսկ մոլորեալները օգտուին ձեր վեհապետական առաքա՝ ձեռնութենէն:

Արտաբերեցէք խաղաղութեան եւ ներողամտութեան ձեր հօգի եւ ներշնչող բառերը, եւ երաշխաւորուած ըլլալով թէ այլեւս պիտի չտառապին խժոժութիւններէ եւ հալածանքէ, հայերը պիտի օրհնեն օգոստոսիառ անունը իրենց երաշխաւորին:

Պապին աննախընթաց երեւոյթ մը նկատուած այս արարքը արենին մեծ արձագանգ գրաւ եւրոպական մամուլին մէջ Վարիկանի կազմակերպութեամբ՝ հանրային կարծիք ստեղծելու նպատակով: Պապը չէր բացառեր որ հայերուն մէջ կրնային գրնուիլ ըմբոստներ, որոնք պէտք է դաբուէին եւ դաբապարտուէին ըստ օրէնքի:

Պապին նամակը պիտի ունենար երկու անմիջական հետեւանք՝ նախ ան մասամբ պիտի մեղմէր կաթոլիկներու դէմ հալածանքները, ապա նաեւ պիտի ջղագրգռէր օսմանեան կառավարութիւնն այն աստիճան, որ սուլթանը անձամբ ընդունելով պապական նուիրակ Տուլչին, անոր պիտի յայտարարէր թէ ինք դէմ յանդիման կը գրնուի այնպիսի լայնաբարած հայկական դաւադրութեան մը, որ թրքական իշխանութիւնները հարկադրուած էին դիմել զանգուածային տեղահանութիւններու, առանց զանազանելու խաղաղասէր հայերը ըմբոստներէն (Mario Carolla, *Vatican Diplomacy and the Armenian Question: The Holy See's Response to the Republic of Armenia 1918-1922*, Gomidas Institute,

London, 2010, էջ 5-6):

217. Ներփակեալը չէր գրնուեր մեր աչքէ անցուցած բնագրին հետ: Լորտերու Տան ժողովը տեղի ունեցած էր Յուլիսի 28-ին:

218. Տեսնել ծանօթ. թիւ 118 հնչակեան կամաւորներու մասին: Զօրավար Անդրանիկի սպայակոյտին մաս կազմած տեղակալ Աւետեանի վկայութեամբ, Հնչակեան Կուսակցութեան անունով կազմուած վեցերորդ գունդի դրօշին տակ հաւաքուած ոչ–դաշնակցական տարրեր, «ինչպէս հնչակ, ռամկավար եւ չէզոք կամաւորներ, որոնք փութացած էին դէպի Կովկաս իրենց անկեղծ եւ անձնուէր մասնակցութիւնը բերելու համար հայ ազաւագրական գործին, դաշնակցական չկամութեամբ մարմնուեցան դառն յուսախաբութեան, լքուելով Թիֆլիսի փողոցներուն մէջ, ենթարկուելով անօթութեան եւ խեղճութեան. շարեր հարկադրուեցան ծախել իրենց հագուստները, գրաւուեցան իրենց հետ բերուած զինուորական պիտոյքները, ինչպէս զէնք, արագահարուած, կամուրջի յարուկ շղթայ, որոնք պահեստները յանձնած էին ո'չ վերադարձուեցան իրենց տներուն եւ ո'չ ալ ծառայեցին իրենց նպատակին» (Հայր Սահակ Վրդ. Տէր-Մովսէսեան, *Նիւթեր Հայ Ժամանակակից Պարմութեան (1912-1915)*, Վենետիկ–Սբ. Ղազար, 1993, էջ 242):

219. Պրայս իր նամակը Մորկընթաւին ուղղած էր 7 Օգոստոս 1915-ին: Անկախաբար ասկէ, ան ամերիկեան պետական քարտուղարին միջոցով նախագահ Ուիլսընի յանձնելի նամակ մը վստահած էր Լոնտոնի ամերիկեան դեսպան Փէյճի: Նամակը կը պարունակէր կրճարումով թարգմանեալ պարճէնը Զաւէն Պարրիարք Տէր Եղիայեանի 13 Յուլիս թուակիր նամակին (Simon Payaslian, *United States Policy toward the Armenian Question and the Armenian Genocide*, New York, 2006, էջ 95):

220. Ներփակեալին պարճէնին չենք հանդիպած մեր աչքէ անցուցած դիւանաթուղթերուն մէջ: Նախագահ Ուիլսընի ուղղուած Գեորգ Ե.ի նամակը կը կրէր 13 Յուլիս 1915 թուականը եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը անով յանուն մարդկութեան եւ քրիստոնէութեան կը հայցէր Միացեալ Նահանգներու հօգի միջամտութիւնն ու նախագահին բարձր պաշտպանութիւնը՝ վերջ դնելու համար կոտորածներուն (Simon Payaslian, *ևշլ. աշխար.*, էջ 95):

221. Ներփակեալը չէ պահպանուած բնագրին հետ: Հիւպարոս Կորրինիի հարցազրոյցէն քաղուածքներ հրատարակուած են Պրայսի եւ Թոյնպիի ժողովածուին մէջ (*ևշլ. աշխար.*, էջ 290-292):

Լորտ Պրայս, հիմնուելով հիւպարոսին տուեալներուն վրայ եւ ազդուած անոր պարունակութենէն՝ հայոց օգնելու կոչ ուղղած էր Միացեալ Նահանգներուն: Կոչը լոյս տեսած էր արենի անգլիական եւ ամերիկեան մամուլին մէջ (տեսնել, օրինակ, The New York Times-ի 21 Սեպտեմբեր 1915-ի համարը [Kloian, *ևշլ. աշխար.*, էջ 34]) յառաջացնելով լայն արձագանգ (Ararat..., Գ. տարի, թիւ 27, Սեպտեմբեր 1915, էջ 118-124):

222. Դիւանաթուղթերուն մէջ այս հեռագիրը կը կրէ 25 Օգոստոս 1915 թուականը: Հաւանաբար զայն արտագրողը սխալագրած է՝ 22-ը վերածելով 25-ի: Հեռագրին բնագիրը ընդգրկուած է Պօղոս Նուպարի 22 Օգոստոս 1915 թուակիր նամակին մէջ՝ ուղղուած Գեորգ Ե. Կաթողիկոսին (տես յաջորդ փաստաթուղթը):

223. Հայ Ազգային Բիւրոյի փոխ-նախագահ Խունունց 23 Յուլիս 1915-ին Կաթողիկոսին կը գրէր թէ Զավրիւ եւ մօտ ունէր ոչինչ բացի Կովկասի փոխարքային ուղղուած Կաթողիկոսին նամակէն եւ վերջինիս պատասխանէն, որոնք պէտք էր ներկայացուէին Պօղոս

Նուպարին: Ըստ Խունունցի, թերեւս ալ Պօղոս Նուպար իբրեւ ծրագիր ընդունած էր Կաթողիկոսին հաւանութեամբ պարբաստուած եւ Թիֆլիսի մէջ իր նստաբեդին ունեցող փոխարքային ներկայացուած առաջարկութիւնը, որ Կաթողիկոսը անձամբ Ձարին ուշադրութեան յանձնած էր 1914-ի Նոյեմբերի 29-ին (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 676): Այս ժողովածուին մէջ հրապարակուած Փեթրոկրայրի Ծրագիրը նշեալ նամակին հակիրճ փարբերակն է:

224. «Մշակ»ի ակնարկեալ գրութեան պարճէնը ընդգրկուած չէր մեր փրամադրութեան փակ գըպնուած դիւանաթուղթերուն մէջ:
225. Փարիզի միջազգային համաժողովը հրաւիրուած էր Պօղոս Նուպարի նախաձեռնութեամբ 30 Նոյեմբեր եւ 1 Դեկտեմբեր 1913-ին՝ Եւրոպայի հայոց կազմակերպութիւններու դեկա-վարներուն, հայասէր կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներուն եւ ֆրանսացի, անգլիացի, ռուս, գերմանացի եւ իտալացի դիւանագէտներու թէ քաղաքական գործիչներու մասնակցութեամբ քննարկելու Հայկական Բարենորոգութիւններու Հարցը:
226. Կը թուի թէ ակնարկութիւնը կը վերաբերի փրոֆեսոր Մ. Մինասեանի, որ ՀԲԸՄ-ի Վանի վարժապետանոցի փեսուչն էր եւ ռուս առժամեայ իշխանութեան կողմէ անուանուած էր Վանի շրջանակի կրթական փեսուչ:
227. Ապպաս Հիլմի Բ. (1874-1944) Եգիպտոսի խորվմ էր 1892-1914: Ան գահընկէց եղաւ Դեկտեմբեր 1914-ին, երբ Մեծն Բրիտանիա պաշտօնականացուց իր թելարկութիւնը Եգիպտոսի վրայ:
228. «Ժուռնալ փը Ժընէս»-ի Սեպտ. 1915-ի առաջնորդող յօդուածը կը կրէր «Ամբողջ Ժողո-վուրդի Մը Ոչնչացումը» խորագիրը: Հոն կ'ըսուի թէ հայոց հետեւողական ոչնչացում է որ կը կատարուի համաշխարհային պարմութեան մէջ աննախադէպ կերպով: Էնվէր փաշա, որ շնական ժպիտով մը յայտարարած է այդ մասին, իր հրամանը արձակած է Երիտթուրքերու կոմիտէին ընդունած որոշման համաձայն: Արիւնոտ սուլթան Ապրիլ Համիտի ծրագիրն է որ կ'իրականացուի այժմ ուրիշներու կողմէ (*Հայերի Յեղասպա-նութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում - Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու*, խմբ. Մ. Գ. Ներսիսեան, Երեւան, 1991, էջ 330-332):
229. La Guerre Sociale-ը ընկերվարական հակումով հակապարտագմական կեցուածք պարզող օրաթերթ մըն էր, հիմնուած Gustave Hervé-ի կողմէ 1906-ին: Թերթը պիտի անհետանար 1916-ին: Հերվէ իր հակաքանակային գրութիւններուն համար 26 ամիս բանտարկեալի կեանք վարելէ ետք 1912-ին ազատ արձակուելով, ինքզինք պիտի հռչակէր հայրենասէր եւ Ա. Պարտագմի փարիներուն դառնար ազգայնական: Այս շրջափոխումը նախանշանը պիտի ըլլար իր հետագայ ֆաշիստական արեւելումին: Հերվէի յօդուածին լոյսընծայումէն ընդամենը շաբաթ մը առաջ, 16 Սեպտեմբերի համարով, թերթը արտադրած էր Երիտթուրքերու պաշտօնաթերթ «Թանին»ի մէկ գրութիւնը, ուր թրքական կառավարութիւնը կը հրաւիրուէր «բնաջնջելու կամ բռնի իսլամացնելու Թուրքիոյ բոլոր հայ կիները, իբրեւ Օսմանեան Կայսրութեան փրկութեան միակ միջոց»:
230. Խօսքը կը վերաբերի 1892-ին հիմնուած Le Journal թերթին: 1914-ին երբեմնի ծերա-կուրական Հիւմպէր (Charles Humbert) ստանձնած էր թերթին փնօրինութիւնը: Ան նախապէս առնչութիւններ ունեցած էր հրապարակագրութեան հետ եւ պահ մը գործած էր Ֆրանսայի պարտագմական նախարարութեան մէջ, ուրկէ հարկադրուած էր

հեռանալ՝ բանակին մէջ ազատ մասոնականութեան դէմ ցուցաբերած իր ընթացքին համար: Ան նաեւ վարած էր ֆրանսական ծերակոյտին մէջ ռազմական յանձնախումբի փոխ նախագահի պաշտօնը: Աւելի ուշ, 1918-ին, Հիւմպէրի անունը պիտի կապուէր Պոլօ Փաշայի հետ որպէս անկէ նպաստաւորեալի, սակայն դատարան կանչուելէ ետք անպարտ պիտի արձակուէր: Ֆրանսացի Պոլօ Փաշա, բուն անունով՝ Փոլ Պոլօ, 1918-ի Ապրիլի 17-ին հրացանազարկ պիտի ըլլար իբրեւ դաւաճան եւ գերման լրտես: Փաշայութեան փրկողան ան սրացած էր մտերմութիւն հաստատելով Եգիպտոսի Ապպաս Հիլմի խորվմին հետ, որուն հարստութիւնը յանձն առած էր Եգիպտոսէն Եւրոպա փոխադրել մեքենայութիւններու միջոցով: Իր գործունէութիւնը ֆրանսական իշխա-նութիւնները մղած էր կասկածելու թէ կը ջանար թերթերը կաշառելու միջոցով զարկ փալ Գերմանիոյ հետ անջատ հաշտութիւն կնքելու գաղափարին:

Կարելի չէ չնշել թէ «Ժուռնալ» թերթը իր թղթակիցներու եւ աշխատակիցներու շար-քին մէջ ունեցած է Հանդի Պառպին, որուն Էրզրում այցելութեան իբրեւ հետեւանք շարադրուած «Հայկական Ողբերգութիւնը» խորագրով թղթակցութիւնը «Արեւ» երկօր-եան Միհրան Տամարեանի թարգմանութեամբ հայ ընթերցողներու ուշադրութեան յանձնած է իր 26 եւ 29 Մայիս 1916-ի յաջորդական համարներով: 1919-ին Ազգային-Քաղաքական Մարենաշարի որպէս առաջին հրապարակութիւն Միքայէլ Շամ-փանճեանի թարգմանութեամբ լոյսին պիտի յանձնուէր Հանդի Պառպիի հեղինակած «Սարսափի երկրին Մէջ - Նահապակ Հայաստան» երկը, որուն նախաբանը կը պարկանի Փոլ Տեշանէլի: Գիրքը կ'ընդգրկէ վերոնշեալ թղթակցութիւնը «Հայկական Եղերապարումը» բաժնին մէջ, գրուած Կարին, 1916-ի Մարտին: Տեշանէլ, որ 1912-ին պիտի վերընտրուէր վարչապետ եւ 1920-ին եօթ ամսով վարէր Ֆրանսայի նախագահի պաշտօնը, իր նախաբանը կ'աւարտէ այսպէս. «Հայաստանը ազատելով օսմանեան լուծէն, համաձայնականները դարմանած պիտի ըլլան մեծ անօրէնութիւն մը: Իրաւունքը չի կրնար աւելի երկար արեւն չճանչցուած մնալ: Արիւնագանգ այն նահապարկու-թիւններէն յետոյ, զորս կրած է Հայ ազգը, որուն կապուած ենք այնքան յիշատակներով, միւս ճնշուած ազգերուն պէս ինքն ալ պիտի ողջունէ ազատութեան շողարձակ ժամը»:

231. Ակնարկութիւն Մուսա Լերան հայոց: 1915-ի Յուլիսի 1-ին Սթրոս կը գրէր. «Փորթ Սայիպը խճողուած է հայ գաղթականներով, որոնք մեր վրայ թափուած են Կիլիկիայէն ֆրանսական ռազմանաւերու միջոցով: Անոնք թուրքերուն դէմ կը կռուին մեծ խիզախու-թեամբ» (Martin Gilbert, *The First World War—a Complete History*, Նիւ Եորք, 1994, էջ 272):
232. Կոնստանդին թագաւորը ամուսնացած էր Հոհենցոլերնի Սոֆիա Տորթէա իշխանու-հիին հետ, որ քոյրն էր Վիլհելմ Բ. կայսեր:
233. Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը իր զանազան շրջանակներով եւ զանազան կերպերով մասնակցութիւն բերած էր կամաւորական շարժման: Հոս խօսքը կը վերաբերի մասնաւորապէս Ամերիկայի շրջանակին մասնակցութեան: Մանուկ Ճիգմէճեան այդ ուղղութեամբ կը գրէ. «... Ռամկավար կուսակցութիւնը Կովկաս կամաւոր դրկելու ծրագրին համախոհ չէր եւ անմիջական պէտք մըն ալ չէր փեսներ, քաջ գիտնալով որ կռուողներ չէին պակսիր հոն, եթէ պէտք էր աջակցիլ, նիւթական օգնութիւնը աւելի էական կը նկատէր: Դաշնակցական Ազգային Պիւռոյի վրայ Ռամ-կավար կուսակցութիւնը վստահութիւն չունէր...»:

Ճիգմէճեան կը շարունակէ. «... Երբ Կովկասեան շարժումը կը սկսի յառաջանալ ու մեծնալ, Ռամկավար շրջանակը հասարակաց կարծիքի եւ օրուան պահանջի մղումին

տակ կ'որոշէ այդ շարժման փրամադրել ուժ մը իր հայրենասէր շարքերէն, մասնաւորապէս Ամերիկա գրնուող Վանի շրջանակի ընկերներէն»։ Այդպիսով, 5 Օգոստոս 1915-ին Անուշաւան Տէր Մկրտիչեանի խմբապետութեամբ ռամկավար կամաւորներ ռուսական նաւով մը կ'ուղղուին Արիսանկէ (Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, *Պատմութիւն Ամերիկահայ Քաղաքական Կուսակցութեանց*, Ֆրեզնօ, 1930, էջ 208-209)։

234. Herbert Adams Gibbons (1880-1934) ամերիկացի լրագրող եւ պատմագրող էր։ Իր հայերէնի վերածնունդ յայտնի գործերէն մէկն է The Blackest Page of Modern History; Events in Armenia in 1915: The Facts and the Responsibilities խորագրով գործը, որ հրատարակուած է Նիւ Եորք 1916-ին։ Այնուհետեւ, 1926-ին, դարձեալ Նիւ Եորքի մէջ, լոյսին փութած է իր Armenia in the World War խորագրեալ հատորը։
235. Ակնարկութիւն Գրիգոր Զօհրապի եւ Վարդգէս Սէրէնկիւեանի։
236. Զօպանեանի բանախօսութեան պատճէնը, հայերէն կամ ոչ, չէր գրնուեր մեր աչքէ անցուցած դիւանաթուղթերուն մէջ։
237. 1915-ին հիմնուած եւ American Committee on Armenian Atrocities անունով ծանօթ այս մարմինը կազմուած էր Ճէյմզ Լ. Պարթընի ատենապետութեան ներքեւ։ Անոր գանձապահն էր Չարլզ Քրէյն, իսկ քարտուղարը՝ Մեմուրլ Տաթըն։ Մարմինը, որ հետագային պիտի կոչուէր Մերձատր Արեւելքի Նպաստամատոյց (Near East Relief), յանձն առած էր քննել հայկական կոտորածներու մասին փեղեկութիւնները եւ պարբերաբար հրատարակել քննութիւններու արդիւնքները։ «Նիւ Եորք Թայմզ» Օրաթերթը իր 4 Հոկտեմբեր 1915-ի համարով կը փեղեկացնէր թէ մարմինը նախորդ օրը հրապարակած էր թրքական կայսրութեան բոլոր շրջաններէն հաւաքուած փեղեկութիւններու վրայ հիմնուած փեղեկագիր մը, որ կը նկարագրէր հայոց դէմ գործադրուած վայրագութիւնները։ Տեղեկագիրը կը նշէր թէ փեղեկութիւնները քաղուած են յունական, պուլկարական, ամերիկեան, թրքական, գերմանական, բրիտանական եւ հայկական աղբիւրներէ եւ յստակ կը դարձնեն թէ հայոց դէմ ուղղուած շարժումը մէկ բաղադրիչն էր բոլոր ոչ-թուրք, ինչպէս նաեւ միսիոնարական եւ յառաջդիմական փարբերու դէմ ուղղուած որոշակի շարժումի մը, ներառելով՝ սիոնիստներն ալ։
238. Բրիտանական խորհրդարանի 1915-ի Նոյեմբերի 17-ի նիստի ընթացքին, Անիւրին Ուիլիըմզ կը յայտարարէ թէ խորհրդարանի 6 Հոկտեմբերի նիստէն ետք ընթերցող եւ մտածող անձերու մեծ մասը անդրադարձած էր թէ անցնող հինգ ամիսներուն փեղի ունեցած էին պատմութեան մեծագոյն ջարդերը. իսկ այնուհետեւ օտար՝ գերմանական եւ գոյհցերիական աղբիւրներէ ստացուած նորագոյն փեղեկութիւնները աներկբայօրէն կ'առաջնորդէին հետեւեալ եզրակացութեան.– Մայիս ամսուն կամ այդ ամիսները, գործադիր իշխանութիւնը հրաման արձակած էր «սխաթեմաթիքօրէն» Թուրքիոյ բոլոր այն կեդրոնները, ուր հայեր կը բնակէին, որմէ ետք փութեալ կեդրոններու հայերը քանի մը ժամուան կամ առաւելագոյնը նուազ քան երկու շաբթուան ընթացքին բերուած էին ի մի փարագրուելու նպատակով։ Անոնք կը բաղկանային կիներէ, երախաներէ եւ ծերերէ, որովհետեւ զինուորական փարիքը ունեցող այրերն արդէն ոչնչացուած էին։ Ասոնք փեղի ունեցած էին հպատակելով կեդրոնական իշխանութիւններու հրահանգին...։ Օ'քոնըր, իր հերթին, Ուիլիըմզի ելոյթն ընդմիջած փոխ-խօսնակին ուղղած իր խօսքին մէջ ըսած էր թէ Ուիլիըմզի ելոյթը կը վերաբերէր երկրի մը, որ կը պատերազմէր Բրիտանիոյ դէմ։ Ապա Ուիլիըմզ կը շարունակէր իր ելոյթը, աւելցնելու համար թէ եթէ փութեալները ճիշդ էին, ապա 500,000-էն 800,000 սպաննուած են արդէն, ինչ որ կը նշանակէ թէ զանազան երկիրներ հասած հայ

- զաղթականներն ու փարագիրները թերեւս կը ներկայացնեն ամբողջութիւնը «Թուրքիոյ հայութեան մնացորդացին»։ Այնուհետեւ Օ'Քոնըր կ'աւելցնէ թէ ինք կարգ մը պահանջներ պիտի ներկայացնէ կառավարութեան. պիտի պահանջէ դրամ, պիտի պահանջէ զինուորական օգնութիւն, պիտի պահանջէ դիւանագիտական օգնութիւն։ Նշելով թէ ինք պիտի չխնդրէ որ կառավարութիւնը միջամտութիւն կատարէ Թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ մօտ, քանի որ անոնք կը պատերազմէին Բրիտանիոյ դէմ, պիտի ուզէ որ բրիտանական կառավարութիւնը կոչ ուղղէ Միացեալ Նահանգներուն, որպէսզի ան օգնութիւն ցուցաբերէ թշուառ եւ իրաւագրկուած հայոց։ Արտաքին գործերու խորհրդական Լորտ Մեսիլ, ի յաւելումն Պօղոս Նուպարի ելոյթով մէջբերուած խօսքերուն եւ ի պատասխան երկու երեսփոխաններուն ներկայացուցած կացութեան եւ հարցադրումներուն, կը նշէ թէ Միջագետքի բրիտանական ուժերու ընդհանուր հրամանատարին հրահանգուած է օգնութիւն ցուցաբերել, իոն ուր կարելի է, փարագրութեան հայ գոհերուն, եթէ այդ ուղղութեամբ փեղեկութիւններ ստացուին արաբ ցեղախումբերէ։
239. Ամերիկեան Կարմիր Խաչը հիմնուած է Քլարա Պարթընի նախաձեռնութեամբ Ուաշինկթընի մէջ, 1881-ի Մայիսի 21-ին, ներշնչուած ըլլալով գոյհցերիական ազդեցութեամբ կեանքի կոչուած Միջագգային Կարմիր Խաչ կազմակերպութենէն։
240. Տեղեկացած ըլլալով սուլթան Ապիւլ Համիտի կազմակերպած կոտորածներուն, ամերիկեան եւ հայկական շրջանակներ դիմած էին Ամերիկեան Կարմիր Խաչին՝ օգնութիւն փութացնելու աղիպեալ հայոց։ Առ այդ, Քլարա Պարթընի գլխաւորութեամբ Ամերիկեան Կարմիր Խաչի պատուիրակութիւն մը Նիւ Եորքէն դէպի Պոլիս ճամբայ ելած էր 1896-ի Յունուարի 22-ին եւ պահ մը Լոնտոն սպասելէ ետք պատուիրակութեան Պոլիս մուտքը ապահովելու ուղղութեամբ կատարուող բանակցութիւններու արդիւնքին, Փետրուար 15-ին հասած էր Պոլիս։ Բանակցութիւնները անհրաժեշտ դարձած էին անոր համար որ թրքական կառավարութիւնը ամերիկեան մամուլին մէջ կոտորածներուն վերաբերեալ կատարած էր լրատուութիւններ, որոնք թշնամական նկատուած էին թուրքերու կողմէ եւ հարկ եղած էր փարհամոզել զանոնք, թէ լրատուութիւնները չէին ներկայացնէր ամերիկեան կառավարութեան պաշտօնական կեցուածքը եւ թէ Կարմիր Խաչին առաքելութիւնն ունէր սոսկ մարդասիրական բնոյթ։ Քլարա Պարթըն առաքելութեան աւարտէն ետք ընդարձակ փեղեկագրով մը ամփոփած էր հինգ մարդասիրական արշաւախումբերու փարած գործունէութիւնը եւ իր եզրափակիչ փողերով նշած էր թէ փակաւին հարիւրէն երկու հարիւր հազար հայեր կարօտ կը մնային մարդասիրական օժանդակութեան՝ վարելու համար մարդկօրէն ընդունելի կեանք մը (Sacramento Daily Union, թիւ 94, 23 Նոյեմբեր 1896: *Report - America's Relief Expedition to Asia Minor Under the Red Cross*, Washington, D.C., 1896)։
- Պարթըն իր փեղեկագրին մէջ կը նշէ թէ Կարմիր Խաչը օգնութեան գործին մէջ ներգրաւելու առաջին կոչը կատարուած էր պատուելի Հենրի Օ. Տուայթի կողմէ յանուն Կոստանդնուպոլսոյ մօտ Օտար Առաքելութիւններու Ամերիկեան Վարչութեան եւ թէ Նիւ Եորքէն Սփենսըր Թրասք, որմէ եւս կոչ մը ստացած էր Կարմիր Խաչը, քանի մը ուրիշներու հետ կազմելու վրայ էր Հայերու Օգնութեան Ազգային Կոմիտէ մը։
241. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե.ի ուղղած իր 12 Օգոստոս 1915 թուականին մէջ Դուրեան Եպիսկոպոս հետեւեալ վիճակագրութիւնը կը ներկայացնէր սպաննուած, անհետացած կամ բռնի իսլամացուած հայերու թիւին շուրջ.- Հալէպ 15,800, Միս 9,500, Հաճըն 20.800, Զէյթուն 21,000, Ֆռնուզ 7,000, Տիվրիկ 11,300, Բաղէշ-Մուշ 51,500,

Նիկոմեդիա 65,000, Արմաշ 5,000, Պրուսա 25,000, Պանփրմա 15,000, Կեսարիա 40,000, Սեբաստիա 81,500, Եւրոկիա 23,000, Ամասիա 25,000, Շ.Գ. Հիսար 25,200, Սամսոն 20,000, Տրապիզոն 32,700, Էրզրում 75,000, Երզնկա 25,500, Բաբերդ 17,000, Բասեն 10,500, Դերջան 15,000, Քէմախ 10,000, Խարբերդ 45,000, Քղի 24,000, Սղերդ 25,000, Տիգրանակերտ 55,100, Ակն 10,700, Արաբկիր 19,500, Չմշկաձագ 9,000, համագումար՝ 835,600:

242. Revue des Deux Mondes փարիզեան գրական եւ մշակութային ամսագիրն սկսած էր հրապարակուիլ 1829-ին: Հիմնադիրները կը միտէին կամուրջի դեր կատարել Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի միջեւ (հին եւ նոր աշխարհներ): 1916-ին անոր խմբագիրն էր գրադար René Doumic:
243. Ռընէ Բինօնի՝ թրքական վայրագութիւններուն, գերմանական պարասխանապրուութեան եւ հայոց պարսիստ ահաւոր աղէտին նուիրուած յօդուածը լոյս տեսած է պարբերաթերթին Յունուար-Փետրուար միացեալ համարին մէջ (էջ 531-560) եւ նոյն տարին իսկ հրապարակուած է առանձին գրքոյկով, կրելով պարբերաթերթին մէջ երեւցած նոյն խորագիրը՝ La suppression des arméniens, méthode allemande, travail turc:
244. Ակնարկեալ չորս գրքոյկներէն երկուքի պարագային կարելի է ստոյգ ենթադրութիւն կատարել՝ հիմնուելով ծանօթագրութեան մը վրայ, որ լոյս տեսած է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան «Արարար» ամսագրի 1916 թուականի միացեալ Ա. եւ Բ. թիւերու 65-րդ էջով: Հոն, առանց անուն տալու, Պօղոս Նուպար իբրեւ «հայազգի բարձրաստիճան եւ հեղինակաւոր անձ» ներկայացնելով, կ'ըսուի. «Նոյն անձը երոպական կարծիքը հայկական դարին նպաստաւոր հոսանքի տանելու համար թարգմանել է տուել անգղիերէնից ֆրանսերէն երկու տեքստեր, —Rapport du Comité Americain de New-York sur les Atrocités commises en Arménie եւ Les Dernier Massacres d'Arménie, որ պատկանում է անգղիացի Herbert Adams Gibbons-ի գրչին»:
245. Հարկ է նշել թէ Պօղոս Նուպարի նամակին մէջ Պատուելիին մականունը Շահվելեպեան է:
246. Ճեմալ Փաշա (1872-1922), որ 1913-ին Երիտասարդ Թուրքերու հաստատած եռապետութեան մաս կը կազմէր Էնվերի եւ Թալատթի հետ, եւ որ աւելի ուշ պիտի կոչուէր Սուրիոյ Դահիճ՝ յարկապէս Դամասկոսի եւ Պէյրութի մէջ 1916-ի Մայիսի 6-ին կախաղան բարձրացուցած ըլլալուն համար արաբ մտաւորականներ եւ ազգայնական գործիչներ, Ա. Պարերագմի շրջանին Եգիպտոսի մէջ ձախող զինուորական դերակատարութիւն մը ունենալէ ետք, 1915-ին ամբողջական եւ արտակարգ լիազօրութիւններով կառավարիչ նշանակուած էր Սուրիոյ: Նոյն տարուան աւարտին, շշուկներ սկսած էին տարածուիլ թէ Ճեմալ գաղտնի բանակցութիւններ սկսած էր վարել դաշնակից պետութիւններուն հետ՝ ձեռք առնելու օսմանեան կառավարութիւնն ու վերջ դնելու պարերագմին: Ճեմալ իր գործած ոճիրներուն համար ահաբեկուեցաւ Թիֆլիսի մէջ 21 Յուլիս 1922-ին Ստեփան Ծաղիկեանի, Արտաշէս Գէորգեանի եւ Պետրոս Տէր Պօղոսեանի կողմէ:
247. Սթիւրի բանախօսութիւնը նոյն տարին իսկ *L'effort anglais* խորագրով Foi et Vie-ի կողմէ պիտի հրապարակուէր իբրեւ գրքոյկ: Հոն, էջ 29-ի վրայ, Սթիւր կ'ըսէ թէ աւստրալիացի զինուորները երբ Կելիպոլիի մէջ կը կռուէին, կը համարէին թէ գերմանացի մը սպաննելը քաղաքակրթութեան ծառայութիւն մը մատուցանելու հաւասարագօր է: Անոնք գրան թէ թուրքը «ճենթըլմէն» է: Ապա կ'աւելցնէ թէ թուրքերը պաշտօնէն կռուելով ժողովրդականութիւն շահեցան անգլիական բանակին մօտ...:
248. Իր գրական եւ քաղաքական վերլուծութիւններով յայտնի եւ 1802-ին հրապարակուիլ

- սկսած Edinburgh Review եռամսեան, որ 19-րդ դարու բրիտանական ամսագրերու ամենաազդեցիկներէն մէկն էր, ունէր ազապական թեքում եւ կը հետամտէր քաղաքական բարեկարգութիւններու: Ակնարկեալը կը թուի ըլլալ «Խաղաղութեան Ծրագիր Մը» գրութիւնը, որ հեղինակին յարուկ թոյլտուութեամբ 1916-ին պիտի հրապարակուէր նաեւ իբրեւ գրքոյկ (Henry Wickham Steed, *A Programme for Peace*, հրապարակուած Պոհեմական Ազգային Դաշնակցութեան կողմէ): Անգլիական հասարակութիւնը նկարի ունենալով իբրեւ ընթերցող, Սթիւր հոն ի միջից այլոց կ'առաջարկէր որդեգրումը քաղաքականութեան մը, որ Գերմանիան առնէր տնտեսական շրջափակման մէջ, Ալզաս–Լորէնի շրջանը վերադարձնէր Ֆրանսայի, վերաճշգրտել Պելճիքայի սահմանները, կազմել ազգաբնակչային առումով ամբողջական Սերպիա մը՝ Եուկոսլավիոյ Միացեալ Նահանգներու կերպարանքով, ռուսական հովանիի ներքեւ հաստատել միացեալ եւ ինքնավար Լեհաստան մը, Վոսիտրի եւ Տարպանէլի ընդմէջէն ազապ նաւարկութիւն՝ երբ Ռուսիա ապահոված ըլլայ իր փրապետութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ վրայ, եւայլն: Շեշտելէ ետք թէ Գերմանիա միայն ամբողջական փոփոխութեան մը ենթարկուելով կրնայ վերաշահիլ քաղաքակիրթ ազգերու ընտանիքին մէջ իր մուտքը, Սթիւր կ'աւելցնէր թէ ինք դիտմամբ չէր ուզած շօշափել արտա-երոպական խրթին հարցեր, որոնցմով Դաշնակիցները պարտաւոր պիտի ըլլան զբաղիլ խաղաղութեան կայացումէն անմիջապէս առաջ կամ անոր ընթացքին: Այդպիսի հարցերէն են «Պարսկաստանը, Հայաստանը, Միջագետքը, Սուրիան եւ Պաղեստինը, առանց նշելու Ափրիկէի մէջ թէ այլուր գերման ստացումները: Բոլոր այս հարցերն ու անոնցմէ իւրաքանչիւրը կրնան յառաջացնել լուրջ հակադրութիւններ՝ եթէ անոնց չմօտեցնուի փոխադարձ վստահութեան ոգիով...: ... Թրքական Հայաստանի ռուսական թելարկութեան ենթակայ դառնալը կամ Դաշնակից Մեծ Տէրութիւններու կողմէ անոր ինքնավարութեան երաշխիք տրուիլը ... կախում պիտի ունենայ գրեթէ ամբողջովին այն ոգիէն, որ ... այնուհետեւ առկայ պիտի ըլլայ Դաշնակիցներուն միջեւ...», կ'եզրակացնէր ան:
249. 1911-ի Նոյեմբերի 4-ին Ֆրանսայի եւ Գերմանիոյ միջեւ կնքուած համաձայնագիր մը կը ճանչնար Մարոքի մէջ ֆրանսական թելարկութեան մը հաստատման իրաւունքը: Ի փոխարէն, Ֆրանսա Գերմանիոյ կը զիջէր աւելի քան հարիւր հազար քառակուսի մղոն տարածութիւն ֆրանսական Զոնկոյէն: Որպէսզի ֆրանսական կառավարութիւնը արդարացնէ համաձայնութիւնը, Գերմանիան Ֆրանսայի կը զիջէր Չար Լիճին արեւելքը գտնուող փոքրիկ քամերոնեան հողաւարածք մը:
250. Կը թուի թէ Օսթրորոկի ծրագրին նպատակն էր Թուրքիոյ տարածքային ամբողջականութեան պահպանումը (*Պէյլերեան, նշւ. աշխտ.*, էջ 452):
251. Ակնարկութիւն «Ալ-Մուսթաքպալ» շաբաթաթերթին, զոր ֆրանսական իշխանութիւնները Փարիզ հրապարակել սկսած էին 1916-ի Մարտին: Թերթին վարչական եւ խմբագրական պարասխանապրութիւնը վստահուած էր Հաքքի պէլ Ալ-Ազմի, որ 1932-ին պիտի դառնար Սուրիոյ վարչապետ: Թերթը լայն տեղ կու տար հայկական կոտորածներուն եւ Արեւմտահայաստանի մէջ արձանագրուող իրադարձութիւններուն: Թերթին յաջորդ վարչական պարասխանապրուն պիտի դառնար Շուրքի Ղանէն:
252. Գերման բողոքական առաքելութիւններու պաշտօնական պարբերական Allgemeine Mission Zeitschrift-ը հրապարակած էր հայկական կոտորածներու մասին գերմանացի սկանապեսներու վկայութիւններ, ընդգրկելով կոտորածներուն մասնակից թուրք զինուորներու տուած մանրամասնութիւնները: Կանայք բռնաբարուելէ ետք իրարու

կապուած, երախաներով մէկտեղ, կը նետուին ծով ժայռերն ի վար: Հարցին՝ թէ ինչո՞ւ իրենց գիւղերուն մէջ չեն սպաննած կիներն ու երախաները (3000 կիներ եւ երախաներ քարուած էին անապար), զինուորները պատասխանած են. «Քանի որ հարկ էր զիրենք չարչարել նախ: Բացի այդ, ի՞նչ պիտի ընէինք դիակներով»:

253. Կաթողիկոսին նամակը խորքին մէջ հասցեագրուած էր Վիլիամիի, քանի որ գրուած էր 1915-ի Հոկտեմբերին: Փրանսայի արքայազին գործերու նախարարութեան արխիւապան մէջ ան ի պահ դրուած էր 18 Մարտ 1916-ին (Պէլլերեան, *նշւ. աշխար.*, էջ 126-127):

254. Ի պատասխան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նամակին, Պրիանտ կ'ըսէ. «Հանրապետութեան կառավարութիւնը երախտագիտական զգացումներով ստացաւ ապացոյցը այն խոր համակրանքին, որուն արքայապետութիւնը,– մանաւանդ այսպիսի պահու մը, երբ Էջմիածնայ Առաքելական Աթոռն ինքնին մարմնուած է այնքան ցաւալի փորձութիւններու,– կը դառնայ աւելի գնահատելի այն երկիրներուն համար, որոնք այս պահուս իրենց բովանդակ ուժով կը պայքարին իրաւունքի, արդարութեան եւ մարդկութեան պատուին համար (Ararat., Դ. քարի, թիւ 37, Յուլիս 1916, էջ 4):

255. Բնագիրը կը բացակայի, բայց ակնյայտ է թէ Պօղոս Նուպար Վեհափառին հեռագրելով հաւանութիւն յայտնած է Ազգային Պատուիրակութիւնը նոր անդամներու նշանակումով համալրելու վերաբերեալ:

256. Յովհաննէս Խան Մասեհեան (1864-1931) ծանօթ էր իբրեւ անձնական թարգմանը Իրանի Շահին, 1884-էն սկսեալ: Անոր վստահուած էին զանազան դիւանագիտական առաքելութիւններ, գործած էր իբրեւ արքայազին գործերու նախարարութեան մամլոյ բաժնի քննարկէն եւ 1912-ին Իրանի դեսպան նշանակուած էր Պերլինի մօտ: Մասեհեան կարելորդ դերակատարութիւն ունեցած էր Իրանի կրթական հաստատութիւններու բարեկարգման մէջ: Հայ ընթերցասէրներուն ան ծանօթ էր նաեւ Շէյքսփիրէն, Պայրընէն, Թակոթէն, Շիլլերէն, Սաարիէն, Խայյամէն եւ ուրիշ հռչակաւոր հեղինակներէ կատարած իր թարգմանութիւններով:

257. Ներփակեալը կը բացակայի: Հեռագրին բնագիրը՝ Պէլլերեան, *նշւ. աշխար.*, էջ 179-180:

258. Սորպոնի ակնարկեալ հանդէսին ընթացքին, Անաթոլ Փրանս նշել է երբ թէ համիտեան կոտորածներու շրջանին շատ քիչեր կը կը հասկնային հայոց նկատմամբ իրերու դրութիւնը Թուրքիոյ մէջ, կ'ընդգծէ պատկերին փոխուած ըլլալը Թուրքիոյ՝ որպէս Գերմանիոյ կամակաւարար, պատերազմի մէջ մտնելով: «Յանկարծ Հայաստանն ու անոր մարտիրոսութեան պարճառները միանգամայն այլ լոյսի ներքեւ յառնեցան Փրանսայի առջեւ: Մենք հասկցանք որ թուրք կեղեքիչի եւ հայու տեսական անհաւասար պայքարը բռնակալութեան պայքարն է, բարբարոսութեան պայքարը ընդդէմ արդարութեան ու ազատութեան ոգիին: ... Մենք վերջապէս հասկցանք որ մեր քոյրն է որ կը մեռնի Արեւելքի մէջ, պարզապէս անոր համար որ մեր քոյրն է ... համակուած է մեր զգացումներով, կը սիրէ ինչ որ մենք կը սիրենք, կը մտածէ այնպէս՝ ինչպէս մենք կը մտածենք...:

«Ի դէպ, մեզ սիրող այդ ժողովուրդը բնաջնջելու որոշումն ընդունուել է թրքական կառավարութեան խորհրդակցութիւններուն մէջ: Բոլոր հայերը, որքան որ կային Սամսոնէն մինչեւ Տիարպէքի՝ երկրասարդներ, ծերունիներ, կանայք, երախաներ, բոլորը զոհուեցան՝ սպաննուելով սուլթանին հրամանով, Գերմանիոյ յանցակցութեամբ:

«Հայաստանը վերջին շունչին մէջ է, բայց պիտի վերածնի:

«Արեան այն փոքր քանակութիւնը, որ ան դեռ կը պահպանէ, թանկագին արիւն է, որմէ

հերոսական սերունդ ծնունդ պիտի առնէ: Մեռնիլ չուզող ժողովուրդը երբե՞ք չի մեռնիր...» (Մ. Գ. Ներսիսեան, *նշւ. աշխար.*, էջ 527-529):

259. Կարինը կամ Էրզրումը ռուսական բանակին կողմէ գրաւուած էր 16 Փետրուար 1916-ին: Թէեւ Լուրենսորֆ կ'ըսէ. «Ռուսական յառաջխաղացքը դէպի Հայաստան, որ 1916-ին յանգեցուց Տրապիզոնի եւ Էրզրումի առումին, ոչ մէկ ռազմագիտական նշանակութիւն ունէր» (Erich von Lundendorff, *Lundendorff's Own Story—August 1914-November 1918*, Բ. հատոր, Նիւ Եորք, 1919, էջ 246), մասնագէտներու մեծ մասը կը պարզէ քարքեր տեսակէտը՝ «Էրզրումի նուաճումը պատերազմին ամենափայլուն ռազմագիտական դրուագներէն մէկն էր». Էրզրումի անկումը «կը նշանակէր Թուրքիայաստանի կորուստը: Երկիրը, ուր Թուրքիա արձանագրած էր իր ներկայութեան ամենամոյթ էջը, քրամաթիք արդարութեան հարուածով մը կը դառնար անոր ձեռքէն առաջին յափշտակուողը» (John Bucan [ed.], *Nelson's History of the War*, ԺԳ. հատոր, Լոնտոն, 1915-1919, էջ 96-97): Զօրավար Եուրենիչ, ռուսական զօրքերու հրամանաւարը, իր կարգին, կը նշէր թէ ռուսական այս յաջողութեամբ կը խզուէր կապը ընդմէջ Անատոլիոյ թուրքերուն եւ պարսկական ճակատի փարածքին եւ Ուրմիա Լիճի հարաւը գրնուող իրենց ուժերուն, մինչ Ռուսերու մօտ Բրիտանիոյ պաշտօնական դէպը՝ Ֆիլիպս Փրայս, կը հաստատէր. «Էրզրումի առումը... կրնայ նկատուիլ Արեւելքի մէջ պատերազմին շրջադարձային կէտը» (Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, Նիւ Եորք, 1918, էջ 84):

260. Հաշուեցոյցին հայերէն պարճէնը կը բացակայի դիւանաթուղթերէն:

261. Ալֆոնսօ ԺԳ. թագաւորին (1886-1941) պատասխանը չէ պահուած: Թագաւորին կողմէ Փարիզի մօտ դեսպան Տէլ Մունիի դրկուած 25 Ապրիլ 1915 թուակիր հեռագրէն կ'իմանանք թէ Պերլինի եւ Կոստանդնուպոլսոյ մօտ սպանական դեսպաններուն հրահանգուած էր միջամտութիւն կատարել ի նպաստ հայերու: Պօղոս Նուպարի ուղարկած 17 Ապրիլ թուակիր հեռագրին պարճէնը տեսնել Պէլլերեանի նշեալ աշխատութեան մէջ (էջ 195): Նոյն աշխատութեամբ տրուած այլ պարճէններէ ի յայտ կու գայ թէ Սպանիոյ արքայական քարտուղար Թորէս 18 Ապրիլ թուակիր հեռագրով մը խնդրած է ունենալ անունները ձեռքակալեալ մտաւորականներուն: Յաջորդ օրն իսկ Երուանդ Աղաթօն Ժընեւէն դրկած իր հեռագրով նշած է անունները Մալումեանի, Մինասեանի, Եարճանեանի, Գալֆայեանի, Սարգիս Նիկողոսեանի, Շահրիկեանի, Զարդարեանի, Վարուժանի, Շահպազի, Հայկ Թիրիաքեանի եւ Պարթեւեանի: Պօղոս Նուպար, իր կարգին, 19 Ապրիլին Թորէսի հեռագրած է անունները Դանիէլ Վարուժանի եւ Արոմ Եարճանեանի [Սիամանթօ] իբրեւ փառանդաշատ բանաստեղծներ, Մալումեան Ակնունիի [ճիշդը՝ Խաչատուր Մալումեան, ծանօթ իբրեւ Ակնունի – Վ.Ղ.] եւ Խաժակի, աւելցնելով կարգ մը մանրամասնութիւններ մտաւորականներու եւ ընդհանրապէս հայոց պարտադիր տեղահանութեան եւ կոտորածներուն մասին (էջ196-198):

262. Կոմս Գրէսպօի 1916-ին ձեռնարկած էր բանախօսութիւններու շարքի մը, որուն միտք բանին այն էր, թէ Ա. Պատերազմի յաղթական աւարտէն ետք Օսմանեան Թուրքիոյ անդամահարման պարագային՝ Սուրիա պէտք է կցուի Փրանսայի (տեսնել, օրինակ, 14 Մայիս 1916-ին Թուլուզի մէջ Աշխարհագրական Ընկերութեան կազմակերպած երեկոյթի ընթացքին կոմսին ունեցած ելոյթին համարաբարութիւնը L'Express du Midi օրաթերթին 16 Մայիսի համարով, գ. էջ, «Սուրիան Թուլուզի մէջ» խորագրով):

263. Պօղոս Նուպարի «նոր յիշատակագիր»ին հայերէն պարճէնը մաս չէր կազմեր մեր աչքէ

անցուցած դիւանաթուղթերու փրցակին:

264. Նոր յիշադրակագրի մը հայերէն պարճէնին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ:
265. Ռուսերը Տրապիզոնի արշաւանքին ձեռնարկած էին, ծովով թէ ցամաքով, 1916-ի Փետրուարի 5-ին եւ հոն յաղթական մուտք գործած էին 1916-ի Ապրիլի 15-ին, երբ թրքական բանակը զայն լքելով արդէն դիմած էր փախուստի:
266. Փեթրոկրապի քառօրեայ Համաժողովը (1916-ի Մայիսի 23-26) գումարուած է Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի նախագահ Սրեփան Մամիկոնեանի նախագահութեամբ եւ մասնակցութեամբը հայկական նպաստամատոյց կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներուն՝ համակարգելու եւ համադրելու Փոքր Ասիոյ մէջ պատերազմական գործողութիւններու հետեւանքով գաղթական դարձած հայերու օգնութեան ճիգերը: Համաժողովը ընտրած է 62 հոգիներէ բաղկացեալ գործադիր մարմին մը, փարին չորս անգամ ժողով գումարելու դիտարորութեամբ եւ յաջորդ նիստը ծրագրելով կայացնել Էջմիածին կամ Երեւան, նոյն փարուան Հոկտեմբերին: Մամիկոնեանի կողմէ ստորագրուած հեռագիր մը կը յայտնէր. «Հայկական Համագումարը հաւաքուեցաւ Փեթրոկրապի մէջ ցարական կառավարութեան հաւանութեամբ, համակարգելու անփոխարինելի միջոցառումները եւ մղում փալու անոնց, Թուրքիայէն հարիւր հազարաւոր հայ գաղթականներու վիճակին բարոյքման համար» (Ararat..., Գ. փարի, թիւ 35, Մայիս 1916, էջ 488): Աւելի ուշ, նոյն թերթը «Թայմզ»ի 29 Յուլիսի թիւէն քաղուածաբար ներկայացուցած է մանրամասնութիւններ, որոնց համաձայն համաժողովը նպաստած է որ ռուսական մամուլը անդրադառնայ Անդրկովկասի, Կարսի, Երեւանի եւ այլ շրջաններու մէջ ցրուած 200,000-է աւելի հայ գաղթականներու կացութեան եւ ռուսական կառավարութենէն պահանջէ յապուկ միջոցառումներ անոնց բարեկեցութեան, ինչպէս նաեւ կործանեալ հողափարածութիւններու մէջ վերականգնողական աշխատանքներու համար՝ կրօնական ամբողջական ազատութեան եւ քրեական սովորութիւններու հանդէպ յարգանքի ցուցաբերման պայմաններով: Զանազան քրեականներու մէկտեղումով ի յայտ եկած է թէ գաղթականներու կործանեալ բնակարաններուն եւ ինքներուն վերականգնումին համար անհրաժեշտ պիտի ըլլայ երեսուն միլիոն ռուբլի: Պարզուած է նաեւ թէ բոլոր հիւանդութիւններէն ամենաընդհանրացածն են մրային խանգարումներն ու խելագարութիւնը, որոնք հետեւանք են զոհերուն վիճակուած սարսափներուն եւ գրկանքներուն (Ararat..., Դ. փարի, թիւ 38, Օգոստոս 1916, էջ 72-79):
- Դ. Անանուն 130-է աւելի մասնակիցներով կայացած այս համագումարին անդրադառնալով, կը նշէ. «Այս համագումարը ... նպատակ ունէր զբաղւելու փախստականների օգնութեան եւ Հայաստանի վերաշինութեան գործով: Այս իմաստով էլ մի քանի որոշումներ հանեց (միջնորդել՝ որ պատերազմական գործողութիւններից առաջացած վնասների հատուցման օրէնքը փարածի եւ հայ փախստականների վրայ, քրեականութիւններ ժողովել հայերի վրայ գործադրուած թուրքաց զազանութիւնների մասին եւ համաձայն դաշնակից պետութիւնների 1915 թ. Մայիսեան յայտարարութեան՝ առաջադրել պատասխանատուութեան ենթարկելու յանցաւորներին, կազմակերպել քրեական յանձնախմբեր փախստականների գոյքը պահպանելու համար, միջնորդել՝ որ օգնութիւն ցոյց փութի թուրքերի ձեռքից նոր ազատուած շրջաններում ծանր պայմանների մէջ գտնուող հայերին, հոգ փանիլ՝ որ չսպառնան Հայաստանի յապուկ կենդանիներն ու բոյսերի սերմերն, պահպանել յիշադրակարաններն ու յուշարձանները եւ այլն): Բայց համագումարի գլխաւոր նպատակն էր քաղաքական մի ցուցարարութեամբ ցոյց փալ թէ հայերը Ռուսաստանի հետ են իրանց ձգտումներով» (Դ. Անանուն, *Ռուսահայերի*

հասարակական Զարգացումը, հարոր երրորդ (1901-1918), Վենետիկ, 1926, էջ 592-593):

Համաժողովին մասին հետաքրքրական այլ մռայլ քրեականութիւններ ունի անոր մասնակիցներէն Աւետիս Թէրզիպաշեան, որ կը գրէ. «Կաթողիկոսը կ'ուզէր որ Էջմիածնի մէջ քրեի ունենայ համաժողովը, Հ[ամբարձում] Առաքելեան եւ Ս[ամսոն] Յարութիւնեան՝ Թիֆլիսը առաջ կը քշէին, Սրեփան Մամիկոնեան եւ Ամիրեան Մոսկուան, Պապաճանեան, Աճէմով՝ Բեթրոկրապը:

«Պապաճանեան եւ Աճէմով Դումայի անդամներ էին: Անոնց միջնորդութիւնովն է որ ռուսական թուպլին միլիոններով կը հոսէր զանազան կազմակերպութեանց զանձին մէջ: Յետոյ Բեթրոկրապը Ռուսիոյ մայրաքաղաքն էր:

«Անոնց քրեակէպը յաղթած էր...:

«Թրքահայութեան քրեական դրութեան եւ քաղաքական իրաւունքներուն հարկադրած այս համագումարին մասնակցութեան հրաւիրուած էին ներկայացուցիչներ, ոչ միայն նպաստամատոյց կազմակերպութիւններէ, այլեւ Կովկասի, Անդրկովկասի, Խրիմի, Ռուսաստանի ազգային բոլոր մարմիններէն, թիւով աւելի քան երկու հարիւր: Այս երկու հարիւրին մէջ կը գտնուէին նաեւ երկու թրքահայեր՝ որպէս ներկայացուցիչներ Երեւանի գաղթականական մարմնին» (Ա. Թէրզիպաշեան, *Նուպար*, փայ. Ա. Տէր Յակոբեան, փարիզ, 1939, էջ 131 եւլն.):

267. Ռուսական «Յառաջդիմական Համախմբման» դեկավար Միլիուքով իր ճառին մէջ յայտարարած էր. «... Մենք չենք կրնար պատերազմը դադարեցնել նախքան որ Պելճիքան, Մերպիան, Լեհաստանն ու Հայաստանը ամբողջովին հատուցուին իրենց կրած բոլոր կորուստներուն համար»:

268. Տումայի մէջ իր ելոյթի ընթացքին, Միլիուքով նախ յարակացուցած էր թէ Ռուսաստան չի կրնար պատերազմը վերջացնել առանց «վերադարձնելու Պելճիքայի, Մերպիոյ, Լեհաստանի եւ հայոց այն բոլորը, որոնցմէ անոնք գրկուած են, երբ մեզի հետ միասին ելան պաշտպանելու քաղաքակրթութիւնն ու իրաւունքը» («Արեւ», 5 Մայիս 1916): Այնուհետեւ, հայերն իբրեւ մահմետական հսկայ ծովու մը մէջ կորսուած քրիստոնէայ ովասիս մը ներկայացնելով եւ ըսելէ ետք թէ Համիտի օրերէն ի վեր թրքական քաղաքականութեան նպատակը եղած է հայերու բնաջնջումը, Միլիուքով հարց փուած էր թէ ի՞նչ պէտք է ըլլայ ռուսական քաղաքականութիւնը հայերու նկատմամբ ու շարունակած. «Անկասկած, քրիստոնէայ ժողովուրդ մը, որ փութած է Ռուսիոյ հաւաքարիմ մնալուն համար, պէտք է վերադարձուի իր օճախը եւ Ռուսիան, որ հայոց ինքնավարութիւն խոստացած էր երբ կը գտնուէին թրքական լուծի փակ, պէտք է այդ խոստումն իրականացնէ հիմա, քանի որ հայկական նահանգներուն մեծ մասը կը գտնուի իր ձեռքերուն մէջ»: Ապա ան կոչ ըրած էր որ մահմետական գաղթականներու չորուին հայկական հողերը (Ararat..., Գ. փարի, թիւ 35, Մայիս 1916, էջ 509-511):

Նոյն նիստի ընթացքին, Միլիուքով յիշադրակութիւնը կատարած ըլլալով Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Ռուսաստանի միջեւ կնքուած գաղտնի համաձայնագրի մը, Մարքով Բ. կը յայտարարէ թէ կառավարութիւնը Դաշնակիցներէն պէտք է պահանջէ Հայաստանի միացումը Ռուսիոյ՝ Տրապիզոնով եւ հիւսիսային Պարսկաստանով:

Պապաշանեան, իր հերթին, ելոյթ ունենալով, կը նշէ.- Ոչ մէկ ազգ այս պատերազմի ընթացքին փութած է այնքան զոհ՝ որքան Հայաստանը: Պատերազմի սկիզբը հայերուն առաջարկ եղած է դաւաճանելու Ռուսիոյ եւ անցնելու Թուրքիոյ կողմը՝ ինքնավարութիւն

խոսքանալով, բայց հայերը մերժած են: Այդ եղած է անոնց աղէտին պատճառը: Հայերու բնաջնջման գաղափարը ծագած է Գերմանիայէն եւ անոր իրագործումը յանձնուած է Թուրքիոյ, քանի որ հայերը խոչընդոտ էին գերմանացիներու դէպի Պարսից Տոց եւ Եգիպտոս տարածուելու ճամբուն վրայ: Սակայն ռուսական իշխանութիւններու վերաբերումն ալ հայոց նկատմամբ «նպատակայարմար չէ» եղած միշտ եւ անոնք զինաթափ ըրած են զէնքը ձեռքին ռուսական զիծն անցած թրքահայերը եւ, մինչ անպատիժ ձգած են հայերը կոտորող քիւրտերը՝ զանոնք միայն ձեւականօրէն զինաթափ ընելով, խսրիւ պատժած են հայերը «ամենաաննշան մեղանշումներու համար», ինչպէս նաեւ գրաւած են հայերու համար Ամերիկայէն դրկուած իրեղէններն ու զէնքը, եւ յարքունիս գրաւած են թուրքերու կողմէ կոտորուած կամ տեղահանուած հայերու գոյքերը («Արեւ», 5 Մայիս 1916):

269. Սան Սթեֆանոյի ԺԹ. Յօդուածին հիմամբ, Ռուսիա կը տիրանար Կարսի, Արարահանի, Պաթումի, Բայազէտի եւ Ալաշկերտի Դաշտին: Վերջին երկուքը, սակայն, շուրջով կը վերադարձուէին Թուրքիոյ՝ շնորհիւ Բրիտանիոյ ճնշումին, որուն առջեւ Ալեքսանտր Բ. Ձարը տեղի կու տար:

270. Այս եւ յաջորդ փաստաթուղթին մէջ ակնարկուող յուշագրին հայերէն պատճէնին հետքը չկար մեր աչքէ անցուցած դիւանաթուղթերուն մէջ:

271. Amitiés Franco-Etrangères դաշնակցութիւնը կը գործէր Անաթոլ Ֆրանսի նախագահութեան ներքեւ եւ նախաձեռնողը պիտի դառնար Ֆրանսա-Հայաստան Յանձնախումբին (տեսնել ծանօթ. 280): Դաշնակցութեան հիմնադիրն էր René de Chavagnes, որուն հսկողութեան ներքեւ հրապարակուող La Revue des Amitiés franco-étrangères ամսագրին Գ. տարուան Մայիս-Յունիս 1916-ի 4-րդ համարը յատկացուած էր Հայաստանի:

272. Վերտէօնի ճակատամարտը, որ խորքին մէջ շարք մըն էր զանազան մարտերու, սկիզբ առած էր 21 Փետրուար 1916-ին, գերմանական 5-րդ բանակին յարձակումով: Կը սպասուէր որ ճակատամարտին ելքը վճռորոշ նշանակութիւն ունենայ ընդհանրապէս Ա. Աշ-խարհամարտին համար, ուստի Ֆրանսա իր հիմնական ուշադրութեան առարկան դարձուցած էր այդ զիծին պաշտպանութիւնը: Ճակատամարտը իր աւարտին պիտի հասնէր 18 Դեկտեմբեր 1916-ին, երբ Ֆրանսա պիտի յաջողէր շրջել գերմաններու տակաւին Յունիսին արձանագրած կարեւոր յառաջխաղացքը: Որոշ գնահատումներով, մարտերու ընթացքին երկուստեք արձանագրուած էին 700,000-է աւելի զոհեր, զայն դարձնելով Ա. Պատերազմի ամենաերկարատեւ եւ ամենածախսալից առճակատումներէն մին:

273. Ութ դաշնակից պետութիւններու ներկայացուցիչներ Փարիզի մէջ 14-20 Յունիս 1916-ին գումարեցին տնտեսական խորհրդաժողով մը, քննարկելու համար թէ ինչպէս կարելի էր պատերազմի ժամանակ եւ անկէ ետք հաշմել իրենց թշնամիներուն տնտեսութիւնը:

274. Հոկտեմբերեան Կուսակցութիւնը հիմնուած էր 1905-ի Նոյեմբերին՝ իր անունն առնելով 1905-ի 17 Հոկտեմբերի հռչակագիրէն, ուր Ձարը կը համաձայնէր հաստատել սահմանադրական միապետութիւն:

275. Սուրիական Կեդրոնական Կոմիտէն Շուքրի Կանէմի (Ղանէմ) նախագահութեան ներքեւ կազմուած էր ֆրանսական իշխանութիւններուն նախաձեռնութեամբ եւ Ա. Պատերազմի տարիներուն աշխատանք կը տանէր ֆրանսական թեւարկութեան ներքեւ ունենալու ինքնավար Սուրիա մը, որ իր մէջ ընդգրկէր Կիլիկիան, մինչեւ Տաւրոսի լեռները: Պատերազմի աւարտէն ետք, Փարիզի Հաշտութեան Համաժողովի շրջանին, Պօղոս

Նուպարով եւ Աւետիս Ահարոնեանով գլխաւորուած հայկական միացեալ պատուիրակութիւնը հակաճառելով Շուքրի Կանէմով գլխաւորուած սուրիական պատուիրակութեան, պիտի պնդէր թէ սուրիական Կիլիկիոյ սահմանները կ'երկարին մինչեւ Ամանոսի լեռները, բայց ոչ Տաւրոս:

276. Ակնարկութիւն Սայքս-Բիքոյի գաղտնի համաձայնութեան, որով Անգլիա եւ Ֆրանսա, Ռուսիոյ հաւանութեամբ, 16 Մայիս 1916-ին աւարտած էին 1915-ի Նոյեմբերէն մինչեւ 1916-ի Մարտ երկարած բանակցութիւններու շարքը՝ ճշդելով դաշնակից պետութիւններու ազդեցութեան ոլորտները՝ պատերազմի յաղթական աւարտէն ետք Օսմանեան կայսրութեան անդամահատման պարագային: Գլխաւոր բանագնացներն էին անգլիացի Մարք Սայքս եւ ֆրանսացի Ֆրանսուա Ճորճ-Բիքօ: Այդ համաձայնութեամբ կը նախատեսուէր Հայֆայի եւ Աքքայի նաւահանգիստները թողուլ Բրիտանիոյ, միջազգայնացնելով Պաղեստինի մնացեալ հողապարածքները:

277. Խայրալլահ Խայրալլահ մէկն էր Եւրոպա ուսանած այն արաբ քրիստոնէայ մտաւորականներէն, որոնք պիտի դառնային սուրիական ազգայնական զարթօնքի դարբինները: Ան մասնակցած էր Փարիզի մէջ 18-23 Յունիս 1913-ին գումարուած Արաբական Ազգային Համաժողովին (ծանօթ նաեւ Արաբ-Սուրիական Համաժողով անունով), որուն փոխ-նախագահն էր Շուքրի Ղանէմ եւ ուր որոշուած էր արաբերէնը դարձնել պաշտօնական լեզուն արաբական հողերու բնակիչներուն եւ զօրավիզ կանգնիլ հայոց ինքնավարական պահանջներուն: 1912-ին Փարիզ հրապարակած իր La Syrie գրքոյկով Խայրալլահ ներածականէն իսկ սկսեալ Պաղեստինը կը ներկայացնէր որպէս Սուրիոյ մէկ անբաժան մասը եւ իր եզրափակիչ գլխուն մէջ կը ջափագովէր գաղափարը միասնական եւ մէկ Սուրիոյ՝ իր բազմազան բաղադրամասերուն ներդաշնակ գոյակցութեամբ, ֆրանսական հոգաբարտութեան ներքեւ: Խայրալլահի միացեալ Սուրիան կ'երկարէր Տաւրոսի լեռներէն մինչեւ Էլ Արիշի անապատը, իր մէջ ընդգրկելով Կիլիկիոյ կարեւոր մէկ մասը, Սուրիան, Լիբանանն ու Պաղեստինը:

278. Անքրի ճակատին վրայ անգլիական ուժերու «լուրջ ձախողութիւն»ը, որուն ընթացքին գերման պաշտպանական զիծը հնձած է կեանքը բազմաթիւ անգլիացի զինուորներու, տեղի ունեցած է 1 Յունիս 1916-ին:

279. Լոզանի Ազգայնութեանց Համաժողովը գումարուած է 27-29 Յունիս 1916-ին պելճիքացի գիտնական Փոլ Օթլէի նախագահութեան ներքեւ, հրաւերովը 1912-ին Փարիզի մէջ հիմնուած Ազգութիւններու Միութեան եւ մասնակցութեամբը 23 ազգութիւններէ ներկայացուցիչներու: Վարագոյրի ետին, իբրեւ համաժողովին անտես քաջալերիչ, կանգնած էր Ռուսաստանի Օտար Ժողովուրդներու Լիկան՝ Գերմանիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան ջանքերով կեանքի կոչուած կազմակերպութիւն մը, որ կը նպատակադրէր կազմակերպել Ռուսիոյ ազգային փոքրամասնութիւններն ու միջազգային հանրութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել անոնց դժգոհութիւններուն վրայ: Հայաստանը պաշտօնապէս ներկայացուցիչ չէր ուղարկած համաժողովին: Ի փոխարէն, Լոզանի հայկական գաղութին կողմէ նամակ մը ուղղուած էր կազմակերպիչ մարմնին: Հրեայ, չեխ, թաթար, քիւրկիզ, չերքէզ, սերպ, պասք, ալճերիացի ներկայացուցիչներու կողքին, մասնակիցներ կային Լիթուանիայէն, Վրաստանէն, Ալպանիայէն, Ֆինլանդիայէն, Լեհաստանէն, Եգիպտոսէն, եւլն.: Միայն ֆինլանդացիները, լեհերը, ինչպէս նաեւ Պուլխարայի եւ Խիվայի բնակիչները պահանջած են անպայման անկախութիւն, վրացիները մնացած են ձեռնպահ: Փրոֆ. Փոլ Միլիուքով իր «Ռուսիոյ Պալքանացումը»

խորագրեալ յօդուածին մէջ վերլուծելով համաժողովը կը հաստատէ. «Մէկէ աւելի պատուիրակութիւններ ակնյայտօրէն վստահ չէին թէ իրաւունք ունէին իսկապէս ներկայացնելու իրենց ազգութիւնները»: Օրէ ինք ալ գիտակից ըլլալով գերմանական ազդեցութեան վերագրուող փարաձայնութիւններու եւ կասկածներու, իր բացման խօսքին մէջ փորձած էր ջրել զանոնք, բայց արդէն այդ կասկածները արգելք եղած էին որ իրենց ազգութիւններու լիարժէք ներկայացման հանգամանքն ունեցող պատուիրակութիւններ ներկայանան համաժողովին (Struggling Russia: A Weekly Magazine Devoted to Russian Problems, Բ. փարի, Շաբաթ, 3 Ապրիլ 1920, Նիւ Եորք, էջ 102-103):

Պատկերը փարբեր էր, սակայն, 1915-ի Մայիսի 28-ին Փարիզի մէջ Բենլըվէի նախագահութեան ներքեւ գումարուած համաժողովին՝ մասնակցութեամբը եւրոպական զանազան երկիրներէ ներկայացուցիչներու, որոնց շարքին՝ լիբանանցի Խայրալլահ եւ Չօպանեան, «որ Թրքահայաստանի ինքնավարութիւնը պահանջեց»: Բենլըվէ ժողովը փակեց մաղթելով որ «Ազգութեանց յառաջիկայ համախմբումին ... ճանչցուին ազգութեանց իրաւունքները՝ Դաշնակիցներու կողմէ իրաւունքի եւ արդարութեան անունով ձեռնարկուած այս պատերազմէն յետոյ»:

Համաժողովը մինչ այդ քուէարկած էր բանաձեւ մը, իղձ յայտնելով որ «կառավարութիւնները ընդունին թէ րեւական խաղաղութիւն մը ձեռք բերելու անհրաժեշտ պայմանը ազգութեանց ճանաչումն է, եւ Եւրոպայի ապագան ձեւակերպելու գործին մէջ պէտք է առաջնորդուին հետեւեալ սկզբունքներէն.

1. Իւրաքանչիւր ազգութեան պատկանած երկիրներուն սահմանագծումը պէտք է կատարուի ամէն բանէ առաջ բնակիչներուն կամքին եւ զգացումներուն համաձայն: Պէտք չէ նկատի առնուիլ ո՛չ նախկին տիրապետութեան մը պատմական յիշատակները, ո՛չ կարծեցեալ բնական սահմանները, ո՛չ իսկ երկրի մը վրայ թափուած արիւնը, զի արոնք երկրակալութեան բարբարոս իրաւունքին երեք ձեւերն են:
2. Հոն ուր փնտեսական հարկեցուցիչ պատճառներ կը ստիպեն պետութեան մը թողուլ՝ փարբեր ազգութեան ժողովուրդէ մը բնակուած հողաբաժին մը, միջազգային ապահովութիւններ պէտք է ձեռք առնուիլ ապահովելու համար անոր կամ ինքնավարութիւն, եւ կամ իր լեզուին, կրօնքին եւ սովորութիւններուն պահպանումը:
3. Չեզոք երկիրները ո՛չ թէ միայն մէկ քանի մեծ պետութեանց երաշխաւորութեան փակ պիտի դրուին, այլ եւ միջազգային իրաւանց պահպանման շահակից բոլոր պետութեանց:
4. Նոյն միջազգային երաշխաւորութիւնը կրնայ գործադրուիլ ծովային անցքերուն եւ այն նաւահանգիստներուն համար (Թանճէր, Կ. Պոլիս) զորս միակ պետութեան մը յանձնելը վրանգաւոր պիտի ըլլար» («Արեւ», 16 Յուլիս 1915, թիւ 30, Ա. էջ):

280. Փրանսա-Հայաստան Յանձնախումբը՝ մասնաճիւղ մը Ֆրանսեւօտարերկրեայ Բարեկամութեան (Amitiés Franco-Etrangères), հիմնուած էր 29 Յուլիս 1916-ին՝ պաշտպանելու համար թէ՛ բոլոր րեսակի ֆրանսական շահերը Արեւելքի մէջ եւ թէ՛ հայկական պահանջները: Հիմնադիր ժողովին նախագահած են նախկին նախարար Ժորժ Լէյլ եւ ֆրանսական կաճառի մշտական քարտուղար Էթիէն Լամի: Հայաստանի Ազգային Արխիւներուն մէջ պահպանուած փաստաթուղթի մը համաձայն (ՀՀ ԱԱ, Ֆ. 57, ց. 5, գ.

118, թ. 761) անոր անդամներն էին՝

Պատուակալ նախագահներ՝ George Clemenceau, Denys Cochin*, Anatole France, Etienne Lamy, Georges Leygues եւ P. Painlevé

Տնօրէններու Խորհուրդ՝ Louis Renault եւ Albert Sarraut նախագահներ. Etienne Flandin, M. [Charles] Guernier, R. Georges Levy, Antoine Meillet, Joseph Reinach փոխ նախագահներ. René de Chavagnes ընդհանուր քարտուղար. F. Macler յարակից քարտուղար. M. Escoffier զանձապահ:

Քաղաքական եւ Տնտեսական Յարաբերութիւններու Յանձնախումբ՝ Comte d'Aunay, E. Carnot, André Cheradame, Paul Escudier, M. Franklin-Bouillon*, Baron Hottinguer*, Louis Martin*, René Pinon, de Vaureal*, Vlasto եւ մէկական վարիչ փնօրէն Mirabaud դրամատուրէն* եւ Paquet ընկերութենէն*:

Մշտութեան Յարաբերութիւններու Յանձնախումբ՝ Paul Adam, Mme. C. Andre, Paul Boyer, Mgr. Charmetant*, Henri Coulon, Ch. Diehl, E. Doumergue, J. Finot, Mme. G. Gaulis. F. Herold, L. Laloy, Mme. Menard-Dorian, Gabriel Mourey, Rebelliau, E. Senart, Schlumberger, G. Seailles:

Այս ցանկը արեւին հրապարակուած է Ararat. A Searchlight on Armenia թերթին մէջ (Ռ. փարի, թիւ 38, Օգոստոս 1916, էջ 70-72) ծանօթագրութեամբ մը, որուն համաձայն վերը աստղանիշով զատորոշուած անձերը փակաւին չէին յայտնած յանձնախումբին յարելու իրենց հաւանութիւնը, որուն կը սպասուէր:

Աւելի ուշ, 1917-ին, Աննա Երուանդ Ազարեան իր Փարիզ հրապարակած L'Arménie գրքոյկին վերջաւորութեան ներկայացուցած է Ֆրանսա-Հայաստան Յանձնախումբին ցանկը, որուն բաղդատութիւնը վերի ցանկին հետ երեւան կը բերէ հետեւեալ փարբերութիւնները: Նախ, Albert Sarraut-ի անունը կը բացակայի փնօրէններու խորհուրդի կազմէն, ապա նաեւ յանձնախումբերու կազմերուն մէջ չեն յիշատակուիր Franklin-Bouillon, Baron Hottinguer, de Vaureal եւ Mgr. Charmetant: Ի փոխարէն, քաղաքական եւ փնտեսական յարաբերութիւններու յանձնախումբին մէջ ընդգրկուած կը գրնենք հետեւեալ անձնաւորութիւնները J. Aulneau, Victor Berard, J. Bourguignon, Edouard Cazalet, J. Charles-Roux, Paul Doumer, H. Estier, Henri Giraud, Charles Humbert, P. Imbert de la Tour, Ennemond Morel, P. Paquet, André Tardieu եւ A. Vlasto, մինչ մշտութեան յարաբերութիւններու յանձնախումբի անդամներու շարքին կը յայտնուին Marius Leblond-ը եւ J. Zeiller-ը:

281. Կ'ականարկուի Ֆրանսա-Հայաստան Յանձնախումբը (րես ծանօթ. թիւ 280):

282. Այս նամակին մէջ նախապէս եւ յետ այսու ականարկուած ներփակեալներուն հայերէն պատճեններուն չենք հանդիպած: Անուանացանկին համար րեսնել թիւ 207 ծանօթագրութիւնը:

283. Պօղոս Նուպարի իբրեւ հիւր արտասանած բանախօսութեան հայերէն պատճէնը կը բացակայի: Լրագրական համարատութիւնը կը նշէ թէ ան ականարկութիւն ըրած է հայկական նորագոյն արիւնալի իրադարձութիւններուն եւ վստահութիւն յայտնած՝ թէ ժողովուրդներու ամենէն աւելի հալածուածը եւ կեղեքուածը՝ հայը, անգամ մը եւս ուղքի պիտի կանգնի վերջին փորձութենէն: Թէեւ սպաննուած եւ ճգմուած, հայերը չեն ոչնչացած փակաւին, այլ՝ աւելի քան երբեք, պատրաստ էին իրականացնելու իրենց դերը որպէս Արեւելքի գլխաւոր քաղաքակրթիչ փարր: Իրենց պահանջները համեստ են իրենց զգաստութեան չափ եւ համոզուած են թէ անկարելի է որ Խաղաղութեան Համաժողովի

Ժամանակ Հայկական Հարցը չստանալ արդար լուծում...: Անոնք կը հիմնուին Իրաւունքի, Արդարութեան եւ Մարդկայնութեան զգացումներուն վրայ, որոնք պիտի յաղթանակեն պարերազմի աւարտին:

284. Երզնկան գրաւուեցաւ 12 Յուլիս 1916-ին: Պարերազմական գործողութիւնները վերջ գտան 20 Յուլիս 1916-ին: Այդպիսով Ռուսիա ամբողջովին իր հակակշռին տակ առաւ Տրապիզոն-Պայպուրթ, Տրապիզոն-Երզնկա, Կարին-Երզնկա ճանապարհները՝ վերջ տալով Արեւմտեան Հայաստանի մէջ թրքական պարերազմական գործողութիւններուն: Երզնկայի կռիւներուն մասնակցեցաւ Հայկական Վեցերորդ Կամաւորական Գունդը:
285. Գրող Անտրէ Շերադամ (André Cheradame, 1871-1948), որ անդամ էր Ֆրանսեւիայկական Յանձնախումբին, ինքզինք նուիրած էր համա-գերմանականութեան ուսումնասիրութեան 1901 թուականէն սկսեալ: Ան հեղինակն է Pan-German Plot Unmasked (1917), The United States and Pan-Germanism (1918) եւ այլ հատորներու:
286. Տուեալ պահուն (1916 Յունուարէն Նոյեմբեր) Պորիս Շթուրմեր (Boris Stürmer, 1849-1917) ստանձնած էր Ռուսիոյ թէ՛ վարչապետի եւ թէ՛ արտաքին գործերու նախարարի պաշտօնները: Ակնարկուած նախարարը, սակայն, Սազոնովն է:
287. Gazette de Lausanne թերթը Gabriel-Antoine Miéville-ի կողմէ հիմնուած է 1798-ի Փետրուարին Peuple Vaudois անունով եւ իր երկրորդ ու վերջնական անուանումը որդեգրեր է 1803-ին: Մորիս Միւրէ թերթին 16 Մեպտեմբեր 1916-ի համարով ստորագրած է La Pologne et l'Arménie de demain առաջնորդող յօդուածը, իոն զարկ տալով հայկական վեց նահանգներու եւ Կիլիկիոյ միացեալ ինքնավարութեան գաղափարին:
288. La Tribune de Lausanne ֆրանսալեզու լրագիրն իբրեւ Զուիցերիոյ քաղաքականապէս առաջին անկախ օրաթերթը հրատարակուիլ սկսած է 1893-ին:
289. Ճէյմզ Պրայս իր 2 Հոկտեմբեր 1916-ի նամակին կցած էր «Թրքական Հայաստանի Գաղութացումը» յօդուածը, որ լոյս տեսած էր *Ռէչ* թերթին մէջ, զայն նկատելով «Ռուս ռազմական իշխանութիւններու» քաղաքականութիւնը: Յօդուածը կը նշէր թէ արագ թափով յառաջ կը տարուի Թրքական Հայաստանի նուաճեալ շրջանը ռուս բնակիչներով գաղութացնելու ծրագիրը:
290. Ուշիի կամ Լոզանի Դաշինքը կնքուեցաւ 18 Հոկտեմբեր 1912-ին, վերջ դնելով Իտալեւթրքական կամ Լիպիական Պարերազմին, որ սկսած էր 28 Մեպտեմբեր 1911-ին Հիւսիսային Ափրիկէի մէջ Թրիփոլիի նկարմամբ իրաւասութիւններու ճշդման խնդրով: Դաշնագիրը պաշտօնապէս ճանչցաւ Իտալիոյ իշխանութիւնը Թրիփոլիի վրայ:
291. 1908-1917 տարիներուն Մեքքէի շէրիֆը կամ իշխանն էր Սայյիտ Հիւսէյն պին Ալի (1854-1931): Երիտթուրքերու ծայր աստիճան ազգայնական ոգին պարճառ դարձած էր որ անջրպետ մը բացուի եւ հետզհետէ ընդլայնի անոր եւ թուրքերու միջեւ, մանաւանդ որ իր զաւակը՝ Ապտուլահ, որ անդամ էր օսմանեան խորհրդարանին, համոզուած էր թէ անհրաժեշտ է անջատուիլ ազգայնամոլ օսմանեան վարչութենէն: Այսպիսով, Մեքքէի շէրիֆը օսմանեան իշխանութիւններուն դէմ 1916-ին հռչակեց պարերազմ մը, որ պիտակուեցաւ «Արաբական Մեծ Ապստամբութիւն» անունով:
292. Ակնարկութիւն Լեւոն Մկրտիչեանի: Պրէմոնի մասին կատարուած ենթադրութիւնը կը համապատասխանէ իրականութեան:
293. Իր յուշերուն մէջ Միհրան Տամարեան կը գրէ թէ Պրէմոն դէպի Հիճազ եւ Եմէն արշաւա-

խումբ գլխաւորելու ընթացքին կանգ առած էր Ադեքսանդրիա եւ 1916-ի աշնան ներկայ գտնուած հայ գաղութին կողմէ Դաշնակիցներուն եւ Կարմիր Խաչին զօրակցելու նպատակով կազմակերպուած ձեռնարկի մը: Պրէմոն տեղեկացուցած էր թէ Ֆրանսա որոշած է կազմել Հայկական Լեզէոն մը՝ ընթացք տալով Մուսա Լեռէն ֆրանսական նաւերով փրկուած եւ Փորթ Սայիտ ապաստանած հայ գաղթականներու դիմումներուն: Առանձին հանդիպման մը պահուն, Մկրտիչեան եւ Տամարեան Պրէմոնի խորհուրդ կու տան թէ ֆրանսական կառավարութիւնը հարցը պէտք է քննէ Պօղոս Նուպարի հետ: Ի պատասխան, Պրէմոն իրենց խորհուրդ կու տայ որ Պօղոս Նուպար կապ հաստատէ ֆրանսական արտաքին գործերու նախարարութեան հետ (Միհրան Տամարեան, *Իմ Յուշերէս*, Պէյրութ, 1985, էջ 105-106):

294. Վերսէլէօնի ճակատամարտին մասին տեսնել թիւ 272 ծանօթագրութիւնը: Սոմի ճակատամարտը, որուն ընթացքին բրիտանացիները հրասայլեր մտցուցին ռազմադաշտ, աւարտեցաւ 18 Նոյեմբեր 1916-ին Դաշնակիցներու յաղթանակով, հինգ ամիս տեւած կատաղի մարտերէ ետք, ընդհանուր զոհերու թիւը հասնելով գերմանական կողմէն 650,000-ի, իսկ Դաշնակիցներու կողմէն՝ 615,000-ի: Երկու ճակատամարտերուն ալ իրենց մասնակցութիւնը բերին հայ կամաւորներ:
295. 1916-ի Յուլիսի 10-ին ամերիկեան Ծերակոյտը եւ այնուհետեւ Յուլիս 18-ին Ներկայացուցիչներու Տունը որոշում մը առած էին դիմելու նախագահ Ուիլսոնի, որպէսզի Միացեալ Նահանգներու քաղաքացիներուն համար նշանակէ դրամահաւաքի օր մը՝ հասնելու հայերու եւ սուրիացիներու օգնութեան: Ընդառաջելով այս որոշումին, նախագահ Ուիլսոն Օգոստոս 31-ին յայտարարեց թէ Հոկտեմբերի 21-ն ու 22-ը կը նշանակէ որպէս աղիւրեալ սուրիացիներու եւ հայերու օգնութեան համար դրամահաւաքի օր: Նիւ Ճրքզիի ծերակուրականներէն Ճան Իկլըն Ուաշինկթընէն 18 Յուլիսին հեռագրած էր Հայ Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիտէի նախագահ Միհրան Սվազլեանին թէ Ներկայացուցչական Տունը անցուցած էր Ծերակոյտի թիւ 12 որոշումը, որ «Միացեալ Նահանգներու նախագահէն կը խնդրէր նշանակել օր մը, ուր դրամահաւաք կատարուէր հայերուն օգնելու համար»: Կը նախապետուէր որ այդ նպատակով նշանակուէր Հոկտեմբեր ամսուն մէջ օր մը (Ararat..., Դ. տարի, թիւ 38, Օգոստոս 1916, էջ 61):

Դրամահաւաքին առիթով հրատարակուած թռուցիկներէն մին կը նշէր թէ երկու միլիոն հաշուող հայերէն եօթ հարիւր յիսուն հազարը արդէն ոչնչացուած են պարզապէս իրենց քրիստոնէական հաւաքքին պատճառով եւ թէ հինգ միլիոն փոլարի կարիքը կայ անոնց անմիջական պէտքերուն համար: Իբրեւ դրամահաւաքի մարմին կը ներկայանար Հայկական եւ Սուրիական Օգնութեան Ամերիկեան Յանձնախումբը՝ կեդրոն ունենալով Նիւ Եորքը:

Թռուցիկին պարճէնը արտադրած The New Armenia թերթը իր 15 Նոյեմբեր 1916-ի համարով կը տեղեկացնէր թէ վերոյիշեալ յանձնախումբն արդէն բանակցած է որ եօթ հարիւր հազար փոլար ընդհանուր արժէքով սնունդ եւ հագուստեղէն փոխադրուի Նիւ Եորքէն Պէյրութ՝ օգնութեան նաւը ճամբայ հանելով 1 Դեկտեմբերին:

«Արեւ» օրաթերթը իր 20 Դեկտեմբեր 1916-ի համարով «Հայ Նպաստօրը Ամերիկայի Մէջ» խորագրեալ կարճառօք լուրով կը նշէ. «Նիւ Եորքէն տրուած տեղեկութեանց համաձայն Կեդր. Յանձնախումբին ստացած գումարները ցարդ 2,000,000 փոլարն անցած են»:

296. Իշխան Կրիկորիյ Կուլիցինը 1896-ին նշանակուած էր ընդհանուր կառավարիչ Կովկասի: Ան խիստ արգելքներ հաստատած էր հայկական կազմակերպութիւններու վրայ, հալա-

ծած էր հայ մրաւորականները, գրաւած էր հայ եկեղեցապարկան կալուածները (1903) եւ մշակած էր ազգային ազապագրական շարժումներուն ընդդիմանալու գորաւոր քաղաքականութիւն մը: 1901-ին, նախարարներու խորհուրդի նիստի մը ընթացքին, Կոլիցին յայտարարած էր. «Կովկասը ռուսացնելու եւ հայկական վրանգաւոր անջալոռ-ղականութիւնը վերջնականապէս արմապախիլ ընելու միակ կերպը անոնց տարագրումն է դէպի Սիպերիա ... եւ անոնց փոխարինումը ուղղափառ գաղթականներով» (Գաբրիէլ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ Դաւոր Հայեւոռու Յարաբերութիւններու Լոյսին Տակ*, Գահիրէ, 1957, էջ 95): 1904-ին Կոլիցինը յայտարարած էր. «Մօտ արենէն ոչ մէկ հայ պիտի մնայ Կովկաս, բացի քանի մը թանգարանային նմուշներէ» (Luigi Villary, *Fire and Sword in the Caucasus*, Լոնտոն, 1906, էջ 157):

297. Հայաստան պիտի իրագործէ իր ցանկութիւնները:

298. Երբ Զօրավար Նիքոլայեւ Վան մրաւ 7/20 Մայիս 1915-ին, հայերն իրեն ընծայաբերեցին «Վան քաղաքի բանալիներն իբրեւ նշան յարգանքի եւ հնազանդութեան»: Ի փոխարէն, զօրավարն Արամ Մանուկեանը կարգեց կառավարիչ: Նշանակումին հետեւեցաւ կազմութիւնը մանր կառավարութեան մը, որ կը բաղկանար քննեսութեան, կրթութեան, երկրագործութեան եւ այլ բաժանմունքներէ, բոլորն ալ կազմուած հայերով (Վեր. Արսէն Կէօրկիզեան, *Մեր Ազգային Գոյապայքարը 1915-1922ի Զուլումի Տարիներուն*, Պէյրութ, 1967, էջ 13-17):

299. Զօրավար Զինովի Ալեքսէյեւիչ Փեշքով (1884-1966), ծագումով՝ հրեայ եւ բուն անունով՝ Եշուա Զալման Սվերպով, խուսափելու համար հրեաներու նկատմամբ ցարական կառավարութեան գործադրած սեղմումներէն, քրիստոնէութիւն ընդունած էր յայտնի գրող Մաքսիմ Կորքիի կնքահայրութեամբ...: Ա. Պապերագմին, կամաւորագրուած էր ֆրանսական բանակին եւ 1916-ին Ամերիկա դրկուած էր ամերիկացիները համոզելու եւ պապերագմին անոնց մասնակցութիւնն ապահովելու նպատակով: 1916-ի ամբան ընդհանուր կառավարիչ նշանակուելով ռուսերու կողմէ գրաւուած հայկական նահանգներուն, սկսած էր պապրասպութիւններ տեսնել հայկական բարձրաւանդակը կցելու ռուսական կայսրութեան:

Հարկ է նշել թէ 1916-ի Յունիսին Զօրավար Մ. Վ. Ալեքսէւ ստորագրելով «Պապերագմի Իրաւունքով Գրաւեալ Թուրքիոյ Տարածքներու Ժամանակաւոր Տնօրինման Կանոններ»ը, հայկական կամ արեւելեան նահանգները վերածած էր ռազմական ընդհանուր կառավարչութեան:

300. Ակնարկուածը 17 Օգոստոս 1916-ի դաշնագիրն է ընդմէջ Ռումանիոյ եւ Դաշնակիցներուն: Շնորհիւ այս դաշնագրին, Ռումանիա կրկնապարկեց իր հողապարածքը:

301. Joseph Caillaux (1863-1944), որ 1911-1912 վարչապետն էր Ֆրանսայի, 1913-1914 տարիներուն ֆինանսներու նախարարութիւնը վարած շրջանին ենթարկուեցաւ «Ֆիկարօ» թերթի խմբագիր Gaston Calmett-ի (1858-1914) քննադատութիւններուն: Քալմէթ նախարարը ամբաստանեց ֆինանսական անկանոնութիւններու մէջ: Հետեւանքը եղաւ Քալմէթի սպանութիւնը 16 Մարտ 1914-ին տիկին Քայիոյի ձեռամբ: Աւելի ուշ, Քայիօ պիտի դապապարտուէր պապերագմի ընթացքին Գերմանիոյ հետ իր ունեցած թղթակցութիւններուն համար:

302. Ըստ աւանդութեան, ամէն տարի Նոյեմբերի 9-ին Բրիտանիա կը տօնախմբէր Լորտ Քաղաքապետի Օրը: Այդ օր, քաղաքապետը իր շքախումբին հետ թափօր կազմած կը

մեկնէր Կիլտ Հոլէն Ուեսթմինսթըր: Կիլտ Հոլը ծանօթ էր թէ՛ իր հսկայ սրահով եւ թէ՛ այդ սրահէն կառավարութեան քաղաքականութեան մասին վարչապետին արտասանած ճառերով: Վարչապետ Աքբուիթ 1916-ի Նոյեմբերին արտասանած իր ճառով նշելէ ետք թէ յուսախաբ մնացած էին կարծելով որ Երիտասարդ Թուրքերը դրական փոփոխութիւն մը պիտի յառաջացնէին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ եւ շեշտելէ յետոյ թէ Եւրոպայի մէջ թուրքերը միշտ եղած են օտար եւ օտարամուտ, եւ թէ այնպեղ են պարզապէս իբրեւ գերմանական շահերու եւ փառասիրութիւններու ճորտ ու կամակապար, կ'աւելցնէ թէ օսմանեան տիրապետութեան կողմէ ստրկացուած ցեղերուն մէջ ամենէն աւելի տառապած են հայերը, որոնց «զանգուածային ջարդերը անցնող երկու տարիներուն ցնցած են ամբողջ քաղաքակիրթ քրիստոնեայ աշխարհը: Մեր երկրին մէջ, Ռուսիոյ մէջ, եւ հաւաքացած են թէ նոյնիսկ աւելի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ այս ազգին անհաւաքալի տառապանքը յառաջացուցած է խոր համակրանք մը եւ բոլոր երեք երկիրները հանգանակած են խոշոր գումարներ անոնց օգնելու եւ ապագային զանոնք հայրենիք վերադարձնելու համար: Պէտքը չունիմ ըսելու թէ Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը խոր համակրանքով կը վերաբերի այս ջանքերուն եւ վճռած է որ պապերագմէն ետք այս հինաւուրց ժողովուրդին համար բացուի ազապութեան եւ փրկութեան դարաշրջան մը: Սակայն Գերմանիա, Թուրքիոյ տէրը, որ մատ մը բարձրացնելով իսկ կրնար կասեցնել եւ, ցանկութեան պարագային, կանխարգիլել քրիստոնեայ ժողովուրդի մը դէմ խժդժութեան եւ կոտորածի այս կազմակերպեալ արշաւը, մնաց անշարժ...» (Ararat..., Դ. տարի, թիւ 41, Նոյեմբեր 1916, էջ 195-196):

303. Թէեւ ծրագրուած էր յիշեալ երեք անձնաւորութիւններն ուղարկել Միացեալ Նահանգներ, վերջին պահու կարգադրութեամբ մը Վահան Թէքէեանը պիտի փոխարինուէր Միիրան Տամապեանով:

304. Պօղոս Նուպարի՝ Միքայէլ Պապաջանեանին ուղղած 16 Դեկտեմբեր 1915 թուակիր հետեւեալ նամակին կը հանդիպինք Լեոյի յուշերուն մէջ (Լեօ, *Անցեալից*, Երեւան, 2009, էջ 321-324):

Շտապում եմ յայտնել Ձեզ, որ ֆրանսիական կառավարութիւնը, ի նկատի առնելով մօտ կամ հեռաւոր ապագայում հնարաւոր գործողութիւնը ասիական Թուրքիայում, որոշել է «Արեւելեան Լեզեոն» անուան տակ կազմակերպել հայ եւ սիրիացի կամաւորների մի գունդ:

Մենք, բնականաբար առանց տատանուելու, պատասխանեցինք մեզ ուղղում կոչին եւ որոշեցինք տրամադրութեան տակ եղած բոլոր միջոցներով խրախուսել Եգիպտոսի, դաշնակից երկրների եւ Ամերիկայի մեր հայրենակիցներին, որ նրանք որքան կարելի է մեծ թուով զինուորագրուեն նոր լեզեոնի մէջ, ի հարկէ առանց մոռացութեան տալու զգուշութիւնից բխող բոլոր միջոցները եւ բոլոր նախագուշութիւնները, որ գոյութիւն ունեցող պայմանները թելադրում են մեզ: Յիրաւի, մենք չպէտք է մոռանանք, որ Թուրքիայի ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը, իբրեւ իսկական պատանդ, դեռեւս գտնուում է թուրքերի ձեռքին, եւ որ նա միշտ ենթակայ է ամենակատաղի վրիժառութեան նրանց կողմից: Ֆրանսիական կառավարութիւնը, ինչպէս եւ մենք, հաւասարապէս գիտակցում է վտանգը, որին ենթակայ է այս դժբախտ ազգաբնակչութիւնը, գիտակցում է եւ անհրաժեշտութիւնը, որ հայերը գործեն ամենամեծ զգուշութեամբ՝ առանց սկներեւ կերպով մաս-

նակցելու մեր զինուորագրություններին: Նմանապես նպատակայարմար կը լինի, եթե Եգիպտոսի, Ֆրանսիայի եւ Ամերիկայի հայ զաղութները, որոնց աջակցութիւնը խիստ անհրաժեշտ է զինուորագրութիւնը խրախուսելու համար, մնան մի կողմ եւ սահմանափակեն իրենց դերը՝ ծառայելու պարտաւարականութեան յայտնածներին խրախուսելով եւ ուղարկելով ֆրանսիական զինուորական իշխանութեան մօտ, որը եւ կը կատարի զինուորագրութեան գործը: Այսպէղ իմ կողմից աւելորդ կը լինի մի առ մի թուել թէ՛ տեղումս եւ թէ՛ Եգիպտոսում ու Ամերիկայում կատարուելիք զինուորագրութեան վերաբերմամբ ֆրանսիական կառավարութեան հետ մշակուելիք նախազգուշութիւնների մանրամասնութիւնները:

Միւս կողմից՝ տեղեկանալով, որ կովկասեան արշաւանքներին մասնակցած Թուրքիայի կամաւորական զնդերը նորերս լուծուած են, մենք ֆրանսիական կառավարութեան հետ քննութեան ենք առել այն թուրքական հպատակներին օգտագործելու հնարաւորութիւնը, որոնք այսօր ազատ են կացուցուած, նպատակ ունենալով նրանց բերել փալ Ֆրանսիա՝ զինուորագրելու Արեւելեան Լեզէոնի մէջ: Մենք կոչ ենք արել Կովկասի մեր բարեկամներին, որ նրանք բարեհաճեն մեզ ցոյց փալ իրենց աջակցութիւնը եւ համաձայնեն Ֆրանսիա ժամանելու համար բոլոր դիւրութիւնները փալու նրանց, ովքեր քրամադիր են ծառայութեան մէջ մտնելու: Բնականաբար, այս կարող է տեղի ունենալ միայն կայսերական կառավարութեան հովանաւորութեամբ եւ, ես չեմ կասկածում, որ Դուք կը ստանաք այդ հաւանութիւնը, ստեղծելով Արեւելեան Լեզէոն դաշնակիցների ընդհանուր շահերի համար:

Կարիք չկայ Ձեզ ասելու, որ այս բոլորը խիստ զաղտնի է եւ որ անհրաժեշտ է խուսափել ամէն մի շաղակրապութիւնից մամուլի մէջ: Յուսով եմ, ուրեմն, որ Դուք եւ Թիֆլիսի բիւրօն միջոցներ ձեռք կ'առնէք, որպէսզի այս զինուորագրութեան մասին ոչ մի ակնարկ չլինի ռուսահայ թերթերում: Այդ մենք արել ենք Եգիպտոսում, որի հայ մամուլի վրայ մենք կարող ենք վստահ լինել այդ առիթով մանաւանդ այժմ, երբ մեր բոլոր կուսակցութիւնների միջեւ փրկում է կատարեալ համերաշխութիւն: Բացի այդ, ես ստացել եմ կառավարութիւնից համաձայնութիւն, որ գրաքննութեանը թոյլ չտայ ոչինչ զեպեղելու կամաւորների մասին ոչ միայն հայկական, այլեւ միւս լեզուներով հրատարակուող թերթերում: Մենք հապճեպ պատուիրակներ ենք ուղարկում Ամերիկա, որպէսզի նոյն նշանաբանը տրուի հայկական մամուլին:

Որ մենք՝ հայերս, շահագրգռուած ենք ամենամեծ պատրաստակամութեամբ պատասխանելու մեզ արած կոչին, այդ դուրս է կասկածից, որովհետեւ վերջնական յաղթանակի պահին, որի վրայ մենք միշտ յոյս ենք դնում, դաշնակից պետութիւններից է կախուած լինելու Հայաստանի ճակատագիրը: Ինչ վերաբերում է ինձ, ես այդ կոչին պատասխանում եմ մեծ յօժարակամութեամբ, որովհետեւ ես հանրապետութեան կառավարութիւնից ստացել եմ պաշտօնական հաւաստումներ, թէ յաղթանակից յետոյ մեր ազգային ձգտումները կը ստանան լիակատար բաւարարութիւն:

Ասիական Թուրքիայի նկատմամբ դաշնակիցների միջեւ կայ մի համաձայնութիւն,- դուք անշուշտ գիտէք այդ մասին,- որը կարգաւորում է դաշնակից պետութիւններից իւրաքանչիւրին բաժին ընկնող հողամասերի խնդիրը: Թէեւ մեզ յայտնի չեն այս համաձայնութեան բոլոր պայմանները, բայց մենք գիտենք, որ վեց վիլայէթները եւ Կիլիկիան չեն կազմելու մի ամբողջական հողամաս, եւ որ նրանց մի մասը տրուելու է Ռուսաստանին, իսկ միւսը, որ սահմանափակուելու է Կիլիկիայով, տրուելու է Ֆրանսիային: Հետեւապէս միայն այս մասի նկատմամբ են ինձ տրուած հաւաստիացումները, որոնց մասին ես քիչ առաջ խօսեցի, եւ մենք կարող ենք յուսալ, որ Ֆրանսիայի հովանաւորութեան փակ տրուած տեղական լայն ինքնավարութեան շնորհումով այնպէղ կ'իրագործուեն մեր բաղձանքները: Որոշուած է, որ Ֆրանսիան, մնալով հաւատարիմ ազատութեան սկզբունքներին եւ մեծահոգի աւանդութներին, ճնշուած հայերին ազատելուց յետոյ հնարաւորութիւն կը տայ նրանց վերականգնելու իրենց ազգային դէմքը եւ գրաւելու այն դիրքը, որ պատկանում է նրանց քաղաքակիրթ աշխարհում շնորհիւ իրենց անցեալի եւ ունակութիւնների:

Ես համոզուած եմ, որ այս գօտեպնդիչ հեռանկարը կը խրախուսի Ձեզ, ինչպէս եւ մեր կովկասցի բոլոր հայրենակիցներին, եւ դուք ձեր սրտին մօտ կ'ընդունէք մեզ աջակցելու գործը, որպէսզի Ֆրանսիային տրուեն որքան կարելի է մեծ թուով մարտիկներ այն ձեռնարկութեան համար, որ նա սկսել է յանուն մեր հայրենիքի ազատութեան:

Այնուամենայնիւ, հարկաւոր կը լինի յանձնարարել այս խնդրով զբաղուող մերայիներին, որ նրանք հոգ տանեն նախազգուշացնելու զինուորագրութեան ներկայացողներին, թէ ֆրանսիական կառավարութիւնն առաջարկում է բոլոր զինուորագրուածներին, իբրեւ առաջին պայման, առանց բացառութեան, պարտաւորուել ենթարկուելու ֆրանսիական բանակի կարգապահութեանը եւ սկզբում ծառայելու իբրեւ սոսկ զինուորներ:

305. Այսինքն դաշնակցականներուն կամ Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյին:

306. Գէորգ Ե. Պրայսի մատուցած ծառայութիւնները գնահատող կոնդակը ստորագրած է 27 Ապրիլ 1916-ին, բայց անոր յանձնումը Գէորգ Արք. Իլթիմեանի ձեռամբ, ի ներկայութեան Յարութիւն Մոսպիլեանի եւ Լոնտոնի Հայոց Կոմիտէին, յետաձգուած է մինչեւ Նոյեմբերի 17-ը՝ սպասելով Պրայսի առողջական վիճակին բարելաման: Բարձրարուեստ կոնդակին նկարագրութեան, անոր տուչութեան եւ Պրայսի շնորհակալական խօսքին մանրամասնութիւնները արենին հրատարակուած են Մայր Աթոռի պաշտօնաթերթ «Արարաթ» ամսագրին մէջ (Ծ. փարի, 1917, թիւ Ա., էջ 39-44):

307. Ակնարկութիւն Մաղապայի ճակատամարտին, որ տեղի ունեցած էր 1916-ի Դեկտեմբերի 23-ին Սինայի անապատի Էլ Արիշ հովտին մէջ, Միջերկրականի ափին գտնուող Էլ Արիշ քաղաքէն շուրջ 30 քմ. անդին: Մինչ այդ, Սինայի անապատի ճակատին վրայ Աւստրալիոյ եւ Նոր Զելանդիայի ուժերը, անգլիական ուժերուն հետ մէկտեղ, թուրքերը դէպի Էլ-Արիշ մղելէ ետք, քաղաքը գրաւած էին 21 Դեկտեմբեր 1916-ին: Այսպիսով անոնք կը գտնուէին հազիւ քսան մղոն հեռաւորութեան վրայ Պաղեստինի սահմանէն (Martin Gilbert, *The First World War—a Complete History*, Նիւ Եորք, 1994, էջ 304):

Ցանկ անձնանուններու եւ տեղանուններու

Bryce, 76: <i>Տէս</i> Պրայս Pears, Edwin (1835-1919), Պոլսոյ երոսպացի իրաւաբաններու նախագահ, հեղինակ եւ լրագրող, 76 Russell, George William Erskin (1853–1919), կենսագիր, անդամ արքայական խորհրդատու մարմնի, 76 Ազապա, 362 Ադրիանուպոլիս, 362 Աթէնք, 132, 239 Ալգաս-Լօրէն, 390 Ալեքսանտրէթ, 13, 15–16, 18, 19, 21–22, 23, 35–36, 38–39, 49, 52, 57, 60–61, 72, 74, 87– 88, 106, 117, 129, 142, 144, 158–159, 167, 174, 187–188, 268, 294, 329, 350, 353, 362, 378–379 Ալլահվերտի, Ցեղասպանութենէն վերապրած բժիշկ, 168 Ալճերիա, 339, 390 Ադեքսանդրիա, 50, 51, 115, 121, 123–124, 126, 144, 178, 239 Ամբողջական Հայաստան, 117, 135, 316, 327, 338, 357 Ամիէն, 355 Այաշ, 84, 168 Այնթապ, 115 Այվազեան, Յ. Ս., 132, 200, 247 Անատօլը, 308–309, 316, 321, 324, 342, 344 Անտրօնիքօֆ, ռուս իշխանուհի, 234 Ապտիւլ Համիտ (1842–1918), Օսմանեան Կայսրութեան 34-րդ եղեոնագործ սուլթան, կազմակերպիչ 1895–1896-ի հայկական կոտորածներուն, 71, 156, 160, 263, 278, 358 Առաքել Նուպար (1881-1954), որդի Պօղոս Նուպարի, 124–125, 176, 346, 371 Առաքելեան, Համբարձում (1855-1918), հասարակական գործիչ, խմբագիր Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի, 94, 102, 110, 112, 237, 244, 251–252, 255, 257 Առաքել, <i>տէս</i> Առաքել Ասիական Թուրքիա, 6, 8, 17, 34, 42, 59–60, 69–70, 96, 97, 106, 153, 166, 201, 203, 246, 266, 301, 306, 308, 357, 365, 377, 379	Ասրիպէքօֆ (Բաղիշ-Բէկեան Ասրիբէկեան), Ադեքսանդր, անդամ Փեթրոկրատի Հայկական Կոմիտէի, 75 Ասքուիթ, Herbert Henry Asquith (1852–1928), Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ (1908–1916), 45, 364, 365 Ատալիա, 20, 34, 60, 72, 103, 294, 350 Ատանա, 88, 91, 115, 121, 132, 134, 144, 159, 170, 187, 194, 276, 309, 320 Արաբիա, 15, 38, 88, 294, 342 Արամուր, 379 Արեւելեան Անատօլը (Անատօլու), 7, 55 Արեւելեան Ռումելի, 35 Արթըր, 214, 225: <i>Տէս</i> Նիքոլսոն Արթին, Եագուպ (1824–1919), հնագէտ, հիմնադիր անդամ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, անդամ Ազգային Պատուիրակութեան, 90, 93, 103, 113, 124, 125, 147, 210 Արթուա, 270 Արճէշ, 231, 234 Աքքիա, 353 Բաբաջանօֆ, Միքայէլ Պապաջանեան (1868–1929), անդամ Ռուսիոյ չորրորդ Պետական Տումայի,113, 254, 287, 314, 374 Բագրատ Էպիսկոպոս [Վարդագարեան], պատասխանատու անդամ Էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան Կարգադիր Յանձնաժողովի, 76 Բադդադ, 382: <i>Տէս</i> Պադոտատ Բաղէշ, 85, 95, 185, 186 Բարձր Հայաստան, 91, 116, 324 Բարձր Հայք, 21, 317 Բեթղեհէմ, 34 Բէթրօկրատ, 12–14, 38, 42, 75, 104–105, 135, 167, 177, 180–181, 190–191, 201, 207, 209, 219, 228–229, 232, 234, 249–250, 253–254, 257, 271, 286, 294, 306, 308–310, 312, 313, 318, 320–321, 323, 325, 331, 335–337, 339, 352, 373 Բէնլըվէ, Paul Painlevé (1863–1933), Ֆրանսայի հանրային կրթութեան եւ գիւտերու նախարար, 306, 331, 334
--	---

Բէշքօֆ, Zinovy Alexseyevich Peshkov (1884–1966), ռուսեւիրէական խառն ծագումով ֆրանսացի զօրավար եւ դիւանագէտ, 351, 357

Բիթլիս, 165: *Տէս* Պիթլիս

Բինօն, René Pinon (1870–1958), պատմաբան խմբագիր, հեղինակ *La suppresion des Arméniens* գիրքին, 289, 297, 303, 308, 347, 373

Բիշօն, Stéphen-Jean-Marie Pichon (1857–1933), քաղաքական դէմք, արտաքին գործերու նախարար (1913 եւ 1917–1920), 79, 91, 117, 321

Բիքօ, François Georges-Picot (1870–1951), դիւանագէտ, Օսմանեան կայսրութեան անդամահատման ծրագրի հեղինակներէն, 298, 300, 308–309, 327–329, 355, 371, 377–379

Բլիմֆըրն, George Arthur Plimpton (1855–1936), Ամերիկեան Նպաստամատոյցի (NER) հիմնադիրներէն, 279

Բուանքարէ, Raymond Poincaré (1860–1934), Ֆրանսայի նախագահ, 74

Բուլղարիա, 166: *Տէս* Պուլկարիա

Բրէսանսէ, Edmond Dehaut de Pressensé (1824–1891), բողոքական հոգեւորական և ցկեանս ծերակուտական 1883-էն, 375

Բրիմրօզ, Neil James Archibald Primrose (1882–1917), Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործերու պետական ենթաքարտուղար, 8, 11, 33

Բրիմրօզ, Helen Mary (1852–1919), կողակիցը Սըր Հէնրի Բրիմրօզի, հանրային գործիչ, 151, 163

Բրիմրօզ, Henry William Primrose (1846–1923), սկովտիացի պաշտոնաթող հանրային գործիչ, 151

Բօլօնիա, 8, 65, 70, 154, 228, 316, 335, 379, 385

Բօրթ Սաիտ, 268, 344–345, 353, 368–369, 377

Գահիրէ, 52, 95, 103, 113, 125, 132, 171–172, 187, 189, 193, 200, 208, 255, 268, 271, 371

Գաղատիա, 84

Գամպէրեան, Յ., քարտուղար Մանչեսթըրի Հայոց Կոմիտէի, իրաւաբան, 25

Գէորգ Ե. Սուրէնեանց (1847–1930), 1911-ին ընտրուած Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, 5, 59, 69, 95, 153, 164–165, 192, 197, 247, 249, 271, 282, 285, 288, 291, 304, 312, 326, 330, 332–333, 348, 360, 375

Գօնիա, 17, 21, 34, 55, 60, 71, 85, 115, 118, 134, 164, 342, 358

Դամասկոս, 294

Դանիէլեան, Պարգեւ վարդապետ (1881–1915), Պրուսայի նահատակեալ առաջնորդ,186

Դերջան, 5

Դուրեան, Ղեւոնդ եպիսկոպոս (1879–1933), Պուլկարիոյ առաջնորդ, 84, 178, 184–185, 193, 235

Եգիպտոս, 15, 22, 52, 71, 74, 80, 88, 94, 98, 102, 110, 113–114, 116, 11–121, 128, 131, 135, 147, 151, 156, 170–171, 173, 187, 193–195, 205, 208, 210, 215, 251, 258, 263, 270, 283, 299, 313, 344–345, 347, 349, 357, 362, 368, 370– 371, 377

Եդեսիա, 185

Եումուրթալըք, 22

Երամ, Միհրան, երբեմնի օսմանեան հիւպատոս Նափոլիի մէջ, Իտալիա, 88, 299

Երուսաղէմ, 34

Եփրատ, 18, 35, 80, 185

Զավրիէֆ, Աննա, բժիշկ Յակոբ Զավրեանի քոյրը, 234

Զավրիէֆ, Յակոբ Զավրեան (1866–1920), բժիշկ, դաշնակցական գործիչ, 12–13, 24, 29, 32, 42, 63, 75, 81, 92, 96, 100, 104–105, 113, 135, 146, 165, 167, 180–181, 183, 191–193, 198, 205, 207–209, 219, 223, 226, 231–232, 234, 244, 249–252, 256, 282, 284–285, 287, 304–305, 314, 316–320, 336–337

Զարդարեան, Ռուբէն (1874–1915), Յեղասպանութեան զոհ գրող, 168

Զաւրեան, 165, 271, 285, 287, 388: *Տէս* Զավրիէֆ

Զէյթուն, 5, 15, 50–51, 56, 71, 82, 85, 103, 115, 121, 132, 134, 144, 155, 178, 195

Զիմմէրման, Arthur Zimmermann (1864–1940), գերման պետական ենթաքարտուղար, ապա՝ քարտուղար (1916-էն), 180, 246, 258–259, 260

Զօհրապ, Գրիգոր (1861–1915), իրաւաբան, գրող, Օսմանեան խորհրդարանի անդամ, Յեղասպանութեան զոհ, 191, 194, 212, 216, 236

Զօնկուլտաք, 168

Էթիէն, Eugène Étienne (1844–1921), Ֆրանսայի երեսփոխանական ժողովի դեր-նախագահ, 264, 334

Էլ Արիշ, 377

Էմմանուէլ, Victor Emmanuel III (1869–1947), Իտալիոյ թագաւոր, 5, 82

Էմմընք, հաւանաբար Mary Gertrude Emmott (1866–1954), քաղաքական-հասարակական գործիչ, որ Ա. Պատերազմի շրջանին ծաւալած է բարենպաստակ գործունէութիւն, 151, 163

Էնկէլիարտ, Boris Engelhardt (1877–1962), գնդապետ, Տումայի անդամ, 321, 323

Էնկիւրի, 34, 118, 133, 134, 168, 358

Էնվէր, İsmail Enver Paşa (1881–1922), թուրք պատերազմական նախարար, 134, 351

Էնօս, 329, 362

Էպըրքօնուէլ, Henry Duncan McLaren, 2nd Baron Aberconway (1879–1933), բրիտանական խորհրդարանի անդամ, 151

Էջմիածին, 5, 86, 95, 112, 113, 164–166, 192, 197, 209, 219, 249, 257, 271, 273–275, 282, 285, 287–288, 291, 293, 304, 312, 326, 330, 332–333, 348, 375

Էսատ, Esad Pashë Toptani (1863–1920), Ալպանիոյ վարչապետ, 362

Էտհէմ, Edhem Paşa (1851–1909), Օսմանեան բանակի ընդհանուր հրամանատար, 51

Էրզրում, 5, 20, 134, 155, 277, 306, 309, 353, 357

Էքս-Լէ-Պէն, 191

Թալէաթ, Mehmed Talât Paşa (1874–1921), թուրք ներքին գործերու նախարար, 134, 351

Թանճէր, 18

Թէքէեան, Վահան (1878–1945), բանաստեղծ, հրապարակագիր, 373

Թիթօնի, Tommaso Tittoni (1855–1931), Իտալիոյ դեսպան Փարիզի մօտ, 347

Թիֆլիզ, 271–272, 314: *Տէս* Թիֆլիս

Թիֆլիս, 8–10, 32, 63, 64, 94, 102, 110, 112–113, 165, 231, 234, 244, 249, 255, 271–272, 282, 314

Թորգոմեան, Վահրամ (1858–1942), Մեճիտ իշխանի միջամտութեամբ Յեղասպանութենէն վերապրած բժիշկ, բանասէր, 168

Թորիկեան, Վադինակ վարդապետ (1870–1915), նահատակեալ առաջնորդ Շապին Գարահիսարի, 186

Թուլօն, 16

Թունուզ, 65, 371

Թուրեան, Գէորգ ծայրագոյն վարդապետ (1872–1915), նահատակեալ առաջնորդ

Տրապիզոնի, 186

Թրակիա, 347

Թրանսիլվանիա, 359

Թրիբօլի, 347

Թրքական Հայաստան, 14, 70, 154, 392

Թօլաթօ[յ], Lev Nikolayevich Tolstoy (1828–1910), ռուս վիպագիր, 83

Ժընէվ, 110, 170, 231, 234, 262, 289, 375

Ժօնար, Charles Jonnart (1857–1927), Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար, 58, 66, 67, 74, 87, 90–91, 93, 104, 117, 207, 324, 328, 331, 339–340, 349, 359

Ժօֆր, Joseph Jacques Césaire Joffre (1852–1931), ընդհանուր հրամանատար ֆրանսական բանակի, 270, 328

Իզմիր, 20, 60, 72, 103, 133, 329, 350

Իզվօլսքի, Alexander Petrovich Izvolsky (1856–1919), Ռուսաստանի դեսպան Փարիզի մօտ, 12, 20, 40–42, 46, 54, 91–92, 104–105, 107, 167, 180, 190–191, 193, 265–267, 309, 310–311, 319–321, 324–325, 331, 351– 352

Իզօնզօ, 362

Իսկէնտէրուն, 194, 391: *Տէս* նաեւ

Ալէքսանտրէթ

Իսմայիլ, İsmail Paşa (1830–1895), բրիտանացիներու պահանջով գահընկէց դարձած Եգիպտոսի եւ Սուտանի Խտիվ (մինչեւ 1879), 263

Իւթիւճեան, Գեորգ արքեպիսկոպոս (1851–1919), կաթողիկոսական պատուիրակ Եւրոպայի հայոց եւ անդամ Ազգային Պատուիրակութեան, 68, 76, 113, 243

Լամի, Étienne Marie Victor Lamy (1845–1919), գրող, մշտական քարտուղար Ֆրանսական Կաճառի, 334

Լանստոն, Henry Charles Keith Petty-Fitzmaurice, 5th Marquess of Lansdowne (1845–1927), բրիտանացի նախարար, 117, 136, 138, 150, 177, 180, 190, 192, 210, 261

Լանստօն, 150: *Տէս* Լանստոն

Լեւոն Զ (1342–1393), Կիլիկիոյ թագաւոր (1374–1393), 155

Լէկ, Georges Leygues (1875–1933), ֆրանսացի քաղաքական գործիչ եւ երբեմնի նախարար, 31, 80, 88–89, 92, 299, 303, 308, 321, 334

Լէկ, 31, 334: *Տէս* Լէկ

Լեմերի, Henri Lémery (1874–1972), անդամ Ֆրանսայի երեսփոխանական ժողովի։ Լենստոն, 192։ *Տես* Լանստոն Լըսոու, Alphonse Ledoux, երրորդ թարգման Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանատան, 191, 194, 212–213, 215, 236, 272 Լի, Henry Austin Lee (1847–1918), բրիտանացի դիւանագէտ, Փարիզի մէջ բրիտանական դեսպանատան խորհրդական, 108–109, 337 Լիբանան, 72, 339 Լինչ, Frederick Henry Lynch (1867–1934), ամերիկացի հոգեւորական, խնամակալ եւ քարտուղար Եկեղեցական Խաղաղութեան Միութեան, հիմնադիրներէն Ամերիկեան Նպաստամատոյցի, 279 Լիօն, 296 Լուսինեան, Լեւոն Ե. (1342–1393), թագաւոր Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան (1374–1375), 70, 155 Լօզան, 88, 331, 343 Լօքօք, Guy Harold Locock (1883–1945), բրիտանական արտաքին գործերու նախարարութեան պաշտօնեայ, 11 Խայրալլահ, Khairallah Tannous Khairallah (1882–1930), Սուրիա-Լիբանանի ազատագրական պայքարի գործիչ, քարտուղարը Փարիզի Լիբանանեան Կոմիտէին, 327 Խարբերդ, 103, 155, 185, 200, 277–278, 350, 353 Խունունց, Յովսէփ, Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյի փոխ-նախագահ, 9, 95 Խտիվ, Ապպաս Հիլմի Բ. (1874–1944) Եգիպտոսի խրիվ (1892–1914), 260, 263, 351 Կալիցիա, 335, 362 Կամսարական, Արմենակ (1862–1967), ծխախոտի եգիպտահայ գործարանատէր եւ բարերար, 115, 121, 124, 126 Կանէմ, Շուքրի (1861–1929), բանաստեղծ և արաբական ազատագրական պայքարի գործիչ, նախագահ Փարիզի Սուրիական Արաբ Ընկերակցութեան, 300, 303, 378 Կարապետ Վարդապետ, 168 Կարին, 185 Կեսարիա, 185, 186 Կէլիպօլը, 52, 247 Կիլիկիա, 5, 13–22, 26, 34–39, 42, 44, 49, 52, 56, 59, 60–61, 70–73, 79–82, 86–89, 91–92, 96, 101,

103–106, 111, 115–117, 121–122, 124–126, 129–130, 132, 134–136, 141–142, 144–145, 147, 154–155, 158, 160–161, 164–165, 167, 171–174, 176, 177–178, 180, 185–188, 192–197, 200, 202, 212, 215–216, 235–236, 239, 270, 272, 286–287, 299, 302, 308–310, 316–317, 319–320, 324, 327, 329, 335–339, 344, 346, 350, 353, 357–358, 361, 365–366, 379 Կիպպընս, Herbert Adams Gibbons (1880–1934), ամերիկացի միսիոնար, հեղինակ, իրատենին հռչակուած «Ատանայի Հերոս», 276 Կիպրոս, 155, 172, 176, 188, 316–317, 344–345, 347, 368–369, 377 Կիւլպէնկեան, Գալուստ (1869–1955), գործարար եւ բարերար, 229, 230 Կոմիտաս Սողոմոնեան (1869–1935), երգահան եւ բանահաւաք վարդապետ, 168 Կովկաս, 9, 13, 36, 38, 70–72, 117, 135, 140–141, 154, 156, 158, 160, 174, 195, 213, 228, 232, 249, 282–283, 288, 309, 316–317, 331, 336, 351, 361, 365, 372–373 Կու, Jean Gout, Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութեան Ասիական Բաժնի օգնական տնօրէն, 15, 16, 23, 39, 269, 344–347, 368, 370–374, 378 Կուլքէվիչ, Konstantin Nikolayevich Gulkevich, Պոլսոյ ռուսական դեսպանութեան հաւատարմատար, 229 Կրէկօրի, Մարգար Գ., պաշտօնաթող դեր-գնդապետ, նախագահ Լոնտոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան 8, 10, 29, 32, 33, 41, 77, 230, 231 Կրէյ, Edward Grey, 1st Viscount Grey of Falladon (1862–1933), Բրիտանիոյ արտաքին գործերու նախարար, 45, 117, 130, 136, 181, 190, 210, 226–227, 317–318, 328, 354, 360, 363–364 Կրիբ, David Hummell Greer (1844–1919), ամերիկացի հոգեւորական, Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հիմնադիրներէն, 279 Հալէպ, 18, 19, 21, 35, 82, 85, 122, 185, 286, 345 Հաճըն, 51, 115, 132, 144, 189 Հայոց Միացեալ Ընկերութիւն, 9–10, 32, 41, 77 Հանըմեան, Արտաւազդ (1875–1945), դաշնակցական գործիչ, 373, 384 Հասան Պէյլի, 115 Հէյվըն, William A. Haven, պատասխանատու

անդամ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի, 279 Հէյքինկ, Alfons Heyking (1860–1930), Ռուսաստանի ընդհանուր հիւպատոս Լոնտոնի մօտ, 151 Հէրպէթ, Jean Herbette (1878–1960), ֆրանսացի իմբագիր, հետագային Ֆրանսայի առաջին դեսպան Խորհրդային Միութեան մօտ, 81 Հէրվէ, Gustave Hervé (1871–1944), ֆրանսացի քաղաքական գործիչ եւ հրապարակագիր, 265, 299 Հին Հայաստան, 26 Հիւկօ, Victor Hugo (1802–1885), ֆրանսացի վիպագիր, 83 Հիւպէր, Lucien Hubert (1868–1938), ֆրանսացի ծերակուտական, անդամ Ազգային Պաշտպանութեան եւ Ֆինանսի Յնաձևածողովի, 303 Հիւսէին Քամէլ (1853–1917), Եգիպտոսի սուլթան 1914-էն մինչեւ մահ, 131 Հիւսիսային ծով, 45 Հնդկաստան, 18, 21, 22, 36, 39, 57, 106, 117, 120, 159, 167, 229, 300, 324, 368, 379 Հուայթ, Stanley E. White, Փրեսայիթերական Առաքելութիւններու Խորհուրդի քարտուղար եւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հիմնադիրներէն, 279 Հոռմ, 82, 86, 246, 261, 266, 312, 352 Հօրկլուտ, Norman Hapgood (1868–1937), Իմբագիր Harper’s Weekly-ի, 279 Դուկասեան, Պաւլ (1858–1937), նաթարդիւնաբերող, Ռուսաստանի Պետական Տումայի անդամ (1906–1912), 112, 113, 249, 271, 282 Դուկասօֆ, 112, 113, 249։ *Տես* Դուկասեան Ճանքուլաթօֆ, Յովհաննէս Ջանփոլատեան, կամաւորական խումբի հրամանատար, 114 Ճէմալ, Cemal Paşa (1872–1922), թուրք եռապետութեան անդամ, Սուրիոյ ռազմական եւ քաղաքացիական հարցերու լիազօր պատասխանատու, 294, 300–301 Ճէյմս, Arthur Curtiss James (1867–1941), Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հիմնադիրներէն, 279 Ճէնովա, 82 Ճէպէլ Աքրա, 188 Ճէպէլ Մուսա, 353

Ճրպրաեան, Մանուէլ (?–1915), Ցեղասպանութեան զոհ, 144 Ճիպրալթար, 16, 45 Մաան, 362 Մալէզեան, Վահան (1871–1966), գրող, հասարակական գործիչ, ՀԲԸՄ-ի ընդհանուր տնօրէն եւ Պօղոս Նուպարի մտերիմ գործակից, 233 Մալվի, Louis-Jean Malvy (1875–1949), Ֆրանսայի ներքին գործերու նախարար (1914–1917), 364 Մակեդոնիա, 129, 160, 173, 347, 363 Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ, 155, 389 Մանազկերտ, 112, 165, 231, 234 Մանուկեան, Մ., Մանչէսթրի Հայկական Կոմիտէի ատենապետ, 25 Մանչէսթր, 24–26, 29, 68, 76, 222, 227, 243, 351 Մանսէլշթամ, André Nikolayevich Mandelstam (1869-1949), ռուս դիւանագէտ, Պոլսոյ ռուսական դեսպանութեան առաջին թարգման, 351 Մասէհեան Խան, Յովհաննէս (1864–1931), Իրանի դեսպան Գերմանիոյ մօտ եւ Ազգային Պատուիրակութեան անդամ 1916-էն, 285, 304, 326, 330, 333–334, 371–372 Մասրաֆ, Բիւզանդ, Ազգային Շահերու Պաշտպանութեան Հիմնադրամի հանգանակիչ յանձնախումբի գանձապետ, 86, 111, 125, 147, 215–216 Մարաշ, 132, 144 Մարթէն, Louis Martin (1859–1944), ֆրանսացի ծերակուտական, 365 Մարսէլլ, 16, 103, 368, 369 Մարսիլիա, 16։ *Տես* Մարսէլլ Մարտին, 133 Մաք Մահոն, Arthur Henry McMahon (1862–1949), անգլիացի դիւանագէտ, 131 Մաք Նուկտըն, J. P. McNaughten, զանատացի միսիոնար Զմիւռնիոյ մէջ, նախկին վերակացու Պոլսոյ Ամերիկեան Գոլէճի, 133 Մաքլէր, Frédéric Macler (1869–1938), արեւելագէտ, հայագէտ, 99, 101 Մաքս, Leopold James Maxse (1864–1932), հրապարակագիր,161, 162, 177 Մաքսուէլ, John Grenfell Maxwell (1859–1929), Եգիպտոսի բրիտանական ուժերու հրամանատար, 52, 121, 124–125, 145, 147,

171, 174, 176, 187
Մեծ Հայաստան, 16, 21, 36, 70, 72, 141, 154
Մեծ Հայք, 193
Մետիա, 329
Մերսին, 7, 13, 22, 26, 35, 88, 91, 96, 106, 117, 142, 159, 187, 194, 246, 309, 316, 317, 320, 329
Մէքմիլըն, John Victor Macmillan (1877–1956), անգլիացի հոգեւորական, Քենթըրպըրիի Եպիսկոպոսի մատրանապետ, 218
Մէքքէ, 120, 294, 309, 319, 342, 344, 370
Մէքքէնզի, Muir Mackenzie (1850–1923), հասարակական հետաքրքրութիւններով անգլիուհի, 151
Միացեալ Նահանգներ, 6, 11, 33, 239, 245–246, 279
Միլիուրով, 385: *Տես* Միլիուրօֆ
Միլիուրօֆ, Pavel Nikolayevich Milyukov (1859–1943), ռուս քաղաքական գործիչ, հիմնադիր Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան, 56, 60, 159, 224, 253–254, 316–318, 320–321, 324, 336
Միլլերրան, Alexander Millerand (1859–1943), Ֆրանսայի պատերազմական նախարար (հետազային նախագահ), 270
Միջագետք, 15, 17, 20, 38, 59, 60, 72, 85, 88, 96, 105, 118, 120, 164, 285–286, 294, 308–309, 318, 324, 340, 345, 362
Միջերկրական, 7, 13, 16–17, 21, 26, 35, 56, 60–61, 72, 88, 91, 105–106, 116, 130, 142, 158, 167, 177, 196, 202, 309, 316, 336, 379
Միրիա, 329
Միւրէ, Maurice Muret (1870–1954), զուիցերիացի լրագրող, 341–343
Մկրտիչ Վրդ. Զլդատեան (1871–1915), Տիգրանակերտի նահատակեալ առաջնորդական տեղապահ, 186
Մկրտիչեան, Լեւոն (1867–1932), ռամկավար գործիչ, քարտուղար Ազգային Պատուիրակութեան, 50–51, 56, 126, 176, 200, 208, 247–258
Մութաֆօֆ, Ժան, 115, 121, 123–124, 126, 144, 176, 212–213
Մուլէն, René Moulin (1880–?), ֆրանսացի լրագրող, 266, 303
Մուշ, 5, 211
Մուսա Տաղ, 188
Մուսուլ, 80, 85, 115, 185, 200, 286, 350

Մօթ, John Raleigh Mott (1856–1955), ընդհանուր քարտուղար YMCA-ի համաշխարհային կոմիտէի եւ հիմնադիրներէն Ամերիկեան Նպաստամատոյցի. 1946-ին դափնեկիր Խաղաղութեան Նոպէլեան Մրցանակի, 279
Մօնթէնէկրօ, 71, 155
Մօստիչեան, Յարութիւն, անդամ Ազգային Պատրուիրակութեան, նախկին տնօրէն Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանին, 29, 32, 77, 98, 113, 116, 118–119, 173–175, 198, 205–206, 223, 230–231, 242, 257
Մօրկընթօ, Henry Morgenthau (1856–1946), Միացեալ Նահանգներու դեսպան Պոլսոյ մօտ, 279
Յակոբեան, Ճաւայաբնակ նուիրատու մը, 230
Յովհաննէս Խան, 285, 304, 333, 371, 372: *Տես* Մասէհեան
Յունաստան, 15, 20, 51, 60, 71–72, 135, 147, 156, 269, 350, 362
Նաթօլէօն, Louis Napoleon (1864–?), իշխան, ռուսական բանակի սպայ եւ նախկին ընդհանուր կառավարիչ Երեւանի, 44
Նազըմ, Nazım Bey (1870–1926), հայոց դեմ ցեղասպանութեան կազմակերպման գաղափարախօս, 133
Նալպանտեան, Գեորգ վարդապետ (1857–1915), նահատակ առաջնորդ Չմշկածագի, 186
Նարկիլէճեան, Յակոբ, աքսորէ վերադարձած զինուորական դեղագործ, հանրային գործիչ, 168
Նաֆիլեան, Լեւոն (1877–1937), ճարտարապետ, նախագծող Փարիզի Մարի Նուպար Հայ Ուսանողական Տան, 343
Ներսէսեան, Ներսէս Խան (1863–?), դիւանագէտ վաճառական, Պարսկաստանի երբեմնի հիւպատոս Փարիզի եւ Լոնտոնի մօտ, Փարիզի Հայկական Կոմիտէի նախագահ, 205
Նիլսըն, Paul E. Nilson, Տաքսոնի Մբ. Պօղոս ամերիկեան գոլէճի տնօրէն, 132
Նիկոլսըն, 271: *Տես* Նիքոլսոն
Նիքոլայ, Nikolay Nikolayevich Romanov (1856–1919), ռուս ընդհանուր հրամանատար եւ փոխարքայ Կովկասի, 334
Նիքոլսըն, 192, 193: Տես Նիքոլսոն
Նիքոլսոն, Arthur Nicholson, 1st Baron Carnock (1849–1928), անգլիացի դիւանագէտ,

Միացեալ թագաւորութեան արտաքին գործերու նախարարութեան մնայուն ենթաքարտուղար, 108, 117, 129–131, 136, 138–139, 142, 152, 170, 175, 177–178, 180–182, 190, 192–193, 203, 210, 217, 226, 261, 271
Նորատունկեան, Գաբրիէլ (1852–1936), նախկին արտաքին գործերու նախարար Օսմանեան Թուրքիոյ եւ անդամ, ապա նախագահ՝ Ազգային Պատուիրակութեան, 285, 304
Նորտրիֆ, Alfred Charles William Harmsworth, 1st Viscount Northcliff (1865–1922), լրագրերու եւ հրատարակչական հսկայ ցանցի սեփականատէր, 170
Նուլէսս, Joseph Noulens (1864–1944), նախկին պատերազմական (1913–1914) եւ ֆինանսներու (1914–1915) նախարար, 91
Նօրթ, Frank Mason North (1850–1935), եկեղեցական եւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հիմնադիրներէն, 279
Շահրիկեան, Յարութիւն (Ատոմ) (1860–1915), դաշնակցական գործիչ, անդամ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Ժողովի, Յեղասպանութեան զոհ, 168
Շամբայն / Շամբանէր, 270 296
Շապին Գարահիսար, 186
Շավընօն, Léon Chavenon (1872–1950), ֆրանսացի տնտեսագէտ, լրագրահրատարակիչ, 54
Շէրատամ, André Chéradame (1871–1948), հրապարակագիր եւ հեղինակ աշխարհագրաքաղաքական ուսումնասիրութիւններու, 335
Շէրիֆ, Hussein bin Ali (1854–1931), գլխաւոր կազմակերպիչ 1916-ի արաբական ապստամբութեան, 120, 309, 319, 342, 344, 350, 363
Շէքսփիր, William Shakespeare (1564–1616), անգլիացի թատերագիր եւ բանաստեղծ, 83
Շթուրմլեր, Boris Vladimirovich Stürmer (1848–1917), ռուս պետական գործիչ. 1916-ին միաժամանակ վարչապետ եւ արտաքին ու ներքին գործերու նախարար, 336, 338
Շինկարէվ / Շինկարով, Andrei Ivanovich Shingarev (1869–1918), ռուսական Տումայի եւ Քատէթ կուսակցութեան ղեկավար անդամ, 317, 321, 324

Շմաւոնեան, Արշակ, Ա. թարգման Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատան, 239
Շուէտ, 373
Որոնդոս, 188
Ուայգ, Stephen Samuel Wise (1874–1949), սիոնիստ ղեկավար եւ րաքֆի, Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հիմնադիր անդամներէն, 279
Ուաշինկթոն, 10, 235, 245, 286
Ուիլեամս, Aneurin Williams (1859–1924), Անգլիոյ Ազատական Կուսակցութեան անդամ եւ Պրիթիշ-Արմէնիա Կոմիտէի նախագահ, 8, 10, 11, 27, 29, 32–33, 41, 77, 173, 175, 221, 223, 241, 243, 278, 317
Ուիլսոն, Thomas Woodrow Wilson (1856–1924), Միացեալ Նահանգներու 28-րդ նախագահ (1913–1921), 5, 27, 41, 151, 279, 286, 348, 359
Ուշի, 343
Ուրֆա, 35, 305
Չանդրի, 84
Չարսանճազ, 186
Չերագ, Մինաս (1852–1928), գրող, Պերլինի Վեհաժողովի (1878) հայկական պատուիրակութեան քարտուղար, Ազգային Պատուիրակութեան առաջին շրջանի անդամ, 168
Չըրչիլ, Winston Leonard Spencer-Churchill (1874–1965), Կալիփոլիի ադիտալի արշաւանքի կազմակերպիչ, բրիտանական դիւանագիտութեան տիրական դէմք, 120
Չիրօլ, Ignatius Valentine Chirol (1852–1929), լրագրող, պատմաբան եւ դիւանագէտ. Ա. Պատերազմի ընթացքին բրիտանական արտաքին գործերու նախարարութեան աշխատակից Պալքաններու մէջ, 210
Չօպանեան, Արշակ (1872–1954), գրող եւ հասարակական գործիչ, Փարիզի Հայկական Կոմիտէի քարտուղար, 29–30, 33, 44, 175, 205, 242, 277, 279
Պալազեան, Գրիգորիս վարդապետ (ապա եպիսկոպոս) (1875–1934), Յեղասպանութենէն վերապրած հոգեւորական, 168
Պաղեստին, 18, 72, 118, 132, 308–309, 327–328, 350, 353
Պաղտատ, 16, 18, 19, 21, 35–37, 39, 42, 56, 61, 72, 91, 104–106, 117, 130, 141–142, 158–161,

167, 173, 175, 180, 185, 201, 261, 300, 302, 319
Պապաջանեան, 287, 393: Տես Բաբաջանօֆ
Պարթըն, James Levi Barton (1855–1936), Ամերիկայի Օտարերկրեայ Առաքելութիւններու Յանձնակատարներու Խորհուրդի գործադիր տնօրէն եւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հիմնադիրներէն, 279–280
Պարթու, Jean Louis Barthou (1862–1934), Ֆրանսայի վարչապէր 1913-ին եւ խորհրդարանի անդամ, 321
Պարսից Օոց, 38, 294, 302, 309, 329, 350
Պարտիզակ, 133
Պետրոգրադ, 271, 286: *Տես* Բէթթօկրատ
Պէճիգա, 16, 21
Պէհրիկեան, Խոսրով եպիսկոպոս (1868–1915), Կեսարիոյ նահատակեալ առաջնորդ, 186
Պէյրութ, 132, 239, 294
Պէնքէնտօֆ, Alexander Konstantinovich Benckendorff (1849–1917), Լոնտոնի ռուս դեսպան, 12, 104, 107, 135–136, 167, 177, 180–181, 190, 359
Պէռար, Victor Béreard (1864–1931), ֆրանսացի բանասէր եւ դիւանագէտ, 7, 55, 89, 259–260, 375
Պէրար, 375: *Տես* Պէռար
Պէրթի, Francis Leveson Bertie (1844–1919), Մեծն Բրիտանիոյ դեսպան Փարիզի մօտ, 45, 48
Պէրթօ, Philippe Berthelot (1866–1934), ֆրանսացի դիւանագէտ, 17–19, 39, 301–302, 321
Պէրլին, 201, 259, 262, 304
Պէրն, 263, 341
Պըքսթօն, Noel Edward Noel-Buxton (1869–1948), բրիտանական խորհրդարանի անդամ, 33, 173–175
Պիզմարք, Otto von Bismarck (1815–1898), 1860-ականներէն մինչեւ 1890 եւրոպական դիւանագիտութեան տիրական դէմքերէն, Գերմանիոյ վարչապետ, 20
Պիթլիս, 5, 64, 92, 133–134, 155, 165, 174, 200, 353, 357
Պոլիս, 6, 10–11, 13, 17, 20, 33, 38, 60–61, 71–72, 84–85, 88, 96, 105–106, 112, 120, 133–134, 141, 155, 161, 168, 185–186, 191, 193–195, 212–213, 215, 220–221, 223, 236, 238–240, 245–247, 251, 263, 266, 268, 279, 285–286, 294–295, 299–301, 308–310, 317, 321, 324, 329, 335, 342, 361–363, 372

Պոսթօն, 95, 384
Պորտօ, 373
Պուլկարիա, 33, 35, 84–85, 147, 164, 166, 168, 171, 178, 184, 235–236, 251, 259, 268–269, 362–363
Պունօ-Վարիլա, Maurice Bunau-Varilla (1856–1944), սեփականատէր Le Matin լրագրի, 266
Պուրժուա, 331
Պուքրէշ, 186, 363
Պրայս, James Bryce (1838–1922), Մեծն Բրիտանիոյ նախկին դեսպան Միացեալ Նահանգներու մօտ, հայկական իրաւունքներու պաշտպան, 6, 32–33, 76–77, 109, 116–119, 136, 138–139, 149, 150, 156, 173, 175, 192, 204, 206, 210, 212, 215, 220, 227, 236, 239, 240, 243, 245–246, 266, 281, 295, 317, 334, 353, 355, 375–376
Պրէմօն, Edouard Brémond (1868–1948), յատուկ առաքելութեամբ Միջին Արեւելք ուղարկուած ֆրանսացի զինուորական գործիչ, որ 1919–1920 տարիներուն պիտի դառնար Կիլիկիոյ կառավարիչ, 344, 349, 370
Պրիան, Aristide Briand (1862–1932), Ֆրանսայի վարչապետ, 298–299, 301–302, 347, 349–350, 356, 365–366, 377
Պրուսա, 34, 134, 186, 342, 358
Պրուսսէ, Émile Broussais (1855–1943), ֆրանսական երեսփոխանական ժողովի անդամ, ներկայացուցիչ արմատական կուսակցութեան, 303
Պօրտօ, 368, 369
Ռատիլավօֆ, Vasil Hristov Radoslavov (1854–1929), Պուլկարիոյ վարչապետ, 259
Ռէյնախ, Joseph Reinach (1856–1921), ֆրանսացի գրող եւ քաղաքական գործիչ, 321, 331
Ռէշիտ, Ahmed Reshid Bey, թուրք լրտես, նախկին ներքին գործերու նախարար, 351
Ռընօ, Louis Renault (1877–1944), ֆրանսացի գործարար, Ա. Պատերազմի ընթացքին առաջին արդիւնաւէտ հրասայլի արտադրիչ, 331
Ռոստոմ, Ստեփան Զօրեան (1867–1919), ՀՅԴ-ի հիմնադիրներէն եւ կամաւորական շարժման կազմակերպիչներէն, 232
Ռումանիա, 227, 289, 363

Ռուսական Հայաստան, 72, 317
Ռօզէ, Albin Rozet (1852–1915), Ֆրանսայի երեսփոխանական ժողովի արտաքին գործերու յանձնաժողովի նախագահ, 61, 66–67, 91
Ռօէլս, Edgar Röels, *Le Temp* լրագրի քաղաքական բաժնի խմբագիր, 56–57, 91, 300
Ռօհրպախ, Paul Rohrbach (1869–1956), գերման գրող, զաղութայնացման զաղափարախօս, 1914-ին Գերմանեւհայկական Ընկերութեան հիմնադիրներէն, 346
Ռօմիէօ, Louis Romieu, ֆրանսացի հրամանատար Արեւելեան Լեզէոնի, 344, 347, 370, 373, 377
Ռօպինսըն, Karl Davis Robinson, Նիւ Եորքի National Allied Relief Committee-ի գործադիր քարտուղար, 279
Robinson, Emily, հեղինակ *The Truth about Armenia* (1913) եւ *Armenia and the Armenians* (1916) գրքոյկներուն, Լոնտոնի Հայկական Ընկերութեան պատուակալ քարտուղար, 76
Ռօքուէլ, William Walter Rockwell (1883–1945), հոգեւորական, Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հիմնադիրներէն, 279
Սազօնօֆ, Sergei Dimitrievich Sazonov (1860–1927), Ռուսաստանի արտաքին գործերու նախարար, 5, 104, 140, 201, 206, 226, 317–318, 320, 324, 331, 338–339, 352
Սամնէ, George Samné (1877–?), բժիշկ, Սուրիա-Լիբանանի անկախութեան պայքարի գործիչ, 294, 303
Սամսոն, 185
Սայքս, Taton Benvenuto Mark Sykes (1879–1919), անգլիացի ճանապարհորդ եւ դիւանագիտական խորհրդական, Օսմանեան Կայսրութեան անդամահատումը նախագծողներէն մին, 308–309, 355–356, 362–363, 371, 379
Սան Սթէֆանօ, 317
Սապահ Գիւլ, 373: *Տես* Սապահ-Գիւլեան
Սապահ-Գիւլեան, Ստեփան (1861–1928), հնչակեան ղեկավար եւ խմբագիր «Երիտասարդ Հայաստան»ի, 373
Սապլին, Eugeniyy Vassilievitch Sablin (1875–1949), Լոնտոնի ռուսական դեսպանատան

գործավար, 226, 228–229
Սարայլ, Maurice-Paul-Emmanuel Sarraill (1856–1929), Ֆրանսայի Արեւելեան Բանակի, ապա՝ մակեդոնական ռազմադաշտի բոլոր դաշնակից ուժերու հրամանատար, 362
Սարօ, Albert-Pierre Sarraut (1872–1962), ֆրանսացի արմատական քաղաքական գործիչ, հետագային երկիցս վարչապետ, 331
Սաֆրաստեան, Արշակ (1885–1958), պատմաբան, Բաղէշի մէջ Բրիտանիոյ փոխ-հիւպատոս, 1915–1916 տարիներուն մասնակից կամաւորական շարժման, 1920-ին ընդհանուր քարտուղար Ազգային Պատուիրակութեան, 230–231
Մեքաստիա, 185, 186
Մեւ ծով, 7, 55, 60, 80, 141, 294, 317, 324, 363
Մէլանիկ, 270, 361, 362
Մէմէնօֆ, Eugene Semenovff, լրագրող, աշխատակից «Նովոյէ Վրեմիա» թերթի, 335–337
Մէն Ժան տ'Աքք, 353
Մէն Տընի, 155
Մէսիլ, Edgar Algernon Robert Gascoyne-Cecil (1864–1957), բրիտանական արտաքին գործերու նախարարութեան ենթաքարտուղար, 170, 278
Մթանօք, Philip James Stanhope (1847–1923), 151, անգլիացի նախկին խորհրդարանական
Մթիտ, Henry Wickham Steed (1871–1956), լրագրող, 151, 161–162, 190, 192, 295–296
Մթրաուզ, Oscar Solomon Straus (1850–1926), Միացեալ Նահանգներու դեսպան Պոլսոյ մօտ 1909–1910 եւ հիմնադիրներէն Ամերիկեան Նպաստամատոյցին, 279
Մթօրս, Ronald Storrs (1881–1955), Եգիպտոսի մէջ Բրիտանական Գործակալութեան Արեւելեան Քարտուղար, անդամ Արաբական Գրասենեակի եւ մասնակից արաբական ապստամբութեան կազմակերպման բանակցութիւններու, 52
Միամանթօ, Ատոմ Եարճանեան (1878–1915), Ցեղասպանութեան զոհ բանաստեղծ, 168
Միլիսթրէ, 289, 292
Միլիստրիա, 292: *Տես* Միլիսթրէ
Մինօպ, 7

Միպերիա, 373
Միս, 71, 115, 144, 155, 189, 305
Մլօն, William Milligan Sloan (1850–1928), կրթական գործիչ և պատմաբան, հիմնադիր անդամներէն Ամերիկեան Նպաստամատոյցի, 279
Մմիթ, Edward Lincoln Smith, հիմնադիր անդամներէն Ամերիկեան Նպաստամատոյցի, 279
Մու Շէհիր, 186
Մուսսօնի Կոմս, 151
Մուէզ, 16, 21, 328
Մուլտիա, 188
Մուլթանիէ, 85
Մուրիա, 15–22, 34–38, 42, 49, 60, 72, 74, 80–81, 87–89, 91, 96, 103, 105, 116, 118, 120, 141, 158–159, 202, 268, 270, 294, 298–300, 302, 308–309, 319–320, 324, 327, 336, 339, 344, 346, 349–350, 353, 357, 378
Սպանիա, 45, 309, 340, 359
Սվազ, 155, 156, 277–278, 329, 339, 350, 353
Սվազլլը, Միիրան (1863–1935), ատենապետ Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութեան, 384
Սքէչըրտ, գործօն հայասէր մը, 151
Սօմ, 345
Սօֆիա, 5, 95
Վալլաս, Donald Mackenzy Wallace (1841–1919), լրագրող, հեղինակ, երբեմնի անձնական քարտուղար Հնդկաստանի իրերայաջորդ երկու փոխարքաներու, 128
Վան, 5, 36, 38, 55, 59, 63– 64, 70, 84, 92, 95, 112, 114, 134, 147, 154–155, 165, 168, 172, 174, 185–186, 195, 205–206, 211–212, 216, 227, 231, 234, 242, 323, 351, 353, 357
Վանկէնհայմ, Hans Freiherr von Wangenheim (1859–1915), Գերմանիոյ դեսպան Պոլսոյ մօտ, 133, 240, 262
Վաշինկթօն, 305
Վասպուրական, 165, 231, 234
Վարանդեան, Միքայէլ (1872–1934), դաշնակցական գործիչ, 63–64, 95, 373
Վարդգէս Մերենկիլեան (1871–1915), դաշնակցական գործիչ, անդամ Օսմանեան խորհրդարանի, Ցեղասպանութեան զոհ, 191, 194, 212, 216, 236
Վեհունի, Արսէն ծայրագոյն վարդապետ, առաջնորդ Ամերիկայի հայոց, 286

Վենետիկ, 82
Վեց նահանգներ, 13, 17, 26, 35, 84, 96, 141, 173, 177, 180, 194, 309, 316, 320, 324, 335, 336, 392
Վեց վիլայէթներ, 7, 13, 37, 56, 59, 71–72, 86, 105, 111, 116–117, 130, 149, 155, 158–159, 193, 309–310, 317, 319, 324, 329, 336–337, 339, 365: *Տես նաեւ* Վեց նահանգներ
Վէնիզէլոս, Eleftherios Venizelos (1864–1936), Յունաստանը Դաշնակիցներուն մերձեցնող յոյն պետական գործիչ, 20
Վէսէլիցքի, Gabriel de Wesselitsky (1846–1930), լրագրող, Լոնտոնի Օտարերկրեայ Մամուլի Ընկերակցութեան հիմնադիր և նախագահ մինչեւ 1911, 40, 53, 151, 163, 170, 177
Վերտօն, 322, 345
Վիթթօ, Enrico Vitto, Հալէպի իտալական փոխ-հիւպատոս, Anatolio Latino կեղծանունով հեղինակ Զէյթունի հայոց հերոսութեան նուիրուած երկին, 82
Վիլսոն, 286: *Տես Ուիլսոն*
Վիվիանի, Jean Raphaël Adrien René Viviani (1863–1925), Ֆրանսայի վարչապետ, ապա՝ արտաքին գործերու նախարար, 270
Վուտ, 241: *Տես* Վուտս
Վուտս, Henry Charles Woods (1881–1939), գրող և հրապարակագիր, 170, 241
Տաճկա-Հայաստան, 76, 165, 166, 274
տՆմատ, Albert Gerard Léo d’Amade (1856–1941), Ֆրանսայի Արեւելեան Զօրաբանակի հրամանատար, 267
Տամատեան, Միիրան (1863–1945), Ազգային Պատուիրակութեան հետ մօտէն գործակցած ռամկավար գործիչ, 176
Տանդէ, Dante degli Alighieri (1265–1321), իտալացի բանաստեղծ, 83
Տաշքօֆ, Illarion Ivanovich Vorontsov-Dashkov (1837–1916), Կովկասի ռուս ընդհանուր կառավարիչ, 140
Տարսօն, 132
Տարտանէլ, 16–17, 20, 67, 103, 126–127, 151, 171, 174, 195, 215, 222, 247, 259, 261–262, 266, 267, 295, 357, 359, 362–363
Տաւրոս, 18–19, 34, 72, 82, 96, 158, 270, 320
տէ Մարթինօ, Giacomo de Martino (1849–1921), Մասաուայի իտալացի կառավարիչ 1916-ին և խորհրդարանական, 120

Տէլքասէ, Théophile Delcassé (1852–1923), Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար, 12, 19, 22, 23, 37–39, 47, 58, 66–67, 69, 81, 90–93, 96, 104–105, 141–142, 161, 192, 259–263, 265, 328
Տէշանէլ, Paul Eugène Deschanel (1855–1920), ֆրանսացի ծերակուտական և երեսփոխանական ժողովի նախագահ, 306
Տէր Զօր, 85, 115, 121, 200
Տէօրթ Եօլ, 51, 115, 132, 134, 144
Տէօրթ-Եօլ, 115: *Տես* Տէօրթ Եօլ
տը Կիրս, Mikhail de Girs (1820–1895), Պոլսոյ մօտ Ցարական Ռուսիոյ վերջին դեսպան, 267
տը Մարժըրի, Pierre de Margerie (1861–1942), Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար, 34–38, 378
տը Շասէներ, Joseph-Louis Coudurier de Chasaigne (1878–1961), լրագրող, նախագահ Օտարերկրեայ Մամուլի Ընկերակցութեան, 151, 364
տը Քէ, Robert de Caix (1869–1970), ընդհանուր քարտուղար Ազի Ֆրանսէզ Կոմիտէի, 28, 87, 91, 207, 238, 253–254, 259, 261, 300, 327, 329
Տըթթըն, Samuel Train Dutton (1849–1919), Ամերիկեան Նպաստամատոյցի քարտուղար, 279
Տըֆրանս, Albert Defrance (1860–1936), Ֆրանսայի դեսպան Եգիպտոսի մօտ, 370
Տիարպէքիբ, 55, 59, 103, 147, 155, 329, 339, 350, 353
Տիգրանակերտ, 185–186, 200
Տիգրանօֆ, Ռուսաստանի մէջ գործող պետական խորհրդական, 253
Տիւնքէրք, 355
Տումա, 60, 70, 113, 135, 140, 154, 159, 201, 254, 314, 316–317, 320, 321, 323–324
Տումէ, Joseph Athanase Gaston Paul Doumer (1857–1932), ծերակուտական, որ 1931-ին պիտի դառնար Ֆրանսայի նախագահ, 71, 91, 117
Տրապիզոն, 185–186, 246, 311, 317
Տփիսիս, 388: *Տես նաեւ* Թիֆլիս
Տօճ, Cleveland Hoadley Dodge (1860–1926), Ա. Պատերազմի տարիներուն բարեսիրական գործունէութիւն ծաւալած ամերիկացի

մարդասէր, 279
տՕնէ, Charles-Marie-Stephen Le Peletier, comte d'Aunay (1840–1918), ֆրանսացի դիւանագէտ, նախկին հաւատարմատար Մեծն Բրիտանիոյ մօտ, 298, 302, 324
Րատօվիչ, 151
Փոքր Ասիա, 17, 22, 71, 73, 79, 93, 99, 130, 149, 154, 156, 158, 160, 174, 191, 246, 268, 299, 344–345, 347, 350, 361
Փոքր Հայաստան, 36, 82, 141, 157, 158
Քամպօն, Pierre Paul Cambon (1843–1924), Ֆրանսայի դեսպան Մեծն Բրիտանիոյ մօտ, 140–143, 329
Քայեօ, Joseph Caillaux (1863–1944), Գերմանիոյ հետ հաշտութեան ջատագով ազդեցիկ քաղաքական դէմք, նախկին վարչապետ Ֆրանսայի (1911–1912), 80–81, 117, 324, 363–364
Քայֆա, 294, 298, 300, 302, 309, 327–329, 350, 353
Քապաթօն, Antoine Cabaton (1863–1942), իսլամագէտ բանասէր, 303
Քասթէմունի, 34, 84
Քավալա, 20
Քավուր, Camillo Paolo Filippo Grulio Benso (1810–1861), ծանօթ որպէս Cavour, եղած է Իտալիոյ միացումը յաջողցնող գլխաւոր դէմք մը, վարած է նախարարական պաշտօններ ու եղած է վարչապետ Իտալիոյ, 20, 353
Քարբաթներ, 20
Քեամիլ, Kıbrıslı Mehmet Kamil կամ Kâmil Paşa (1833–1913), քառիցս Մեծ Վեզիր Օսմանեան Թուրքիոյ, 351
Քէլէկեան, Տիրան (1862–1915), Ցեղասպանութեան զոհ դարձած խմբագիր և համալսարանի դասախօս, 168
Քէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոս, 206, 210: Տես Քէնթըրպերիի Արքեպիսկոպոս
Քէնթըրպերիի Արքեպիսկոպոս, սկովտիական ծագումով Randall Thomas Davidson (1848–1930) այս եկեղեցական պաշտօնն զբաղեցուցած է 1903–1928 տարիներուն, 206, 210, 212, 218, 236
Քէչեան, Բիւզանդ (1859–1927), հիմնադիր-խմբագիր «Բիւզանդիոն» թերթի, 168
Քէսապ, 188
Քէօչէ Օդլու, հայ լրտես, 372
Քըրթնի օֆ Բէնուիթ, Leonard Henry Courtney

(1832–1918), ակադեմական, քաղաքական գործիչ, 151

Քիչներ, Horatio Herbert Kitchener (1850–1916), Մեծն Բրիտանիոյ պատերազմական նախարար, մարաջախտ, 214, 223, 225, 270, 322, 328

Քիպարեան, Վռամշապուհ աւագ քահանայ, հոգեւոր հովիւ Փարիզի հայոց, 82, 168

Քիւրք, 186

Քլարանս, 351

Քլեմանսօ, Georges Benjamin Clemenceau (1841–1929), ֆրանսացի լրագրող, քաղաքական գործիչ, Ֆրանսայի վարչապետ (1906-1909 եւ 1917-1920), 23, 49, 55, 91, 117, 270, 300, 321–322, 324, 334

Քլօձ, Louis-Lucien Klotz (1868–1930), զանազան շրջաններու նախարարական պաշտօններ վարած ֆրանսացի լրագրող եւ երեսփոխան, 321

Քույպա, Charles-Maurice Couyba (1866–1931), ֆրանսացի ծերակուտական եւ գրող, 44, 91, 117

Քրէյն, Charles Richard Crane (1858–1939), ամերիկացի ունեւոր արաբագէտ եւ քաղաքական գործիչ, 279

Քրէու, Robert Offley Ashburton Crewe-Milnes (1858–1945), անգլիացի պետական գործիչ, խորհրդարանի Լորտերու Տան Խորհուրդի նախագահ, 117, 130, 142, 204, 210, 221, 236

Քրիսթի, Jean Ogilive Christie (1891–1984), կրթական գործիչ. դուստրը Տարսոնի ամերիկեան գոլէճի նախագահ Թամըս Տէյվիտսըն Քրիսթիի, 132

Քրիւ, 236: *Տէս* Քրէու

Քրտօ-Հայաստան, 7

Քրօմըր, Evelyn Baring 1st Earl of Cromer (1841–1917), բրիտանացի նախկին ընդհանուր կառավարիչ Եգիպտոսի, 120, 203, 206, 210, 212, 217, 236, 357

Քօնկօ, 364

Քօշէն, Denys Marie Pierre Augustin Cochin (1851–1922), գրող եւ անդամ Ֆրանսայի Ազգային Ժողովի, 20, 22, 334, 338

Օկանեօր, Victor Augagneur (1855–1931), ծովային նախարար, 268–269

Օսթրօրօկ, Léon Ostrorog (1867–1932), հեղինակ Թուրքիոյ վերաբերող գիրքերու եւ

օրինական խորհրդական Բարձր Դրան մօտ, 299

ՕՔօնըր, 243: *Տէս* ՕՔօնօր

ՕՔօննըր, 151: *Տէս* ՕՔօնօր

ՕՔօնօր, Thomas Power O’Connor (1848–1929), իրլանտացի ազգայնական քաղաքական գործիչ, հրապարակագիր, բրիտանական խորհրդարանի անդամ, 151, 173, 175, 243, 278

Ֆավր, Léopold Favre (1846–1922), զուիցերիացի հայասէր, 375–376

Ֆէյլէր, գնդապետ, 342

Ֆերտինանտ Ա. (1861–1948), Պուլկարիոյ տիրակալը (1887–1918), 363

Ֆիլիպէ, 84, 168, 178, 184–185, 193, 220, 235, 243

Ֆինլանտա, 228

Ֆից Ճերալտ, Oswald Fitzgerald (?–1916), Մեծն Բրիտանիոյ պատերազմական նախարար Քիչնըրի անձնական զինուորական քարտուղար, 214, 223, 225

Ֆից Մօրիս, Gerald Henry Fitzmaurice (1865–1939), անգլիացի դիւանագէտ, ծովային նախարարութեան գործակալական հետախուզութեան աշխատակից, 361–363

Ֆլանտէն, Pierre-Étienne Flandin (1889–1958), ֆրանսացի ծերակուտական, նախագահ Իսլամական Գործերու Խորհրդարանական Յանձնաժողովի, 303, 322, 324, 350

Ֆնտրզլեան, Գառնիկ (1864–1936), բանասէր 222

Ֆուատ (1868–1936), իշխան եւ ապա սուլթան Եգիպտոսի (1917–1922), 143

Ֆուրնօլ, Étienne Fournol (1871–1940), ֆրանսացի նախկին խորհրդարանական, լրագրող եւ պատմաբան, 303

Ֆրանս, François-Anatole Thibault (1844–1924), ֆրանսական ակադեմիայի անդամ գրող, գրականութեան Նոպէլեան Մրցանակի դափնեկիր (1921), 31, 306, 328, 334, 365, 375–376, 379

Ֆրանքլէն-Պույեռն, Henry Franklin-Bouillon (1870–1937), ֆրանսացի խորհրդարանական, որ հետագային պիտի դառնար մտերիմը Աթաթիւրքի, 303, 363

Ֆրէզնօ, 95

Ֆրէնչ, John Denton Pinkstone French (1852–1925), Բրիտանիոյ արշաւախմբային ուժերու գլխաւոր հրամանատար, 45

Հ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՎԱՀՐԱՄ ԱՊՏԱԼԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թիւ 1. **ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ «ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ»,** 1984
Խմբագրութիւն՝ Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան

Թիւ 2. **ԷՋԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՄՏԱԾՈՒՄԷՆ,** 1986
հեղինակ՝ Դոկտ. Սեդա Պարսումեան -Տատոյեան

Թիւ 3. **ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐ,** 1987
հեղինակ՝ Ենովա Պետեան

Թիւ 4. **ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱԼԷՊԻ ՕԹԵԼ ՊԱՐՈՆԻ**
եւ
ԱՐՄԷՆ ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆԻ (ՊԱՐՈՆ) ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ, 1987
հեղինակ՝ Տոքթ. Թորոս Թորանեան

Թիւ 5. **ԱՐՄԵՆԻԱ, ՍՈՒՔԱՐՏՈՒ ԵՒ ՍՈՒՄԵՐ Հնդեւրոպական հայրենիքը եւ Հին Միջագետք,** 1988
հեղինակ՝ Մարտիրոս Գաւութճեան

Թիւ 6. **ԲՐԻՏԱՆԻԱ Եւ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ 1915–1923,** 1994
հեղինակ՝ Դոկտ. Ազապի Նասիպեան

Թիւ 7. **ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՐՈՇ ԵՐԳԱՅԻՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ**
(հեղինակի հաւաքածոյէն), 2015
հեղինակ՝ Պետրոս Յ. Ալահայտոյեան

Թիւ 8. **ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ԳԱՆՉԱՐԱՆԸ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ,** 2016
հեղինակ՝ Հենրիկ Բախչիմեան

Թիւ 9. **ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ 1915–1916,** 2017
Խմբագրութիւն՝ Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան

Հեղինակի հասցեն՝

Vatche Ghazarian, Ph.D.

P.O.Box 5881

Monterey, CA 93944

Email: mayrenipublishing@comcast.net

Սկիզբ տպագրության՝ Մարտ 2017

Աւարտ տպագրության՝ Յունիս 2017

Տպաքանակ՝ 500

BINDING:

FOURD BARYNO BOOKBINDERY S.A.R.L.

DESIGN AND PRINTING:

CHIRAK PRINTING & PUBLISHING

Printed in Lebanon, 2017

Boghos Nubar Pasha, the visionary founder of the Armenian General Benevolent Union, was much more than a great philanthropist and a master organizer. He was arguably the greatest (if not the only) Armenian statesman of his time. He had an unmatched level of connections in the senior bureaucratic, diplomatic and political circles of the great Western powers; he had an immense level of goodwill among the Armenians in the Ottoman Empire (where the majority of Armenians lived); he had a great network of supporters in almost all of the great communities of the Armenian Diaspora in the world and, through his family heritage and senior positions held in the governance structures of Egypt, he had the real experience of governing. That is why he was asked by the Catholicos of All Armenians in Etchmiadzin (the religious head of the Armenian Church) to chair the National Delegation of Armenians in negotiations for an improved status with the great European powers from as early as just before WWI.

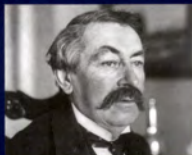
This historical publication focuses on the first two years of the second period of activities of the National Delegation, from 1915–1916. The author, seasoned researcher Vatche Ghazarian, Ph.D., has used as its primary source the Armenian versions of correspondence, reports and copious notes from the Nubarian Library in Paris, collected by its well-known chief librarian, Aram Andonian. The translations were done from the original French (and sometimes English) to facilitate their comprehension by the Catholicos and his staff. This information was also cross-verified by the author during his research in the National Archives in Yerevan, Republic of Armenia.

This publication is of enormous interest for historians, but also for students as well as the general public, because it sheds light on the actual historical events of a crucial time in Armenian history. A time when the Genocide of Armenians is literally unfolding as the greatest crime ever known to humanity. It shows the actions taken by the National Delegation under the leadership of Boghos Nubar, focusing on him as the principal Armenian participant of these negotiations. Therefore, there is a unique spotlight on the person that he was, his level of political sophistication and understanding of the necessary maneuverings in the complex world of international superpower interests, all in the times of a globe-engulfing war. Those who are further interested in some of the original untranslated texts can refer to an earlier English publication by the same author which is less detailed but covers a wider period. *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918*, Mayreni Publishing, Waltham, MA, 1997.

The publishers also believe that this work is particularly relevant in the context of the recent recognition (2016) by the German Federal Parliament of the historical veracity of the Genocide and the Imperial German complicity in its execution. Nothing happens in isolation. The ongoing current global turmoil in the Middle East, the upheavals in Turkey and the region today are only the continuation of the events which started a century ago. This book bears witness to that fact.

Alexander Izvolsky

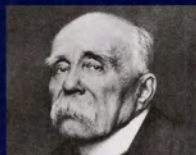
Aristide Briand

Charles Jonnart

Edward Grey

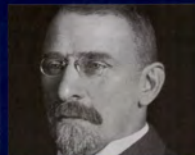
Georges Clemenceau

Winston Churchill

Georges Leygues

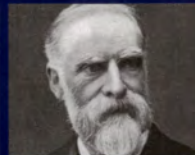
Henry Morgenthau

Herbert Henry Asquith

Ռոզնա Նույան Փաշա

James Bryce

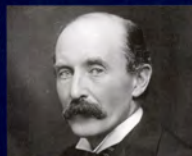
Joseph Caillaux

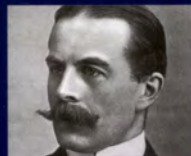
Գեորգ Ե. Վազգենիկոս

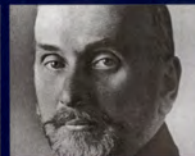
Mark Sykes

Arthur Nicolson

Robert Crewe-Milnes

Sergey Sazonov

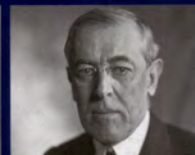
Théophile Delcassé

Victor Bérard

Victor Emmanuel III

Woodrow Wilson